

ત્રીસમી સદીનો પેન બાય.

નિઃસ સાધપ્રસ સાલ્વ. (૧૯૨૮)

ગરમીથી અથવા રા-
દીથી થઈ આવતો ગાથા-
નો દુખારો, સજેખમ,
સધીવાના દરદો, છાતીમાં,
કમરમાં અથવા પગના
હીચણમાં “વા” ને લીધે
થઈ આવતો દુઃખારો તથા
સાધાનું જકડાઈ જવું. સ-

સખત થઈ જવું. વીગેરે દરદો ઉપર એડમેન્સ સાધપ્રસ
પૂર્વક અને તાત્કાલીક અસર કરે છે. દુઃખારાવાળા લાગ
નિઃસ સાધપ્રસ સાલ્વ થોડી મીનીટ મસજો અને તેનાથી
લાગશે.

નિઃસ સાધપ્રસ સાલ્વ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ મુજબ બનાવવામાં
અને તેની દુઃખ દુર કરનારી ઝડપી અસર ખરેખર
છે.

દુઃખી ઘરેમાં તથા મુસાફરી કરનારાઓએ એક પોટ
માનેછએ, જેથી જરૂર પડે તરતજ ઉપયોગ કરવાને બની શકે.
સાધપ્રસ સાલ્વ માટેનો નીચેનો અભિપ્રાય વાંચો:-
આપનો એડમેન્સ સાધપ્રસ સાલ્વ અમેએ વાપર્યો
ના દુઃખારો ઉપર તથા છાતીના દુઃખારો ઉપર, તથા
મા રહી જવા ઉપર, તથા શરીરનો કોઈ પણ ભાગ દુઃખતો
ઉપર મસજવાથી દરા મીનીટમાં આરામ મળે છે, મુસા-
વમે તેને સાથેજ ગંખીએ છીએ. બળરમા વેચાના અનેક
કરતા સાધપ્રસ સાલ્વ અમેને ઉત્તમ માલમ પડ્યો છે.

10 હુરીચંદ હરજીવન શીહીરવાલા, જોનારરી સેક્ટરી,
કાંપેડ મારકીટ સરવંત એસોસીએશન.

નિઃસ સાધપ્રસ સાલ્વ મુંદર ચીની પોટમાં વેચાય છે. કીમત
૧ વી. પી. ખરચ ૪ આના બુદ્ધા.

સોલ એજન્ટ:-

ડૉ. ઈન્દિયન ઇન્ડ એન્ડ કેસીકલ કંપની,

તાં ૧૫૫, જુસામશીક મુંબઈ.

હાલના જમાનાનું બાદશાહી સેન્ટ

ઓટો દીલખહાર

(રજીસ્ટર્ડ)

ફક્ત ત્રણ ચાર દીપાં કપડા ઉપર
અથવા રૂમાલ ઉપર લગાડવાથી બુદ્ધ
બુદ્ધ કુલોના જેવી મનહર સુગંધી
હવામાં બહેકે બહેકે ઘૂમી રહે છે.
ઓટો દીલખહારમાં સ્પીરીટ વિગેરે
નહી હોવાથી અત્તર તરીકે પણ
વાપરી શકાય છે.

તેની શ્રેષ્ઠતા માટે મદ્રાસનાં છેલ્લા
પ્રદર્શનમાં

હાલોમાં ઓફ મેરીટસ

આપવામાં આવેલ છે.

બીજી કેઈ પણ સેન્ટ અથવા અત્તર
ખરીદતા પહેલા

ઓટો દીલખહાર

ખરીદો અને તેની સુગંધોનો જો ધડી
ખ્યાલ કરો.

હરેક ઠેકાણે વેચાય છે.

ખરીદતા વખતે ઓટો-દીલખહાર બરાબર વાંચીને
ચેકખંધ શીશી લેજો. નહિ તો વેપારીઓ ભલતુંજ આપી દેશે.

દીપત નાની ૦૦ ગ્રામની બાટલી રૂ. ૦-૮-૦

વચલી ૧ " " રૂ. ૦-૧૨-૦

મોટી ૦૦ ઓસની " રૂ. ૨-૦-૦

વી. પી. રૂ. ૦-૪-૦ અર્થ બુદ્ધ.

સોલ એજન્ટ—

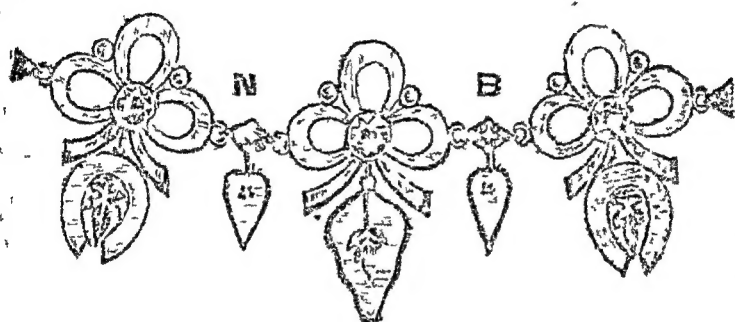
ધા એન્ડો ઇન્ડિયન ડ્રગ એન્ડ કેમિકલ કંપની.

નાં. ૧૫૫, બુમામશી—સુબર્ધ.

સોના, ચાંદી તથા ઝવેરાતના હરેક જાતના

દાગીનાની જુની અને વિથાસુ

જંગી દુકાન.

હરેક કામમાં વપરાતા તથા પ્રસંગોપાત બેટ કરવા લાયક હરેક જાતના દાગીના હંમેશા તૈયાર રહે છે. તેમજ ગ્રાહકના ખાસ ઓરડરથી બનાવી આપવામાં આવે છે. બહારગામના ઓરડર વખતસર વી. પી. થી પુરા પાડવામાં આવે છે.

નોંટ—હમારે ત્યાં બરીદેલો દાગીનો જ્યારે પાછો લાવે ત્યારે મજૂરી કાપી સોનાનાં નાણાં પુરેપુરાં પાછાં આપવામાં આવે છે.

નરોત્તમદાસ ભાઈ-ઝવેરી.

ટેલીફોન નં. ૫૬૫, -રોબમેમ્બુ સ્ટ્રીટ-મુંબઈ.

તીજેરીની મજબુતાઇની

પરીક્ષા

જે તીજેરી બહારના દેખાવમાં બરાબર એક સરખી હોય તેમજ વજનમાં પણ એક સરખી હોય તે છતાં મજબુતાઇમાં તેમજ કીંમતમાં બહુજ ફેર હોય એવું તીજેરીની બનાવટનું કામ હોય છે.

તીજેરીની મજબુતાઇનો આધાર ફક્ત પ્લેટની જડાઈ ઉપર હોતો નથી. પ્લેટ ગમે એટલી જડી હોય પણ મજબુતાઇને લગતું કામ બરાબર કરેલું નહીં હોય તો તીજેરી બહુજ જલદી તોડી નાખી શકાય.

મજબુતાઇનું કામ સારી રીતે થયલું છે કે નહીં તે તીજેરી તૈયાર થયા પછી કારીગર પોતે પણ કહી શકે નહીં.

હાલમાં પેહેલાં ઓસ્ટ્રીયન તીજેરીઓ આવતી હતી અને તે એવી હતી કે પંદરથી વીસ મીનીટમાં તોડી શકાય. હાલમાં તે તીજેરીઓ આવતી નથી ત્યારે તેની જગ્યા અમેરીકન તીજેરીઓએ લીધી છે. એ તીજેરીઓ ઓસ્ટ્રીયન તીજેરીઓ કરતાં પણ હલકી બનાવટની હોય છે.

ગોદરેજને કારખાને આવનારને બીજી તીજેરીઓ તેમજ ગોદરેજની તીજેરીઓની બનાવટની પુરતી સમજ આપવામાં આવશે.

બગદાદ, બસરા વીગેરે માટે સરકારે હાલમાં ગોદરેજને દર તીજેરીઓનો ઓર્ડર આપ્યો છે. જુદા જુદા મેકરોની તીજેરીઓની બનાવટની સરખામણી કર્યા પછી એ ઓર્ડર ગોદરેજને આપવામાં આવ્યો છે.

કારખાનું—ગેસ કંપની પાસે, પરેલ, મુંબઈ.

હિંદો પેહલો મોગલ શાહ સુલ્તાન બાબર

“ગુજરાતી”ની ૩૬મી ભેટ

બાહશાહ બાબર

અથવા

નૂરે ઇસ્લામ !

કર્તા

ઠક્કુર નારાયણ વિસનજી

“With fame, even if I die, I am contented

Let fame be mine, since my body is death's ”

Bābar's Motto (A quotation from Firdausi)

“જો કીર્તિ સહિત મારું મરણ થઈ જાય તો તે કીર્તિ સહિત મરણથી હું
સંતુષ્ટ છું, મારા દેહપદ મૃત્યુનો અધિકાર છે, તો પછી કીર્તિને તો મારી મતા
પવા ધો’

બાહશાહ બાબરનો સુદ્રાલેખ (શિરદૌસીના ‘શાહનામા’માંથી)

૨૨/૩/૨૦

(અથરવામિત્વના સર્વ અધિકાર પ્રકાશકે સ્વાધીન રાખ્યા છે)

“ ગુજરાતી ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં

મણિલાલ ઇચ્છારામ દેશાધિકારી જાપી પ્રકટ કર્યું,

સાસન બિલ્ડિંગ્સ, સર્કલ, કોટ, મુંબઈ.

વિત્તમાર્ક ૧૯૭૬

૪ સ ૧૯૨૦

મૂલ્ય રૂ. ૪-૮-૦

શ્રીમંતલાલ મગણી

“ગુજરાતી”એ આપેલી ભેટો

- ૧ રાસેલાસની કથા.
- ૨ મહારાણીશ્રીનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર.
- ૩ હિન્દ અને બ્રિટાનિયા
- ૪ ગંગા ગોવિન્દસિંહ.
- ૫ સુવિતા સુંદરી
- ૬ દીપૂ સુલતાન (પ્રથમ ભાગ).
- ૭ દિલીપર હલ્લો
- ૮ અરાડમી સદીનું હિન્દુસ્તાન.
- ૯ ઔરંગઝેબ અને રાજપૂતો.
- ૧૦ શાહનશો ને લાખારી.
- ૧૧ હેસ્ટિંગ્સની સૌરી.
- ૧૨ બાહરાવ બલ્લાળ (સચિત્ર).
- ૧૩ એગમ સાહેબ
- ૧૪ ખાણીપંતનુ સુધ્ધ.
- ૧૫ નૂરજહાન
- ૧૬ રૂપનગરની રાજકુવરી.
- ૧૭ ઈન્દુકુમારી.
- ૧૮ રલાસીતું સુધ્ધ.
- ૧૯ શિવાજીનો વાઘનખ
- ૨૦ હળદીધાટું સુધ્ધ
- ૨૧ નેદનવનનો નાશ
- ૨૨ પેશ્વાની પડતીનો પ્રસ્તાવ.
- ૨૩ ઔરંગઝેબનો ઉદય.
- ૨૪ પુત્રિની.
- ૨૫ કલેઆમ.
- ૨૬ પુરાતન દિલ્હી (સચિત્ર)
- ૨૭ સુમ્મનમીમાંસા.
- ૨૮ ભદ્રકાળી.
- ૨૯ જગત્રાયની મૂર્તિ અને ભારતનું ભવિષ્ય.
- ૩૦ હુમ્મીરહઠ અથવા રણુથલોરનો ઘેરો
- ૩૧ ભુજબળથી ભાગ્યપરીક્ષા.
- ૩૨ પાટણની પ્રભુતા
- ૩૩ આણંદ્યનન્દિની, અ ચચ્ચ અને સુંહધી.
- ૩૪ અનગબદ્રા અ. વલ્લભીપુરનો વિનાશ
- ૩૫ રૌનક મહેલની રાજખટપટ
- ૩૬ બાદશાહ બાબર અથવા નૂરે ઇસ્લામ

ગ્રન્થસમર્પણ

આપણી સ્વર્ગાદિપિ ગરીયસી પવિત્ર જન્મભૂમિ ભારતભૂમિનાં
જે તરુણ, પ્રૌઢ તથા વૃદ્ધ નરનારી મુસન્તાનોની

“મંગલુબ નહી સિખાતા આપસર્મ અયર ગખના.

હિન્દી હયે હમ્વતન હયે હિન્દોસ્તા હમારા!”

એ પરમ રમણીય, આદરણીય, અનુસરણીય તથા અધુભાવવર્ધિની
ભાવનામા અવિચલ શ્રદ્ધા અધાયક્ષી છે અને જેઓ ભૂતકાલિદે વિરોધને
વિસ્મરવાના પ્રયત્નપૂર્વકે પરધર્મસહિષ્ણુતા તથા અધુભાવનાથી
ભારતવર્ષની ધાર્મિક, નૈતિક, સામાજિક, આર્થિક ઔદ્યોગિક
તથા રાજનૈતિક ઉત્પતિની સિદ્ધિના ઉદ્યમમા એકજીવ અને
એકપ્રાણથી પ્રવૃત્ત થયેલા છે તે હિન્દુ, મુસલમાન,
પારસી, યહૂદી, ક્રિશ્ચિયન્ તેમજ અન્ય ધર્મ તથા
અન્ય જાતિનાં ભારતીય મુસન્તાનોના કરકમળોમાં
પ્રસ્તુત પુસ્તકે અનન્ય ભ્રાતૃભાવપૂર્વકે સાદર
સમર્પિત કરવામા આવે છે

ભારતીય સ્નેહસંગીત

ભલે હો સિત્ત સિત્ત અભિધાન;

એક દેહના ભાગ અમે જે હિન્દુ મુસલમાન-ભલે

દ્વેષભાવનુ નામ કહ્યો ક્યા જ્યાં છે સર્વ સમાન;

ધશ્વિર એક જ નામ સિત્ત છે રામ અને રહમાન.

सर्व धर्मोऽनु अस्मिन्;

સ્તોત્રુ કરે। સદા સન્માન-ઝેડ દેહના

હિન્દુ સુસદ્માના છો ચાલે સ્વતત્ર ધર્મવિધાન,

હિન્દુ મુસલમા છતાં ‘અમારો સ્વદેશ હિન્દુસ્તાન!’

અમે એક જ માતાં સતાન;

અમારું બંધુભાવમા ધ્યાન-એક દેહના

મત્સરમદ્ધિરા ત્યજી કરી હ્યો સ્નેહસુધાનુ પાન;

સુખદુ ખે એકત્ર રહેા છો એ જ સત્ય અભિમાન;

લિખતા હરનારી છે પ્રાણ;

એકતા કરનારી કલ્યાણ-એક દેહના

ଡକ୍ଟର ନାରାୟଣ

ઉપોદ્ધાત

ઈશ્વર જેમ અનાદ્યનન્ત છે તેમ જ કાળ પણ અનાદિ તથા અનન્ત હોવાથી કાળને ‘નિરવધિ’ કહેવામાં આવ્યો છે, છતાં પણ ઈશ્વર તથા કાળનું તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી અવલોકન કરતાં તેમનામાં જે એક પ્રધાન તથા અતિશય મહત્વમય ભેદ દેખાઈ આવે છે તે એ છે કે ઈશ્વર પરિવર્તનશીલ નથી અને કાળ પરિવર્તન-શીલતાના વિકારને આધીન છે અને તેટલામાટે જ નીતિશાસ્ત્રવેત્તા વિચારશીલ પુરુષોએ સર્વ સાધારણ જનસમાજને એવા આશયનો યોગ્ય ઉપદેશ આપેલો છે કે. “કોઈ પણ કાર્ય કરતી વેળાએ દેશ ક્યો છે, કાળ કેવા પ્રકારનો ચાલી રહ્યો છે, આપણા મિત્રો કોણ છે, આપણા શત્રુઓ કોણ છે, આપણે પોતે કોણ છીએ, આપણી શક્તિ કેટલી છે તેમ જ આપણી કમાણી કેટલી છે અને આપણો ખર્ચ કેટલો છે, એ સર્વ વિષયોનો વારંવાર વિચાર કર્યો પછી જ વિચાર-શીલ મનુષ્યે નિર્ધારિત કાર્યનો આરંભ કરવો” આથી સ્વાભાવિક જ એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે કે જે દેશમાં આપણો જન્મ થયો છે તે આપણા ભારતવર્ષ નામક દેશની, તે દેશમાં જે કાળ અત્યારે વર્તમાન છે તે કાળની, આપણા મિત્રોની, આપણા શત્રુઓની, આપણી પોતાની, આપણી શક્તિની તેમ જ આપણી આવકની તથા આપણા વ્યયની પરિસ્થિતિ શી છે અને કેવી છે? આ પ્રશ્ન ઉત્તર એ જ છે કે આપણા પરસ્પર દ્રેષ, મત્સર તથા ગૃહક્રોધના પરિ-ણામે આપણો દેશ અધોગતિની ગત્તામાં જઈ પડ્યો છે, કાળ આપણામાટે સર્વથા પ્રતિકૂળ થઈ પડ્યો છે, પરસ્પર મિત્રભાવના ઘટી ગઈ છે, પરસ્પર શત્રુભાવની વૃદ્ધિ થઈ છે, આપણે પોતે કોણ છીએ એ જાણવાનું જ્ઞાન કે જ્ઞાન આપણામાં રહ્યું નથી, આપણી શક્તિ ક્ષીણ થયેલી છે તેમ જ આપણી આવક સાથે સર-ખાવતાં આપણો ખર્ચ બહુ જ વધી ગયેલો હોવાથી ક્યાંક દીવાળું ન ફૂંકાઈ જાય એવી ભીતિ આપણા મનમાં અઘૌપહર રહ્યા કરે છે જો આવી સર્વથા પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિનું પરિવર્તન કરીને અનુકૂળ પરિસ્થિતિને ઉત્પન્ન કરી લેવાની ભારતભૂમિનાં સુસતાનોની આકાંક્ષા હોય, તો ધર્મભિન્નતા તથા નતિભિન્નતાની વર્જ્ય મહત્તાને ઘટાડવાની; પરધર્મ સહિષ્ણુતાને વધારવાની, મિત્રભાવ, બધુ-ભાવ, પરસ્પર અનુરૂપા, સંપ તથા સધશક્તિને દૃઢતાપૂર્વક સ્થાપવાની અને રાજભક્તિ તથા શાંતિમય સૌમ્ય પ્રયત્નોદ્વારા ભારતવર્ષના ધાર્મિક, નૈતિક, સામાજિક, આર્થિક, ઔદ્યોગિક તથા રાજનૈતિક ઉત્કર્ષના કાળને શીઘ્રગતિથી નિકટમાં ખેંચી લાવવાની આવશ્યકતા અનિવાર્ય છે, એનો કોઈથી પણ અસ્વીકાર કરી શકાય તેમ નથી, એ આવશ્યકતાની પૂર્તિના એક અગ્ર તરીકે હવે પછીનું સાહિત્ય પણ બહુધા એવા જ પ્રકારનું નિર્માણ થવું જોઈએ કે જેના પઠનપાઠનથી ભારતવર્ષની ધર્મનિષ્ઠ તથા રાજનિષ્ઠ પ્રજાનાં એ મુખ્ય અગ્રો હિંદુ તથા મુસલમાનો પોતાના પરસ્પર ધાર્મિક તથા જાતીય ભૂતકાલિક વૈર-ભાવને સર્વથા ભૂલી જાય, તેમનાં અંત કરણોમાં પરસ્પર પ્રબળ પ્રેમભાવનો આવિર્ભાવ થાય અને તેમના એકત્ર સૌમ્ય પ્રયત્નોથી ભારતવર્ષની ધાર્મિક, નૈતિક, સામાજિક, આર્થિક, ઔદ્યોગિક તથા રાજનૈતિક ઉન્નતિ થવા સાથે ભારત-

વર્ષની શાંતિની પણ ચિરંજીવી થતી રહે આવા પ્રકારના સાહિત્યના નિર્માણનો સરળ માર્ગ એ છે કે જેમના યોગે હિન્દુ તથા મુસલમાનોના ભૂતકાળમાં થઈ ગયેલા ધાર્મિક વિરોધો તથા બીજી વિચિત્રતાઓ પુનઃ સ્મરણ થતાં પરસ્પર વૈર-ભાવ તથા દ્વેષભાવ તેમજ તિરસ્કાર તથા ઘૃણાનો નવીનતાથી હૃદયમાં યથાભાવે સંભવ હોય તેવી સર્વ ઐતિહાસિક ઘટનાઓનો ઐતિહાસિક લેખોમાંથી તેમજ ઐતિહાસિક નવલકથાઓમાંથી સર્વથા બહિષ્કાર થવો જોઈએ અને ઐતિહાસિક ચરિત્રો તથા ઐતિહાસિક નવલકથાઓની રચનામાંટે ભારતવર્ષના ભિન્ન ભિન્ન કાળના ઇતિહાસોમાંથી ઐતિહાસિક સ્ત્રીપુરુષોના એવા પ્રકારનાં ચરિત્રોને શોધી કાઢવાં જોઈએ કે જે ચરિત્રોના અવલોકન તથા પરિશીલનથી હિન્દુઓના હૃદયમાં મુસલમાનોમાંટે તેમજ મુસલમાનોના અતકરણમાં હિન્દુઓમાંટે પ્રેમ, બંધુ-ભાવ, સન્માન તથા સહાનુભૂતિની લાગણીઓનો જ હૃદય યાય અને ભૂતકાલિક વિરોધ તથા વૈરભાવનું તેમના ચિત્તમાં સર્વથા વિસ્મરણ થઈ જાય. આવી રીતે પરસ્પર પ્રેમ તથા અનુકૂળતાની લાગણીઓને ઉત્પન્ન કરનારાં અનેક હિન્દુ તથા મુસલમાન મહાત્મા સાધુઓ, રાજાઓ, બાદશાહો તથા ગૃહસ્થો તેમજ સતી સાધ્વી પ્રાતઃસ્મરણીયા સત્તારીઓના ચરિત્રો, જે શોધવામાં આવે તો વિપુલ પરિમાણમાં મળી શકે તેમ છે.

હવે પણ એવા જ ઐતિહાસિક જીવનચરિત્રો તથા એવી જ ઐતિહાસિક નવલકથાઓ લખવાનો મારો મનોભાવ હોવાથી પ્રસ્તુત નવલકથામાં જે બાબત નામક મુગલવંશાવતંસ બાદશાહનું જીવનચરિત્ર અપાયલું છે તે પણ એક આદર્શ ચરિત્ર હોવાથી પ્રસ્તુત નવલકથાની સૃષ્ટિ પણ એક તથા બંધુભાવની સિદ્ધિના આશયથી જ નિર્માયલી છે.

બાદશાહ બાબરની યોગ્યતા કેવી અને કેટલી હતી તેનું ‘બાબરની યોગ્યતા’ શીર્ષક પ્રસ્તુત નવલકથાના ૨૬ મા પ્રકરણમાં સવિસ્તર નિરૂપણ કરાયલું છે બાબરની યોગ્યતા અદ્વિતીય તથા અલૌકિક હોવાથી જ બાબરના પોતાના લખેલા આત્મચરિત્ર ઉપરાંત પણ યુરોપની ભિન્નભિન્ન ભાષાઓ, ફારસી ભાષા તેમજ ભારતવર્ષની કેટલીક વર્તમાન ભાષાઓમાં બાબરના ચરિત્રવિષયક ગ્રંથો તથા લેખો એટલી તો વિશાળ સંખ્યામાં લખાયેલા છે કે જે કોઈ મનુષ્ય એ સર્વ ભાષાઓનો જ્ઞાતા હોય અને તે એ સર્વ ગ્રંથો તથા લેખોનું નિત્ય આરથી પાંચ કલાક પર્યંત સતત વાંચન કરતો રહે, તો પણ એ ગ્રંથોના તથા લેખોના વાંચનમાં તેનો ઓછામાં ઓછો છથી આઠ મહિના જેટલો સમય તો અવશ્ય વીતી જાય, એવું મારું માનવું છે બાબરના ચરિત્રમાં રહેલી એક વિશિષ્ટ ચમત્કૃતિ અથવા મહત્તા તો વળી એ છે કે કોઈ પણ રાજ્યકર્તાની કાર્યકીર્તિનો ઇતિહાસ લખતી વેળાએ તેના ગુણો કરતા પણ તેના દોષોનું અધિક સૂક્ષ્મ દૃષ્ટિથી અવલોકન કરનારા અને તે દોષોના સાબિતક ચિત્રને યથા-સંભવ બચાવનાર સ્વરૂપમાં આલેખનારા ભારતવર્ષના ઇતિહાસના પાશ્ચાત્ય લેખકોની દૃષ્ટિ પણ બાબરના ચરિત્રમાં એવા કોઈ પણ વિઘાતક દોષનું દર્શન કરી શકી નથી કે જે દોષના પરિણામે બાબરની યોગ્યતા કિંવા મહત્તામાં કોઈ માત્ર પણ ન્યૂનતા ધવાનો સંભવ હોય એવા મુસલમાન મોરિષો એટલે કે

ઇતિહાસ લેખકોએ જ બાબરની પ્રશસા આટલી સીમા પર્યંત કરી હોત, તો તો કદાચિત્ કેટલાક લોકો તે પ્રશસાને અતિશયોક્તિ અથવા મિથ્યા પ્રશસા પણ કહી શકત, પરંતુ બાબરની મહત્તાનો જ્યાં સુસંસ્માન, હિન્દુ તેમ જ યુરોપીયન આદિ સર્વ ઇતિહાસવેત્તાઓએ અનન્ય તથા સમભાવથી જ સ્વીકાર કરેલો છે એટલે પણ એથી બાબરની યોગ્યતા અથવા મહત્તા સર્વથા સર્વમાન્ય છે એમ જ નિર્વિવાદ સિદ્ધ નથી થતુ કે શું? અગ્રેજ ભાષામાં બાબરનાં જે અનેક જીવનચરિત્રો લખાયા છે તેમાંના એક જીવનચરિત્રનો લેખક રેવરડ હોબર્ટ ફાઉન્ટર ખી. ડી બાબરની યોગ્યતાનું દિગ્દર્શન કરાવતો તે ચરિત્ર ગ્રંથનાં અંતિમ પૃષ્ઠોમાં લખે છે તેનો ભાવાર્થ આ પ્રમાણે* છે—

“ તે (બાબર) એકસમયાવચ્છેદે એક કર્તવ્યનિષ્ઠ અથવા આજ્ઞાધારક પુત્ર હતો, એક વાત્સલ્યપૂર્ણ પિતા હતો, કોમળ હૃદય તથા પ્રેમપૂર્ણ પતિ હતો અને પ્રજાવત્સલ સમ્રાટ હતો સમ્રાટોની ઉત્તતિનો આધાર પ્રજાની ઉત્તતિપર રહેલો છે અને પ્રજાની ઉત્તતિનો આધાર રાજ્ય શકતને ચલાવવાની ઉત્તમ વ્યવસ્થાપર રહેલો છે એ તરત્તને તે સારી રીતે જાણતો હોવાથી અને તેથી પરમેશ્વર અથવા નિર્ગર્ભદેવતાએ મનુષ્યોના જે સર્વસામાન્ય પરસ્પર સ્વત્વાધિકારની સ્થાપના કરેલી છે તેવી જ રીતે રાજ તથા પ્રજાનાં પણ જે પરસ્પર કર્તવ્યો અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને જે કર્તવ્યોને જાણવા-

* “He was at once a dutiful son, an affectionate father, a tender husband, and a benevolent sovereign. Aware that monarchs are dependent upon their subjects for the prosperity attendant upon all wise administrations, he was ever anxiously mindful of those reciprocal obligations, which exist, and consequently ought to be recognised, between prince and subject, as among the common claims established by nature between man and man. The overflowing generosity of his disposition extended to all around him, and throughout his Memoirs he almost invariably speaks of every one connected with him, either by the ties of kindred or friendship, in terms of affectionate interest, sometimes of glowing enthusiasm. In short, his whole character was one of the purest benevolence. The forbearance of Mercy was at all times much more conspicuous in him than the severity of Justice. He poised the scales of the latter, but retained her sword in the scabbard. ‘A striking feature in Baber’s character is his unlikeness to the Asiatic princes. Instead of the stately, systematic, artificial character that seems to belong to the throne of Asia, we find him naturally, lively, affectionate, simple, retaining upon the throne the best feelings and affections of common life.’”

The Oriental Annual, 1837. Page

માટેની તથા જે કર્તવ્યોને પાળવામાટેની રાત્રમાટે અતિશય આવશ્યકતા રહેલી હોય છે તે કર્તવ્યો વિશે તે નિરતર આતુરતાપૂર્વક સચેત રહ્યા કરતો હતો. તેની સ્વાભાવિક ઉદારતાનો પ્રવાહ તેની આસપાસનાં સર્વ મનુષ્યો પર્યન્ત પહોંચતો હતો, એ તેના આત્મચરિત્રના વાંચનથી આપણે જાણી શકીએ છીએ, કારણ કે, તેના આત્મચરિત્રમા બહુધા તે એકરૂપતાથી તેની સાથે પારિવારિક સળધના કિંવા મૈત્રીના અન્યથી બધાયલી પ્રત્યેક વ્યક્તિ વિશે એવા તો પ્રેમપૂર્ણ અને કેટલીક વાર તો એવા ઉમળકાવાળા ઉદ્ગારો કાઢતો દેખાય છે કે તેની એ પ્રેમાર્દ્રતાને જોઈને આપણે આશ્ચર્યચકિત થઈ જઈએ છીએ સારાંશ કે જે સંક્ષેપમાં કહીએ તો તેનું સમસ્ત આરિય વિશુદ્ધતમ જનહિતૈષિતાથી આક્રંત બરેલું હવુ તેનામાં ન્યાયની કઠોરતા કરતાં દયા અથવા ક્ષમાશીલતાની પ્રવૃત્તિ સદા સર્વદા વિશેષ જન્યત રહ્યા કરતી હતી અને તેથી તે ક્ષમાપ્રવૃત્તિ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતી હતી ન્યાયની તુલાને તો તે નિરતર સમતોલ રાખતો હતો, પરંતુ ન્યાયના શસ્ત્રને તે સદા કોપ-મ્યાન-માં જ અંધ કરી રાખતો હતો. બાબરના આરિયનું જે સર્વથી વિશેષ આશ્ચર્યકારક કોઈ સ્વરૂપ હોય તો તે તેની એશિયાના બાદશાહો સાથેની અસમાનતા છે, કારણ કે, તેનામાં એશિયાના અન્ય બાદશાહોમાં દેખાતી આડખરશીલતા, પ્રણાલીબદ્ધતા તથા આરિયની કૃત્રિમતાને બદલે સ્વાભાવિકતા તેજસ્વિતા, પ્રેમાર્દ્રતા તથા સરળતા આદિ સર્વસાધારણ જીવનની આયત ઉદ્ઘટ ગુણપરપરા જ જોવામા આવ્યા કરે છે અને એ જ બાબરની યોગ્યતાની અદ્વિતીયતા, અલૌકિકતા કિંવા ઉદ્ઘટતા છે અને એ સત્યનો ગ્રંથથી પણ અસ્વીકાર કરી શકાય તેમ છે જ નહિ.”

આવા એક મહાપુરુષ અથવા દૈવી વિસ્મૃતિરૂપ બાદશાહના જીવનચરિત્રને નવલકથાના રૂપમાં લખવાનો સુયોગ પ્રાપ્ત થવાથી જે પ્રસ્તુત નવલકથાનો રચયિતા યોતાને બાગ્યશાળી તથા કૃતકૃત્ય માને તો તે સર્વથા સ્વાભાવિક તથા નૈસર્ગિક જ છે. બાદશાહ બાબરના જીવનચરિત્ર વિષયક જે જે ગ્રંથો તથા લેખો ભિન્નભિન્ન દેશીય તથા વિદેશીય ભાષાઓમાં લખાયેલા તથા છપાયેલા છે તે સર્વ ભાષાઓનો જ્ઞાતા હું ન હોવાથી તે સર્વ ગ્રંથો તથા લેખોનો લાભ મારાથી ન લઈ શકાય એ સ્પષ્ટ જ છે અને તેથી જે જે ભાષાઓ મને અવગત છે તે અંગ્રેજી, ફારસી, ઉર્દુ, મરાઠી અને બંગાળી આદિ ભાષાઓમાં પ્રકાશિત થયેલા બાબર વિષયક ગ્રંથો તથા લેખો મારાથી મેળવી શકાયા તેટલી સંખ્યામાં મેં મેળવ્યા છે અને તે સર્વ ગ્રંથો તથા લેખોની પ્રસ્તુત નવલકથાની રચનામાં ન્યૂનાધિક પરિમાણમાં આવશ્યકીય સહાયતા લેવામાં આવી છે તે સર્વ અન્યકારોનો હું આ સ્થળે કૃતજ્ઞતાપૂર્વક આભાર માનું છું પ્રસ્તુત નવલકથાની રચનામા બાબરના જીવનચરિત્રને જ વિશિષ્ટતાથી ચર્ચતા તેમ જ જે ગ્રંથોમાં બાબરનો સળધ આવેલો છે તેવા અન્ય ગ્રંથોમાંથી અદ્ય કે વિશેષ સહાયતા લેવામાં આવી છે તે ગ્રંથોનાં નામો નીચે પ્રમાણે છે —

- ૧ બાબરના યોતાના લખેલા આત્મચરિત્રનો ‘મેમ્વર્સ ઓફ બાબર’ નામક અસ્ક્રીનપ્રિન્ટ અંગ્રેજી અનુવાદ

- ૨ 'ઝારિયન્ટ્ ઍન્યુઅલ્' માં રેવરડ હોબર્ડ્ કાઉન્ટર બી ડી તું લખેલું બાબરનું જીવનચરિત્ર (અથેલ) લડત, ઈ સ ૧૮૩૭.
- ૩ 'ડલર્સ ઑફ ઇન્ડિયા' નામક ગ્રંથમાળામાં પ્રકટ થયેલું અને રહેન્દી લેન-પૂલનું લખેલું જીવનચરિત્ર (અથેલ)
- ૪ શ્રીમતી ફલોરા ઑની રટીલ્ક્ટ 'King Errant' નામક બાબરનું જીવનચરિત્ર (અથેલ)
- ૫ 'When Kings Rode to Delhi' નામક કુંબીલ્ ફેસ્ટિગ્-ફ્ટ ગ્રંથમાનો 'The Prince who went to seek his fortune' શીર્ષક લેખ (અથેલ)
- ૬ બાબરની શાહજહી ગુલ્શન ખેગમફ્ટ 'હુમાયુનનામા' ફારસી મૂળ અને તેનો એનેટ્ એસ એવરિનફ્ટ અથેલ અનુવાદ
- ૭ ફેરિતાના ફારસી બાષામાં લખાયલા ઇતિહાસનો ધ્રિગ્ફ્ટ 'History of the Rise of the Mahomedan Power' નામક અથેલ અનુવાદ, કલકત્તા આવૃત્તિ ભાગ ૧ લો તથા ૨ નો
- ૮ વિન્સેન્ટ એ રિમય્ફ્ટ 'મહાન મુગલ અકબર' ('Akbar, the Great Mogul') અથેલ
- ૯ સી એમ્ વિલીયમ્ રેટુઅર્ડ્ ફ્ટ 'મહાન મુગલોના બગીચા' ('Gardens of the Great Mughals') અથેલ
- ૧૦ ટૉડ્ ફ્ટ 'રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ' ભાગ ૧ લો (અથેલ)
- ૧૧ મુન્શી દેવીપ્રસાદ્ફ્ટ 'બાબરનામા' (ઉર્દુ)
- ૧૨ રાજ શિવપ્રસાદ સિતારયે હિન્દફ્ટ 'ઇતિહાસ તિમિરનારાક' (હિન્દી)
- ૧૩ ગોવિન્દ સખારામ સર દેસાઈ બી એ ફ્ટ 'હિન્દુસ્થાનના અર્વાચીન ઇતિહાસ' ભાગ પહિલા, 'મુસલમાની રિયાસત' (મરાઠી)
- ૧૪ શ્રી રામપ્રાણ ગુપ્તફ્ટ 'પાઠાન રાજવત્' (બંગાળી)
- ૧૫ કુવર હેનુમન્તસિંહજી રઘુવંશી તથા ઠાકુર પુર્ણસિંહજીફ્ટ 'મેવાડકા ઇતિહાસ' (હિન્દી)

આ પંદર ગ્રંથોમાના નં ૧, ૨, ૩, ૬ અને ૧૧ એ પાંચ ગ્રંથો તો વળી બહુ જ ઉપયોગી થઈ પડ્યા છે અને તેમાં પણ બાદશાહ બાબરનો ઐતુખિક ઇતિહાસ જેટલા પરિમાણમા નં ૬ એટલે કે બાબરની શાહજહી ગુલ્શન ખેગમફ્ટ 'હુમાયુન નામા'માં સવિસ્તર વર્ણવાયલો છે તેટલા પરિમાણમાં તે અન્ય કોઈ પણ ગ્રંથમા વર્ણવાયલો નથી અને તેથી જો એ ગ્રંથ પ્રાપ્ત થયો ન હોત, તો પ્રસ્તુત નવલકથામાં કુમરપારા અથવા હાજ ખેગમજો જે પ્રેમપ્રસંગ ઐતિહાસિક સંબધથી આપી રાકાયો છે તે આપી રાકાય તેમ નહોતું અને જો તેમ થયું હોત, તો નવલકથાના શૃંગારમટે એવા કોઈ કાલ્પનિક પ્રસંગને લાવવાની આવશ્યકતા અનિવાર્ય થવાનો સંપૂર્ણ સંભવ

હતો. સારાંસ કે પ્રસ્તુત નવલકથામાં ઐતિહાસિકતાને ગૌણ રાખી રસોત્પત્તિમાટે કલ્પનાની સૃષ્ટિને પ્રાધાન્ય અપાયલું નથી છતાં પણ પ્રસ્તુત નવલકથામાં કલ્પનાની સૃષ્ટિને સર્વથા અભાવ છે એમ તો નથી જ; પરંતુ કલ્પનાની સૃષ્ટિ એટલા પ્રમાણમાં જ રખાયેલી છે કે જેના થોડે ઐતિહાસિક ઘટનાઓને પુષ્ટિ, સમયતા તથા આકર્ષકતાની પ્રાપ્તિ થઈ શકે મારી અત્યાર સૂઝીની અન્યાન્ય ઐતિહાસિક નવલકથાઓ કરતા પ્રસ્તુત ઐતિહાસિક નવલકથા કિંચિત્ બિન્ન અથવા અન્ય પ્રકારની પદ્ધતિથી લખાયેલી હોવાથી મારી એ પદ્ધતિમાં મને કેટલી સીમા પર્યન્ત સફળતાની પ્રાપ્તિ થયેલી છે એના નિર્ણયનો અધિકાર સુલ્લ પાઠક તથા પાઠિકાઓના હસ્તમાં અર્પાને જે ઐતિહાસિક નવલકથા લેખનની મારી આ પદ્ધતિ હિન્દુ તથા મુસલમાન પાઠકપાઠિકાઓના આદરને પાત્ર થશે, તો હું મારા પરિશ્રમની સવાંશે સાર્થકતા થયેલી માનીશ અને ભવિષ્યમાં આ જ પદ્ધતિથી ઐક્યવર્ધિની ઐતિહાસિક નવલકથાઓને રચવાનો પ્રયત્ન કરતો રહીશ, એ જે મારો મનોભાવ છે તે મનોભાવને પાઠકપાઠિકાઓ સમક્ષ વ્યક્ત કરવાની હું આજ્ઞા લઉં છું

ખાખરના જીવનચરિત્રના અવલોકનથી એ સત્ય તો તલ્લાળ આપણા જાણવામાં આવે શકે છે કે બાલ્યાવસ્થાથી જ ખાખરના શિરપર અનેક સફટો એક પછી એકના અનુક્રમથી આવતા રહ્યાં હતા અને એવા અસખ્ય સફટોમાંથી પસાર થયા પછી જ તે હિન્દુસ્તાનનો પ્રતાપી સમ્રાટ થઈ શક્યા હતા, તે પ્રમાણે ખાખરના જીવનચરિત્રને ચર્ચતી આ ઐતિહાસિક નવલકથાનાં લેખનમાં પણ અનેક વાર ભગાણુ પડ્યા પછી જ આ ગ્રંથની પૂર્ણાહુતિના કાર્યની સિદ્ધિ થઈ શકી છે એટલે જાણે ‘ખાદશાહ ખાખર’ નામક પ્રસ્તુત ઐતિહાસિક નવલકથાએ સફટના વિષયમાં પણ સજીવન ખાખરના જીવનનું જ અનુસરણ કર્યું હોયની ! એવો જ આપણને કાંઈક ભાસ થયા કરે છે ૧૯૧૪માં મેં તે શરૂ કરી હતી અને તેના સો પાનાંનો મજકુર લખાયો-હતો અને કેટલાક વિદ્વેષ લેખકપર વીત્યા પછી આજે તેની પૂર્ણાહુતિ થાય છે ગમે તેમ પણ અતે સર્વ વિદ્વેષોનું નિવારણ થઈ જતાં પરમદૃષ્ટાંતુ પરમાત્માની દયાદૃષ્ટિથી ખાદશાહ ખાખરની મહત્વાકાંક્ષાની સિદ્ધિ પ્રમાણે જ પ્રસ્તુત નવલકથાની પૂર્ણાહુતિના કાર્યની પણ સિદ્ધિ થયેલી છે અને તે માટે પરમાત્માનો જેટલો પણ ઉપકાર માનવામાં આવે તેટલો અલ્પ છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથલેખનની સમાપ્તિના આનન્દદાયક પ્રસંગનો સાક્ષાત્કાર કરાવવામાટે પુનઃ એક વાર અનન્યભાવથી દયાળુ પરમાત્માનો ઉપકાર માનીને ઉપોદ્ધાતની આટલેથી જ સમાપ્તિ કરી હું અહીં જ વિરમવાની આજ્ઞા ઇચ્છુ છું

સુદામાપુરી (પોરબંદર)
 વિક્રમાર્ક ૧૯૭૬, વૈશાખ,
 કૃષ્ણ દશમી ગુરુવાસર:
 ના. ૧૩ મી. મે. ૧૯૨૦

કંકર નારાયણ

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠ
૧ હું	પંખખનાં પ્રવાસી	૧
૨ જી	સૂષેદાર દૌલતખાન	૧૧
૩ જી	ન્યાયની તુલા	૧૮
૪ હું	દૌલતખાનની દિલાવરી	૨૯
૫ મુ	કાબુલની સફર	૪૦
૬ હું	બાબરનો પરિચય	૪૭
૭ મું	દરેગાની દુખ્તર	૫૫
૮ મુ	આલમખાનના પ્રયત્નની સફળતા .. .	૭૦
૯ મુ	દાવપેચની બાજી	૮૨
૧૦ મુ	નાદિરાપર નવી આકૃત	૯૨
૧૧ મુ	સાત દિવસની સુલ્તાની	૧૦૨
૧૨ મું	શુલ્કદામ અને ગાજીખાન	૧૧૪
૧૩ મુ	દાસ્તાને કમરપારા	૧૨૭
૧૪ મુ	સિંહાવલોકન ,	૧૪૧
૧૫ મુ	બાબરની બુદ્ધિમત્તા	૧૫૯
૧૬ મુ	ધબ્બાલીમ અને ગાજીખાન	૧૭૧
૧૭ મું	પાણીપતનું યુદ્ધ અને લોદીવંશનો વિનાશ !	૧૭૮
૧૮ મુ	હિન્દુસ્તાનનો પહેલો મુગલ બાદશાહ અથવા 'શાહ કલન્દર' ૧૯૯	
૧૯ મુ	યમુનાવિહાર અને પ્રાણ્યનો અધિકાર . . .	૨૧૪
૨૦ મું	શુલ્કદામનું બાગ્યવિધાન . . .	૨૨૫
૨૧ મુ	શાદીમુશાદી અને ખાનાઆબાદી . ..	૨૩૬
૨૨ મુ	મેવાડનો મહારાણો સત્રામસિંહ	૨૫૭
૨૩ મુ	સિંકીનું યુદ્ધ અને બાબર 'ગાજી' . ..	૨૬૭
૨૪ મુ	પુત્રવાત્સલ્યની પરિસીમા !	૨૭૮
૨૫ મું	બાબરનો અન્તકાળ !	૨૯૦
૨૬ મું	બાબરની યોગ્યતા	૨૯૯
૨૭ મું	ઉપસહાર	૩૦૫

બાદશાહ બાબર

અથવા

નૂરે ઇસ્લામ !

મુસ્લિમ ઇસ્લામ

પ્રકરણ ૧ હું

ખંભાખનાં પ્રવાસી

ઈ. સ. ૧૫૨૫ ના બંધુઆરી માસમા આપણી પ્રસ્તુત ઐતિહાસિક નવલકથાનો પ્રારંભ થાય છે. શરફનાતુની સ્વતંત્ર સત્તાનો કાળ અને ખંભાખનો પ્રદેશ એટલે સ્વાભાવિક જ સર્વત્ર ભયાનક શીતલતાનો અધિકાર વ્યાપી ગયો હતો. આપણે અત્યારે જે કાળનું પર્યાલોચન કરીએ છીએ, તે કાળમા વર્તમાન કાળ જેવાં અગ્નિરથ આદિ પ્રવાસસાધનોનો સર્વથા અભાવ હોવાથી લોકોને બળદનાં ગારા, બેટ, ઘોડા અને ખચ્ચર આદિ વાહનોનો જ પ્રવાસમા ઉપયોગ કરવો પડતો હતો. ખંભાખ પ્રદેશમા ગ્રીષ્મકાળમાં સૂર્યના તાપનો ઉત્તાપ પ્રચંડ હોવાથી પ્રવાસિજનો આખી રાત પ્રવાસમાં વીતાડીને દિવસે કોઈ પણ સ્થળે વિશ્રાંતિ લેવામાટે છાવણી નાખીને પડતા હતા અને શીત કાળમા આખા દિવસનો વ્યય કરી રાતે કોઈ ઠેકાણે પડાવ નાખી અગ્નિ સળગાવી તાપણુ કરી ખેસતા હતા, કારણ કે, ત્યાંની શરદાલિક શીતલતા પણ મહાભયાનક હોવાથી નિશાના સમયમાં બાગ્યે જ પ્રવાસ કરી શકાતો હતો. ત્યાંના પ્રવાસીઓનો એવો એક નિયમ જ થઈ ગયો હતો કે જે દીર્ઘ પ્રવાસ કરવો હોય તો બિનાખામા રાત્રિના સમયમા અને ગિયાળામાં દિવસના સમયમા પ્રવાસ કરવો. બિનાખાનો દિવસ વિશ્રાંતિમાં વીતાડવો અને શિયાળાની રાત વિશ્રાંતિમા વીતાડવી આવો તે પ્રદેશમાનો પ્રવાસનિયમ હોવા છતાં અત્યારે પ્રત્યેક નિયમના અપવાદ પ્રમાણે એ નિયમનો પણ એક અપવાદ આપણા બેવામા આવતો હતો.

પૌર્ણિમાની નિશા હોવાથી શુભ ચંદ્રિકાનો સર્વત્ર વિસ્તાર થયેલો હતો અને તેના યોગે અરણ્ય અને પર્વતપરના નાના પ્રકરના વૃક્ષો દુરથી વિલક્ષણ શોભામય દેખાતા હતાં. વનવિભાગમાં આવા સમયમા સ્વાભાવિક જ સિંહ, વ્યાઘ્ર અને એવાં જ અન્ય હિંસ્ર પશુઓના ભીષણ ધ્વનિ વારંવાર સંભળાય છે, પરંતુ આજની શીતલતા અત્યંત પ્રબર હોવાથી હિંસ્ર વનપશુઓ પણ પોતપોતાની ગુહામા ભરાઈ બેઠા હતા અને તેથી કોઈ પણ પ્રકારનો શબ્દ કર્ણગોચર થતો નહોતો. શાંતતાની સત્તા એટલી સીમાપર્યંત વ્યાપી ગઈ હતી કે દિવાળીત પણ મૌન ધારીને પોતપોતાના સ્થળમા લપાઈ રહ્યાં હતાં. બધા વનચર

પશુઓની આવી દશા હોય, ત્યાં પછી હુટારા અને ચોર ઇત્યાદિ માનવ પ્રાણી
ઓનો ત્યા સર્વથા અભાવ હોય, એ તો નૈસર્ગિક અને નિર્વિવાદ જ દલીલ ગણાય.

આવી ભયાનક શીતલતાથી વ્યાપ્ત, નિર્જન અને નિસ્તબ્ધ વનપ્રદેશમાં
અચાનક અશ્વોનાં પગલાનો અવાજ સંભળાયો અને તેથી મનુષ્યોના આગમનની
સૂચના મળી આવા ભયંકર વનપ્રદેશમાં આવા નિશાકાળમાં આવનાર એ કોણ
હશે વાસ્તવ ? ચોર. હુટારા કે સાધારણ પ્રવાસી ? તેઓ પાસે આવતાં જાય છે,
એટલે કદાચિત્ તેમના સંભાષણથી તેમના સત્ત્વ સ્વરૂપનો આપણને પરિચય
મળી શકશે.

એ આવનારી વ્યક્તિઓ ચાર હતી ચારેના પોશાકોને જોતાં પ્રથમ દૃષ્ટિએ
તે સર્વ પુરુષો હોય, એવું જ અનુમાન કરી શકાય હતું છતાં તેમની જે વ્યક્તિઓ
સત્તાધારિણી અને જે આજ્ઞાધારિણી હોય, એમ પણ જણાઈ આવતું હતું સર્વ
વ્યક્તિઓએ પોશાક તો કાળા રંગનો જ પહેર્યો હતો, પણ ભેદ એટલો હતો
કે, જે વ્યક્તિઓનો પોશાક કાળી મખમલનો હતો અને જેનો સાધારણ કાળા
રંગના કપડાનો હતો. મખમલના પોશાકવાળી જે વ્યક્તિઓમાંની એક વ્યક્તિ
ભૂરા રંગના અરબી ઘોડાપર બેઠેલી હતી, તેના શરીરનો વર્ણ કિચિત્ શ્યામ
અને બાધો બહુ જ મજબૂત તથા ઘાટીલો હતો. તેની મુખમુઠા ખસખસી
દાઢી અને સુંદર મૂછોના ચોગે બહુ જ શોભી રહી હતી તેની ડાબી બાજુના
કઠિબાગમાં રત્નજડિત મૂકવાળી તલ્વાર લટકી રહી હતી અને આગળના
ભાગમાં જંખિયો પણ ખોસેલો હતો, એ હપરાત એક પિસ્તોલ પણ તેની
કમરપર દેખાતી હતી મખમલના પોશાકવાળી બીજી વ્યક્તિ ગૌરવર્ણ, કોમળ-
તનુ, શ્મશ્રૂવિહીન અને મનોહર આદૃતિ હતી, અને તે કાળા રંગની અરબી ઘોડા-
પર સ્વાર થયેલી હતી પ્રથમ વ્યક્તિનું વય લગભગ પચીસથી છવ્વીસ વર્ષનું
અને દ્વિતીય કોમળ વ્યક્તિનું વય આગલીસથી વીસ વર્ષનું અટકળી શકાય હતું.
બાકીની જે વ્યક્તિઓમાંની એક વ્યક્તિ રાત્રાત્ર્યુક્ત હોવા સાથે કાંઈકે કઠિન દૃઢચની
અને જમાનાની બાધેલી હોવી જોઈએ, એવા તેની ગંભીર મુદ્રાને જોતાં તરત
ભાસ થતો હતો તેની અવસ્થા લગભગ પચાસની દેખાતી હતી ચોથી વ્યક્તિ
રંગે અમાવાસ્યાની નિશા જેવી કાળી અને નહિ દાઢી કે નહિ મૂછોવાળી હોવા
છતાં શરીરે એવી તો દૃષ્ટપુષ્ટ અને બળવતી હતી કે પ્રથમ વર્ણવેલી ત્રણે વ્યક્તિ-
ઓમાંની એક પણ એ ચતુર્થ વ્યક્તિના શારીરિક બળ સમક્ષ ભાગ્યે જ ટકાવ
કરી શકે એણે પણ ગત્રાત્ર આદિ યુદ્ધ અને આત્મરક્ષણનાં સાધનો પોતા
પાસે રાખ્યા હતા

“કેટલીક રાત વીતી હશે, સાદિક ?” મખમલના પોશાકવાળા પ્રથમ પુરુષે
શાંતિનો અચાનક ભગ કરીને સાદા પોશાકવાળા વૃદ્ધ સાથીને પૂછ્યું

“બદાપરવર, અડધી રાત વીતવા આવી છે” સાદિકે આકાશના મધ્ય-
ભાગમાં આવેલા ચન્દ્રનું અવલોકન કરીને જવાબ આપ્યો.

“લેડામાં આપણે ક્યારે પહોંચીશું ?” પાછો તેણે સવાલ કર્યો.

“જો આવી જ રીતે આપણે આપણા પ્રવાસમાં આગળ વધતા રહીએ તો

“એક પ્રહર પછી ભેડામાં પહોંચી જઈએ, કારણ કે, હવે આપણે ચાર પાંચ ગાઉ કરતાં વધારે રસ્તો કાપવાનો નથી.” સ્પષ્ટિએ જવાબ દીધો.

“મારો વિચાર છે કે આપણે થોડીવાર અહીં પડાવ કરી તાપણથી જરા ગરમ થઈને પછી આગળ વધીએ, તો સારું, કારણ કે, ટાઢતુ જોર બહુ છે અને એવી ઠંડી હવા ચાલે છે કે અમે બંનેના શરીર લગભગ અકળાઈ ગયાં છે અને શરીર કંપાં કરે છે આપણે અડધો પ્રહર અહીં વીતાડીને નીકળીશું, તો પણ ખામદાદ પહેલા તો જરૂર ભેડામાં પહોંચી જઈશું, કેમ ખરું કે નહિ?” પ્રથમ પુરુષે પોતાનો ત્યાં પડાવ કરવાનો મનોભાવ દર્શાવ્યો.

“ઘણી જ ખુશીની સાથે, બદાનવાળ !” સ્પષ્ટિએ એમ કહીને પોતાના ઘોડાને લગામ ખેંચીને થોભાવી દીધો.

“ચાસીન, નીચે ઉતર, ગાલીચો બિછાવ અને આસપાસમાંથી થોડુંક ઘાસ અને પાંચ પદર લાકડાં એકઠા કરી લે” પ્રથમ પુરુષે પેલા કાળા અને દૃષ્ટપુષ્ટ પુરુષને ઉદ્દેશીને હુકમ કર્યો.

“ખુદાવન્દનો જેવો હુકમ !” એમ કહી તે હુખ્શી ઘોડાપરથી ઊતર્યો અને ગાશામાંથી ગાલીચો કાઢી પાસેના એક વિશાળ વૃક્ષ નીચેની જમીનને સાફ કરી તેપર બિછાવી દીધો. સ્પષ્ટિએ પણ ઘોડાપરથી ઊતરીને ઘોડાની ગર્દનપર બહાલથી હાથ ફેરવવા લાગ્યો.

પ્રથમ પુરુષે પોતાના અરબી અશ્વની પીઠપરથી ઊતરી મખમલના પોશાક-વાળી વ્યક્તિની ઘોડી પાસે જઈ પોતાના હાથને આગળ લખાવીને કહ્યું કે, “મન્હૂર-નજર, મને હાથ આપો અને રકાબમાં સમાળથી પગ રાખી નીચે ઊતરો.” તે વ્યક્તિ પણ પ્રથમ પુરુષના હાથનો આધાર લઈ ઘોડીપરથી ઊતરી પડી અને પછી તે બંનેને કમલ ઓઢી ગાલીચાપર જઈને બેઠાં પૃથ્વી પણ એટલી બધી શીતલ થઈ ગયેલી હતી કે સ્વૂલ ગાલીચાને ભેદીને તેમાંની શીતલતા એ પ્રવાસી-ઓના શરીરોને સ્પર્શ કરી કપાવ્યા કરતી હતી.

હુખ્શી ચાસીન થોડીવારમાં જ લાકડાં અને ઘાસ લઈ આવ્યો અને લોહ તથા અકમકનો પથર તેની પાસે તૈયાર હોવાથી તત્કાળ ત્યાં અગ્નિ મંજળાવી દીધો. હાલક અગ્નિ અત્યારે તે શરત્પીડિત પ્રવાસીઓને સુધાસમાન ભાસવા લાગ્યો અને તેના થોડે શીતલ શરીરોમાં ઉષ્ણતાનો સચાર થતાં તેમનામાં એક પ્રકારના નવીન ઉત્સાહનો આવિર્ભાવ થતો દેખાયો.

મખમલના પોશાકવાળા પ્રથમ પુરુષે થોડીવાર પછી વૃદ્ધ સ્પષ્ટિકને ઉદ્દેશીને કહેવા માંડ્યું કે “સ્પષ્ટિક, આ દુનિયામાં ખરી હમદર્દી અને ખરી દોસ્તીની ખુનિયાદ બાકી છે કે નહિ, એ ખાતરીથી કહી શકાય નથી. જે દોસ્ત અને આશનાઓએ મરતાં સૂધી મારા તરફ વફાદાર રહેવાની અને મારી બાત્તમાં રહી લડવાની મને જખાન આપી હતી અને જેમના સુખનમાં એતબાર રાખી મેં મારા બાઈ, દિલ્લીના સુલ્તાન સાથે લડવાનો કસ્ટ કર્યો, તે દોસ્ત આશનાઓ સુલ્તાન પાસેથી થોડાક વધારે હક અને કૃત્યદા મળતા જ બેવકૂ થયા, મારી બાત્તમાંથી ખસી ગયા અને છેવટે મારી બેગમને લઈને દિલ્લીને છોડવાનો અને આમ એક ચોરની પેઠે નહાસવાનો મને વખત આવી લાગ્યો.

હવે લેવાનું છે = લાનેરના સુબેદાર મારા કાકા દોલતખાનના દરબારમાં આ બદખશ આલમખાનનો કેવો મન્દાર થાય છે, કારણ કે, ફરી ગયેલ તકરી આપના પદોંચવા પદેલાં ન આપણી પામાંથી ક્યાંને વીળળીની ગતિથી અને ત્યાં પદોંચી જાય છે! મારી પોતાની મને વરદા પણ ફિકર નથી જે ફિકર થાય છે તે ફક્ત આ મારી ગમગુસ્સાર ખેગમની ન અને એ ફિકરથી માર નિતર મારાય છે!” પ્રથમ પુરુષ કે જેને હવે આખો આલમખાનના નામથી ઓળખીશું, તે આ પ્રમાણેના હુકમોને કાઢી ષ્ટકીકવાર સુધી ચિતામાં નિમગ્ન થઈ બેસી રહ્યો તેના મુખમંદળમાં ચિતા, નિરાશા અને કોપના ચિહ્નો સ્પષ્ટ દેખાતા હતા.

‘હાલો બાબર, મારા સરતાન, મારા નમેલિગર, આપ આટલા બધા ગમગીન શાગાંદે ગયો છો વાન?’ મખમલના પોશાકવાળી બીજી કોમળ વ્યક્તિ પોતાના બુદ્ધિસભ્ય સમગત મધુર કંઠી અનુક્રમ દર્શાવતી કહેવા લાગી ‘નેની ફિઝમતનો સિતારો શુલ્ક હોય, તેના ખજાનામાં વર હોય અને જેના હાથમાં હુકમવ હોય, તેની બાજુમાં જનાનો અને સરનિશુ થવાનો આ બેવકા દુનિયાનો ગેયા કાલ્દો ન છે’ મરજ કે, બીજાના બોલમાં ભરોસો રાખી કાંઈ પામ કામ કરવાને આગળ પડતુ, એ ન એક મોટામાં મોટી બૂલ છે. ભરોસો રાખવો તો એક પાક પરવરદિગારમાં અને બીજો પોતાના બાબુઓમાં! પછી બુદ્ધો કે, ખુદા કતલ બક્ષે છે કે નહિ! તકરીને બદલામ કરી નિરાશ થવાની કાંઈ પણ જરૂર નથી. શું દાનાઓનો આ કબોલ આપે નથી સાંભળ્યો,-

‘જુનુ હય મખત હય તકરીસે નાહક ઝગરતે હય;

હન આપ હી અપને હી કરનેસે બનતે ચીર બિગરતે હય’

‘બળી અલ્લાહે આ બાદિમાની પણ એટલી બધી ચિતા રાખશે નહિ. જે આલમખરબ પરવરદિગાર કુલ બનીઆદમને સભાળે છે, તે આ આપની નાચીન કનીજને પણ સભાળશે, આપણી બધી અલાબલાને ટાળશે’ માટે ખુદામાં ભરોસો રાખી જે કોશિશ કરવાની હોય તે બેધરક કરો!”

આપણા એ પ્રવાસીઓનો આ વાર્તાલાપ સ્પષ્ટ જણાવતો હતો કે તેઓ ચીર કે હુઠારા નહિ, પણ ફક્તના સતાવેલા અને આવાગવતન થયેલા દિલ્લીના તે સમયના રાજ્યકર્તા લોહી બાંદાનના ઇન્સાન હતા અને તેમની સાથે બીજા જે તેમના વફાદાર અને બનિસાર શુલામ હતા હવે અમે એમનો પાકક તથા પાકિકાઓને કાંઈક વિશેષ પરિચય આપીશું

લોહી બાંદાનના લોકો પ્રથમ અફઘાનન હતા અને વ્યાપાર એ તેમનો હવોગ હતો. ઈરાન અને હિન્દુસ્તાન આદિ દેશો સાથે વ્યાપાર કરીને તેઓ શ્રીમત થયા હતા. ફીરજ તબક્કે તેમને બહુ જ સારો આશ્રય આપ્યો હતો. ખુદલોલ લોહીનો દાદો મુલ્તાનનો સુબેદાર હતો. સૈયદોની કાર્યશીલિમાં તેનો પિતા અને તેના કાકાઓ લગ્નરમાં સરદારના ઓહદા ભોગવતા હતા. સૈયદ મહમદે એ લોકોને બહુ જ સતાવ્યા હતા, પણ છેવટે ખુદલોલ લોહીએ સરહિદને કબ્જે કરી આખા પંજાબ પ્રાંતને પોતાના તાબામાં કરી લીધો. ઇ. સ ૧૪૫૦ માં રાજપૂત મલ્યા પછી તેણે સૈયદોના વજીર અમીર (અથવા હમીર)ને તેના ઘરમાં બેસાડી લીધો. પંજાબ પ્રાંત તેના તાબામાં હોવાથી તેના રાજ્યની મર્યાદા બહુજ

વંધી ગઈ તે પોતે મહા શૂરવીર અને ઉદાર હોવાથી લોકોનો તેનામાં બહુ જ સારો વિશ્વાસ અને ભક્તિભાવ હતો. જ્ઞાનપુરના શર્કી રાજાએ સાથે તેને એક સરખા અનેક ઝગડા કરવા પડ્યા હતા અને અંતે તે સ્વતંત્ર થયેલા રાજ્યને ઇ. સ. ૧૪૭૮ માં છતીને તેણે દિલ્હીની શહેનશાહત સાથે મેળવી દીધું. અવ્યાહત પરિશ્રમ કરીને તેણે પંજબથી બંગાલ પર્યંતનો ઉત્તર હિન્દુસ્તાનનો ઘણોખરો ભાગ પોતાનો રાજ્યમાં સામિલ કરી દીધો. એવી રીતે એકદર આઝમીસ વર્ષ સૂધી પરાક્રમ તથા સુખપૂર્વક રાજ્ય કરીને બુહલોલ લોદીએ ઇ. સ. ૧૪૮૮ માં આ અસાર સસારને ત્યાગી સ્વર્ગમાં નિવાસ કર્યો. બુહલોલ લોદીના બધા મળીને નવ પુત્ર હતા. જેમ જેમ તેનો વૃદ્ધાપકાળ થવા લાગ્યો હતો તેમ તેમ તે રાજ્યસત્તા વધારે અને વધારે પ્રમાણમાં પોતાના પુત્રોના હાથમાં આપતો રહ્યો હતો. પણ તેની એ ઉદારતાનું અનિષ્ટ પરિણામ થયું. મહાપરિશ્રમથી એકસત્તાત્મક કરેલા રાજ્યના પાછા વિભાગ પડી ગયા. એક સોનીની સ્વસ્થપમુદરી પુત્રી સાથે બુહલોલે લગ્ન કર્યું હતું અને પોતાની એ નવી બેગમમાં તેનો અતિગય અનુરાગ હોવાથી તેના પુત્ર નિન્તમખાનને પોતાના મરણ પછી દિલ્હીનું સિદ્ધાસન મળવું જોઈએ, એવી તેની ઈચ્છા હતી અને મરણ સમયે એ પ્રમાણેનો લેખ પણ તેણે લખી આપ્યો હતો. પરંતુ એ નિન્તમખાનના મોટા ઓરમાન ભાઈએનો ગાદીપર વધારે હક હોવાથી કેટલાક વખત સૂધી તકરારો ચાલી અને છેવટે નિન્તમખાન જ બાદશાહ થવાના ભાગ્યને પ્રાપ્ત કરી શક્યો. તે સિકંદરશાહ એવું નહું નામ ધારણ કરીને દિલ્હીનો બાદશાહ થયો. એ સિકંદરશાહ હિન્દુ ધર્મનો કટો વૈરી છતાં રાજ્યમાં સુધારણા કરવાના અને ન્યાયના કાર્યમાં અત્યંત ડુશળ હતો. એની કાર્યકીર્તિમાં ઇ. સ. ૧૫૦૫ ના નુલાઈ મહિનાની ૫ મી તારીખે આગ્રામાં એક મોટો ધરણીરૂપ થયો, તેના ચોગે કેટલાક પર્વતો ચળી ગયા, આમો અને દેવાલયો ધૂળમાં મળી ગયા અને અનેક મનુષ્યોનો સહાર થઈ ગયો. સિકંદર ઇ. સ. ૧૫૦૭ માં મરી ગયો અને તેના મરણ પછી તેનો પુત્ર ઇબ્રાહીમ લોદી દિલ્હીનો સુલ્તાન થયો. એ વેળાયે કરોડો પણ દુગોક્સાદ થયો નહોતો.

લોદીઓના સમયમાં રાજ્યનો વિસ્તાર જો કે બહુ જ વધેલો હતો, છતાં રાજ્યમાં કયાંય પણ નિયમ કે બંધનનું અસ્તિત્વ રહ્યું નહોતું. ભૂદા ભૂદા પ્રતિભાના કામદાર, જમીનદાર અને નાના નાના અમલદાર સુદ્ધા દિલ્હીના સુલ્તાનની પરવા ન રાખતાં પોતાની ઈચ્છામાં આવે તે પ્રમાણેનો સ્વતંત્ર કાર્યભાર ચલાવતા હતા. ચૈયત પણ મુખ્ય સુલ્તાનની પગ્વા રાખતી નહોતી, જે અમલદાર આગોની સામે ઊભો હોય કે ગર્દનપર ચઢી બેઠો હોય, તેની જ માત્ર ચૈયતના લોકો દરકાર રાખતા હતા. રાજ્યનું શકટ નિયમના માર્ગમાં નહિ, પણ વ્યક્તિના માર્ગમાં જ ચાલતું હતું. એ કાળમાં અકુશાન લોકો બહુ જ સરજોર થઈ ગયા હતા અને તેમને તેમની ઈચ્છા પ્રમાણેની સ્વતંત્રતા આપ્યા વિના લોદી સુલ્તાનનું ગાડું ગળાડી શકે તેમ નહોતું. એથી આખા રાજ્યમાં અકુશાનો અને અકુશાનોનો જ ભરાવ થતા તેઓ પોતાને ફાવતો કાર્યભાર ચલાવવા લાગ્યા. આવા સરજોર અમલદારોને દાખમાં રાખવાનું કામ કઠિન હોવાથી ઇબ્રાહીમ લોદીએ તેમને સતુષ્ટ રાખવામાટે અનેક જાતની સગવડો કરી આપી હતી. પણ પછીથી અકુશાનોને વધારે

અને વધારે મહોન્મત્ત અને ઉચ્છ્રંખલ થતા જોઇને ઇબ્રાહીમે તે બધી સગવડો અને તેમને અપાયેલી સ્વતંત્ર સત્તા બંધ કરી દીધી, તેમ જ દરબારમાં આજ સુધી અફઘાનોને જ વધારે માન આપવામાં આવતું હતું, તેને બદલે તેણે એવું કર્મોત્ક્રંધ કે, 'ખીલ સરદારોને પણ અફઘાનો પ્રમાણેનું જ માન મળતું જોઇએ' આગળ શાહી દરબારમાં સર્વ સરદારો બેસા રહેતા હતા અને માત્ર અફઘાનોને જ બેસવાનો અધિકાર હતો, પણ ઇબ્રાહીમ લોહીએ એ પ્રચારને બંધ કરીને અફઘાનોને નમાવવાનો આડો પ્રયત્ન કર્યો એથી બધા અફઘાનો છેડાઈ ગયા અને જલાલખાન નામક ઇબ્રાહીમનો એક ભાઈ હતો તેની સાથે જઈ મળ્યા. જલાલખાને જોનપુરમાં સ્વતંત્ર રાજપદ ધારણ કર્યું પરંતુ જલાલખાનના દરબારમાં પણ અફઘાનોની ઇચ્છા તૃપ્ત ન થવાથી તેઓ પાછા ઇબ્રાહીમના પક્ષમાં આવી ગયા. ઇબ્રાહીમે જલાલખાન સાથે યુદ્ધ કરીને તેને અને તેના પક્ષના પુરુષ અફઘાનોને ચમપુરીનો માર્ગ બતાવી દીધો એવી રીતે એક બળવાની આજ તો ઘુઝાઈ ગઈ.

એટલામાં બળવાની આગનો એક ખીલે ભડકો થયો. ઇસ્માઇલખાન નામનો કુરા પ્રાંતનો એક સૂબેદાર હતો, તેના જલાલખાન સાથે ગાઢ મૈત્રીસંબંધ હોવાથી જલાલખાનના વધના વૈરનો બદલો લેવામાટે તેણે નવો બળવો જગાવ્યો. ઇબ્રાહીમથી એ બળવાની આગને શમાવવાની વ્યવસ્થા ન કરી શકાવાથી તેણે યુદ્ધને લંબાવવાની એક નવી યુક્તિ શોધી કાઢી તે સમયમાં રોજ રાત્રી ખુખારી નામનો એક પ્રખ્યાત ક્ષીર હતો તેની મન્યસ્થતાથી કેટલાક દિવસ તેણે તહ-માટેના સંદેશો અલાવવામાં કાઢી નાખ્યા એટલામાં ઇબ્રાહીમની ફૌજે ચારે તરફથી આવી પહોંચતાં તે તત્કાળ પોતાના દુશ્મનપર ચઢી ગયો અને બળવાખોરોને વિખેરી નાખીને તેણે હાલ તરત પોતાના માર્ગને નિષ્કટક કરી નાખ્યો.

અમે જે પુરુષને ઉપર આલમખાનના નામથી જાણખાવ્યો છે, તે ઇબ્રાહીમ લોહીનો પિત્રાઈ ભાઈ થતો હતો તેનું નામ અલાઉદ્દીન હતું, પણ બહુધા તે આલમખાનના નામથી જ જાણખાતો હતો. નિજમખાનને સુલ્તાનપદ મળવાથી ખુલ્લોલ લોહીના ખીલ હકદાર પુત્રોના હક્કની પાયમાલી થઈ હતી, એ તો ઉપર જણાવેલું જ છે. તે પુત્રોમાંના સર્વથી મોટા પુત્ર હિલાલુદ્દીનના બે પુત્ર હતા, તેમાંના મોટા પુત્રનો બાલ્યાવસ્થામાં જ અતકાળ થયો હતો અને ખીલે પુત્ર તે આપણો પરિચિત અલાઉદ્દીન અથવા આલમખાન પોતાના પિતાના લૂટાયેલા હક્કનું તે તરફ અવસ્થામાં આવતાં જ તેને સ્મરણ થઈ આવ્યું અને તે સાથે રાજ્ય મેળવવાની મહત્વાકાંક્ષાનો તેના હૃદયમાં ભયંકરતાથી ઉદ્ભવ થયો જે વેળાયે અફઘાનો જલાલખાન સાથે મળી ગયા હતા, તે વેળાયે કેટલાક અફઘાન સરદારોને પોતાના પક્ષમાં લઈ પગબર થવાનો અને વખત આવતાં ઇબ્રાહીમને પદબ્રજ કરી પોતે સુલ્તાન થવાનો પ્રયત્ન તેણે આરંભ્યો અને કેટલાક સરદારોએ તેના પક્ષમાં મળવાની હા પણ પાડી પણ પછીથી તે સર્વ સરદારો પાછા ઇબ્રાહીમના પક્ષમાં જવાથી આલમખાનની બધી આશાઓ ધૂળમાં મળી ગઈ ઇબ્રાહીમને આલમખાનના કારસ્યાનના શુભ સમાચાર મળી ચૂક્યા હતા, પણ તે ઇસ્માઇલખાનને શિક્ષિત આપવાના કામમાં રોકાયેલો

હોવાથી તત્કાળ, જાણે પોતે કાઈ જાણતો જ નથી, એવો ડાળ ખતાવીને શાત રહો ન્યારે ઇસ્માઈલખાન સાથેના વિચ્છેદનો અત આવી ગયો અને સર્વત્ર શાંતિનો અધિકાર થયો, સારે ઇમાદીમે એ કાંઠાને છુપી રીતે છાંટી નાખવાના ઉદ્દેશનો આરંભ કર્યો તેણે આલમખાનના શિરચ્છેદની સઘળી તૈયારી કરી રાખી હતી, પણ જે દિવસે તેનો શિરચ્છેદ થવાનો હતો, તેથી બે દિવસ પહેલાં એ વિશેની ખબર તેને મળી જવાથી તે પોતાની બેગમ અને પોતાના બે વક્રાદાર શુલામે સાથે રાત્રિના સમયમા કોઈના જાણવામા ન આવે તેવી રીતે દિલ્લી-માથી પલાયન કરી ગયો. તેમના ઘોડા ચાલવામા વીજળીની ઝડપના હોવાથી અને દિલ્લીથી નીકળ્યા પછી અગત્ય વિના ક્યાંય માર્ગમા એક પળવાર પણ ન રોકાયાથી તેઓ સહીસલામત ખંનળની સરહદમાં આવી પહોંચ્યા કે જ્યાં આપણે તેમને ભેઈ ચૂક્યા છીએ. આલમખાન ખંનળમાં એટલામાટે આવ્યો હતો કે તેનો અને ઈબ્રાહીમનો કાંઠો દૌલતખાન ખંનળનો સૂબેદાર હતો અને તે પણ અદરખાનેથી ઇબ્રાહીમનો જની દુશ્મન હોવાથી તેના દરખાસ્તમાં આશ્રય મળવાની તેને પૂર્ણ આશા હતી.

ખરી રીતે જોતાં આલમખાનના હૃદયમાં સુલ્તાનપદ મેળવવાનો જે ભેદ હતો આવ્યો હતો, તે સકારણ હતો, કારણ કે, જે નિજમખાનને બદલે હિલા-લુદ્દીન દિલ્લીની ગાદીએ આવ્યો હોત, તો નિજમખાન-સિક્કદરશાહ-ના મરણ પછી દિલ્લીની જે શહનશાહત ઇબ્રાહીમખાનના હાથમાં આવી, તે શહનશાહત અવશ્ય આલમખાનના હાથમાં જ આવત પણ ભાગ્યદેવીની પ્રતિકૂળતાને લીધે તેનો પ્રયત્ન સફળ ન થયો અને સુલ્તાન થવાને બદલે સામે તે હયરાન અને ખરીશાન થઈ ગયો તેના ભાગ્યની એટલી વળી પ્રબળતા કે તેને જે સ્ત્રી મળી હતી તે સ્વામિનિષ્ઠ, આજ્ઞાધારક, દુ ખમાં આનંદથી ભાગ લેનારી અને ધૈર્યશીલા હતી, તેમ જ શારીરિક સૌન્દર્યમાં પણ તે હર અને ગિલમાનની ખરાખરી કરે તેવી હોવાથી સુવર્ણ અને સૌગંધનો એકત્ર નિવાસ થયો હોયની ! એવો જ ભાસ થતો હતો. આલમખાનની બેગમ યુદ્ધમાં માર્યા ગયેલા અફઘાન સર-દારજીલ્લાલખાનની દુગ્તર હતી તેનું મધુર નામાબિધાન હવ નાદિરા અને ખરેખર આ દુનિયામાની ઔરતોમા તે સૌન્દર્ય અને સદ્ગુણોના એક નાદિર-અલભ્ય-નમૂનારૂપ જ હતી, એમા લેશ માત્ર પણ સરાય નથી.

મારબમા આવેલાં પાત્રોનો આટલો પૂર્વ ઇતિહાસ આપ્યા પછી હવે આપણે આપણી વાર્તાની ગૃખલાને આગળ લખાવીશું, તો તે યોગ્ય જ કહેવાશે.

પોતાની બીબીના ઉત્સાહવર્ધક અને આશાજનક વાક્યો સાંભળીને નિરાશ થયેલા આલમખાનના હૃદયમા નવીન ઉત્સાહ અને આશાનો ઉદ્ભવ થયો. તેની દૃષ્ટિ સાદૃશ્ય અને યાસીનપર પડતા મનમાં અચાનક એક વિશિષ્ટ ભાવ-નાનો આવિર્ભાવ થવાથી તે બોલવા લાગ્યો કે “ નહિ, દુનિયામા કાઈ બધા ઇન્સાન શાગિર્દેશયતાન અને બેઇમાન તો નથી જ, કારણ કે, જે તેમ હોત, તો આ બુર્જા સાદૃશ્ય અને આ હુશી યાસીન આવા ધુરા વખતમાં મારા મદદ-ગાર થઈને અહીં સૂધી આવવાની જેહમત શામાટે બિઠાવત ? દુનિયામાં શયતાન પણ છે અને આમના જેવા ફરિશ્તા પણ છે, અને જ્યાં સૂધી દુનિયામા ફરિશ્તાની

હસ્તી છે, ત્યાં રાંધી નિરાશ થવાનું કાઈ ખાત્રી કામગીરી નથી; કાશ્વરું કે, મારું પાનું ફરિશ્તો જરૂર મારો મદદગાર થશે નહીં”

“મારા માર્ગમાં આલિંગના નું અર્થ, માત્ર આકાન્તના, મારા મેદુનના આલમખાન” આ આદિએ આપના ધનું જે નમક આપું છે, તેને હવાવ કરવાનો વખત હવે અત્યારે જ આવ્યો છે અને પરસ્પર દિગદિગ અમને અમારી નમકદલાલી બતાવવાનો જે આ મીઠો આપ્યો છે, તેમણે ને બાન્દકતઆલાના અમે હન્દરા હન્દર એકસાન માનીએ છીએ” અમે બન્ને મરતાં રૂંદી પણ આપનો સાથ જોડવાના નથી, એ વિશે ખાત્રી રાખવી; કદાચિત્ અન્યક્તો ફરિશ્તો આપને અમને આપથી નહીં પાડે, તો તે એક નહીં વાન છે” સાદિકે પોતાની કૃતિ બુદ્ધિનો ગણદોદારા પરિચય કરાવ્યો

“એ જ હાલત આ નાનીજ અને અદના ગુલામની પણ સમજ લેવી,” હુબની આસને સંયોગમાં જ પોતાનો મનોબાવ નહાવ્યો

“આખામ, આખાસ, મારા નમકદલાલ અને વફાદાર અર્થ” તમો મારા ખાદિમ અને ગુલામ નથી, પણ મુન્કિલમાં કામ આવનાર લનિસાર દેસ્ત અથવા અર્જન વિતેદાર છે. જે મારું નસીબ મને કાઢવાર ચાની આપશે, તો તમારી આ મેદુરખાની અને નનિસારીનો બદલો હું તમને બારખર વાળી આપીશ” બુદા મારી એ તમન્નાને પરી કરે”

“પાનું મારા સરતાલ, આપના કામ દૈવતખાન તો લાંબારમાં રહે છે અને આપણે ભેડા તરફ જનાં તૈયાર થયાં છીએ, એનું શું કામગીરી વાકે?” નાદિરાએ પોતાના રીલા પડેલા હુબને બેતારી ફરી બામવામદે તેની ધરીને દુસ્ત કરતાં એ સવાલ પૂછ્યો. એ વેળાએ તેના ગિરખરનો લખ દેશકલાપ વિસ્કલિન થઈને તેના મુઠ્ઠાગપર પથરાઈ જતાં મહાના મોગાકમાં પણ તેના મૌનર્થની અદ્યુત છતાં દેખાતી હતી તેની મનોબદરક્તાનું કાણુ જે કાણુ નિરીક્ષણ કરના આલમખાન પોતાની મનોવ્યથાને પણ બૂલી ગયો અને ઉત્તરમાં કહેવા લાગ્યો કે “મન્દરેનન્દર, દિલીમાંથી નીચાની વેળાએ મારા નાણુવામાં આવ્યું હતું કે કાઈ ખાસ કામગીરી ચંતળના સૂબેદાર સાદબ દૈવતખાન ભેડામાં આવેલા છે અને ત્યાં લગભગ એક માહિતી સુધી તેઓ રહેવાના છે આપણું કામ લાહોર સામે નહિ. પણ દૈવતખાન સાથે હોવાથી ત્યાં તે હોય ત્યાં જ આપણે પણ જવું જોઈએ અને એટલામાટે જ આપણે ભેડા તરફ જવાને તૈયાર થયા છીએ દૈવતખાનને મળ્યા પછી કદાચિત્ આપણને લાહોર જવું પડે”

“ત્યારે જે દૈવતખાન આપણને આશ્રય આપે, તો હમેશને માટે લાહોરમાં તેમની તલનાતમાં રહેવાનો જ આપનો વિચાર છે કે કેમ?” સાદિકે વાતચીતના અત્યાર સૂઝીના વલણને ફેંચીને એક નવો સવાલ પૂછ્યો

“એ વિશે અત્યારે મારાથી કશો પણ જવાબ આપી શકાય તેમ નથી ત્યાં મહાંથીએ અને જોઈએ કે આપણને ક્ષેત્ર આવકાર મળે છે, એટલે પછી કોઈ પણ જાતના સુસ્તક્રીમ ધરાદાપર આવી શકાય” કક્ત એટલી અત્યારે મને ખાત્રી છે કે, ધ્યાણીમથી હરીને જે દૈવતખાન આપણને આશ્રય ન પણ આપે, તોય આપણને તે ધ્યાણીમના હાથમાં તો સોંપવાનો નથી જ. જે દૈવતખાનનો આશ્રય

નહિ મળે, તો નસીબને વળી ખીજે કોઈ સ્થળે જઈને અજમાવીશું.” આલમખાને વિચાર કરીને ચંચોચિત ઉત્તર આપ્યું

“ખન્દાપરવર, ગુસ્તાખી મોઆફ!” હુજી ચાસીને કે જે આટલી વાર સૂધી ચુપ બેઠો હતો તે હવે તેમના સભાષણના પ્રવાહની વચ્ચે પડીને બોલવા લાગ્યો. “આપણે દિલ્હીથી અહીં સૂધી આડી વાટે આવ્યા છીએ, પણ હવે પછી સીધા અને રાતદિવસ ચાલતા રસ્તાપરથી આપણે જવાનું છે દિલ્હીમાં આપણા પક્ષાયનતા સમાચાર કયારનાય કેલાયા હશે અને કદાચિત સુલ્તાને આપણને પકડવા માટે યોરેસ્વારોને ગ્વાના પણ કરી દીધા હશે એટલામાટે મારો એવો અભિપ્રાય છે કે હવે રાસ્તામાં વધારે વખત ન વીતાડતા આપણે વખતસર આપણા મુકામપર પહોંચી જઈએ તો સારું ત્યાં પહોંચ્યા પછી બધો બઢોબસ્ત કરી લેવાશે.”

“મારી પણ એ જ ઇચ્છા છે કે હવે આપણે ચાલીએ તો સારું.” નાહિરાએ પોતાના વાળોને દુપટ્ટામાં છુપાવી દુપટ્ટો બાધતાં ચાસીનેના અભિપ્રાયને અનુમોદન આપ્યું

“ચાલો, ત્યારે કરો તૈયારી અને વધો આગળ!” આલમખાને હુકમ આપ્યો.

અચ્ચ તો તૈયાર જ હતા એટલે તરત તેઓ અધ્ધારૂઠ થયા, પણ જેવી તેમણે પોતાના ઘોડાની લગામોને હાથમાં લીધી કે દૂર દિલ્હીની દિશામાંથી દોડતા આવતા ઘોડાના પગલાનો સ્પષ્ટ ધ્વનિ તેમના કાનોમાં આવી અથડાયો.

“ઘોડાના પગલાનો અવાજ સભળાય છે!” આલમખાન બોલ્યો.

“મને લાગે છે કે મારી ગકા ખરી થવાનો વખત પાસે આવતો જાય છે!”

ચાસીને જણાવ્યું

“કદાચિત એ દૌલતખાનની કોઈ લશ્કરી ટુકડીના ઘોરેસ્વારો પણ હોઈ શકે.” સ્પષ્ટિકે કહ્યું

“ધારે કે, એ આપણા દોસ્તો પણ હોય, તો પણ અત્યારે આપણી જાનની સલામતી માટે દોસ્તને પણ દુશ્મન માની લેવા, એ વધારે સારું છે, ચાલો—” નાહિરાએ પોતાની લગ્નજીવિતાને ધરીભર ત્યાગીને તટાળ પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

ચારે પ્રવાસીઓએ પોતાના અશ્વોને એડીએ મારી અને તે વફાદાર માણીઓ વાયુના વેગે ભેડાની દિશામાં દોડી બેચાર પળમાં તો સર્વથા અદૃશ્ય થઈ ગયા ખૂબી તો એ હતી કે નાહિરાની યોડી વળી સર્વથી અગ્રભાગે હતી અને તે કોઈ ઘોડાને પોતાની નજદીકમાં ભાગ્યે જ આવવા દેતી હતી

✽

✽

✽

✽

✽

એ પ્રવાસીઓના ગમન પછી લગભગ પંદર કે વીસ પળ બેટલા અદ્ય સમયમાં જ દશ ઘોરેસ્વારોની એક લશ્કરી ટુકડી ત્યાં આવી લાગી અગિયારમો ઘોરેસ્વાર તે ટુકડીનો અકસર હતો ન્યાં આપણા પૂર્વ કથિત પ્રવાસીઓએ વિશ્રાંતિ માટે પડાવ નાખ્યો હતો, ત્યાં હજી તાપણામાટે સળગાવેલો અગ્નિ પ્રજ્વળતો હતો, એટલે તે પ્રજ્વળતા અગ્નિને જોઈને તે ઘોરેસ્વારો બેભા રહી ગયા અને પોતપોતામાં નીચે પ્રમાણેના વાર્તાલાપ કરવા લાગ્યા,—

“અહીંથી ટોઢ પશુ મુસાફિરો અત્યારે જ ગયેલા હોવા જોઈએ, કારણ કે, આ આગ તાજ સળગાવેલી હોય એમ જ દેખાય છે” હુકમીના અફસર ધનાય-તુલ્લાએ પોતાના ઘોડેસ્વાર કૌજ જવાનોને સળોધીને કહ્યું

“તેઓ બધા મળીને ચાર જણ છે, ખરું કે નહિ?” એક ઘોડેસ્વાર એમ કહી પોતાના ઘોડા પરથી નીચે ઉતરી પડ્યો અને જમીનપર નજર દોડાવીને બોલ્યો કે, “ઘોડાનાં પગલા તાજ જ દેખાય છે”

ધનાયતુલ્લા ઘડીભર વિચારમાં પડી ગયો અને આમતેમ નજર દોડાવી મનમાં એક પ્રકારના નિશ્ચયપર આવીને બોલ્યો કે “જગીઓ, દિલ્લીમાંથી આપણને એવી છુપી ખબર મળી છે કે આલમખાન પોતાની જોગમ અને પોતાના બે ખાદિમ સાદિક તથા ચાસીનને સાથે લઈને લાહોર તરફ જવાને નીકળ્યો છે, અહીંથી બે રસ્તા ફરે છે, એક રસ્તો ભેડા તરફ જાય છે અને બીજો રસ્તો લાહોરની દિશામાં લાગાય છે. આપણા સુલ્તાનના દુશ્મનો લાહોર જવાના હોવાથી આપણે પણ લાહોરનો રસ્તો જ લેવો જોઈએ; કદાચિત્ રસ્તામાં જ તેઓ આપણા હાથમાં આવી જશે; કારણ કે, આ તાપણ કરવામાં આગ સળગાવનાર તેઓ જ હોવા જોઈએ, એવી મને છુપી ખબર તથા કરે છે”

‘કેટલું દિલ્લીથી નીકળીને આપણે અહીં સૂધી આવ્યા, છતાં તેમનો પતો ન મળ્યો અને હવે અહીંથી લાહોર સૂધીના રસ્તામાં તેઓ પકડાઈ જશે, એ વાત કાંઈ આપણા ધ્યાનમાં ઉતરી શકતી નથી મારો તો એવો અભિપ્રાય છે કે તેઓ ખંજભમાં આવ્યાં જ નથી, કદાચિત્ ખંજાળા તરફ ચાલ્યાં ગયાં હશે એટલામાટે અહીં બેસો, આ ઘોડાઓને થાક ઉતારવા દો અને તમે પણ આરામ લ્યો. બિચારા કોઈ મુસાફિરો આ આગ સળગાવી ગયા છે તેમાં બેચાર લાકડાં નાખો, તાપથી જરા ગરમ થાઓ અને પછી લાહોર જવાની તૈયારી કરો. સુલ્તાનના ગુનાહગારો મળે કે ન મળે, પણ લાહોર જવા વિના હવે તો આપણો છૂટકો જ નથી, કારણ કે, જનપર જુલમ કરતા અહીં સૂધી આવ્યા છીએ, એટલે થાક ઉતારવા અને મોજમજ કરવામાં ચાર દિવસનો વખત તો જોઈશે જ ને’ એટલે તે વખત આપણે લાહોરમાં જ વીતાડીશું” પોતાનું ખરું નામ અબ્દુલ્લાખાન હોવા છતાં વિલાસપ્રિય સ્વભાવના પ્રતાપે ઐચારખાનના નામથી ઓળખાતા લગભગ આઠીસ પિસ્તાળીસ વર્ષની અવસ્થાના વાકડી મૂછો અને આણીદાર દાઢીવાળા એક ઘોડેસ્વારે પોતા તરફથી આ પ્રમાણેનો અભિપ્રાય રજૂ કરી દીધો.

તેનો આ અભિપ્રાય બધાને યોગ્ય લાગવાથી અને માન્ય થવાથી ત્યાં જ બધા ઘોડેસ્વારો ઉતરીને તાપના યોગે શરીરમાંની શીતલતાની અસરને ઓછી કરી જરા ગરમાગરમ થવામાં ધૂણીની આસપાસ કુડાણુ વાળીને બેસી ગયા

લગભગ ઉપકાળ થવા આવ્યા તે વેળાયે તેઓ પાછા ઘોડેસ્વાર થઈને લાહોરની દિશામાં પ્રયાણ કરી ગયા જે તેમણે ઘોડાના તાજ પગલાની નિશાની ભેડા તરફના રસ્તાપર છે કે લાહોર તરફના રસ્તાપર છે, એની ખરાબર તપાસ કરી હોત અને એ મુસાફિરો સુલ્તાનના ગુનાહગારો જ હોવા જોઈએ એવો તેમનો શક મજબૂત હોત, તો અવશ્ય તેઓ ભેડાની દિશામાં જ જાત; પણ તેમણે વધારે તપાસ કરી નહિ અને તેમનો શક પણ મજબૂત નહોતો એટલે

તેઓ લાહોરની દિશામાં પ્રયાણ કરી ગયા અને તેથી હાલ તરત આલમખાન અને તેનાં સાથીઓના શિરપર ઘેરાયેલુ ભયનુ વાદળ વિખરાઈ ગયુ

* * * * *

ખાલરચિએ પોતાના તેજસ્વી કિરણોથી વિશ્વને પ્રકાશિત કરવાનો ઉદ્દેશ આરંભ્યો હતો અને કૃષિકારો પોતપોતાના ક્ષેત્રોમાં જવાને શુદ્ધમાથી બહાર નીકળી ચૂકયા હતા, નિશાના અત સાથે નિદ્રા અને આલસ્યનો પણ અત યતાં સૃષ્ટિ ઉદ્દેશગીલા થઈ હતી એવા રમણીય સમયમાં આલમખાન, નાદિરા, સાદિક અને ચાસીન લેડા નગરની સીમામાં આવી લાગ્યા જેહલમ નદીના તીરપ્રાંતમાં, નગરના બાહ્ય ભાગમાં, એક મોટુ મુસાફિરખાનુ હતુ, તેમાં ઉતારો કરીને આલમખાને ચાસીનને નગરમાંથી ખાનપાનની કેટલીક વસ્તુઓ લાવવામાટે અને સાદિકને દૌલતખાન ન્યા પણ હોય ત્યા તેને મળી પોતાના આવવાના સમાચાર આપવામાટે મોકલી દીધો, કારણ કે, કદાચિત્ દૌલતખાનનો પોતાને આશ્રય આપવાનો વિચાર ન હોય, તો પોતે મોઢામોઢ અપમાન પામવા કરતાં તેવો જવાબ સાદિકને જ મળી જાય, તો વળી ક્યાંક અન્યત્ર જવાનો વિચાર કરી શકાય, એ કારણથી આલમખાને પોતે જ તત્કાળ દૌલતખાન પાસે જવાનુ વ્યાજબી ધાર્યુ નહોતું સાદિક અને ચાસીનના જવા પછી આલમખાન અને નાદિરાએ મુસાફિરખાનાના રખવાલને બોલાવી એક સોના મોહોર આપી પાણી વગેરેનો બદોબસ્ત કરી આપવાનુ કહ્યુ પૈસાએ તત્કાળ બધી સગવડ મેળવી આપી અને આલમખાન તથા નાદિરા શુસ્લ વગેરેના આવશ્યકીય કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયા

પ્રકરણ ૨ નું સૂર્યદાર દૌલતખાન

અત્યારનું લેડા નગર જેહલમ નદીના ડાબા કિનારાપર છે, પરંતુ તેની સામે જમણા કિનારાપર જે અવશેષ છે, તેમને જુનુ લેડા નગર અથવા જોબનાથ નગર કહેવામાં આવે છે એ રાજ જોબનાથ અથવા જોબનાથનુ નગર હતુ લેડાના સીમાડામાંથી મીઠુ લઈ જનારા લમાણોના મોઢા અને પ્રસિદ્ધ બે રસ્તા ફૂટે છે એમાંનો એક માર્ગ લાહોર તરફ જાય છે અને બીજો માર્ગ મુલ્તાનની દિશામાં લખાય છે એથી પ્રાચીન કાળમાં એ સ્થળે ડોઈ પણ રાજની રાજધાની હોવી જોઈએ એવી કલ્પના કરી શકાય છે સિકંદરના સમયમાં સોફિટી નામનો એક રાજ હતો તેની રાજધાની એ જ હોવી જોઈએ એક સ્થળે એવો ઉલ્લેખ પણ મળી આવે છે કે, કાબુલમાંના બ્રાહ્મણ રાજાએને ન્યારે પેશાવર અને ઉ-હિંદમાંથી કાઢી મૂકવામાં આવ્યા, ત્યારે પંજાબમાં પ્રથમ તેમણે લેડા નગરને જ પોતાની રાજધાની બનાવી હતી અને ત્યાર પછી જ જેહલમ તથા લાહોરને રાજધાની થવાનું ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયુ હતુ એ પ્રાતમાનુ પિંડદાદન શહેર પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યા પૂર્વે એ જ નગર સર્વથી મોટા નગર તરીકે ગણાતુ હતુ આખર બાદશાહે પહેલી ચઢાઈ એ જ શહેરપર કરી હતી સોફિટી રાજાનો પ્રાંત કયો, એ વિશે

સર્વ ઝીક ગ્રન્થકારોનો એક અભિપ્રાય નથી સ્પષ્ટ થાય, તેના પ્રાતમા લવણનો પર્વત છે અને તેમાથી આખા હિન્દુસ્તાનને પૂરું થાય તેટલું લવણ-મીઠું-નીકળે છે, એ પ્રમાણે લખેલું છે એથી એકાંત અને ચિનાબના મધ્યમાનો માત્ર દુઆબ માંત્ર જ તેના હાથમા હતો, એમ નહોતું, કિંતુ સિંધુસાગર દુઆબની ઉપરનો ભાગ પણ હતો, એટલે કે અત્યારના ખિડકાદન અને શેહાપુર એ બે પ્રાંતો સિંધુથી ચિનાબ પર્યન્ત લખાયેલા હતા ઝીકાએ તે રાજની પુષ્કળ કથાઓ લખી રાખી છે તે રાજ શરીરે બહુ જ સુદર અને છ ક્રીટ ઊંચો હતો તેની મળ પણ અત્યંત સુદર હતી, કારણ કે, તેના મળનનો પોતાની દુસ્ત્ર સતતિને મારી નાખતા હતા તેણે સિકંદરને એક શ્વાન આપ્યો હતો કે જે હાથી અને સિંહ સાથે પણ યુદ્ધ કરતો હતો ઇત્યાદિ અસ્તુ ।

આપણી કથાના કાળમાં, એટલે કે, જે સમયમા ઈબ્રાહીમ લેહી દિલ્લીનો સુલ્તાન અને દૌલતખાન લાહોરનો સુબેદાર હતો, તે સમયમાં તો લેડા નગર જે સ્થળે અત્યારે છે તે સ્થળે જ, એટલે કે, જેહલમ નદીના ડાબા કિનારા-પર જ હવે પંજાબમા વ્યાપારના જે મુખ્ય નગરો તે સમયમા ગણાતા હતાં, તેમાં જ લેડા નગરની પણ ગણના થતી હોવાથી તે નગરમા પ્રતિષ્ઠિત અને ધનાઢ્ય અનેક વ્યાપારીઓ વસતા હતા અને તેમની હવેલીઓ તથા બાગ-બગીચાથી નગરના આંતર તથા બાહ્ય ભાગને અપૂર્વ શોભા પ્રાપ્ત થયેલી હતી. લેડા નગરના હવાખાણી પણ સારા હોવાથી ઘણીકવાર રાજકીય કાર્યમાટે તેમ જ હવાખાણીમાટે પણ દૌલતખાન લાહોરનો કાર્યભાર પોતાના પુત્ર ગાજખાનને સોંપી લેડા નગરમા આવીને વસતો હતો. પોતાના નિવાસમાટે તેણે નગરના મધ્યભાગમા એક હવેલી ચણાવી હતી કે જે ‘શાહીમહલ’ના નામથી ઓળખાતી હતી અને નગર બહારના એક વિશાળ બગીચામાની નાની પણ સુદર હવેલીમા પણ તે ઘણીકવાર આવીને રહેતો હતો હમણા તે રાજકીય કાર્યમાટે લેડામાં આવેલો હોવાથી અને શિયાળાની મૌસમ હોવાથી તેણે પોતાનો નિવાસ નગરમાના ‘શાહીમહલ’માં જ રાખ્યો હતો.

દૌલતખાન ગુરલખાના અથવા હમ્મામમાથી ગુસ્સ કરી હમણાં જ પોતાના ખાનખી ઓરડામા આવી મસ્નદપર કાબો પીતો બેઠો હતો અને એક શુદ્ધામ તેના પડતા બોલને ઝીલવામાટે હાથ લેડીને તેની પાસે જ બેસો હતો. દૌલતખાન ઓછામા ઓછી સાઠ વર્ષની અવસ્થાનો પીરમદ હતો, પરંતુ જો તેના સફેદ વાળોને બાદ કરીએ, તો વૃદ્ધાપકાળના બીલ કરાં પણ સ્પષ્ટ ચિન્હો તેના શરીરમા દેખાતા નહોતા તે કદાવર બાધાનો અને ઘઉંલા રંગનો જવામદ હતો તે શરીરે સ્વૈલ, પરંતુ પુષ્ટ અને પીલતન હોવાથી પહલવાનને પણ પછાડી નાખવા જેટલું બળ અત્યારની પોતાની સાઠ વર્ષની અવસ્થામા પણ ધરાવતો હતો તેના વિશાળ નેત્રો, વિશાળ ભાલ પ્રદેશ, વિશાળ વક્ષસ્થળ અને વિશાળ આંખનું બાહુ આદિ લેનારના મનમાં વિલક્ષણ પ્રભાવ પાડી દેતા હતાં. તેની આમડીમાં હજી એક પણ દરચોળી પડી નહોતી, તેની દત્તપક્તિમાથી એક પણ દાંત ઓછો થયો નહોતો અને તેના નેત્રોની તેજસ્વિતા તથા નિરીક્ષણશક્તિ અલ્પાપિ તરણુવસ્થા સમાન અવિચલ હતી.

તેણે પોતાના શરીરને કંઈ સહન કરવાની એવી તો સારી ટેવો પાડી દીધી હતી કે પંજળ દેશના શિયાળાની કઠડતી ટાઢમાં પ્રભાતમાં જ તે ખર્ડ જેવા અત્યંત શીતલ જળથી સ્નાન કરતો હતો અને સ્નાન કર્યા પછી બનના વસ્ત્રો કદાપિ પહેરતો નહોતો. અત્યારે પણ સ્નાન કર્યા પછી તેણે એક ઢીલી ઇંદર અને ગોઠણ સૂધીનું લાણુ સાદા કપડાનું પેરણુ એ બે વસ્ત્રો જ શરીરપર ધારણુ કર્યા હતા તેની દાઢી છાતી સૂધી લળાયલી હતી, મૂછોનો ભરાવ પણ બહુ જ સારો અને ઘાટદાર હતો અને માથાના વાળ પાછળ ગરદન સૂધીના રાખ્યા હતા. પુષ્ટ અને કદાવર શરીર, પ્રભાવશાળી મુખમંડળ અને શ્વેત કેશો સાથે શ્વેત વસ્ત્રોનું સમેલન થવાથી તેનો દેખાવ એક ફરિશ્તા જેવો જ લાગતો હતો જેવો દેખાવમાં તે ફરિશ્તા સમાન હતો, તેવો જ, માત્ર તેની રાજ્યવૃષ્ણને બાદ કરતા, શુભોમા પણ તે ફરિશ્તાખસ્લત હતો. મદિરાને તેણે પોતાના જીવન-કાળમાં અસાર સૂધી સ્પર્શ માત્ર પણ કર્યો નહોતો, વ્યભિચારનો કદ્દો રાત્રુ હતો અને હિન્દુ તથા મુસલમાન પ્રભને એક ન્યાય આપી અનેકવાર તે પોતાની ન્યાયશીલતાનો પ્રભને સાક્ષાત્કાર કરાવી ચૂકેલો હોવાથી હિન્દુ અને મુસલમાન બંનેને તે એકસરખો પ્રિય થઈ પડ્યો હતો. શરાબખોરી અને જનાકારી જેવા વિદ્યાતક દુર્ગુણોથી દૂર રહેવાથી જ તે વૃદ્ધાવસ્થામાં પોતાની શારીરિક સપત્તિને આટલી સીમા પર્યંત જળવી શક્યો હતો, એ નવેસરથી કહેવાની અગત્ય નથી દીને ઈસ્લામના ફર્માન પ્રમાણે તે બરાબર પાચ વખત ગમે તેવી અડચણ છતાં પણ નમાજ પડતો હતો અને મજહુબના ખીજ કાનૂનોનું પણ પોતાથી બની શકે ત્યાં સૂધી યથાર્થ પાલન કરતો હતો. સસેપમાં કહેવાનું એટલું જ કે, પંજળનો તે સમયનો બુલ્બુલ સૂણેદાર ખરી મુસલમાનીનો એક નાદિર નમૂનો હતો.

અમીરોમાં કાવો પીવાનો એવો રિવાજ છે કે ગરમ કાવો એક મોટા પાત્રમાં રાખવામાં આવે છે અને પાસે નાની પ્યાલીઓ પણ રખાય છે, એટલે પીનારની ઇચ્છા હોય તેટલી પ્યાલીઓ તે પીએ છે દૈલતખાન આગળ મેજપર કાવાનું આદીનું પાત્ર અને આદીની પ્યાલીઓ પડી હતી. ઇશારો થતા જ શુલામે મોટા પાત્ર-માંથી કાવો રેડીને પ્યાલીમાં નાખ્યો અને દૈલતખાને તે પીવાનો પ્રારંભ કર્યો તેનો સવારમાં છ પ્યાલી કાવો પીવાનો કાયદો હતો તે ત્રીજી પ્યાલી પીતો હતો તે વખતે એક ખીજ શુલામે આવી સર બુકાવીને પોતાના માલિકને અર્જ કરી કે, “જનની અમાન હોય તો શુલામ જખાન ખોલે !”

“શુ કહેવાનું છે ?” દૈલતખાને કરડાકીથી સવાલ કર્યો.

“દિલ્લીથી હુન્દૂરના બત્રીજ આલીશાન આલમખાનનો એક ખાદિમ આવ્યો છે અને તે હુન્દૂરેવાલાની કદમખોસીની આરતૂ રાખે છે !” શુલામે જે કહેવાનું હતું તે સબાળી સાચવીને જેમ બને તેમ થોડા, પણ માનદર્શક શબ્દોમાં કહી નાખ્યું.

“તેને લાવીને અહીં હાજર કર !” દૈલતખાને હુકમ ફર્માવ્યો.

શુલામ પાછો સર બુકાવી સલામ કરીને આવ્યો ગયો અને પાચ દશ પળ-માં જ બુલ્બુલ સ્પાદિક દૈલતખાનની જનાબમાં આવીને હાજર થયો. કાયદા પ્રમાણે સૂણેદારને તાજમ કર્યા પછી સ્પાદિક તેના બેલવાની વાટ જોતો માથું નમા-વીને બેઠો રહ્યો.

સર્વ ઝીક અન્યકારોનો એક અભિપ્રાય નથી સ્વીકૃત્યે, તેના પ્રાતમાં લવણનો પર્વત છે અને તેમાંથી આખા હિન્દુસ્તાનને પૂરું થાય તેટલું લવણ-મીઠું-તીકળે છે, એ પ્રમાણે લખેલું છે એથી બેહાત અને ચિનાબના મધ્યમાનો માત્ર દુઆબ પ્રાંત જ તેના હાથમાં હતો, એમ નહોતું, કિંતુ સિંધુસાગર દુઆબની ઉપરનો ભાગ પણ હતો, એટલે કે અત્યારના પિંડહાદન અને શિહાપુર એ બે પ્રાંતો સિંધુથી ચિનાબ પર્યન્ત લગાયલા હતા ઝીકૃત્યે તે રાજની પુષ્કળ કથાઓ લખી રાખી છે તે રાજ શરીરે બહુ જ સુંદર અને છ ફીટ ઊંચો હતો તેની મળ પણ અત્યંત સુંદર હતી, કારણ કે, તેના મળનનો પોતાની કુરૂપ સતતિને મારી નાખતા હતા તેણે સિકંદરને એક શ્વાન આપ્યો હતો કે જે હાથી અને સિંહ સાથે પણ યુદ્ધ કરતો હતો, ઇત્યાદિ. અસ્તુ !

આપણી કથાના કાળમાં, એટલે કે, જે સમયમાં ઈબ્રાહીમ લોદી દિલ્લીનો સુલ્તાન અને દૌલતખાન લાહોરનો સુબેદાર હતો, તે સમયમાં તેા લેડા નગર જે સ્થળે અત્યારે છે તે સ્થળે જ, એટલે કે, જેહલમ નદીના ડાબા કિનારા-પર જ હતું ખંભામાં વ્યાપારના જે મુખ્ય નગરો તે સમયમાં ગણાતા હતાં, તેમાં જ લેડા નગરની પણ ગણના થતી હોવાથી તે નગરમાં પ્રતિષ્ઠિત અને ધનાઢ્ય અનેક વ્યાપારીઓ વસતા હતા અને તેમની હવેલીઓ તથા બાગ-બગીચાથી નગરના આતર તથા બાહ્ય ભાગને અપૂર્વ શોભા પ્રાપ્ત થયેલી હતી લેડા નગરના હવાપાણી પણ સારા હોવાથી ઘણીકવાર રાજકીય કાર્યમાટે તેમ જ હવાપાણીમાટે પણ દૌલતખાન લાહોરનો કાર્યભાર પોતાના પુત્ર ગાજીખાનને સોંપી લેડા નગરમાં આવીને વસતો હતો પોતાના નિવાસમાટે તેણે નગરના મધ્યભાગમાં એક હવેલી ચણાવી હતી કે જે ‘શાહીમહલ’ના નામથી ઓળખાતી હતી અને નગર બહારના એક વિશાળ બગીચામાંની નાની પણ સુંદર હવેલીમાં પણ તે ઘણીકવાર આવીને રહેતો હતો હમણા તે રાજકીય કાર્યમાટે લેડામાં આવેલો હોવાથી અને શિયાળાની મૌસમ હોવાથી તેણે પોતાનો નિવાસ નગરમાંના ‘શાહીમહલ’માં જ રાખ્યો હતો

દૌલતખાન ગુસ્સખાના અથવા હુમ્મામમાંથી ગુસ્સ કરી હમણાં જ પોતાના ખાનગી ઓરડામાં આવી મસ્નદપર કાબો ખીતો બેઠો હતો અને એક ગુલામ તેના પડતા બેલને ઝીલવામાટે હાથ બેડીને તેની પાસે જ બેલો હતો દૌલતખાન ઓછામાં ઓછી સાઠ વર્ષની અવસ્થાનો પીરમદ હતો, પરંતુ જે તેના સકેદ વાળોને બાદ કરીએ, તો વૃદ્ધાપકાળના બીજા કશાં પણ સ્પષ્ટ ચિન્હો તેના શરીરમાં દેખાતા નહોતા તે કદાવર બાધાનો અને ઘડલા રંગનો જવામદ હતો તે શરીરે સ્વૂલ, પરંતુ પુષ્ટ અને ખીલતન હોવાથી પહલવાનને પણ પછાડી નાખવા જેટલું બળ અત્યારની પોતાની સાઠ વર્ષની અવસ્થામાં પણ ધરાવતો હતો તેનાં વિશાળ નેત્રો, વિશાળ બાલ પ્રદેશ, વિશાળ વક્ષસ્થળ અને વિશાળ આંખનું બાહુ આદિ જોનારના મનમાં વિલક્ષણ પ્રભાવ પાડી દેતાં હતાં તેની ચામડીમાં હજી એક પણ કચેચોળી પડી નહોતી, તેની દંતપંક્તિમાંથી એક પણ દાંત ઓછો થયો નહોતો અને તેના નેત્રોની તેજસ્વિતા તથા નિરીક્ષણશક્તિ અદ્વાપિ તરણાવસ્થા સમાન અવિચલ હતી.

તેણે પોતાના શરીરને કષ્ટ સહન કરવાની એવી તો સારી ટેવો પાડી દીધી હતી કે પંનખ દેશના શિયાળાની કકડતી ટાઢમા પ્રભાતમા જ તે ખર્ડ જેવા અત્યંત શીતલ જળથી સ્નાન કરતો હતો અને સ્નાન કર્યા પછી બિનના વસ્ત્રો કદાપિ પહેરતો નહોતો. અત્યારે પણ સ્નાન કર્યા પછી તેણે એક દીલી ઇન્દર અને ગોઠણ સૂધીનું લાણુ સાદા કપડાનું પેશણ એ બે વસ્ત્રો જ શરીરપર ધારણ કર્યા હતા તેની દાઢી છાતી સૂધી લગાયલી હતી, મૂંછોનો ભરાવ પણ ખડુ જ સારો અને ઘાઠદાર હતો અને માથાના વાળ પાછળ ગરદન સૂધીના રાખ્યા હતા પુટ અને કદાવર શરીર, પ્રભાવશાળી મુખમંડળ અને શ્વેત કંશેા સાથે શ્વેત વસ્ત્રોનું સમેલન યવાથી તેનો દેખાવ એક ફરિશ્તા જેવો જ લાગતો હતો જેવો દેખાવમાં તે ફરિશ્તા સમાન હતો, તેવો જ, માત્ર તેની રાખ્યતૃષ્ણાને બાદ કરતા, શુણેમાં પણ તે ફરિશ્તાખસ્લત હતો મદિશને તેણે પોતાના જીવન-કાળમાં અસાર સૂધી સ્પર્શ માત્ર પણ કર્યો નહોતો, વ્યભિચારનો કટ્ટો શત્રુ હતો અને હિન્દુ તથા મુસલમાન પ્રભને એક ન્યાય આપી અનેકવાર તે પોતાની ન્યાયશીલતાનો પ્રભને સાક્ષાત્કાર કરાવી ચૂકેલો હોવાથી હિન્દુ અને મુસલમાન બન્નેને તે એકસરખો પ્રિય થઈ પડ્યો હતો. શરાણખોરી અને જતાકારી જેવા વિધાતક દુર્ગુણોથી દૂર રહેવાથી જ તે વૃદ્ધાવસ્થામા પોતાની શારીરિક સપત્તિને આટલી સીમા પર્યંત જળવી શક્યો હતો, એ નવેસરથી કહેવાની અગત્ય નથી દીને ઈસ્લામના ફર્માન પ્રમાણે તે બરાબર પાચ વખત ગમે તેવી અડચણ છતા પણ નમાજ પડતો હતો અને મજહુબના ખીજ કાનૂનોનું પણ પોતાથી બની શકે ત્યા સૂધી યથાર્થ પાલન કરતો હતો. સક્ષેપમા કહેવાનું એટલું જ કે, પંનખનો તે સમયનો છુબર્ગ સુખેદાર ખરી મુસલમાનીનો એક નાદિર નમૂનો હતો.

અમીરોમાં કાવો પીવાનો એવો રિવાજ છે કે ગરમ કાવો એક મોઠા પાત્રમા રાખવામાં આવે છે અને પારો નાની પ્યાલીઓ પણ રખાય છે, એટલે પીનારની ઇચ્છા હોય તેટલી પ્યાલીઓ તે પીએ છે દૈવતખાન આગળ મેજપર કાવાનું ચાદીનું પાત્ર અને ચાદીની પ્યાલીઓ પડી હતી ઇશારો થતા જ શુલામે મોઠા પાત્ર-માથી કાવો રેડીને પ્યાલીમા નાખ્યો અને દૈવતખાને તે પીવાનો પ્રારંભ કર્યો તેનો સવારમા છ પ્યાલી કાવો પીવાનો કાયદો હતો તે ત્રીજી પ્યાલી પીતો હતો તે વખતે એક ખીજ શુલામે આવી સર બુકાવીને પોતાના માલિકને અર્જ કરી કે “જનની અમાન હોય તો શુલામ જખાન ખોલે.”

“શુ કહેવાનું છે?” દૈવતખાને કરડાકીથી સવાલ કર્યો

“દિલ્લીથી હુન્નરના ભત્રીજા આલીશાન આલમખાનનો એક ખાદિમ આવ્યો છે અને તે હુન્નરેવાલાની કદમખોસીની આરબૂ રાખે છે.” શુલામે જે કહેવાનું હતું તે સલાખી સાચવીને જેમ બને તેમ થોડા, પણ માનફરીક શબ્દોમા કહી નાખ્યું

“તેને લાવીને અહીં હાજર કર.” દૈવતખાને હુકમ ફર્માવ્યો.

શુલામ પાછો સર બુકાવી સલામ કરીને ચાલ્યો ગયો અને પાચ દશ પળ-મા જ છુબર્ગ સ્નાદિક દૈવતખાનની જનાખમા આવીને હાજર થયો કાયદા પ્રમાણે સુખેદારને તાજમ કર્યા પછી સ્નાદિક તેના ખોલવાની વાટ જોતો માથુ નમા-વીને ઊભો રહ્યો.

“સાદિક, ખેસ અને જણાવ કે તુ દિલ્લીથી શા કારણથી આવ્યો છે અને તારા આકાનો શો પયગામ લાવ્યો છે?” દૌલતખાને ખેસવાનો હુકમ આપીને સવાલ પૂછ્યો

“મેહરબાન બુજર્ગ, મારા આકા આલમખાન પોતાની ખેગમ નાદિરાખાનમ અને અમો ખે ગુલામો સાથે આજે બામદાદમાં અહીં આવી પહોંચ્યા છે, તેઓ શહર બહારના મુસાફરખાનામાં ઊતર્યા છે અને મને તેમણે આપની પાસે મોકલ્યો છે.” સાદિકે જવાબ આપ્યો

‘તને મોકલ્યો? આલમખાન પોતે મારી પાસે કેમ ન આવ્યો? પોતાના અચાના ઘરને છોડી બીબી સાથે હોવા છતાં સરામાં ઊતરવાનો શો સખબ હતો, તે હું સમજી શકતો નથી!’ દૌલતખાને અન્યથા બતાવી

“એનો સખબ એ છે કે ઇબ્રાહીમ લોદીએ મારા આકાને મારી નાખવાની ગોઠવણ કરી હતી, પણ તે અમારા જણવામાં આવતા અમો નાસી છૂટ્યાં છીએ અને તેથી કદાચિત્ સુલ્તાનના સિપાહી અમને શોધવાને ખંભામ આવી એવો સખબ છે આવી હાલત હોવાથી આપ અમને પનાહ આપી શકશો કે કેમ, એમ મારા આકા આલમખાને આપને માનપૂર્વક પૂછવાનું મને કહ્યું છે.” સાદિકે ટુકામાં આલમખાનના ન આવવાનો સખબ જણાવી દીધો

દૌલતખાન થોડીવાર ગભીર વિચારમાં પડી ગયો અને ત્યારપછી અમુક પ્રકારનો મનમાં નિશ્ચય કરીને બોલ્યો કે “ફિકર નહિ; આલમખાનને જઈને કહે કે, હમણાં તો તમો બધા અહીં આવો અને આરામથી પોતાના બુજર્ગની પનાહમાં રહો. ન્યારે સુલ્તાનના માણસો આવશે, ત્યારે જોઈ લેવાશે તુ જા, હું મારાં માણસો અને નાદિરાખાનમને લાવવામટે પાલખી વગેરે મોકલી આપુ છું”

“નિહાયત એહસાન! હુન્નરવાદાની હમ્મ દરાજ થાઓ અને ઇકબાલ બુલદ! ખાદિમને ઇનજત છે?” સાદિકે આભાર માનીને રત્ન માગી

“મારી રત્ન પહેલાંથીજ તને મળી ચૂકી છે!” દૌલતખાન બોલ્યો

સાદિકના જવા પછી હુકાની નળીને મુખમાં ધારણ કરી મુખમાંથી ધૂમાડાને બહાર કાઢતા દૌલતખાને પોતાના ગુલામને હુકમ કર્યો કે “સલીમ, જા અને આપણા કોતવાલ તથા સિપાહસાલારને થોડાક સિપાહો સાથે જવાનું અને આલમખાનને ઇનજત સાથે લાવવાનું કહી આવ, તેમજ ત્યાં એક પાલખી લઈ જવાનું પણ કહી દેજે. તેઓ આવે, એટલામાં અહીં નાદિરાખાનમના ઊતારામટે એક ભૂદો ચોરડો તૈયાર કરાવજે અને ખે ચાર બાદીઓને પણ તૈયાર રખાવજે, આપણું જનાનખાનું અહીં ન હોવાથી નાદિરાખાનમને કોઈ જતની તકલીફ ન લોગવવી પડે, એની તારે ખાસ સમાજ રાખવાની છે”

“જેવું બન્દાપરવરનું ફર્માન!” એટલું કહીને ગુલામ સલીમ ત્યાંથી તરત પાછા કદમે ચાલતો થઈ ગયો. તેના જવા પછી દરબારનો મુન્શી આવ્યો અને તેણે લાહોર તથા પ્રાંતનાં બીજા મુખ્ય સ્થાનોમાંથી આવેલા કાગળો સૂબેદાર આગળ પેશ કર્યા દૌલતખાને મોહોરો તોડીને તે કાગળો હુકમે પીતાં પીતાં જ વાંચવા માંડ્યા અને દરેક કાગળ વાંચી તેનો જે જવાબ લખવાનો હોય તેની તે મુન્શીને નોંધ કરાવતો ગયો જે કાગળોના જવાબ આપવાની જરૂરત નહોતી,

૧ ત્રી કાગળોને એક તરફ ભૂંડા રાખવામા આવ્યા એ કાર્યની સમાપ્તિ થવા પછી
 ૨ ખારનો વખત થવાથી ગુલામો પોશાક લઇને હાજર થયા અને તે પોશાક
 હેરી દૈલતખાન નીચેના ભાગમાં આવેલા તેજ હવેલીમાંના દરખારના ઓરડામાં
 રવાને રવાના થયો

દૈલતખાનનો એવો રવૈયો હતો કે, પોતાના સૂબાના ભૂંડા ભૂંડા જિલ્લા-
 ચોના મુખ્ય મુખ્ય નગરને વર્ષમા એકવાર તે પોતાની મુલાકાતનો લાભ આપતો
 હતો અને જ્યાં તેનો મુકામ હોય, ત્યાં જેટલા દિવસ તે રહેવાનો હોય તેટલા
 દિવસ દરરોજ સવારમાં આઠ વાગ્યાથી અગિયાર વાગ્યા સૂધી પોતાનો દરખાર
 ભરતો હતો એ દરખારમા હિન્દુ, મુસલમાન, નીચ કે ઉચ્ચ અને ગરીબ કે તવંગર
 દરેકને પોતાની કૃતિયાદ પેશ કરવાની સદર પરવાનગી હતી અને દરેકને દૈલત-
 ખાનના દરખારમાં વ્યાજબી ઇન્સાફ પણ મળતો હતો વળી તેની નિષ્પક્ષપાત
 અને ઉદાર બુદ્ધિનું એ પણ એક સજીવ ઉદાહરણ હતું કે તેના અધિકારમાંના
 પ્રાંતમાંના કેટલાક મોટા અધિકારીઓ જેમ મુસલમાન હતા તેમ જ કેટલાક
 મોટા અને જવાબદારીવાળા અધિકારો હિન્દુ ઉર્દમા પણ ભોગવતા હતા અસ્તુ

દરખારમાટે જે ઓરડો નીચેના ભાગમા રાખવામાં આવ્યો હતો તે
 ખુબ જ વિશાળ હતો જમીનપર સગેમર્મરની લાદીઓ ખેસાડેલી હતી અને
 તેની ઉપર તુર્કસ્તાનની કારીગરીનો ઉત્તમ ગાદીઓ પાયરેલો હતો ગાદીઓપર
 દરવાજાની ખરાબર સામેની ભીંત પાસે સૂએદારની મખમલના આચ્છાદનવાળી
 ઉંચી ગાદી ગોઠવેલી હતી અને તેની બાજુમાં બન્ને તરફ તેનાથી નીચી અને
 સાદાં આચ્છાદનવાળી બીજી કેટલીક ગાદીઓ ભૂંડા ભૂંડા અધિકારીઓ અને
 પ્રતિષ્ઠિત નાગરિકોમાટે રાખવામાં આવી હતી સૂએદારની ગાદી પાસે બે લશ્કરી
 ખમલદાર હાથમાં નાગી તલ્વાર સાથે બેઠા હતા અને ચાર ફૂંજ સિપાહો
 દરખારના દરવાજાપર હથિયાર સાથે હાજર હતા સર્વના જોવામા આવે, તેવી
 રીતે ચારે તરફ ભીંતોપર અરબી હર્ફોમાં કુરાનશરીફમાંનાં કેટલાક નીતિ અને
 ધર્મનાં વાક્યો સોનેરી રંગ ચઢાવીને આલેખવામા આવ્યાં હતાં સભાસદનમાં
 એક પણ તસ્વીર દેખાતી નહોતી અને તેવું ખાસ કારણ એ હતું કે, મુસલમાની
 મજહબમાં કોઈ પણ પ્રકારના સજીવ પ્રાણીના ચિત્રને રાખવાની મુમાનિયત
 છે અને દૈલતખાન એક સાચો મુસલમાન હતો, એટલે તેનાથી જીવ જતાં
 પણ પાક પયગંબરની આજ્ઞાનો ભંગ કરી શકાય તેમ નહોતું સર્વ સભા-
 સદો યથાસમય આવીને સભાસદનમા પોતપોતાના આસનપર બેસી ગયા
 અને ત્યાર પછી થોડીવારમાં જ નજીબે સૂએદાર સાહબના પધારવાની સૂચના આપી.
 સર્વ સભાસદો પોતપોતાના આસનપરથી બેઠીને બેઠા થયા, સૂએદારે દરખારમાં
 પ્રવેશ કર્યો, સર્વેએ તેને મસ્તક નમાવીને માન આપ્યું, સૂએદાર પાક પરવરદિગારના
 નામનો ઉચ્ચાર કરી ગાદીને સલામ કરીને ગાદીપર ગોઠણ વાળીને બેઠો અને
 ત્યાર પછી તેનો ઇશારો મળવાથી અન્ય સભાસદો પણ બેસી ગયા પોતાના
 લશ્કરી પોશાકમાં સજ્જ થયેલો વૃદ્ધ સૂએદાર અત્યારે ખરેખર એક વૃદ્ધ અને
 શસ્ત્રીર સિદ્ધ જેવો જ જણાતો હતો.

દૌલતખાનને લેડામાં આવ્યાને એક માસ કરતા વધારે વખત થઈ ગયો હતો અને તેથી કેટલાક મોટામોટા મુર્દખા અને ત્યાના લોકોની કેટલીક તકરારોના ફેસલા તેણે અત્યાર પહેલા જ કરી નાખ્યા હતા આજના દરબારમાં બે ગણ નવા મુર્દખા રજૂ કરવામાં આવ્યા અને તેમના ચુકાદા પણ અપાઈ ગયા સૂબેદાર દરબારને બરખાસ્ત કરવાનો હુકમ કર્મીવવાની તૈયારીમાં હતો, એટલામાં નકીબે એક અરજ લાવીને દૌલતખાનના હાથમાં આપી અને જણાવ્યું કે “ગરીબ-પરવર, અરજદારે પોતાની એવી મરજ બતાવી છે કે, મેહરબાની કરીને આ અરજ મુન્શીને વાચવા ન દેતા હુન્નરે પોતે જ વાચવાની તકલીફ લેવી, કારણ કે, જો મારી ફરિયાદ બીજાના જણવામાં આવશે, તો મને સાચો ઇન્સાફ કદાપિ મળી શકવાનો નથી.” સૂબેદારે પોતે જ તે અરજ વાચવા મારી. તે ફારસી બાષામાં અને ઉત્તમ અક્ષરોથી લખાયેલું પ્રાર્થનાપત્ર હતું અને તેમાં નીચેના માત્ર થોડા જ શબ્દો લખેલા હતા,-

“પ્રેમખના નૌશીરવાને આદિલ, ચિરાગે ઇસ્લામ, ફરિશ્તાખસલત સૂબેદાર સાહબ દૌલતખાનની જનાબમાં જો આપને કોઈ જાતનો વહમ અને શુમાન ન હોય, તો તન હાઈ-એકાત-માં આપની કદમખોસીનો આ શુલામને લાભ આપેા હું સખસ્તમાં જ મારી ફરિયાદ પેશ કરવા આહુ છું, આપ આ શુલામની ફરિયાદ સાબખો, તે વેળાયે બીજે કોઈ પણ માણસ ત્યાં હાજર હોવો ન જોઈએ રાકિમ-એક દુર્ભાગી હિન્દુ ધર્મીયક્ષ.”

આ પ્રાર્થનાપત્ર વાંચીને સૂબેદારે તરત દરબાર બરખાસ્ત કરવાનો હુકમ કર્મીવી દીધો, પણ પોતે દરવાજા સૂધી આવીને અટકી ગયો અને સર્વ સભાસદોને વિદાય કરી તે અર્જદારને પોતા પાસે લાવવાનો નકીબને તેણે ધીમા સ્વરથી કાનમાં ઇશારો કરી દીધો

નકીબ બહારના ઓગાનમાં ગયો અને દૌલતખાન પાછો સભાસદનમાં આવી ત્યાના મહરીબોને બહાર મોકલી ગાદીપર તે હિન્દુ અર્જદારના આવવાની વાટ જોતો બેઠો તરત ત્યાં એક તરુણ અને સુદર ત્રિપુડકમડિત બાલવાળો બ્રાહ્મણ આવી લાગ્યો અને સૂબેદારને આશીર્વાદ આપી બોલો રહ્યો

“મહારાજ, આ અરજ તમારી છે?” સૂબેદારે સવાલ કર્યો

“હા, બન્દાપરવર!” બ્રાહ્મણે જવાબ આપ્યો

“તમારી શી ફરિયાદ છે અને શુનાહગાર કોણ છે?” સૂબેદારે પૂછ્યું

“હજરત સલામત, હું કાશ્મીરનો નિવાસી બ્રાહ્મણ અને હિન્દુઓનો એક ધર્મગુરુ છું મારી પત્ની જેવી નવયૌવના અને સુદરી છે તેવી જ સદ્ગુણવતી અને પતિવ્રતા પણ છે આ નગરમાં મને આવી વસ્યાને બે મહિના થયા છે અને હું નગર બહારના શિવાલયમાં રહું છું, કારણ કે, મને ત્યાનો પૂનરી નીમવોમાં આવ્યો છે. આજે પદર વીસ દિવસથી અહીંનો એક મોટો મુસલમાન અમલદાર ઘણીકવાર રાતની વેળાયે બળાકારે મારા ઘરમાં ઘુસી આવે છે, કારણ કે, મારી સ્વસ્થપસુંદરી સ્ત્રી વિશે તેના મનમાં કુવિકારની ભાવના ઉદ્ભવી છે અત્યાર સૂધીમાં તે પાંચ વાર એવી રીતે અમારા ઘરમાં આવ્યો છે અને મારી ખુદ્દિમતી સ્ત્રીએ તેને એક કે બીજું કારણ બતાવી પોતાના પાતિવ્રત્યને બચાવી પાડેા

છે પરમ દિવસે છેલ્લીવાર આવ્યો, ત્યારે તે જતી વેળાએ એવી ધમકી
ગયો છે કે, 'જો પરમ દિવસે મારી ઇચ્છા રાત્રી ખુશીથી પૂરી કરવામાં
માવે, તો હું બળાકારે પણ મારા વિકારની શાંતિ કરીશ।' તે આજ રાત્રે
તેનો છે, અને જો આદિલ સૂબેદાર, જે હવે આપની મદદ આ ગરીબ
ગુને નહિ મળે, તો અવશ્ય આજે મારી પત્નીના પાતિવ્રત્યનો ભગ થશે
મારા પૂર્વજોની નિષ્કલક કીર્તિમાં સદાને માટે કૃષ્ણ કલક લાગી જશે. આપના
ઈન્સાફની જે તારીફ મારા સાંભળવામાં આવી છે, તે જે સાચી હોય,
તો મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે કે આપ આ ગરીબ બ્રાહ્મણની મદદે આવશો.
અમારી આખરૂને બચાવશો! આ અમારું નહિ, પણ ખરી રીતે જેતાં
નહી અને આપની હુકમતનું જ અપમાન પામ્યું છે! પછી તો જેવી આપની
મરજી." બ્રાહ્મણે પોતાની ફરિયાદ યોગ્ય રાખેલા મસ્તૂ કરી દીધી.

બ્રાહ્મણની આ ફરિયાદ સાંભળતા જ આદિલ દોલતખાન શુસ્સાથી લાલ
જો થઈ ગયો અને દાંત હોઠ ચાવવા લાગ્યો. તેની આંખોમાંથી નજી
મણાં જ અગાર વર્ષાં પડશે, એવો તેનો બચકર દેખાવ થઈ ગયો. બ્રાહ્મણ તો
ચારો ડરી જ ગયો કે, "ક્યાંક આ બધા પકડ ગલા, ઈસ બલાસે ભાગના
લા." જેવો ઘાટ ન આવી નય." તે થરથર કપવા લાગ્યો. પોતાના કોપનું
બ્રાહ્મણના હૃદયમાં વિલલણ પરિણામ થયેલું તેમને ખુદ્દિમાન દોલતખાન તેને
માશ્વાસન આપતો કહેવા લાગ્યો કે —

"મહારાજ, તમે જરાપણ ગભરાતો નહિ, કારણ કે, મારો શુસ્સો તમારા
શોનો નથી હું મ્યારનો એજ વિચારમાં પડી ગયો છું કે, મારો આટલો દાખ
તાં અને મારી હુકમતમાં વાધ તથા બકરી એક ચારે પાણી પીતાં હોવા છતાં
મેવો જે માથાનો ગયતાનખસ્સત કોણ ઈન્સાન છે કે જેણે ભેડા નગરમાં મારી
ઝાંઝરીમાં જ આટલી હદ સંધીની બદકારી કરવાની હામ ભીડી છે. પણ ફિકર
નહિ; એ શયતાનજદાને તેના આ ગુનાહે અજમની લાયક સજા મળવાની જ;
જી ભલે ને તે મારો અજબ હોય કે સાહુબજા હોય, તો પણ શું થયું!
હું, પણ હજી સંધી તમારી બીબીના દામનપર ધખ્ખો તો નથી લાગ્યો ને?"

"ઈશ્વરની કૃપાથી હજી સંધી તો તે પાપી પોતાની દુષ્ટ ધારણામાં કાવ્યો
નથી, અમારી આખરૂપર દાગ આવ્યો નથી." બ્રાહ્મણે ઉત્તર આપ્યું.

"વારુ, — અને તે નાપાક પાછું નામ તમે જાણો છો ખરા કે?" સૂબેદારે
માત્રીપર હાથ ફેરવતા ફેરવતા સવાલ કર્યો.

"હા, નહિ, આદિલ સરદાર." જવાબ મળ્યો.

"બહુ સારું, એવા ફિરઝાનના નામને જાણવાની અને જખાનપર લાવવાની
સ્ત્રુત પણ નથી હાંપના કકણને જેવામાટે આઈનો સામાટે જોઈએ? જે હશે,
તે પોતાની મેળે જ ઓળખાઈ આવશે." દોલતખાન જોલ્યો.

"પોતાની મેળે જ જેવી રીતે ઓળખાઈ આવશે, હુન્દરેવાલા?" હૃદયમાં
મેક પ્રકારની રાકા થવાથી બ્રાહ્મણે પ્રશ્ન પૂછ્યો.

"આજે રાત્રે તે તમારા ઘરમાં આવવાનો છે કે નહિ?" સૂબેદારે કહ્યું.

"હા, સરકાર." બ્રાહ્મણે ઉત્તર આપ્યું.

“એ મૂઝ ને વેળાયે તમારા ઘરમાં આવે, તે વેળાયે તમે દીવા લઇને ઘરમાથી બહાર નીકળજો અને પછી જો જો કે શું થાય છે, તે ।” દૌલતખાને માર્મિક આજ્ઞા આપી અને ત્યારપછી પૂછ્યું કે “પણ હા, તમારું પોતાનું નામ ?”

“આ દેહને લોકો આત્માનંદના નામથી ઓળખે છે” ઉત્તર મળ્યું

“તમે માત્ર સંસ્કૃત વિદ્યા જ બણ્યા છો કે બીજી વિદ્યા પણ જાણો છો ?” દૌલતખાને એક શુભ ઉદ્દેશથી એ પ્રશ્ન પૂછ્યો

“હજાર, આ ગુલામ સંસ્કૃત ઉપરાંત અરબી, ફારસી, તુર્કી અને પુરુષ આદિ જાણનારો પણ સારી રીતે જાણે છે, મને પ્રથમથી જ ભૂદી ભૂદી ભાષાઓ જાણવાનો અને તે તે ભાષાના ગ્રંથો વાંચવાનો શૌક હોવાથી એ ભાષાઓનો મેં નિયમપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો છે” આત્માનંદે વિનયપૂર્વક ઉત્તર આપ્યું.

“અને તમારી સ્ત્રી પણ બોલેલી છે કે ?” પાછો સવાલ પૂછાયો

“તે સંસ્કૃત ભાષા અને અમારાં ધર્મશાસ્ત્રોનું બહુ જ સારું જ્ઞાન ધરાવે છે ।” જવાબ અપાયો

“તમે મીઠા બીબી બન્ને આવાં આકિલ અને આલિમ છો, એ જાણીને હું નેહાયત યુશ છું અને તમને મુબારકબાદ આપું છું ।” દૌલતખાને શ્રાદ્ધાશુને અતઃકરણપૂર્વક ધન્યવાદ આપ્યો.

“બીજી કંઈ આજ્ઞા ?” આત્માનંદે વિનય અને વિવેક દર્શાવવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું

“હવે પધારો અને ચિંતાને વિસારો રાતમાટે મેં આપેલી સૂચનાને બરાબર સ્મરણમાં રાખજો, ભૂલી ન જશો, નહિ તો પછી તમારી ભૂલનો જવાબદાર હું નથી” દૌલતખાને જવાબી આજ્ઞા આપીને પોતાની સૂચનાનું બીજી વાર સ્મરણ કરાવ્યું.

આત્માનંદ પોતાના નિવાસસ્થાનમાં જવાને રવાના થયો; અને પુર્નગ સૂણેદાર દૌલતખાન આલમખાનને મળવાની આતુરતાથી ઝટ હવેલીના ઉપરના બાગમાં આવ્યો ગયો, કારણ કે, ગુલામ સદીએ સલાસદનના દ્વારમાં આવીને આલમખાનના આગમનની તેને ક્યારનીયે સૂચના આપી દીધી હતી.

પ્રકરણ ૩ જું ન્યાયની તુલા !

દૌલતખાન અને આલમખાન-કાકો અને ભત્રીજો-એક બીજાને મળ્યા, બન્નેએ કાંઈક શોકમિશ્રિત હર્ષના અશ્રુ વર્ષાવ્યાં અને એક બીજાની ખેરઆશીયત પૂછ્યા પછી બન્ને નીરાત કરીને એકા દૌલતખાને આલમખાનને પોતાની પાસે પોતાના જ આસનપર બેસાડ્યો અને ત્યાર પછી તે કાંઈક નારાજગી બતાવતો કહેવા લાગ્યો કે “આલમખાન, તું જઈને સરામા બિતર્યો, એ બહુ જ સારી લાયકાત બતાવી । દૌલતખાન પોતે ભેડા નગરમા હોવા છતાં તેનો ભત્રીજો અને ભત્રીજાની બીબી એક મુસાફિરખાનામાં બિતર્યો હતાં, એ વાત જો લોકોના જાણવામાં આવે, તો તેઓ મારી કેટલી અને કેવી ગીબત કરે, એનો તને કાંઈ ખિયાલ છે ખરો કે ? પણ હશે, તું અત્યારે બલાએનાગહાનીમાં આવી પહોંચે છે અને

અભરાઈ ગયેલો છે, એટલે તને વધારે ઠપકો આપી તારા ગમમાં હું વધારો કરવા નથી માગતો.”

“કિષ્કિન્દ્રગાહ, સુલતાનેવક્તના દુશ્મનોને વાલિદ કે ખિરાદર પણ પનાહ આપતાં અચકાય છે, તો આપ અચા આ બદ્દકિસ્મતને પનાહ આપશો કે નહિ, એનો મારા દિલમાં શક હોવાથી જ મેં સરામાં ઊતારો કર્યો હતો છતાં જો એ મારી ભૂલ થઈ હોય, તો તેમણે મોઆઝી ચાહીને આપે ખતાવેલી હુમદદી અને ઇન્સાનિયતમાંટે હું આપનો દિલોખનથી એહસાન મારું છું” આલમખાને યોગ્ય કૃતજ્ઞતાનું દર્શન કરાવ્યું

“કેમ રે સલીમ, જમવાની તૈયારીમાં કેટલીક વાર છે?” દૌલતખાને પાસે જ ઊભેલા ગુલામ સલીમને સવાલ કર્યો.

“ખુદાવન્દ, દસ્તરખાન તૈયાર છે, ફક્ત આપના ઊઠવાની જ વાર છે.” સલીમે જવાબ આપ્યો

“આલમખાન, ત્યારે જ, તું અને તારી બેગમ બન્ને સાથે બેસીને જમો અને પછી જરાક આરામ કરો, કારણ કે, સફરની અસર તારા ચહેરાપર ખુલ્લે ખુલ્લી દેખાય છે અને તેથી આરામની તને સખ્ત જરૂરત છે અહીં તને કોઈ પણ ભતનો ખોફ નથી પરવરદિગાર સહુ સારા વાતા કરશે” દૌલતખાને આલમખાનને જમવા જવાની સૂચના સાથે યોગ્ય આશ્વાસન પણ આપ્યું

“મારો એવો ઇરાદો છે કે આપણ બન્ને સાથે જ જમીએ અને ત્યાર પછી જો આપને અડચણ ન હોય, તો આરામ કરવાને બદલે કેટલીક અગત્યની વાતો કરી લઈએ” આલમખાને પોતાની ઇચ્છા દર્શાવી

“નૂરેયશ્મ, ગઈ કાલથી મારી તબીયત જરા બગડી આવી છે એટલે અત્યારે મારો જમવાનો ઇરાદો નથી, નહિ તો આપણે સાથે જ જમવા બેસત. તેમ જ આરામનો ભોગ આપી બપોરનો વખત વાતચીતમાં વીતાડવાની પણ અગત્ય નથી, કારણ કે, તું અને તારી બેગમ બે દિવસ પૂરતો આરામ લ્યો, તાબતવાનાં યાઓ અને ગમને ભૂલી જાઓ, એટલે પછી નીરાતે આપણે બધો બદોખસ્ત કરી લઈશું” દૌલતખાને શાંતિનો હુકમ આપ્યો, અને વધારામાં કહ્યું કે “ત્યારે જ, કારણ કે, ખાતુ ઠડુ થશે તો જયકો બધો ચાલ્યો જશે હું પણ મારા આરામગાહમાં જઈ છું; હું પાછો મગરિબની નમાઝ પછી તને મળીશ”

“જેવી ઇચ્છા” આલમખાને ખુર્જના ફર્માનને માથાપર ચઢાવ્યું

દૌલતખાન પોતાના આરામગાહ અથવા ખાખગાહમાં ચાલ્યો ગયો અને આલમખાન નાદિરાના ઓરડામાં આવ્યો ત્યાં દસ્તરખાન બિછાવેલો હતો અને તેપર નાના પ્રકારની ખાધ વસ્તુઓથી મડિત બે યાળ રાખેલા હતા ઠંડા પાણીથી ભરેલી ચાદીની સુરાહી અને ચાંદીના ખ્યાલા પણ તૈયાર હતા તેમ જ શરબતના શીશા પણ પાસેના એક મેજપર તૈયાર હતા ખાસ નાદિરાની ખિદ્મતમાંટે બેલાવવામાં આવેલી બે હુસ્નઅફરોજ બાદીઓ અને આલમખાનનો હુશી ગુલામ ચાસીન તેમના ફર્માનને ઝીલવામાંટે દસ્તબસ્તા થઈને ઊભા હતા. હુશી ચાસીન જનાબખાનાનો ખાલસરા હોવાથી તેને બેગમની તહનાત અને ખિદ્મતમાં હાબર રહેવામાં કરો પણ વાધો આવે તેમ નહોતું

દિલ્લી છાંડ્યા પછી આજે જ આલમખાન તથા નાદિરાને નીરાતે સાથે બેસીને ખાતાને ઇન્સાફ આપવાનો અવસર મળ્યો હતો. એટલે ખુદાના શુકરાના માનીને તેમણે સતોષથી લોજનનો સત્કાર કર્યો જમતા જમતાં દિલ્લી-માંના પોતાના આગલા આરામમા વીતેલા દિવસોની યાદ આવતાં કોમળદૃશ્ય નાદિરાની આખોમાથી આંસૂના બે ચાર ટીપા ખરી પડ્યાં, પણ આખોને તરત લૂછીને તેણે પોતાના શોકને મનમાં જ દબાવી રાખ્યો.

આલમખાન અને નાદિરા જમીને આરામગાહમા ચાલ્યાં ગયાં એટલે ચાસીને સ્નાદિકને બોલાવ્યા અને બન્નેએ સાથે બેસીને ઉદરપૂર્ણ કર્યા પછી આરામ લેવામાટે નીચેના એક ચોરડામા જવાને પ્રયાણ કર્યું. આલમખાનનો લેડામાં અત્યારે તો બહુ જ સારો આદરસત્કાર થયો હતો, પણ ભવિષ્યની ઘટના અદ્વાધિ ભવિષ્યના પટમા જ છુપાયલી હતી.

* * * *

મગરિબની નમાજથી ફરિગ થઇને દૌલતખાન ખાનગી બેઠકમાં આવ્યો. કે આલમખાન તેની વાટ ભેતો જ બેઠો હતો. રોજ એ વખતે રૂબેદાર બે ચાર પ્યાલી ભરીને કાવો પીતો હતો, પણ આજે તેણે કાવો પણ ન લીધો તેણે આલમખાનને સખોધીને કહ્યું કે “આલમખાન, આજે એક પ્રહર રાત વીત્યા પછી આપણે બહાર ગયેલ કરવાને જવાનું છે, માટે જરા વહેલો જમી લેજે; ત્યાં એક અજબ તમારો તારા ભેવામા આવશે.”

“અત્યારે જમવાની મેં ના પાડી લીધી છે, કારણ કે, બપોરની ગિલ્તને મારો માદો હજી હજમ કરી શક્યો નથી આપ જે ધરીએ ફર્માવો તે ધરીએ હું આપની સાથે આવવાને અને આપનો હુકમ બજાવવાને તૈયાર છું” આલમખાને જવાબ આપ્યો.

“અત્યારથી જ તમારા જેવા નૌજવાનોના માદા આટલા બધા કમળેર થતા જાય છે, તો અમારી ઉમ્મમા આવતાં તમારી શી હાલત થશે, એ કાંઈ કલ્પી શકાતું નથી.” દૌલતખાને જરાક વિનોદ કર્યો.

“જેમ જેમ નવો જમાનો આવતો જાય છે, તેમ તેમ ઔલાહે આદમખાન કમળેર અને નાતવાન થતી જાય છે, એમાં તો જરા પણ શક નથી.” આલમખાને દૌલતખાનના અભિપ્રાયને પુષ્ટિ આપી.

આવા પ્રકારના વાર્તાલાપમા કેટલોક સમય વીત્યા પછી દૌલતખાને પોતાનો કાળો પોશાક મગાવીને પહેરી લીધો અને તલ્વાર, કટાર તથા તમચો આદિ શસ્ત્રાસ્ત્રો પણ સાથે લીધા આલમખાને પ્રવાસમાં જે પોશાક પહેર્યો હતો તે જ પોશાક ધારણ કર્યો અને એટલામાં વખત થઈ જવાથી દૌલતખાન તથા આલમખાન બન્ને નગર બહાર જવામાટે ત્યાંથી ચાલતા થઈ ગયા.

* * * *

રાતના બહુધા દશ વાગ્યાનો અમલ થયો હતો. આકાશવાસી ચંદ્રમાના પ્રકાશથી નિશા હોવા છતાં બહુ અશે અંધકારનો પ્રતિકાર થઈ ગયો હતો. નગર બહારના પ્રદેશમા સર્વત્ર શાંતિ અને શંક્યતાનો અધિકાર વ્યાપી ગયો હતો એવા સમયમાં એક સુદર, ધાટીલો અને તરણ-બહુધા સત્તાવીસ કે

અઠાવીસ વર્ષના વયનો-પુરુષ નગરના દ્વારમાથી બહાર નીકળ્યો. તેણે અત્યારે સુસ્ત પાચળમો, પહેરણ અને અગરણુ તથા તેની ઉપર ટાઢથી શરીરને બચાવવા-માટે કાશ્મીરની બનાવટનો ઢીલો સાથો અને માથાપર ગરમ શાલ, એટલાં વસ્ત્રો ધારણ કરેલા હતાં અને તેનું મુખમંડળ દાઢીયુક્ત હોવાથી તે અવશ્ય સુસહમાન જ હોવો નોંધ્યે, એવો તત્કાળ નિશ્ચય કરી શકાતો હતો, કારણ કે, તે સમયમા કાશ્મીર અને પંજબના હિન્દુઓ ભાગ્યે જ દાઢી રખાવતા હતા.

તે ચાલતો ચાલતો એક શિવાલયના આગણાના દરવાજા પાસે આવ્યો અને તેના અડકણને ઊઘાડી આગણામા પેસી શિવાલયના પાછલા ભાગમાના પૂજારીના ઘરના ઊભરામા આવી ઊભો રહ્યો ઘરનો દરવાજો અદરથી બંધ હોવાથી ધીમેથી તેણે સાંકળ ખખડાવી અને તે સાથે દરવાજો ઊઘડતાં એક સ્વેતવસ્ત્રપરિધાના ચૌવનમદમાતી મનોહર સુદરી દરવાજાના મધ્ય ભાગમાં ઊભેલી તેના જોવામા આવી વાચનાર જાણીતો ગયા જ હશે કે, એ સુદરી ખીજ ઝાઈ નહિ, પણ સવારના દરબારમા સળેદાર દૈવતપ્રાન પાસે ફરિયાદ કરવા આવેલા વિપ્ર આત્માનંદની મહામનોહર પત્ની જ હતી તેનું નામ માયાદેવી હતું અને બાહ્ય સૌન્દર્યમા તે ખરેખર ત્રિશ્વમોહિની માયાની સાક્ષાત્ પ્રતિકૃતિ કિંવા સજીવ પ્રતિમા જ હતી, એમ કહેવામાં લેશ માત્ર પણ અતિશયોક્તિ થવાનો સંભવ નથી.

તે મનોહારિણી એ આગતુક સુસહમાનને આવકાર આપતી કહેવા લાગી કે; “મહાશય, આવી પહોંચ્યા ઈ પધારો પધારો!” એમ કહીને સત્કારપૂર્વક તેણે તેને પૃથ્વીપર પાથરી રાખેલા સાદા આસનપર બેસાડ્યો, કારણ કે, વિપ્ર આત્માનંદની આર્થિક અવસ્થા કાંઈ એટલી બધી સારી ન હોતી અને તેથી ઘરમા સામાન વગેરે પણ તેવા જ પ્રકારનો જોવામા આવતો હતો ઘરમાની ચીજો ઘરની ગરીબીને ખુલ્લી રીતે નહોતર કરતી હતી.

“માયાદેવી, હું જ્યારે પણ આવું છું ત્યારે માન આપવામા અને મીઠી મીઠી વાતો કરી આશા બધાવવામા તમે જરા પણ કચાશ રાખતા નથી, પણ હજી સૂધી તમારા ગુલાબી ગાલના એક ખોસાનો જયકો પણ આ આશકે બંદને મળી શક્યો નથી મારું દિલ અને બદન આતિશેષશકથી બળી જવા માડ્યું છે, એટલે હવે મારાથી એક પળવાર પણ દિલપર જથ્થ કરીને સથ્થ કરી શકાય તેમ નથી આજે કા તો હું તમારા વસ્ત્રથી દામને મુરાદને ભરીશ અને કાં તો તમારી પાચમાલી કરીશ! જે મારી ઉમીદ બર લાવશે, તો માલોજરના મુખ્તાર થશે અને મને ઉડાવશે, સતાવશે તો બાણને કે જસ્તુર ખસ્તાખાર થઈ જશે!” તે સુસહમાને આશા અને ભીતિ ઉભયનું મિશ્ર દર્શન કરાવીને કહ્યું.

“ત્યારે આપ સાહજ, લોકોને પાચમાલ કરવાની શક્તિ પણ ધરાવો છો ખરા કે?” માયાદેવીએ મદ હાસ્ય કરીને પૂછ્યું.

“આગ વધારે બડકે છે તો જગલોના જંગલ અને ગામોના ગામ બાળી નાખે છે, છેડાયેલો અજદહા પોતાના ઝેરથી કોઈ પણ પ્રાણીની જિન્દગીને ટાળી નાખે છે અને વીજળી જેના પર પડે છે તે વસ્તુને ત્યાંને ત્યાંજ પ્રતળી નાખે છે, તેજ પ્રમાણે આ કાતવાલજહો જાદુરખાન પણ જેનાપર કોપાય છે, તેનું જડમૂળથી સત્યાનાશ વાળી નાખે છે!” જાદુરખાને અહંકારના મીમાડાપર આવીને કહ્યું.

“પણુ ગમે તેવા પ્રચંડ અગ્નિની ભયકર જ્વાળાને પ્રલયકાળની વૃદ્ધિ પણમાત્રમાં ખુઝાવી નાખે છે, ગમે તેવા વિષધર સર્પના વિષને પ્રળય માંત્રિક લક્ષ્મીવારમાં ઊતારી નાખે છે, અને જો અમુક ધાતુના કક્કડાને શરીરપર રાખવામાં આવે તો તે વીજળીના પરિણામને પણ અટકાવે છે, તો શું આપના કોપનો પ્રતિકાર કોઈથી પણ નહિ જ કરી શકાય ?” માયાદેવીએ પ્રતિવાદ કર્યો.

“ખ્યારી હસીના, આટલા દિવસ તમે જે કાંઈ ખોલતાં હતા તેમા અને આજના ખોલવામાં મોટો તફાવત પડી ગયેલો દેખાય છે, તમારા આજ સૂધીના બાપણમાં નર્મી હતી અને આજની શુક્રતારમાં ગર્ભી આવેલી જણાય છે હું સમજી શકતો નથી કે, આજે આટલી હદ સૂધી કેના જોરપર ફેલાય છે. આ ભેડા શહરમા તો એવો કોઈ ઇન્સાન નથી કે જે મારા મદને ઊતારી શકે અને મારા કામની વચ્ચે માથુ મારી શકે. મોટું વિચાર કરો, નહિ તો પસ્તાશો.” જાફરખાને પાછો તેવો જ રંગ બતાવ્યો.

“હુંજર, આ આપની ખામખિયાલી છે, ગુસ્સાનાં ધર હમેશાં ખાલી છે.” માયાદેવીએ નીતિવાક્યનો ઉચ્ચાર કર્યો.

“મારા ગુસ્સાને કોણ ઉતારનાર છે ?” જાફરખાન બોલ્યો.

“એક તો પરમાત્મા અને બીજો તે આદિલ સૂબેદાર કે તારો બાપ જેનો એક શુભામ અને જેના હુકમનો બદો, તાબેદાર છે.” માયાદેવીએ હવે ‘આપ’ પરથી ‘તુ’ પર આવી જઈને જુસ્સાથી બોલવા માંડ્યું.

“તે નામનો સૂબેદાર છે, અહીં બધો મારા વાલિદનો જ અધિકાર છે.” જાફરખાને તિરસ્કારપૂર્વક એ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“ત્યારે સૂબેદારનો તને જરા પણ ડર નથી ?” માયાદેવીએ પૂછ્યું.

“સૂબેદારનો તો શું, પણ મને અત્યારે ખુદાનો પણ ડર નથી.” જાફરખાને હથવાનીયતની સીમા કરી બતાવી, અને પુનઃ કહ્યું કે “જો ત્યારે હવે જશ્નથી હું તારા દામનને ખરાબ કરું છું અને જોઈ છું કે કોણ શયતાન થવા આવે છે તારો મદદગાર.”

“ખબરદાર! પાકદામન ઔરતનો શયતાન નહિ, પણ હમેશાં મદદગાર છે પાક પરવરદિગાર !”

જાફરખાન પવિત્ર માયાદેવીના શરીરને પોતાના અપવિત્ર હસ્તથી સ્પર્શ કરવા જતો હતો, એટલામાં બહારના ચોગાનમાંથી ઉપરના શબ્દો સંભળાયા અને તે સાંભળતા જ તે બે કદમ પાછો હટી ગયો. તત્કાળ માયાદેવીના પતિ આત્માનંદે શુદ્ધમાં પ્રવેશ કર્યો અને એકદમ બળતા દીપકને હાથના ઝપાટાથી ખુઝાવી નાખ્યો. અધકાર થતાં જ એક બીન પીલતન મહેં ઘરમાં આવી તે બદકાર જાફરખાનને જમીનપર પછાડી તેની છાતીમા પોતાની તીક્ષ્ણ ધારવાળી કટાર ચલાવી દીધી અને ત્યારપછી બ્રાહ્મણને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે “મહારાજ, હવે દીવો સળગાવો, કારણ કે, ગુનાહગારને તેના ગુનાહની સજા મળી ચૂકી છે; શયતાનની માઠી માઠીમા ભળી ચૂકી છે.”

આત્માનંદે દીવો પ્રકટાવ્યો અને તેના પ્રકાશમા ચંતબના સૂબેદાર આદિલ દૌલતખાનને પોતાના ગરીબ ઘરમા પોતાની આખો સામે ઉસેલો જોઈ માયાદેવી આશ્ચર્યથી મુગ્ધ અને સ્તબ્ધ બની ગઈ.

સૂએદારે દીપકના પ્રકાશની સહાયતાથી તે મરી ગયેલા જવાનનું મોઢું તાકી તાકીને જોયું અને ‘શુદ્ધાવન્દે કરીમ ! તારા હજારો હજાર એહસાન !’ એ પ્રમાણેનો ઉદ્ગાર કાઢી બ્રાહ્મણની પત્નીને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે “બેટા, તારા ઘરમાં જો કાંઈ પણ ખાવાનું હોય, તો મને તે લાવી આપ; કારણ કે, મને અત્યારે કંકડીને ભૂખ લાગી છે !”

“અમો બપોરે એક જ વાર જમીએ છીએ, રાતે રસોઈ કરતાં નથી, કારણ કે, ખન્ને વખત બરાબર રાધીને જમી શકાય એટલાં સાધનો અમારી પાસે નથી એટલે બપોરનો કરેલો એક ટાટો રોટલો છે અને ગાયનું દૂધ સાચવુ દોહેલું છે તે કહો તો દાસી લાવીને હાજર કરે !” માયાદેવીએ વિનય અને નમ્રતાથી કહ્યું.

“જે હશે તે આવશે, રોટલો અનાજ નથી કે શું ? શું રોટલો અને દૂધ ખાવાથી પેટ નહિ ભરાય ? વખતપર રજાનક જે કાંઈ રિજક આપે, તેને શુકર શુભરીને માન આપવું, એ ઈન્સાનનો ફર્જ છે” દૌલતખાને આશ્ચર્યકારક નમ્રતા બતાવી

માયાદેવી એક થાળીમાં રોટલો અને દૂધનો ભરેલો વાટકો લાવી અને તે થાળી સૂએદાર આગળ મૂકી પાછી જઈને પાણીનો લોટો ભરી આવી. સૂએદારે સવાલ કર્યો કે “હું જો આ થાળીમાં જમીશ અને વાટકો તથા લોટો વગેરે એકા કરીશ, તો એ વાસણો પાછાં તમારા કામમાં આવી શકશે નહિ, માટે મને પત્રાવળી અને માટીના વાસણ આપો તો વધારે સારું, કેમ મારું કહેલું ખરું છે કે નહિ ?”

“ખરી વાત છે, પણ આપના કરતાં કાંઈ આ વાસણો વધારે નથી એ તો અમારી પાસે સાધનોનો અભાવ છે, નહિ તો આપ જેવા આદિલ દેશપતિના નામપરથી લાખો સોના મોહોરો આવારીને કેંકી દઈએ, તો પણ તે કાંઈ ન કર્યું જ કહી શકાય !” માયાદેવીએ પોતાના દૃઢચની ઉદારતાનો પરિચય કરાવ્યો.

“અન્નદાતા, અમારાં વાસણોના અભડાઈ જવાનો આપ લેશ માત્ર પણ વિચાર કરશો નહિ, આપને ખુબ ભૂખ લાગી છે, માટે વાતોમાં વખત ન વીતાડતા ખેસો અને જમતા થાઓ અમારી થાળીમાં આપ જમવા ખેસો, એવા વળી અમ ગરીબોનાં ભાગ્ય કયાંથી ?” આત્માનંદે આગ્રહ કર્યો.

પતિપત્નીના આગ્રહથી દૌલતખાન જમવા ખેસી ગયો અને ‘ખિસ્મલ્લાહ’ના ઉચ્ચાર સાથે જમવાના કાર્યનો આરંભ કરી દીધો જમી રહ્યા પછી હિન્દુઓના રિવાજ પ્રમાણે વાસણ ઉપાડીને તેણે બહાર મૂકી દીધા અને તે જગ્યાએ પોતાના હાથે માટીને ચોકો પણ કરી દીધો. આલમખાન પણ સાથે જ હતો, એટલે દૌલતખાનની આ સર્વ ચર્યાઓને જોઈને તે મનમાં એટલો બધો આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો કે જેની સીમા જ ન હોતી તેના મનમાં અનેક પ્રકારના પ્રશ્ન અને સરયો ઉદ્ભવ્યા, પણ અત્યારે દૌલતખાન સાથે વાર્તાલાપ કરી એ સરાયોના નિરાકરણ કરી લેવાનો અવસર ન હોવાથી મનના ઉભરાને હાલ તરત મનમાં જ દબાવીને આલતા ખેલતુ તે શાંતિથી અવલોકન કરવા લાગ્યો.

સૂએદાર જમી રહ્યા પછી આત્માનંદે નમ્રતાથી જણાવ્યું કે “મુલ્કના મેહરખાન માલિક, આજે આપે અમારામાટે જે તકલીફ લીધી છે અને અમને જે મદદ-

ભારત સકટમાથી બચાવ્યા છે, તે ઉપકારનો બદલો અમારી ખાસતાં ખાસકાં સીવડાવીને-આપના પગમા પહેરાવીએ તો પણ બરાબર વળી શક્યો કહેવાય નહિ 'ઈશ્વર આપનું કદયાણુ કરે અને દિવસે દિવસે આપની ચઢતી કળા થાઓ' એ શુભ આશીર્વાદ વિના આપને નજરાણા તરીકે આપવા જેવું અમારી પાસે બીજું કાંઈ પણ નથી”

“જેવી રીતે આપે આજે મારી પવિત્રતાનું રક્ષણ કર્યું છે, તેજ પ્રમાણે ઈશ્વર આપના ખાન્દાનની વહૂ દીકરીઓની પવિત્રતાનું સદા રક્ષણ કરે, એજ આ આપની દીન કન્યાનો આશીર્વાદ છે।” માયાવતીએ પણ શુભ આશીર્વાચનનો મૃદુતાથી ઉચ્ચાર કર્યો

“પવિત્ર જીવો, હું તમારા આ આશીર્વાદોને માનપૂર્વક મારા મસ્તકપર ચઢાણુ છું અને ક્ષુદ્રતાલાપાસેથી એજ માગુ છું કે, તમારા એ આશીર્વાદોને તે સફળ કરી બતાવે। ખરેખર ગરીબોના ભલા અને ભોળા દિલની દુવા જેવું આ દુનિયામા બીજું એક પણ સાધન નથી કે જેનામાં મનુષ્યનું એટલી હદ સૂધી ભણુ કરવાની તાકત રહેલી હોય। તમારા આશીર્વાદોને હું મોંઘામા મોંઘુ અને અમલદાય નજરાણુ માનુ છું કે જે કોઈ સહાબાગ્યશાળીને જ મળી શકે છે।” દૌલતખાને દીન જનના આશીર્વાદની મહત્તાનું વિવેચન કરી સભળાવ્યું

“પણ નેકકિરદાર સરદાર, આપે મને દરબારમાં અમુક વખતે હાથમાં દીવો લઇને ધરમાથી બહાર નીકળવાની અને ત્યાર પછી વરમાનો દીવો બુઝાવી નાખવાની અહીં આવ્યા પછી આજ્ઞા કરી, પછી મારા ધરમાં આવી આ સિ-તમશઆરને મારી, દીવો સળગાવી, એવું મોહુ જોઇને ઈશ્વરનો આભાર માન્યો અને છેવટે મારા ધરના ટાઢા રોટલા અને ફૂદનો અત્યંત સતોષથી આહાર કર્યો, એ સર્વનો ભેદ શો છે, તે કૃપા કરીને કહી સભળાવશો તો આ શુભામપરના આપના ઉપકારોમા એક ઉપકારનો વધારો થશે.” આત્માનંદે અત્યંત નમ્રતાથી તેના વિલક્ષણ વર્તનના રહસ્યને જાણવાની પોતાની ઇચ્છાને પ્રકટ કરી બતાવી

“એનો ભેદ એ છે કે, જ્યારે તમે દરબારમા આવીને આ નાપાકના ગુનાંહની ફરીયાદ કરી, તે વેળાયે મારા દિલમા મેં કસમ ખાધા હતો કે જ્યાં સૂધી એ જનાકાર હરામખોરને જહન્નમવાસિલ ન કરું ત્યાં સૂધી અનાજ અને પાણી લેવાં હરામ છે તમને દીવો સળગાવીને બહાર નીકળવાની આજ્ઞા આપવાનો સભળ એ કે તે મૂજ વરમાં આવ્યો છે એની અમને દૂરથી જ સૂચના મળી જાય, પછીથી ધરમાંનો દીવો બુઝાવવાનો હુકમ આપ્યો તે એટલામાટે કે, મારો એવો મજબૂત શક હતો કે, અહીંના ડેટલાક અમલદારો મારા ખાન્દાનના છે, તેમનામાંથી જ કોઈ અમલદાર અથવા તેવા કોઈ અમલદારનો પિસર જ આટલી હદ સૂધીની હિમત કરનાર હોવો જોઈએ એટલે દીવાના અજવાળામાં અમારી નજર એક ન થાય અને હું મારા કર્જને બજાવતો અટકી ન જાઉં, એ કારણથી અધારાની અગત્ય હતી, છેવટે તેનું મોહુ જોઇને મેં પરવરદિગારનો આભાર માન્યો તે એટલા માટે કે, એ મારો રિશ્તેદાર અથવા મારા કોઈ રિશ્તેદાર અમલદારનો પિસર ન હોવાથી મારા મનમા સતોષ થયો કે, ‘શુક્ર આલમપરવર।’ કે અમારા ખાન્દાનમાં આવો કોઈ બદમાશ અને શયતાનખરસલત ઈસ્તિના

પયદા નથી થયો !” અતે આખા દિવસનો અપવાસ હોવાથી દુધ રોટલાનો મેં સતોપથી આહાર કર્યો હોય, તો તે સ્વાભાવિક જ હતું.” સુબેદાર દૈલતખાને બધી ચેષ્ટાના લેદને પડદો ખોલી નાખ્યો.

હવે, દૈલતખાને આજે બન્ને વખતના ભોજનમાં પોતા સાથે ભાગ શા- માટે અને શા કારણથી ન હોતો લીધો, તે મેહુમાન આલમખાનના બજવામાં આવી ગયું, છતાં દૈલતખાને બાકરખાનને જનથી મારી નાખવા સુધીનું સાહસ શા કારણથી કર્યું હશે, એ પ્રશ્ન બહુવારથી તેના મનમાં ઘોળાયા કરતો હોવાથી તેણે છેવટે હૃદયના ભારને ઓછો કરવાના ઉદ્દેશથી પૂછ્યું કે “કિબ્લગાહ, એ તો ઠીક, પણ આને જનથી મારી નાખવાનું શું કારણ હતું વારું ?”

“કારણ કે, કુરાનશરીફના કર્માન પ્રમાણે જનાકારીની સજા મૃત છે,* અને કુરાનના કર્માન મુજબ વર્તવાને દરેક અહુલે ઈસ્લામ અજલથી અજલ- જન્મથી મરણ-સુધી બધાયલો છે.” દૈલતખાને જવાબ આપ્યો.

“ધારો કે, કોઈવાર આપના પોતાના સાહબજાની હાથે જ આવો ગુ- નાહ થાય તો ?” આલમખાને પૂછ્યું.

“તો તેનું માયુ પણ ધડથી જૂદું જ થઈ જાય, મજહબના કર્માનનું પાલન પહેલું અને પછી સાહબજાની જન !” દૈલતખાને જવાબ આપ્યો.

“આફ્રીન, મરહુમા ! આપના જેવા દુનિયામાં થોડા જ હશે નાયાબ ગૌહરે દીનો ઇમાન !” આલમખાને તેને ધન્યવાદ આપ્યો.

“આત્માનદ મહારાજ, આ દશ સોના મોહોર છે તે મારી હુકમતમાં તમને ભોગવવી પડેની આ તકલીફના દડ તરીકે હું આપુ છું તે સ્વીકારો, અને મારી ધર્મપુત્રી, આટલી ગરીબીમાં પણ તું પોતાની પાકડામાનીને જળવી રાખીને પવિત્ર રહી છે, તે તારી પવિત્રતાથી પ્રસન્ન થઈને હું તને પચીસ સોના મોહોર આપુ છું તે સ્વીકારીને મારા કલ્યાણમાટે તારા દેવાને પ્રાર્થના કરતી રહેજે. મેં તને મારી ધર્મદુહિતા કહી છે, એટલે જ્યારે પણ તને કંઈ મદદની દરકાર હોય ત્યારે આ તારા ધર્મપિતા તારો મદદગાર થવાને તૈયાર રહેશે !” દૈલતખાને બન્નેને સોના મોહોરો આપવા સાથે એ ઉદ્દગારો કાઢ્યા.

* “*Ye are also forbidden to take to wife free women who are married, except those women whom your right hands shall possess as slaves*” Sale’s Koran, chap IV

“According to this passage it is not lawful to marry a free woman that is already married, be she a Moham- medan or not, unless she be legally parted from her husband by divorce, but it is lawful to marry those who are slaves, or taken in war, after they shall have gone through the proper purification, though their husbands be living. Yet, according to the decision of Abu Hanifah, it is not lawful to marry such whose husbands shall be taken, or in actual slavery with them” Sale’s Koran, chap. IV A foot note.

“હાતમદિલ સરદાર, આજથી આપ પણ એમ જ માનજો કે, અમો આપના કૃમિખર્દાર શુલામ છીએ, અને એવો જ વખત આવશે, તો અમારી નમકહુલાલીના નૌહરને અમે બરાબર પ્રકાશમા લાવી બતાવીશું.” આત્માનંદે ભેટનો સ્વીકાર કરીને કૃતજ્ઞતા દર્શાવી.

“ધર્મપિતા, આ આપની ધર્મદુહિતા પણ મસંગ આવતા આપની કોઈ પણ પ્રકારની સેવા બલવવાને પોતાનો ધર્મ માની તેમાં અંપલાવશે અને આ ઉપકારનો બદલો વ્યાજ સાથે વાળી બતાવશે.” માયાદેવીએ પણ તેવો જ ભાવ દર્શાવ્યો.

“બસ-હવે આ ઝગડાનો અંત લાવો; અને આલમખાન તથા આત્માનંદ, આ બેઠમાનની લારાને અહીંથી ઉઠાવી મારી સાથે આવો;” સૂબેદારે ચાલતા વિધયને હૃદયી ઉપરાત વધતો જોઈને વાતને ટૂંકી કરવાનો ચત્ન કર્યો.

“જેવો હુકમ!” એમ કહીને તે લારાને તેના હાથ પગ દોરીથી બાધીને આલમખાન તથા આત્માનંદે ઉપાડી લીધી અને સૂબેદારની પાછળ તેઓ લારાને લઈને ચાલવા લાગ્યા.

એનો ભાવાર્થ એવો થાય છે કે,—જે ઔરતો તમારી પોતાની માલિકીની એટલે કે તમારી પોતાની શુલામ હોય તેવી ઔરતો વિના બીજી કોઈ પણ પરણેલી સ્વતંત્ર સ્ત્રીને પોતાની પત્ની તરીકે સ્વીકારવાની તમને મનાઈ કરવામાં આવે છે” સેલકૃત કુરાનનું ભાષાતર પ્રકરણ ૪ થુ

“આ આજ્ઞાથી પ્રથમથી જ જે સ્ત્રી વિવાહિતા હોય તેવી કોઈ પણ મુસલમાન નતિની કે બીજી કોઈ પણ નતિની સ્ત્રી સાથે લગ્નસંબંધ કરવો તે મુસલમાનધર્મનાજ પ્રમાણે કાયદાસર નથી, માત્ર જો પરણેલી સ્ત્રી કાયદાસર તલાક લઈને પોતાના ધણીથી નૂઠ્ઠી થઈ ગઈ હોય, તો તે સ્ત્રી સાથેનો લગ્નસંબંધ કાયદાસરનો ગણી શકાય. પરંતુ ઘરમાની બાદીઓ અને લડાઈમા જતાયલી સ્ત્રીઓ સાથે, તેઓ પવિત્રતાના કેટલાક વિધિઓમાથી પસાર થયા પછી, તેમના પતિ જીવતા હોય છતાં લગ્ન કાયદાસર કરી શકાય છે. પરંતુ અબ્બુ હનીફના નિર્ણય પ્રમાણે જે બાદીઓના શુલામ ખાવિન્દો પણ પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે શુલામી કરતા હોય અથવા તો લડાઈમા જતાયલી જે સ્ત્રીઓના પતિઓ પણ શુલામ તરીકે લવાયલા હોય, તેવી બાદીઓ અથવા જતાયલી સ્ત્રીઓ સાથે લગ્નસંબંધ કરવો, તે કાયદાસર નથી.” સેલકૃત કુરાનનું ભાષાતર; પ્રકરણ ૪થુ; ટિપ્પણ

આ આજ્ઞાઓ વાચતા સ્પષ્ટ જણાય છે કે, કોઈ પણ નતિની અને કોઈ પણ ધર્મની વિવાહિતા સ્ત્રી સાથે કોઈ પણ મુસલમાનથી લગ્નસંબંધ કરી શકતો નથી, અને લગ્નસંબંધ કર્યા વિના કોઈ પણ પરણેલી સ્ત્રી સાથેનો અયોગ્ય વ્યવહાર મુસલમાન ધર્મના કાનૂન પ્રમાણે જિનાકારી ગણાય છે અને જિનાકારી કરનારને કુરાન શરીફમા મૌતની સજા કર્મવેલી છે. આથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, કેટલીક વ્યક્તિઓ અભ્યાસર અને અધર્મ આચરનારી હોય, તો તેથી મુસલમાનોના અત્યંત ઉત્તમ આજ્ઞાઓથી મહિત કુરાન શરીફ જેવા નાદિર ધર્મગ્રંથને આર્ય-સમાજીઓ પ્રમાણે દૂષિત માનવો, એ એક અક્ષમ્ય પ્રમાદ છે.

લાથી શહેર તરફ જતા માર્ગમા થોડા જ અંતરપર નદીના તીરે તે લાશને ઊતારવાની આજ્ઞા કરીને દૈવતખાને આત્માનંદને કહ્યું કે આ ખૂન તમારા ઘરમાં થયું છે, એ ભેદ બહુધા કોઈના પણ જાણવામાં આવે તેમ નથી; કારણ કે, ભક્ષરખાનને ચોરીથી તમારા ઘરમા આવતો કોઈએ કદાપિ જોયો નથી અને ખીજી એવી પરિસ્થિતિ છે નહિ કે જે કોઈના પણ મનમાં તમારા વિશે કશી શકા ઉપજવી શકે માત્ર તમે કોઈને પણ આ વાત જણાવશો નહિ અને મહાદેવીને પણ એ વિશે સુપકીદી ઇષ્ટિતયાર કરવાની સખ્ત તાકીદ આપી દેતે. આ ભેદને ગુપ્ત રાખવાનું કારણ એટલું જ છે કે, જે દીકરાની આ બદકારી લોકોના જાણવામાં આવશે, તો દીકરાના ગુનાહથી બિચારા ઇમાનદાર આપની આબરૂ પર પણ ઘખ્ખો લાગી જશે જે ભેદ ગુપ્ત રહેશે, તો કોઈ દુરમને ગમે તે કારણથી કોટવાલના છોકરાને મારી નાખ્યો, એવી કલ્પના કરીને થોડા વખતમાં જ, હવે પછી આવતી કાલે લોકોના સમુદાયમાં ઉત્પત્ત થનારો ખળખળાટ, પાછો શાંત થઈને શમાઈ જશે. એથી ખીલે ક્યારેય એ થશે કે, તમારા નામે પણ લોકોની બત્રીસીએ ચઢતાં અને વગોવાતા અટકશે ”

આજ્ઞાને શિરોધાર્ય કરીને આત્માનંદ પાછો પોતાના ઘરભણી ક્યૌં અને દૈવતખાન તથા આલમખાન આજની વિલક્ષણ ઘટના વિશે ધીમા સ્વર અને સાકેતિક ભાષામાં વાતચીત કરતા નગરભણી જવાને ચાલતા થઈ ગયા.

તેમણે ન્યારે નગરમા પ્રવેશ કર્યો તે વેળાએ ત્રણ મહર જેટલો રાત્રિનો સમય વીતી ગયો હતો. અચાનક નગરમાં ગંત કરવા નીકળેલા બે સિપાહી તેમને મળ્યા અને તેમાંના એકે સૂણેદારને ખબર આપી કે “બન્દાનવાજ, દિલ્લીના સુલ્તાનના ડેટલાક વોડેસ્વારો થોડા વખત પહેલા આવ્યા છે અને તેઓ શાહી મહલની નીચે આપની વાટ જોતા બેઠા છે તેમનું કહેવું એમ છે કે, દિલ્લીના સુલ્તાન ઇબ્રાહીમ લોદીના ચાર શાહી ગુનાહગારો નહાસીને અહીં આવ્યા છે અને તેઓ પંજબના સૂણેદાર સાહબની પનાહમા છે એમ સાબળી તેમને પકડીને દિલ્લી લઈ જવામાટે તેમને અહીં આવવું પડ્યું છે આપ શાહી મહલમા ન હોવાથી ચોકીદારોએ તેમને બહાર બેસાડી રાખ્યા છે ”

આ નવી આદતની ખબર સાંભળીને દૈવતખાન થોડીવાર તો મોટી ચિંતામા પડી ગયો, પણ એટલામાં એક સમયાનુકૂલ વિચાર આવતા તેણે તે સિપાહીઓને કહ્યું કે “તમે અત્યારે જ મહલમા જાઓ અને મારા વફાદાર ગુલામ સલીમને, મેહમનોમાના કોઈને પણ મહલમાથી બહાર ન નીકળવાની સૂચના આપવાનું કહી અહીં લઈ આવો.”

સિપાહીઓ તેના હુકમની તામીલ કરવાને ચાલતા થઈ ગયા.

અહીં જણાવવાની આવશ્યકતા છે કે, લાહોરની દિશામા ગયેલા દિલ્લીના વોડેસ્વારોને લાહોર પહોંચ્યા પહેલા માર્ગમા સૂણેદારનો એક હલકારો મળ્યો અને તેણે તેમને સૂણેદારનો સુકામ લોડામા હોવાના સમાચાર આપ્યા એથી જો શાહી ગુનાહગારો પંજબમા આવે, તો તેમને પનાહ, ન આપવી અને પકડીને પાછા દિલ્લી તરફ મોકલી દેવાના ફર્માન પંજબના બધા અમલદારોપર મોકલી આપવાં, એવી સૂચના આપવાના હેતુથી પાછા તેઓ લોડા તરફ આવવાને

નીકળ્યા ત્યા વળી રસ્તામા બેચાર બીજા પ્રવાસીઓ મળ્યા અને તેઓ ભેડાની ધર્મશાળા-સરા-માંથી આવેલા હોવાથી અને તેમણે આલમખાન વગેરેને માન-પાનથી શાહી મહલમાં જતા જોયેલા હોવાથી વાતપરથી વાત નીકળતા ત્યાનો બધો અહવાલ કહી સભળાવ્યો એ અહવાલ સાંભળી શાહી શુનાહગારેને ક્યદે કરી દિલ્લી લઈ જવાની અને ત્યાં મોટાં મોટાં ઇનામો મેળવવાની આશાઓ બાધી ઘોડેસ્વારો ધામધૂમથી ભેડાનગરમા મધ્યનિશા પછી આવી લાગ્યા હતા.

સલીમ આવી પહોંચ્યો અને તેને ઉદ્દેશીને તત્કાળ દૌલતખાને કહેવા માગ્યું કે “આલમખાનને અત્યારે ને અત્યારે નદીપારના નૂતના ભેડાનગરનાં ખડીયેરમાં લઈ જા અને પેલા છુપા ભૌંયરામાં છુપાવી દે! એના મનમાં કોઈ જાતનો અ-વિશ્વાસ ન આવે એટલામાટે તું પણ એની સાથે જ રહેજે. કાલે બપોર પછી બહાર નીકળીને ખડીયેરમાં ફરતો રહેજે, અને મારા આવવાની વાટ જોજે.” એ પછી આલમખાનને તેણે કહ્યું કે “ત્યારે તું હવે આની સાથે જ, હું અહીં બધો બદોબસ્ત કર્યા પછી આવતી કાલે તને મળીશ મનમાં કોઈ પણ જાતનો ખતરો રાખીશ નહિ અને મારામાં પૂરેપૂરો વિશ્વાસ રાખજે મારા શરીરમાં પ્રાણ છે ત્યા સુધી તારી સાથે હું કદાપિ પણ દગો કરવાનો નથી, કારણ કે, દગો કોઈનો સગો નથી એ દાનાઓના કોલને હું સારી રીતે જાણુ છું”

“બુનર્ગ મેહરખાન કિબ્લગાહ, મારો આપના વચન અને વર્તનમાં પૂરેપૂરો વિશ્વાસ છે! માત્ર મારી બેગમની સભાળ રાખજો, તે બિચારીને કોઈ જાતની તકલીફ ન થવી જોઈએ.” આલમખાને પોતાનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ ઘેડા રાખેલા જા વ્યક્ત કરી બતાવ્યો.

“નાદિરાખાનમ તારી બેગમ છે અને શું મારી દુખ્તર નથી? દુખ્તરની આબરુ ઇજ્જતની હિક્મત કરવી એ પિદરનો સર્વથી પ્રથમ ધર્મ છે એ વિશેની તારે જરા પણ ફિકર રાખવી નહિ આલો ત્યારે સલામ વાલેકુમ!” દૌલતખાને આશ્વાસન આપીને વિદાય થવાની સૂચના આપી દીધી

“ખુદાહાફિજ! વાલેકુમસ્સલામ!” આલમખાને કહ્યું

દૌલતખાન શાહીમહલ તરફ ચાલ્યો અને આલમખાન શુલામ સલીમ સાથે નૂતના જોબનાયના ખડિયેરો તરફ જવાને રવાના થઈ ગયો.

* * * * *

આલમખાન ન્યારથી દૌલતખાન સાથે ગયો હતો ત્યારથી નાદિરા તેના આગમનની પ્રતીક્ષા કરતી અને ઘટિકા તથા પગની ગણના કરતી જગતીજ પોતાના આરડામા બેસી રહી હતી એટલામા દૌલતખાનની આજ્ઞા પ્રમાણે સલીમે દિલ્લીના ઘોડેસ્વારોના આવવાના સમાચાર આપી સાદિક તથા ચાસીનેને મહલમાથી બહાર ન નીકળવાની સૂચના આપી દીધી અને ચાસીને એ સર્વ સમાચાર પોતાની ખાતુને સભળાવ્યા કારસ્થાનોના કેન્દ્રરૂપ દિલ્લી નગરમાં લાંબા સમય સુધી વસેલી અને તેથી કાંઈક શકાશીલ સ્વભાવને વશ થયેલી નાદિરાના હૃદયમાં એ સમાચાર સાંભળી કાંઈક નૂદાજ પ્રકારના તર્કવિતર્કોના ઉદ્ભવ થવા માગ્યો. તે પોતાના મનમા વિચાર કરવા લાગી કે-

“શનિના સમયમા દૌલતખાન એમને પોતાની સાથે લઈ ગયા અને પાછ-ળથી તરત જ ઘોડેસ્વારો આવી લાગ્યા, એટલુંજ નહિ, પણ તે સાથે અમને

મહલમાથી બહાર ન નીકળવાની સૂખેદાર સાહુએ સૂચના મોકલી દીધી. આ સર્વ પરિસ્થિતિ શું બતાવે છે વારુ? સૂખેદારની દગાબાજીનો તો આ અંતમ નહિ હોય ને? મારા ખાવિન્દને ખારોખાર ક્યદ કરીને દિલ્લી મોકલી દેવાની અને મારાપર ખીજ કોઈ જકા કરવાની તો આ બંધી બાજી નહિ રચાઈ હોય? અત્યારે એક પરવરદિગાર વિના મારો ખીજે કોઈ પણ આધાર નથી! યા રખુલ આલમીન! અમને આકૃતમાથી બચાવનાર અને અમારી ઈર્જીત રાખનાર તુ જ એક રખુલઈબાદ છે!”

તે આવી રીતે ખુદાની ઇબાદતમા મશગૂલ થયેલી હતી એવામા દૌલતખાન મહલના દરવાજાપર આવી પહોંચ્યો અને તેને જોતાં જ દિલ્લીના કૌંજ જવાનો જ્યાં ખેડા હતા ત્યાંથી ઊઠીને ઊભા થઈ ગયા અને કોર્નિશ્ કરી તેની આસપાસ ઊભા થઈ રહ્યા. દૌલતખાને ગભીરતા અને કિંચિદ્ ગર્વની છાયાથી તેમની સાથે નીચે પ્રમાણેના સમાધાનનો આરભ કર્યો —

પ્રકરણ ૪ થું

દૌલતખાનની દિલાવરી

“સુલ્તાને દેહલીના કૌંજ જવાનો, તમારો એકાએક ખંજભમાં આવવાનો અને તેમાં પણ વળી અડધી રાતના વખતે મારા મહલ પાસે આવી મારી મુલાકાતમટે આટલી બધી ઊતાવળ બતાવવાનો શો હેતુ છે, તે જણાવો, કારણ કે, આ વખત મુલાકાતનો કે કામકાજનો નથી, એ તો તમે સારી રીતે જાણો છો. આ તમારી ચાલ ખિલાકે તહજીબ છે અને તેથી જ આમ કરવાનો વાજિબ સબબ નહિ બતાવો, તો તમને આનો ખુરો અંતમ જોવો પડશે” જમાનાના ખાધેલા સૂખેદાર દૌલતખાને શરૂઆતથી જ તે ઘોડેસ્વારોને ઊધડા લેવા માગ્યા.

“આલીશાન સરદાર અને ખંજબના જીવિકાર સૂખેદાર સાહુબ! અમે ખાસ સબબ વગર તો આપને તકલીફ આપવાને નથી જ આવ્યા. પાકે પાયે અમારા જાણુવામાં આવ્યું છે કે, દિલ્લીમાથી છુપી રીતે તીર થયેલા સુલ્તાનના બત્રીજ અને શાહી શુનાહગાર આલમખાન, તેની બેગમ અને તેના બે શુલામોને આપના મહલમા પનાહ મળી છે; જો તેમ જ હોય, તો તે શાહી શુનાહગારને સુલ્તાનના ફર્માનની રૂચે અમારા હાથમા સોંપી દો એટલે પછી અમે એક પણ વાર પણ અહીં ચોખવા કે આપને તકલીફ આપવાના નથી” ઘોડેસ્વારોના અફસર ઇનાયતુલ્લાએ કાંઈક દૃઢતાથી જવાબ આપ્યો.

“આલમખાન અહીં તો નથી જ આવ્યો, પણ ખંજબ પ્રાંતમાં સુદ્ધાં પણ નથી આવ્યો, અને તમે કહો છો કે, તેને મારા મહલમા પનાહ મળી છે, એ સાંભળીને ખરેખર મને બહુ જ અન્યખી થાય છે.” દૌલતખાને તેમની વાતને હવામા ઊડાવી દેવાની કોશિશ કરી.

“ત્યારે આજે સવારમાં અહીં શહરખહારની સરામાં જે મુસાફિરો ઉતર્યા હતા અને જેમને તમે સરદારે પછીથી ઇનજત અને હુરમત સાથે પાલખી તથા ઘોડા વગેરે મોકલી પોતાના મહલમા બોલાવી મગાવ્યા હતા, તે મુસાફિરો કોણ

હતા વારુ ? અમે પાકી ખખર મેળવ્યા વગર અહીં આવવાની તકલીફ વેઠીએ, એટલા બધા ખેવફૂફ અને દીવાના તો નથી જ.” ઇનાયતુલ્લા ખોલ્યો

“આ જ તમને મળેલી પાકી ખખર કે ? તમે એ ખખરને પાકી ખખર તરીકે માની લેવામા છેતરાયા છો અને તેથી જ અહીં આવી આટલી હદ સૂધીની ગુસ્તાખી કરવાને તૈયાર થયા છો.” દૌલતખાને ખીજવાર વાતને ટાળી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો.

“પણ તે મુસાફિરો કોણ હતા, એ તો આપ જણાવતા જ નથી અને આડી વાતોમાં જ અમને ઝડાવ્યા કરો છો.” ઇનાયતુલ્લાએ ગંભીરતાથી કહ્યું.

“અમે થાક્યા, ભૂખ્યા અને આખી રાતના ઉબગરાથી ઘેરાયલા છીએ; અમને જરા પણ આરામ મળ્યો નથી અને આપ આમ ઝડાવ્યા કરો છો એ સારું નથી.” ઐયારાખાને પોતાને અચરા કરવાનો વખત મળી ન શકેલો હોવાથી પોતાની છાતીમાંનો બળાપો બહાર કાઢવા માંડ્યો

“તમે થાક્યા, ભૂખ્યા કે ઊધતા બગતા હો તેની સાથે મારે શા લેવા દેવા ? તમે જેનો પગાર ખાઓ છો, તે સુલ્તાનના કામમાં જ આવ્યા છો, કાંઈ મારાપર કે બીજા કોઈપર એહસાન કરવાને આવ્યા નથી પોતાની ઔકાતને અને લાયકાતને ભૂલી ન જાઓ, ગુસ્તાખાના કલામ ન કાઢો અને અદબ આદાબથી વાત કરો. વધારે ત્રણ પાચ કરશો, તો સબને કાબિલ ગણાશે.” ઐયારાખાનની ખેવફૂફોનો લાભ લઇને દૌલતખાન સામે તેમને જ ગળે બાકી પડ્યો

ઇનાયતુલ્લા નાણી ગયો કે, દૌલતખાન એમ કાંઈ દાખ્યો દખાય તેમ નથી અને વધારે ત્રણ પાચ કરીશું, તો ખરેખર તેવું બચકર પરિણામ જ ભોગવવું પડશે, એટલે વાયુ પ્રમાણે પીઠ ફેરવીને તે કહેવા લાગ્યો કે “રહમદિલ સરદાર સાહબ, અમે ગમે તેવા પણ નોકર હોવાથી અમારાથી કાંઈ પણ ગુસ્તાખી થઈ નય, તો તેની આપ જેવા દિલાવર સરદારે તો મોઆફી જ આપવી જોઈએ અમે સુલ્તાને વક્તવું ફર્માન હવે તે આપને કહી સમજાવ્યું; હવે એની તામીલ કરવી કે ન કરવી, એ આપની મરજીની વાત છે; કારણ કે, અત્યારે પંજાબમાં હુકુમત આપની છે આપ પંજાબના સુલ્તાને દેહલીના નીમેલા સરખેદાર છતાં એક આબદ સુલ્તાન સમાન છો, એ અમે સારી રીતે જાણીએ છીએ, એટલે આપ જે જવાબ આપશો તે સાબળીને ચાલતા થઈશું અને તે જવાબ સુલ્તાન સાહબને સમજાવી દઈશું. અમે ચિઠ્ઠીના ચાકર હોવાથી અમારે વધારે ઊંડાણમાં શાને ઉતરવું જોઈએ ?”

“આમ સીધી રીતે અને લાયકાતથી જોલો, તો તમારા સવાલનો વાજિબ જવાબ જરૂર આપવામા આવશે. તમે જે ચાર મુસાફિરોની વાત કરો છો તે તદ્દન નાપાયદાર છે, કારણ કે, મારા મહલમાં માત્ર ત્રણ મેહમાનો જ આવેલા છે” દૌલતખાને પણ વિવેકનો વિવેકથી જ સહાર કર્યો

“તે ત્રણ મહેમાનો કોણ છે ?” ઇનાયતુલ્લાએ પૂછ્યું

“નાદિરાખાનમ, શુલામ સાદિક અને ખાનસરા ચાસીન.” દૌલતખાને જવાબ આપ્યો અને તે પણ વળી ત્રણે મેહમાનોના નામોના ઉચ્ચાર સાથે

“અને આલમખાન પોતે ?” ઇનાયતુલ્લાએ અન્યબીથી પૂછ્યું

“તે અહીં આવ્યા જ નથી.” દૌલતખાને ખીજવાર આલમખાનના આવવા વિશેનો સાફ ઇન્કાર કરી દીધો

“આવ્યો જ નથી !” ઇનાયતુલ્લાએ તે શબ્દોને પ્રતિવાદ કર્યો

“ના, પોતાની બેગમને શુલામ અને ખાલસરા સાથે અહીં પૂંજબ તરફ મોકલીને તે પોતે બીજી દિશામાં ચાલ્યો ગયો છે સારુ થયું કે, તે પોતે અહીં ન આવ્યો, નહિ તો મારી હાલત સૂઝી વચ્ચે સોપારી બેવી જ થઈ પડત; કારણ કે, તે મારો ભત્રીજો હોવાથી પનાહની ના પાડી શકત નહિ અને તેને પનાહ આપવાથી દિલ્લીના નામદાર સુલ્તાનની મારાપર ખફગી થાત. નાદિરાખાનમને મેં બેખૌફ થઈને પનાહ આપી છે; કારણ કે, એ એક લાચાર ઔરત છે અને સુલ્તાનની દુશ્મની એ બેગુનાહ ઔરત સાથે નથી તેમ જ સાદિક અને ચાસીન પણ કાંઈ સુલ્તાનના શુનાહગાર નથી સાદિકના મોઢેથી એટલું મારા જાણવામાં આવ્યું છે કે, આલમખાનનો ચિત્તોડના રાણા સંગ અથવા સંગ્રામસિંહના દરબારમાં અથવા તો બિહારના સુબેદારના દરબારમાં પનાહ મેળવવામાટે જવાનો ઇરાદો હતો અને તેથી એ બે જગ્યાએ તપાસ કરશે, તો કંઈ પણ એક સ્થળે તેનો પત્તો મળી શકશે.” દૌલતખાને જાણે પોતે બિલ્કલ સાચે સાચી વાત જણાવતો હોયની. તે પ્રમાણે ત્રણ જણના આવવાની કબૂલાત આપી અને આલમખાનને ક્યાનો કયાય ગયેલો બતાવી દીધો.

ઇનાયતુલ્લા વિમાસણમાં પડી ગયો અને થોડીવાર પછી બોલ્યો કે સુબેદાર સાહબ, અમને એ ચારે આસામીઓને પકડી લાવવાનો હુકમ મળેલો હોવાથી જો એ ત્રણ આસામીઓને આપ અમારા હાથમાં સોંપી દેશે, તો આલમખાનને, તે જમીનના કોઈ પણ પડદામાં જઈને છુપાયો હશે તો લાથી પણ, અને રોઢીને બહાર ખેંચી લાવીશું આપ કદાચિત્ એ ત્રણ આસામીઓને શુનાહગાર નહિ માનતા હો, પણ સુલ્તાને વક્ત માને છે અને તેથી સુલ્તાનના ફર્માને માન આપવું એ આપનો ફર્જ છે.”

“બેગુનાહોને જાણી જોઈને આફતમાં નાખત્રા, એ ઇન્સાનીયતથી બિલાફ છે, કુસૂરવારને સજ અને બેકુસૂરને પનાહ એ જ કાનૂને ઇન્સાનીયતનો હક્ક અને સાફ ઇન્સાફ છે.” દૌલતખાને માનવધર્મની મહત્તા દર્શાવી

“એમને પડડવામાટે ફર્માને સુલ્તાન છે.” ઇનાયતુલ્લા બોલ્યો

“એમને બચાવવામાટે ફર્માને સુબહાન છે.” દૌલતખાને કહ્યું

“સુલ્તાન ખૂબાર છે.” ઇનાયતુલ્લાએ ડર બતાવ્યો

“બેકસોનો ખુદા મદદગાર છે.” દૌલતખાને દૃઢ ઉત્તર આપ્યું

“આનો અબ્જમ સારો નથી.” ઇનાયતુલ્લાએ ઉદ્દગાર કાઢ્યો.

“એ બોલવાનો હક્ક તમારો નથી.” દૌલતખાને આખોમાથી અગાર વર્ષાવીને એ વાક્ય ઉચ્ચાર્યું, અને કહ્યું કે,—

“મેહમાન એ મારા ગરીબોપાસ માલોબર નથી, એ બેકસોના હાથમાં પચકાં નથી ખબર નથી લાચાર એવાં ઝૂપડુ રહેવા નથી કે ઘર નથી, સુલ્તાન સામો થાય એવો કોઈ તાલેવર નથી આ જીવ જતાં એમને તમ હાથમાં ધરવા નથી, આગળ સારો હોય તો અબ્જમની પરવા નથી.”

“આ જ આપનો છેલ્લો જવાબ છે?” ઇનાયતુલ્લાએ ખત્રી કરી લેવામાટે ખોંચીને સવાલ કર્યો

“હા, એ જ છેલ્લો જવાબ કે જેમાં આકેળતનો સવાલ છે!” દૌલતખાને પોતાના વચનમા દૃઢ રહીને કહ્યું.

“ત્યારે અમે ચાલતા થઈએ?” ઇનાયતુલ્લા બોલ્યો.

“હા, બચ્ચો, પણ હું સુલ્તાનપર એક રુકો લખી આપું છું તે લેતા બચ્ચો.” એમ કહીને દૌલતખાન પોતાના ખાનગી ઓરડામાં ચાલ્યો ગયો.

થોડીવારમાં જ દૌલતખાનની મોહોર સાથેનો એક રુકો લાવીને એક ગુલામે ઇનાયતુલ્લાના હાથમાં આપ્યો અને કહ્યું કે, “આ રુકો દિલ્લીના નામદાર સુલ્તાનને હાથોહાથ આપવાનો છે, અને અમારા સૂબેદાર સાહેબે કહેવડાવ્યું છે કે, જે તમારો અહીં એક બે દિવસ રહેવાનો અને આરામ લેવાનો ઇરાદો હોય, તો ખુશીથી શાહી મેહમાંસરામાં રહો, ત્યાં ખાવાપીવા અને સૂવા બેસવાનો તમને બધો બંદોબસ્ત કરી આપવામાં આવશે.”

“આમ અમારો મુસાફરખાનામા એક દિવસ રહેવાનો ઇરાદો હતો, પણ સૂબેદાર સાહેબ ન્યારે આટલી મેહરબાની બતાવે છે તો ત્યાં જવાનું કંઈ પણ કારણ નથી શાહી મેહમાંસરા ક્યા છે વાર?” ઇનાયતુલ્લાએ રુકાને પોતાની પાઘડીમા ખોસી એ પ્રમાણેનો વિચાર દર્શાવ્યો.

“ચાલો, આવો મારી પાછળ,” એમ કહીને તે ગુલામ ચાલવા લાગ્યો અને શાહી ઘોડેસ્વારો ધીમી ચાલથી પોતાના ઘોડાને ચલાવતા તેની પાછળ પાછળ ચાલતા થયા તેઓ મેહમાંસરામા પહોંચી ઘોડાને તબેલામાં બાંધી પોતાનાં કપડા ઊતારવા લાગ્યા, એટલામાં તો મસ્જિદના મીનારપરથી મુલ્લાની અનનુ સાબળવામાં આવી અને તે પ્રભાતકાલિક નમાજની સૂચના હોવાથી તે સર્વ વન્દૂ* કરીને નમાજ અથવા ખુદાની બંદગીમા મશગૂલ થયા.

* નમાજ પહેલા મુસલમાનો જળવડે જે શરીરશુદ્ધિ કરે છે તેને વન્દૂ કહેવામા આવે છે એ વન્દૂનો વિધિ આ પ્રમાણેનો છે—પ્રથમ હાથના પહોંચા ઘોઘને નમાજ મુસલમાન મોઢામાં પાણી લઈ કોગળો કરી નાખે છે, ત્યાર પછી કપાળપર પાણી સીંચે છે, આખું મોઢું ધુએ છે અને સહુથી છેલ્લે પગને ઘોઘ સાફ કરવામા આવે છે. એ વિધિ થઈ રહ્યા પછી નમાજ પઢી શકાય છે.

ઇસ્લામમાં આ વિધિ અતિશય અગત્યનો હોવાથી મોટાં મોટા શહેરોમાંની મોટી મોટી દરેક મસ્જિદમા અવશ્ય એક જળાશય આગણામા હોય છે જ અને તેના પાણીનો એ વન્દૂમાં ઉપયોગ થાય છે પરંતુ સિંધુમાંનાં કેટલાક ગામોમાં એવા જળાશય વિનાની નાની નાની મસ્જિદો પણ મારા જોવામાં આવી છે અને ત્યાં જળાશય ન હોવાથી માટીના ઘડા પાણીથી ભરીને તૈયાર રાખવામાં આવે છે કે જેથી મસ્જિદમા નમાજ પઢવા આવનારને વન્દૂ કરવામાં હરકત ન થાય નમાજ દરેક મુસલમાને મસ્જિદમા જઈને જ પઢવી તેમજ, એવું મનહુબનું સખ્ત કર્માન ન હોવાથી ગમે તે સ્થળે નમાજ પઢી શકાય છે, પણ નમાજ પૂર્વે વન્દૂનો વિધિ તો કરવો જ તેમજ અને તે એક લોઠા પાણીથી ગમે ત્યાં કરી શકાય છે એટલા માટે જ મુસલમાન મુસાફરો ન્યારે પણ પ્રવાસમા નીડળે છે, ત્યારે પાણી

છબાદત કરી રહ્યા પછી ઈનાયતુલ્લાએ પોતાના સાથીઓને કહ્યું કે “દોસ્તો, મને હજી એવો શક છે કે, આલમખાન અહીં આવેલો છે અને સૂરેદારે તેને કોઈ સલામત જગ્યામાં છુપાવી દીધો છે અહીં આરામ લેવાનું કારણ બતાવી એક બે દિવસ રહી જવામા મારી એ મકસદ સમાપ્ત થી છે કે, બની શકે તો તેનો પત્નો મેળવવો, જો તે મળી આવે તો તેને પકડીને દિલ્લી તરફ લઈ જવો અને જો તે અહીં નથી જ એવી ખાતરી થઈ જાય, તો પછી લાચારીએ ખાલી હાથે કોરાના કોરા રહીને આવ્યા જવું ”

આલમખાન મળે કે ન મળે તેની સાથે આપણો કરો સબધ નથી, કારણ કે, તે પકડાશે, તો એ બહાદુરીનું ઇનામ તમને મળશે, કોઈ અમને મળવાનું નથી, એ તો “બાગ લગાવે કલ્લૂજ ઔર ફલ ખાવે લલ્લૂજ !” એવો દુનિયાનો કાયદો જ થઈ ગયો છે પણ અહીં બે દિવસ સૂરેદાર સાહુબના મેહમાન થઈને રહીશું તો માલપાણી પણ મળશે અને આરામ મળવાથી સફરની તકાન પણ ઠળશે, એટલા પૂરતા આપણે આપ સાહુબના અહીં બે દિવસ રહી જવાના ઇરાદાને ટકા સાથે ચાલ્યો પણ આપવાને તૈયાર છીએ !” ઐયાશખાને પોતાના અતરનો ખરેખરો અભિપ્રાય દર્શાવી દીધો.

x

x

x

x

હવે આપણે આલમખાનને દૌલતખાને શુલામ સલીમ સાથે જે ભોંયરામા મોકલ્યો હતો, ત્યાં જઈએ અને ત્યાંની પરિસ્થિતિનું અવલોકન કરીએ. સલીમ આલમખાનને લઈને નદીના કિનારાપર આવી લાગ્યો અને એક નાની નૌકામા જેસી તે બંને સામા કિનારાપર પહોંચી ગયા ત્યાંથી લગભગ અડધા ગાઢ જેટલો પંથ કાપીને તેઓ જોબનાથના એક પુરાતન અવશેષમાં આવી પહોંચ્યા ચન્દ્રના પ્રકાશમાં એ અવશેષ કોઈ રાજમહાલયનો હોય, એવી તેના બાહ્ય આકાર અને કેટલાંક વિશિષ્ટ ચિહ્નોને જોઈને કલ્પના કરી શકાતી હતી સલીમની પાછળ આલમખાને પણ તે અવશેષના અતર્ભાગમાં પ્રવેશ કર્યો એક ભગ્ન આવાસના એક ખૂણામા એક નિ સરળી દેખાઈ, તેપરથી તેઓ નીચે હતર્યા સો પગથિયાં હતરીને ભીંત વચ્ચે આવવાથી અટકી ઊભા અને સલીમે ભીંતના એક વિશિષ્ટ ભાગને દબાવતાં વચ્ચેની ભીંત એક ખાલૂ હટી ગઈ, તેઓ આગળ વધ્યા અને ભીંત તેમની પાછળ આગળ હતી તેવા જ આકારમા પાછી પોતાના પૂર્વસ્થાનમા આવી ગઈ સલીમે ગંધકની દીવાસળી સળગાવીને પાસે જ એક હીપક હતો તે સળગાવ્યો અને તેના પ્રકાશને વિસ્તાર થતાં આલમખાન જોઈ ચડ્યો કે તે નામની શુદ્ધ હોવા છતાં

માટે કોઈ પણ ધાતુ કે મૃત્તિકાનું એક પાત્ર અને ‘મુસદ્દા’ એ બે ચિન્તે તો પોતાની સાથે અવશ્ય રાખે જ છે ‘મુસદ્દા’ એટલે નમાજ વખતે જમીનપર પાથરીને તેપર જેસવા અને ઊભા રહેવા માટેનો જમીનપોશ ખાસ ‘મુસદ્દા’ ની ગયરહાજરીમાં કોઈ પણ સ્વચ્છ વસ્ત્રનો મુસદ્દા તરીકે ઉપયોગ કરી શકાય છે હિન્દુઓના પૂજસમયના ‘આસનિયા’ કરતા ‘મુસદ્દા’ ની લગાઈ પહોળાઈ કાંઈક વધારે હોય છે, કારણ કે, નમાજને તેપર ગોઠવણમૂલીએ જેસી મસ્તકને ભૂમિપર નમાવીને સિજદો કરવો પડે છે.

સારા રાજમહાલયને પણ લખવે એવી ત્યાં માનવનિવાસમાટેની યોગ્ય વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી હતી એક ઓરડામાં બેસવામાટેના પાપાણનાં આસનો, સૂવા-માટે પલંગ અને બીજી પણ શર્યા આદિ આવશ્યકીય વસ્તુઓ ઉત્તમ રચનાથી રાખેલી હતી તે ઓરડામા આલમખાનને નિદ્રા લેવાનું કહી સલીમ પોતે તે ઓરડાના દરવાજા પાસે પયારી પાથરીને સૂઈ ગયો સલીમના મસ્તિક્કમાં પણ અનેક પ્રકારના તર્કવિતર્કનું યુક્ત ચાલતું હોવાથી નાદિગખાનમ પ્રમાણે પ્રભાત થતા સૂધી નિદ્રાદેવીનો તેના નેત્રોમા પણ નિવાસ ન થયો તે ન જ થયો ગુહાભૂમિના ગહન ગર્ભમા અને ચારે તરફથી બધ હોવા છતાં આલમખાન જે ઓરડામાંની શર્યામા પડ્યો હતો, ત્યાં પવનની એવી તો સુખકર મદ મદ લહરી આવ્યા કરતી હતી કે તેના મનમાં જરા પણ અશાંતિ કિંવા શરીરમા ઉત્તાપ કે ગભરાટ જેવું કશું પણ પરિણામ થયું નહિ માત્ર પોતાની મનૂરેનજર નાદિરા અત્યારે તેની પાસે હોત, તો એ ગુહામાનો નિવાસ બિહિસ્તે ખરી અથવા બાગે રિદવાનના નિવાસ કરતા પણ તેને અત્યંત આનંદાયક થઈ પડતું.

પ્રભાત થતા ગાઠ અધકારના સ્થાનમાં મંદ મંદ પ્રકાશનો ત્યા અધિકાર થવા લાગ્યો અને તેથી ભૂમિના ઉપરિભાગમાં સૂર્યના તેજસ્વિ કિરણોનો પાત થયેલો હોવો જોઈએ, એવી સહજ દ્રષ્ટના કરી શકાતી હતી સલીમ તો ક્યારનોય જાગ્યો હતો અને તેથી આલમખાન જેવો કુદરતી હાજતથી ફારિગ થઈ મોઢું હાથ ધોઈને ઓરડામા બેઠો કે, સલીમે ગરમાગરમ કાવાનો એક મોટો ખ્યાલો લાવીને તેની આગળ હાજર કરી દીધો આલમખાને પૂછ્યું કે “આ કાવો તું ક્યાથી લાવ્યો?”

“હ, હુનૂર, અહીં જ બનાવ્યો.” સલીમે જવાબ આપ્યો.

“અહીં જ બનાવ્યો?” આલમખાને આશ્ચર્ય દર્શાવ્યું.

“હ હા, અહીં જસ્વરત પડે ત્યારે કામ લાગે એટલામાટે પાય માણસને લગભગ છ મહિના ચાલે એટલી ખાનપાનની બંધી ચીને, મરથું મસાલો, ધી તેલ, બજતણ અને ચૂલો ચક્રી વગેરે સર્વ સાધનો ભરી રાખવામાં આવે છે હમણાં જ આવર્ચાખાનામા જઈ હું ખાતુ પકાવીશ અને વખત થતાં આપને ગરમાગરમ ભોજન જમાડીશ.” સલીમે ખુલાસો કર્યો.

“આવી જગ્યામા આવી અને આટલી બધી તૈયારી રાખવાતું કાંઈ કારણ?” આલમખાને બીજો સવાલ પૂછ્યો.

“ગરીબપરવર, એ તો આપ જાણો જ છે કે, આ કાળ લડાઈ બિડાઈ અને દગાફટકાનો છે, એટલે હુકમત અલાવનારપર ક્યારે અને કયે વખતે કેવી નાગ-હાની આફત આવી પડશે, એનો આગળથી કરો પણ અદાજ કરી શકાતો નથી. અર્થાત્ જો એવો વખત આવી પડે અને દૂર ભાગી જવાની ગોઠવણ ન થઈ શકે, તો પોતાનો અમુક વખત સૂધી બચાવ કરવાને અમારા સૂળેદાર સાહુબે આવાં કેટલાક છુપાં સ્થળો મુકર્રર કરી રાખ્યા છે અને તેમનો ભેદ માત્ર ચાર પાય વફાદાર અને જાનિસાર ગુલામો વિના સૂળેદાર સાહુબે બીજા દોષને પણ જણાવ્યો નથી.” સલીમે કારણનો સ્ફોટ કર્યો.

“ત્યારે બેશક તું પણ તે જાનિસાર ગુલામોમાનો જ એક છે, એમ મારે માનવું જ જોઈએ.” આલમખાને કહ્યું.

“એ હુન્દૂરની કદ્રદાની છે, આ ગુલામને બનિસાર નામથી સરકારજ કયો છે, એ મારા કદ્રદાન આકાની મેહરખાની છે.” સલીમે ખાક સારી બતાવી.

આ વાતથીત કરતાં કરતાં આલમખાને કાવો પી લીધો અને ખાલી પ્યાલો ઉપાડી સલીમ ખાવર્યાખાનામા ગયો અને આલમખાન તે ગુલામોના જરા પેલી તરફના ભાગમા આવેલા પાણીથી છલાછલ ભરેલા હોળમા સ્નાનમાટે ઊતર્યો એ પાણીનો હોળ નાનો, ચારે તરફથી પથરની પાળ બાંધેલો અને સુંદર હતો, તેમાં ઉપરના ઝરણામાથી પાણી આવતુ હતુ અને નહાયા પછી એક ખૂણામાનો દાટો કાઢી નાખતાં તે પાણી નીચેના ખાળકુવામા નીકળી જતુ હતું સલીમે એ બધી ચીજો તેને સવારમા જ બતાવી દીધી હતી.

તે સ્નાન કરી પોતાના ઝોરડામાં આવી વસ્ત્ર પહેરીને પાછો વિચારમાં લીન થયો. વિચારમાં કેટલો સમય વીતી ગયો એનુ તેને જરા પણ બાન નહોતુ ન્યારે સલીમ આવ્યો અને તેણે ‘હુન્દૂર, ખાનુ તૈયાર છે.’ એ પ્રમાણે કહી, સારે જ વિચારનિદ્રાનો લોપ થતા તે શુદ્ધિમા આવ્યો. તેને જમાડી, પોતે પણ જમી લઇને સલીમ આલમખાનને “બન્દાનવાળ, સખેદાર સાહબ હવે થોડા સમયમાં આવશે, એટલે તેમને લાવવામાટે હુ બહાર નહિ છુ, આપ ગભરાશો નહિ, અહીં કોઈ પણ બતનો ખોટું નથી.” એ પ્રમાણેની આશ્વાસનમયી રૂચના આપીને બહાર જવામાટે લાથી ચાલતો થઈ ગયો.

આલમખાનનો પોતાના કાકાના વચનમા સપૂર્ણ વિશ્વાસ હોવા છતાં પણ તેની અત્યારની કકોડી હાલતે તેને બળાત્કારે સંશયપિશાચના પાશમાં સપડાવી દીધો. તેના વિશ્વાસવ્યાપ્ત દૃઢ્યમાં પણ શકાપિશાચિનીએ સંચાર કરવા માઝો “અહીં દગાબાજીથી મને ક્યદ કરી છેવટે મારુ ખૂન કરી લાશને અહીં જ દફનાવીને આ ગારને જ મારી ગોર બનાવવામા આવે, તો મારી નાહિરાને મારા ઇન્તકાલની પણ ખબર પડી શકે ખરી કે? અરે તે બિચારીને પોતાના શૌહરની કબ્રપર ચાર આંસુ ખેરવાનુ નસીબ પણ ન મળી શકે.” પાકમદ પરવરદિગાર, તું જ હવે છે આ બેકસોનાકિસનો બચાવનાર અને મદદગાર! તારા વિના કોઈ બચાવનાર નથી, આ લાચારનો હવે તારા વિના બીજો કોઈ પણ આધાર નથી!—

મનધારથી કિશ્તી અમારી પાર તું કરનાર છે,

તુફાનમાથી નાવ તારા નામથી તરનાર છે!

*

*

*

*

ગુલામોથી સલીમ જે વેળાએ નીકળીને બાહ્ય ભાગમા આવ્યો તે વેળાએ સૂર્યનારાયણનો રથ બરાબર આકાશના મધ્યભાગમા આવી પહોંચ્યો હતો અને શરદ્તુના સૂર્યના તીવ્ર કિરણો શરીરપર પડીને શરીરમાં સોયની અણીના સ્પર્શ જેવી સંવેદના ઉપજાવતાં હતા આસપાસ દૃષ્ટિ કરતા કોઈ પણ અનુબ્ધ તેના ભ્રમમાં ન આવ્યો અને સખેદારના આગમનમા અદ્વાપિ અવકાશ હોવાથી પુરાતન અવશેષોમાં તે આમતેમ ભ્રમણ કરવા લાગ્યો એ ખડિયેરામાંની પથરની નડી દીવાલોના ગર્ભમાંથી આગળ એક બે વાર તેને નૂતી પુરાણી કેટલીક સોના-મોહોરો મળી આવી હતી અને તેથી લોભ લાગતાં ન્યારે પણ ત્યાં આવવાનો અને ફરવાનો પ્રસંગ મળતો. સારે તે પોતાના તે સમયને સોનામોહોરોના

શોધમાં જ વ્યતીત કરતો હતો. આજે પણ એ જ આશાથી તે અવશેષોની માપણી કરવા મડી ગયો. ભટકતા ભટકતા એક પ્રહર જેટલો સમય વીજળીના ઝબકારાની પેઠે પસાર થઈ ગયો, પણ સોનામોહોરોનો ક્યાંય પત્તો મળી શક્યો નહિ. સોનામોહોરોની આશાએ માત્ર એટલી સગવડ તેને કરી આપી કે, આમ તેનો વખત કટાળાબરેલો થઈ પડત, તે વખત જેની કલ્પના પણ ન કરી શકાય તેટલી ઝડપથી વીતી ગયો અને તૃતીય પ્રહરની સમાપ્તિ થતાં જ દૈવતખાનની સૂચનાનું સ્મરણ થવાથી સલીમ અવશેષોના જે વિભાગમાં ભ્રમણ કરતો હતો ત્યાંથી ચાલી સૂબેદારના આવવાના માર્ગમાં આવીને તેના આગમનની પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો. નિયત સમયે દૈવતખાન આવી લાગ્યો અને સલીમને ભેઠ સતોષ-દર્શક મુદ્રા અને ગભીર સ્વરથી કહ્યું કે “સલીમ, સુલ્તાનના ઘોડેસ્વારો શાહી મેહમાંસરામાં બેઠ્યા છે અને તેઓ બે દિવસ અહીં રહેવાના છે હું મહલમાંથી અહીં આવવા નીકળ્યો તે વેળાએ મને ખબર મળ્યા કે, તેમના બે જવાનો સાદા પોશાક પહેરી બપોર થતા બહાર ચાલ્યા ગયા છે ને તેઓ હજી પાછા ફર્યા નથી તું અહીં જ ફર્યા કરજે, હું ગારમાં જઈ છું અને આકૃતાબની મગરિબમાં જવાની વેળા થાય એટલે તું પણ ગારમાં ચાલ્યો આવજે, તારા આવ્યા પછી જ હું ત્યાંથી પાછો ફરીશ” આ પ્રમાણેની આજ્ઞા આપીને સૂબેદાર શુહાના માર્ગમાં આગળ વધી અદૃશ્ય થઈ ગયો.

* * * * *

દૈવતખાને શુહામાં આવી આલમખાનના ઓરડામાં પ્રવેશ કર્યો, તે વેળાએ ડેટલાક દિવસથી બિલ્કુલ આરામ ન મળેલો હોવાથી વિચાર કરતો કરતો આલમખાન ગાઢ નિદ્રામાં પડી ગયો હતો અને તેથી દૈવતખાન તેના પલંગ પાસે આવીને ઊભો રહ્યો, પણ તેને એવું કશું પણ ભાન નહોતું. દિવસના ત્રણ પ્રહર વીત્યા હતા, પણ શુહા ભૂમિના ગર્ભમાં હોવાથી ત્યાં સંચાકાળના અંત અને નિશાના પ્રથમારંભ સમાન અધકાર પ્રસરેલો હતો, એટલે દૈવતખાને પ્રથમ દીપક પ્રકટાવ્યો અને ત્યારપછી આલમખાનને નિદ્રામાંથી જાગ્રત કર્યો આલમખાન મોઢું ધોધને તેની પાસે બેઠો અને તેમની વચ્ચે નીચે પ્રમાણેના અગત્યના વાર્તાલાપને આરંભ થયો.-

“આલમખાન, તારા પંજાબમાં આવવાની અહીં આવેલા ઘોડેસ્વારો પાછા દિલ્લી પહોંચતાની સાથે જ સુલ્તાનને ખબર પડી જશે, અત્યારે આ સિપાહીઓને તો કાંઈક નર્મી અને કાંઈક ગર્મીથી મેં દબાવી અને સમજાવી દીધા છે, તારા આવવાની વાત તો મેં કબૂલી જ નથી; માત્ર નાદિશ બેગમ બે શુલામો સાથે આવ્યાં છે અને આલમખાન બિહાર અથવા અજિતોડના દરબારમાં પનાહ લેવાને ચાલ્યો ગયો છે, એવી જ મેં તેમને થાપ આપી છે. પણ હવે બે વધારે દિવસ પંજાબમાં તારુ રહેવું થાય, તો એ વાત છુપી રેલી શકવાની નથી, એટલા માટે જેમ બને તેમ ઉતાવળથી પંજાબને છોડી ખીબ કોઈ નિર્ભય સ્થાનમાં જવા માટેની તારે તૈયારી કરવી જ ભેઠએ” દૈવતખાને સલાહ આપી

“જ્યારે ચોતાના કાકા જ આ કમનસીબને પનાહ નથી આપી શકતા તો ખીબે કોણ પનાહ આપશે ? પારકાને પચાતમાં પલવાતું શું કારણ હોય ? હવે

તો રખડી રઝળીને બેગોરોડકું મરી જવાનું જ મારા નસીબમાં લખાયલું છે ।” આલમખાન બહુ જ નિરાશ થઈ ગયો અને નિરાશાથી જ બોલ્યો.

“અત્યારે તું જાણે છે કે, ઈબ્રાહીમે પોતાના વખતને વિચારીને બધા અફ-ગાન સરદાર તથા જગીરદારોને તેમની માગણી મુજબના હક્કો આપી તેમ જ બીજી રીતે પણ તેમને ખુશ રાખીને પોતાના પક્ષમાં લઈ લીધા છે આખા હિન્દુ-સ્થાનમાં જો અંદરખાનેથી તેના કોઈ પણ દુશ્મન હોય તો તે આ ખંજભનો સૂબેદાર દૌલતખાન અને બિહારના જનતનશીન સૂબેદારનો સાહજબંદો બહાદુરખાન એ બે જ છે. એવાડનો જગણહાદુર મહારાણો સંઘામસિંહ પણ ઈબ્રાહીમનો જની દુશ્મન છે ખરો, પણ આપણે પણ મુસલમાન હોવાથી તે આપણો મદદગાર થાય કે નહિ તેમણે શક છે. એટલે કે, જો અત્યારે સુલ્તાન સાથે લડાઈ થાય તો એક તરફ સુલ્તાન અને બધા અફગાન સરદાર તથા જગીરદારો અને એક તરફ હું અને બહાદુરખાન એવો રંગ જામે એ લડાઈ પણ જગાડીએ, પણ સુલ્તાનની કૌંજ સાથે જો હું અને બહાદુરખાન પોતાની કૌંજના જોરથી બરાબર ટક્કર ન ઝીલી શકીએ, તો હવે હાસીને લાયક થઈ જઈએ દિલ્લીના તાજે તખ્તનો ખરો હક્કાર વારિસ હું છે અને તેથી દિલ્લીના તખ્તપર તને બેઠેલો જોવાની મારી દિલી તમન્ના છે, પણ શું કરીએ કે, અત્યારે આપણો કોઈ ઇલાજ નથી. જો આપણને કોઈની મોટી અને જોરાવર કૌંજની મદદ મળી શકે, તો જ આપણી મુશ્કેલી અને મક્સદો બર આવે ।” દૌલતખાને પરિસ્થિતિનું દર્શન કરાવીને નિરા-શાનો જ રંગ બતાવ્યો.

“તેવી મદદ અત્યારે મળવી દુશ્વર છે, દુશ્મનની તલ્લવાર ખેરહમ ખૂબાર છે અને મારી કમ મને આશા બર્યો જ આ દુનિયામાંથી અકાળે ખેંચી લઈ જવા-માટે તૈયાર છે ।” આલમખાને વિદીર્ણુ હૃદયનું દર્શન કરાવ્યું.

દૌલતખાન મહા ગંભીર વિચારમાં પડી ગયો અને કેટલીક વારની વિચાર-મગ્નતા પછી જાણે કોઈ ઉપાય સૂઝી આવ્યો હોય તે પ્રમાણે મુખમડળમાં કાંઈક પ્રકુલ્લતાની છટા બતાવીને કહેવા લાગ્યો કે “આલમખાન, આશાનું માત્ર એક સ્થાન છે, પણ જો તારાથી દૂરના દેશમાં જવાનું અને પ્રવાસના સકંટો વેઠવાનું સાહસ કરી શકાય, તો ।”

“જો આશાની સફળતાનો નિશ્ચય હોય, તો હું આકાશ કે પાતાળમાં જવાને પણ તૈયાર છું, તો પછી દૂરના દેશ કે પ્રવાસનો સકંટોનો ભય વ્યર્થ છે ।” આલમ-ખાને વીરતા અને નિર્ભયતાનો પરિચય કરાવ્યો.

“તું જાણે છે કે, આજથી છ વર્ષ પહેલાં કાબુલના સુલ્તાન ખાખરે હિન્દુસ્તાનપર પોતાની પહેલી ચઢાઈ કરી હતી ? તે વેળાએ ખંજભમાં આવીને તેણે ઈબ્રાહીમને એવો સંદેશો કહાવ્યો હતો કે, ‘ખંજભ પ્રાંત તૈમૂરના વંશજોની માલિકીનો હોવાથી તે પ્રાંત અમને પાછો આપો અને નહિ તો અમારી સાથે લડવાને તૈયાર થાઓ ।’ પરંતુ કેટલીક પ્રતિકૂલ પરિસ્થિતિના કારણથી તે ચીનાબ નદી સૂધી આગળ વધીને પાછો કાબુલ તરફ આવ્યો ગયો હતો. એ જ વર્ષમાં તે પાછો હિન્દુસ્તાનમાં બીજવાર આવ્યો, પણ કાશ્ગરના રાજાએ બદખ્શાન પ્રાંતપર ચઢાઈ કરવાથી તે પ્રાંતના બચાવમાટે બીજવાર પણ અહીં કાંઈ કર્યા વિના એમને એમ જ તેને કાબુલ તરફ પાછા વળવાની ફરજ પડી. પાછો બીજે વર્ષે તે સિયાલ-

કોટ સૂધી આવીને એવા જ કોઈ કારણથી પાછો સ્વદેશમાં ચાલ્યો ગયો. એ તેના છેલ્લા આગમનને પાંચ વર્ષ થઈ ગયા છે, અત્યારે કાબુલમાં તેની સત્તા ઘણી જ સારી જમેલી છે, તેની કૌંજ જોરાવર છે અને હિન્દુસ્તાનપર પોતાનું નામનું વર્ચસ્વ રાખવાની તેની લાંબા વખતની મહત્વાકાંક્ષા હોવાથી જો હવે તેની પાસે જઈશ, તો તારો ત્યાં સારો સત્કાર થશે અને જોઈતી મદદ પણ મળશે તે કોઈ હિન્દુસ્તાનને પોતાનું હિમેશનું નિવાસસ્થાન બનાવી આહી રહેવાનો નથી એટલે ભવિષ્યના ભયનું પણ કોઈ કારણ નથી” દૌલતખાને બાબર પાસે જવાનો આલમખાનને ઉપદેશ આપ્યો.

“અત્યારે હિન્દુસ્તાનમાંથી ક્યાયથી પણ કશી મદદ મળવાની આશા નથી જ રહી, એટલે લાચારીએ બાબર પાસે જવા વગર ખીજો ધલાજ નથી; નહિ તો ખરી રીતે પરદેશીને પોતાના દેશમાં લાવી પોતાના ધરના ભેદ બતાવી દેવા, એ વિશે મારો તો સદાસર્વદા વિરુદ્ધ અભિપ્રાય છે” આલમખાને ક્રિચિદ્ રાજનીતિનો ધસારો કર્યો.

“અત્યારે તો વખતને માન આપણ જ પરશે; પછીનો વિચાર પછીથી કરી લેવાશે” દૌલતખાને દબાણ કર્યું.

“તો ભલે ખુદામાં વિશ્વાસ અને તવક્કલપર આધાર રાખીને હું ત્યાં જવાને તૈયાર છું.” આલમખાને અનુમતિ દર્શાવી.

“તો હજી, જ્યાં સૂધી દિલ્લીના સિપાહી અહીં છે, ત્યાં સૂધી જો દિવસ તારે આ અંગ્રેજી ગારમાં જ વીતાડવા પડશે, સાર પછી હું બાબરપર મારા નામનો એક રુકો લખી આપીશ, તારી સાથે જો વિશ્વાસપાત્ર માણસ પણ આપીશ અને તારા પ્રવાસની ખીજ પણ જોઈતી તૈયારી કરી આપીશ. એ વિશે હવે તારે ધોક્કર રહેવું” દૌલતખાને કહ્યું.

“પણ મારી વસીલા વગરની બેગમ નાદિરાનું શું થશે ? તે બિચારી ક્યાં અને કોની પનાહમાં રહેશે ?” આલમખાને ખીજ ચિંતા રત્ન કરી.

“નાદિરા મારી દુખ્તર છે, તે વસીલા વગરની નથી, તેનું સારું જ થશે, તે મારી પનાહમાં રહેશે. નાદિરાની તારે જરા પણ ચિંતા ન રાખવી” દૌલતખાને આશ્વાસન આપ્યું.

“કિષ્કયે ખરતર, જે આલમનો અને આલમના સુલ્તાનોનો પણ સુલ્તાન છે, જેનું આકાશ નક્ષત્રરૂપ હીરાથી ઝગમગી રહ્યું છે, જેની જમીન જવાહિરાતથી ભરપૂર છે, જેનો ખજાનો ઇન્સાનના આરામમાં જુલો છે, જેનો ખતાવેલો આકૃતાળ દિવસે અને ચંદ્ર તથા તારક રાત્રિના સમયમાં આપણામાંટે પ્રકાશે છે; જેનો સુજેલો વાયુ આપણને શીતલતા આપી દરિયામાં આપણી કિશ્તીઓને ચલાવે છે, જેની સરજમીન ઠામ ઠામ મહાસાગરોથી ભરેલી છે, કે જેથી બિલ્હરી ક્યન સમાન વૃષ્ટિ વર્ષે છે અને જે અલ્લાહના દુનિયાસ્વપ્ન આનન્દમય મકાનમાં ઇન્સાન આમતેમ ફરીને આનન્દવિહાર કર્યા કરે છે, તે અલમલોકો* જો પોતાના

* કુરાન શરીફમાં અલ્લાહના જે નવ્વાણુ નામો બદલીમાંટે આપવામાં આવ્યા છે, તેમાંનું એક નામ ‘અલ-મલોકો’ પણ છે ‘અલ-મલોકો’ એ નામનો અક્ષરાર્થ એવો છે કે, ‘સુલ્તાનોનો સુલ્તાન’ એટલે કે, “તે સર્વ સુલ્તાનોના સુલ્તાનને ‘અલ-મલોકો’ કહીને બોલાવો કે જે પથદા થયેલી ચીજોનો સરજનહાર અને માલિકો મુખતાર છે.”

આ શુલામખર મેહરની નજર કરી સારો વખત બતાવશે, તો આપના એહસાનોને હું ભૂલી જવાનો નથી. મારાથી બની શકશે તેટલી હું આપની સેવા કરી છૂટીશ.” આલમખાને ખુદાની મેહરખાની માગીને કર્તવ્યનુ દર્શન કરાવ્યું.

“આમીન.” દૌલતખાને હફગાર કાઢ્યો.

“ત્યારે હવે આ આપણે કરાવ નક્કી થઈ ગયો.” આલમખાન બોલ્યો.

“કોઈ પણ વાતને નક્કી થઈ ગયેલી માનવી એ શયતાનનું કામ છે, કારણ કે, મૌલાની મરજી વગર કોઈ પણ કામ બની શકતું નથી. આપણે અમુક પ્રકારનો વિચાર કરી રાખ્યો છે, પણ તેની સફળતા ખુદાયેપાકના હાથમાં છે.” દૌલતખાને કહ્યું.

આલમખાને તૌબા કરીને મનમાં ખુદાની ખરા દિલથી મોઆફી માગી અને કહ્યું કે,—

“આપનાર સહુ વસ્તુનો, સાચો તે સુલ્તાન,
મોલિકનો મોલીક તે, તેનું ધરતું ધ્યાન!”

એ જ વખતે સલીમ ઓરડામાં આવ્યો અને કહ્યું કે “બન્દાનવાજ, આપ ગારમાં આવ્યા ત્યાર પછી કોઈ બે માણસ ખંડિયેરામાં આવી કાંઈક શુસપુસ કરતાં. આમ તેમ ક્ષયો કરે છે, કારણ કે, મને તેમણે જ્ઞેયો છે. હું તેમની નજર ચૂકાવીને અહીં આવી પહોંચ્યો છું.”

“તારી પાસે હથિયાર છે?” દૌલતખાને પૂછ્યું.

“એક તમચો છે અને એક કટાર છે.” સલીમે જવાબ આપ્યો.

“ચાલ ત્યારે મારી સાથે,” એમ કહેતાની સાથે જ બુઢો રોર બીંને બોલો થઈ ગયો.

“હું પણ સાથે આવું?” આલમખાને પૂછ્યું.

“નહિ, તોરું કામ નથી.” દૌલતખાન એ પ્રમાણે કહીને ચાલવા લાગ્યો.

દૌલતખાન અને સલીમ ગારના દ્વારને ખોલી સીડીપર ચઢ્યા અને ઉપરથી નીચે પ્રમાણેનો વાર્તાલાપ તેમને સંભળાયો,—

“દૌલતખાનનો શુલામ આ જનાપરથી બિતરીને ક્યાંક ગયો.” એક વ્યક્તિએ કહ્યું.

“પણ નીચે બિતરીને હું જોઈ આવ્યો, પણ ત્યાં તો બીત વગર ખીજી કોઈ પણ નથી.” બીજી વ્યક્તિએ જણાવ્યું.

“પેલા ગામડિયાના જણાવ્યા પ્રમાણે આ ખંડિયેરામાં કેટલાક છુપા ભોંયરા છે અને મારી ધારણા પ્રમાણે તે તેવા જ કોઈ ભોંયરામાં બિતરી ગયો હશે.” પ્રથમ વ્યક્તિએ વાદ કરવા માંડ્યા.

“પણ તેની સાથે આપણે શો સમઘ?” બીજો પુરુષ બોલ્યો.

“એ કે, કદાચિત્ આલમખાનને એવા કોઈ છુપા ભોંયરામાં છુપાવી રાખવામાં આવ્યો હોય, તો પત્તો મળી જાય, કારણ કે, પોતાની ખીખીને અહીં મોકલી તે અંતોડ કે ઘિહારના દરબારમાં ગયો હોય, એવી મારી માન્યતા નથી.” પ્રથમ પુરુષે પોતાના સંશયનો પ્રકાશ કર્યો.

“હીક છે, ત્યારે આફતાબ તુલ્લે થવાનો વખત થવા આવ્યો છે, માટે આવો

આપણે આટલામા છુપાઈ બેસીએ અને આ રસ્તેથી કોઈ બહાર નીકળે છે કે કેમ, એની તપાસ રાખીએ” બીજા પુરુષે એ વાત ગળે ઊતરવાથી સલાહ આપી.

એ વાર્તાલાપ કરનાર પુરુષો હજી તો ત્યાંથી બે ચાર ડગલાં પણ નહિ ભરી શક્યા હોય એટલામા તો ગુહામાથી છળગ મારીને બહાર નીકળતા મૃગરાજ પ્રમાણે દૈલ્લતખાન અને સલીમ એકદમ બહાર નીકળી આવ્યા અને તે અજ્ઞાત પુરુષોનાં શરીરપર ધસી જઈને તેમને જમીનપર પછાડી તેમની છાતીપર ચઢી બેઠા. દૈલ્લતખાને વનરાજ સિંહસમાન ગર્જના કરીને કહ્યું કે-“તમે કોણ છો અને આ વખતે આ ખડિયેરામાં ચોરી છુપીથી શા માટે ફરો છો? તમે ચોર છો કે ભરૂસ છો?”

પોતાના મરણને પાસે આવેલું જોઈને તેમણે તે મરણના પંતમાથી ફટવા માટે નમ્રતાથી ઉત્તર આપ્યું કે-“મેહરખાન, અમે ચોર- પણ નથી અને ભરૂસ પણ નથી, અમે દિલ્લીથી આવેલી લશ્કરી ટુકડીમાના બે ઘોડેસ્વારો છીએ ફરતા ફરતા અમે અચાનક અહીં આવી લાગ્યા અને આ ખડિયેરાને જોઈ શહરમાં જવાની તૈયારીમાં હતા એટલામા આપે અમારાપર હમલો કરીને અમને પછાડી નાખ્યા”

“તમે દિલ્લીના ઘોડેસ્વાર છો એ ખરી વાત, પણ ફરવામાટે આવ્યા છો એ ખોટી વાત તમારી હમણાંની બધી વાતચીત મેં સાંભળી છે અને તેથી તમે ભરૂસગીરી કરવાને આવ્યા છો, એ નિર્વિવાદ છે. ભરૂસને મોતની સજા મળવી જ જોઈએ, એવો કાયદો હોવાથી ખુદાના નામને જખાતપર લાવો અને મરવાને તૈયાર થાઓ.” એમ કહેતાંની સાથે જ દૈલ્લતખાને એકને પોતાના ખજરથી ખલાસ કરી નાખ્યો અને બીજાની છાતીમાં સલીમે પોતાની ગોળી ચલાવી દીધી.

બંનેની લાશોને પાસેના એક અવાવરુ કૂવામાં નાખી દીધા પછી દૈલ્લતખાને સલીમને કેટલીક સૂચનાઓ આપી નગરભણી જવાને પ્રયાણ કર્યું અને સલીમ પાછો આલમખાનની હિફાજતમાટે ભૂખ્યતર્ગત ગુહાગારમાં આવ્યો ગયો. આલમખાનને બહાર બનેલા બનાવનો તેણે સર્વ વૃત્તાંત કહી સંભળાવ્યો અને તે સાંભળી માથાપર આવેલી આકૃત ટળી જવાથી આલમખાને ફરી એકવાર અત કરણપૂર્વક પોતાના પયદા કરનાર પરવરદિગારનો આભાર માન્યો.

એ રાતે ભોજન કરીને સૂતા પછી આલમખાનને ગાઢ નિદ્રા આવી ગઈ; કારણ કે, કાબુલ જવાનો નિશ્ચય થવાથી તેના હૃદયમાથી ચિંતાનો કેટલોક ભાર હાલ તરત ઓછો થઈ ગયો હતો.

પ્રકરણ પ મું

કાબુલની સફર

ગત પ્રકરણમાં વર્ણવેલી ઘટનાને સાત દિવસ થઈ ગયા. દિલ્લીના કૌંઝ જવાનોએ પોતાના ગ્રુમ થયેલા સાથીઓને શોધવાના ઘણા ક્ષંકા માર્યા, પણ જોયા આ દુનિયામા જ નહોતા, તેઓ તેમને પાછા પૃથ્વીપટપર ક્યાથી અને કેમ કરીને મળી શકે વારુ? છેવટે ડટાળી જઈ નિરાશ થઈને તેઓ દિલ્લી જવામાટે ભેડા

નગરને છેલ્લી સલામ કરી ગયા. દૌલતખાનના જે ત્રણ બસસે તેમની હીલ-ચાલની તપાસ રાખતા કેઠ તેઓ પંજબની હદને ઓળંગી ગયા ત્યાં સુધી તેમની પાછળ ને પાછળ રહ્યા. તેમણે જ્યારે તે ઘોડેસ્વારોના પંજબમાંથી નીકળી જવાના સમાચાર આપ્યા, ત્યાર પછી છુપી રીતે દૌલતખાને રાત્રિના સમયમાં આલમખાનને મહલમાં બોલાવી મગાવ્યો અને તેના પ્રવાસમાટેની સર્વ તૈયારી કરી રાખી. બીજી રાત્રે આલમખાન કાબુલના શાહના દરબારમાં જવામાટે પોતાની જન્મભૂમિ હિન્દુસ્તાનને તથા પોતાની મિત્રતામાં પ્રાણેશ્વરી નાદિરાખાનમને છોડી જવાનો હતો.

એક મહાર રાત્રિ વીતી હતી અને આજે મધ્યરાત્રિ થતાં જવાનું હોવાથી લોજનની સમાપ્તિ કરી દૌલતખાને પોતામાટે તૈયાર કરાવેલો ખાસ પોશાક લાવવાની આલમખાને ખાલસરા યાસીનને આજ્ઞા કરી દીધી. પોતાના પ્રાણેશ્વરના વિયોગને નેત્રો સમક્ષ આવી ઊભેલો જોઈને પતિપરાયણા નાદિરાનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુનો અખડ પ્રવાહ વહી નીકળ્યો. પોતાની પ્રાણાધિક મિત્રતામાંની આવી અવસ્થાને જોઈને બહોદુર અને દિલાવર આલમખાન પણ પોતાના હૃદયના ઉમંગકને રોકી ન શકવાથી એકદમ રડી પડ્યો. પણ સ્ત્રી અને પુરુષના હૃદયની કોમળતા તથા સવેદનામાં ભેદ એટલો જ કે, નાદિરાની રોદનપ્રવૃત્તિ લાખા વખત સુધી ચાલુ રહી અને આલમખાને જે ચાર પળમાં આત્મસંયમ કરીને આંખમાંનાં અંસૂ ઢાંછી નાખ્યા. તે પોતાની અર્ધાંગિનાના હૃદયનું સાંત્વન કરતો કહેવા લાગ્યો કે,—

“નિગરપારા, આ અવસર રોવાનો અને હિમત હારી જવાનો નહિ, પણ ‘હિમતે મર્દા તો મરેદે ખુદા.’ એ તત્ત્વને હૃદયમાં સ્થાન આપી હિમત અને દિલાવરીથી ‘ખુદાહાફિઝ’ કહી હસતે મોઢે મને વિદાયગીરી આપવાનો છે.”

“દિલબર, દુ ખમાં દુ ખીને દિલાસો દેવો એ જેટલી સહલ વાત છે, તેટલી દુ ખીના દિલમાં તે દિલાસાની અસર થવી સહલ નથી. પાણીની માછલી પાણીમાંથી કાઢ્યા પછી દૂધમાં રાખ્યા છતાં જીવી શકતી નથી, પતંગનું જીવન કેવળ દીપકની શિખામાં બળી મરવામાટે જ સુનયતું હોવાથી તે સૂર્યના પ્રકાશને દીપકના પ્રકાશની સરખામણીમાં ટપ્પા માને છે, એકારને અદ્રેનો વિયોગ મહા-વિધાતક થઈ પડે છે, વસતકાળના વિયોગથી કોકિલા વાચાવિહીન થઈ જાય છે, ઘનનાદના વિયોગે મથૂરની અવસ્થા મૃતસમાન થાય છે, વર્ધાન્નતુના વિયોગથી ચપીહાની વાણીનો લય થાય છે, અને વગાડનારાના વિયોગથી સુસ્વર વીણા સર્વથા નિરુપયોગી થઈ જાય છે, તે જ પ્રમાણે જે ઔરત પોતાના શૌહરતે જ જીવ અને દીનોર્થમાન માનનારી હોય છે, તે ઔરતના પ્રાણ શૌહરના વિયોગથી પણ માત્રમાં જ પ્રયાણ કરી જાય છે, અને નહિ તો જૂરી જૂરીને તેના દુ ખમય જીવનનો અંત થાય છે, એ શું આપ નથી જાણતા કે? અર્થાત્ આપના વિયોગનું મારા કોમળ હૃદયમાં શું અને કેલું બચકર પરિણામ થશે, એની આપને કશી પણ કલ્પના છે ખરી કે? ના, નથી, કારણ કે, જો તેવી કલ્પના હોય, તો આપ આમ મને છોડી જવાને એકદમ કદાપિ તૈયાર થાઓ નહિ.” નાદિરાએ એક પાષાણને પણ પીગળાવી નાખે તેવાં કર્ણોત્પાદક શબ્દોનો રૂઆં બરી બરીને હચ્ચાર કર્યો.

આપણે આટલામા છુપાઈ બેસીએ અને આ રસ્તેથી કોઈ બહાર નીકળે છે કે કેમ, એની તપાસ રાખીએ.” બીજા પુરુષે એ વાત ગળે બિતરવાથી સલાહ આપી.

એ વાર્તાલાપ કરનાર પુરુષે હજી તો ત્યાંથી બે ચાર ડગલાં પણ નહિ ભરી શક્યા હોય એટલામા તો ગુહામાથી છળંગ મારીને બહાર નીકળતા મૃગરાજ પ્રમાણે દૌલતખાન અને સુલીમ એકદમ બહાર નીકળી આવ્યા અને તે અજ્ઞાત પુરુષોનાં શરીરપર ધસી જઇને તેમને જમીનપર પછાડી તેમની છાતીપર ચઢી બેઠા. દૌલતખાને વનરાજ સિંહસમાન ગર્જના કરીને કહ્યું કે—“તમે કોણ છો અને આ વખતે આ ખડિયેરામાં ચોરી છુપીથી શા માટે કરો છો? તમે ચોર છો કે ભસૂસ છો?”

પોતાના મરણને પાસે આવેલું જોઇને તેમણે તે મરણના પંજમાથી ફરવા માટે નમ્રતાથી ઉત્તર આપ્યું કે—“મેહરખાન, અમે ચોર- પણ નથી અને ભસૂસ પણ નથી, અમે દિલ્લીથી આવેલી લશ્કરી ટુકડીમાના બે ઘોડેસ્વારો છીએ. ફરતા ફરતા અમે અચાનક અહીં આવી લાગ્યા અને આ ખડિયેરાને જોઈ શહરમાં જવાની તૈયારીમાં હતા એટલામાં આપે અમારાપર હુમલો કરીને અમને પછાડી નાખ્યા.”

“તમે દિલ્લીના ઘોડેસ્વાર છો એ ખરી વાત, પણ ફરવામાટે આવ્યા છો એ ખોટી વાત તમારી હુમલાંની બધી વાતચીત મેં સાંભળી છે અને તેથી તમે ભસૂસગીરી કરવાને આવ્યા છો, એ નિર્વિવાદ છે ભસૂસને મોતની સજા મળવી જ જોઈએ, એવો કાયદો હોવાથી ખુદાના નામને જખાનપર લાવો અને મરવાને તૈયાર થાઓ.” એમ કહેતાની સાથે જ દૌલતખાને એકને પોતાના ખજારથી ખલાસ કરી નાખ્યો અને બીજાની છાતીમા સુલીમે પોતાની ગોળી ચલાવી દીધી.

ખન્નેની લાશને પાસેના એક અવાવસ્થા ફૂવામાં નાખી દીધા પછી દૌલતખાને સુલીમને કેટલીક સૂચનાઓ આપી નગરભણી જવાને પ્રયાણ કર્યું અને સુલીમ પાછો આલમખાનની હિફાજતમાટે ભૂચતર્જત ગુહાગારમાં આવ્યો ગયો. આલમખાનને બહાર બનેલા બનાવનો તેણે સર્વ વૃત્તાત કહી સંભળાવ્યો અને તે સાંભળી માથાપર આવેલી આકૃત ટળી જવાથી આલમખાને ફરી એકવાર અંત કરણુપૂર્વક પોતાના પયદા કરનાર પરવરદિગારનો આભાર માન્યો.

એ રાતે લોજન કરીને સૂતા પછી આલમખાનને ગાઠ નિદ્રા આવી ગઈ, કારણ કે, કાણુલ જવાનો નિશ્ચય થવાથી તેના હૃદયમાથી ચિતાનો કેટલોક ભાર હાલ તરત ઓછો થઈ ગયો હતો.

પ્રકરણ પ મું કાણુલની સફર

ગત પ્રકરણમા વર્ણવેલી ઘટનાને સાત દિવસ થઈ ગયા. દિલ્લીના ફૌજ જવાનોએ પોતાના ગ્રમ થયેલા સાથીઓને શોધવાનાં ઘણાં ફાફાં માર્યાં, પણ જોઈએ આ દુનિયામા જ નહોતા, તેઓ તેમને પાછા પૃથ્વીપટપર ક્યાથી અને કેમ કરીને મળી શકે વારુ? જેવટે કંટાળી જઈ નિરાશ થઈને તેઓ દિલ્લી જવામાટે લેડા

નગરને છેલ્લી સલામ કરી ગયા. દૌલતખાનના જે ત્રણ ભરૂંસો તેમની હાલ-ચાલની તપાસ રાખતા છે તેઓ ખંભાણી હદને ઓળંગી ગયા ત્યાં સુધી તેમની પાછળ ને પાછળ રહ્યા તેમણે જ્યારે તે ઘોડેસ્વારોના ખંભાણમાંથી નીકળી જવાના સમાચાર આપ્યા, ત્યાર પછી છુપી રીતે દૌલતખાને રાત્રિના સમયમાં આલમખાનને મહલમાં બોલાવી મંગાવ્યો અને તેના પ્રવાસમાટેની સર્વ તૈયારી કરી રાખી બીજી રાત્રે આલમખાન કાણુલના શાહના દરબારમાં જવામાટે પોતાની જન્મભૂમિ હિન્દુસ્તાનને તથા પોતાની પ્રિયતમા પ્રાણેશ્વરી નાદિરાખાનમને છોડી જવાનો હતો.

એક મહાર રાત્રિ વીતી હતી અને આજે મંથરાત્રિ થતાં જવાનું હોવાથી ભોજનની સમાપ્તિ કરી દૌલતખાને પોતામાટે તૈયાર કરાવેલો ખાસ પોશાક લાવવાની આલમખાને ખાલસરા ચાસીનને આજ્ઞા કરી દીધી. પોતાના પ્રાણેશ્વરના વિયોગને નેત્રો સમક્ષ આવી ઊભેલો જોઈને પતિપરાયણ નાદિરાના નેત્રોમાંથી અશ્રુનો અખડ પ્રવાહ વહી નીકળ્યો. પોતાની પ્રાણાધિક પ્રિયતમાની આવી અવસ્થાને જોઈને બહાદુર અને દિલાવર આલમખાન પણ પોતાના હૃદયના ઉમંગકાને રોકી ન શકવાથી એકદમ રડી પડ્યો. પણ સ્ત્રી અને પુરુષના હૃદયની કોમળતા તથા સવેદનામા ભેદ એટલો જ કે, નાદિરાની રોદનપ્રવૃત્તિ લાખા વખત સુધી ચાલુ રહી અને આલમખાને જે ચાર પળમા આત્મસંયમ કરીને આંખમાંનાં આંસૂ લૂછી નાખ્યા. તે પોતાની અર્ધાંગિનાના હૃદયનું સાત્વન કરતો કહેવા લાગ્યો કે,—

“જિગરપારા, આ અવસર રોવાનો અને હિંમત હારી જવાનો નહિ, પણ ‘હુમ્મતે મર્દાં તો મદદે ખુદા.’ એ તત્વને હૃદયમાં સ્થાન આપી હિંમત અને દિલાવરીથી ‘ખુદાહાફિન’ કહી હસતે મોઢે મને વિદાયગીરી આપવાનો છે.”

“દિલબર, દુ ખમાં દુ ખીને દિલાસો દેવો એ જેટલી સહલ વાત છે, તેટલી દુ ખીના દિલમાં તે દિલાસાની અસર થવી સહલ નથી. પાણીની માછલી પાણીમાંથી કાઢ્યા પછી દૂધમા રાખ્યા છતાં છવી શક્તી નથી, પતંગનું જીવન કેવળ દીપકની શિખામા બળી મરવામાટે જ સૃજાયું હોવાથી તે સૂર્યના પ્રકાશને દીપકના પ્રકાશની સરખામણીમા તત્કાલ માને છે, ચકોરને ચંદ્રનો વિયોગ મહા-વિધાતક થઈ પડે છે; વસતકાળના વિયોગથી કોકિલા વાચાવિહીન થઈ જાય છે, ધનનાહના વિયોગે મથૂરની અવસ્થા મૃતસમાન થાય છે, વર્ષાઋતુના વિયોગથી પપીહાની વાણીનો લય થાય છે, અને વગાડનારાના વિયોગથી સુસ્વર બીણા સર્વથા નિરુપયોગી થઈ જાય છે, તે જ પ્રમાણે જે ઔરત પોતાના શૌહરને જ જન અને દીનેઈમાન માનનારી હોય છે, તે ઔરતના પ્રાણ ગૌહરના વિયોગથી પણ માત્રમાં જ પ્રયાણ કરી જાય છે, અને નહિ તો ઝૂરી ઝૂરીને તેના દુ ખમય જીવનનો અંત થાય છે, એ શું આપ નથી જાણતા કે? અર્થાત્ આપના વિયોગનું મારા કોમળ હૃદયમાં શું અને કેટલું બચકર પરિણામ થશે, એની આપને કશી પણ કલ્પના છે ખરી કે? ના, નથી; કારણ કે, જો તેવી કલ્પના હોય, તો આપ આમ મને છોડી જવાને એકદમ કદાપિ તૈયાર થાઓ નહિ.” નાદિરાએ એક પાષાણને પણ પીગળાવી નાખે તેવાં કર્ણોત્પાદક શબ્દોનો રૂસ્કાં ભરી ભરીને ઉચ્ચાર કર્યા.

“પણ દિલારા, કેઇનો પણ વખત હમેશા એક સરખો રહેતો નથી, આફતાબ ભગે છે અને આયમી નય છે, માહતાબની રોશની પદર દિવસ વધે છે તો પદર દિવસ ઓછી થાય છે, દિવસ અને રાત હમેશા આવે છે અને નય છે, ઝાડ પાત પાતબર ઋતુમાં સૂકાય છે અને વર્ષા ઋતુમાં લીલા થયેલાં દેખાય છે અને તે જ પ્રમાણે સુખના કે દુખના દિવસ પણ વીતી નય છે. આને આપણો દુખનો કાળ છે, તે વીતી જશે અને કાલે પાછો સુખનો પ્રભાત થશે. આ વિયોગ તે કાંઈ હમેશનો વિયોગ નથી; થોડા વખતનો વિયોગ છે, એટલે ખુદાનુ આહુવું છે તો આપણી આશા પૂર્ણ થશે, આપણો ગર્થલો વૈભવ આપણને પાછો મળશે અને સુખપૂર્વક આપણો સયોગ થવાનો સમય આવશે પ્રયત્ન કર્યા વિના અને દુઃખ ભોગવ્યા વિના આ દુનિયામાં કદાપિ સુખ મળી શકતું નથી, એ શું વું નથી જાણતી? તુ દાના અને આદિલ હોવાથી તને આમ કરવું ઘટતું નથી.” આલમખાને બમ્બદયા પ્રિયતમાને સમનવવાનો યત્ન કરીને કહ્યું.

“ગયેલો વૈભવ પાછો મળશે એટલે એનો અર્થ એ જ કે, આપને આપની ધારણા પ્રમાણે જો પ્રયત્નની સફળતા થાય તો દિલ્લીની ગાદી અને હિન્દુસ્તાનની ગહનશાહત મળશે, આપ હિન્દુસ્તાનના નેકબખ્ત સુલ્તાન થશો અને આપની આ કમતરીન બાદિમા હિન્દુસ્તાનની સુલ્તાના થશે પણ હુ એમ પૂછવા માગુ છું કે, ખરું સુખ શું શહનશાહ થવામાં અને શહનશાહતને મેળવવામાં જ સમાયલું છે કે? સુખ વિશેનો મારો અભિપ્રાય એથી સર્વથા ભ્રૂંસ પ્રકારનો છે. જગલમાના ધાસપાંદડાના ઝૂપડાંમાં રહેનાર અને રાહેરાસ્તપર ચાલી ખુદાથી ડરી હર હાલતમાં ખુશ રહી સતોષથી પોતાના દુખ સાથે નિન્દગી બસર કરનાર ગરીબ મર્દ અને ઔરત, -રાત દિવસ પ્રપચના વિચારોમાં પરોવાયલા, દુશ્મનોના ડરથી આખી રાત નીરાતે બેઠી ન શકનારા, ખુદાના કર્મોત્તને પોતાના કાયદામટિ અપમાન આપનારાં, હવસપરસ્તીને દીનોઇમાન માનનારાં અને માખાપ કે ભાઈ બહેનનાં ગળા રેંસી નાખવા સૂધીના ગુનાહને હસ્તે મુખે કરનારા બદ્દખલત અને બદ્દનસીબ સુલ્તાન તથા સુલ્તાના દરતાં, હજાર દરજે વધારે સુખી છે, ખરા સુખનો આસ્વાદ માત્ર તેમના ભાગ્યમાં જ લખાયેલો છે આ ક્ષાની જહાનના અદરોજ આરામ અને ચાર દિવસની હુકમતમટિ આટલી બધી જેહમ્તો અને ખીડાઓ શામાટે ભોગવવી જોઈએ, તે હું સમજી શકતી નથી-

“જહાં કાની અને ઇન્સાનની આ નિન્દગી કાની;

ફાને જાવેદાની માનવી, એ સખ્ત નાદાની

ગુનાહો લાખ લઈ સરપર કરી દિન ચાર સુલ્તાની;

મરીને દોજખે જવા, ખરી એ વાત મેં માની

હડાવી દીધી વાયુએ ઘણા શરાની રાખોને

બળ્યા લાખો ચિતામાં ને ગળી ગઈ કદ્ર લાખોને.”

નાદિરાના આ વિચારો સાબળીને આલમખાને આશ્ચર્યથી પૂછ્યું કે “નાદિરા, આને આવા વિચારો અને મને મારા કર્તવ્યથી ચળાવનારા ઉદ્દગારો તારા સુખમાંથી કેમ નીકળે છે, એના લેદને હું જાણી શકતો નથી. શું તારા દિલમાં સુલ્તાના

થવાની તમત્રા નથી? મર્દ કરતા ઔરતને તો બહોબલાલની વધારે તમત્રા હોય છે અને તારા આવા ફકીરાના ખિયાલો કેમ વાકે ?”

“બધી ઔરતો કાઈ બહોબલાલને જ આહનારી હોતી નથી. ઔરતની ખરી નિન્દગાની, અને ઔરતનો ખરો બહોબલાલ તે ફક્ત પોતાના ગૌહરની સોહબત અને મહુબ્બત છે. જો એ બે ચીજો દિલદાર ઔરતને બારિહકતાલાએ ધનાયત કરી હોય, તો પછી ઔરત આ દુનિયામાંની બીજી કોઈ પણ ચીજની તમત્રા રાખતી નથી એટલામાટે જો બહોબલાલના કારણથી ગૌહરની સોહબત અને મહુબ્બતના ભોગવટામાં ખતરો આવી પડે છે, તે બહોબલાલને અને તે વિશેના વિચારને પાકદામન ઔરત ધિક્કારે છે, એટલું જ નહિ પણ લાત મારે છે.” નાદિરાએ જરા જોશમાં આવીને જણાવ્યું

“ત્યારે તારો શો અભિપ્રાય છે?” આલમખાને પૂછ્યું

“મારો એ જ અભિપ્રાય છે કે, શહનશાહત મેળવવાની આ બધી ખટપટાને છોડો, જેમાં સ્નાહાની આરામનો અશ માત્ર પણ નથી તે શહનશાહતની પાછળ ન દોડો, હવસની ગર્દન મરોડો અને સતોષમાં પોતાના મનને જોડો. હિન્દુસ્તાનમાં જનની અમાન ન હોય, તો મક્કાશરીફ ચાલો; આપણે ત્યાં મેહનત કરી શુજરાન કરીશું, છાશબાકળા ખાઈને પેટ ભરીશું, ધર્મ આચરીશું અને મરતાં સૂધી અમનઅમનથી સાથે વસી હરીશું ફરીશું અને નિન્દગી પૂરી થતાં તે પાક જગ્યામાં મરીશું તો જત્રતમુકામ થઈશું. જો એમ ન કરવું હોય અને પોતાના ઇરાદામાં જ મુસ્તકીમ રહેવું હોય, તો મને પણ સાથે લેતા જાઓ; હું આપથી એક પળ માત્ર પણ ભૂરી થવા નથી ચાહતી.” નાદિરાએ પોતાનો અતિમ અભિપ્રાય જણાવી દીધો

“શુલબદન નાદિરા, કાણુલનો રસ્તો ઘણો જ ખરાબ છે, અનેક નદીનાળા અને પહાડ તથા ટેકરીઓને ઓળંગીને જવાનું છે, એટલે તારાથી આ સફરના સફટો ખમી શકાશે નહિ અને તેથી તારો સાથ મને મદદગાર થવાને બદલે સામો આફતને વધારનાર જ થઈ પડશે; કારણ કે, જો તને જરા પણ તકલીફ થશે, તો મારી છાતી ચીરાઈ જશે અહીં આપણા મુરખી દૌલતખાન તારી પોતાની દુખતર પ્રમાણે સભાળ રાખશે અને આપણા સાથીઓ સ્પૃહિક તથા ચાસીન પણ તારી તહનાતમાં હાબર છે, એટલે તને કોઈ પણ નતની અડચણ આવે તેમ નથી વખત વીતતો જાય છે, માટે મને હસી ખુશીથી રન આપ.” આલમખાને નાદિરાને ચુબનસુખનો અનુભવ કરાવીને એ રાખ્દો ઉચ્ચાર્યો

“હું અહીં આપની છાયા વિના એકલી રહેવા નથી માગતી એનું એક બીજું પણ કારણ છે, અને તે એ કે, બાગખાનની હિફાજત વિના ગમે તેવો સારો બગીચો પણ કા તો સૂકાઈ જાય છે અને કા તો વગરમાલિકીના તે બાગને, તેમાં કેટલાક ચોર છુટારા પ્રવેશ કરીને, બગાડી નાખે છે અથવા તો બગાડવાની કોશિશ કરે છે જગલો હિફાજત વગરનાં રહી શકે છે, પણ મનોહર અને આકર્ષક ગુલ્શનોની હાલત તેથી તદ્દન ભ્રૂંસા જ પ્રકારની છે, કારણ કે, જેનામાં જેટલી મનોહરતા અને આકર્ષકતા અધિક હોય છે, તેટલા જ પ્રમાણમાં હરામખોરોના હાથે તેની બ્રષ્ટતા થવાનો પણ તેટલા જ પ્રમાણમાં ભય રહ્યા કરે છે.” નાદિરાએ માર્મિક શબ્દો ઉચ્ચાર્યા

“એ નવો ભય વળી તારા દિલમાં ક્યાંથી આવી ભરાયો? તમે સર્વને કાકા દૌલતખાન અર્હાંથી લાહોર લઈ જશે અને ત્યાં પોતાની બેગમ, વહુ અને બેટીઓ સાથે તને પણ પોતાના જનાનખાનાના એક ભાગમાં હિંદુજત સાથે રાખશે ત્યાં કોઈ અજનવી શખસનું આવવું જ દુશ્વાર છે, તો પછી તને ડર કેનો છે? વળી જેનો અલ્લાહ મદદગાર હોય છે, તેનો એક વાળ પણ કોઈથી વાકે કરી શકતો નથી, એ કાયદાને તું કેમ ભૂલી ભય છે વાનું?” આલમખાને ભય ન રાખવાના કારણો દર્શાવ્યા

“સૂબેદારના જનાનખાનામાં કોઈ ગયર શખસ તો આવી શકે તેમ નથી, પણ તેમના પોતાના નૂરેનજર પિસરને તો જનાનખાનામાં આવવાની સુમાનિયત નહિ હોય ને? હું ખુર્જા દૌલતખાનના સાહબબદા ગાજીખાનને સારી રીતે ઓળખું છું અને તેના અયમાલોથી સારી રીતે વાકિફ છું અને તેથી જ મને ભય થયા કરે છે કે, જો કોઈ વિપરીત પરિણામ આવશે, તો પિસરના કારણથી પિદર સાથે પણ આપણી દુશ્મની થશે. શયતાનની શયતાનીયત બિચારા ફરિસ્તાને પણ નડશે!” નાદિરાએ ભયના સત્ય કારણનો સ્ફોટ કરી દીધો

“ગાજીખાનના વર્તન વિશે મેં પણ એવી અકવાઓ સાંભળી છે એકવાર ત દિલ્લીમાં હતો તે વેળાએ એક અમીરની દુખ્તરની તેણે કાઢક એવી જ છેડ છાડ કરી હતી અને તેથી અયાનક તેને દિલ્લીનો ત્યાગ કરવો પડ્યો હતો, એવી એક વાત પણ મારા સાંભળવામાં આવી હતી, પણ એક ઘર તો ઠાકણ પણ છાડે છે, એટલે મારા ધારવા પ્રમાણે પોતાની રિસ્તદારીમાં તે આવો પથરો નાખે તેમ નથી, પોતાના પિદરની હાજરીમાં તેનાથી એવી બેઅદબી કરી શકશે નહિ.” આલમખાને નાદિરાના મતને ટેકો આપી નિર્ભયતાનું અન્ય કારણ બતાવ્યું

“બકરીને કસાઈના તાબામાં સોંપીને અથવા ગાયને વાઘના પાંજરામાં પૂરીને તેની સલામતીની આરામ રાખવી, એ મારી ધારણા પ્રમાણે તો નાદાની છે, કદાચિત્ તે મરી ન ભય, તો પણ ધવાય તો ખરી જ પછી તો જેવું આપ સરતાજનું કર્મન” નાદિરાએ પોતાથી કરી શકાયો તેટલો વાદ કરીને છેવટે ઔરત-જતને સ્વાભાવિક થઈ પડેલી તાબેદારી બતાવીને પોતાનાં હથિયાર છોડી દીધાં.

“મેહરબાન બેગમ સાહબા, આપણા માલિકના આકૃતોથી ધવાયલા અને ખવાયલા નિગરમાં હવે કોઈ નવી કિકરના ખીજને ન વાવો કુદ બનીઆદ-મના નિગાહખાન સુલ્તાનોના સુલ્તાન ચળદાનપર ભરોસો રાખો, કારણ કે, ‘દુશ્મન અગર ફતીસ્ત નિગહબાં ફતીસ્તરસ્ત’ દુશ્મન કદાચિત્ બલવાન હોય, પણ બચાવનાર અત્યંત બલવાન છે, એ શું આપે નથી સાંભળ્યું?” એમ કહીને ચાસીને નીચેનાં વાઘીનો ઉચ્ચાર કર્યો:—

“બો કિસ્કે હાથોસે બલા હો સક્તા હય ફિત્તાર,
જિસ્કા કે ઇસ જહાંમે હય અલ્લાહ મદદગાર!”

“શાબાશ, મરહુબા, આકરીન! ખુદામાંનો વિશ્વાસ અને દિલની હિમત તો આવાં જ હોવા જોઈએ. આ બહાદુર રાત અને દિવસ તારી પાસેનો પાસે જ રહેશે તો તને ઊંચી આંખ કરીને જોવાની પણ કોઈની છાતી ચાલી શકે તેમ નથી!” આલમખાને ચાસીને શાબાશી આપીને પુન નાદિરાના દૃશ્યને દોંત કરનારા શખ્દો ઉચ્ચાર્યા

“પણ આપ એકલા નાઓ છો કે?” નાદિરાએ પૂછ્યું

“ના, મારી સાથે દૌલતખાનના બે માણસો આવવાના છે” ઉત્તર મળ્યું

“તો મારી છેલ્લી અર્જ એ છે કે, રસ્તામાં કોઈ અડચણ થાય અને દુશ્મનોની નળપર ખીમારી કે એવો જ ખીજો કોઈ વખાલ આવી પડે, તો તરત ખબર કહાવજો અને જનજરત હોય તો અમે બધાને ખિદમતમાં ધોલાવજો આપ પોતાના દિવસો દુ.ખમાં વીતાડો અને અમે અહીં આરામમાં નિન્દાથી ખસર કરતા રહીએ, એ મને તો જરા પણ ગમતું નથી, પણ આપ જોરાવરી કરીને નાઓ છો એટલે હું વધારે શું બોલુ? અમે ઔરતોનું હથિયાર રડવું એટલે જે માયાપર આવી પડશે તે સહીશું અને રડીને ખેંચી રહીશું!” એમ કહીને નાદિરાએ આલમખાનના ગળામાં હાથ નાખી તેના ખભાપર પોતાનું માથું નાખી દીધું

“દિલનન, હવે જવામાં મને અકારણુ વિલખ થાય છે, માટે રત્ન આપે તો હું નહિ, ધુનુર્ગ કિલ્લગાહ પણ મારી વાટ જોઈ રહ્યા હશે, કારણ કે, તેઓ મને વળાવવામાં બે ચાર ગાઉ સૂધી મારી સાથે આવવાના છે” આલમખાને આશ્રહથી કહ્યું

“બહે સિધારો અને કૃતહયાબ થઈને પાછા વહેલા પધારો! પણ વહાલા આ ગરીબ નાદિરાને વિસારશો નહિ અને કામ વગર ક્યાંય વધારે દિવસ રોકાશો નહિ, કારણ કે, આપના આવતા સૂધી મારો સમય દિવસો ગણવામાં જ વીતવાનો છે!” નાદિરાએ લાચારીથી રત્ન આપીને કહ્યું

“ત્યારે ચ્યારી દિલારા, સલામ!” આલમખાને છેલ્લું ચુંબન કરીને કહ્યું.

“સરતાજ મારા, સલામ! ખુદા હાફિજ!” નાદિરા બોલી

આલમખાને પ્રયાણ કર્યું, ચાસીન તેને વળાવવામાં જતો હતો, પણ દરવાજામાં તેને અટકાવીને આલમખાને કહ્યું કે. “ચાસીન, તું અહીં બેગમની ખિદમતમાં જ હાજર રહે, મારી સાથે આવવાની અગત્ય નથી મારી ગયર હાજરીમાં પળવાર પણ એને વીલી મૂકીશ નહિ અને બરાબર સભાળજે”

“ઇન્શાઅલ્લા! આલીનનાબ, બેફિક્ક રહો અને કૃતહ કરો!” ચાસીને વિશ્વાસ બધાવ્યો

ચાસીન ચોરડાના ઉંબરાપર જ બિસો હતો, આલમખાન ગમગીનીમાં ગર્કાબ થઈને આવ્યો ગયો અને બીજી તરફથી ચોરડામાં કોઈના પડવાનો ધબકો ચાસીનના કાનોમાં આવીને અથડાયો. ચાસીને ચોરડામાં જઈને જોયું, તો નાદિરા ગરા ખાઈ જમીનપર પછાડાઈને બિલ્કલ બેહોશ થઈને પડી હતી બાદીઓને બોલાવી ગુલાબજળ છાટી -તેને હોરામાં લાવવાનો ચાસીને પ્રયત્ન કર્યો અને કેટલીકવાર સૂધી એ કોશિશમાં નાસીપાસી મળ્યા પછી છેવટે નાદિરા કાંઈક હોરામાં આવી, પણ તેના દિમાગમાં એક નતની ખોદનાક અસર થઈ ગયેલી હોવાથી તે અડધી બેહોશીની હાલતમાં ન સમજી શકાય તેવા ઉદ્દગારો કાઢતી ખરબકાટ કરવા લાગી. ચાસીનના મનમાં ભય થયો કે “આલમખાનની જુદાઈમાં બેગમ ક્યાંક દીવાની ન થઈ જાય” તે બેગમને શાંત કરવાના પોતાથી બનતા ઉપચારો કરવા મડી ગયો

લેડા નગરની જે દિશામાં કાબુલના માર્ગનો આરંભ થતો હતો તે દિશાની સીમાપર ત્રણ સુસજ્જિત અથવા ચાલવામાટે ઉતાવળ કરતા હોયની તેવી રીતે હણહણતા ઊભા હતા ત્યાં એક વિશાળ વૃક્ષતળે પ્રવાસીઓને ખેસવામાટે એક મોટા ગોળ ઓટલો બાંધેલો હતો તે ઓટલાપર દૈવતખાન બેઠો હતો અને ખીન્ન બે પ્રવાસમાટેની તૈયારીવાળા જવાંમદોં તેની સામે ઊભા હતા તેઓ ધીમા સ્વરથી પોતાના માલિક સાથે પ્રવાસ વિશેની વાતચીત કરી રહ્યા હતા એટલામા આલમખાન અને સાદિક ત્યાં આવી લાગ્યા આલમખાનને જોતા જ દૈવતખાને ઓટલાપરથી ઊઠી એક રુક્ષો તેના હાથમા આપીને કહ્યું કે: “આલમખાન, આ રુક્ષો સુલ્તાન બાબરને આપજો અને પછી તેની સાથે તારે જેવા કાલકરાર કરવા હોય તે કરજો. આ બે મારા કાબિલે ઇતખાર અને જાનિસાર સિપાહીબન્ધા તારી સાથે આવે છે, એઓ કાબુલના રસ્તાના પૂરાં જાણકાર હોવાથી સહીસલામત તને ત્યાં પહોંચાડશે, ત્યાં પણ જ્યાં સુધી તારી ઇચ્છા હશે ત્યાં સુધી તારી સાથે રહેશે અને જો આપણી ધારણા પ્રમાણેની વ્યવસ્થા ત્યાં નહિ થાય, તો તને અહીં પાછો સહીસલામત લાવી મૂકશે પણ અરે, હવે મારો ઘોડો લઇને સલીમ કેમ ન આવ્યો વાર?”

“ગુલામ હાજર છે, બન્દાપરંવર!” સલીમે દૂરથીજ જવાબ આપ્યો અને નિમેષમાત્રમા ઘોડાને લઇને દૈવતખાનની સામે આવી ઊભો રહ્યો

“કેમ વાર લાગી?” દૈવતખાને પૂછ્યું

“ખૂબનયીને કૂચી જડતી નહોતી, તેથી જરાક વાર થઈ.” સલીમે વિલખવું કારણ બતાવ્યું

“વાર, પણ પછી મારા કહેવા પ્રમાણેની રકમ લાગ્યો?” દૈવતખાને આતુરતાથી પૂછ્યું

“જ હા, આ થેલીમા તે તૈયાર છે;” એમ કહીને સલીમે એક નાની થેલી પોતાના અન્નદાતાના હાથમાં આપી દીધી

તે લઇને દૈવતખાન આલમખાનને સંબોધી કહેવા લાગ્યો કે: “આલમખાન, તારે દૂરની સફર કરવાની છે એટલે રસ્તામાં ડગલે ને ફગલે પૈસાની જરૂરત તો પડવાની જ, એટલામાટે આ એકરો સોનામોહોરની થેલી છે તે તારી પાસે રાખી લે. વધારે રકમ એટલામાટે નથી મગાવી કે રસ્તામાં હુટાશ વગેરેનો ડર હોવાથી જો તમે લૂટાઓ તો બધા પૈસા ચાલ્યા જાય! છતાં જો કાબુલમાં સહીસલામત પહોંચ્યા પછી જરૂરત હોય તો સુલ્તાન બાબર તને જોઇતા નાણાં આપશે; કારણ કે, મારા રુક્ષામા મેં એ વિશેનો ઇશારો કરેલો છે.”

“આપ બુનર્ગ મારામાટે આટલી બધી ચિન્તા રાખો છો, એમાટે હું આપનો નેહાયત એહસાનમદ છું, પણ મેં સો સોનામોહોર મારી સાથે રાખી છે અને તેથી આ સોનામોહોરની મને અગત્ય નથી નાદિરા પાસે પણ પૈસા તો છે જ, છતાં જો નાદિરાને, સાદિકને કે ચાસીનને કાંઈ વાર જોઇએ તો તે માગે તેટલા પૈસા આપજો.” આલમખાને બપકાર સાથે સોનામોહોરને અસ્વીકાર કર્યો

“અહીંની તારે કાંઈ પણ ફિકર રાખવાની કે ભલામણ આપવાની તકલીલેવી જ નહિ” દૈવતખાને વાતને ટુકી કરી નાખી.

“પણ કિપ્લગાહ, મારે છેલ્લો એક સવાલ પૂછવાનો છે અને તે એ કે, જો મારી ગેરહાજરીમાં ધણાહીમ તમારી પાસેથી નાહિરા અને મારા બે ગુલામોની રૂકો લખીને માગણી કરશે, તો આપ શું કરશો?” આલમખાને પૂછ્યું.

“પેન્ટબની હુકમત મારા હાથમાંથી જશે, મારુ સર તનથી નહું થશે અને હજારે માણસોના લોહી જમીનપર રેડાશે, તો જ નાહિરા અને તારા બે ગુલામો સુલ્તાને દેહુલીના કબ્જામાં જશે” દૌલતખાને ઓળખિતાથી કહ્યું.

“બુદા આપની ધજગતને જળવો!” આલમખાન એમ કહેતાંની સાથે જ પોતાના અશ્વની પીઠપર ચઢી બેઠો.

દૌલતખાન અને આલમખાન સાથે જનારા બે સિયાહીઓ પણ પોતા-પોતાના ઘોડાપર સ્વાર થઈ ગયા તેઓ ત્યાંથી કાબુલના રસ્તાપર ચાલ્યા અને સાદિક તથા સલીમ તે મુસાફરોને સલામ કરી શહેર તરફ પાછા વળી ગયા. લગભગ ત્રણ ચાર ગાઉસૂધી સાથે જઈ આલમખાનને ખીજ પણ કેટલીક અગત્યની સૂચનાઓ આપીને દૌલતખાન એક મહર દિવસ ચઢતા પાછો ભેડામાંના પોતાના મહલમાં આવી લાગ્યો. નાહિરા હજી બરાબર હોરામાં આવી નહોતી. તેની ખોદનાક હાલતને જોઈને દૌલતખાન ગભરાઈ ગયો.

મકરણુ ફેરું

બાબરનો પરિચય

હવે એ પ્રવાસીઓને તેમના માર્ગક્રમણમાં રાખીને તેમ જ નાહિરાને તેના સરક્ષકોની સારવારમાં રહેવા દઈને જે સુલ્તાન બાબર આપણી નવલકથાનો મુખ્ય નાયક છે, તે બહાદુર સુલ્તાન બાબરનો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી અમો-અમારા પાઠક તથા પાઠિકાઓને કેટલોક પરિચય કરાવીશું તો તે અયોગ્ય કિંવા અસ્થાનીય તો નહિ જ થાય, - અસ્તુ.

જૂહીરુદ્દીન મહમદ અથવા બાબર તે તયમૂરલગનો છઠ્ઠો વંશજ હતો. બાબરનો પિતામહ અબૂ સમદ મીરજ તયમૂરે છતેલા વિશાળ રાજ્યનો માલિક હતો. એ અબૂ સમદના બધા મળીને અગિયાર પુત્ર હતા અને તે સર્વેએ પોતાના પિતાના મરણ પછી રાજ્ય સરખા ભાગે જઈ્યો લીધું હતું. અબૂ સમદનો ચોથો પુત્ર ઉમરશેખ મીરજ તે બાબરનો જન્મદાતા પિતા. ઉમરશેખને પ્રથમ કાબુલનું રાજ્ય મળ્યું હતું, પરંતુ તે તેના હાથમાંથી જતું રહ્યું અને પછી શીરદરિયા નદીના ઉદ્દગમ પાસેનો ફરગાના પ્રાંત તેના તાબામાં આવ્યો. ઝગતાઈ નામનો અંગેજખાનનો એક પુત્ર હતો, અને તે નામ પછીથી તુર્કોના એક ફકાને પ્રાપ્ત થયું મહમૂદખાન નામનો એ ઝગતાઈનો એક વંશજ હતો અને તેની હસ્શીરા-બહેન ઉમરશેખને આપવામાં આવી હતી એ કારણથી બાબર માતૃપક્ષે અંગેજખાનનો અને પિતૃપક્ષે તયમૂરલગનો વંશજ હતો. તે સમયમાં ફરગાના પ્રાંતની કવિ અને વિદ્વાનજનોના ભંડાર તરીકે ખ્યાતિ હતી અર્થાત્ ઉમરશેખ મીરજ પોતે વિદ્વાન હોવા સાથે કવિજનોનો આશ્રયદાતા અને મહત્વાકાંક્ષી પુરુષ હતો તેમ જ તે ઉદાર, શૂરવીર અને ન્યાયદક્ષ

પણ હોતો એમ બાબરે જ ચોતાના આત્મવૃત્તમાં લખેલું છે બાબરનો જન્મ ઇ સ ૧૪૮૩ ના ફેબ્રુઆરી માસની ૧૪ મી તારીખે થયો હતો.

ઇ સ ૧૪૦૫ માં તત્તમૂરવગનો સ્વર્ગવાસ થયો, તે વેળાએ તેનું રાજ્ય વિગાળ હતું; પણ તેની વ્યવસ્થાપૂર્વક મેળવણી થયેલી નહોતી, એથી તત્તમૂરનો સ્વર્ગવાસ ચતાંની સાથે જ તત્કાળ તેના કકડા થઈ ગયા. મન્ય એશિયામાંનો અઝ્કસસ્ ઉર્ફ અમુદરિયા અને જકઝાર્ટસ્ ઉર્ફ શીરહરિયા એ બે નદીઓની વચ્ચેનો પ્રદેશ તેના વશબોના હાથમા હતો તત્તમૂરનો વંશવિસ્તાર વિશાળ હોઇને પ્રત્યેક વગળના અધિકારમાં એક કે બીજો કાર્યભાર તો હોવાનો જ, એથી સ્થિતિ હતી બાબરનો કાકા સુલ્તાન અહમદ મીરજ સમરકંદમાં રાજ્ય કરતો હતો પૂર્વમાં હિસાર નામક સ્થાનમાં તેના બીજા કાકા મહમૂદની સત્તા હતી ત્રીજા કાકા ઉલ્કખેગના અધિકારમાં કાબુલ અને ગજની એ બે પ્રાંતો હતા અને બાબરનો પિતા ઉમરશેખ મીરજ ફરગાના પ્રાંતનો સત્તાધીશ સ્વામી હતો એ પ્રાંત ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે શીરહરિયા નામક નદીના ઉદ્ભવ પાસે હોઇને અત્યારે ખોકંદના નામથી ઓળખાય છે એ પ્રાંતની રાજધાની અંદિનન શહર હોઇને આકસી નામનું એક બીજું મજબૂત શહર પણ એ પ્રાંતમાં હતું બાબરના પિતા ઉમરશેખ મીરજનો ઈ સ ૧૪૯૪ ના જૂન મહિનાની ૯ મી તારીખે પર્વતપરથી અચાનક નીચે ધસી પડવાથી સ્વર્ગવાસ થઈ ગયો. 'ઈ સ ૧૪૯૪ ના જૂન માસમાં મને ફરગાના પ્રાંતનું રાજ્ય પ્રાપ્ત થયું,' એ બાબરના આત્મચરિત્રમાંનું પ્રથમ વાક્ય છે

ઉપર્યુક્ત તત્તમૂરના વગબોના રાજ્યની પેલી તરફ પૂર્વ અને ઉત્તરે, અંગેજ-ખાનના મુગલ વશબે લટકાઈના ચોતાના આનુવંશિક વ્યવસાયને ચલાવ્યા કરતા હતા. તેમનામાં યૂનસખાન નામનો એક પ્રસિદ્ધ પુરુષ હતો બાબરના દાદા સુલ્તાન અબૂ સહદ મીરજએ યૂનસખાનને પૂર્વે કેટલીક સહાયતા આપેલી હોવાથી તેણે ચોતાની ત્રણ દીકરીઓ અબૂ સહદ મીરજના ત્રણ દીકરાને આપી હતી અને તેમાંની કુતલકનિગાર ખાનમ તે બાબરની જન્મદાત્રી માતા હતી. યૂનસખાનની બીબી ઇસાનદૌલત બેગમ કે જે બાબરની નાની થતી હતી તે પછીથી બહુધા બાબર પાસે જ રહેતી હતી. જ્યારે બાબરનો જન્મ થયો ત્યારે સીનેર વર્ષના વયનો જુદ્દ યૂનસખાન ખાસ અંદિનનમાં આવ્યો હતો, કારણ કે, બાબરના નામકરણનો સમારભ થવાનો હતો. તેનું 'જહીરુદ્દીન મહમદ' એવું અરબી નામ રાખવામાં આવ્યું પરંતુ એ પરકીય ભાષાના નામનો યૂનસખાનથી યથાર્થ ઉચ્ચાર કરી શકતો ન હોવાથી તેણે જહીરુદ્દીન મહમદને બદલે તેને 'બાબર' નામથી બોલાવવા માગ્યો અને ત્યાર પછી તે

* અંગ્રેજી ભાષામાં અચાર સૂધીમાં સુસંસ્કૃત રાજ્ય કર્તાઓના જેટલા ઇતિહાસો છપાયા છે, તે સર્વમાં 'બાબર' (Babar) નામ જ આપવામાં આવ્યું છે, પણ જેમ બગાળાના નવાબ સિરાજુદ્દૌલાને અંગ્રેજ ઇતિહાસલેખકોએ સુરાજુદ્દૌલાના નામથી ઓળખાવ્યો છે અને સુરાજ જેવો કોઈ અરબી કે ફાર્સી શબ્દ ન હોવાથી તે પ્રમાદ હોવાનું 'શ્વાસીનું યુદ્ધ' નામક 'શુજરાતી'ની ૧૯૦૫ ની લેટની પ્રસ્તાવનામાં મેં સિદ્ધ કરી બતાવેલું છે, તે જ પ્રમાણે આ શબ્દમાં પણ

એ ‘બાબર’ નામથી જ પ્રકાશમાં આવ્યો. બાબરને બાહ્યાવસ્થામાં જ યોગ્ય વિદ્યાભ્યાસનો લાભ મળેલો હોવો જોઈએ, કારણ કે, તેના પિતાના પરલોકવાસી થયા પછી જે આપત્તિઓનું વાદળ તેના માથાપર દૃષ્ટી પડ્યું હતું તેને જોતાં પછીથી તેને વિદ્યાભ્યાસમાંથી અવકાશ મળવાની લેશ માત્ર પણ શક્યતા દેખાતી નથી. બાહ્યાવસ્થામાંનું એ શિક્ષણ તેને તેની પોતાની માતા અને માતામહી પાસેથી જ મળ્યું હતું એ બંને અબળાઓના અગમાં મુગલોના કેટલાક મૂળ ગણો અવિચળ હતા અને અનેક સફટો આવ્યા છતાં પણ એ અબળાઓએ તેને કદાપિ છોડ્યો નહોતો. તેની માતામહીની યોગ્યતા અલૌકિક હતી તેના પ્રિયો બાબર લખે છે કે “તેના જેવી પ્રજા અને બુદ્ધિનો ખીલ કોઈમા પણ નિરાસ હોય, એ અશક્ય છે, તે મહાબોરણી હોઈને આગળ જતા શુ બનવાનું છે તે અનુમાનથી જાણી લેતી હતી તેના કહેવાથી જ મેં અનેક મહદુષ્ટ્યોને હાથમા લીધાં હતાં. એક વાર તેને અને તેના શૌહરને રાત્રીએ પકડી લીધા અને શૌહરના ડવતાં જ તે બિચારીને ત્રી તરીકે એક ખીલ સરદારને સોંપી દેવામા આવી પ્રથમ તે તે કાંઈ પણ જોલી નહિ, પણ જ્યારે તે સરદાર શૌહર તરીકેનો હક ભોગવવામાં તેની પાસે આવ્યો ત્યારે તેણે દરવાજા બંધ કરીને

કાંઈક જોતાજો યથેસો હોવો જોઈએ એવો મારો અભિપ્રાય છે, કારણ કે, ક્રાસી બાપામા ‘બબર’ શબ્દ મળી આવે છે અને તેનો અર્થ ‘સિંહ’ થાય છે, ‘બાબર’ જેવો કોઈ અરબી કે ક્રાસી શબ્દ છે જ નહિ, હિન્દુસ્તાની શબ્દકોષમાં એક ‘બાબર’ શબ્દ છે, પણ તેનો અર્થ એક જાતની મીઠાઈને બતાવનારો હોવાથી અને યૂનસખાન હિન્દુસ્તાની બાપાથી બેબબર હોવાથી એ અર્થને સૂચવનારું નામ તેને અપાયું હોય એમ સંભવતું નથી બબર એટલે સિંહ નામ સંભવે છે. અસ્તુ મારો પોતાનો આવો અભિપ્રાય છતાં પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસવેત્તા Vincent A Smith પોતાના ‘Akbar, The Great Mogul’ નામક ગ્રંથના ૯ મા પૃષ્ઠના એક ટિપ્પણમાં એ ‘બાબર’ નામના સંબંધમાં એવું સ્પષ્ટીકરણ કરે છે કે: “Babur or Babur, not Babar as usually written, is a Turki name, having no connexion with the Arabic Babur, a lion,” (અરે શબ્દ ‘બાબુર’ અથવા ‘બાબર’ છે, જેમ સાધારણતા લખાય છે તેમ ‘બાબર’ જેવો કોઈ શબ્દ છે જ નહિ તેમ જ એ ‘બાબુર’ અથવા ‘બાબૂર’ શબ્દ તુર્કી બાપાનો છે અને અરબી બાપાના ‘સિંહ’ના અર્થને દર્શાવનારા ‘બબર’ શબ્દ સાથે તેનો કોઈ પણ પ્રકારનો સંબંધ નથી) પરંતુ આ માન્યતા જો સત્ય હોય, તો પણ મૂળ તુર્કી શબ્દના સ્વરૂપમાં પણ વિકૃતિ તો અવશ્ય થયેલી છે, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તુર્કી બાપામા ‘બાબુર’ અથવા ‘બાબૂર’ શબ્દનો અર્થ શો થાય છે એ દર્શાવવામા આવ્યું નથી અને તેટલામાં ‘બબર’માંથી જ ‘બાબર’ સ્વરૂપ થયું હોય એ તે શબ્દના અર્થને જોતાં વિશેષ સંભવનીય જણાય છે ‘બાબર’ નામ જાહ જ વિખ્યાત થઈ લોકોની ઝંખે ચઢી ગયેલું હોવાથી હવે એ નામમા કાંઈથી શુદ્ધિ કે સુધારણા કરી રાકાય તેમ નથી અને તેટલામાંટે પ્રખુત પુસ્તકમા પણ એ ‘બાબર’ નામ જ અવિચળ રાખનારાં આવ્યું છે, એ નવીનતાથી જાણવાની આવશ્યકતા નથી અન્યકર્તા

પોતાની તહનાતમાની બાંદીઓના હાથે તેની છાતીમાં છરો લોકાવીને તેની જિંદગીનો અંત આણી દીધો. આ ઘટનાથી તેમના રાત્રી શેષ જમાલના મનમાં અત્યંત કોપ આવવાથી ઇસાનદૌલત બેગમે જવાબ આપ્યો કે ‘હું ચૂનસખાનની જોઈને હોવા છતાં જમાલે મને ખીજ મરંના હાથમાં સોંપી દીધી અને તેથી મેં તેને મરાવી નાખ્યો, હવે જો જમાલની મરણ હોય તો તે ભલે મારું ગળું કપાવી નાખે, મને તેની પરવા નથી.’ આ રોકડો જવાબ સાંભળીને જમાલે તેને તેના શૌહર પાસે પહોંચાડી દીધી.” આ ઘટના તે બેગમની મખર તેજસ્વિતાને વ્યક્ત કરી બતાવે છે એ દૃઢ નિશ્ચયવતી દેવી જ બાબરને પ્રત્યેક સકટની વેળાએ અત્યંત મદદગાર અને સહાયિકા થઈ પડી હતી.

ઈ સ ૧૪૯૪ ના જૂન મહિનામાં માત્ર અગિયાર વર્ષની સુકુમાર અવસ્થામાં અંદિનનના કિલ્લામાં રાજ્યનો ભાર બાબરના શિરપર આવી પડ્યો. ઉમરશેખના મરણના સમાચાર સાંભળતા જ ચારે તરફથી તેના રાત્રીઓ અંદિનનપર ઘડી આવ્યા અને તેમનામાં સમરકંદનો સુલ્તાન તેનો કાકો અહમદ મુખ્ય હતો. અંદિનન તરફ આવતાં વચ્ચે એક નાનકડી નદી આવે છે, તે નદીપરના પૂલપર થઈને અહમદના જગીઓ આવતા હતા એટલામાં પૂલ ફટી પડવાથી તેમાંના કેટલાક જગીઓ ત્યાના ત્યાં જ અંદિનનમાં પહોંચવાને બદલે સીધા સ્વર્ગમાં પહોંચી ગયા. આ ઘટનાને અપરાધન માનીને અહમદ મીરન પાછો આવ્યો ગયો. તેના પાછા ફરવાનું ખીજું કારણ એ પણ હતું કે એ જ સ્થળે ચાર વર્ષ પહેલાં બાબરના વાલિદે અહમદની કોળનો પરાજય કર્યો હતો અને એ અરસામાં જ એક પ્રકારના એક ભયંકર રોગનો ઉદ્ભવ થતાં અહમદના અનેક માણસો અને ઘોડા મરી ગયા હતા. આ કારણથી બાબર સાથે સલાહ કરીને અહમદ પાછો વળ્યો અને તેથી તે વખત પૂરતો બાબરનો બચાવ થઈ ગયો. તથાપિ બાબરના મનમાં સમરકંદમાંના તયમૂરના સિંહાસનપર બેસવાની પ્રબળ ઇચ્છા રમી રહી હતી અને એક સરખી રીતે પચીસ વર્ષ પર્યંત તે પોતાની એ ઇચ્છાને વળગી રહ્યો હતો. સમરકંદ રાજધાની ત્રણ વાર તેના હાથમાં આવી અને ત્રણે વાર પાછી હાથમાંથી આવીને નીકળી ગઈ, એટલે એથી ઉદ્વિગ્ન થઈને અંતે તેણે પોતાનો મોર્ચો હિન્દુસ્તાન તરફ ફેરવ્યો. એ પચીસ વર્ષના કાલાવધિમાંના યુદ્ધપ્રસંગો અને નાનાવિધ સકટોથી તેને જે અમૂલ્ય શિક્ષણ અને અનુભવની પ્રાપ્તિ થઈ, તેના યોગે હિન્દુસ્તાનમાંની નવીન શહેરશાહતને મેળવવાની યોગ્યતાને તેના અગમાં આવિર્ભાવ થયો, એમ જ કહેવું જોઈએ.

ઈ સ ૧૪૯૪ થી ૧૫૧૯ પર્યંતની મધ્ય એશિયામાંની બાબરની ઝટાપટીઓ કોઈ કલ્પિત કાદળની-નવલકથાને પણ દૂર બેસાડી દે, તેવા પ્રકારની છે. સમરકંદ, બુખારા અને બદખ્શન એ નગરો સિંકદર બાદશાહના સમયથી પ્રસિદ્ધિમાં આવેલા હતાં અને હજારો વર્ષની ઇતિહાસમાંથી પસાર થતાં સપત્ર અને સુદર થયેલા હતા ત્યાં અનેક વિદ્યા અને કળાઓનો ઉત્કર્ષ થયો હતો. અમૂલ્ય અને શીરદરિયા એ બે નદીઓના મધ્યમાંનો પ્રાત અત્યંત ફળદ્રુપ અને રમણીય છે; અને ઉપર તેમના ઉદગમ પાસે ફરગાના પ્રાત આવેલો હોવાથી તેને એક ઉત્કૃષ્ટ ઉદ્યાનની ઉપમા આપવામાં આવે તો તે યોગ્ય જ કહેવાશે.

બાબર કહે છે કે ‘દરાખ, દાડમ અને ખરખૂલ ઇલાદિ કળો. જેવાં અંદિનન અને આકસીમા થાય છે, તેવા અન્યત્ર કયાંય પણ થતાં નથી’ તેના આત્મચરિત્રમા આકસીના ખરખૂલનું વર્ણન તો પળે પળે અને સ્થળે સ્થળે મળી આવે છે. બાબરે પોતાના, રિશ્તેદારોના અને તાલ્લીલિક અનેક અન્ય પુરુષોના વર્ણનના પોતાના આત્મચરિત્રમા આપેલા છે. તેના કેટલાક રિશ્તેદારો અને સ્નેહિત્રોનો અઘ્રો પ્રહર તેના ભજનમા નિમજ્જ રહેનારા હતા બાલ્યાવસ્થાથી જ બીજાના ચિત્તને પોતા તરફ આકર્ષવાની કળા બાબરે બહુ જ નિપુણતાથી સાધી લીધી હતી છતાં પણ કેટલીકવાર બહુ જ કઠાકટીના વખતમા એ અત્યંત વિશ્વાસપાત્ર લોકો પણ બાબરને છોડીને ચાલ્યા ગયા હતા અને એવા પ્રસંગ એક બે વાર નહિ, પણ અનેક વાર બાબરને જેવા પડ્યા હતા. કેટલીક વાર એવા બનાવો બનતા હતા કે, બાબર સર્વ પ્રકારે નિરાશ અને હતાશ બનીને બેસી રહેતો હતો અને સર્વ સગીઓ તેને છોડીને ગમે ત્યાં ચાલ્યા જતા હતા. આમ છતાં પણ તે હિંમત હારી ગયો નહોતો ‘મારો ભાગ્યેદય અવશ્ય થવાનો જ છે’ એ તેની આત્મશ્રદ્ધા અથવા આત્મનિષ્ઠા અત્ત પર્યંત દૃઢ અને અવિચલ હતી અને એ અચલ આત્મનિષ્ઠાના યોગે જ પછીથી તે પોતાની બાવિ સિદ્ધિને પ્રાપ્ત કરી શક્યો.

સમરકંદમા અહમદ શીરજી રાજ્ય કરતો હતો, તે મરણ પામ્યો અને તે રાજ્ય બાબરના બીજા કાકા મહમૂદ શીરજીના હાથમા ગયું પરંતુ ઇ સ ૧૪૯૫ માં તેનો પણ સ્વર્ગવાસ થઈ જવાથી અનેક સરદારો સમરકંદ પર ચઢી ગયા તે સાથે બાબરે પણ પોતાના ભાગ્યને અજમાવ્યું ઇ સ. ૧૪૯૭ ના નવેમ્બર મહિનામાં સમરકંદ તેના હાથમા આવ્યું. તામૂરની રાજધાનીમા તેનો રાજ્યાભિષેક થયો અને તેથી ત્યાં તે સર્વ પ્રકારની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવાના ઉદ્દેશમા લાગ્યો. એ વેળાએ તેણે પોતાના સરદારો અને સૈનિકોને સમરકંદ શહેરમા લટકરવા દીધી નહોતી અને તેથી નારાજ થઇને તે બધા એક પછી એક કરીને બાબરને છોડીને ચાલ્યા ગયા અધૂરામા પૂરું વળી તે પોતે બહુ જ બીમાર થઇ ગયો અને તે એટલે સૂધી કે ચાર દિવસ સૂધી તો તેની વાચા પણ બંધ હતી આ સમાચાર અંદિનનમા પહોંચતા ત્યાં શત્રુઓ ચઢી આવ્યા, એટલે ઉપરાસાપરી ત્યાંથી ‘અંદિનનના બચાવમાટે જલ્દી આવો’ એવા આશયના પત્રો આવવાથી બીમારીમાથી બહારની સાથે જ બાબર સમરકંદને છોડી અંદિનનના બચાવમાટે દોડી ગયો. બાબરે સમરકંદને પીઠ દેખાડી એટલે પાછળથી તેના પિત્રાઇ ભાઇ સુલ્તાન અલીએ સમરકંદને પોતાના કબ્જમા લઇ લીધું અને બીજા તરફ તેના ભાઇ જહાંગીર શીરજીએ વિશ્વાસપાત્ર કરી લશ્કરને પોતાના પક્ષમા લઇને અંદિનનપર પોતાનો કબ્જો કરી લીધો સમરકંદની સત્તા દૃઢતાથી તેના હાથમાં આવી નહોતી, તોપણ વડિલોપાગિત ફરગાના પ્રાતપર તેનો વિશેષ પ્રેમ હોવાથી તે પોતાના ભાઇની ખોડ ભૂલાવવાને એકદમ આગળ વધ્યો. માર્ગમા તેને એવા સમાચાર મળ્યા કે ‘બાબર મરી ગયો છે એવી અફવા કેલાવીને જહાંગીર શીરજીએ ફરગાના પ્રાતનો અધિકાર મેળવ્યો હતો’” સારાંશ કે, સમરકંદના સુલ્તાન થવાની મહરનાકાંક્ષામા અંદિનનનો અધિમાર પણ ચાલ્યો ગયો અને

બાબરને વનવાસનો સ્વીકાર કરવો પડ્યો સમરકંદમાં તેણે માત્ર ત્રણ મહિનાનો જ વખત વીતાવ્યો હતો. સારા સારા સર્વ સરદારો તેને ત્યાગી ગયા અને તેથી તેની પાસે માત્ર દોઢસોથી ખસો જ માણસો રહ્યા કે જેઓ લડાઈમાં અને સકંઠમાં ટકાવ કરી શકે એ પ્રસંગ વિશે તેણે પોતાના આત્મચરિત્રમાં લખેલું છે કે 'હવે મારું ધૈર્ય ડગમગવા લાગ્યું, ચારે દિશામાં કેવળ નિરાશા અને નિરાશા જ દેખાવા લાગી અને હું એકસરખો રડવા લાગ્યો।' બેકંદમાં તેની માતા અને નાની તેને આવી મળ્યા અને તેથી નવીન હત્યાકાંડ આવતા તે ત્યાર પછીના ઉદ્ધોગમાં પ્રવૃત્ત થયા. જગલમાંથી નવા લોકોનાં ટોળાં તેની મદદે આવી લાગ્યાં અને ત્યાર પછી થોડા વખતમાં જ ઇ.સ. ૧૪૯૯ માં આઝ્સી અને અંદિનન એ બંને શહેરો પાછાં તેના હાથમાં આવ્યા એટલામાં વળી પાછો યુદ્ધ-પ્રસંગ આરબાતા પોતાના ભાઈ જહાંગીરને આઝ્સી આપી દેવાની બાબરને ફરજ પડી. આ બનાવ ઇ.સ. ૧૫૦૦ માં બન્યો અને એ પ્રસંગે બંને ભાઈઓનો મૈત્રીસબંધ થયો એ વેળાએ, બંનેએ મળીને સમરકંદ છતવું અને પછી ફરગાના પ્રાત જહાંગીરને આપવો, એવો કરાર તેમની વચ્ચે થયો હતો. એથી સમરકંદને છતી લેવાને બાબર ઉલટાથી ઊછળી રહ્યો હતો અને એટલામાં ત્યાંથી તેણે જ આમત્રણ પણ આવી પહોંચ્યું. ઇ.સ. ૧૫૦૦ ના જૂન મહિનામાં બાબર પાછો સમરકંદપર ચઢી જવાને નીકળ્યો અને એક દિવસે રાત્રિના સમયે અનાયાસ તેનો શહેરમાં પ્રવેશ થયો લોકોમાં સર્વત્ર આનંદનો વિસ્તાર થઈ ગયો. તેની માતા અને નાની તેને આવી મળ્યાં બાબરને હજી ઘણો બદોબસ્ત કરવાનો હતો. ઉજબક મુગલોનો સરદાર મહંમદ શાયબાનીખાન સમરકંદને આધ્યા કરવાને ટાંપી બેઠો હતો. તે અંગેજખાનના પૌત્ર શાયબાનનો વશજ હોવાથી તેણે પોતાની ઇચ્છાથી જ પોતાનું નામ શાયબાનીખાન રાખ્યું હતું તેની સાથે લડાઈ થતાં બાબરનો પાછો પરાજય થયો, તેના બધા માણસો ભાગી ગયા અને માત્ર દશ કે પદર માણસો સાથે અશ્વો સહિત કોહિસ્ત નદી તરીને તે પાછો સમરકંદમાં આવી પહોંચ્યો. શાયબાનીએ તેને ઘેરી લીધો અને તેના ઘેરામાંથી એક દિવસ પોતાની માતા તથા નાની સાથે રાત્રિના અધકારમાં છવ લઈને બાબર પલાયન કરી ગયો તે નિશામાં પોતાની થયેલી ભયંકર સ્થિતિનું બાબરે પોતાના આત્મચરિત્રમાં મનોવેધક વર્ણન આપેલું છે કેટલાક દિવસ સુધી તે પર્વત પ્રદેશમાં ભટક્યા કરતો હતો, એવામાં એક અતિશય વૃદ્ધ અબળા તેને મળી તે અબળાએ તથમૂરલંગની સ્વારીઓની વાતો પોતાની બાલ્યાવસ્થામાં સાંભળી હતી, તે બાબરને સંભળાવીને તેના મનમાં હિન્દુસ્તાનપર ચઢી જવાની એક નવીન આશાને જન્મત કરી દીધી. ત્યાર પછી તે તાશકંદમાં જઈને કેટલાક દિવસ સુધી પોતાના મામાના આશ્રયમાં રહ્યો. શાયબાનીખાને પોતાના રાજ્યના વિસ્તારને પાછળથી બહુ જ વધારી દીધું અને તાશકંદને પણ પોતાના કબ્જામાં લઈ લીધું એટલે ઇ.સ. ૧૫૦૩ માં આઝ્સી સ્થળે પરાભવ પામીને બાબર પોતાના બધું સાથે ભાગીને કાબુલમાં આવી લાગ્યો.

‘આવી અનિશ્ચિત અવસ્થાથી હું બહુ જ કટાણી ગયો. નહિ ધર કે નહિ ખાર, એવી સ્થિતિમાં છવું શામાટે’ હું મારા મનમાં જ કહેવા લાગ્યો કે,

આવી દુર્દશા અને વિપત્તિમાં દિવસો ગાળવા કરતા કોઈ એકાંત સ્થળમાં જઈને રાંત થઈ બેસી રહેવું તે વધારે સારું છે! ત્યાં મને કોઈ ઓળખશે પણ નહિ અને કોઈ કંઈ પૂછશે પણ નહિ. આવા અપમાનને સહી લોકોને મોટું દેખાડવા કરતાં જ્યાં માનવમાણીના દર્દનનો સંભવ જ ન હોય, તેવા કોઈ સ્થાનમાં જ પલાયન કરી જવું જોઈએ. એક વાર મનમાં ચીન તરફ નીકળી જવાનો વિચાર આવતો હતો; કારણ કે, બાલ્યકાળથી જ ચીન દેશને જોવાની મારી પ્રબળ ઇચ્છા હતી; પણ તે વેળાયે હું રાજ હોવાથી રાજ્યને છોડીને કેવી રીતે જવાય અને તેની વ્યવસ્થા કોને સોંપી શકાય, આવા વિચારથી મારી તે ઇચ્છાને હું પૂરી કરી શક્યો નહોતો, પણ હવે રાજ્ય ચાલ્યું ગયું હતું અને માતાના નિર્વાહ તથા નિવાસની વ્યવસ્થા પણ થઈ ગઈ હતી, એટલે જ્યાં ઇચ્છા થાય ત્યાં ચાલ્યા જવામાં હવે કશી પણ બાધા આવે તેમ નહોતું' આ પ્રમાણેનો બાબરે પોતાના આત્મચરિત્રમાં ઉલ્લેખ કરેલો છે.

કાબુલમાં બાબરનો કાંઝો ઉલ્લગ્ગેગ રાજ્ય કરતો હતો, તે ઈ. સ ૧૫૦૧ માં મરણશરણ થઈ ગયો તેના મરણ પછી રાજ્યની સત્તા તેના અલ્પવયસ્ક પુત્રના હાથમાં આવવાથી તેનો વજીર સર્વ અધિકાર દબાવી બેઠો હતો. તે વજીર પ્રજામાં અપ્રિય થઈ પડવાથી માર્યો ગયો. આ ગડબડાધ્યાયનો લાભ લઈ એ સમયમાં બાબરે કાબુલમાં પોતાની સત્તા સ્થાપી દીધી અને ત્યાર પછી અલ્પ કાળમાં જ ઈ. સ ૧૫૦૪ માં કંદહાર શહેર પણ તેણે લઈ લીધું. સમર-કંદથી કાબુલ અને કાબુલથી ફિઝલી, એવા પૂર્વાપરનો માર્ગ ચાલતો આવ્યો હતો. બાબરે ઘણા માણસો એકઠાં કર્યા ઈ. સ. ૧૫૦૪ ના ઑક્ટોબર મહિનામાં કાબુલનો પ્રદેશ તેના હાથમાં આવ્યો અને ત્યાં નવીન બગીચા વગેરે બનાવીને તેણે પોતાના હમેશના વસવાટની વ્યવસ્થા કરી એ બગીચાઓમાં ઘણાંક નવાં ફળોના બીજ પણ તેણે વાવ્યા. એ સમયમાં કાબુલની ઉપજ લગભગ પાંચ લાખ રૂપિયાની હતી સૃષ્ટિસૌન્દર્યના સંગ્રહથી ભેતા કાબુલ માત્ર બહુ જ સુંદર હતો, તથાપિ ત્યાં ધાન્યસામગ્રીનો તો સદા દુષ્કાળ જ રહેતો હતો. એટલા-માટે ગમે ત્યાં પણ હાથ મારી બહારથી સપત્તિને ખેંચી લાવ્યા વિના છૂટકો જ નહોતો. એથી સ્વાભાવિક જ તેની દૃષ્ટિ હિન્દુસ્તાનપર પડી, તેણે સિંધુ નદી પર્યંત એક ચઢાઈ કરી અને ચાર મહિનામાં ગજનીને કબ્જે કરી તે ઈ. સ ૧૫૦૫ ના જાન્યુઆરીથી મે સુધીની ગયરહાજરી પછી પાછો કાબુલમાં આવી પહોંચ્યો. એ જ સમયમાં તેની માતા તથા નાની બન્નેનો સ્વર્ગવાસ થઈ ગયો. કાબુલમાં બાબરની સત્તા સારી જામી ગઈ, છતાં સમરકંદને પોતાના તાબામાં લેવાની તેની ઇચ્છા ઠંડી પડી નહોતી. પુનઃ એક વાર તેવા પ્રયત્નનો વિચાર કરીને તે હિરાત તરફ ગયો. હિરાત માંતે તે સમયમાં સમૃદ્ધ અને વિદ્યાકળામાં અગ્રેસર હતો. ત્યાંના તે સમયના અનેક વિદ્વાન્ અને નામાકિત પુરુષોના નામોની સૂચિ બાબરે પોતાના આત્મચરિત્રમાં આપેલી છે. હિરાતમાં તેના પિત્રાઈ ભાઈઓ હતા, તેમના સહવાસમાં તેણે વીસ દિવસ આનંદ અને મોજમજાહમાં વીતાવ્યા એવી રીતે તે પ્રાંતની માહિતી મેળવીને અને સૈન્ય આદિની વ્યવસ્થા કરીને બાબર પાછો કાબુલમાં આવ્યો. એટલામાં શાયબાનીખાને હિરાત કબ્જે કર્યાના

સમાચાર આવી પહોંચ્યા અર્થાત્ હવે લાયમૂરના વિશાળ વશમાંનો માત્ર એકલો બાબર જ રાજપૂત પર બાકી રહ્યો હતો અને તેનો પણ કદાચિત્ શશ્યબાનીબાન સત્વર જ અંત કરી નાખશે, એવો સર્વના મનમાં ભય થવા લાગ્યો હતો. આ કારણથી બાબર પોતાના રાજ્યને મજબૂત કરવાના ઉદ્યોગમાં પ્રવૃત્ત થયો. એ જ સમયમાં મધ્યપ્રાંતના વ્યસનનો તેનામાં પ્રવેશ થતા તે વિલાસપ્રિય પણ થવા લાગ્યો. ઇ. સ. ૧૫૦૮ થી ૧૫૧૧ પર્યંતના કાળનાં પોતાના કાર્યોનો બાબરના આત્મચરિત્રમાં ઉલ્લેખ નથી એટલે એ કાલાવધિમાં તેને કેવા અને કયા પ્રસંગોમાંથી પસાર થવું પડ્યું હતું, એ આપણાથી સપ્રમાણ કહી ગકાય તેમ નથી તથાપિ ઇ. સ. ૧૫૧૦ માં તેણે એકદમ સમરકંદ પર ચઢાઈ કરી અને તે પૂર્વે જ ઇરાનના શાહ ઇસ્માઇલ સૂરી સાથેના રણસત્રામમાં શશ્યબાનીબાન માર્યા ગયા હતા તેના ઉજબગ સરદારો બાબર સાથે લડવાને આવ્યા, પણ તેમને તેણે પરાજય કરી નાખ્યો અને ઇ. સ. ૧૫૧૧ ના ઑક્ટોબર માસમાં શાહ ઇસ્માઇલ સૂરીની સહાયતાથી ત્રીજી વાર સમરકંદ તખ્ત પાછું મેળવવાના ભાગ્યને તે પ્રાપ્ત કરી શક્યો. એ વિજય મળતા જ એકદમ તે સમસ્ત મધ્ય એશિયાનો બાદશાહ બની ગયો. તેણે કાબુલનું રાજ્ય ધિરાદર નાસિરને આપ્યું અને પોતે સમરકંદમાં જ રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો. પરંતુ તેના આ વિજય લાખા વખત સૂધી ટક્યો નહિ. ઇરાનના શાહને ખુગ-કરવામાટે બાબરે શિયા મજહબનો સ્વીકાર કર્યો અને તેથી સુન્ની મજહબના તેના સાર્થીઓને માફ લાગવાથી તેઓ તેને છાડીને ચાલ્યા ગયા. પાછો ઉજબગ લોકોએ તેનો પરાજય કર્યો અને તેથી સમરકંદનો તેને ત્યાગ કરવો પડ્યો. કેટલાક કાળ પર્યંત પાછો તે જગલ અને પહાડોમાં બઠકતો રહ્યો અને ઇ. સ. ૧૫૧૪ માં કાબુલમાં આવ્યો, તે પાછો ત્યાંથી ચાલ્યો જ નહિ. ઉજબગ મુગલોએ સમરકંદનું રાજ્ય લીધું, બાબર તુર્ક હતો અને તે મુગલોનો અત્યંત દ્વેષી હતો.

વીસ વર્ષથી કાબુલમાં બાબરની સત્તા હતી અને તેટલા સમયમાં ઘણીક વાર હિન્દુસ્તાન વિશેનો લોભ તેના મનમાં જન્મત થયો હતો. એનું બીજું કારણ એ પણ હતું કે, પોતાની મહત્ત્વાકાંક્ષાને પૂર્ણ કરવામાટેનો ઉત્તર અને પશ્ચિમ

+ જેવી રીતે ક્રિશ્ચિયાનિદીમાં રોમન કૌલિક અને પ્રોટેસ્ટન્ટ એ બે મુખ્ય પંથ છે તેવી જ રીતે મુસલમાની મજહબમાં પણ સુન્ની અને શિયા એ બે પંથો અસ્તિત્વ ધરાવે છે. એમનામાં મુખ્ય ભેદ માત્ર એટલો જ છે કે, સુન્ની પંથનાં લોકો પંજતને પાકે એટલે કે, પંચગંબર મહમ્મદ, અલી, ફાતિમા હસન અને હુસેનને સમાન પૂજ્યભાવથી માને છે અને શિયા પંથનાં લોકોની પચાયતન વિષયક પૂજ્યભાવનામાં કેટલોક ભેદ છે. સુન્નીઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે અલી મહમ્મદ પંચગંબર પછીના ચોથા ખલીફ હતા, પણ શિયા પંથવાળા અલીને મહમ્મદ પંચગંબર પછીના ખલીફ માને છે અને બીજા ત્રણ ખલીફોને ખલીફ તરીકે સ્વીકારતા જ નથી એ કારણથી સુન્ની અને શિયા વચ્ચે કેટલોક ધર્મવિષયક ઝગડો ચાલ્યા કરે છે; અને તેના કેટલાક અયોગ્ય પરિણામો થયેલા પણ ઇતિહાસમાં લખાયેલા છે. અલી મહમ્મદ પંચગંબર સાહબના શારીરિક સળધથી દામાદ-જમાઇ-યતા હતા.

દિશામાં તેના માટે એક પણ માર્ગ રહ્યો નહોતો. એટલામાટે તયનૂર પ્રમાણે રાજ્યવૃદ્ધિકાર તરીકેની કીર્તિ મેળવવી હોય, તો હિન્દુસ્તાન દેશ જ જતી લેવો જોઈએ, એવો તેનો દૃઢ નિશ્ચય થઈ ગયો હતો. લોહી સુલ્તાનની હુકમતવાળાં હિન્દુસ્તાનની રાજ્યવ્યવસ્થામાં કાંઈ પણ દમ રહ્યો નહોતો અને સર્વત્ર કારસ્થાનોની પ્રબળતા હોવાથી દિલ્લીના સાર્વભૌમની સત્તા પ્રત્યક્ષ દિલ્લી નગરની જુહારના ભાગમાં માત્ર નામની જ બાકી રહી હતી, એટલે 'જે ધારીશું તો આવો ધન-સપત્ર દેશ સહજ આપણા હાથમાં આવી શકશે' એમ જે બાબરને ભાસ્યું હોય, તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કાંઈ પણ નથી જે વારતવિક કહીએ તો પોતાના એ ઉદ્દેશને પાર પાડવામાં બાબર જેવા ચતુર અને શૂર પુરુષે આટલો બધો વિલગ થવા દીધો, એ જ આશ્ચર્યકારક છે. ઇ.સ. ૧૫૧૯ માં તેણે હિન્દુસ્તાનપર ચઢાઈ કરી અને કેટલીક લૂટકાટ કરીને તે પાછો કાબુલમાં આવ્યો ગયો. એ પછીના પાંચ વર્ષમાં તેણે બીજી ત્રણ ચઢાઈઓ કરી, પણ એક કે બીજી કારણથી હિન્દુસ્તાનમાં તેના ચરણો સ્થિર થયા નહિ તેમ જ હિન્દુસ્તાનમાં સ્થિર થવાનો અદ્વાપિ તેનો મનોભાવ પણ નહોતો. આગળની ચારે ચઢાઈઓમાં તે ખંનખ કરતા આગળ વધ્યો નહોતો એટલે પુનઃ એક વાર હિન્દુસ્તાનપર ચઢાઈ કરી ઠેક દિલ્લી સૂધી આગળ વધવાની તેના મનમાં બહુ ઇચ્છા થયા કરતી હતી એટલામાં યોગાયોગ એવો બન્યો કે, પોતાની મેળે જ હિન્દુસ્તાનપર ચઢી જવાનો પ્રસંગ તેને પ્રાપ્ત થયો અને એ પ્રસંગે કાબુલના બાદશાહને આખા હિન્દુસ્તાન દેશનો બાદશાહ બનાવી દીધો.

બાબરનો લગ્નસબંધ સમરકન્દના સુલ્તાન અહમદની દુખતર મહામ સાથે કરવામાં આવ્યો હતો અને તે ઉપરાંત તેના જનનખાનામાં તુર્ક તથા મુગલ જાતિની બીજી પણ કેટલીક બેગમો હતી તેમાંની મુગલ ઔરતો સકટમાં સહાયતા આપનારી અને તુર્ક જાતિની ઔરતો બહુધા સુખની જ સાથી હતી તેનો પુત્ર હુમાયૂંન અત્યારે સત્તર કે અઠાર વર્ષનો અને જવાંમર્દ હતો.

પ્રકરણ ૭ મું

દરોગાની દુખતર

મળિલ દર મળિલ મુકામ કરતા અને પાછા પ્રવાસમાં આગળ વધતા અમલમખાન અને તેના બે સાથીઓ જે સ્થળે પંજબ અને કાબુલના રાજ્યોની સીમાનો સંગમ થતો હતો તે સ્થાનમાં આવી પહોંચ્યા સૂર્ય નારાયણના અસ્તા-ચલ્લગમનમાં અલ્પ અવકાશ હોવાથી દ્વરથી કાબુલના પાર્વતીય પ્રદેશના સ્વરૂપની પૂર્વસૂચના આપતા હિમાચાલદિત પર્વતપર સંધ્યાકાલિક સૂર્યકિરણોનો પાત થતા એક પ્રકારની વિલક્ષણ અને અવર્ણનીય શોભા દ્વરથી દૃષ્ટિગોચર થતી હતી જેમ જેમ નિશાનો સમય સમીપ આવતો જતો હતો, તેમ તેમ શીતકાલનાં બળ વધારે અને વધારે થતું જવું હવે પંજબમાં પણ જ્યાં શીતકાલમાં નિશાપ્રવાસ અશક્ય હતો, ત્યાં આવા હિમસ્થાનમાં રાત્રિના સમયમાં પ્રવાસની ચેષ્ટા કરવી, એ તો સાહસ જ કહી શકાય. પ્રભાતથી મધ્યાહ્ન સમય પર્યંત માર્ગમાં પણ

હિમપાત થયેલો હોવાથી જોણે પૃથ્વીપર પીએલા ફના સ્તરે ચઢાવી દીધા હોયની ! એવો જ ભાસ થયા કરતો હતો અને થોડી વારમાં કદાચિત્ ખર્ચ વધારે પ્રમાણમાં પડવા માટે, એવો રંગ પણ વાતાવરણમાં સ્પષ્ટ દેખાતો હતો. આલમખાનના જે સાથીઓ અનીસ અને દુબીર કાબુલમાં અનેક વાર આવી ગયેલા હોવાથી ત્યાના પ્રદેશ તથા વાતાવરણના બહુ જ સારા જ્ઞાતા હતા એટલે અનીસે એ સ્થળે આવી પહોંચતાંની સાથે જ કહ્યું કે: “હવે ઘોડાને આગળ વધતા અટકાવો અને અહીં જ મુકામ કરવામાટે ઊતરી પડો.”

“આપણે કઈ મંજિલગાહમાં ઊતરીશું?” દુબીરે લગભગ ખેંચીને ઘોડાને થોભાવવાનો ચત્ત કરતાં પૂછ્યું.

“અહીં આપણા સૂબેદારની મંજિલગાહ પણ છે અને કાબુલના સુલ્તાનની મંજિલગાહ પણ છે, એટલે જ્યાં આપણા આલીનનાથ સરદારસાહબની મરજ હોય ત્યાં મુકામ કરીએ આપણા પંખખના મંજિલખાના કરતાં કાબુલના મંજિલખાનાનો યુજર્ગ દરેગો બહુ જ નેક અને ભલો માણસ છે, એટલે જો ત્યાં ઊતરીશું તો આપણને સારો રામ મળશે અને આપણી બધી સગવડો સારી રીતે જળવાશે.” અનીસે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

“આલો ત્યારે ત્યાં જ મુકામ કરીએ; કારણ કે, મંજિલગાહ પંખખના સૂબેદારની હોય કે કાબુલના સુલ્તાનની હોય, એનો અત્યારે આપણે વધારે વિચાર કરવાનો નથી; આપણને તો જ્યાં વધારે આરામ અને સગવડ મળે ત્યાં જ ઊતરવાનું છે.” આલમખાને અનીસના અભિપ્રાયને પુષ્ટિ આપી.

“આ ડાબા હાથપર દેખાય છે તે જ કાબુલના સુલ્તાનની મંજિલગાહ; વધો આગળ !” દુબીરે એમ કહીને રાજમાર્ગમાંથી ડાબા હાથ ભણી પોતાના ઘોડાને વાળ્યો અને તેનું અનુકરણ કરીને આલમખાન તથા અનીસે પણ પોતાના અશ્વોને તે દિશામાં ચલાવ્યા.

પ્રસ્તુત નવલકથામાં જે કાળની ઐતિહાસિક ઘટનાઓનું શાબ્દિક ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે, તે ઐતિહાસિક કાળમાં પ્રવાસનાં આનંદો જેવા રહેલે આદિ સાધનો ન હોવાથી તેમજ માર્ગો પણ આનંદો જેવા સરળ ન હોવાથી બહુધા ઘોડા, બળદ અને ઊંટ આદિનો જ વાહન તરીકે ઉપયોગ કરવામાં આવતો હતો અને સ્ત્રીઓમાટે બહુ બહુ તો ખેલગાડી, ઊંટપરના કબ્બા અને પાલખી આદિ સાધનો વપરાતાં હતાં. પ્રવાસીઓની સગવડમાટે લાખો પ્રવાસના માર્ગોમાં દશ દશ કે બાર બાર ગાઉને અતરે એટલે કે જ્યાં એક મંજિલ-એક દિવસની મુસાફરી પૂરી થવાનો સમય હોય, ત્યાં આસપાસના પ્રદેશની પરિસ્થિતિ પ્રમાણેના મુસાફરખાનાં રાખવામાં આવતાં હતાં. એ મુસાફરખાનાં મંજિલગાહ અથવા તો મંજિલખાનાના નામથી ઓળખાતા હતાં. મુસાફરોની આવજવના પ્રમાણમાં એ મંજિલગાહોમાં જે અથવા વધારે માણસો બદોબસ્તમાટે રહેતા હતા, તેઓ વ્યાજબી પૈસા લઈને મુસાફરોને ખાવાપીવાની તથા સૂવાબેસવાની સગવડ કરી આપતા હતા અને પાંચ પૈસા રળવાની આશાથી તેમની બીજી પણ કેટલીક સારી ખરદાશત કરતા હતા. એ મંજિલગાહમાં રાજ્યકર્તાના આધિકારીઓમાટે અમુક સખ્યામાં ઘોડા અને અમુક સખ્યામાં બળદની ગાડીઓ વગેરે સાધનો

તૈયાર રાખવામાં આવતાં હતાં અને બાડાનાં વાહનો પણ ત્યાં તૈયાર રહેતા હતાં કે જેથી આગળની મન્નિલપરથી આવેલાં વાહનો પાછાં વળીને ન્યાયી આખ્યાં હોય ત્યાંના મુસાફિરોને લઈ જાય અને ત્યાંનાં વાહનો આગળ જતારા મુસાફિરોને લઈને પ્રવાસમા આગળ વધી જાય અધિકારીઓમાંટિનાં વાહનો સરકારી ખર્ચથી રખાતા હતાં અને તેમની સભાળની મેહનતનો દરોગા અને તેના હાથ તળેના માણસોને માસિક પગારના રૂપે ખદલો મળતો હતો આ મન્નિલગાહોની વ્યવસ્થાથી મુસાફિરોને ખુબ જ સગવડ થઈ ગઈ હતી, એટલે તેઓ વગર અડચણે અમે ત્યાં પ્રવાસ કરી શકતા હતા.

મન્નિલખાનાનો દરોગો પોતાના હાથ નીચેના માણસોનો તો અકસર કહેવાતો હતો, પણ ન્યારે કેટલાક તુન્દખૂ અને મગસૂર સરકારી અફસરો આવતા હતા તે વેળાએ બિચારા દરોગાની હાલત એક કૂતરા કરતાં પણ ખરાબ થઈ જતી હતી. તેઓ મનમાન્યાં ભોજનોનો આસ્વાદ લેવાને તૈયાર, પણ પૈસા આપવાનો વખત થાય એટલે ખીસામા હાથ નાખ્યા વગર જ ત્યાંથી ફરાર, જે ભાગ્ય યોગે સરકારી ઘોડા કોઈ ખીલ અધિકારીઓ લઈ ગયા હોય, તો તે વિલખમાટે તેઓ દરોગાને ગણવાના જવાબદાર અને ગાળોનો કરવાના બચકર ગાળીબાર, પણ ઘોડા તૈયાર હોય છતાં અફસરો બખ્ખે દિવસની છાવણી નાખીને પડ્યા રહે, તો તે માટે કોઈ ન ખૂંજનાર કે ન ગાંજનાર ! ઘણીક વાર એમ પણ બને કે, સરકારી વાહનો તૈયાર ન હોય, તો અધિકારી સાહબના હુકમથી બાડાનાં વાહનો વેઠે પકડાય, સરકારી કાયદા પ્રમાણે તેમને મળનારો ખદલો અધિકારીના ખજનામાં જાય અને બિચારા મુસાફિરો મન્નિલખાનામા જ ન્યાય સૂધી ખીલ વાહનોની સગવડ થાય ત્યાં સુધી વા ખાતા રહી જાય ! એમાં વળી ખૂબી તો એ કે, વેઠે પકડીને ખીલ વાહનો લાવી આપવાનું કામ પણ બિચારા દરોગાને જ સોંપાય, એટલે તે એક તો વાહનોના માલિકોનો દુશ્મન થાય અને હુકમનો અમલ ન કરે તો અધિકારી સાહબની ફરિયાદ સરકારમાં પેશ થતાં બિચારાની નોકરી ઊખડી જાય ! ગરજ એક મહા ભૂડી ચીજ છે અને ગરીબો હમેશા જરૂર હોવાથી તે બિચારાઓને માથે ઘણીક વાર ‘વખત આવે વાકો તો કૂતરાને કહેવો કાકો !’ એ કહેવત પ્રમાણે વર્તવાનો વાકો પ્રસંગ આવી પડે છે. એ મન્નિલગાહોના દરોગાઓની પણ આવી જ અવસ્થા હતી છતાં પેટ ભરવાની ફિકર હમ બાંધીને પાછળ પડેલી હોવાથી આવી હાલતમાં પણ વખત પ્રમાણે નરમી ગરમીથી વર્તીને તેઓ પોતાના આયુધ્યના દિવસો, જેટલા દિવસ ગયા એટલી પીડા ઓછી થઈ, એમ ધારીને વીતાવ્યા કરતા હતા.

આપણા ત્રણે મુસાફિરો કાબુલના સુલ્તાનની મન્નિલગાહના દરવાજામા આવી પહોંચ્યા અને દરવાજામા એક પીરમર્દ બેસેલો તેમના જોવામાં આવ્યો. સખ્ત હડીના દિવસો અને હિમપાત થતો હોવા છતાં તે બિચારાના શરીરપર સાદા કપડાં જ લેવામાં આવતા હતા તેનાં કપડાં જો કે ગરમ હતાં, પણ કેટલેક ઠંડાણે તે ફાટી ગયેલાં અને કેટલેક સ્થળે થીંગડા મારેલા હતાં અર્થાત્ કપડામા તો શીતલતાને હટાવવાની શક્તિ નહોતી, પણ તે પીરમર્દના શરીરમાં અઘાપિ શીતલતા સાથેના સુદ્ધમાં ટકી રહેવાની સપૂર્ણ શક્તિ હોય, એમ તેના કદાવર

અને બળવાન શરીરને લેવાથી અનુમાન કરી શકાતું હતું. એમને આવેલા લેતાં ન તે આગળ વધી આવ્યો અને કહ્યું કે: “બુરા આવ્યું!”

“કેમ, જમાલુદ્દીન, તળીયત બુરા?” અનીસે ખેર આડીયત પૂછી

“અલ્લાહની મેહરબાની!” જમાલુદ્દીને જવાબ આપ્યો અને મુસાફિરો જેવા ઘોડાપરથી ઊતર્યા કે તરત પોતાના એક માણસને ખોલાવીને કહ્યું કે: “કેયૂમ, આ અસ્થોને અસ્તબલમા લઈ જા અને ઘાસ દાણો આપી માલિશ કરા”

મુસાફિરોએ મળિલગાહના દરવાજામાં પ્રવેશ કર્યો એ મળિલગાહ તે પથરનું બાંધેલું એક સાધારણ આકાર અને સાધારણ વિસ્તારનું મકાન હતું મકાનનો અદરનો ભાગ છ એરડામાં વખડત થયેલો હતો, તેમાંના ચાર એરડા મુસાફિરોમાટે અને બે એરડા દરેગાના વપરાશમાટેના હતા. બે હારમા ત્રણ એરડા અને વચ્ચે ચાલવાનો માર્ગ હતો અને દરવાજા બંને બાજુએ હતા આસપાસના વિશાળ આંગણમાં એક બૂણે ઘોડા વગેરે માટે તબેલો અને બીજા બૂણામાં બાવર્યાંબાનું, એ પ્રમાણેની ભૂદી વ્યવસ્થા કરેલી હતી. મકાનનો ઉપરનો માળ સારા સામાનથી સજ્જત હતો કોઈવાર જો સુલ્તાન પોતે આવે અથવા તો બીજો કોઈ રાજ પુરુષ મેહમાન તરીકે આવી લાગે તો તેના વપરાશમાટે જ રાખવામાં આવ્યો હતો, અને તેપર જવાની સીડી પણ બહારના ભાગમાં ભૂદી જ રાખાલી હતી. સાધારણ અધિકારી કે પ્રવાસીઓને ઉપરનો ભાગ રહેવામાટે કે ઊતરવામાટે આપવામાં આવતો નહોતો. અનીસ અને દુખીરે આલમખાનને હિન્દુસ્તાનના શાહી ખાન્દાનના એક નખીરા તરીકે જાણબાવવાથી જમાલુદ્દીને તેના ઊતારામાટે ઉપરનો માળ ઊધારી આપ્યો.

ઉપરના માળપર બે એરડા હતા, તેમાંથી આગળનો એરડો બેઠકનો અને પાછળનો એરડો સૂવામાટેનો હતો. આગળના ભાગમાં ખુલ્લી અગાશી ત્રણ હતી; પરંતુ તેનો ઉપયોગ માત્ર ઉનાળાની મૌસમમાં જ કરી શકાતો હતો; શિયાળાની મૌસમમાં ત્યાં હિમપાત થતો હોવાથી એનો કશો પણ ઉપયોગ થઈ શકતો નહોતો. ત્યાં ગાલીચા, ગાદી, સિરાના, ચારપાઈ, તાંબા પીતળના કેટલાક ખાસ વાસણો, હુકા અને એવા જ અન્ય સાધનો તૈયાર હોવાથી આલીખાન્દાન મુસાફિરોને ત્યાં સાધારણ સર્વ પ્રકારનો આરામ મળી શકતો હતો. અનીસ અને દુખીર નીચેના એક એરડામાં ગયા અને આલમખાન જઈક દરેગા જમાલુદ્દીન સાથે ઉપરના માળપર ગયા. તરત તેણે લશ્કરી પોગાક ઉતારીને સાદો પોશાક પહેરી લીધો એટલે જમાલુદ્દીને તેને અદબઆદાબથી પૂછ્યું કે “ગરીબ પરવર, હવે આ બાદિમને શું કર્મોન છે?”

“કાલો મળી શકશે ખરો કે?” આલમખાને પૂછ્યું

“કાલો પણ મળી શકશે અને શરાબે અર્ગવાની પણ હરતરહની મળી શકશે, જે ચીજની તમન્ના હોય તે કર્મોખરદાર લાવીને હાજર કરે!” આલમખાનના એક સવાલના જમાલુદ્દીને બે જવાબ આપ્યા

“મુસલમાન હોવા છતાં કુરાનશરીફના કર્મોનથી ખિલાફ આલી દીનમાં હરામ ગણેલી ખાનાખરાણ શરાબ પણ આપ રાખે છે કે?” આલમખાને આશ્ચર્ય દર્શાવીને પૂછ્યું

“મારી ખાસક વર્ષની અવસ્થામાં મેં એક વાર પણ શરાબનોશી કરી નથી અને બુદ્ધિ પાકતી મેહરગાની હશે. તો મરતા સંધી હું શરાબનોશી કરવાનો પણ નથી પણ આલીનનાબ, બધા સુસદ્માનો આપના જેવા અને મારા જેવા દીને ઇસ્લામના કર્માન મુજબ ચાલનારા અને કુરાનશરીફની આજ્ઞા પાળનારા હોતા નથી ઘણાક એવા અમીર અને શરીફ મુસાફિરો આવે છે કે, શરાબના શીશાના શીશા ગઠગઠાવી બંધ છે અને તે વખતનો તેમનો દેખાવ બહુ તેઓ પાણી પીતા હોયની ! તેવો જ દેખાય છે. ઢેઠલાક અમલદારોની સગવડમટિ આ હુરામ થીજ પણ મારે રાખવી પડે છે, અને તે ગુનાહની હું ઘણીક વાર તૌબા કરીને રહીમ પાસેથી મોઆફી પણ માગુ છું” જમાલુદ્દીને શરાબ રાખવાનું કારણ બતાવ્યું.

“કાબુલના અમલદારો ખાફાનોશીના એટલા બધા પાખન્દ બની ગયા છે, એ તો આજે જ મારા બહુવામા આવ્યું !” આલમખાને હદ્ગાર કાઢ્યો.

“એવું કારણ એ છે કે, અમારા કાબુલના સુલ્તાને વક્ત આલીનાહુ બાંખર પોને શરાબના ખાસ પરસ્તાર છે અને તેથી તેમના અમલદારો પણ બાદાનોશીના ગુલામ થાય, તો તેમા નવાઇ જેવું કાંઈ પણ નથી સુલ્તાને વક્તની સારી કે નકારી આદત અથવા ખસ્લતની અસર તેના અમલદારો અને તેની રેયાયામા પણ થાય છે, એ કદીમી કાયદો છે અમારા સુલ્તાનની ખીજ બધી ખસ્લતો ફરિશ્તા જેવી છે, પણ ફક્ત આ બાદાનોશીની પાખન્દી છે, એટલી જ નકારી ખસ્લત છે પણ ઇન્સાન એક કે ખીજ રીતે અચબદાર તો હોય છે જ, એટલે ગીબત કરવાનું કાંઈ કારણ નથી બેઅચબ તો ફક્ત રખે પાક છે કે જે ખસ્લતે રહમનનરથી બેઠને ચલાવી રહ્યો છે !” જમાલુદ્દીને ખામર મતુબ્યની ન્યૂનતાનું વિવેચન કરી સબળાવ્યું.

“ખરેખર ઇન્સાન ગુનાહગાર છે અને ખાલિકે બુલ્લુલાલ ગુનાહની મોઆફી બખ્શનાર છે !” આલમખાને તેના મતને પુષ્ટિ આપી.

“ત્યારે હું હુન્દરમાટે કાવો તૈયાર કરીને લાવુ છું,” એમ કહીને જમાલુદ્દીન ત્યાંથી આદ્યો અને આલમખાન પોતાના બાવિ કાર્યક્રમ વિશેના વિચારમા નિમગ્ન થયો.

થોડો જ વખત એવી રીતે વીત્યો હશે, એટલામા જમાલુદ્દીન કાવાદાનીમાં કાવો લઇને આવી પહોંચ્યો. પણ અત્યારે તે હવે એકલો નહોતો, કિંતુ તેની સાથે એક અબળા પણ હતી કાબુલના રિવાજ પ્રમાણે તેણે ગળીના રંગથી રંગેલાં પાચબમો અને ગોઠણ સંધી લખાતો ચોલો એ બે વસ્ત્રો પેહેરેલાં હતા અને તેના મુખપ્રદેશ મસ્તકપરના બુર્કાથી ટકાયેલા હતા તેના ચરણોના પન્ન માત્ર દેખાતા હોવાથી તેના શરીરનો રંગ ગોરો હોવો બેઠબે, એવી કલ્પના કરી શકાતી હતી અને વસ્ત્રોથી આચ્છાદિત હોવા છતાં શરીરનું ઘાટીલાપણું અને શરીરની સુદૃઢતા સ્પષ્ટ જણાઈ આવતા હતા આલમખાન એ વખતે તકિયાને અઢેલી પગ લાખા કરી હથેળીપર માથું ટકવીને પગ્યો હતો. આલમખાને આશ્ચર્યચકિત દૃષ્ટિથી તે અબળા બહુી તેવા માંડ્યું. જમાલુદ્દીને કાવાની ખ્યાલી બરીને તે અબળાને ઉદેશીને કહ્યું કે “શુલદામ, હજરત કાવો પી લે એટલામા હુન્કો તૈયાર કરી લાવ બેઠબે” શુલદામ તેની આજ્ઞા પ્રમાણે હુન્કો ઉપાડીને નીચે ચાલતી થઈ ગઈ.

“પીરમદ, આ નાજનીન કોણ છે વારુ ?” આલમખાને કાવાનો એક ધૂટો ભરી તે ગરમ હોવાથી ખાલીને જમીન પર રાખીને સવાલ કર્યો.

“હજરત સલામત, એ આ ગુલામની લખતેજિગર દુખતર છે !” જમાલુદ્દીને અદબથી જવાબ આપ્યો.

“એની ઉંમર કેટલા સાલની છે ?” આલમખાને પૂછ્યું.

“બાવીસથી ત્રેવીસ સાલની.” જમાલુદ્દીને જણાવ્યું.

“આવી જવાન અને સિન્ને બલગતને પહોંચેલી દુખતરને આવા બિયાબાન-માં પોતાની સાથે રાખો છો, એનું કારણ શું છે વારુ ? આલમખાને કાવાની એક ખાલીને ખાલી કરીને પૂછ્યું.

“કારણ કે, એની શાહી હજી કરવામાં આવી નથી, એટલે એને મારા વગર ખીજ કોઈનો સહારો નથી અને એની માદર એને નાનપણમાં મૂકીને જતનતનશીન થયેલી હોવાથી આ ખાદિમને એ દુખતર વગર ખીજ કોઈનો સહારો નથી, એટલે હું એને મારી આંખો આગળથી દૂર કરતો નથી અને એ પણ મારાથી દૂર થવા ચઢાતી નથી” જમાલુદ્દીને કારણનો પ્રકાશ કરી બતાવ્યો.

આલમખાને કાવાની ખીજ ખાલી પીવાની શરુઆત કરી, સૂર્યનો અસ્ત થતા અધકારના પ્રેસારનો આરંભ થવાથી જમાલુદ્દીને ચિરાગ સળગાવ્યો અને એટલામાં ગુલદામ પણ હુકકો તૈયાર કરીને આવી પહોંચી હુકકો આલમખાન ન્યાં ખેઠો હતો ત્યાંથી બે હાથના અતરપર રાખી તેના નેહ્યાને ગાદીપર મૂકી પાછી તે દરવાજા ભણી જવા લાગી એટલામાં જમાલુદ્દીને તેને પાછી ખેલાવીને કહ્યું કે “ખેટા ગુલદામ, આ દેહલીના શાહી ખાન્દાનના નખીરા આગળ યુર્કા-પોશ થઇને આવવાની કાંઈ પણ જરૂરત નથી જ અને આખતરને ખાતું જલ્દી તૈયાર કરવાની તાકીદ આપીને પાછી આવ !”

ગુલદામ પાછી આવી ત્યારે તેનું મુખમડળ ખુલ્લું હતું અને તે જોતાં તેના ગુલદામ નામની સાર્થકતાનો આલમખાનને તત્કાળ પરિચય થઇ ગયો. તેની શ્વેત રંગની આમડીમાંના રક્તની મદ લાલાશવાળા ગાલ ગુલાબના રંગને પણ રામીવતા હતા, તેના નેત્રો હરિણના નેત્રોની અપળતાને લખવતાં હતાં અને તેના કાળા કેશ નાગને પણ નીચું જોવડાવતા હતા, તે પાછી કટિ વિભાગ કેસરીને કુપાવે, એ તેો સ્વાભાવિક જ હવે ગરીબોના ઝૂપડામાં પણ આવી હસીને ઓરતો જન્મે છે અને રાકને ત્યાં પણ કોઈ વાર રત્ન મળી આવે છે, એ ઈશ્વરની અગમ્ય લીલાનો આજે આલમખાનને સાક્ષાત્કાર થયો અને તે એ બાળાના અલૌકિક લાવ-હયને જોઈને કેટલીકવાર સૂઝી તેો મુઘ્ધ તથા દિગ્મૂઢ જ બની ગયો. તે સમયમાં કોઈ પણ અસહમાન કુમારિકા અથવા તેો જૈન (વિવાહિતા સ્ત્રી) જોઈ ગયરમદ આગળ યુર્કાને કાઢી નાખી ખુલ્લા મોઢાથી આવે, તેો તે એક બહુ જ એતેબાર અને હજીજતીની નિશાની મનાતી હોવાથી આલમખાન પોતાને મળેલા એ માન-મટિ કૃતજ્ઞતા દર્શાવતો કહેવા લાગ્યો કે —

“પીરમદ જમાલુદ્દીન, તમોએ પોતાની દુખતરને મારી આગળ બેનકાળ આવવાની પરવાનગી આપી તેમણે હું તમારો બહુ જ એહસાનમંદ છું અને બાનો, તમે પોતાના પિદરના એ ફરમાનને જરા પણ આનાકાની વગર માથે ચઢાવી

મને માન આપ્યું એમણે તમારો પણ હું જેટલો એહસાન માતું તેટલો એછો જ છે ખાતિરજમા રાખજો કે મારા તરફથી તમારા એ એતેબારનો ભંગ થવાનો નથી અને તેનો ગવાહ પાક પરવરદિગાર છે ।”

“આ આલ્ફ્રાજ હજરત સલામતની શરાફતને ખતાવી આપે છે, એટલે વધારે શહાદતની કાંઈ પણ જુસ્સુરત નથી ।” શુલહામે પ્રથમ વાર પોતાના મધુર કંઠનો એ ગખ્દોદ્ધાર પરિચય કરાવ્યો. આલમખાનને તે સાબળી છુલખુલતા ખોલવાનો ભાસ થવા લાગ્યો.

“ખાનો, આ વળી તમારો ખીલે એહસાન થયો ।” ખોલવામાટેનો ખીલે કાંઈ વિષય ન સૂઝવાથી આલમખાને ખીલ વાર પણ ઉપકાર જ માન્યો.

“મઆન્ઝલી ! આટલા બધા એહસાનોનો ખાનનો અમે રાખીશું કયા, એની જ હવે તો મને ફિકર થયા કરે છે । આ ણિયાખાન હોવાથી જો એ ખાનનાને ખુદી જગ્યામા રાખીએ તો તો ડાફ્તો આવીને લૂટી જાય, માટે એને કયાક પણ જમીનમાં સંભાળથી દાટી રાખવો પડશે કે જેથી કોઈ વાર આકતના વખતમા કામ આવે ।” શુલહામે વિનોદમય પરંતુ મા મક ઉદ્ગાર કાઢ્યા.

“શુલહામ, કેટલાક લોકો જેમ કોઈના ગમે તેવા અને ગમે તેટલા એહસાનો થયેલા હોય, છતાં તેનો બદલો ફક્ત મોઢાના અલ્ફાજથી જ વાળે છે અને તેની ખીલ કશી પણ કદ્ર કરતા નથી, તેમનામાનો આ આલમખાન નથી, એ વિશે ખાત્રી રાખજો આ ખુદાનો બન્દો એહસાનફરામોશ ન હોવાથી પોતાથી બની શકતી તમારી કદ્ર જરૂર કરવાનો જ ” આલમખાને આશ્વાસન આપ્યું.

“મેં ઇનામ મેળવવાની કે એવી જ ખીલ કોઈ આશા રાખી છે, એવો જો મારા ખોલવાનો અર્થ હુન્દર સમજ્યા હોય, તો મારે લાચારીથી જણાવવું પડે છે કે હુન્દરની એમ માની લેવામાં ભૂલ થયેલી છે. અમો ગરીબ છીએ, પણ જીશાન છીએ, પૈસાદાર ન હોવા છતાં આલીખાન્દાન છીએ અમારા એહસાનનો બદલો ઇનામ નથી; કારણ કે, શુ ખોટી લાલચ અહીં ઇસ્લામને માટે હરામ નથી ?” શુલહામે યોગ્ય વિવેકદર્શક રાખ્દોમા તેના ભ્રમનો નિરાસ કરી નાખ્યો.

“ત્યારે તમો એહસાનનો શો બદલો મેળવવા માગો છે ?” આલમખાને મન્દ હાસ્ય કરીને પૂછ્યું.

“તે અત્યારે આ ખાદિમા જણાવી શકતી નથી, કનીજ ન્યારે એ-માટેનો લાયક વક્ત આવશે, ત્યારે એ બદલો પોતાની જખાનથી જ માગી ખતાવશે.” શુલહામે પુનઃ મામિક ઉત્તર આપ્યું.

“હજરત સલામત, મારી શુલહામ ખાવીસ કે ત્રેવીસ વર્ષની ઉમ્મરની જવાન હોવા છતાં હમેશા ખિયાખાનમાં વસેલી હોવાથી દુનિયાદારીના કાયદાથી અજાન છે અને તેથી ઘણીક વાર દિલમા જે આવે તે, આગળ પાછળનો ખિયાલ કર્યા વગર, મોટેથી બક્રી નાખે છે, માટે એના ખોલવા તરફ જરા પણ જોશો નહિ અને દિલમા માહુ લગાડશો નહિ ” તબરબાકાર જમાલુદ્દીને આલમખાનને હદેશીને કહ્યું.

“ફિકર ન કરો; મારા દિલમા માહુ લાગ્યું નથી અને લાગવાતું પણ નથી.

આવી એક લોલીભાલી અને સીધી સાદી નાદાન હસીના સાથે આ બિયા-
બાનમાં શુદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ મળ્યો, તેમણે હું મને પોતાને અપ્તાવ
માનુ છું ખુદા એને આબાદ રાખે, એની બલાએને દૂર કરી એના બિગરને
હમેશા શાદ રાખે ! એ આવી ને આવી બે ફિક્કીમાં જ રહે, એટલું જ હું ખુદા
પાસેથી માગુ છું !” આલમખાને શુદ્ધ ભાવથી જવાબ આપ્યો.

“વારુ ત્યારે હું જરા જમને જોઈ આવું કે ખાનુ તૈયાર થવામાં હજી
કેટલીક વાર છે, અને શુલદામ, તુ પણ અખતરની મદદગારીમાં બિલી રહે કે
જેથી જલ્દી જમવાની તૈયારી થઈ જાય” એમ કહીને જમાલુદીન ત્યાંથી નીચે
જવાને બંધ્યો અને શુલદામ પાછળ હોવાથી જતા જતા દરવાજાપરથી તેણે
મોઢાને કેરવીને પાછી એક વાર દીવાનખાનામાં નજર નાખી અને ત્યાર પછી
વીજળીના ઝબકારાની પેઠે તે આલમખાનની નજર આગળથી અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

ઘણીક વાર એવા બનાવો પણ બને છે કે અચાનક અચ્ચત અજાણ સ્ત્રી
પુરુષનું દંધિમીલન થઈ જાય છે અને આગળનો લેશ માત્ર પણ પરિચય ન હોવા
છતાં તેમનાં હૃદયોનું પરસ્પર આકર્ષણ થવા માટે છે કેટલીક વાર એ આકર્ષણ
જેમ વિકારમય અને સહેતુક હોય છે તેમ જ કેટલીક વાર એ આકર્ષણ નિર્વિકાર
અને નિર્હેતુક પણ હોય છે, એવો માનસશાસ્ત્રવેત્તાઓનો અભિપ્રાય છે આલમ
ખાન અને શુલદામના હૃદયો એક બીજા તરફ આકર્ષાયાં તો હતા જ, પણ
તે વિકારયુક્ત હતા કે વિશુદ્ધ ભાવમય હતાં, એનો નિર્ણય આ ક્ષણે જ આપ
ણાથી કરી શકાય તેમ નથી આલમખાનને શુલદામનો આ વિયોગ બહુધા
અસહ્ય જ ભાસવા લાગ્યો, થોડા વખતને માટે નાદિરાનું પણ તેના હૃદયમાંથી
વિસ્મરણ થઈ ગયું અસ્તુ.

ઉપરના ભાગમાં જેવી રીતે એ શાહી મેહમાનની સરભરા જમાલુદીન
અને તેની હસીન દુખતરે કરી હતી, તેવી જ અનીસ અને દુખીરની સરભરા
જમાલુદીનના મદદગાર અખતરે કરી હતી, અર્થાત્ તેઓ પણ કાવાને ઇન્સાફ
આપી થાક ઊતારતા અને હુકો ગડગડાવતા નીચેના ચોરડામાંની શતરૂખપર
લાંબા થઈને પડ્યા હતા માત્ર શુલદામ જેવી કોઈ નાજનીન સાથે ખુશગુસ્તા
કરવાનો પ્રસંગ તેમને મળી શક્યો નહોતો એ તો ‘છોટાના નસીબ છોટા અને
મોટાના નસીબ પણ મોટા’ હોય છે, એમ જે કહેવામાં આવે છે તે કાંઈ ખોટું
તો નથી જ નૌકર અને માલિક એ બે શબ્દોમાં જેટલો ભેદ રહેલો છે, તેટલો જ
ભેદ તેમના ભાગ્ય અને સહારમાં પણ રહેલો હોય, એ સર્વથા સ્વાભાવિક છે.

આલમખાને લગભગ અડધા પ્રહર જેટલો વખત તનહાઈમાં વીતાવ્યો
અને ત્યાર પછી પુનઃ એક વાર તેને શુલદામના કર્ણનનો લાભ મળ્યો દરવાજા
માંથી ચોરડામાં આવતી શુલદામ જાણે વાદળામાંથી ચન્દ્ર બહાર આવતો
હોયની ! તેવી તેને દેખાવા લાગી. તેણે દસ્તરખાન બિછાવ્યું અને અખતરે
આવીને નાન, બિરિયાની, કોરેમા, કોફતા અને બે તરફારી ઇલાદિ ખાદ્ય પદાર્થોથી
બરેલો થાળ લાવીને તેપર મૂકી દીધો તે પાછો નીચે અનીસ અને દુખીરને
જમાડવામાં આવ્યો ગયો અને શુલદામ આલમખાનની સેવામાં હાજર રહેવા
માટે ત્યાં જ હાથ બેસીને બિલી રહી.

“માનો, તમે ક્યારે જન્મશો?” આલમખાને પૂછ્યું.

“મેહમાનોના જન્મ્યા પછી જ મેજખાનોથી જન્મી શકાય” છે” ગુલદામે આગોત્રે નીચી દાળીને જવાબ આપ્યો.

“આ કાયદોની વાત હોવાથી મારાથી તમને અહીં જન્મવા ખેસવાનો આગ્રહ કરી શકાય તેમ નથી હ, પણ તમારા બુર્જ-પિદર કયા છે?” આલમખાને બીજી વાત છેડીને ખોલવાના વ્યવસાયને આગળ લંબાવવાની કોશિશ કરી.

“તેઓ પાસે આવેલી પંખખતા સળેદારની મજલગાહમા-કાઈ કામ-માટે ગયા છે તે અડધી રાતે આવશે આપની સરભરાનું કામ તેમણે આપની આ-કનીનને સોંપ્યું છે, માટે જે હુકમ હોય તે આ ખાદિમાને કર્મીવશો” ગુલદામે જવાબ આપ્યો.

આલમખાને જમાલુદ્દીન હાલ તરત આવવાનો નથી એ જાણીને મનમા જ અલ્લાહનો આભાર માન્યો અને પછી ગુલદામને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે “ત્યારે હવે બન્દાને જન્મવાની ઇનજત છે?”

“એક હકીર ખાદિમાની વળી ઇનજત તે, શાની? હજરત સલામત, આપ આ નાદાન ઔરતની મશ્કરી તો નથી કરતા ને?” ગુલદામ ખોલી

“અજી વાહ, આ શું ખોલ્યા? તમારી તે વળી મશ્કરી થાય. એ તો ગમે તે હોય, પણ જન્મવાની વેળાયે પાસે ખેઠેલા ઇન્સાનની, ઇનજત લેવી જોઈએ એવો એક કાયદો છે” આલમખાને સત્યતાથી જવાબ આપ્યો.

“ત્યારે કરો બિસ્મિલ્લાહ” ગુલદામે ઇનજત આપી

આલમખાને ‘બિસ્મિલ્લાહ’ કહીને ખાનાને ઇન્સાફ આપવાની શસ્ત્ર-આત કરી દીધી

“શાહી મહલોમા તો આપે અનેક ઉમ્દા અને લજ્જત ગિલ્લો ખાધી હશે, એટલે અને લાંગે છે કે આંજનું ખાનુ આપને ભાંગ્યે જ પસદ આવશે” ગુલદામે પાણીનો લોટો અને ખાલી પ્યાલો આલમખાન આગળ મૂકીને કહ્યું.

“વાહ જનાબ, એ શું ખોલ્યા? મને તો ક્યારની એ જ અન્યબી થયાં કરે છે કે આવા બિયાખાનમાં પણ આવી આવી નેઅમતો મળી શકે છે, એટલું જ નહિ, પણ રાધનાર પણ રાધવાની એટલી બધી કળા જાણે છે કે જે હુનર ખેંગમેને પણ હાસિલ થઈ શકે નથી મારા ધારવા મુજબ આ હુનર તમારો જ હોવો જોઈએ” આલમખાને ખાનાના વખાણ કર્યા

એનું શાબ્દિક ઉત્તર ન આપતા માત્ર મદહાસ્યથી જ ગુલદામે મૂક ઉત્તર આપ્યું આલમખાન જન્મી રહ્યો એટલે પાસે ચિલમથી અને પાણી તૈયાર હતા અને ગુલદામ પણ તૈયાર હતી તેણે તરત આલમખાનના હાથ ગરમ પાણીથી ઘોવડાવ્યા અને હાથ લજ્જવામાટે હાથલજ્જણ પણ હાનર કરી દીધું. ગુલદામે અખતરને ખોલાવ્યો અને તે આવીને વાસણ લઈ ગયો. આલમખાન પાછો તકિયાને અઢેલીને હુકમો પીવા લાગ્યો.

ગુલદામે વખતને આવેલો જોઈને મળેલા એકાત પ્રસંગનો લાભ લેવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું કે “હજરત સલામત, હવે હું જે ઇનામની માગણી કરું-તે ઇનામ હુનર મને આપરો ખરા કે?”

“બિલા હજી !” આલમખાને તત્કાળ જવાબ આપ્યો .

આલમખાને જોશમા ને જોશમા એ જવાબ તો આપી દીધો, પણ તે કણે જ તેના મનમાં એક પ્રકારના સંકેતમય વિચારનો ઉદ્ભવ થયો; તે પોતાના મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યો કે: ‘કદાચિત્ એ નાજનીન નાણાની મોટી રકમ માગશે, તો અત્યારે તે હું કેવી રીતે આપી શકીશ ? અને જો તે નહિ અપાય, તો મારો ક્રઓલ ખોટો ઠરશે ! તેમજ જો એ મારી મહુબ્બતની માગણી કરે, તો શું નાદિરાના મારામાંના વિશ્વાસનો ઘાત કરીને મારે આ હસીનાની ઇચ્છાને આધીન થવું ? કોણ જાણે એ શું માગશે અને શું નહિ ! યા પરવરદિગાર, તું હંમ્મત બચાવજે અને શર્મ રાખજે ! કોઈ પણ રીતે મારા મોઢામાંથી નીકળેલો બોલ ખોટો તો ન જ થવો જોઈએ.’

તે આવા પ્રકારના વિચારમાં પડ્યો હતો એટલામાં ગુલદામે કહ્યું કે: “ત્યારે પ્રથમ આપને હું કેટલાક સવાલો પૂછવા માગું છું તે સવાલોના સાચા જવાબો આપવાની મેહરબાની કરશો ?”

“ખુશીથી પૂછો.” આલમખાને ગભીરતાથી કહ્યું

“આપ દેહલીના શાહી ખાન્દાનના નખીરા છો અને આપનું ઇસ્મે મુબારિક આલમખાન છે, એટલી ખીના મારા જાણવામા આવી છે; પણ આપ અત્યારે કાબુલ જવામાટે કયાથી તશરીફ લાવો છો તે જણાવશો કે ? કારણ કે, જે અનીસ અને દુબીર નામના બે સિપાહ આપની સાથે છે, તેઓ અહીં આગળ આવી ગયેલા હોવાથી તેમને હું સારી રીતે ઓળખું છું, તેઓ પંજબના સૂબેદાર દૈવતખાનના નમકખાર તાબેદાર છે અને તેથી જ મારે આપને આ સવાલ પૂછવો પડે છે” ગુલદામે સવાલ પૂછીને તે પૂછવાનું કારણ પણ વિસ્તારથી જણાવી દીધું.

“પંજબના સૂબેદાર દૈવતખાન મારા ચચા થાય છે અને અત્યારે હું પંજબમાંથી જ આવેલો હોવાથી તેમના સિપાહો મારી સાથે છે. દેહલીના અત્યારના સુલ્તાન સાથે કેટલાક હકકોની બાબતમા મારી તકરાર ચાલતી હોવાથી એક જૂદા જ મતલબથી હું કાબુલ જવા નીકળ્યો છું” આલમખાને કેટલોક વિચાર કર્યા પછી એ પ્રમાણેનો જવાબ આપ્યો

“આપ શા મતલબથી જાઓ છો અને શા મતલબથી નહિ તે હું જાણવા માગતી નથી, કારણ કે, એની સાથે મારો કરો પણ સંબંધ નથી. મારે જે જાણવાનું છે તે ફક્ત એટલું જ કે, આપ ત્યાંથી પાછા પંજબ તરફ જવાને ક્યારે વળવાના છો ?” ગુલદામે પોતાના મતલબનો સવાલ પૂછ્યો

“એ વિશે અત્યારે નક્કી મારાથી કંઈ પણ કહી શકાય તેમ નથી, કારણ કે, ત્યાંથી મારા વળવાનો ખબરો આધાર, હું મારા કામમા કેટલો ફાવું છું અને કાબુલના સુલ્તાન પાસેથી મારી માગણીનો શો જવાબ મળે છે, એપર જ રહેલો છે છતાં પણ મારાથી જેટલી ઊતાવળ કરી શકાશે તેટલી ઊતાવળથી મારો ત્યાંથી પાછા ફરવાનો વિચાર છે.” આલમખાને હુકાથી કટાણી નખીને જમીનપર મૂકતા ખરેખરો જવાબ આપ્યો.

“આપ વહેલા આવો કે મોડા તશરીફ લાવો, એની કશી ચિંતા નથી,

રત્ન જ્યારે પણ આપ સાથી પાછા ફરે, ત્યારે આવીને આ મળિલગાહમા જ તરવાની તકલીફ લેશે ?” શુલદામે કહ્યું.

“આખુશી !” જવાબ મળ્યો.

“અને તે વખતે હું જે કાંઈ પણ માગણી પેશ કરું, તેને કપૂલ મનુર રાખશે ? મારા એક કામમા મારા ગમગુસાર મદદગાર થશે ?” શુલદામ સવાલોની જાળને વધારે અને વધારે ગુંથવાડાભરેલી કરતી ગઈ.

“હું તમારી કોઈ પણ માગણીને કપૂલ મનુર રાખીશ અને તમારા કુરકામમા તમારો ગમગુસાર મદદગાર થઈશ ! પણ તે તમારી માગણી અને તમારું કામ શું છે તે હરકત ન હોય તો અત્યારેજ જણાવશો ?” આલમખાને આતુરતા દર્શાવી.

“આપ જ્યારે પૂજા તરફ જવાને પાછા વળશો તે વેળાએ મારો આપ સાથે પૂજામા આવવાનો અને પૂજાની રાજધાની લાહોરમા એક મકાન કંઈને રહેવાનો વિચાર છે; અને ત્યાં આપની કેટલીક મદદની મને દરકાર છે !” શુલદામે પોતાની માગણીના કેટલાક અંશનો સ્ફેટ કર્યો.

“તમે અહીંથી ચાલ્યા જશો, તો તમારા ખુર્જા પિદરની સંભાળ કોણ રાખશે ?” આલમખાને એક સ્વાભાવિક પ્રશ્ન કર્યો.

“જે પરવરદિગાર આલમની સંભાળ રાખે છે, તે મારા ખુર્જા પિદરની પણ સંભાળ રાખશે પણ હા, સારું થયું કે, આપે આ સવાલ મને પૂછ્યો, જે મારા માટે આપના જિગરમા કાંઈ પણ સારી લાગણી હોય, તો મારો આ ધરાદો મારા મેહરબાન પિદરને જણાવશો નહિ.” શુલદામે વળી ભેદમા વૃદ્ધિ કરી.

“ત્યારે શું તમે પોતાના પિદરની પરવાનગી વગર છુપી રીતે જ લાહોર જવા માગો છો ?” આલમખાને આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

“જે એક ખૈદનાક ભૂલ મારા હાથે અત્યાર પહેલાં થઈ છે તેમાટે પણ મેં મારા પિદરની પરવાનગી લીધી નહોતી અને હવે તે ભૂલને સુધારવામાટે પણ પિદરની પરવાનગી લેવાની અગત્ય હતું નથી ભેટી. મારી એ ભૂલનો અનંત એ થશે કે, યા તો મારા નસીબનો સિતારો અમકશે અને યા તો બે શુનાહગારો એક સાથે મરીને આ ક્ષાની દુનિયામાંથી જન્મત કે પછી દોજામા જવાને સફર કરી જશે.” શુલદામે હવે ભેદમાં કાંઈક બયકરતાનો પરિચય કરાવવા માંડ્યો.

આ વેળાએ ખુબસૂરત શુલદામની આંખોમાં વ્યાપેલી ગુસ્સાની નિશાની તરીકેની લાલાશ દીપકના મદ પ્રકાશમા પણ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવતી હતી અને તેથી તેના જિગરમા જરૂર કોઈ પણ જાતનો કારી ધા લાગેલો હોવો જોઈએ, એવી કલ્પના કરી ગમતી હતી એક ઔરતના જિગરમાં થયેલા જખમનું કોઈ વાર મહા અયકર અને પ્રાણહારક પરિણામ થાય છે, એ સહસ્યને આલમખાન સારી રીતે જાણતો હોવાથી તેના જખમી જિગરને વધારે જખમી કરનાર સવાલો પૂછવાનું તેણે વ્યાજબી ધાર્યું નહિ તેણે માત્ર એટલો જ સવાલ પૂછ્યો કે “તે બે શુનાહગારો કોણ છે અને તમારા હાથે એવી તે શી બયંકર ભૂલ થઈ છે કે જે ભૂલને સુધારવામાટે આટલા બધા સાહસ અને જોખમમાં ઉતરવાની હદપર તમે આવી ગયા છો ? જે એ ભેદ મને જણાવશો, તો એ ભૂલને સુધારવાનો

હું કોઈ જોખમ વગરનો રસ્તો અત્યારે અથવા તો વિચાર કર્યો પછી તમને ખતાવી શકીશ !”

“એ ભૂલને સુધારવાનો જોખમ વગરનો કોઈ પણ રસ્તો મળવાનો નથી મારા હાથે જે ભૂલ થયેલી છે તેમા મારી અને મારા ખાન્દાનની ઇજ્જતનો સવાલ સમાયલો હોવાથી અત્યારે તે ભૂલને હું આપ આગળ રોશન કરી શકતી નથી અને તેમાટે દિલ્લીર છુ એક ગુનાહગાર હુ પોતે જ છુ અને ખીજા ગુનાહગારને આપ જોળખો છો, છતાં અફસોસ કે મારા મતલબને બર લાવવા માટે અત્યારે હું તે મૂઝ શયતાનના નામનો આપની હુન્દરમાં ઉચ્ચાર કરતો અચકાઉં છુ” હુ તેનું નામ તો અત્યારે નહિ જ બોલાવું !” ગુલદામે રહસ્ય પરપરાને જાળવીને પોતાના દિલમાના દબાયલા ઉભરાને બહાર કાઢવા માગ્યા

“ત્યારે છેવટે તમારા કામનું નામ ?” આલમખાને ઉલટો સવાલ કર્યો

“આ બિન્દગીમાટે હમેશાનો આરામ અથવા તો ઇન્તકામ !” ગુલદામે થોડા શબ્દોમા જ કાર્યના રહસ્યને વ્યક્ત કરી દીધું

“બસ, ગુલદામ, તારા હૃદયનો કેટલોક આશય મારા જાણવામા આવી ગયો છે, પણ હવે તને વધારે સવાલ પૂછીને તારા જિગરના દાગને તાજા કરવાની મારી મરજી નથી હું હરહાલમા તારો મદદગાર રહીશ અને તને સુખી બનાવવાની મારાથી બનતી કોશિશ કરીશ; પછી તો જેવી મૌલાની મંરજી અને જેવું તારુ નસીબ !” આલમખાને અન્તિમ આશ્વાસન આપ્યું.

“મરહુમા; આમીન !” ગુલદામે ઉદ્ગાર કાઢ્યો અને પૂછ્યું કે “પણ આપ ફક્ત થોડી વારની આ જોળખાણથી મારા વિશે આટલી બધી લાગણી બતાવવાને તૈયાર થયા છો તે શા કાયદાની આશાયી ? કારણ કે, આ કુગાલ ઔરત પાસે આપના એ એહસાનના બદલામાં આપી શકાય એવી એક પણ ચીજ નથી, એટલું જ નહિ, પણ આપના જેવા શાહી મેહમાનની આગળ કેવી રીતે બાલકુ એટલી પણ તમીજ નથી !” ગુલદામે એક પ્રકારના અત્યંત ગહન આશાયથી આ સવાલ રત્નૂ કર્યો

“આલમખાને જે કે ‘તારા હૃદયનો કેટલોક આશય મારા જાણવામાં આવી ગયો છે,’ એવા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા હતા, પણ ખરી રીતે ગુલદામના આશયનો અગ માત્ર પણ તેના જાણવામાં આવી શક્યો નહોતો અને તેથી એક બાલિકા નાજનીનના આ સવાલથી તે પશોપેશમા પડી ગયો અને આ સવાલનો શો જવાબ આપવો એ વિશેના તાત્કાલિક નિર્ણયપર આવી શક્યો નહિ. તેને ચુપ રહેલો જોઈને અધીરી ગુલદામે પાછો સવાલ કર્યો કે —

“કેમ હજરત સલામત, એટલી બધી તે તરાવીશમા પડી ગયા છો કે કનીજના સવાલનો જવાબ નથી આપતા ? જેના વિશે આટલો બધો ખિયાલ કરવો પડે, એટલો બધો મારો સવાલ પેચદાર તો નથી જ; તો પછી જવાબમા દેરી શામાટે ?”

“બાનો, તમે કહો છો કે, મારા એહસાનના બદલામા આપી શકાય એવી એક પણ ચીજ તમારી પાસે નથી, અને મારુ દિલ મને એમ કહ્યા કરે છે કે બની આદમ આવા અલ્દાજ મોઢામાંથી કાઢી શકે જ નહિ; કારણ કે, પરવર

દિગારે ક્કાલમાં ક્કાલ આઠમબદને પણ કોઈને કોઈ પણ એક એવી ચીજ તો જરૂર આપેલી હોય છે કે જે આહે તો તે ચીજ તે પોતાના મોહસિનને ગમે તે વેળાએ આપી શકે છે।” આલમખાને પણ હવે ઊંડાણમાં ઊતરવા માંડ્યું.

“ખરી વાત છે, પણ”

ગુલદામના મુખમાથી આટલા શબ્દો જ નીકળી શક્યા. તે આગળ જોલવા જતી હતી, પણ એટલામાં તેનો પિતા જમાલુદ્દીન પંતખના સખેદારની મજલગાહમાથી પાસે આવી પહોંચ્યો અને આવીને તત્કાળ આલમખાનની સેવામાં હાજર થયો. તેણે આવીને કહ્યું કે “હજરત સલામત, અડધી રાત થવા આવી છે, આપના સાથીઓ સૂઈ ગયા છે અને હવે આપ પણ આરામ ફર્માવો તો સારું, કારણ કે આવતી કાલે આપને પાછા સફરમાં આગળ વધવાનું છે અને કહ્યુંલ પહોંચતા સૂધી અહીંના જેવો આરામ ભાગ્યે જ મળી શકશે।”

“મેં અત્યારે તો કદાચિત્ એક ઊંધ કરી પણ લીધી હોત, પણ ગુલદામે કહ્યું કે, આપ પાસેની મજલગાહમા ગયા છો એટલે અમે વાતો કરતાં તમારા આવવાની વાટ જોઈને ખેસી રહ્યા છીએ હવે હું પણ આરામ ફર્માવું છું અને તમે પણ જઈને આરામ કરો.” આલમખાને જાણે તેના માટે જ તે પોતે જગતો ખેસી રહ્યો હોયની। એવો ભાવ દર્શાવ્યો.

“ત્યારે તો આપના આરામમાં મેં જ ખલલ પહોંચાડ્યો। સરકાર, હું મારી ગુસ્તાખીની મોઆફી આહુ છું” જમાલુદ્દીને વિવેક દર્શાવ્યો અને ત્યાર પછી કહ્યું કે “આલીનનાખ, આપ અદરના પલગપર પોદી જાઓ, ગુલદામ આ ઓરડામાં સૂશે અને આપનો ગુલામ બહાર છતમાં જતા પાસે પડી રહેશે જે રાતે કોઈ ચીજની જુરુરત હોય અથવા કોઈ પણ કામ પડે, તો ગુલદામને અથવા તો આપના આ ગુલામને જગાડજો, આપને કોઈ જાતની તકલીફ ન થાય એટલામાટે નીચેની નિગેહખાનીનું કામ ખીજ જે ત્રણ માણસોને સોંપીને અમોએ અહીં આપની પાસે જ રહેવાનો બહોખસ્ત કરેલો છે અને તે કારણથી જ ગુલદામ અહીં ખેમી રહી છે પણ એ નાદાન છોકરીએ આપને વાતોમા વળગાડી રાખ્યા અને તેથી આપના આરામમા ખલલ થઈ ગયો. છોકરી છે ગરીબ અને ભોળી પણ વાતુડી એવી છે કે વાતોમા આખી રાત વીતી જાય તો પણ એ વાતો કરતી ન ધરાય.”

“એની વાતોથી હલટો મારો વક્ત ખુશીમાં ગયો અને તેથી હું તો એ ભોળી બાળાનો એહસાન જ માનું છું પીરમદ, એમાટે ગુલદામને જરા પણ કપકો આપજો નહિ.” આલમખાને ગુલદામની વિકાલત કરી

સર્વ પોતપોતાના સ્થળે નિદ્રાદેવીની ઉપાસનામાટે શય્યાગાચી થયા દરેગા જમાલુદ્દીન તો આખા દિવસનો થાક્યો પાક્યો હોવાથી અને પ્રભાતમાં પુન વહેલા જગવાનું હોવાથી સર્વ ચિતાઓને વિસારીને નિદ્રાવગ થઈ ગયો, પણ આલમખાનને પલગપર અને ગુલદામને બેઠકમાની પોતાની શય્યામાં લેશ માત્ર પણ નિદ્રા આવી નહિ આલમખાન ગુલદામના અતિમ અપૂર્ણ રહી ગયેલા ઉત્તર વિશેના વિચારમા નિમગ્ન થયો હતો અને ગુલદામ એ વિગેનો વિચાર કર્યા કરતી હતી કે “ક્કાલમા ક્કાલ ઇન્સાન પાસે પણ આપવા લાયક એક ચીજ હોય છે, એ ખરી વાત છે; એ ચીજ તે દિલ અથવા મહુખ્ખત

છે, તો શું એ સરદાર આલમખાન મારી મહુબ્બતને મેળવવાની આરાધી મારાપર એહસાન કરવાને તૈયાર થયો હશે? પણ અફસોસ કે તેની એ આશા પણ પૂરી થઈ શકે તેમ નથી; એ ખુદા! અત્યારે જો એ ફરિશ્તાસૂરત અને ફરિશ્તાસૂરત જવામર્દને આપવામાટે મારું દિલ અથવા મારી મહુબ્બત મારી પાસે હોત, તો કેવું સારુ થાત! હાથ, આગળ પાછળનો વિચાર કર્યો વગર અને ખરાખોટાની કરોટી કર્યા વગર ઊતાવળથી મેં મારી દિલી મહુબ્બતના ખળનાને એક સહજનના હાથમાં આપી દીધો અને તેથી જ આજે નક્કી અને રસવા થવાનો, પિંદરના સાયાને છોડી જવાનો તેમ જ મહુબ્બતનો ખદ્દો બળાત્કારે મહુબ્બતથી અથવા તો ઇન્તકામથી મેળવવાનો—ખૂનપર આમાદા થવાનો વક્ત આવી લાગ્યો! યા ગફરુર્રહીમ, આ શુનાહુગારની આખરુ હવે તારા હાથમાં છે!!” ગરીબ ગુલદામની આંખોમાંથી આસૂની ધારા વહેવા લાગી અને લગભગ કુક્રુટધ્વનિની વેળા થતાં રડતી રડતી જ તે બિચારી નિદ્રાવશ થઈ ગઈ. આલમખાનની આંખો પણ ઉપકાળ પૂર્વે મીચાઈ નહોતી

પ્રભાતમાં જ્યારે આલમખાન નિદ્રામાંથી જાગ્યો, તે વેળાએ ગુલદામ જે એરડાની વચ્ચેના દરવાજામાં ઉભી હતી, સૂર્યનો ઉદય ધણી વારથી થયેલો હોય એમ જણાતું હતું, પણ હિમપાતના થોડા સૂર્યના તીવ્ર પ્રકાશનો વિસ્તાર ત્યાં થયો નહોતો. છતાં દિવસના નૈસર્ગિક પ્રકાશમાં ગુલદામના લાવણ્યનું તે પરિપૂર્ણ નિરીક્ષણ કરી શક્યો અને અત્યારે રાત્રિ કરતાં પણ તે નવ યૌવના નારીના લાવણ્યમાં તેને અધિક અલૌકિકતાનો સાક્ષાત્કાર થવા માંજો ઊઠતાની સાથે જ ગુલદામને જોઈ તેણે એક નિશ્વાસ નાખ્યો અને થઈ તે યુવતિના હાથમાંથી લોટા લઈ હાથ મોહું ઘોઘને તે ખુદાની બદગીમાં લીન થયો બદગીનું કામ પૂરું થતા તેણે જોયું તો કાવો અને નાશતો તૈયાર હતા તેનો ગુલદામ સાથે વાર્તાલાપ કરવાનો મનોભાવ હતો, પણ જમાલુદ્દીનના આવી પહોંચવાથી ‘કબાબમાં હાડી’ જેવો પ્રકાર થયો અને તે ‘ખિસ્મિલ્લાહ’ કહીને નાશતાને ઇન્સાફ આપવામાટે દસ્તરખાનપર ખેસી ગયો. અનીસ અને દુબીર, તે જ્યારે નાશતો કરીને ઊઠ્યો તે વેળાએ સન્નિજત અશ્વોની લગામે હાથમાં પકડીને, સફરમાટે તૈયાર થઈને ઊભા હતા એટલે હવે આલમખાનથી કંઈ પણ રીતે ત્યાં વધારે વાર ખોટી થવાય તેમ હતું જ નહિ તે પણ પાછો પોતાના લશ્કરી ચોરાકમાં તૈયાર થયો અને જમાલુદ્દીનના હાથમાં ત્રણ સોના મોહોર આપીને કહેવા લાગ્યો કે “પીરમર્દ, અત્યારે દિલ્લીર છું મારી લાયકાત મુજબનું મોટું ઇનામ હું તમને આપી શકતો નથી, પણ એટલું યાદ રાખજો કે, પરવરદિગાર મારી તમન્ના પૂરી કરશે અને મારા કામમાં મને કામચાળી મળશે, તે વેળાએ હું તમોને જસ્તર યાદ કરીશ અને સારી રીતે નવાહરા. તમોએ મારી અને મારા સાથીઓની જે મેહમાનદારી કરી છે અને આવા બિયાબાનમાં પણ બની શકે તેટલી સગવડ જળવી છે, એમાટે ફરી એક વાર હું તમારો ખાલિસ દિલથી એહસાન માનું છું”

“બન્દાપરવર, આપના જેવા હાતમદિલ સરદારોની બની શકે તેટલી

સારી સરભરા કરવી, એ અમારો ફર્જ છે આ ત્રણ મોહોર અમારી મેહનત સાથે સરખાવતાં બહુ જ વધારે બદલો છે અને તેથી અમે એને ત્રણ હજાર રોના-મોહોર માનીએ છીએ અહીં ઇનામ આપનારા અને મગસ્તર સરદારો તો ઘણાંય આવ્યા છે અને હવે પછી પણ આવશે, પણ આપના જેવો શીર્ષાંગબાન અને લતીફ તખીયતનો સરદાર અત્યાર સૂધીમા આ મન્જિલગાહમા આવ્યો નથી અને હવે પછી પણ કોઈ આવશે કે કેમ, એની શકા જ છે. આપની લિયાકત અને લતાફતને હું કે ગુલદામ કહી પણ ભૂલવાનાં નથી પાછા વળો ત્યારે આ ગુલામને જ મેજબાન થવાનો અવસર આપશો, સિધાવો અને કામચાખ થઇને જલ્દ પાછા ફરો.” જમાલુદ્દીને વિવેકસહિત સતોષ અને સદ્ભાવનો પરિચય કરાવ્યો.

“આમીન !” આલમખાને હૃદયાર કાઢ્યો.

જમાલુદ્દીન “ત્યારે હું આપના અશ્વને અસ્તબલમાથી બહાર લાવુ છું,” એમ કહીને નીચે આવ્યો ગયો, અને તેથી ગુલદામ સાથે બે વાતો કરી લેવાને. આલમખાનને અલ્પ સમય મળી ગયો. તેણે કહ્યું કે “અજીજ ગુલદામ, તારે કોઈ પણ જાતની ચિંતા રાખવી નહિ, વળતી વેળાયે હું બે દિવસ અહીં રહીશ, તે વેળાયે આપણે પેટભરીને વાતો કરીશું અને બે પંજાબ તરફ આવવાનો તારો મુસ્તકીમ ધરાદો હશે તો હું તને પંજાબમા પહોંચાડી દઈશ, એટલું જ નહિ, પણ ત્યાં હું અમીરાના દમામથી રહી શકે, એવો ઇનતજામ પણ કરી આપીશ. માટે અત્યારે હવે ખુદા હાકિજ !”

“ખુદા હાકિજ ! મારા મેહરબાન અજીજ, ખુદા હાકિજ !” ગુલદામે એમ કહીને તેનાં નેત્રોમા એક પ્રકારનો વિલક્ષણ ભાવદર્શક દૃષ્ટિપાત કર્યો.

આલમખાન નીચે આવ્યો અને જમાલુદ્દીનના હાથમાથી પોતાના અશ્વની લગામ લઇને અશ્વની પીઠપર ચઢી બેઠો. અનીસ અને દુબીર પણ ઘોડાપર સવાર થઇ ગયા એટલામાં આવર્ચીખાનામાથી દોડતી ગુલદામ આવી લાગી અને એક નાની પોટલી આલમખાનને આપીને કહેવા લાગી કે “હવે પછી આવનારી મન્જિલગાહમા બેઠાએ તેવી સગવડ ન હોવાથી ઘોડાકે નાન અને સરકા કવાબ આપના માટે મેં સવારમાં તૈયાર કરી રાખ્યા હતા તે આમ છે રસ્તામા કામ લાગશે.”

“મહજ નવાજિશ !” આલમખાને ઉપકાર માન્યો અને ભાતાની તે પોટલી દુબીરના હાથમાં આપી દીધી.

“સલામવાલેકુમ !” ત્રણે મુસાફિરોએ સફરની તૈયારીને સૂચવનાર શબ્દનો ઉચ્ચાર કર્યો.

“વાલેકુમસ્સલામ !” આલમખાન તરફથી જવાબ મળ્યો.

મુસાફિરોએ પોતાને એડીઓ મારીને ચલાવી દીધા તેઓ નવા સૂધી દેખાતા હતા ત્યાં સૂધી ગુલદામ તે દિશામા નજર દોડાવતી જણી હતી, પણ એવે વેળે ન્યારે તેઓ દેખાતા બધ થયા ત્યારે તે બિચારી પણ નિરાગ થઇને મન્જિલગાહમાના પોતાના ઓરડામા ચાલી ગઈ, કારણ કે, તેના દિલનો આરામ થોડો ગયો હતો.

પ્રકરણ ૮ મું

આલમખાનના પ્રયત્નની સફળતા

કાબુલના શાહ બાબરને હરિયાણી, ઝાડપાન અને બગીચા આદિનો બહુ જ શૌક હોવાથી તેમ જ સૃષ્ટિસૌન્દર્યની સમીક્ષાનો અત્યંત નાદ હોવાથી કાબુલના નાના પ્રકારનાં પુષ્પવૃક્ષ, ફલવૃક્ષ તથા સુશોભિત વૃક્ષોથી ઉભરાઈ જતા તથા સૃષ્ટિસૌન્દર્યથી અતિશય સુસપન્ન પ્રદેશો તેના કુખ્ય મનને નિરંતર રંજિત કર્યા કરતા હતા. બાબરમા આવા સૃષ્ટિવૈભવના અવલોકનથી સતોષ પામવાની શક્તિનો આટલી સીમા પર્યંત નિવાસ હતો, એ તેની એક વિશિષ્ટતા જ કહી શકાય. બાબરે પોતાના મનોરંજનમાટે કાબુલમાં અનેક સ્થળે બગીચા કરાવ્યા હતા, પરંતુ કાબુલ નગરના બાહ્ય ભાગમાં એક સુંદર ટેકરીપર તેણે જે એક ખાસ બાગ બનાવરાવ્યો હતો તેના જેવો સુંદર બાગ તે સમયમા અન્યત્ર ક્યાય પણ અસ્તિત્વ ધરાવતો નહોતો. એ બાગ ઇ સ ૧૫૦૮ મા બનાવવામા આવ્યો હતો અને તેને 'બાગે વફા' એટલે કે 'વફાદારીનો બગીચો' એવું ઉલ્લેખ નામ આપવામા આવ્યું હતું. કિલ્લા અને શાહીમહલની વચ્ચે વહન કરતી નદીના ઉપરના ભાગમા એ બાગ શોભી રહેલો હતો. એ સ્થાનમા હિન્દુસ્તાનનાં કેટલાક વૃક્ષોને પણ લાવીને રોપવામા આવ્યા હતાં અને તે વૃક્ષો ત્યાંની ભૂમિમા પોષાઈને ઉત્તમ સ્વરૂપમા ઊગી નીકળ્યા હતાં. એ બાગમાં એક ઉંચી નાની ટેકરી આવેલી હતી અને તેમાથી સ્વચ્છ જળનો એક ઝરો વહેતો હોવાથી તે ઝરાનું પાણી બાગમાના ઝાડોને આનાયાસ મળ્યા કરતું હતું અને તેથી બાગને જે સૌન્દર્યની પ્રાપ્તિ થતી હતી તે તો વળી વધારામાં જ બાગમાં નારંગી તથા દાડમનાં અસંખ્ય વૃક્ષો હતા અને ન્યારે નારંગીઓ પાકીને પીળી થઈ જતી હતી તે વેળાએ ત્યાં સ્વર્ગીય દૃશ્યનો જ આનંદ પ્રાપ્ત થતો હતો. વળી એ બાગમા જે એક વિશિષ્ટતા હતી તે એ કે શરદ્ઋતુમા કાબુલમા પ્રખર શીતલતા રહેતી હોવા છતાં એ બાગમાનું વાતાવરણ તો સમશીતોષ્ણ જ રહેતું હતું અને તેથી શરદ્ઋતુમા તો વળી એ બાગ અત્યંત આનંદદાયક થઈ પડતો હતો. એ બાગની આરે તરફ પથરની કિલ્લાની દીવાલ જેવી પાકી દીવાલ ચણી લેવામાં આવી હતી અને એક વિશાળ મંવેરાદ્વાર રાખવામા આવ્યું હતું. બાગની સભાળની બહુ જ ઉત્તમ વ્યવસ્થા રખાયેલી હતી. અત્યારે આપણે એ 'બાગે વફા' માં જ આલમખાન તથા તેના બે સાથીઓ સાથે બાદશાહ બાબરના દર્શનનો લાભ મેળવવાનો છે.

મધ્યાહ્નકાળ વીતી ગયો હતો. અને તેથી સૂર્યનારાયણના પાશ્ચાત્ય પ્રવાસનું મગળાચરણ થઈ ચૂક્યું હતું. નદીના જળપ્રવાહનો મંજુલ કલકલ નાદ શ્રવણને એક પ્રકારની મધુરતાનો અનુભવ કરાવતો હતો, નાનાવિધ પુષ્પોના આલ્હાદક સૌગંધથી મગ્નમા એક પ્રકારની નવી તરાવટ આવતી હતી અને સમશીતોષ્ણ વાયુની મદ લહરી શરદ્ઋતુમા કંપ ઉપજાવવાને બદલે આનંદને જ ઉપજાવતી હતી. આવા સમયમા કાબુલનો જમાનાનો ખાધેલો, તજરખાકાર, દીર્ઘકાય, ફરાતનું અને પ્રભાવશીલ શાહ બાબર 'બાગે વફા'ના

મધ્યભાગમાં લીલા કરેલા એક મખમલી શામિયાનામાં તુર્કી ગાલીચાપર ગોઠવેલી એક ઊંચી મખમલી મસ્નદપર પોતાના કેટલાક મોતેબર મુસાહિબો, સરદારો અને શાહનશાહ હુમાયૂનવડે ઘેરાયેલા શરાબનૌશી કરતો ખેડો હતો, કારણ કે, બાદશાહ બાબરને મદ્યપાનનો દોષ વિશાલ પ્રમાણે વળગી ગયો હતો. બાલ્યાવસ્થામાં તે અત્યંત લગ્નહુ હતો, પરંતુ અધિકાર હસ્તમાં આવ્યા પછી તે મદિરાને ભક્ત થઈ ગયો હતો અને તેથી દોસ્તો તથા મુસાહિબોના સંસુધાને એકત્ર કરીને તે મદિરાપાન કર્યા કરતો હતો. હિન્દુસ્તાનપર ચઢાઈએ કર્યા પછી તો તેના મદિરાપાનની માત્રા એટલી બધી વધી ગઈ હતી કે તે એક પક્કો દારૂડિયો બની ગયો હતો, એમ કહેતા લેશ માત્ર પણ અતિશયોક્તિ થાય તેમ નથી ક્યાંક કોઈ એક સુદર દૃશ્ય દેખાય, ખેતરો સારી રીતે પાક્યાના સમાચાર સંભળાય કે એવું જ બીજું કોઈ ચત્કિચિત્ત કારણ હોય થાય એટલે બાબર શાહની છાવણીમાં બાદાખારીનો જલસો આખો દિવસ જમશેલો સમજી લેવો મજાત હોય, મધ્યાહ્ન હોય કે રાત્રિનો સમય હોય; પરંતુ મદિરાપાનમાં કોઈ પણ સમયનો બાબરના શબ્દકોષમાં નિષેધ લખાયેલો જ નહોતો. મદિરા ઉપરાત તે વિન્યાતુ પણ સેવન કરતો હતો, પરંતુ કાબુલમાં ન્યારે તે શિકારે નીકળતો ત્યારે તો મદ્યપ્રાશનનો અવધિ જ થતો હતો છતાં પણ એટલું તો કહેવું જ જોઈએ કે, મદિરાસેવનના કારણથી તેણે પોતાના હિતની હાનિ કરી હોય અથવા તો બીજા કોઈને બળાત્કાર કરીને દારૂ પીવાની કરજ પાડી હોય, એવો બનાવ કદાપિ બન્યો નહોતો. તે મદિરા પીતો હતો, પણ મદિરાને પચાવી શકતો હતો.

મસ્નદની ડાબી બાજુએ થોડા અંતરપર એક વિશાળ મેજપર ચાદીના એક મોટા થાળમાં શરાબની ભરેલી મોટી ચાર સુરાહીઓ અને સોનાના પદરથી વીસ પ્યાલા પડેલા હતા. તાતારદેશવાસિની ચાર નવચૌવના બાદીઓ નાળે અદાજથી વારાફરતી સાકી થઈને શરાબના પ્યાલા ભરીભરી અહલેમેહકિલન આપ્યા કરતી હતી અને બાબર તથા તેના મુસાહિબો તે શરાબ તથા નાજનીન સાકીની વારવાર તારીફ કર્યા કરતા હતા. શરાબની છઠ્ઠી પ્યાલીને મુખદ્વારા ઉદરમાં સ્થાન આપતા બાબરે શરાબની તારીફમાં જણાવ્યું કે—

“જો પાકે પરવરદિગારે આ શરાબ જેવી અજબ અને નાયાબ ચીજને ઇન્સાનમાં આ દુનિયામાં પચાદા ન કરી હોત, તો ઇન્સાન ગમગીનીના દરિયામાં જ ડૂબેલો રહેત અને તેની જિન્દગી વખાલ થઈ જત અથ હાનરીને દરબાર, ચારેલા ધાર! કોઈએ ખરું જ કહ્યું છે કે,

‘સ્તમો બહમન બનાતી હય શરાબ,
રજ ચૌર ગમસે છુડાતી હય શરાબ,
અયરો નશાત આહિયે હર્મ હુન્દર હો,
દુનિયા કે રજે ગમ હો ન જોડે નસૂર હો,
સર્મસ્તિયાકા જલસેમે આલમ બુરર હો;
ખેહોશિયોકા બજમમે રો લુફર હો,
મેહફિલમે શોરે કુલકુલે મીનાઓ મુલ હુવા,
લા સાકિયા શરાબ કે તૌબાકા કુલ હુવા!’”

રહો હું પોતે, અર્થાત્ દેહલીનાં તાબેતખ્ત સાથે મારી પૂરેપૂરી નિસ્ખત હોવાથી જો આપની કૃતહયાળી પછી દેહલીની બાદશાહત મને ન મળે, તો આપની સાથે મારી દુશ્મની થવાનો સભવ માની શકાય, પરંતુ મારી હાલત એવી નથી કે મારાથી આપની સાથે લેશ માત્ર પણ દુશ્મની કરી શકાય, કારણ કે, તેમ કરવાથી મારું જીવનું પણ દુશ્વાર થઈ જાય, એ તો ખુદ્દુજ છે. વળી આપ હિન્દુસ્તાનમાં આવીને કાયમમુકામ થશો અને દેહલીનાં તખ્તોતાબને પચાવી પડશો, એવો મારા દિલમાં જરા પણ શક નથી, છતાં પણ ધારો કે આપની એવી જ ઇચ્છા થાય, તો આપ મને આપના મુબારક હાથથી જો કંઈ પણ રાજ થઈને આપશો તેટલાથી જ હું સંતોષ માનીશ; આપનો વફાદાર હોસ્ત થઈને રહીશ અને જ્યાં આપનો પસીનો પડશે ત્યાં હું મારું લોહી રેડી બતાવીશ. હિન્દુસ્તાનના રાહનશાહ આપ થશો, તો પણ અત્યાર કરતાં તો મારી હાલત સારી જ રહેશે એવો મારો દૃઢ વિશ્વાસ છે અને એટલામાટે જ મારા મદદગાર તરીકે હિન્દુસ્તાનમાં આલવામાટેનો હું આપને આટલો બધો આગ્રહ કરી રહ્યો છું.”

અત્યાર સૂધી બાબરના મનમાં હિન્દુસ્તાનમાં જ શાશ્વત નિવાસ કરવાનો કિંવા ‘રાહનશાહ હિન્દોસ્તા’ થવાનો લેશ માત્ર પણ વિચાર નહોતો અને ઉપર્યુક્ત શકા તેણે કેવળ આલમખાનના હૃદયની પરીક્ષા લેવામાટે જ, દર્શાવી હતી, પરંતુ વાસ્તવિકતાથી ઇશ્વરે જ તેના હૃદયમાં ગુપ્ત પ્રેરણા કરીને તેના મુખથી એ શબ્દોનો ઉચ્ચાર કરાવ્યો હતો, કારણ કે, તેનો હિન્દુસ્તાનમાં જ દૃઢ નિવાસ થવાનો હતો અને હિન્દુસ્તાનમાં ‘અગલિયા રાહનશાહત’ની સ્થાપનાનું માન તેને જ મળવાનું હતું તેની આ એક પૂર્વ સૂચના હતી, પરંતુ જેમ એ ધટનાથી આલમખાન અજ્ઞ હતો તેમ જ બાબરે પણ અજ્ઞ હતા અને તેથી આલમખાનના ઉપર્યુક્ત ઉદ્દેશોને સાબળીને બાબર પ્રસન્નતાદર્શક અને હાસ્યમંડિત મુખમુદ્રા તથા ગંભીર સ્વરથી કહેવા લાગ્યો કે “હોસ્ત આલમખાન, આપ મને આટલો બધો મોતેબર માનો એ અને મારામાં આપનો આટલી હદ સૂધી બરોસો છે, તો હું પણ કારણ વિના કદાપિ હક્તલકી કરનાર નથી અને આપની સંવતનતને હું મારી પોતાની કરનાર નથી, માત્ર હિન્દુસ્તાનનો હાકિમ મારો માતહત અને જેરહસ્ત રહે એ જ મારી તમન્ના છે અને આપને આ મદદ આપવાથી જો મારી એ તમન્ના પૂરી થાય, તો બસ છે.”

“હિન્દુસ્તાનનો હાકિમ થવા પછી પણ આપનો આ ખાકસાર બાદિમ આલમખાન હમેશા આપનો માતહત અને જેરહસ્ત થઈ રહેવાને તૈયાર છે, કારણ કે, એથી મારી સંવતનત બેગૌફ રહેશે અને મારી આબરુમાં પણ વધારો જ થશે.” આલમખાને બાબરના પ્રસ્તાવનો તત્કાળ હસતા મુખથી સ્વીકાર કરી લીધો.

“જો રિયાસતે હિન્દુસ્તાન આપના તાબામાં આવે, તો લડાઈનો બધો ખર્ચ તમારે જ આપવો પડશે અને લટકાટમાં મળેલા માલોનરપર અમારો જ હક રહેશે, એ શર્ત આપને કુબૂલ છે?” બાબરે એક નવી શર્ત સભળાવી.

“આ ઇન્સાફની વાત છે અને મને તે બસરોચશ્ચ કુબૂલ મંજૂર છે.” આલમખાને એ શર્તનો પણ આનન્દથી સ્વીકાર કરી લીધો.

“બહુ સારું ત્યારે હાલ તરત હું આપને વીસ હજાર સિપાહોની કેળવાયેલી કૌજ આપું છું અને મારા ચાર હોશિયાર અફસરજોને પણ આપની સાથે મોકલું છું પ્રથમ આપ દૈલ્લતખાનની સલાહથી ખંજનને તાબે કરી લેવું અને ચાર પછી દૈલ્લતખાનની કૌજને પણ સાથે લઈને ઇબ્રાહીમ લોદી સાથે લડવા-માટે દેહલીની દિગામા આગળ વધવું. મારા અફસરજો અને મારા કૌજ જવાનો આપના દરેક હુકમની મારા પોતાના હુકમ પ્રમાણે જ તાત્તીલ કરશે અને થોડો ઘણો ખર્ચનો પણ રસ્તાના ખર્ચમાટે આપની સાથે રવાના કરવામાં આવશે હિન્દુસ્તાનમાં પહોંચ્યા પછી જો જરૂરત પડે, તો પચગામ મોકલીને મને ખાવાવળે અને નહિ તો કૃતહયાળ થવા પછી મને મળવામાટે આપ પોતે જ પાછા એક વાર કાબુલમાં આવવું આપની સાથે આવનારી કૌજ ચાર દિવસમાં તૈયાર થઈ જશે” બાબરે આલમખાનને મદદ આપવાનો પોતાનો નિશ્ચય દર્શાવી દીધો.

“પાકપરવરદિગાર મારી આ કોશિશમાં મને કામચાખી બપોરે અને આપ આલીનહુના આ એહસાનનો બદલો વાળી આપવાનો મ્ઓકા આ કિદવીને જઈને આપે, એજ મારી એકમાત્ર તમન્ના છે” આલમખાને કૃતજ્ઞતાને યોગ્ય ગળદોમાં વ્યક્ત કરી બતાવી.

“આમીન!” કહીને બાબરે તાતારી બાદીને કહ્યું કે “કુમરપારા, જામે શરાબ લાવ અને ગીતાર સાથે કોઈ દિલ્લેસ્પ ગજલ ગાઈને મારા તથા મારા આ છશાન મેહમાનના દિલને બે ઘડી બડલાવ.”

“બસરોચશ્મ, આલમખાનહા!” એમ કહીને કુમરપારાએ શીરાજમાં બનેલી અંગૂરી શરાબનો લગભગ અડધા રોરનો જામ ભરીને બાબરના હાથમાં આપ્યો અને ત્યાર પછી ગીતારના તારને મેળવીને પોતાના બુલબુલ જેવા કંઠથી હાવ-ભાવો સહિત તુર્કી ભાષામાં રચાયેલું એક પ્રેમસંગીત તે ગાવા લાગી કે જેનો આશય આ પ્રમાણેનો હતો—

ગજલ

“ગરીબાંકા લી કાઈ આસરા હોતા તો ક્યા હોતા,
ખુતે કાફિર હમારાલી, ખુદા હોતા તો ક્યા હોતા—ગરીબાંકા
કાઈ લજજત નહીં હય્ ફિર લી દુનિયા જન દેતી હય્,
ખુદાવન્દા, મહબ્બતમેં, મજ્ન હોતા તો ક્યા હોતા—ગરીબાંકા
જબ ઇતની બેવકાઇપર હસે દિલ ખ્યાર કરતા હય્,
તો, ચારખ, વો સિતમગર ખાવકા હોતા તો ક્યા હોતા—ગરીબાંકા
સુના હય્ હમને વો જિંકે વકાંયે ગયર કરતે થે,
જો મય્ લી ખીયમ કુછ બોલ હકા હોતા તો ક્યા હોતા”—ગરીબાંકા

સંગીતની સમાપ્તિ થતાં “મરહુમા, આફરીન અને વાહવાહ”ના શ્રોતા-ઓના મુખમાથી એકત્ર હૃદયારો નીકળવા લાગ્યા અને “બાગેવકા”માં તેનો પ્રતિધ્વનિ થતો પણ સંભળાયો હાતમદિલ અને સખીમદે શાહ બાબરે પોતાની પાસે જ બેઠેલા ખાનખાને કુમરપારાને એક સો સોના મોહોરો બપોરે

“એક વાર મારા અહેરાને હુલ્લે જોયો છે; પણ કોઈ કારણથી હુલ્લે આ અહેરાને ભૂલી ગયા છે. પણ ફિકર નહિ; આપની યાદદાસ્ત હંમણાં જ તાજ થશે અને થોડી વારમાં જ આપ મને ઓળખી શકશો.” એમ કહીને તે નૌજવાને પૂછ્યું કે: “પરંતુ અત્યારે અહીં કોઈ ગયર શખ્સ આવે તેમ તો નથીને? કારણ કે, મારે આપને એક બહુ જ ખાનગી બાબત જણાવવાની છે જે આપની નાન હોય તો, દરવાજાને અદરથી બંધ કરી લઉં.”

“ખાખુશી દરવાજાને અંદરથી બંધ કરી લે, મારી એમણે જરા પણ ના નથી, પણ એ સાથે યાદ રાખજે કે જે કાંઈ દગોફ્ટો રમીશ, તો અત્યારે અને આ સ્થાનમાં જ તારી જિન્દગીનો ખાતમો થઈ જશે.” આલમખાને દરવાજાને બંધ કરવાની અનુમતિ સાથે તે આગતુક યુવકને સાવધ રહેવાની સૂચના પણ આપી દીધી.

તે નૌજવાને દરવાજાને બંધ કરીને અંદરથી સાકળ વાસી લીધી, દીવેટપર મોગરો જમી ગયો હતો તેને ખેરવી નાખીને દીપકના પ્રકાશને કાંઈક વિશેષ તીવ્ર કર્યો અને ત્યાર પછી શરદીથી પોતાના શરીરને રક્ષવામાટે ઊંટના વાળના ગરમ કપડાનો ગળાથી પગની ધૂંટીઓ સૂધી લંબાયેલો જે હીલો ઝખ્ખો તેણે પહેર્યો હતો તેને અપળતાથી ઊતારી નાખ્યો અને માથાપરના મોટા દુપટ્ટાને પણ ઊતારીને દૂર ફેંકી દીધો. તેના શરીર તથા મસ્તકપરથી ઝખ્ખો તથા દુપટ્ટો દૂર થતાં જ એક નૌજવાન મર્દ નહિ, પણ આલમખાની હસીના એક નૌજવાન નાજનીન પોતાનાં નેત્રો સમક્ષ ઊભેલી આલમખાનના જેવામાં આવી, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ આલમખાને હવે તેના અહેરાને પણ સારી રીતે ઓળખી લીધો. તે થોડી વાર તો આશ્ચર્યચકિત થવાથી કાંઈ બોલી શક્યો નહિ, પરંતુ ચિત્ત વ્રાત્ત કાંઈક સ્થિર થતાં તે એ દુનિયાની દરને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કે —

“કુમરપારા, તને મર્દાના પોશાકમાં જોતા જ મારા દિલમાં શક પચેલા થયો હતો કે મર્દમાં આવું હુસ્ન અને આવી નળકત હોઈ શકે જ નહિ; પરંતુ ખુદાની કુદરતનો પાર ન હોવાથી મેં એ વિશે કાંઈ પણ બોલવાનું વ્યાજબી ધાર્યું નહોતું તારા અહેરાને મેં એક વાર જોયો હતો અને તે પણ આજે જ જોયો હતો, પણ તારા મર્દાના પોશાકના કારણથી હું તે અહેરાને ઓળખી શક્યો નહોતો, એ તારું કહેવું રાસ્ત છે હવે તારા આ જતાના પોશાકને જોતાં જ મારી યાદદાસ્ત તાજ થઈ છે અને બાદશાહ બાબરની તાતારી ખાંદી તરીકે હું તને બરાબર ઓળખી શક્યો છું પણ કુમરપારા, મારી સાથે તારી વધારે કાંઈ પણ ઓળખાણ ન હોવા છતાં આવી ઘોર અંધારી રાતે અવે આવી સખ્ત શરદીમાં આમ વેશ બદલી અહીં મારી પાસે આવવાનું સાહસ તે ‘શા’ કારણથી કર્યું છે, એ મારી સમજમાં આવી શકતું નથી તું મારા કયા દોસ્તની દોસ્ત છે? માગ દોસ્તની દોસ્ત છે કે મારા કોઈ દોસ્તની માથકા છે?”

“હું જેની દોસ્ત છું, તે આપની પણ દોસ્ત છે અને તે પણ મારી હુસ્નત ઔરત હોવાથી ઔરતની માથકા ઔરત થાય, એ કદાપિ સંભવે જ નહિ, સારાંશ કે, હું આપના કોઈ મર્દ દોસ્તની માથકા નથી, પણ આપની એક ઔરત દોસ્તની બહેનપણી છું” આ જવાબ આપીને કુમરપારાએ આલમખાનને આશ્ચર્યજનક વિચારમાં નાખી દીધો.

“કાંઈ ઔરત અને તે મારી દોસ્ત?” આલમખાને અન્યથા બતાવીને પૂછ્યું

“ત્યારે કાબુલના સુલતાનેવક્તની મન્જિલગાહના બુર્જ દરેગા જમાલુદ્દીનની નૌજવાન તથા હુસ્નઆરા દુખ્તર ગુલદામ તમારી દોસ્ત નથી કે શું? તેને અહીંથી પાછા ફરતાં મન્જિલગાહમાં બે દિવસ રહેવાનું અને તેની એક તમન્નાને પૂરી કરવાનું આપ બન્દાપરવરે વનચ નથી આપ્યું કે શું?” કુમરપારાએ તેને તેના ગુલદામ સાથે થયેલા પરિચયનું સ્મરણ કરાવ્યું.

“બેશક; ગુલદામ મારી દોસ્ત છે અને તેને મેં અહીંથી પાછા ફરતાં મન્જિલગાહમાં બે દિવસ રહેવાનું તથા તેની એક દિલી ખાલિશને પૂરી કરવાનું વચન પણ આપેલું છે અને તે વચનના પાલનમાટે જ મેં અહીંથી ખામદાદમાં જ સફર કરી જવાનો બંદોબસ્ત કરી રાખ્યો છે પણ એ સાથે એટલું પણ તારે જરૂર સમજી રાખવાનું છે કે ગુલદામ સાથે મારી પાક મહુબ્બત છે અને તે મહુબ્બત છેવટ સુધી પાક જ રહેવાની છે કોઈ ગફા મતલબતથી મેં તેની સાથે દોસ્તી કરેલી નથી.” આ પ્રમાણેના ખુલાસો કરીને આલમખાને પૂછ્યું કે “પરંતુ ગુલદામ સાથેની મારી દોસ્તીની અને તેને મેં આપેલા કબોલની બીના તારા જાણવામાં કયાથી અને કેમ કરીને આવી શકી વાર?”

એ સવાલનો જવાબ આપતી કુમરપારા ગલીરતાથી બેલવા લાગી કે. “બન્દાનવાજ, આપને હું હમણા જ કહી ચૂકી છું કે ગુલદામની હું એક બહેનપણી છું અને તે સાથે વિશેષતાથી ભાર આપીને મારે જણાવવું લેઈએ કે અમે સાધારણ બહેનપણીઓ નથી, કિન્તુ બે સગી બહેનો કરતા પણ વધારે અને એકબીજા માટે મરી ફીટનારી બહેનપણીઓ હોવાથી અમે એકબીજાનાં બેદ તથા સુખદુઃખનાં કારણોને સારી રીતે જાણીએ છીએ આપ સાથે થયેલી તેની મુલાકાતનો અને આપના કબોલનો અહવાલ એક રુક્કો લખીને તેણે મને જણાવ્યો છે તેમ જ આપને મળવાનું ફર્માવ્યું છે તેટલામાટે જ અત્યારે સાહસ કરીને મારે આપની પાસે આવવું પડ્યું છે અને આપના આરામમાં ખલલ પહોંચાડવો પડ્યો છે.”

“તારી બહેનપણીએ મને મળવામાટેની સૂચના શા કારણથી લખી મોકલી છે? મને અહીંથી નીકળ્યા પહેલાં તારે કોઈ ખાસ બાબત જણાવવાની છે? જો તેમ હોય, તો ખુશીથી તે બાબત જણાવી દે.” આલમખાને સુદાની વાતપર આવવાની કુમરપારાને સૂચના આપી.

“ગુલદામનું મને એવું ફર્માન છે કે બની શકે ત્યાં સુધી મારે પણ આપની સાથે જ હિન્દુસ્તાનમાં જવામાટે કાબુલમાર્ગી નીકળવું, કારણ કે, જે કાર્યની સિદ્ધિમાટે ગુલદામ પંજાબમાં જઈને રહેવાના સુસ્તકીમ ઇરાદાપર આવી લાગી છે, તે કાર્યની સિદ્ધિમાટેની કોશિશમાં તેને મારી મદદની ખાસ જરૂરરત છે, તેમ જ આજે એક એવો બીજો પણ ખાસ સળખ પચદા થયો છે કે જેણે મને આપની સાથે હિન્દુસ્તાનમાં આવવામાટે વળી વધારે મજબૂર કરી નાખી છે. મારો આપની સાથે ખામદાદમાં જ અહીંથી સફર કરવાનો નિશ્ચય છે અને એ વાર્તા આપને જણાવવામાટે જ હું અત્યારે અહીં આવી છું, કારણ કે હું ઔરતબત હોવાથી એકલી સફર કરવાની માગી મળી નથી જો કે સફર તો હું મર્દાના વેશમાં જ કરવાની છું અને તેના કેટલાક સળખ કારણો પણ છે.”

કમરપારાએ શુલંદામતા ફર્માન સાથે પોતાના હિન્દુસ્તાનમાં આવવાના એક શ્રમ કારણનો પણ સ્કેટ કરી બતાવ્યો.

“પરંતુ સુલ્તાન આખર તારા જેવી પોતાની એક ખાસ માહરૂ બાંદીને આવી રીતે અચાનક આંધ્યા જવાની રજા આપે, એ મને તો ગયરસુચિન દેખાય છે અને તેમની રજા વગર તેમની તારા જેવી બાંદીને પોતાની સાથે લઈ જતા મારું દિલ અચકાય છે; કારણ કે, અત્યારે સુલ્તાન આખરના એહસાનના ભાર નીચે હું દબાયલો છું અને તેમની મદદથી જ મારે મારી ગયેલી સલ્તનતને પાછી મેળવવાની છે એહસાનકદરામોશ થવું એ હન્સાનિયત નથી.” આલમખાને કંટકીક વાર સંધી વિચાર કર્યા પછી તેને પોતાની સાથે લઈ જવાના સંબંધમાં એક મનબૂત વંધો બતાવ્યો.

“આ બાબતનો આપ જરા પણ ખૌફ રાખશો નહિ. કારણ કે, સુલ્તાન સલામત પાસેથી આપના ગયા પછી ‘ખાગે વફા’માં જ મેં અસુક કારણ બતાવીને ખામદાદમાં અર્હોથી સફર કરી જવામાટેની રજા મેળવી લીધી છે અને સુલ્તાને મને ખસે સોના મોહોરો આપીને કંટકાંક હથિયાર તથા ઘોડાનો પણ મારા માટે ખંદોબસ્ત કરાવી આપ્યો છે તાતાર દેશની ઔરત કદાપિ બેવફા થઈ નથી અને થવાની પણ નથી. મારી વફાદારી આહન્દા આપના જેવા તથા જાણવામાં આવશે અને ત્યારે જ આપ મારી વફાદારીની કદ્ર કરી શકશો.” કમરપારાએ આલમખાનના વાધાને સાંભળી મારી દીધી.

“સુલ્તાન આખરે તારા જેવી એક પરીપયકર, નૌજવાન, ખુશમિનજ, તાલીમયાક્તા અને મિલનસાર તબીયતની નાજનીને એકદમ પોતાથી દૂર થવામાટેની રજા આપી દીધી છે, એ સાંભળીને મને તો અન્યથા જ થયા કરે છે જો હું મારી બાંદી હોત, તો હું તને આવી રીતે એકદમ કદાપિ પોતાથી દૂર થવાની રજા આપી શકત નહિ.” આલમખાને આશ્ચર્ય દર્શાવ્યું.

કમરપારા એનો ખુલાસો કરતી કહેવા લાગી કે “આલો હન્દરત, આપના બોલવાનો અને આપની અન્યથાનો મતલબ મારી સમજમાં આવી ગયો છે પરંતુ એક નમકહલાલ અને ભંનિસાર બાંદી તરીકે મારે આપને જાણાવવું જોઈએ કે અમારા સુલ્તાન સલામત શરાબ તથા કબાખતા તેમ જ નાચ તથા ગાનાના શૌકીન છે ખરા; પણ પોતાની પરણેતર બેગમો અને નિકાહની બીબીઓ વિના બીજા હસીના ઔરતોની નાનકળ મહબ્બતના એટલે કે જનાકારીના મુસ્તાક નથી પોતાની બાંદીઓને તેમ જ પારખી ઔરતોને તેમણે બદનજરથી કદાપિ જોઈ નથી અને તેથી જ તેમણે આ નાચીજ બાંદીને તલ્લાજ પોતાથી દૂર થવામાટેની રજા આપી દીધી છે. આપ કદાચિત્ આશકમિનજ હો અને આપથી મારા જેવી બાંદીને આવી રીતે રજા આપવાની હદારતા ન બતાવી શકાય, તો તે એક ભૂલી વાત છે. પરંતુ કોઈ બાંદીનું એવું નસીબ ક્યાંથી કે તેને દૂર થવામાટેની રજા જ ન મળી શકે એટલી હદ સંધી તે આપ જેવા પોતાના આલીખાન્દાન, કદદાન અને મેહરખાન આકાના દિલમાં પોતાની જગ્યા કરી લે?”

કમરપારાની આ બેદબરેલી અને કાંઈક અંબીર આસપડે સૂચવનારી તાનાજીને સાંભળીને આલમખાનના મનમાં કાંઈક વિચાર પણ થયો અને આનંદ

પણુ થયો; છતાં રાત વધારે નીતેલી હોવાથી અને ખામદાદમાં વહેલા હડીને સફર કરવાની હોવાથી હવે એ વિનોદને અત્યારે આટલેથી જ અટકાવી દેવાના ઉદ્દેશથી તેણે કમરપાશને ખૂંચ્યું કે: “કમરપાશ, ત્યારે અત્યારે મર્દાના ગોશાકમાં તું આહી જ રહી રહેવાની છે કે ખામદાદમાં ત્યારે અગો આહીથી નીકળવાને તૈયાર થઈએ તે વેળાએ અમારી સાથે આવી મળવાની છે?”

“હું અત્યારે મર્દાના ગોશાકમાં આહી સૂવાની પણુ નથી અને ખામદાદમાં પણુ નીકળતી વેળાએ આપની સાથે આવી મળવાની નથી; કારણ કે કાબુલના ધણા લોકો મને જાણતા હોવાથી જો મર્દાના ગોશાકમાં પણુ મારો એકેરો જોવાખાઈ જાય, તો મારો રાજ ફારા યાય અને લોકોને મારી મર્યાનો એક નવો મંત્રો મળે, એ જોવાની મારી ઉચ્છા નથી. મારો આહીથી ખામદાદ પહેલાં જ નીકળી જવાનો ઇરાદો છે અને તેથી હું આપને કાબુલથી પાંચ ગાઉના ફાસલા પર મળીશ. પરંતુ આપના કદમોમાં મારી ખાસ એક અર્જ છે અને તે એ કે આપના સાથીઓ અમીર તથા હુસીરને તેમ જ આપની સાથે આવનારા સાદી સિંપાહીઓને પણુ હું ખોરત છું અને સુલ્તાન ખાખરની તાતારી ખાંદી કમરપાશ છું, એ લોક જાણવશો નહિ; કારણ કે, એથી મારી હાનિનો સંભાવ છે.”

“તારી ખાદિશ સુજળ તારા આ લોકને જાણનાર હું અને હું જ રહીશુ અને મારી જાણનાર હું તારો લોક કાપને પણુ જાણાવીશ નહિ; એટલે એ વિશે વંદેશિક રહેજે.” આલમખાને તેની ઉચ્છા અનુસાર વર્તવાનું અગિયરમ આપ્યું.

કમરપાશએ આલમખાનનો જોલસાત માનીને પોતાના મૂઠણ રાફી લંબાયલા ફેશકલાપને અડવા બીજા રાજદોગા કહીએ તો ફક્ત ફેશકલાપરુપ નાગને લાગેદીને દુપટ્ટામાં સંતાડી દીધા અને ‘જે’ અખાને ઉતારી નાખ્યા હતા તે અખાને પોતાના જતાના ગોશાકની ઉપર પહેરી લાકને પુનઃ પુરુષને દુનિમ અવતાર ધારી લીધો. ધરાપરિવર્તનના કાર્યની સમાપ્તિ થતાં તે આલમખાનને જાંઘળી કરીને ત્યાંથી આવતી થઈ ગઈ અને તેના જવા પછી આલમખાન સયનગંદિરમાં આવી રાખ્યામાં પડીને કમરપાશ વિશે નાના પ્રકારના તર્કવિતર્ક કરતો મનોમગ્ન હોવા લાગ્યો કે:-

“અફઘાન નાજનીનું અલંદાગ અને સુલ્તાન ખાખરની આ તાતારી ખાંદી કમરપાશ એકબીજાની જાહેનખાલીઓ કયારે અને કે ની રીતે મળે. હશે? અલંદાગે ખાસ ખત લખીને કમરપાશને મારી સાથે જ કાબુલમાંથી નીકળનાની સૂચના શા કારણથી આપી હશે? ત્યારપછી કમરપાશને મારી સાથે જ હિન્દુસ્તાનમાં આવવામાટે મજબૂર કરનારો બીજો ખાસ સળંગ રો મયદા થયો હશે? પોતાના જતાના ગોશાકમાં રહેવાને બદલે કમરપાશએ મર્દાના ગોશાકમાં ગુસારી કરવાનું શા કારણથી પસંદ કર્યું હશે? વળી એ મર્દાના ગોશાકના લોકને ગ્રામ રાખવાનું શું કારણ હશે અને મને આશકગિન્નજ કહીને મારી સાથે તાનાખાજ કરવામાં કમરપાશ જેવી આલાક નાજનીનનો શો મતલબ હશે? એ સમજા એવા સવાલો છે કે જેના ખુદાસાવાર જવાબ આપવાની ફિમાગમાં તાકત હોય એમ જણાતું નથી.” અતે એ સર્વ પ્રશ્નોનું સમાધાનકારક કાંઈ પણ અનુમાન ન કરી શકવાથી “હશે; જે કાંઈ હશે તે વખતના જવા સાથે અને એક વસવાથી ધીમે ધીમે પોતાની મેળે જ ખુલ્લું થઈ જશે એટલે અત્યારે જ એ ખાખ-

તેની ફિક્કથી દિશાગને વધારે તકલીફ આપવાની જુસ્સુરત નથી,” એવા પ્રકારના વિચારપર આવીને તે નિદાને આવીન થઈ ગયો.

આમદાદમાં અનીસ તથા દુબીર તેને જગાડવામાટે આવ્યા ત્યારે તે મોડો સૂતેલો હોવાથી ગાંઠ નિદામાં પડ્યો હતો, તો પણ તેમણે તેને જગાડ્યો અને કહ્યું કે “આમદાદનો સમય થઈ ચૂક્યો છે અને સામાને સફર તૈયાર છે, આપના ઘોડાને પણ પલાણ માંડીને તૈયાર રાખવામાં આવ્યો છે અને અમો તથા સુદતાનના સિપાહીઓ પણ તૈયાર છીએ; માત્ર આપની તૈયારીની જ વાર છે.”

આલમખાને ઊતાવળથી નિત્યકર્મ આટોપી લીધાં અને નમાઝ પઢી લઇને પોતાના પોશાક તથા હથિયારોને ધારણ કરીને તે નીચે આવી લાગ્યો. શાહી મેહમાંસરાના દરેગાને ઇનામ તરીકે પાંચ સોના મોહોરો આપીને તે અન્ધારૂઠ થયો અને તેણે પોતાના ઘોડાને ચલાવતાંની સાથે જ તેના અનુયાયિજનોએ પણ તેની પાછળ પોતાના અગ્રેને ચલાવવા માંડ્યા તેઓ થોડીવારમા જ કાબુલ શહેરને ત્યાગીને પૂંજળની દિશામાં પ્રવાસ કરવા લાગ્યા. કાબુલને છોડ્યા પછી પહાડી, ખડબંચડા રસ્તામાં ઘોડા ધીમા અને સભાળી સભાળીને ચાલતા હોવાથી, પાંચ ગાઉનો પંથ કાપતા તેમનો લગભગ એક પ્રહર જેટલો સમય વીતી ગયો. પાંચ ગાઉના ફાસલાપર મહાના પોશાકમાં ઘોડેસવાર કમરપારા તેને મળવાની હોવાથી આલમખાન પોતાની સાથેના સિપાહીઓને “આપણે કેટલો રસ્તો કાપી આવ્યા છીએ?” એમ વારવાર પૂછ્યા કરતો હતો. સર્વોદયને પણ લગભગ અર્ધ પ્રહર થઈ ગયો હતો અને તેઓ પાંચને બદલે સાત ગાઉનો પંથ કાપી આવ્યા. છતાં પણ કમરપારા આલમખાનના જોવામાં ન આવ્યા અને તેથી તેના મનમાં કમરપારા વિશે ખીલ કેટલીક વિલક્ષણ શકાઓ થવા લાગી. તેણે પોતાના મનને પૂછ્યું. “કમરપારા ક્યા ગઈ હશે ભલા?”

પ્રકરણ ૯ મું

દાવપેચની ખાલ

રાત્રિના સમયમાં એક અન્ય સાધારણ મંજિલગાહમાં ખાનપાન તથા આરામ લઇને ખીન દિવસના ઉપકાળમાં તે મંજિલગાહમાંથી રવાના થઈ આલમખાન તથા તેના સાથીઓ હવેનો માર્ગ સપાટ જમીનપરનો અને સારો હોવાથી, એક પ્રહર જેટલો દિવસ ચઢતા તો જમાલુદ્દીન જે મંજિલગાહનો દરેગો હતો તે મંજિલગાહના દરવાજાપર આવી લાગ્યા. દરવાજામાં એક ખીલે માણસ ઊભો હતો અને તે મંજિલગાહનો જ માણસ હતો એટલે આલમખાને તેને કહ્યું કે “ખુજર્ગ દરેગા જમાલુદ્દીનને જોલાવ અને તેમની દુખ્તર ગુલદામને અમારા ખાવાપીવાનો ખંદોબસ્ત કરવામાટેની ખબર આપી દે.”

પરંતુ આલમખાનનો એ હુકમ સાબળતાં જ તે માણસનો ચહેરો ઉતરી ગયો અને તેણે નમ્રતાથી કહ્યું કે. “ગરીબપરવર, ખુજર્ગ દરેગા જમાલુદ્દીનને ગઈ કાલથી સરસામ-સન્નિપાત-જેડુ થઈ ગયું છે, તેઓ હોશમાં નથી અને પાગલ પ્રમાણે ગમે તેમ બક્યા કરે છે એટલે તેમને અમોએ એક કોટડીમાં પૂરી

રાખેલા હોવાથી તેઓ આપની મુલાકાત લઈ શકે તેમ નથી, તેમજ ગુલદામનો આગે જે દિવસથી ક્યાંય પત્તો નથી એટલે જો આપનો હુકમ હોય તો આપના ખાવાપીવાનો બેઠોતો બંદોબસ્ત કરી આપવાને અમો તૈયાર છીએ, કારણ કે, આપ હમણા આઠ દિવસની વાતપરજ અહીં આવ્યા હતા એટલે આપને અમો સારી રીતે ઓળખીએ છીએ અને આપની હાતમદિલી તથા મુલાયમતથી પણ અમો આગાહ છીએ.”

“જમાલુદ્દીનની આવી હાલત છે અને ગુલદામ ગયરહાજિર છે ?” આલમખાને અન્તયખી બતાવીને પૂછ્યું

“જે દિવસની વાતપર અચાનક ગુલદામ ક્યાંક ગાયબ થઈ જવાથી જ જમાલુદ્દીનની આવી ખૌફનાક હાલત થઈ પડી છે જો ગુલદામ હાજિર હોત, તો જઈક જમાલુદ્દીનની આવી હાલત કદાપિ યાતજ નહિ” તે માણસે આમ કહીને એક નિશ્વાસ પણ નાખ્યો અને પોતાના આલ્પતર શોકને માર્મિકતાથી વ્યક્ત કરી બતાવ્યો.

કમરપારા પોતાના વચન પ્રમાણે માર્ગમા ન મળવાથી અને અહીં જે દિવસથી ગુલદામ ગુમ થયેલી હતી એવા સમાચાર સાંભળવાથી તેમજ ગુલદામ તથા કમરપારાના પરસ્પર ગાઢ સબંધનો ભેદ કમરપારાના મુખથી જે દિવસ પૂર્વે પોતાના જાણવામાં આવેલો હોવાથી આલમખાનના મનમા હવે ખીજ જ પ્રકારની ગકાઓ થવા લાગી અને તે બંને બહેનપણીઓ ક્યાંક સાથે જ નીકળી ગયેલી હોવી બેઠાં, એવો તેને ખાસ થવા લાગ્યો. પરંતુ અસારે જ એ વિષયની વિશેષ ચર્ચા ચલાવવાનો પ્રસંગ ન હોવાથી મનિલગાહના તે ખીજ દરંગા અખતરને તેણે કહ્યું કે. “વારુ, હાલ તરત અમારા બિતરવાનો અને અમારામટે ખાવાપીવાનો બંદોબસ્ત કરી નાખો, ત્ર તારા કામથી ફરિંગ થઈને ઉપર મારી પાસે આવ અને જે કાંઈ બન્યું હોય તે શાંતિથી મને કહી સંભળાવ, એટલે પછી આ બાબતનો આપણે વધારે વિચાર કરીશું અને જમાલુદ્દીનના દુખને દૂર કરવાનો ઉપાય શોધી કાઢીશું.”

ઘોડાને અસ્તબલમા લઈ જવામા આવ્યા, આલમખાનને ઉપરના ઓરડામા અને તેના સાથીઓને નીચેના ભાગમા બિતરવાની વ્યવસ્થા કરી આપવામાં આવી અને ખાવરચીને ખાતું તૈયાર કરવાનો હુકમ પણ અપાઈ ગયો. આ સર્વ વ્યવસ્થા કરી લીધા પછી અખતર આલમખાન પાસે ઉપર આવ્યો. ગાદીપર હુકો પીતો આડો પડ્યો હતો અને અખતર બેઠો બેઠો બેઠો ગયો આલમખાને અખતરને ગલીરતાથી

મનયખીબરેલો બનાવ એકદમ કેવી રીતે બની ગયો હતો, એનો અહવાલ મને કહી સંભળાવ”

આપની મેહમાન્દારી થોડા વખત પહેલા જ કરેલી તથા સીરતથી સારી રીતે વાકિફ છો, એટલે અને તેના ગુણોની તારીફ કરવાની વધારે ગુલદામ એક કેવી ભોળી અને ભલી છોકરી

તોની ક્ષિત્તી દિમાગને વધારે તકલીફ આપવાની જુસ્સુરત નથી,” એવા પ્રકારના વિચારપર આવીને તે નિદ્રાને આધીન થઈ ગયો.

બામદાદમાં અનીસ તથા દુબીર તેને જગાડવામાટે આવ્યા ત્યારે તે મોડો સૂતેલો હોવાથી ગાઢ નિદ્રામાં પડ્યો હતો, તો પણ તેમણે તેને જગાડ્યો અને કહ્યું કે “બામદાદનો સમય થઈ ચૂક્યો છે, અને સામાને સફર તૈયાર છે, આપના ઘોડાને પણ પલાણુ માડીને તૈયાર રાખવામાં આવ્યો છે અને અમો તથા સુલતાનના સિપાહીઓ પણ તૈયાર છીએ; માત્ર આપની તૈયારીની જ વાર છે.”

આલમખાને ઊતાવળથી નિત્યકર્મ આટોપી લીધા અને નમાજ પઢી લઈને પોતાના પોશાક તથા હથિયારોને ધારણ કરીને તે નીચે આવી લાગ્યો. શાહી મેહમાંસરાના દરોગાને ઇનામ તરીકે પાંચ સોના મોહોરો આપીને તે અન્નાસ્ત થયા અને તેણે પોતાના ઘોડાને ચલાવતાની સાથે જ તેના અનુયાયિનોએ પણ તેની પાછળ પોતાના અગ્રવાને ચલાવવા માઝ્યા તેઓ થોડીવારમા જ કાબુલ શહેરને પચાગીને પૂંજળની દિશામાં પ્રવાસ કરવા લાગ્યા. કાબુલને છોડ્યા પછી પ્રહાડી ખડબચડા રસ્તામાં ઘોડા ધીમા અને સભાળી સભાળીને ચાલતા હોવાથી, પાંચ ગાઉનો પથ કાપતા તેમનો લગભગ એક પ્રહર જેટલો સમય વીતી ગયો પાંચ ગાઉના ફાસલાપર મહાના પોશાકમાં ઘોડેસવાર કંમરપારા તેને મળવાની હોવાથી આલમખાન પોતાની સાથેના સિપાહીઓને “આપણે કેટલો રસ્તો કાપી આવ્યા છીએ?” એમ વારવાર પૂછ્યા કરતો હતો. સર્વોદયને પણ લગભગ અર્ધ પ્રહર થઈ ગયો હતો અને તેઓ પાચને બદલે સાત ગાઉનો પથ કાપી આવ્યા છતાં પણ કંમરપારા આલમખાનના જોવામાં ન આવ્યા અને તેથી તેના મનમાં કંમરપારા વિશે બીજી કેટલીક વિલક્ષણ શકાઓ થવા લાગી તેણે પોતાના મનને પૂછ્યું “કંમરપારા ક્યા ગઈ હશે ભલા?”

પ્રકરણ ૬ મું

દાવપેચની બાજી

રાત્રિના સમયમાં એક અન્ય સાધારણ મન્જિલગાહમાં ખાનપાન તથા આરામ લઈને બીજા દિવસના ઉપકાળમાં તે મન્જિલગાહમાંથી રવાના થઈ આલમખાન તથા તેના સાથીઓ હવેનો માર્ગ સપાટ જમીનપરનો અને સારો હોવાથી, એક પ્રહર જેટલો દિવસ ચઢતા તો જમાલુદ્દીન જે મન્જિલગાહનો દરોગો હતો તે મન્જિલગાહના દરવાજાપર આવી લાગ્યા દરવાજામાં એક બીજો માણસ બેસેલો હતો અને તે મન્જિલગાહનો જ માણસ હતો એટલે આલમખાને તેને કહ્યું કે. “બુર્જ દરોગા, જમાલુદ્દીનને જોલાવ અને તેમની દુખ્તર ગુલદામને અમારા ખાવાપીવાનો બદોબસ્ત કરવામાટેની બગર આપી દે.”

પરંતુ આલમખાનનો એ હુકમ સાબળતાં જ તે માણસનો ચહેરો ઉતરી ગયો અને તેણે નમ્રતાથી કહ્યું કે “ગરીબપરવર, બુર્જ દરોગા જમાલુદ્દીનને ગઈ કાલથી સરસામ-સન્નિપાત-જેવું થઈ ગયું છે, તેઓ હોશમાં નથી અને પાગલ પ્રમાણે ગમે તેમ બક્યા કરે છે એટલે તેમને અમોએ એક કોઠડીમાં પૂરી

રાખેલા હોવાથી તેઓ આપની મુલાકાત લઈ શકે તેમ નથી, તેમજ ગુલદામનો આગે બે દિવસથી ક્યાય પત્તો નથી એટલે જો આપનો હુકમ હોય તો આપના ખાવાપીવાનો જોઈતો બદોબસ્ત કરી આપવાને અમે તૈયાર છીએ, કારણ કે, આપ હમણા આઠ દિવસની વાતપરજ અહીં આવ્યા હતા એટલે આપને અમે સારી રીતે ઓળખીએ છીએ અને આપની હાતમદિલી તથા મુલાયમતથી પણ અમે આગાહ છીએ.”

“જમાલુદ્દીનની આવી હાલત છે અને ગુલદામ ગયરહાનિર છે?” આલમ-ખાને અન્યથા બતાવીને પૂછ્યું

“જે દિવસની વાતપર અચાનક ગુલદામ ક્યાક ગાયબ થઈ જવાથી જ જમાલુદ્દીનની આવી ખૌફનાક હાલત થઈ પડી છે. જો ગુલદામ હાનિર હોત, તો જઈક જમાલુદ્દીનની આવી હાલત કદાપિ યાતજ નહિ” તે માણસે આમ કહીને એક નિશ્વાસ પણ નાખ્યો અને પોતાના આલ્પતર શોકને માર્મિકતાથી વ્યક્ત કરી બતાવ્યો.

કમરપારા પોતાના વચન પ્રમાણે માર્ગમા ન મળવાથી અને અહીં બે દિવસથી ગુલદામ ગુમ થયેલી હતી એવા સમાચાર સાંભળવાથી તેમજ ગુલદામ તથા કમરપારાના પરસ્પર ગાઠ સળધનો ભેદ કમરપારાના મુખથી બે દિવસ પૂર્વે પોતાના જાણવામા આવેલો હોવાથી આલમખાનના મનમા હવે ખીજ જ પ્રકારની ગકાઓ થવા લાગી અને તે બંને બહેનપણીઓ ક્યાક સાથે જ નીકળી ગયેલી હોવી જોઈએ, એવો તેને ભાસ થવા લાગ્યો. પરંતુ અચાનક જ એ વિષયની વિશેષ અર્થ ચલાવવાનો પ્રસંગ ન હોવાથી મનિલગાહના તે ખીજ દંડાંગા અખતરને તેણે કશું કે “વારુ, હાલ તરત અમારા ઊતરવાનો અને અમારામાટે ખાવાપીવાનો બદોબસ્ત કરી નાખો, તુ તારા કામથી ફરિંગ થઈને ઉપર મારી પાસે આવ અને જે કાઈ બન્યું હોય તે શાંતિથી મને કહી સંભળાવ, એટલે પછી આ બાબતનો આપણે વધારે વિચાર કરીશું અને જમાલુદ્દીનના હુ બને દૂર કરવાનો ઉપાય શોધી કાઢીશું”

થોડાને અસ્તબલમા લઈ જવામા આવ્યા, આલમખાનને ઉપરના ઓરડામાં અને તેના સાથીઓને નીચેના ભાગમા ઊતરવાની વ્યવસ્થા કરી આપવામાં આવી અને ખાવરચીને ખાતુ તૈયાર કરવાનો હુકમ પણ અપાઈ ગયો. આ સર્વ વ્યવસ્થા કરી લીધા પછી અખતર આલમખાન પાસે ઉપર આવ્યો. આલમખાન વસ્ત્ર બદલીને ગાદીપર હુક્કો પીતો આડો પડ્યો હતો અને અખતર તેને નમન કરીને સામે જોતી ગયો. આલમખાને અખતરને ગલીરતાથી પૂછ્યું કે—

“અખતર, આ બંધો અન્યથાબરેલો બનાવ એકદમ કેવી રીતે બની ગયો અને આમ બનવાતું કારણ શું હતું, એનો અહવાલ મને કહી સંભળાવ”

“બન્દાપરવર, ગુલદામે આપની મેહમાન્દારી થોડા વખત પહેલા જ કરેલી હોવાથી આપ ગુલદામની સરત તથા સીરતથી સારી રીતે વાકિફ છો, એટલે તેની વધારે ઓળખાણ આપવાની અને તેના ગુણોની તારીફ કરવાની વધારે જરૂરત તો છેજ નહિ. આહ, ગુલદામ એક કેવી ભોળી અને ભલી છોકરી

બેન બચાવ છે. જે તે પોતાની મરજીથી જ અહીંથી ચાલી ગઈ હશે, તો જરૂર પંતબમા જ ગઈ હશે, કારણ કે, તેણે મારી આગળ મારી સાથે પંતબમા ચાલવાની પોતાની ખાદિશ બતાવી હતી અને પંતબમાં જવામાટેનું તેની પાસે એક પ્રબળ કારણ પણ હતું, એમ હું અનુમાનથી કહી શકું છું આ કારણથી મારી તમને એવી સલાહ છે કે હાલ શાંત થઈને બેસી રહો, મને પંતબમાં પહોંચી જવા દો અને ત્યાં ગુલદામની તપાસ કરી લેવા દો જે ગુલદામ ત્યાં હશે, તો હું પયગામ મોકલીશ અને તમને ત્યાં બોલાવી લઈશ. મારી જબાનમાં એતબાર રાખો અને ગુલદામને તે જ્યાં પણ હોય ત્યાં રક્ષવા અને આરામમાં રાખવામાટેની ખુદાતાલાને અર્જ કરતા રહો.”

“ત્યારે આપ મારી ગુલદામની બબર કેટલાક દિવસમાં મોકલશો? આપના પયગામબર અથવા નામાબરની મારે કેટલાક દિવસ સૂધી વાટ જોવી?” જમાલુદીને આતુરતાથી પૂછ્યું

“હું વધારેમાં વધારે ત્રણ મહિનામાં તો ગુલદામ પંતબમાં છે કે નથી, એટલી બબર જરૂર મોકલીશ અને જે તે પંતબમાં હશે તો તે ક્યાં છે, કેવી હાલતમાં છે અને પંતબમાં નાસી આવવાનું તેને શું કારણ છે, એ વિશેનો અહેવાલ પણ ખતમાં લખી જણાવીશ” આલમખાને કહ્યું

અચાનક અખ્તર પાછો ત્યાં આવી લાગ્યો અને તેણે એક બધ પરખીડિયું જમાલુદીનના હાથમાં આપીને કહ્યું કે “હમણાં જ એક હસીન નૌજવાન ઘોડે-સવાર નીચે આવ્યો હતો અને તે આ બધ લિકાકો આપને આપવામાટે મને આપીને તરત પાછો ચાલ્યો ગયો હતો તેના કહેવા મુજબ આ લિકાકામાં ગુલદામનો કાગળ છે મેં તેને ઘોડીવાર રેકવાની ઘણી કોશિશ કરી; પણ તે એકનો બે ન થયો અને ઘોડાને ઘોડાવીને તીરની પેઠે ફાર થઈ ગયો.”

જમાલુદીને લિકાકાને ફરીને તેમાંનો કાગળ કાઢ્યો તેમાં આટલા જ શબ્દો લખેલા હતા “કિબ્લગાહ, મારી બેવકૂફીથી મેં મારા હાથે જ મારી બકારત-કોમાર-ને લગાડેલા દાગને ઘોઈ નાખવામાટે આપના કદમોથી હું દૂર થઈ છું, હું જિન્દા છું અને જે મરે મારી બકારતને દાગ લગાડ્યો છે તે મરેની જે હું હકદાર ખીબી થઈ શકીશ તો પાછી આપની કદમખોત્તીમાટે આપની બિદમ-તમાં હાજિર થઈશ જે મારી તે હમ્મીદ બર નહિ આવે, તો હું આપને મારી કાળી સૂરત બતાવવાની નથી આ કારણથી અત્યારે હું જિન્દા હોવા છતાં આપે મને મરેફી જ માની લેવાની છે મને દિલથી ભૂલી જલ્લે અને મારી તપાસની તકલીફ લેશો નહિ આપની ગુનાહગાર અખ્તર ગુલદામ”

આ કાગળ વાચતા જ જમાલુદીનની આંખોમાંથી આવણુ ભાદ્રપદની વૃદ્ધિ સમાન આસૂઓની ધારા વહી નીકળી, અશ્રુના વહનથી દુખનો ભાર કંઈક ઓછો થતા તેણે તે કાગળ આલમખાનને વાંચવામાટે આપ્યો. આલમખાન પણ એ કાગળ વાંચીને શોકમગ્ન થઈ ગયો અને તડાળ કાઢી પણ બોલી શક્યો નહિ અખ્તરને આલમખાને ગભીર સ્વરથી પૂછ્યું કે—

“જે ઘોડેસવાર આવ્યો હતો, તેણે માથાપર એક મોટો દુપટ્ટો બાંધ્યો હતો અને શરીરપર કીટના વાળનો એક લાખો ગળ્લો પહેર્યો હતો કે કમ?”

“હા, તેનો પોશાક કાંઈક એવો જ હતો અને તે સાથે કમરે તંવાર હતી અને એક બદ્ધ પશુ તેની પાસે હતી તે નૌજવાન કેઈ કૌણ સિપાહી જેવો જ દેખાતો હતો અને હૃદયી જિયાદા ખુબસૂરત હતો” અખતરે કહ્યું.

આલમખાનનો નિશ્ચય થઈ ગયો કે ‘તે નૌજવાન પુરુષ વેષધારિણી કમર-પારા જ હોવી જોઈએ અને અત્યારે જ કમરપારા અહીં આવી ગઈ છે એટલે એથી સાફ જણાઈ આવે છે કે ગુલદામ પશુ કયાંક નજદીકમાં જ હશે અને તેણે જ કમરપારા માર્ફત આ ખત અહીં રવાના કર્યો હશે’ પરંતુ આ લેદ જમાલુદ્દીનને ન જણાવતા તેણે જમાલુદ્દીનને કહ્યું કે “પીરમદ, આપે પોતાની દુખ્તર નેકઅખતરને તે શબાળ-યૌવન-મા આવી જતા વખતસર ન પરણાવી તેનો જ આ અન્નમ છે અને તેથી હવે તમારે હાલ તરત ચુપકિદી અખિતયાર કરીને જ બેસી રહેવાનું છે અત્યારે હવે જો તમે તેનો પીછો પકડશો, તો તે બિચારી શર્મની મારી લાચારીથી ખુદકુશી કરી નાખશે જો તેની હમ્મીદ બર આવશે, તો તે જરૂર તેના કબોલ મુજબ તમારી પાસે કદમખોસીમાટે આવશે અને નહિ તો તે જીવતાં જીવત તો તમને પોતાનું કલંકિત મુખ નહિ જ બતાવે.”

“હું અત્યારે તો હવે મારી દુખ્તરનો પીછો પકડીને તેના મૌતનો બાધસ નહિ જ થાઉં, પણ જે બદમાશે મારી દુખ્તરની પાકીજગીને દાગ લગાવ્યો છે, તે બદમાશ જો તેને પોતાની હકદાર બીબી તરીકે કબૂલ રાખીને તેના દાગને નહિ મટાડે, તો તે બદમાશ રાયતાનખસ્ત ઇન્સાનની જાનનો દુશ્મન થઈને હું તેને મારી આ છુરીથી હલાલ કરીશ, મારી દુખ્તરને પણ મારી નાખીશ અને ત્યાર પછી હું પોતે પણ ખુદકુશી કરીને આ સિતમગર દુનિયાને હમેશને-માટે છોડી જઈશ મેહરબાન આલમખાન, હવે આપે મારી સાથે કંકત એક જ બલાઈ કરવાની છે અને તે એ કે મારી ગુલદામનો-તે બેવકૂ આરાક કોણ છે, તે કેવી ખસ્તતનો છે, તેનું ખાન્દાન કેવું છે અને તે કયાનો બાશિન્દો છે, એટલી ખબર તપાસ કરીને ગમે તે જોખમે પણ મને પહોંચાડજો અને તે પણ ત્રણ મહિનાની-અંદર હું નોકરીનું રાજનામું આપીને ત્રણ મહિનાની અંદર જ ખજાન-મા આવવાને તૈયાર રહીશ અને હરવક્ત આપના કાસિદની વાટ જોતો રહીશ” જમાલુદ્દીને શાંત થઈને આ પ્રમાણેના વિચાર દર્શાવ્યા.

“આ સૂઝળી ખબર તમારી બાહિરા મુજબ હું જરૂર તપાસ કરીને કાસિદ માર્ફત કહાવીશ અને ગુલદામની હમ્મીદને બર લાવવાની પણ, મને જો તે મળશે, તો, મારાથી બની શકતી કોશિશ કરી બતાવીશ” આલમખાને એ પ્રમાણેનું વચન આપીને જમાલુદ્દીનને શાંત કરી દીધો.

આ પ્રમાણેનું આશ્વાસન મળવાથી હૃદયમાં પોતાની અલગત પ્રિય પુત્રી ગુલદામના મુખદર્શનની આગામી હૃદય થતાં તે આશાના યોગે જમાલુદ્દીનના જડ યથેલા શરીરમાં એક પ્રકારના નવીન ચેતન અથવા નવજીવનનો આવિર્ભાવ થયો અને તેથી તે આલમખાન તથા તેના સાથીઓના ખાનેપાન આદિની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરાવવામાટે નીચે આદ્યો ગયો તેના જવા પછી હુકમો દમ ખેંચતો આલમખાન પોતાના મનમાં કહેવા લાગ્યો કે. “કમરપારા અને

ગુલદામ સાથે જ હોવી જોઈએ અને અહીંથી નીકળ્યા પછી રાસ્તામાં જરૂર તેઓ મારી સાથે આવી મળવાની જ. પણ ગુલદામના દામનને બગાડીને પછી તેનાથી કિનારો કરી જનાર નાપાક ધન્યાન કોણ હશે વારુ? આ લેહ ગુલદામ સાથે મુલાકાત થયા વિના જાણુવામાં આવી શકે તેમ નથી અને તેટલામાટે અત્યારે એનો વિચાર બેકાર છે.”

ખાનખાનની તૈયારીમાં લગભગ એક પ્રહર જેટલો સમય વીતી ગયો; દ્વિતીય પ્રહરનો અન્ત થવા આવ્યો હતો તે વેળાએ એક નકર આલમખાન-માટે લોજનનો થાળ પીરસીને ઉપર લઈ આવ્યો. ખાધા વિના ચાલે તેમ તો હતુ જ નહિ, એટલે આલમખાન જમવા તો બેઠો; પરંતુ ગુલદામની હાજરીમાં લોજનમાં તેને જે સ્વાદ આવ્યો હતો તે સ્વાદનો આજના લોજનમાં સર્વથા અભાવ જ દેખાવા લાગ્યો. આ દોષ ભોજનનો નહોતો કિન્તુ તે પોતાની ભાવનાનો જ હતો અને એ રહસ્યને તે પોતે પણ સારી રીતે જાણતો હતો. હતાવળથી લોજનના કાર્યથી નિવૃત્ત થઈ મન્જિલગાહના નોકરોને તેમની લાયકાત મુજબ ધનામ આપીને તથા લોજનની કીમતના પૈસા ચૂકવીને આલમખાનને નોકરોને ઘોડા પલાણીને તૈયાર કરવાનો અને પોતાના સાથીઓને સફર-માટે તૈયાર થવાનો હુકમ કરાવી દીધો. તૃતીય પ્રહરનો થોડોક સમય ગયો ત્યાં તો સફરની તૈયારી થઈ ગઈ અને આલમખાન જમાલુદ્દીનને વળી પણ આશ્વાસન આપીને પોતાના સાથીઓ સહિત ‘ખજળની દિશામાં આગળ વધવા-માટે લ્યાંથી રવાના થઈ ગયા.

ત્યારે શુ માર્ગમાં ગુલદામ તથા કુમરપારા સાથે આલમખાનનો મેળાપ થયો? નહિ; આલમખાન જમાલુદ્દીન પાસેથી રવાના થઈને ‘ખજળની અથવા તો પોતાના કાકા દૌલતખાનના સૂબાની સરહદમાં આવી લાગ્યો ત્યાં સૂઘી માર્ગમાં કયાંય પણ તે બંને હસીનાઓ તેને મળી નહિ અને તેથી અન્તે નિરાશ થઈને હાલ તરત તેણે તેમના સાક્ષાત્કારની આશાનો ત્યાગ કરી દીધો.

‘ખજળની સીમામાં પ્રવેશ કર્યા પછી માર્ગમાં જ તેને સમાચાર મળી ગયા કે ‘સૂબેદાર દૌલતખાન લાહોરમાં જ છે’ અને તેથી તેની ‘દૌલતખાન અત્યારે લાહોરમાં હશે કે નહિ હોય?’ એ શકનો અંત આવી ગયો. તે જે વેળાએ નિર્વિદ્ધ લાહોરમાં આવી પહોંચ્યો અને પોતાના કાકા દૌલતખાનને મળ્યો તે વેળાએ દૌલતખાન તેનો પ્રથમ પ્રમાણે જ બહુ સારો સત્કાર કર્યો અને તેને બાબરની મદદ મળતા તેના પ્રયત્નની સફળતાની વાર્તા સાંભળીને તે તેને મુબારકબાદ પણ આપવા લાગ્યો. પરંતુ ન્યારે આલમખાનને બાબર સાથેની મુલાકાત દરમ્યાન બાબર સાથે થયેલા વાર્તાલાપનો વૃત્તાંત સમજાવતા બાબરના ‘હિન્દુસ્તાનમાં ખુદાતાલાની મેહરબાનીથી મયદાને જગમાં ફેલ થાય અને દેહલીનાં તાજેતર ખત મારાં હાથમાં આવી જતાં મારી હિન્દુસ્તાનમાં જ રહેવાની મરજી થઈ જાય, તો તે વખતે તમારી દોસ્તી દુશ્મનીના સ્વપ્નમાં ફેરવાઈ જશે અને આપણા વચ્ચે એક નવી બેદિલી તથા નાઇતેફાઈ પચાદ થઈ જશે. આ કારણથી તમારા મદદગાર તરીકે હિન્દુસ્તાનમાં આવતા મારું દિલ કાંઈક અચકાય છે;’ એ ઉદ્ગારોનો પુનરુચ્ચાર કરીને એના ઉત્તરમાં પોતે ઉચ્ચારેલા

શબ્દોનો પણ પુનરુચ્ચાર કરી સભળાવ્યો. એટલે દૈવતખાનના મુખમડળમાં એક પ્રકારની ચિતાજન્ય કાલિમાયુક્ત ગણીરતાની છટા આવી ગઈ અને તે વિચારના ગહન સમુદ્રમાં નિમજ્જિત થઈ ગયો. દૈવતખાનના મુખમડળમાં થયેલા આવા પરિવર્તનને તથા તન્નન્ય મૌનાવલખનને જોઈને બાબરના એ ઉદ્ગારનું દૈવતખાનના દિલમાં જસ્વર કાઈ પણ નકારે પરિણામ થયેલું હોય જોઈએ, એમ આલમખાન અનુમાનથી જાણી શક્યો, પરંતુ દૈવતખાને મૌનનું અવલખન કરેલું હોવાથી એ વિશે તે પોતે જ આગળ વધીને કાઈ બોલવાની હિસ્મત કરી શક્યો નહિ તે પોતે પણ એક પ્રકારના વિચારમાં નિમગ્ન થઈ ગયો.

“કેટલીક વાર એવા બનાવો પણ બને છે કે અમુક પ્રસંગે મુખમાથી નિષ્કપટભાવથી અને સહજ નીકળી ગયેલા ઉદ્ગારો પણ સત્ય સિદ્ધ થાય છે અને જે ઘટનાનું સ્વપ્ન પણ ન હોય તે ઘટના પ્રત્યક્ષ બનેલી દેખાય છે” અતે મૌનનો ભગ કરીને દૈવતખાને પોતાના વિચારો દર્શાવવા માઝ્યા “મુસ્તાન બાબરના આ ઉદ્ગારો મારા મનમાં ભય ઉપજાવે છે, કારણ કે, જો તે હમેશને માટે હિન્દુસ્તાનની સંસ્કૃતિનો કપ્પલો કરી લેશે, હિન્દુસ્તાનમાં જ કાયમ સુકામ થશે અને દેહલીનાં તાલેતખતનો માલિક બની જશે, તો હિન્દુસ્તાનના બાદશાહ થવાની તારી તમન્ના પણ પૂરી નહિ થાય અને પંખબમાં અત્યારે મારી જે સ્વતંત્ર સત્તા છે તેનો પણ અત આવી જતા આપણી હાલત ધોખીનો ફૂતરો નહિ ધરનો કે નહિ ઘાટનો’ જેવી જ થઈ પડશે; બકરી કાઢતાં જાંઠ ધરમાં પેસી જશે અને ગાયનું દૂધ દોહીને ફૂતરાને પાચાનેલું થઈ પડશે બાબર પોતાની રાજી ખુશીથી તને જે કાઈ પણ આપે તેટલાથી જ સંતુષ્ટ થવાનું વચન આપવામાં તે મોટી ભૂલ કરી છે, પરંતુ અત્યારે હવે એ ભૂલને સુધારવાનો સમય નથી એટલે એ વિશેની અનુશાચના વ્યર્થ છે અત્યારે બાબર પોતે ફોજ સાથે આવવાનો નથી, એ પણ એક રીતે સારું જ થયું છે, જોઈએ છીએ કે ઇબ્રાહીમ લોદી સાથેની આ લડાઈમાં શો અન્તમ આવે છે અને કિસ્મત કેવો રંગ બતાવે છે જો લડાઈમાં તારી જીત થશે અને દેહલીની રાહનચાહત તારા હાથમાં આવી જશે, તો તો પછી બાબરથી ડરવાનું કાંઈ પણ કારણ રહેશે નહિ, કારણ કે, ત્યાર પછી જો બાબર હિન્દુસ્તાનમાં આવશે, તો આપણે તેની સાથે પણ ટક્કર ઝીલી શકીશું ખરર, એવો કાંઈ બનાવ બનશે ત્યારે જોઈ લેવાશે અને જેવો ખવન હશે તેવી પીઠ આપી શકાશે અત્યારે તો હવે મહલમાં જ, તારી બેગમને મળ અને આરામ લઈને સફરના ચાકને ઉતારી નાખ.”

આલમખાન દૈવતખાન પાસેથી હાલીને મહલમાં જવાને ઉભો થતો હતો. એટલામાં દરબાને આવીને સૂબેદાર સાહબને મુજરો કરીને ખબર આપી કે: “આપણો એક જસૂસ આવ્યો છે અને તે અત્યારે જ હુન્દૂરવાલાની મુલાકાત તથા કદમબોસીનો ઉમીદવાર થઈને ફર્માનની રાહ જોતો દરવાજાપર ઉભો છે, તો બન્દાપરવરનું શું ફર્માન છે?”

“તેને એકદમ અહીં હાજિર થવાનું ફર્માન સભળાવ” દૈવતખાને ગણી-રતાથી કહ્યું.

દરબાન આદ્યો ગયો અને થોડીવારમાં જ જસૂસ આવીને સૂબેદાર સાહે-

બને સલામ કરી માથું નમાવીને ગમેો રહ્યો. દૌડતખાને તેને પૂછ્યું કે “શા નવીન સમાચાર છે? જે સમાચાર લાગ્યા હોય તે જલ્દ કહી સંભળાવ.”

“અન્હાનવાન,” ગસ્તામા ક્યાંય પણ મુકામ કર્યા વગર અને ખાધાપીવા વગર દેહદ્રવીથી નીકળેલો હું સીધો અહીં લાહોરમાં આવીને જ ઘોડાની પીડપત્તી નીચે ઉતર્યો છું. પંદર ઠેકાણે તો મારે ઘોડા બદલવા પડ્યા છે. સમાચાર કે, કે દે આવમખાન ઉર્ફ અલાહદીનને આપે પતાહ આપી છે, તેને ક્યાંક નસાદી દીધા છે અને તેની ખીખી તથા તેના મુસાહિબો લાહોરમાં જ છે, માત્ર એક હું જ નહિ, પણ તેની ખીખીને શાહી સિપાહીઓના હાથમાં સોંપી ન દેવાની આપે જે દિમ્મત બતાવી છે તેથી આપને ખાગી-ખજવાખોર અથવા રાજકોટી માની લઈને ઇશ્તારીમ લોદીએ આપની સ્પેહારીને છીનવી લેવામાટે અને આપને ક્યદ કરીને દેહદ્રવી લઈ જવામાટે પંદર હજારની ફોજ સાથે એ સિપાહસાલારને આ તરફ રવાના થવાનો હુકમ ફરમાવી દીધો છે. તે ફોજ ત્યાંથી રવાના થઈ ચૂકી હશે અને હું ધારું છું કે જે ચાર દિવસમાં જ અહીં આવી લાગશે એટલામાટે જે કાંઈ પણ બહોળસ્ત કરવાનો હોય તે કરી લેવાનો છે; તત્વારનો જવાબ તત્વારથી જ દેવાનો છે.” બસૂસે જે ચાર દિવસમાં આવનારો એક નવીન ભયના સમાચાર સંભળાવ્યા.

સ્વતંત્ર સત્તા મને પાછી મળશે જ, એમાં કાંઈ સવાલ જેવું છે જ નહિ એટલે આ એક કાકરે જે પક્ષીઓ માર્યા જેવું થશે અને તારી બલાઈમાટે મારાથી દહિ તથા દૂધ બનેમાં હાથ રાખી શકાશે બોલ ત્યારે આ પ્રમાણે વર્તવામા તને કાંઈ વાધો છે ?” દોલતખાને જેની આલમખાનને ખાખમાં પણ કહ્યના નહોતી એવા પ્રકારનો એક પ્રસ્તાવ તેની આગળ રજૂ કરીને આ પ્રમાણેના ગપદેા હસ્તાર્યા

“જે ખાખરની કૌજ વહેલી આવી લાગે અને ઇશ્રાહીમની કૌજ એક દિવસ પછી આવે, તો તો આ પ્રમાણેની વ્યવસ્થા કરી શકાય તેમ છે અને એમાં મારામાટે ગુકસાન જેવું કાંઈ પણ નથી. પરંતુ જે ઇશ્રાહીમની કૌજ એક દિવસ વહેલી આવી લાગે, તો પછી શું કરવું ?” આલમખાને યોગ્ય શકા દર્શાવી

“જે ઇશ્રાહીમની કૌજ એક દિવસ વહેલી આવી લાગશે, તો મારી કૌજ એટલી તાકતવર તો છે જ કે તે મુખાલિક કૌજને જે દિવસ તો લાહોરમાં ખાખ નહિ થવા ને અને તેટલા સમયમાં તો ખાખરની કૌજ જસ્સર આવી લાગશે” દોલતખાને સુચિલને સહલ કરવાની તદ્દખીર બતાવી

“જે આપની કૌજ એટલી તાકતવર હોય, તો પછી કોઈ પણ જાતની ફિકર રાખવાનો કાંઈ પણ સબબ નથી આ એક ખાખતનો તો જાણે નિકાલ થઈ ગયો, પણ હવે એનાથી પણ વધારે વજનદાર એક ખીજ ખાખતનો આપણે વિચાર કરવાનો છે અને તે ખાખત એ છે કે અહીં લડાઇનો રગ જન્મવાનો હોવાથી મારી ખીખીને અહીં લાહોરમાં રાખવી, એ મને સલામતીબરેલુ દેખાઈ નથી, કારણ કે, ખુદા ન ખાસ્તા આપણા પક્ષની હાર જ થઈ જાય, તો મારી ખીખીની દુશ્મનોના હાથથી બેઇજતી અને બેઇર્મતી થાય, એ જોવાને હું રાજ નથી આ કારણથી નાદિરાને કોઈ એવી બેખીક જગ્યામાં પહોંચાડવાની જુસ્સરત છે કે જ્યાં તેની ઇજ્જત જળવાય, તે બેખીકેખતર રહી શકે અને દુશ્મનોને તેનો ગંધ પણ ન આવે.” આલમખાને નાદિરા વિશેની પોતાની ચિન્તાને વ્યક્ત કરી બતાવી.

“હું લાહોરને છોડી ગયા પછી ખુદિયા તૌરથી મારા કખીલા સાથે લેડા નગરના તે જ ખડિયેરમાં રહેવા માગુ છું કે જે ખડિયેરમાં મેં તને છુપાવ્યો હતો. જે તહખાનું તારા જોવામાં આવ્યું હવે તે તો આખા તહખાનાનો એક હિસ્સો જ હતો, આખું તહખાનું તો એટલું મોટું અને બધી જાતની સગવડોથી ભરેલું છે કે તેમાં સોથી દોઢ સો માણસોના રહેવાની સગવડ તો સહજ થઈ શકે છે. હું તારી ખીખી નાદિરાને અને તારા જાનિસાર ગુલામ સાદિક તથા ખાખસરા ચાસીનને તે તહખાનામાં મારી સાથે લઈ જઈશ અને બહુ જ સારી હિફાજતથી તેમને રાખીશ મારા જસૂસો બહાર સર્વત્ર ફરતા રહેશે અને આ સધળી ધમાચકડી ખલાસ થઈ જવાના સમાચાર જ્યારે તેઓ આવીને મને સબબાવશે ત્યારે પછી જે ધાસ્તી જેવું નહિ હોય, તો અમો સર્વ તારી પાસે આવીશું અને તારી ખીખીને તારા હાથમાં સાંપી દઇશું તારી ખીખી મારી દુખતરે સમાન હોવાથી તેનામાટે તારે વધારે કાંઈ પણ ફિકર રાખવાની નથી”

બને સલામ કરી માથુ નમાવીને બેઠો રહ્યો. દૈલ્લતખાને તેને પૂછ્યું કે “શા નવીન સમાચાર છે? જે સમાચાર લાવ્યો હોય તે જલ્દ કહી સંભળાવ.”

“બન્દાનવાજ,” રાસ્તામાં ક્યાંય પણ મુકામ કર્યા વગર અને ખાધાપીધા વગર દેહલીથી નીકળેલો હું સીધો અહીં લાહોરમાં આવીને જ થોડાની પીઠપરથી નીચે ઉતર્યો છું. પંદર ઠેકાણે તો મારે થોડા બદલવા પડ્યા છે. સમાચાર એ છે કે આલમખાન ઉર્ફ અલાઉદ્દીનને આપે પનાહ આપી છે, તેને ક્યાંક નસાડી દીધો છે અને તેની બીબી તથા તેના મુસાહિબો લાહોરમાં જ છે, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેની બીબીને શાહી સિપાહીઓના હાથમાં સોંપી ન દેવાની આપે જે હિમત બતાવી છે તેથી આપને બાગી-બળવાખોર અથવા રાજદ્રોહી માની લઇને ઇશ્લાહીમ લોદીએ આપની સૂબેદારીને છીનવી લેવામાટે અને આપને કચડ કરીને દેહલી લઈ જવામાટે પંદર હજારની કૌજ સાથે એક સિપાહસાલારને આ તરફ રવાના થવાનો હુકમ ફરમાવી દીધો છે તે કૌજ ત્યાંથી રવાના થઈ ચૂકી હશે અને હું ધારુ છું કે જે ચાર દિવસમાં જ અહીં આવી લાગશે એટલામાટે જે કાંઈ પણ બદોબસ્ત કરવાનો હોય તે કરી લેવાનો છે, તદ્વારનો જવાબ તદ્વારથી જ દેવાનો છે.” બસુસે જે ચાર દિવસમાં આવનારા એક નવીન ભયના સમાચાર સંભળાવ્યા.

“બહુ સારું; તું જઇને હવે આરામ કર; જે બદોબસ્ત કરવાનો હશે તે કરી લેવાશે.” દૈલ્લતખાને બસુસના મુખથી સમાચાર સાંભળી લઇને તેને આરામ લેવામાટે ચાલ્યા જવાની પરવાનગી આપી દીધી.

“આ તો અત્યારે જ લડાઇની નોબત આવી લાગી.” આલમખાને બસુસના જવા પછી પોતાના કાકાને ઉદ્દેશીને કહ્યું.

“પરવરદિગાર જે કાંઈ પણ કરે છે તે સાગને માટે જ કરે છે, તારા કહેવા મુજબ સુલ્તાન બાબરની કૌજ ત્રણ દિવસમાં આવી લાગવાનો સંભવ છે અને ઇશ્લાહીમની કૌજને પણ અહીં પહોંચતાં ત્રણ ચાર દિવસ તો થવાના જ એટલે ઇશ્લાહીમ સાથેની તારી ચાર દિવસ પછી થનારી લડાઇની ચાર દિવસ પહેલાં જ શરૂઆત થઈ જાય, તો તેથી શું નુકસાન છે? પણ અસારે હવે આપણે અહીં દાવપેચની એક બાજુ રમવાની છે અને તે એવી રીતે કે બાબરની કૌજ આવતા જ તારે લાહોરનો કબ્જો લઈ લેવો અને પોતાને સુલ્તાન બાબરના નીમેલા પંજબના સૂબેદાર તરીકે બહોર કરી દેવો. હું અહીંથી થોડા વખતને માટે અન્યત્ર પલાયન કરી જઇશ એટલે આ દેખાવ કરવામાં કશો પણ વાધો આવશે નહિ. મારા સિપાહસાલારોને હું પટ્ટી પટ્ટાવી રાખીશ એટલે તેઓ તારા તાબેફર્માન થઈ રહેશે અને તેઓ તારા તાબેદાર થતા મારી કૌજ પણ તારી ફર્માબર્દાર થઈ જાય એ સ્વાભાવિક છે આ દાવપેચ રમવામાં મારો એવો મતલબ સમાયલો છે કે ‘ખુદા ન ખાસ્તા ઇશ્લાહીમ સાથેની લડાઇમાં તારી હાર થઈ જાય, તો ‘તારી સાથે મારો કશો પણ સબંધ નહોતો અને તેનો મુખ્યત્વે છે કે મારી સૂબેદારીને પણ તેં છીનવી લીધી હતી’ એમ કહી પાછો હું પંજબનો સૂબેદાર થઈ શકીશ અને હું સૂબેદાર હોઇશ તો વળી પાછી તને મારા ગરીબખાનામાં પનાહ મળી શકશે, તેમ જ ને તારી જીત થશે, તો તો મારી

સ્વતંત્ર સત્તા મને પાછી મળશે જ, એમાં કાંઈ સવાલ જેવું છે જ નહિ એટલે આ એક કાકરે જે પક્ષીઓ માર્યા જેવું થશે અને તારી બલાઈમાટે મારાથી દહિ તથા દૂધ ખંનેમા હાથ રાખી શકાશે ખોલ ત્યારે આ પ્રમાણે વર્તવામા તને કાઈ વાધો છે ?” દૈવતખાને જેની આલમખાનને બાળમાં પણ કડપના નહોતી એવા પ્રકારનો એક પ્રસ્તાવ તેની આગળ રજૂ કરીને આ પ્રમાણેના ગપ્પે ઉચ્ચાર્યા

“જે બાળરની કૌજ વહેલી આવી લાગે અને ઇચ્છાહીમની કૌજ એક દિવસ પછી આવે, તો તો આ પ્રમાણેની વ્યવસ્થા કરી શકાય તેમ છે અને એમાં મારામાટે તુકસાન જેવું કાંઈ પણ નથી. પરંતુ જે ઇચ્છાહીમની કૌજ એક દિવસ વહેલી આવી લાગે, તો પછી શું કરવું ?” આલમખાને ચોચા શકા દર્શાવી

“જે ઇચ્છાહીમની કૌજ એક દિવસ વહેલી આવી લાગશે, તો મારી કૌજ એટલી તાકતવર તો છે જ કે તે મુખાલિક કૌજને જે દિવસ તો લાહોરમા આખવ નહિ થવા દે અને તેટલા સમયમા તો બાળરની કૌજ જરૂર આવી લાગશે” દૈવતખાને મુશ્કેલને સહલ કરવાની તદ્દખીર બતાવી

“જે આપની કૌજ એટલી તાકતવર હોય, તો પછી કોઈ પણ જાતની ફિકર રાખવાનો કાંઈ પણ સબબ નથી આ એક બાબતનો તો જાણે નિકાલ થઈ ગયો, પણ હવે એનાથી પણ વધારે વજનદાર એક બીજી બાબતનો આપણે વિચાર કરવાનો છે અને તે બાબત એ છે કે અહીં લડાઈનો રંગ જામવાનો હોવાથી મારી બીબીને અહીં લાહોરમા રાખવી, એ મને સલામતીભરેલું દેખાતું નથી; કારણ કે, ખુદા ન ખાસ્તા આપણા પક્ષની હાર જ થઈ જાય, તો મારી બીબીની દુશ્મનોના હાથથી બેધજનતી અને બેહુર્મતી થાય, એ જોવાને હું રાજી નથી, આ કારણથી નાદિરાને કોઈ એવી બેખોઈ જગ્યામા પહોંચાડવાની જરૂરત છે કે જ્યાં તેની ઇજ્જત જળવાય, તે બેખોઈખતર રહી ગકે અને દુશ્મનોને તેનો ગંધ પણ ન આવે.” આલમખાને નાદિરા વિશેની પોતાની ચિન્તાને વ્યક્ત કરી બતાવી

“હું લાહોરને છોડી ગયા પછી ખુદિયા તૌરથી મારા કબીલા સાથે ભેડા નગરના તે જ ખડિયેરમાં રહેવા માગુ છું કે જે ખડિયેરમાં મેં તને છુપાવ્યો હતો જે તહખાનુ તારા જોવામાં આવ્યું હતું તે તો આખા તહખાનાનો એક હિસ્સો જ હતો, આખું તહખાનું તો એટલું મોટું અને બધી જાતની સગવડોથી ભરેલું છે કે તેમા સોથી દોઢ સો માણસોના રહેવાની સગવડ તો સહજ થઈ શકે છે, હું તારી બીબી નાદિરાને અને તારા જનિસાર ગુલામ સાદિક તથા ખાનસરા ચાસીનને તે તહખાનામા મારી સાથે લઈ જઈશ અને બહુ જ સારી હિકાજતથી તેમને રાખીશ મારા જસૂસો ગઢાર સર્વત્ર ફરતા રહેશે અને આ સઘળા ધમાચકડી બલાસ થઈ જવાના સમાચાર જ્યારે તેઓ આવીને મને સબબાવશે ત્યારે પછી જે ધાસ્તી જેવું નહિ હોય, તો અમો સર્વ તારી પાસે આવીશું અને તારી બીબીને તારા હાથમા સારી દેખશું તારી બીબી મારી હૃદય સમાન હોવાથી તેનામાટે તારે વધારે કાંઈ પણ ફિકર રાખવાની નથી”

દૈલતખાને આલમખાનની નાદિરા વિષયક ચિન્તાને પણ તેની સુરક્ષિતતાનો આ માર્ગ ખતાવીને દૂર કરી દીધી.

“વારુ ત્યારે આ સર્વ નવીન બદોબસ્તના સમાચાર સબળાવવામાટે તેમ જ નાદિરાને આપની સાથે, આપ કહો ત્યારે, તે ખંડિયેરમાંના તહખાનામાં આવવા માટેની આજ્ઞા આપવાને હું હવે જનાનખાનામાં જઈ છું. મગરિખની નમાજ પછી હું આપને વળી પાછો મળીશ.” એમ કહીને આલમખાન જનાનખાનામાં જવામાટે રવાના થયો.

દૈલતખાન ગહન વિચારસમુદ્રમાં નિમગ્નિત થતો ત્યાં જ બેસી રહ્યો.

પ્રકરણ ૧૦

નાદિરાપર નવી આકૃત

ગત પ્રકરણમાં વર્ણવાયેલી ઘટનાને આજે એક પક્ષ અથવા પાખવારિયો જેટલો સમય વીતી ગયો હતો. આલમખાનના પ્રબળ ભાગ્યના યોગે ઇબ્રાહીમની કૌજને લાહોરમાં પહોંચતા ત્રણ દિવસનો માર્ગમાં વિલબ થવાથી સુસ્તાન બાબરની કૌજ લાહોરમાં એક દિવસ વહેલી આવી પહોંચી હતી, દૈલતખાન પોતાના કળીલા અને નાદિગખાનમ આદિને લઈને લેડાનગરનાં ખંડિયેરમાં શુભ નિવાસ કરવાને આદ્યો ગયો હતો, આલમખાને સુસ્તાન બાબરના નીમેલા પત્નના સૂબેદાર તરીકે પોતાને જાહેર કરી દીધો હતો અને ઇબ્રાહીમ લોહીની કૌજ આલમખાનની કૌજ ઘણી જ મોટી હોવાનું સાબળીને અને ખંજના મામલાને બદલાઈ ગયેલા જોઈને ‘જન બચી લાખો પાયે’ એ સૂત્રનો જાપ કરતી લડવાનું સાહસ કર્યા વિના જ પાછી દેહલીની દિશામાં પલાયન કરી ગઈ હતી ઇબ્રાહીમની કૌજ ફરાર થઈ ગયા પછી લગભગ છથી સાત દિવસનો સમય કાંઈક આરામમાં અને કાંઈક કૌજની બહુ જ સારી તૈયારી કરવામાં વીતાડીને આક્રમે દિવસે કૌજના અમુક ભાગને ખંજનાની વ્યવસ્થામાટે રાખી કૌજના મોટા ભાગને પોતાની સાથે લઈને ઇબ્રાહીમ સાથે યુદ્ધ કરવાને આલમખાન દેહલીની દિશામાં પ્રયાણ કરી ગયો હતો બાબરના બે સિપાહસાલારોને પણ તે ખંજનામાં રાખતો ગયો હતો તેજે જે એક બીજી બુદ્ધિમત્તા ખતાવી હતી તે એ કે દૈલતખાનની કૌજને પોતાની સાથે જ લઈને બાબરની અમુક કૌજને ખંજનામાં રાખી હતી કે જેથી ખંજનાની વ્યવસ્થામાં તેની ગયરહાજરીમાં કાંઈ પણ ગોટાળો ન થઈ શકે, કારણ કે, ‘દૈલતખાનનો પુત્ર ગાલખાન એક બહુ જ નાલાયક અને વિશ્વાસઘાતક મનુષ્ય હોવાથી કદાચિત્ તે તેના પોતાના પિતાની ઇચ્છાથી પણ વિરુદ્ધ વર્તીને કાંઈ આડું અવળું કરી બેસે તો?’ એવો તેના મનમાં ભય હતો અને તેથી જ તેને આ પ્રમાણેના પ્રબંધ કરવો પડ્યો હતો સારાશ કે, આલમખાનને પણ ખંજના છોડી ગયાને આઠેક દિવસનો સમય વીતી ગયો હતો અત્યારે આખો એક વિશિષ્ટ ઘટનાના નિરીક્ષણમાટે પુનરપિ લેડાનગરના પુરાતન અવશેષોના પ્રદેશમાં પ્રયાણ કરવાનું છે

આજે શુભપક્ષની ત્રયોદશી હોવાથી અદ્વિકાનો વિશ્વમાં સર્વત્ર વિસ્તાર

ચંચલો હતો અને તેથી વિશ્વ જો કે બહુધા પ્રકાશિત હતું, તથાપિ ખૂબજના પ્રદેશોમાં કેટલીક વાર અચાનક માવઠાં થતાં હોવાથી આકાશ મેઘાચ્છન્ન રહ્યા કરે છે, એ ત્યાના વાતાવરણની એક વિશિષ્ટતા છે આજે પણ સમસ્ત દિવસ આકાશ મેઘાચ્છાદિત રહેલું હતું અને રાત્રિના સમયમાં પણ આકાશની તેવી જ સ્થિતિ રહેવાથી ચંદ્રમાં વારવાર મેઘોવડે આચ્છાદિત થઈ જતો હતો એટલે શુકલપક્ષની ત્રયોદશીની નિશામાં ચંદ્રનો જેટલો શુભ્ર તથા સ્વચ્છ પ્રકાશ પડવો જોઈએ તેટલો શુભ્ર તથા સ્વચ્છ પ્રકાશ પૃથ્વીતલપર પડી શકતો નહોતો અને તેથી આજના ચંદ્રનો પ્રકાશ અધકારમિશ્રિત હોવાથી અધુક હતો એમ કહેવામાં કરો પણ પ્રત્યવાય નથી લેંડાનગરના એ અવશેષોની ભૂમિમાં તેમ જ તેની આસપાસ વિસ્તરેલા વનવિભાગમાં નિર્જનતા તો વ્યાપેલી જ હતી અને તેમાં વળી આ મધ્યનિશાનો પ્રશાન્ત સમય હતો એટલે ત્યાની નિસ્તબ્ધતાએ જો બચકર સ્વરૂપ ધાર્યું હોય, તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું શું હોઈ શકે વાકે ? માત્ર ગૃગાલોના બધોત્પાદક ધ્વનિ, દૂરનાં ક્ષેત્રોમાંના શ્વાનોના ધ્વનિ તથા નદીના જલમવાહના ધ્વનિથી જ એ લીપણ શાંતિનો ભગ થતો હતો, અન્યથા ત્યાં કોઈ પણ મનુષ્યનો ધ્વનિ, સભળાય એ તો સર્વથા અશક્ય જ હતું છતાં જેવી રીતે કોઈ વાર અશક્ય ઘટના પણ શક્ય થઈ જાય છે તેવી રીતે મધ્યનિશાના નિર્ગમનને થોડોક સમય થઈ ગયા પછી ઉક્ત બડિયેરાની ભૂમિના એક વિશિષ્ટ સ્થાનમાં અચાનક ત્રણ મનુષ્ય વ્યક્તિઓ જાણે ભૂમિના ગર્ભમાંથી જ બહાર નીકળી આવી હોયની તેવી રીતે ઇતસ્તતઃ વિચરતી અને પરસ્પર વાર્તાલાપ કરતી દૃષ્ટિગાચર થવા લાગી એ ત્રણે પુરુષ વ્યક્તિઓ હતી અને તેમણે ગળાથી પગ સૂધી લખાયેલા કાળા રંગના ઝબ્બા પહેરેલા હોવાથી, માથાપર કાળા દુપટ્ટા બાંધેલા હોવાથી અને પોતાના ચહેરાને કાળા ધોઢાનામાં છુપાવેલા હોવાથી તેમનાં સ્વપરંગ અને સત્ય વેશ આદિ જોવામાં આવી શકતાં નહોતાં છતાં પણ તેમના વાર્તાલાપથી તેમનામાનો એક પુરુષ સરદાર હતો અને બે પુરુષો તેના કુર્મા-ખર્દાર શુલામ હતા, એવી કલ્પના સ્પષ્ટતાથી કરી શકાતી હતી અતે તેમણે એક સ્થાનમાં ઊભા રહીને આ પ્રમાણેનો વાર્તાલાપ કરવા માંડ્યો —

“ત્યારે શું, ગરીબપરવર, આપ તે નાજનીનને જન્મતની હૂર માનો છો ? ખુબ્સૂરતીમાં ફરહાદની શીરી કરતાં પણ મશહૂર માનો છો ?” એક શુલામે પોતાના સરદારને સળોધીને આ પ્રમાણે પૂછ્યું

એના જવાબમાં તે સરદારે એક નિશ્વાસ નાખીને જણાવ્યું કે “હું જે નાજનીનના હુસ્નનો પરસ્તાર થયો છું તે હુસ્નની દેવીને શીરી સાથે સરખાવતાં તેના હુસ્નની તોહીન થાય છે, શીરી તો તેની એક મામૂલી બાંદીના ખિતાબને જ લાયક દેખાય છે —

‘હય નજર કાતિલકા અપને હાયકા તહરીરપર;

ખુદ મુસવ્વિર લી મિટા જતા હય ઇસ તસ્વીરપર,

સમન્દે નાજુ થે જોલે હુને વો બાલ ફિરતે હયે;

બચે કબ તાયરે દિલ જબ હવામેં જલ ફિરતે હયે !”

“તો શું આપની તે દિલરૂબા અત્યારના આવા ખોફનાક વજનમાં અને આ

ખોદ્દનાક જગહમાં આપને આવી મળવાની છે?" બીજા શુલામે રાકાદગેકે બાવથી પૂછ્યું

"મેં તેને રાત્રિના સમયમાં આ જગ્યામાં ત્રણ ચાર વાર હરતી ફરતી જોઈ છે અને તેથી મને લાગે છે કે મારી આરા આજે આ જગ્યામાં જ ફળવાની છે પણ તમોને હું એટલામટિ જ સાથે લાવ્યો છું કે જો તે રસ્તેદૂર સીધી રીતે સમજાવ્યાથી મારી માગણીને મનૂર ન કરે, તો મારો તેનાપર જબરદસ્તી કરવાનો વિચાર છે અને જો તેવો મોકો આવી પડે તો મને તમારી મદદની સખત દરકાર છે." તે સરદારે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

"પોતાના આકાને કોઈ પણ જાતની મદદ આપવાને આ નમકખાર શુલામે દિલોજનથી તૈયાર છે." બન્ને શુલામે એકત્ર સ્વરથી બોલ્યા

એ જ સમયે કોઈ નવયૌવના નારીના વીણાવિનિન્દિત કકમાંથી નીકળેલા નિમ્ન ઉદ્ગારો તે સરદાર તથા તેના બન્ને શુલામોના અવલુપયમાં આવીને અથડાયા.—

"ફિદા હું જિસ્તરહ હસ શુલપે તુઝપરભી ફિદા હોતી,
જો તુઝમેં ઉસ્કી રગત, ઉસ્કી ખૂ, ઉસ્કી અદા હોતી!"

આ ઉદ્ગારો સાંભળતા જ તે સરદારે પોતાના શુલામોને અત્યંત મંદ સ્વરથી આરા આપી કે "તમો અહીં આ પડી ગયેલી દીવાલની પાછળ સંતાઈને બેઠા રહો, હું એ ચાંદના દુકાની પાસે જઈ છું, જો હું બોલાવું તો તરત દોડી આવજો અને મારો જે હુકમ મળે તેની તામીલ તરત કરી બતાવજો."

શુલામો પોતાના સરદારના હુકમ મુજબ એક પડી ગયેલી દીવાલની પાછળ સંતાઈને બેઠા અને સરદાર જ્યાંથી ઉક્ત ઉદ્ગારો તેના સાંભળવામાં આવ્યા હતા તે સ્થાનમતિ જવાને આગળ વધ્યો તે પચાસથી સાઠ કદમ આંધ્યો હશે એટલામાં તો એક હસીના નાજનીન્ પોતાના કોમળ હસ્તમાં એક પુષ્પ લઈને ધતસ્તત વિચરતી તેના જોવામાં આવી જે રમણીને મળવાની આરાથી તે અત્યારે એ સ્થાનમાં આવ્યો હતો તે રમણી એ જ હોવાથી પુલકિત હૃદયથી તે આગળ વધ્યો અને તે સુદરીને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કે —

"કુન્ત થે ફૂલહી કયા મુગ્તહક હય મેહરબાનીકા ?,
ઇધર ભી એક ઉચટતી સી નજર, સદકા જવાનીકા!"

અચાનક એક પરપુરુષને પોતા સમક્ષ આવી બેસેલો જોઈને અને તેના મુખમાંથી આવા ઉદ્ગારો સાંભળીને જો તે એકલી અટલી રમણી આવા નિર્ગન સ્થાનમાં ગભરાઈ જાય, તો તે સ્વાભાવિક જ હતું અર્થાત્ તે ગભરાઈ ગઈ અને પોતાના મુખચન્દ્રને ભુર્કારૂપ મેઘથી આચ્છન્ન કરીને મર્યાદાપૂર્વક તેણે પૂછ્યું કે "સાહેબ, આપ કાણ છો? અને મારી પાસેથી શું ચાહો છો?"

"હું તમારી જખાને મુખારિકથી કુન્ત એટલું જ સાંભળવા માગું છું કે આ ફૂલ વધારે દિલકરેખ છે કે આ? આ ફૂલ વધારે સુખ અને સુકૃષ્ણ છે કે આ? આની પાખડીઓને જોઈને તખીયત લલચાય છે કે આ પાખડીઓને જોઈને મન લોભાય છે? અને આને છાતી સાથે ચાંપવાની ખાહિશ થાય છે કે આને?"

"જમીસે તાખફલક લાલાબર ફિરસે હય?"

બહાર ફિરસે હય કયફે બહાર ફિરસે હય?"

“સાહબ, આપ આ શુ બોલો છો ? આપ હોશમા છો કે નથી ?” તે રમણીએ તિરસ્કારવ્યજક સ્વરથી આ સવાલ રજૂ કર્યો

એના જવાબમાં તે હવસનો ગુલામ બનેલો સરદાર એક આહેસર્દ બરીને કહેવા લાગ્યો કે -

“રહમ કરતી હય કહી યે નરગિરે મય નોરા લી,
એક નજરમેં દિલ લી છીના સાથ દિલકે હોરા લી,
સાહ અલતોંપર યે નાવક અફગની અચ્છી નહોં,
કહ હો ઇન આખોસ અયસી રહજની અચ્છી નહોં !”

“બસ કરો આપ ગમે તે હો, છતાં હું આપને કહું છું કે આપની જબાનને રોકી દેવો; કારણ કે, એક ગયરતદાર અને શરીફ ઔરત એક ગયરમર્દના મોઢામાંથી નીકળતા આવા અલ્ફાજ સાબળવાનું ગવારા ન કરી શકે, એ સ્વાભાવિક છે બે આપ શરીફમંદા હશે અને પોતાની માદર, હુશીરા કે ખીખીની શરાફતનો ખયાલ કરશે, તો આ બાબત ખયાલે શરીફમા બરાબર બિતરી જશે” તે રમણીએ કાઠક કંઠોરતા તથા અવિકારને દર્શાવનારા બાવ તથા સ્વરથી આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા

પરંતુ કામદેવના બાણથી વીધાયલા તે સરદારના હૃદયમાં એ ઉપદેશાત્મક શબ્દોનું કાંઈ પણ પરિણામ ન થયું અને તેથી તે સરદાર કોઈ એક પાગલ મનુષ્ય પ્રમાણે બોલવા લાગ્યો કે.-

“મસ્તે મયે નિશાત લી હય બાગ બાગ લી,
આખે લી શાદકામ હુઇ ઔર દિમાગ લી,
મિત્રત પછરે હુસ્ને ખુદાદાદ કીબિયે;
યે હોંક રહ ગયે હયે ઇન્હે શાદ કીબિયે !”

આ ઉદ્ગારો કાઢતાની સાથે તે સરદારે તે રમણીને પોતાના બાહુપાશમાં સપડાવીને તેના અધરામૃતપાનથી પોતાના ઓઞોને તૃપ્ત કરી લેવાના ઉદ્દેશથી પોતાના હસ્તથી તે રમણીની નાજુક કલાઈ પકડી લીધી

“છોડી દે, છોડી દે, ઓ બેરહમ મૂજ શયતાન ! મારી નાજુક કલાઈને છોડી દે !” તે રમણીએ હવે તે સરદારને વૃ તાથી બોલાવવાનો આરંભ કરીને તેના હાથમાંથી પોતાની કલાઈને છોડવી લેવામાટેનો બળપૂર્વક પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો.

“નાદિરા, જેને વૃ શયતાન કહે છે તે ગાજખાન છે, હવે મારા અરમાનને પૂરો કરવામાં જ તારી જાનની અમાન છે.-

“સર્ફ કર દે જોર જિતના લી પરો બાબૂમેં હય,
છુટ ચુકા વો સયદ બે સૈયાદકે કાળમેં હય !”

ત્યારે શુ એ સરદાર દૈવતખાનનો પુત્ર ગાજખાન હતો અને એ રમણી આલમખાનની બેગમ નાદિરા ખાનમ હતી ? હા, એમ જ હવે લાહોરમાંના પોતાના મહાલયમાં બે ત્રણ વાર નાદિરાના ચન્દ્રમુખ તથા અસરાતુલ્ય સૌન્દર્યને જોવાનો ગાજખાનને અચાનક પ્રસંગ મળી ગયો હતો અને તે સમયથી જ તે નાદિરામાં મુગ્ધ થઈ ગયો હતો, પરંતુ લાહોરમાંના પોતાના મહાલયમાંના બે બાગ નાદિરાની નિવાસમાટે અપાયેલો હતો ત્યાં ચારીનનો રાતદિવસ ખંડો

પહેરે રહેતો હોવાથી તેમ જ ને તે બળાત્કારનો પ્રયત્ન કરે તો જનતાખાનામાં હોહા થવાનો સંભવ હોવાથી તેનાથી પોતાની એ મલિન ભાવનાને વ્યવહારમાં યોજવાનું સાહસ કરી શકાયું નહોતું. ત્યાર પછી દૈવતખાન ભેડાના ભૂસ્થતર્ગત નિવાસાલયમાં કુટુંબ સહિત રહેવાને આવ્યો હતો અને નાદિરાને પણ સાથે લાવ્યો હતો. ભૂગર્ભમાના એ ગુપ્ત નિવાસસ્થાનમાં નાદિરાને જે જે ચોરડા આપવામાં આવ્યા હતા તેમાંના એક ચોરડામાંથી ઉપર આવવામાં તેનો એક ગુપ્ત માર્ગ હતો અને તેથી ભૂગર્ભમાના આખા દિવસના અખંડ નિવાસથી કંટાળેલી નાદિરા મધ્યરાત્રિ પછી ઉપર આવતી હતી અને બાહ્ય સૃષ્ટિનું તથા આકાશ અને ચન્દ્ર આદિનું અવલોકન કરી કિચિત્ મનોરંજન થતા પાછી ભૂગર્ભમાના પોતાના કક્ષમાં આવી જતી હતી અને શાંતિથી નિદ્રાને આધીન થતી હતી. ગાંજખાન રડીખાજ, શરાબખોરી, જીંગાર અને એવા જ બીજા બધા અયથોચી બરેલો હોવાથી સાંજ પડતાં જ બહાર નીકળી જતો હતો અને પોતાના બદમાશ શુલામો સાથે ગામમાં રખડી રહીને અરધી રાતે કે ધણીક વાર બામદાદમાં પાછો ત્યાં આવતો હતો આવી વસ્તુસ્થિતિ હોવાથી જે ત્રણ વાર નાદિરાને તેણે બહાર નીકળેલી જોઈ હતી અને તેરોજ બહાર નીકળે છે એ વિશેનો નિશ્ચય કરી લીધા પછી આજે શરાબ વધારે ન પીતાં હોશમાં રહીને નાદિરાના સતીત્વને નષ્ટ કરવામાં તેણે આ પ્રયત્ન આદર્યો હતો. ગાંજખાનના હુશ્વરિત્રોની કથા દેહલીમાં પણ નાદિરાના સાંભળવામાં આવી હતી અને તેથી તેણે પોતાના પતિ આલમખાન સમક્ષ દૈવતખાનના જનતાખાનામાં રહેવા માટે અનિચ્છા પણ દર્શાવી હતી, એ તો પાઠક તથા પાઠિકાઓના સ્મરણમાં હોઈ જ નેહ્યે. પરંતુ નાદિરાને દૈવતખાનની પનાહમાં રાખી જવા વિના આલમખાનને છૂટકો જ નહોતો અને અને નાદિરાની લીલિત સલ્ય સિદ્ધ થવાનો હુ બકારક મસગ આવી લાગ્યો.

ગાંજખાનનું નામ સાંભળતા નાદિરાના કોપનો અવધિ થયો, તેનો ક્રોધાગ્નિ ચરણથી મસ્તક પર્યન્ત પહોંચી ગયો. નાદિરા એક બજર તો અષ્ટૌમહર પોતાની કમરમાં રાખતી જ હતી એટલે તેનો જે જમણો હાથ છૂટો હતો તે જમણા હાથથી વીજળીના વેગે પોતાના બજરને કમરમાંથી કાઢી લઇને તેનો ગાંજખાનના જમણા કાંડાપર તેણે વાર કરી દીધો, કાડુ ચીરાઈ જતા ગાંજખાને નાદિરાની કલાઈ તો છોડી દીધી; પણ તે સાથે પોતાના શુલામોને બોલાવીને નાદિરાને પકડીને ચત્તીપાટ જમીનપર નાખી દેવાનો હુકમ ફર્માવી દીધો અને તે પોતે તેના હાથમાંના બજરને છીનવી લેવામાં આગળ વધ્યો. નાદિરા તેના હાથમાંથી પોતાની કલાઈને છોડવીને પચીસ કદમ દૂર થઈ ગઈ હતી એટલે ન્યારે તેણે શુલામોને તેમ જ ગાંજખાનને પોતા તરફ આવતા જોયા ત્યારે તે લીધણુ સ્વરથી કહેલા લાગી કે-

“બજરદાર, શયતાનો ! જે આગળ વધ્યા છે તો એકને તો હું જરૂર જહ-
ન્નમવાસિલ કરી નાખીશ અને ત્યાર પછી આ બજરને મારી પોતાની છાતીમાં
લોટીને હું મરી જઈશ, પણ મારી અસ્મતને તો દાગ નહિ લાગવા દઉં તે
નહિ જ લાગવા દઉં”

“તું મરી જાય તો તે એક બ્હી વાત છે, પણ તારી અસ્મતને દાગ

લગાડ્યા વિના હું તને જીવતી તો મારા હાથમાંથી છટકી જવા દેવાનો નથી તે નથી જ!" ગાંછખાને પણ તેવી જ દૃઢતાથી આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

"અરે કોઈ દોરો, આવો, આ કમનત કમીનો એક શરીરક ઔરતની ઇજ્જતપર હુરો કહે છે, કોઈ બચાવો!" નાદિરાએ ખીલે કોઈ ઉપાય ન રહેવાથી આવી રીતે ખૂબો પાડવાની શરૂઆત કરી દીધી.

"આ શહર નથી, બિયાબાન છે; તારી ખૂબો બેકાર છે; આજે તારામટે બેઠજતી અને આમદાદમા કસસ્તાન છે!" ગાંછખાને ગર્જના કરીને કહ્યું.

"બિયાબાનમાં પણ બેકસો નાચારની ઇજ્જતમાટે પાક પરવરદિગાર નેક ઇન્સાનને મોકલી આપે છે અને તેનો આ જીવનો નગતો સુખૂત છે" આ પ્રમાણેના શબ્દોને ઉચ્ચારતા બે હથિયારબધ નૌજવાન સિપાહીઓ પાસેના એક ખડિયેરમાંથી અચાનક બહાર નીકળી આવ્યા અને તેમાંના એક જવાંમદે નાદિરા તથા તે ગુલામોના મધ્યમાં ઊભા રહી પોતાની ચમકતી તલ્વારને આનમાંથી બહાર કાઢી તેમને અધિકારદર્શક સ્વરથી કહ્યું કે: "બખ્શદાર, બદમાશ પાછાઓ! હવે એક કદમ પણ આગળ વધ્યા છો, તો આ તીખીધારવાળી તલ્વાર તમારી ઇલામમાં ઉતરી જશે અને આ જમીનને તમારા લોહીથી તરબોળ કરી નાખશે."

"અને પાછાઓના સરદાર રાયતાનખસ્લત ગાંછખાન, આ પાકઅસ્મત ઔરતમાટે જખાનથી બે એક પણ ખરાબ લકૂજ ઉચ્ચારીશ તો આ ખંડૂકની ગોળી તારા નિગરથી પાર થઈ જશે અને તારી લાશ બેગોરે કૂંડ રહીને જંઘલી નનવરોની ગિલ થશે!" ખીલ જવાંમદે ગાંછખાનને સખોધીને લીધણુતાનો બાસ કરાવ્યો.

આ પ્રસંગનો લાભ લઈને નાદિરા કદાચિત્ શુભ માર્ગમાં ધઈને પોતાના ભૂગર્ભમાંના કક્ષમાં આવી જત, પણ તે પચીસથી ત્રીસ કદમ દૂર ખસી ગઈ હતી અને શુભ માર્ગના મુખપર ગાંછખાન બસેલો હતો એટલે ત્યાં જ નિશ્ચલ રહેવા વિના ખીલે કોઈ માર્ગ ન હોવાથી તે ત્યાં જ બે કાંઈ પણ થાય તે બેતી બેલી રહી.

તે ખીલ જવાંમદેના એ શબ્દો સાંભળીને ગાંછખાન બેશમાં જ બોલ્યો કે "હું કોણુ છે, બદતમીલ, બદજખાન! ખંભળના સૂબેદારના નૂરેનજરને ડરવવાની હિંમત કરનાર હયવાન!"

"હું હું તારાપર લાનત વર્ષાવનારી જખાન; તને અને તારા સાથીઓને સન આપનાર દસ્તે સુખહાન!" આ પ્રમાણેના જવાબ આપીને તે ખીલે જવાંમદે ગાંછખાન તથા તેના સાથીઓપર લાનત વર્ષાવતો કહેવા લાગ્યો કે-

"પાછ હો તુમ કે પાસે શરાફત નહીં તુમહે,
તલ્વાર બાધનેકી લી ગયરત નહીં તુમહે,
હો દમ તો આવ સાય મેરે હમનવર્દ હો;
ઔરતસે જંગ? કૌન કહેગા કે મર્દ હો?"

"તો શું તમો મારા જેવા એક શરીર અને શાહી ખાન્દાનના નખીરા સાથે મુકાબલો કરવાને આવ્યા છો?" ગાંછખાને પૂછ્યું.

"તું અને શરીરક? આવી કમીની હુરકતોનો કરનાર અને પાછો શરાફતનો

દાવો રાખનાર? તારુ દિલ, તારા ખયાલાત અને તારી આદત વગયરા તારી દરેક ચીજ જલીલ છે, તો પછી તારા શરીર હોવાની શી દલીલ છે?” તે બીજા જવાંમદે દાંતતોડ જવાબ સંભળાવ્યો.

ઝેલકીકવારથી ચુપકિદીને અખિતયાર કરીને બોલો રહેલો પહેલો જવામદે પોતાના સાથીના કથનને ટેકો આપતો હવે ચુપકિદીને તોડીને કહેવા લાગ્યો કે-

“કહી એજાજ હોતે હયે જહાંમે ઇત કરીનોંકે?,
જે આદત હય રજલોંકી જે લગ્ગન હયે કમીનોંકે?;
શરીર હય વોહી જિસ્કે કૌલ અગ્ગે હોં અમલ અગ્ગે,
દરખત અગ્ગે વહી કહલાયગા જિસ્કે હોં ફલ અગ્ગે!”

“બસ, ખામોશ, શાયદ તમેને પોતાની જાન દરકાર નથી! તમે દૈલતખાનના સાહબજાદાના ગુસ્સર, ગુસ્સા તથા હયબતનાક ઇતકામથી ખબરદાર નથી” ગાજખાને હવે આત્મસ્લાધાત્મક બય દર્શાવવા માગ્યો.

“જલીલ ગુલામ, તું તારા ફરિશ્તાખરસલત કિમ્લગાહ દૈલતખાનના નામને રામાટે બદનામ કરે છે? એ તો આઈન્દા તારા જેવામાં આવશે કે અમારો ગુસ્સર, ગુસ્સો અને હયબતનાક ઇતકામ કેવો ખૌફનાક અંજામ કરે છે!” બીજા જવાંમદે રોડાનો જવાબ પત્થરથી જ આપ્યો.

ગાજખાન હવે પોતાના ગુસ્સાને બદ્દાઈત ન કરી શક્યો અને તેથી પોતાના ગુલામોને કહેવા લાગ્યો કે “બસ, આ બદકિસ્મત નૌજવાનો પોતાની બદજખાનીથી મૌતના ફતવાપર મુહર કરી ચૂક્યા છે એટલામાટે વધો આગળ અને એમનાં સરોને ધડથી જૂદાં કરી નાખો!”

પોતાના માલિકના હુકમને માથાપર ચઢાવીને બન્ને ગુલામો તે બે જવામદોનાં શરીરોપર તેમને કલ કરવામાટે ધસી ગયા, પરંતુ તેમને ધસી આવતા જોઈને એક જવાંમદે બન્નૂકની એક ગોળીથી એકની છાતી વીધી નાખી અને બીજા ગુલામપર સામે ધસારો કરીને બીજા જવાંમદે તેને નિમેષમાત્રમાં જહાનમવાસિલ કરી દીધો. ગાજખાન આવી પ્રતિકૂલ પરિસ્થિતિ થવાથી પદ્માયનની તૈયારી કરતો હતો એટલામા નાદિરાએ તેના શરીરપર ખજરનો છૂટા ધા કર્યો, તે તીવ્રધાર ખજર ગાજખાનના પગમાં લોકાઈ જવાથી તે તત્કાળ પદ્માયન કરી શક્યો નહિ અને તેટલામાં તે બન્ને જવાંમદોએ તેનીજ પાઘડી ઊતારીને તે પાઘડીવતી તેને મજબૂત બાંધી લીધો. આ સર્વ કાર્યની સમાપ્તિ થઈ ગયા પછી પહેલો જવાંમદે નાદિરાને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કે-

“પાકદામન હુશીરા નાદિરા, હવે આપનો શો ઇરાદો છે? મારી તો એવી જ રાય છે કે હવે દૈલતખાનના દૈલતખાનામાં આપ એક ધરીબર પહુ રહો એ આપના માટે મુનાસિબ નથી, કારણ કે, અહીં રહેશો, તો કદાચિત આપના સરપર બીજા પહુ કોઈ આવી જ આકૃત આવી પડશે, એવો મારા મનમાં બય રહ્યા કરે છે. જો અમારી સાથે આવવાને આપ તૈયાર હો, તો અમે આપને અમારી સાથે લઈ જવાને અને આપની અસ્મતની આપના માદરનદ બાઈઓની પેઠે હિફજત કરવાને તૈયાર છીએ. પછી તો જેવી આપની ઇચ્છા.”

એના ઉત્તરમાં નાદિરા એ બે જવાંમદોનો એહસાન માનતી કહેવા લાગી

કે: “અજ્ઞ બિરાદરો, આજે મારી અસ્મત ખયાલીને આપ લોકોએ મને” જે નવી જિન્દગી બંધી છે, તે એહસાનનો બદલો તો મારાથી વાળી શકાય તેમ છે જ નહિ, કારણ કે, અત્યારે અમારી હાલત સારી નથી અને તેટલામાટે અત્યારે હું એ એહસાનના બદલામાં ફક્ત સાચા દિલથી એટલી દુઆ જ આપું છું કે ખુદાએ પાક આપતું બને જહાનમાં બહુ કરો અને આપની બધી સારી ભરમીદો બર લાવો! હવે રહી આ જગ્યાને છોડી જવાની વાત એટલે એના સબધમા મારે જણાવવું જોઈએ કે દૈવતખાનના દૈવતખાનામાં રહેવાની મારી મરજી ન હોવા છતાં મારા અજ્ઞ શૌહર મને અહીં રાખી ગયા છે અને તેનો છેવટે આપ લોકોએ જોયો તે નતીજે આવ્યો છે એટલામાટે મારી પોતાની પણ આ સ્થાનમાથી ચાલ્યા જવાની જ ઇચ્છા છે, તો પણ કદાચિત્ મારા આ સાહસથી મારા ખાવિન્દનો મારાપર કોપ બિતરશે તો? એવો મારા મનમા બધ રહ્યા કરે છે અને તેથી આ સાહસ કરતા મારું મન અચકાય છે વળી આપ કોણ છો અને કોણ નહિ, એ હું જાણતી નથી અને કોઈ ગયર નૌજવાન સાથે એક પદાંતરીન અને શરીફ નૌજવાન ઔરત આમ ચાલી જાય તો દુનિયા એનો બીજો જ અર્થ કરી લે અને મારા ખાવિન્દના દિલમા કાંઈ શક પચદા થઈ જાય, તો મારે જહર ખાઈને મરવું પડે, એનો પણ મારા મનમાં વિચાર થયા કરે છે. છતાં પણ હું મારા કમરામાં જઈને મારા ખાનસરાને તેમ જ મારા ખાવિન્દના એક બુર્જી ગુલામને અહીં બોલાવી લાવું છું, તેઓ આજના આ બનાવનો એહવાલ સાંભળીને પોતાની શી રાય આપે છે તે આપણે જોઈએ અને ત્યાર પછી કોઈ પણ જાતના મુસ્તકીમ ધરાદાપર આવીએ” આમ કહીને ગુપ્ત માર્ગમાંથી નાદિરા ભૂર્જીમાના પોતાના કક્ષમાં ચાલી ગઈ

“આલમખાન પોતે જેવા નેક્સીરત અને ફરિશ્તાખસ્લત શૌહર છે તેવી જ તેની બેગમ આ નાદિરાખાનમ પણ એક નેક્સીરત અને ફરિશ્તાખસ્લત પાકદામન ઔરત છે નાદિરા સોનાની વીંટી છે અને આલમખાન તે વીંટીમાં જડાયલો કીમતી હીરો છે. પરવરદિગાર એ જોડીને તાબકયામત આબાદ અને શાદમાન રાખો!” બીજા જવાંમદે પોતાના સાથી પહેલા જવાંમદેને ઉદેશીને આલમખાન તથા નાદિરા વિશે આ પ્રમાણેના પ્રશસાદર્શક ઉદ્ગારો કાઢ્યા

“ઔરત જાતની ગીબત કરનારાએ આ નાદિરા ખાનમને જોઈને એક જાતનો સખક શીખવાનો છે કે,

‘જપ્તકી તાકત લી ખો દેતી હય આર ઔસાન લી,

આ ગઈ જબ જિંદ તો ચે ઓંધી લી હય તૂકાન લી,

જેરા મેં આગે બહુ ઔરત તો ફિર રૂકતી નહીં,

અસ્મત ખયાનેકે લિયે દેતી હય ઔરત જાન લી!

બીજા જવાંમદેના ઉદ્ગારોને પુષ્ટિ આપતાં પહેલા જવાંમદે નાદિરાના સદ્ગુણોને વિશેષ મહત્ત્વ આપ્યું. તે બે જવાંમદેનો આ પ્રમાણેનો વાર્તાલાપ ચાલતો હતો એટલામા સાદિક તથા ચાસીનને લઈને નાદિરા પાછી ઉપર ભૂમિ-તલપર આવી લાગી. નાદિરાએ સાદિક તથા ચાસીનને આજની ભગ્ન મનાવે

સક્ષિત વૃત્તાત સંભળાવી દીધો હતો એટલે તેમણે પ્રથમ તો બંધાયેલા અને ધવાયેલા ગાંજખાનને તથા તેના મરી ગયેલા બે શુલાભોને જોઈ લીધા, પરિસ્થિતિનો વિચાર કરી લીધો અને ત્યાર પછી પરસ્પર કાંઈક ગુપ્ત વિચારણા પણ કરી લીધી એ પછી જમાનાનો તબજબાકાર સાહિક ચાસીનદ્વારા ગાંજખાનને તહખાનામાં પહોંચડાવ્યા પછી તે બે જવામદોને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કે:-

“અમારા મેહરબાન મોહસિનો, આપની સૂરત તથા સીરત દેખાડી આપે છે કે આપ શરીર માદર પિદરના કુર્જન હો અને તેથી આપના સુખનમાં એતબાર રાખતાં અમો કુગાઈએ તેમ નથી. અમો અત્યારે જ આપની સાથે અહીંથી રવાના થઈ જવાને તૈયાર છીએ; પરંતુ અહીંથી અમને સાથે લઈને આપનો કંઈ દિશામાં અને કયા સ્થાનમાં જવાનો વિચાર છે એ જો અમને જણાવશો તો આપનો વળી અમારાખર એક ખીજે એહસાન થશે.”

“અમો કંઈ દિશામાં અને કયાં જવાના છીએ એનો અમોએ કરો પણ નિશ્ચય કર્યો નથી, કારણ કે અત્યારે જો આ બનાવ ન બન્યો હોત, તો અમારો હજી કેટલાક દિવસ સૂંધી ભેડા નગરમાં જ રહેવાનો ઇરાફો હતો. જો આપનો અમારામાં વિશ્વાસ હોય, તો અમારી સાથે ચાલો; અત્યારે સવાલ જવાબમાં વખત ન વીતાડો અને અકારણ વિલબ ન કરો. આપણે જ્યાં પહેલો મુકામ કરીશું ત્યાં કંઈ દિશામાં અને કયા સ્થાનમાં જવાનું છે એ વિશેનો નિશ્ચય કરી લઈશું.” ખીજ જવામદો જવાબ આપ્યો.

“આપના ઇસ્મે મુબારિક શુ છે?” સાહિકે તેમનાં નામો પૂછ્યાં.

“ખાદિમતું નામ ચાંદખાન છે” પહેલા જવામદો પોતાનું નામ જણાવ્યું.

“અને આ ફિદવીને લોકો નજરફીતના નામથી ઓળખે છે.” ખીજ જવામદો પણ પોતાના નામનો સ્ફોટ કર્યો.

હવે આપણે પણ એ બે જવામદોને અનુક્રમે ચાંદખાન તથા નજરફીતના નામથી જ ઓળખીશું એ નામોને સાબળી લીધા પછી સાહિકે નાદિરાખાનમને સંબોધીને કહ્યું કે. “બિગમ સાહબા, આપ પોતાના કમરામાં જાઓ અને ત્યાં આપણે અહીંથી શામાટિ ચાલ્યા જવું પડ્યું છે એ વિશેનો એહવાલ એક કાગળમાં લખીને કમરામાં એવી જગ્યાએ રાખો કે તે તરત ડોહના પણ જોવામાં આવી શકે અને ત્યાર પછી જો મદાના પોશાક પહેરીને આપ ખંજબમાં આવ્યાં હતા તો મદાના પોશાક પહેરીને પાછા અહીં આવો, કારણ કે આ જનાના પોશાકમાં આવા વખતમાં સફરમાં નીકળવું એ આપના માટે સલામતી બરેકુ નથી.”

“મારો પોતાનો પણ એ જ વિચાર હતો અને તે હું આપને જણાવવાની જ હતી એટલામાં તો આપે જ આ વિચાર જણાવી દીધો છે એટલે એથી મારા વિચારને જોર મળ્યું છે. હું જાઉં છું” આમ કહીને નાદિરા પાછી પોતાના કમરામાં ચાલી ગઈ.

નાદિરાના જવા પછી સાહિકે ચાસીનને હુકમ કર્યો કે: “ચાસીન, હું પેલા-પંડિત આત્માનન્દને ઘેર જ અને તેનાં પુત્રખાનાના આગણમાં આપણા ત્રણ ઘોડા બાધેલા છે તેમને સામાન નાખી તૈયાર કરી નદીના સામા કિનારાપર તૈયાર રાખ, અમો ત્યાં આવી લાગીએ છીએ.”

“બુદ્ધિર્ગતો હુકમની તામીલમાં જરા પણ કસૂર થવાનો નથી.” આમ કહીને ચાસીન તત્કાળ ત્યાંથી ચાલતો થઈ ગયો.

જેના મદિરના આંગણમાં આલમખાનના ઘોડાએને ગ્રસ રીતે રાખવામાં આવ્યા હતા તે આત્માનન્દ પડિત તેજ હતો કે જેના સતી સ્ત્રી માયાદેવીના સતીત્વની રક્ષામાટે દૈવતખાને ભેડાનગરના કોઠવાલના બદમાશ સાહુબળદા જાફરખાનનો ઘાત કર્યો હતો અને પોતાની ન્યાયશીલતાને અદ્ભુત પરિચય કરાવ્યો હતો; તે આત્માનન્દ પડિત અત્યારે દૈવતખાનને બહુ જ ઉપયોગી થઈ પડ્યો હતો અને તેની પાની માયાદેવી પણ દૈવતખાન તથા તેના પરિવારની ઉચિત સેવા કરવાને નિરતર તત્પર રહ્યા કરતી હતી દૈવતખાને સાહી અસ્તબલમાં ઘોડા રાખવાને બદલે આત્માનન્દના શિવાલયના આંગણમાં ઘોડા રાખવાની વ્યવસ્થા એઠલામાટે કરી હતી કે જે ઇચ્છાહીમના જસૂસો ભેડા નગરમાં આવે, તો પણ દૈવતખાન એઠલામાં જ ક્યાંક હોવાનો તેમન ખતો ન મળી શકે.

નાદિરા જેમ અને તેમ ઊતાવળથી પત્રલેખન તથા વેષપરિવર્તનના કાર્યની સમાપ્તિ કરીને પોતાના જનાનાં વસ્ત્રો તથા અલકારો ઇત્યાદિને એક સાદા સુમાલમાં બાંધી લઈ મદીના પોશાકમાં સજ્જ થઈને આવી પહોંચી અને તેને મદીના પોશાકમાં પોતાની આખો આગળ ઊભેલી જોઈને જાણે એક પહલવાં નૌજવાન મર્દ પોતા સમક્ષ ઊભો હોયતી એવો જ આંદખાન તથા નજરહીનને ભાસ થવા લાગ્યો અને તેઓ પરસ્પર દૃષ્ટિસમેલન કરીને એક પ્રકારનું વિશિષ્ટ બાવદર્શક સ્મિત કરવા લાગ્યા તેમના એ સ્મિતમાં જે વિશિષ્ટ બાવ સમાયલો હતો તે અન્ય કોઈના જાણવામાં આવી શક્યો નહિ એ પછી વિશેષ કાઈ પણ વાર્તાલાપ ન કરતાં આંદખાન, નજરહીન, નાદિરાખાનમ અને સ્નાદિક નદીની દિશામાં ચાલવા લાગ્યાં નદીના તીરપ્રાતમાં આવ્યા પછી ત્યાં એક લઘુ નૌકા તીરપ્રાતમાંના એક વૃક્ષના થડ સાથે બાંધેલી પડી હતી તેમાં બેસીને પોતે જ નૌકાને ચલાવીને સમી તીરે પહોંચી આવ્યા અને ત્યાં નૌકાના દોરડાને પાછો તેમણે એક વૃક્ષના થડ સાથે એઠલામાટે બાંધી દીધો કે નૌકા જળના પ્રવાહમાં આગળ વહી ન જાય અને પાછી ખીલ મનુષ્યોના ઉપયોગમાં આવી શકે તેઓ સામા તીરપ્રાતમાં તો પહોંચી આવ્યા, પરંતુ ચાસીન અશ્વોને લઈને અથાપિ આવેલો ન હોવાથી તેની વાટ જોઈને કેટલીક વાર સૂધી ત્યાં જ તેમને સિંઘટું કરીને બેસી રહેલું પડ્યું.

બહુધા ઉપકાળનો સમય થવા આવ્યો તે વેળાએ ચાસીન અને આત્માનન્દ પંડિતનો એક અનુચર ત્રણ અશ્વોને લઈને ત્યાં આવી લાગ્યા, નાદિરા, સ્નાદિક અને ચાસીન પોતપોતાના અશ્વપર બેસી ગયાં અને આંદખાન તથા નજરહીન તેમની સાથે પગે ચાલતા જ આગળ વધવા લાગ્યા, કારણ કે, તેમના અશ્વો સુસાફરખાનામાં બાંધેલા હતા અને તેઓ જે માર્ગમાં જવાના હતા તે માર્ગમાં જ સુસાફરખાનું આગું હોવાથી તેમણે ત્યાંથી જ અશ્વાસ્થ થવાનો નિયાર કરી રાખ્યો હતો સુસાફરખાનું આવતા આંદખાન તથા નજરહીને પણ પોતાના અશ્વોને પલાણીને અશ્વારાહણ કર્યું અને ત્યાર પછી એ પાંચ પ્રવાસીઓ

લેડાનગરની સીમામાંથી બહાર નીકળીને એક વિશિષ્ટ દિશામાં અગ્નિને શીખ ગતિથી ચલાવતા આગળ વધવા લાગ્યાં.

અહીં પાકક તથા પાકિકાઓ, એ આદિજાત તથા નજરુદીન કોણ હતા? ક્યાંના નિવાસી હતા? મધ્ય નિશાના સમયમાં પુરાતન લેડાનગરનાં અડિયેશમાં શા કારણથી આવ્યા હતા? નાદિરા પ્રતિ આટલી અનુકંપા દર્શાવવાનું તેમને શું કારણ હતું? ગાજીખાનના ગુલામોને જનથી મારી નાખવા છતાં મૂળ અલ્યામીની ગાજીખાનને પોતાને જીવતો છોડી દેવાની ઉદારતા તેમણે શા કારણથી દર્શાવી હતી? માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેઓ નાદિરાને આલમખાનની યોગ્ય તરીકે સારી રીતે ઓળખતા હતા એટલે તેઓ આલમખાનના પરિચિત હોવા બદલ એ છતાં પણ નાદિરાને કે સ્પષ્ટિકરે તેમણે પોતાનો કશો પણ વિશેષ પરિચય આપ્યો નહોતો તે શામાટે? ઇત્યાદિ પ્રશ્નો અવશ્ય ઉપસ્થિત કરે તેમ છે, કારણ કે, એ પ્રશ્નો તેમના હૃદયમાં સ્વાભાવિક જ ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે, એટલું જ નહિ, પણ વિપરીત પરિસ્થિતિનો વિચાર કરતાં કદાચિત્ તેમને કોઈ ઇબ્રાહીમના જન્મસો અને આલમખાનના દુશ્મન માની લે, તો તે પણ સંભવનીય છે; છતાં આ સર્વ પ્રશ્નોનાં ઉત્તરો અત્યારે જ અમારાથી આપી શકાય તેમ નથી; સમય આવતાં એ સર્વ ભેદપરપરાનો પોતાની મેળે જ પ્રકાગ થઈ જશે એટલા માટે અત્યારે તો એ પ્રવાસીઓ જ્યાં જવાનાં હોય ત્યાં એમને જવા દઈને આપણે આલમખાનની સ્થિતિનું અવલોકન કરવામાટે દિલ્લીની દિશામાં પ્રયાણ કરીશું.

પ્રકરણ ૧૧ મું

સાત દિવસની સુલ્તાની

આલમખાન પોતાની કૌનને લઈને રોજ એક એક મંજિલ જેટલો રસ્તો કાપીને દિલ્લીની દિશામાં જેમ જેમ આગળ વધતો રહ્યો તેમ તેમ ઇબ્રાહીમની નાસી ગયેલી કૌનના સિપાહોનાં મોઢાંથી ‘આલમખાન દિલ્લીપર અઢાઈ કરવા માટે મોટી કૌન સાથે આગળ વધતો આવે છે’ એવા સમાચાર સાંભળીને જેમના પર ઇબ્રાહીમ લોહીએ કેટલાક અલ્યામીઓ કર્યા હતા તેમ જ જેઓ ઇબ્રાહીમ લોહીથી કેટલાંક અન્ય કારણવશાત્ વિરુદ્ધતા ધરાવતા હતા તેવા કેટલાક સાધારણ લોકો, અમીરો અને સરદારો પોતાના નોકરો તથા પોતાના પક્ષના ખીન્ન મનુષ્યો સહિત આવીને આલમખાનના પક્ષમાં મળવા લાગ્યા અને તેથી દિવસાનુદિવસ આલમખાનની સેના વધારે અને વધારે વિશાળ થતી ગઈ જે દિવસે તે દિલ્લીની નજદીકમાં પહોંચ્યો તે દિવસે તેના સૈન્યની વૃદ્ધિ થતાં થતાં તેના અધ્યક્ષો સૈનિકોની સંખ્યા ચાળીસ હજારપર પહોંચી ગઈ હતી અને તેથી આલમખાનને પોતાના ભાગ્યરૂપ આકાશમાં પોતાના વિજયની રેખા સ્પષ્ટ આકારમાં દેખાવા લાગી હતી એ વેળાએ ઇબ્રાહીમ લોહી પોતે આગ્રામાં હતો અને તેના આગ્રામાં હોવાના સમાચાર આલમખાનને મળી ચૂકેલા હોવાથી પ્રથમ દિલ્લીપર કબ્જે કરી લેવો અને ત્યાર પછી જો ઇબ્રાહીમ પોતાની કૌન લઈને લડવામાટે આવે, તો તેનો દિલ્લીના તખ્તનશીન સુલ્તાન તરીકે જ બહાદુરીથી મુકાબલો કરવો,

એવો આલમખાનનો મનોભાવ હતો પરંતુ દિલ્હીને તત્કાળ હસ્તગત ક્રિયા અધિકૃત કરી લેવામાટેની તેની એ ધારણા કૃષ્ણભૂત ન થઈ; કારણ કે, દિલ્હીની રક્ષામાટે જે સૈન્યાધિકારીને રાખવામાં આવ્યો હતો તેને પણ આલમખાનના આવવા વિશેના સમાચાર દૂતોદ્ધારા મળી ગયેલા હોવાથી તેણે ઇબ્રાહીમ લોહીને જલ્દી ફોજ સાથે આવી પહોંચવાનો પયગામ મોકલીને દુર્ગના દ્વારોને વસાવી દીધાં હતાં અને તેતુ કારણ એ હતું કે આલમખાનની જગી ફોજ સાથે મુકાબલો કરી શકે તેટલી ફોજ હાલ તરત તેની પાસે નહોતી દિલ્હીનો કિલ્લો ધણો જ મજબૂત હોવાથી અને કિલ્લાના દરવાજા બંધ હોવાથી આલમખાને નિરુપાય થઈને પોતાની ફોજને દિલ્હીને ચારે તરફથી ઘેરી લેવાનો અને કિલ્લાના લોકોના બાહ્ય જગત સાથેના સંબંધને બિલ્કુલ અટકાવી દેવાનો સખ્ત હુકમ ફર્માવીને ઇબ્રાહીમ લોહીના દિલ્હીમાંના સિપાહસાહારને, તીર સાથે બાંધેલા એક રક્કાને કિલ્લાની દીવાલપર ફેંકીને, ચોખ્ખી ચેતવણી આપી દીધી કે ‘જો ત્રણ દિવસમાં તમારી રાજપુશીથી તમે કિલ્લાના દરવાજા બંધાડીને દિલ્હીનો કબ્જો મને નહિ સોંપો, તો પછી હું કિલ્લાને તોડીને અદર પેસવાની કોશિશ કરીશ. જો રાજપુશીથી શરણાગત થશો તો તમને કશી પણ ધન પહોંચાડવામાં આવશે નહિ અને તમારો જે ઓહદો છે તે પણ કાયમ રહેશે, પરંતુ જો અમને તકલીફ આપશો, તો પછી મારી ખૂબાર તલ્વાર છે અને તમારાં સર છે, એ તમારે કદાપિ ભૂલી જવાનું નથી. જો બન પ્યારી હોય, તો મારા ફર્માનને તાબે થાઓ અને મરી જવાની જ મરજી હોય, તો મારા મુબાલિક થાઓ!’ આ રૂંે ફેંક્યા પછી આલમખાનના ફર્માનથી દિલ્લીથી થોડા જ અંતરપર એક મોટા મયદાનમાં તંખૂઓ ઊભા કરીને છાવણી અથવા તો વસ્ત્રનગરીના નિર્માણની તૈયારીઓ ચાલવા લાગી અને સંધ્યાકાળ થતાં સૂધી તો છાવણી તૈયાર થઈ જતાં આલમખાન પોતાના શાહી તખ્તમાં આવી પહોંચ્યો પ્રભાતથી સંધ્યાકાળ પર્યંતનો સમય તેણે એક કામચલાઉ તખ્તમાં જ વીતાવ્યો હતો. પ્રવાસમાં કેટલાક દિવસ પર્યંત સતત પરિશ્રમ થવાથી અને સંપૂર્ણ વિશ્રાંતિ ક્યાંય પણ ન મળેલી હોવાથી આલમખાન રાત્રિભોજન કરી હુકાના બેચાર દમ ખેંચીને શય્યામાં પડ્યો અને અલ્પ સમયમાં જ ગાઢ નિદ્રાને આધીન થઈ ગયો.

મંથનિશાને સમય વીતી ગયો હતો અને રાત્રિના તૃતીય પ્રહરની સમાપ્તિમાં વિશેષ વિલાસ નહોતો એવામાં છાવણીમાં અચાનક રણદુહિનો નિદ્રાધીન જોનેને જાગ્રત થવાની સૂચના આપનારો નાદ થવા લાગ્યો અને તેથી આલમખાન તેમ જ બીજા તખ્તોમાં સૂતેલા અમીરો તથા સરદારોની નિદ્રાનો ભંગ થઈ ગયો. આલમખાને જાગ્રત થઈને પોતાની શય્યા પાસે જગતા બેઠેલા પોતાના બે અગરક્ષકોને પૂછ્યું કે “બેદાર થવાની આ સૂચના શા કારણથી અને કોના ફર્માનથી આપાઈ છે?”

“જહાપનાહ, એક જસૂસ એવી ખબર લાવ્યો છે કે ઇબ્રાહીમ લોહી પોતાની ફોજ સાથે અહીંથી ત્રણ ગાઉપર આવી લાગ્યો છે અને તેથી તેની સાથે લડવામાટેની તૈયારી બહુ જ ઊતાવળથી કરી લેવાની અગત્ય છે, કારણ કે, નહિ તો તે અચાનક આવીને આપણી ફોજપર દટ્ટી પડશે, તો આપણે આક્રમક

આવી પડીશુ સિપાહસાલારને આ બબર મળતાં તેમણે જ કૌજને જગાડવામાટે રણદુંડભિનો નાદ કરાવ્યો છે” અંગરક્ષકે ઉત્તર આપ્યું.

“કાણુ ઇબ્રાહીમ ? લોહી ખાન્દાનનો કમીનો આહુ ! અને મારી સાથે લડાઈની જુસ્તજુસ્તી” આલમખાને સિદ્ધ સમાન ગર્જના કરીને આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા અને ત્યાર પછી તે આગળ વધીને કહેવા લાગ્યો કે “મારી આ જંગી કૌજના મુકાબલામા ઊભી રહી શકે એટલી ઇબ્રાહીમની કૌજમા તાકત છે ? તે નાદાન એ જાણતો નથી કે જેની સાથે આજે તેનો મુકાબલો થવાનો છે તે કૌજે કયાં મત છે ! આજના મયદાને જગમાં :-

‘ઝિરેગી તસ્વાર બર્ક બન કર, શરાર નિકલેંગે ખતરોસે;
ગજબકે ગજોં સરખે બાદલ, તો ખૂન ખસેંગા ખંજરોસે;
ચલેંગે તીરો તુફાન મિલકર, તો જહર ટપકેંગા નશ્વરોસે,-
બગૂલે શકલે બલા બનેંગે, કબૂલ ગુજર જાયેંગી સરોસે;
મિટાકે છાડૂંગા દુરમનોંકો, જલાકે છાડૂંગા અખગરોસે !’

લાવો, મારું બખ્તર, મારા હથિયાર અને મારી લશ્કરી પોશાક લાવો અને સિપાહ-સાલારને જલ્દ લશ્કરને તૈયાર કરવાનું કર્મોત્તર સમજાવો”

ઉપકાળ સૂધીમાં કૂચની સઘળી તૈયારીઓ થઈ ગઈ અને ઇબ્રાહીમ લોહીની કૌજ પંદર કે સોળ હજારથી વધારે ન હોવાથી વીસ હજાર જેટલી કૌજને દિલ્લીના ઘેરામાટે કાયમ રાખીને માત્ર વીસ હજાર જેટલી કૌજ સાથે જ આલમખાન જહોજલાલીથી ડંકો વગડાવીને ઇબ્રાહીમ તથા તેની કૌજને શિકસ્ત આપવામાટે પોતાની છાવણીમાંથી રવાના થઈ ગયો.

પોતાની છાવણીથી જો ગાઉના અતરપર તેનો અને તેની કૌજનો ઇબ્રાહીમ લોહી તથા તેની કૌજ સાથે ભેટો થઈ ગયો. આલમખાનનાં સૈનિકો અત્યંત ઉત્સાહમાં આવી ગયેલા હોવાથી તેમણે ઇબ્રાહીમના સૈનિકોપર આર-બમાં જ એવું તો બળપૂર્વક આક્રમણ કર્યું કે એ પ્રથમ આક્રમણથી જ ઇબ્રાહીમના સૈનિકો બચણીત તથા હતોત્સાહ થઈ ગયા અને તેથી તેઓ જીવપર ખેલીને લડવાને બદલે જીવને બચાવવામાટેના નાના પ્રકારના પ્રયત્નો કરવા લાગ્યા. કેટલાક સૈનિકો પલાયનને આશ્રય લેવા લાગ્યા અને કેટલાક સૈનિકો ધાયલ થવાનો ઠોંગ કરીને આડી અવળી જગ્યાઓમાં જઈને પડી રહ્યા આવી રીતે પોતાની કૌજને વિસ્ફલિત તથા બચણીત થયેલી જોઈને ઇબ્રાહીમ પણ દિંમત હારી ગયો અને એક મહુર યુદ્ધ આણ્યું ન આણ્યું એટલામા તો તે પોતાના કેટલાક વિશ્વાસપાત્ર સૈનિકોને લઈને રણભૂમિમાંથી પલાયન કરી ગયો. આ યુદ્ધમાં આલમખાનનો વિજય થયો.

નામ માત્રના પરિશ્રમથી મળેલા આ વિજયથી આલમખાન એટલો બધો હર્ષોન્મત્ત થઈ ગયો કે પલાયન કરી ગયેલા શત્રુની પૂંઠે પડવાને બદલે અને તેને પકડવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે તેણે પોતાની કૌજને દિલ્લીની દિશામા પાછી વળવાનો અને દિલ્લી પર હલ્લો કરીને દિલ્લીને કબ્જે કરી લેવાનો હુકમ ફર્માવી દીધો. સધ્યાકાળ થવામા હજી તો કેટલોક અવકાશ હતો તેટલામા તો આલમખાન અને તેના સૈનિકો પાછા પોતાની છાવણીમા આવી પહોંચ્યા તે

રાત્રિ તેમણે વિશ્વાતિમા વીતાડી અને ખીન દિવસના પ્રભાતમા દિલ્લીના દુર્ગને તોડવાનો અને તેમા બળાકારે પ્રવેશવાના ઉદ્દેશને સિદ્ધ કરવાનો આરંભ કરી દીધો. ઇશ્વાહીમ લોહીના દિલ્લીમાના સિપાહસાલારને એક-ગુસ્તરદારા ઇશ્વાહીમના પરાજય તથા પલાયનના સમાચાર મળી ગયેલા હોવાથી તે પોતાના કેટલાક વિશ્વાસપાત્ર મનુષ્યોને સાથે લઇને રાત્રિના સમયમાં જ એક ગુસ્ત્ર-માર્ગમાં યઇને પલાયન કરી ગયો હતો. એટલે દિલ્લીના લોકોએ, સિપાહસાલારના પલાયનની વાર્તા તેમના જણવામાં આવતાં જ, શાંતિર્શક શ્વેતપતાકા દુર્ગના ઉપરિભાગમા ચઢાવી દીધી અને દુર્ગનાં દારોને ઊધારી નાખ્યાં. આલમખાને વિજયના ગર્વ સહિત દિલ્લી નગરીમા પ્રવેશ કર્યો અને ‘અલાઉદ્દીન લોહી’ નામથી પોતાની હિન્દુસ્તાનના સુસ્તાન તરીકે દિલ્લીમાં આણુ વર્ત્તાવી દીધી. સાહે ચાર વાગ્યાના શુભરે દીવાને આમ (શાહીમહલમાંના એક વિશાળ કક્ષ)માં એક દરબાર બરવામાં આવ્યો અને ત્યાં તખ્તપર વિરાજીને આલમખાને અમીરો, સરદારો તથા નાગરિકો આદિને ગર્વપૂર્વક જણાવ્યું કે —

“કરીમે કારસાજની મેહરબાનીથી મયદાને જગમા ફતહ મારા હિસ્સામા આવી છે અને તે છતાં મારે મારી કૌનનો વધારે ભોગ આપવો પડ્યો નથી, એ કાંઈ જેવી તેવી બખ્તાવરી તો ન જ કહી શકાય દિલ્લીનો કબ્જો મારા હાથમાં આવી ગયો છે એટલે હિન્દોસ્તાન હવે મારું છે અને આજથી આ હિન્દોસ્તાનનો સુલતાન, શહનશાહ અથવા બાદશાહ જે કાંઈ પણ કહે તે હું જ છું. હું જ આ તાજેતખ્તનો હકદાર હતો અને તે હક આજે મને મળી ચૂક્યો છે. દુશ્મન જો કે અલારે બાગી ગયો છે, પણ અહીંનો બહોબસ્ત કર્યા પછી તેને પકડવાનો અને ત્યાર પછી લાયક સજા આપવાનો હું પ્રયત્ન કરનાર છું, દુશ્મનને મારીને જ સાત થનાર છું! મારી સાથે જે કાંઈ પણ જહીર અથવા ખાતિન બગાવત કરશે તે કાબિલેદાર ગણાશે એ કોઇએ પણ કહાપિ ભૂલી જવાનું નથી.”

એ પછી શાહી ખજનામાંથી કેટલાક અમીરો તથા સરદારોને તેમની સેવાના બદલામાં ઇનામો અપાયાં, કેટલાકોને નવા ઓહદા તથા પોશાકો અપાયા અને તવાયફોના નાચગાના સાથે એ યુગકુલીના દરબારનો મગરિબની નમાજ વખતે અંત લાવવામાં આવ્યો. એ જ દિવસે એક ઘોડેસવાર કાસિદને આલમખાને એક રોકો આપીને દૈલ્લતખાન પાસે જવાને રવાના કરી દીધો અને તે રોકામાં જણાવ્યું કે. ‘હું પરવરદિગારની મેહરબાનીથી હિન્દોસ્તાનનો બાદશાહ થઈ ચૂક્યો છું અને ઇશ્વાહીમ મયદાને જગમાંથી લેડિયા પેઠે બાગી ગયો છે મારી બેગમ તથા મારા મુસાહિબો સ્પષ્ટિક તેમ જ પાસીનને ઘટના બંદોબસ્ત સાથે દિલ્લી મોકલી આપશે અને જની શકે તો આપ પોતે પણ આવી જશો’ આ વિજયના સમાચાર તેણે ખંજભમાં મૂકેલા બાબરના સિપાહસાલારપર પણ મોકલી આપ્યા અને તેને એ સમાચાર બાબરપર મોકલી આપવાનું પણ જણાવ્યું. આલમખાને આવી રીતે ઇશ્વાહીમના પલાયનથી અને દિલ્લી પોતાના અધિકારમાં આવી જવાથી પોતાને હિન્દુસ્તાનનો બાદશાહ માની તો લીધો, પણ તેને અદ્વાપિ આ સસારમાં થતા આઘાત તથા પ્રત્યાઘાતોનો અધિક અનુભવ ન

હોવાથી શહનશાહતને મેળવ્યા પછી તેને પોતાના હાથમાં ટકાવી રાખતા અને હુકમતને ચલાવતાં કેવી અને કેટલી મુશીબત વેઠવી પડે છે, એનો લેખ માત્ર પણ વિચાર નહોતો. આવતી કાલે ગમે તેમ થાય તે એક જૂદી વાત છે છતાં એટલી વાત તો ખરી કે આજે તો તે પોતાને હિન્દોસ્તાનના બાદશાહનામથી ઓળખાવવાના ભાગ્યને અવશ્ય પ્રાપ્ત કરી શક્યો હતો. હવે આખાં ઇબ્રાહીમ લોદીની હીલચાલનું અવલોકન કરીશું.

* * * *

ઇબ્રાહીમ લોદી રણભૂમિમાંથી પલાયન કરીને બહુ દૂર ચાલ્યો ગયો ન હોતો; કિન્તુ દશ કે બાર ગાઉ પાછો હટીને પોતાની ફૌજને પાછી એકત્ર અને વ્યવસ્થિત કરતો અને પોતાના સૈનિકોના ઉત્સાહને વધારતો એક સુરક્ષિત સ્થાનમાં ધાવણી નાખીને પડ્યો હતો. તેના નસૂસો માર્ફત આલમખાનની દિલ્લીમાંની હીલચાલના તેમ જ તેની ફૌજ વગેરેના સમાચાર તેને વારંવાર મળ્યા કરતા હતા જે પ્રકારના સમાચાર તેને મળતા હતા તે સમાચારોને સાંભળતાં પોતાના હસ્તથી આલમખાનનો પરાજય તેને બહુ જ નિકટમાં દેખાયા કરતો હતો.

એક દિવસ ઇબ્રાહીમ લોદીએ પોતાની ફૌજના અફસરો તથા સિપાહોને એકઠા કરીને કહ્યું કે “મારા જંગબહાદુર સિપાહસાહારો અને જગી જવાનો, આલમખાનની ફૌજે આપણાપર એકએક હલ્લો કરવાથી અને તેની ફૌજની સખ્યા મોટી હોવાથી તમો ગભરાઈ ગયા હતા અને તે ગભરાટથી જ મયદાને જંગમાં આપણી શિકસ્ત થતાં આપણા સરપર પાછા પગલાં કરવાની ફરજ આવી પડી હતી જે થોડી વાર તમોએ હિંમતથી તેમની સામે ટકાવ કર્યો હોત અને તેમનાપર તમો ધસી ગયા હોત, તો આલમખાનની ફૌજમાં આવીને એકઠા થયેલા યુદ્ધ-કળાથી સર્વથા અજ્ઞાન ધાંચી, મોચી, તેલી અને તળોલીઓ તરત દુમ દુખાવીને ભાગી ગયા હોત અને બાકીના સિપાહો કાંઈ પણ રીતે તમારી સામે ટકાવ કરી ન શકવાથી કાં તો નાસી ગયા હોત અને કાં તો તમારી તલ્વારોથી કપાઈ ગયા હોત એટલે શિકસ્ત તેના હિસ્સામાં ભત અને જીત આપણા હિસ્સામાં આવત, એ નક્કી હતું ખચર, જે થવાનું હતું તે યથ ગચુ છે અને તેથી હવે પછી આપણે શુ કરવું એ જ વિચારવાનું આપણામાટે બાકી રહ્યું છે. દિલ્લીના જે સમાચારો મને મળ્યા છે અને મળતા ભય છે તેથી સાફ જણાઇ આવે છે કે આલમખાન દિલ્લીમાં પોતાનો અધિકાર ચલાવી એટલો બધો મૂલી ગયો છે કે આસપાસની દુનિયામાં શુ થાય છે અને શુ નહિ, એનું પણ તેને ખાન રહ્યું નથી. મેં તેની એ ગફલતનો ફાયદો લઈ લેવાનો નિશ્ચય કરેલો છે અને નવી રીતે હલ્લો કરવાની તરકીબ તથા હિંકમત પણ શોધી કાઢી છે મારી તે તરકીબ તથા હિંકમત મારા સિપાહસાહારોને જણાવીને એ ત્રણ દિવસમાં જ દિલ્લીપર હલ્લો કરવાની અને મારા જની દુશ્મન આલમખાનની જિન્દગીનો ખાતમો કરી નાખવાની મારી ઇચ્છા છે આવતી કાલે તમારા સિપાહસાહારો તમને જે કાંઈ પણ હુકમ ફર્માવે તેની તમારે એક પણ માત્રના પણ વિલગ વિના તામીલ કરવાની છે. દિલ્લી પાછી આપણા કબજામાં આવતાં અને દુશ્મનનું સર ધડથી જૂદું થતાં હું તમો સર્વને સીમોજરના તોડા આપીશ, તમારી ઇજાજત કરીશ અને તમારી

તરક્કીનો હર્દમ ખયાલ રાખતો રહીશ. જોલો ત્યારે તમે મારા ફાયદામાંટે જીવનું જોખમ વેડીને પણ લડવાને અને મારા ખાધેલા નમકને હલાલ કરી ખતાવવાને તૈયાર છો ખરા કે નહિ ?”

“અમે સર્વ જનપર ખેલીને લડવામાંટે, અમારી નમકહલાલીને ખતાવવામાંટે અને અમારી બહાદુરીપર લાગેલા દાગને ધોઈ નાખવામાંટે એક પગે તૈયાર છીએ.” સિપાહીઓ ગર્જના કરીને અનુમતિ દર્શાવી દીધી.

તે જ દિવસે ઇશ્વાહીમ લોદીએ પોતાના સિપાહસાહારો તથા અન્ય અફસરો સાથે જે કેટલીક ખાનગી સવાહમસ્લહત કરવાની હતી તે કરી લીધી અને કૌંજ જવાનોને જે હુકમો સમજાવવાના હતા તે પણ જણાવી દીધા સિપાહસાહારો તથા અફસરોએ તે હુકમો કૌંજ જવાનોને સમજાવ્યા અને તેના પરિણામે તે દિવસના સધ્યાકાળે જ ઇશ્વાહીમ લોદીના જંગી જવાનો અથવા સૈનિકો પાંચ પાંચ, દશ દશ, પદર પદર અને વીસ વીસના સમુદાયમાં વિભક્ત થઈને ત્યાંથી ચાલતા ચઈ ગયા, ઇશ્વાહીમ લોદી પણ પોતાના થોડાક અગત માણસોને સાથે લઈને ચાલ્યો ગયો અને છાવણી પણ ત્યાંથી ઉપડી ગઈ. ઇશ્વાહીમ અને તેના સૈનિકો ક્યાં અદૃશ્ય ચઈ ગયા, એની કોઈને કશી પણ ખબર ને પડી.

દિલ્હી અલાહદીન લોદી અથવા આલમખાનના અધિકારમાં આવી ગયાને આજે સાતમો દિવસ હતો મધ્યરાત્રિનો સમય વિશ્વમાં વર્તમાન હતો, દિલ્હી નગરના નિવાસી જનો ગાઢ નિદ્રાને આધીન થયેલાં હતા, સંસારમાં અધિકાર મહારાજનું નિરુદ્ધ સામ્રાજ્ય વ્યાપેલું હતું અને તેથી સુષ્ટિમાં અધિકારજન્ય તથા નિશાનજન્ય લીધણ શાંતિ પ્રસરેલી દેખાતી હતી એટલામાં મધ્યરાત્રિના સમયને દરોહનારા કોટવાલના ચાણામાં ખારના ટકારા ચયા અને તે સાથે જ નગરના બિત્ર બિત્ર ભાગોમાં ‘અલ્લાહો અકબર’ તથા ‘મારો મારો’ અને ‘કાપો કાપો’ના પોકારો સંભળાવા લાગ્યા, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તલ્વારો તથા ખંજરોથી કપાતા અને વીંધાતા મનુષ્યોના મરણસમયના ચીત્કારોએ લીધણ શાંતિનો એટલી સીમાપર્યન્ત ભંગ કરી નાખ્યો કે સર્વ નાગરિકો તથા નાગરિકાઓની નિદ્રાનો પણ ભગ થઈ ગયો અને ગૃહનાં ગવાક્ષોમાંથી દિલ્હીના માર્ગોમાં જે લીધણ દૃશ્યો તેમના જોવામાં આવ્યાં તેમને જોઈને તેઓ ભયલીત તથા ગર્ભગલિત ચઈ ગયાં. કેટલાક મનુષ્યોની લારો લોહીમાં તરબોળ થયેલી રસ્તામાં રખડતી પડી હતી, કેટલાક મનુષ્યોનાં મસ્તકો રારીરથી ભિત્ર થઈને ધૂળમાં રગદોળાતાં હતાં અને કેટલાક ધડો રસ્તામાં આમ તેમ ઢોકરે ઢેલાતાં હતાં. અત્યાચારના ભોગ થયેલાઓની જ્યારે આવી અવસ્થા હતી ત્યારે જે લોકો અત્યાચાર કરનારા હતા તેઓ હાથમાં નાગી તલ્વારો તથા કટારો લઈ સાક્ષાત્ ચમરાજનું સ્વરૂપ ધારીને ‘મારો મારો’ના પોકારો કરતા ચારે તરફ દોડધામ કરી રહ્યા હતા અને નગરવાસિજનોને ચેતવણી આપતા જતા હતા કે “રૈયતે પોતાનાં ઘરોમાંથી બહાર ન નીકળવું, નહિ તો તેમના જીવનના જોખમદાર કે જવાબદાર અમે નથી, કારણ કે, સૂફ સાથે લીધુ પણ ધણીક વાર બળી જાય છે તેવી જ રીતે

હોવાથી શહનશાહતને મેળવ્યા પછી તેને પોતાના હાથમાં ટકાવી રાખતાં અને હુકમતને ચલાવતાં કેવી અને કેટલી મુસીબત વેઠવી પડે છે, એનો લેશ માત્ર પણ વિચાર નહોતો. આવતી કાલે ગમે તેમ થાય તે એક જૂની વાત છે, છતાં એટલી વાત તો ખરી કે આજે તો તે પોતાને હિન્દોસ્તાનના બાદશાહના નામથી ઓળખાવવાના ભાગ્યને અવશ્ય પ્રાપ્ત કરી શક્યો હતો. હવે આપણે ઇબ્રાહીમ લોદીની હીલચાલનું અવલોકન કરીશું.

* * * *

ઇબ્રાહીમ લોદી રણભૂમિમાંથી પલાયન કરીને બહુ દૂર ચાલ્યો ગયો ન હોતો; કિન્તુ દશ કે બાર ગાઉ પાછો હટીને પોતાની ફૌજને પાછી એકત્ર અને વ્યવસ્થિત કરતો અને પોતાના સૈનિકોના ઉત્સાહને વધારતો એક સુરક્ષિત સ્થાનમાં ધાવણી નાખીને પડ્યો હતો. તેના નજરેા માર્ફત આલમખાનની દિલ્લીમાંની હીલચાલના તેમ જ તેની ફૌજ વગેરેના સમાચાર તેને વારંવાર મળ્યા કરતા હતા જે પ્રકારના સમાચાર તેને મળતા હતા તે સમાચારોને સાંભળતાં પોતાના હસ્તથી આલમખાનનો પરાજય તેને બહુ જ નિકટમાં દેખાયા કરતો હતો.

એક દિવસ ઇબ્રાહીમ લોદીએ પોતાની ફૌજના અફસરો તથા સિપાહોને એકઠા કરીને કહ્યું કે: “મારા જગમહાદુર સિપાહસાહારો અને જંગી જવાનો, આલમખાનની ફૌજે આપણાપર એકાએક હલ્લો કરવાથી અને તેની ફૌજની સખ્યા મોટી હોવાથી તમો ગભરાઈ ગયા હતા અને તે ગભરાટથી જ મયદાને જંગમાં આપણી શિકસ્ત થતાં આપણા સરપર પાછા પગલાં કરવાની ફરજ આવી પડી હતી જે થોડી વાર તમોએ હિંમતથી તેમની સામે ટકાવ કર્યો હોત અને તેમનાપર તમો ઘસી ગયા હોત, તો આલમખાનની ફૌજમાં આવીને એકઠા થયેલા યુદ્ધ-કળાથી સર્વથા અજ્ઞાન ધાંથી, મોથી, તેલી અને તખોલીઓ તરત દુમ દબાવીને ભાગી ગયા હોત અને બાકીના સિપાહો કોઇ પણ રીતે તમારી સામે ટકાવ કરી ન શકવાથી કાં તો નાસી ગયા હોત અને કા તો તમારી તલ્વારોથી કપાઈ ગયા હોત એટલે શિકસ્ત તેના હિસ્સામાં જત અને જીત આપણા હિસ્સામાં આવત, એ નક્કી હતું. ખચર, જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું છે અને તેથી હવે પછી આપણે શું કરવું એ જ વિચારવાનું આપણામાટે બાકી રહ્યું છે. દિલ્લીના જે સમાચારો મને મળ્યા છે અને મળતા જાય છે તેથી સાફ જણાઈ આવે છે કે આલમખાન દિલ્લીમાં પોતાનો અધિકાર થવાથી એટલો બધો ખૂલી ગયો છે કે આસપાસની દુનિયામાં શું થાય છે અને શું નહિ, એનું પણ તેને ખાન રહ્યું નથી. મેં તેની એ ગફલતનો ફાયદો લઈ લેવાનો નિશ્ચય કરેલો છે અને નવી રીતે હલ્લો કરવાની તરકીબ તથા હિકમત પણ શોધી કાઢી છે. મારી તે તરકીબ તથા હિકમત મારા સિપાહસાહારોને જણાવીને જે ત્રણ દિવસમાં જ દિલ્લીપર હલ્લો કરવાની અને મારા જની દુરમન આલમખાનની જિન્દગીનો ખાતમો કરી નાખવાની મારી ઇચ્છા છે આવતી કાલે તમારા સિપાહસાહારો તમને જે કાંઈ પણ હુકમ ફર્માવે તેની તમારે એક પળ માત્રના પણ વિલગ વિના તામીલ કરવાની છે. દિલ્લી પાછી આપણા કબજામાં આવતાં અને દુરમનનું સર ધડથી જૂદું થતાં હું તમો સર્વને સીમોજરના તોડા આપીશ, તમારી ઇજ્જત કરીશ અને તમારી

તરફીનો હર્દમ ખયાલ રાખતો રહીશ ખોલો ત્યારે તમે મારા કાયદામાટે જીવનુ જોખમ વેઠીને પણ લડવાને અને મારા ખાધેલા નમકને હલાલ કરી ખતાવવાને તૈયાર છો ખરા કે નહિ ?”

“અમે સર્વ જાનપર ખેલીને લડવામાટે, અમારી નમકહલાલીને ખતાવવામાટે અને અમારી બહાદુરીપર લાગેલા દાગને ઘોઈ નાખવામાટે એક પગે તૈયાર છીએ !” સિપાહીએ ગર્જના કરીને અનુમતિ દર્શાવી દીધી.

તે જ દિવસે ઇબ્રાહીમ લોદીએ પોતાના સિપાહસાલારો તથા અન્ય અફસરો સાથે જે કેટલીક ખાનગી સલાહમસ્લહત કરવાની હતી તે કરી લીધી અને કૌંજ જવાનોને જે હુકમો સંભળાવવાના હતા તે પણ જણાવી દીધા સિપાહસાલારો તથા અફસરોએ તે હુકમો કૌંજ જવાનોને સંભળાવ્યા અને તેના પરિણામે તે દિવસના સંધ્યાકાળે જ ઇબ્રાહીમ લોદીના જગી જવાનો અથવા સૈનિકો પાંચ પાંચ, દશ દશ, પંદર પંદર અને વીસ વીસના સમુદાયમાં વિભક્ત થઈને ત્યાંથી ચાલતા થઈ ગયા, ઇબ્રાહીમ લોદી પણ પોતાના થોડાક અંગત માણસોને સાથે લઈને ચાલ્યો ગયો અને છાવણી પણ ત્યાંથી ઉપડી ગઈ. ઇબ્રાહીમ અને તેના સૈનિકો ક્યાં અદૃશ્ય થઈ ગયા, એની કોઈને કશી પણ ખબર ન પડી.

*

*

*

*

*

દિલ્હી અલાઉદ્દીન લોદી અથવા આલમખાનના અધિકારમાં આવી ગયાને આજે સાતમે દિવસ હતો મધ્યરાત્રિનો સમય વિશ્વમાં વર્તમાન હતો, દિલ્હી નગરનાં નિવાસી જનો ગાઠ નિદ્રાને આધીન થયેલાં હતાં, સંસારમાં અંધકાર મહારાજનું નિરુદ્ધ સામ્રાજ્ય વ્યાપેલું હતું અને તેથી સૃષ્ટિમાં અંધકારજન્ય તથા નિશાનજન્ય ભીષણ શાંતિ પ્રસરેલી દેખાતી હતી. એટલામાં મધ્યરાત્રિના સમયને દર્શાવનારા કોટવાલના ચાણામાં ખારના ટકોરા થયાં અને તે સાથે જ નગરના ભિન્ન ભિન્ન ભાગોમાં ‘અફાહો અકબર’ તથા ‘મારો મારો’ અને ‘કાપો કાપો’ના પોકારો સંભળાવા લાગ્યા, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તલ્વારો તથા ખજરોથી કપાતા અને વીંધાતા મનુષ્યોના મરણસમયના ચીત્કારોએ ભીષણ શાંતિનો એટલી સીમાપર્યંત ભંગ કરી નાખ્યો કે સર્વ નાગરિકો તથા નાગરિકાઓની નિદ્રાનો પણ ભંગ થઈ ગયો અને ગૃહનાં ગવાક્ષોમાંથી દિલ્હીના માર્ગોમાં જે ભીષણ દૃશ્યો તેમના જોવામાં આવ્યાં તેમને જોઈને તેઓ ભયભીત તથા ગર્ભગલિત થઈ ગયાં. કેટલાક મનુષ્યોની લારો લોહીમાં તરબોળ થયેલી રસ્તામાં રખડતી પડી હતી, કેટલાક મનુષ્યોનાં મસ્તકો ચરીરથી ભિન્ન થઈને ધૂળમાં ફગોળાતાં હતાં અને કેટલાક ધડો રસ્તામાં આમ તેમ ઠોકરે ઠેલાતાં હતાં. અત્યાચારના ભોગ થયેલાઓની ન્યારે આવી અવસ્થા હતી ત્યારે જે લોકો અત્યાચાર કરનારા હતા તેઓ હાથમાં નાળી તલ્વારો તથા કટારો લઈ સાક્ષાત્ ચમરાજનું સ્વરૂપ ધારીને ‘મારો મારો’ના પોકારો કરતા ત્યારે તરફ દોડધામ કરી રહ્યા હતા અને નગરવાસિજનોને ચેતવણી આપતા જતા હતા કે “રૂંચે પોતાનાં ઘરોમાંથી બહાર ન નીકળવું, નહિ તો તેમનાં જીવનના જોખમદાર કે જવાબદાર અમે નથી; કારણ કે, સૂકા સાથે લીધું પણ ઘણીક વાર બળી જાય છે તેવી જ રીતે

આ અંધકારમાં અમારા દુશ્મનોના બદલામાં જો તેઓ પણ હણાઈ નય તો તે સ્વાભાવિક છે. અમે આલમખાન અથવા તો દિલ્લીના નવા સુલ્તાન અલાઉદ્દીન લોદીના પક્ષના લોકોને જ ચૂટી ચૂટીને મારવા માગીએ છીએ ।” ઇલાદિ દુર્ગનાં દ્વારોને પણ ઉઘાડી નાખવામાં આવ્યા, દ્વારપાલો મરાયા અને રાત્રિના તૃતીય પ્રહરનો અત યતાંમા તો ઇબ્રાહીમ લોદી પોતે પોતાની ફૌજ સાથે દિલ્લીના ચાદનીચોકમાંથી શાહી મહલની દિશામાં આગળ વધતો લોકોના જોવામાં આવ્યો. જે દિવસ પૂર્વે તો દિલ્લીના લોકોએ બજારોમાં એવી ચર્ચા ચાલતી સાંભળી હતી કે ઇબ્રાહીમ લોદી ક્યાંક ભાગી ગયો હતો, તેના સિપાહસાલારોએ તેને ત્યાંથી દીધો હતો અને તેના સૈનિકો પણ વિખરાઈ ગયા હતા; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ આગલે દિવસે જ નવા સુલ્તાને ઇબ્રાહીમને પકડી લાવવા માટે હબર હબર સિપાહોની દશ દુકડીઓને નૂદી નૂદી દિશાઓ અને નૂદાં નૂદાં સ્થાનોમાં મોકલી દીધી હતી એ ઘટનાને લોકો પોતાની દૃષ્ટિથી જોઈ ચૂક્યા હતા એટલે અચાનક આવા હત્યાકાંડને તેમ જ ઇબ્રાહીમને જોઈને તેઓ આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયા અને આ રહસ્યમયી ઘટના કિંવા અમઘટિ કેવી રીતે બની હશે, એની તેઓ લેશ માત્ર પણ કલ્પના કરી શક્યા નહિ. હવે નવીન સુલ્તાનની શી દશા થાય છે તે જોવા તથા જાણવા માટે લોકોનાં મન આતુર થયાં, કારણ કે, ‘કૂર ઇબ્રાહીમ લોદી અવશ્ય અલાઉદ્દીનને નિર્દયતાથી સહાર કરી નાખશે,’ એવી તેમની દૃઢ માન્યતા હતી અને તેમની એ માન્યતા સર્વથા સત્ય હતી; કારણ કે, અત્યારે ઇબ્રાહીમ લોદી શાહી મહલમાં સૂતેના આલમખાન અથવા અલાઉદ્દીનના પ્રાણની આહુતિ લેવા માટે જ શાહી મહલની દિશામાં આગળ વધી રહ્યો હતો.

*

જે વેળાએ દિલ્લી નગરમાં ઉપરિનિર્દિષ્ટ મહાબયાનક માનવહત્યાકાંડ ચાલી રહ્યો હતો અને ઇબ્રાહીમ લોદીના પ્રવેશ માટે દિલ્લીના દ્વારો ઉઘાડી નાખવામાં આવ્યાં હતા તે વેળાએ આલમખાન અથવા અલાઉદ્દીન સુલ્તાન શાહી મહલમાંના ખાબગાહમાં મખમલની શય્યામાં નિશ્ચિન્તતાથી મધુર નિદ્રાનો આસ્વાદ લેતો પડ્યો હતો. તેને વીજનવતી વાયુ ઢોળતી બાંદીઓ પણ સુલ્તાનને ગાઢ નિદ્રામાં પડેલો જોઈને નીચે ગાલીચા પર તકિયાને અઢેલીને નિદ્રાધીન થઈ ગઈ હતી અને ખાબગાહના દરવાજા પર જે ખાનસરાઓ પ્રહર તરીકેના પોતાના કર્તવ્યને બજાવતા જાગતા બેઠા હતા ખાબગાહમાં સૌખ્યપૂર્ણ ક્રીમતી અવરોનો દીપક મદ મદ બળતો હતો અને તેના સૌગંધ્ય તથા પ્રકાશનો ખાબગાહમાં મદ મદ વિસ્તાર થઈ રહ્યો હતો. એવામાં અચાનક ખાબગાહની દીવાલમાંનો એક પત્થર અદૃશ્ય થઈ ગયો, ત્યાં દ્વારનો આકાર દૃષ્ટિગોચર થયો અને તે દ્વારમાંથી એક કૃષ્ણવસ્ત્રધારિણી વ્યક્તિએ બહુ જ મદતાપૂર્વક ખાબગાહમાં પ્રવેશ કર્યો. એ ગુપ્ત આગંતુક વ્યક્તિએ સદેઃ કપડાનો હીલો પાંચળમાં, ગળાથી પગની ધૂટીઓ સૂધી લગાવેલો કાળા રંગનો અબ્રો અને માથા પર કાળા રંગનો દુપટ્ટો એ પ્રમાણેનાં વસ્ત્રોથી પોતાના શરીરને આચ્છાદિત કર્યું હતું અને ઠાંની આસપાસ કાળા રંગનું બોકારું કમીને બાંધેલું હોવાથી માત્ર તેનું નાક,

ગાલોનો થોડોક ભાગ અને ઝીણી ઝીણી મૂછો વિના સુખમંડળનો વિશેષ ભાગ જોવામાં આવી શકતો નહોતો.

એ આગતુકા વ્યક્તિએ પ્રથમ ખાખગાહમાં સર્વત્ર દૃષ્ટિપાત કર્યો અને પર્યંકશર્યામાં આલમખાનને તેમ જ ગાલીયાપર બે બાંદીઓને નિદ્રાધીન અવસ્થામાં જોઈને કેટલીક વાર સૂધી વિચારમગ્ન રહ્યા પછી બાંદીઓને જગાડીને કહ્યું કે: “તમે આ ખાખગાહના દીવાનખાનામાં જઈને સૂઈ જાઓ; જહાંપનાહને ત્યારે તમારી જરૂરત પડશે ત્યારે હું તમને બોલાવીશ” બાંદીઓનાં નેત્રો નિદ્રાથી ઘેરાયલા હોવાથી તેઓ વધારે પૂછગાછ કર્યા વિના જ અંદરના ભાગમાં પડતા ખીન્ન દીવાનખાનામાં ચાલી ગઈ અને તેમના ગયા પછી આગતુકા વ્યક્તિએ ખાખગાહના સર્વ દ્વારોને અંદરથી સાંકળો ચઢાવી મજબૂત વાસી લઈને આલમખાનને તેનાં ચરણોને ધૂણાવીને જાત કરી દીધો.

“કેમ બાંદીઓ મને શામાટે કાચી ઉંઘમાંથી જગાડ્યો?” આલમખાને મદ્દ પ્રકાશમાં તે વ્યક્તિને બાંદી ધારી લઈને જાત થતા આંખો ચોળીને આ પ્રમાણેનો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“આલમખરવર, હોશિયાર થાઓ, ખાખે ગફલતથી ખેદાર થાઓ અને જિન્દગીને ખચાવવાનો સામાન કરો; કારણ કે, આપની જિન્દગી અત્યારે ખૌફમાં છે હું આપની બાદી નથી, પણ આપનો એક હોસ્ત છું અને આપને ખચાવવાના માર્ગે મારી જનપર ખેલીને એક ખુફિયા રસ્તેથી અત્યારે આપના આ ખાખગાહમાં આવ્યા છું” તે અજ્ઞાત આગતુકે ગલીર સ્વરથી આ રાખ્દો ઉચ્ચાર્યો.

“મારી જિન્દગી ખૌફમાં છે અને તું મને ખચાવવાના માર્ગે આવ્યો છે? તું કહેવા શું માગે છે તે હું સમજી શકતો નથી. તું મારી મસ્ખરી કરીને મારી દિલ્હીની ઇમ્તેહાન લેવા તો નથી આવ્યો? જો તેમ જ હોય, તો જેણે પોતાના ખાખગાહના જોરથી હિન્દોસ્તાનની બાદશાહી મેળવી છે તે જ હું આલમખાન છું અને હિન્દોસ્તાનનો સુલ્તાન છું, એ બરાબર યાદ રાખજે.” આલમખાને આગતુકને ન ઓળખવાથી અને તેના કથનના આશયને તત્કાળ ન સમજી શકવાથી બિલીપિકાદર્શક વચનો ઉચ્ચાર્યા.

“જિસ્તાખી મોઆફ, જરીખખરવર, આપ હિન્દોસ્તાનના સાત દિવસના સુલ્તાન હતા, પણ અત્યારે આપની સુલ્તાની પૂરી થઈ છે અને આગળ આપ જેવી રીતે એક વાર અહીંથી પોતાની બેગમ તથા પોતાના બે મુસાહિબોને લઈને એક ગુનાહગાર પ્રમાણે પલાયન કરી ગયા હતા તેવી જ રીતે આજે પણ પલાયન કરવાનો અને વળી પાછા આવારાવતન થવાનો પ્રસંગ આપનાં નેત્રો સમક્ષ આવીને ઉભો રહ્યો છે તૈયાર થાઓ, વિલગ કરશો તો જનપર આવી બનશે અને જલિમ બેરહમ ઇબ્રાહીમ અહીં આવીને આપના સરને ધડથી જોડું કરી નાખશે અથવા તો અત્યારે આપને જિન્દાનમાં રાખી આવતી કાલે સવારમાં આંદનીચાકમાં જલ્લાતોના હાથથી આપને કતલ કરાવીને આપના સરને રાહરના દરવાજાપર લટકાવશે” તે અજ્ઞાત પુરૂષે બહુ જ કઠિન રાખ્દોમાં જે ચેતવણી આપવાની હતી તે આપી દીધી.

“હું હજી પણ તારા કહેવાનો બરાબર મતલબ સમજી શકતો નથી” આલમખાને કાંઈક ચિન્તાગ્રસ્ત અને કાંઈક કોપવશ થઈને કહ્યું.

“મારા કહેવાનો મતલબ એ જ છે કે કોઈ પણ રીતે ઇબ્રાહીમ લોહીના લશ્કરનો દિલ્લીમાં પ્રવેશ થયો છે; તે લશ્કરે આપના પક્ષના લોકોની નિર્દયતાથી હત્યા કરવા માંડી છે; આપ અહીં નારાંતે સૂઈ રહ્યા છો, પણ દિલ્લીના માર્ગોમાં હબ્બે લાશો પડેલી છે, લોહીની નદીઓ વહેવા માંડી છે; કિલ્લાના દરવાજા ઉઘડી ગયા છે અને ઇબ્રાહીમ લોહી પોતે પણ દિલ્લીમાં આવી લાગ્યો છે. અચાનક આ બધું કેમ બનવા પામ્યું છે એ વિશે વધારે હું કાંઈ પણ જાણતો નથી, પરંતુ એટલું જાણું છું કે જે વખત જય છે તેમાં ઇબ્રાહીમ અહીં આવી લાગશે અને જો આપ તેના હાથમાં સપડાઈ જશો તો પછી તે આપને કોઈ પણ રીતે જીવતા છોડે તેમ નથી. આ કારણથી અત્યારે હવે નાસી છૂટ્યા વિના બીજો કોઈ ઉપાય જ નથી.” આગતુકે પોતાના કથનના આશયને સ્પષ્ટતાથી સમજાવી દીધો.

“આટલી સીમા પર્યન્ત ગંભીર ઘટના થવા છતાં શું શાહી મહલના કોઈ પણ માણસને એ બાબતની ખબર નહિ પડી હોય? અને જો એ બાબતની ખબર પડી હોય, તો કાંઈએ પણ મને એ વિશેની ચેતવણી કેમ નથી આપી? હું હમણાં જ તપાસ કરું છું, પણ મારી બાંદીઓ ક્યાં છે અને આ બધા દરવાજા અંદરથી કોણે બંધ કરી દીધા છે?” આલમખાને એકદમ ઉસ્કેરાઈ જઈને ગર્જના સહિત આ રાખેો ઉચ્ચાર્યા.

“બંદાનવાળ, આપની બાંદીઓને મેં જ બાળૂના દીવાનખાનામાં વિદાય કરી દીધી છે અને આ બાબતના બધા દરવાજાને મેં જ અંદરથી વાસી લીધા છે, કારણ કે, આ શાહી મહલમાં હજી ઘણાંક માણસો એવા છે કે જેઓ અંદરખાનેથી ઇબ્રાહીમના પક્ષનાં હોવાનો સંભવ છે અને તેટલામટિ આ બાબતમાંથી બહાર નીકળવું પણ અત્યારે આપના માટે સલામતીભરેલું નથી, એવી મારી માન્યતા છે. આપની આ બાંદીઓમાં પણ મારો એતેબાર નથી અને તેટલામટિ જ મેં તેમને દૂર કરી દીધી છે.”

“પણ મારામટિ આટલી બધી હમ્દહીં અને બનિસારી બતાવનાર તુ કોણું છે અને આ શાહીમહલના ખુફિયા રસ્તાનો ભેદ તારા જાણવામાં કેવી રીતે આવી શક્યો છે, એ હું જાણવા માગું છું; કારણ કે, તું પણ ઇબ્રાહીમના પક્ષનો માણસ નહિ હોય અને મને ભૂલાવામાં નાખી ઇબ્રાહીમ પાસે લઈ જવામટિ નહિ આવ્યો હોય, એની શી ખાત્રી?” આલમખાને હવે રાકા દર્શાવવા માંડી.

તે આગતુક આલમખાનની એ રાકાનું નિરસન કરતો ગભીર વાણીયી કહેવા લાગ્યો કે. “દેહલીનાં તાબેતખ્તના ખરા હકદાર આલમખાન, ઇબ્રાહીમ જેવી રીતે પોતાના કામોમાં એક જ શયતાન છે, તેવી જ રીતે આ આપનો શુલામ એક હકપસન્દ ઇન્સાન છે, મારી જિન્દગીનું જોખમ વેઠીને પણ આપની કીમતી જિન્દગી ખસાવવી એ જ મારું ધ્યાન છે, કારણ કે, મારો એક જ ઇમાન છે, એક જ પિદર છે અને એક જ સુબહાન છે. જો મારા દુખમાં ફેર હશે, તો જ હું આપ સાથે બેઠમાની કરીશ. આનાથી વધારે અત્યારે હું બીજી કશી પણ ખાત્રી આપી શકતો નથી. મારી બનિસારીને તથા ઇમાનદારીને આ આગળ જતાં જોઈ શકશો.”

“તું મને ક્યાં લઈ જવા માગે છે?” આલમખાને સમયને લંબાવવાના ઉદ્દેશથી પૂછ્યું

આગંતુક તેના એ પ્રશ્નનું ઉત્તર આપવા જતો હતો એટલામા ખાનસરા-ઓએ ખાખગાહના દરવાજા ખખડાવા માંડ્યા અને પોકાર કરીને કહેવા માંડ્યું કે: “જહાંપનાહ, જંગો; દુશ્મનો દિલ્લીમાં આવી પહોંચ્યા છે અને ઇબ્રાહીમ લોદી શાહીમહલના સદર દરવાજાને તોડીને અહીં આવવાની કોશિશ કરી રહ્યો છે.” આલમખાને ખાનસરાઓને શાંત થવાનું કહી દીધું અને આગંતુકનાં વચનો હવે તેને સત્ય ભાસવા લાગ્યાં તેણે પલાયન વિના અને એ આગંતુકનાં વચનમાં વિશ્વાસ રાખીને તેની સહાયતા વિના જીવનરક્ષાનો ખીલે માર્ગ ન લેઈને વિનીતબોવથી કહેવા માંડ્યું કે: “મારા ખચરખાહ અને અજળ દોસ્ત, હું તારા વચનમાં વિશ્વાસ રાખીને તારી સાથે તું જ્યાં પણ લઈ જાય ત્યાં આવવાને તૈયાર છું.”

“મહજ એહસાન” એ પ્રમાણે ઉપકાર માનીને તે આગંતુકે કહ્યું કે: “સારે બદાનવાજ, આપ સાધારણ વસ્ત્રો ધારી લ્યો અને હથિયારો તેમ જ કાંઈક-જવાહિરાત સાથે લઈ લ્યો, હું અને મારા સાથીઓ આપને સહીસલામત પાછા ખંજબમાં પહોંચાડવા માગીએ છીએ આ દીવાલમાના શુભ માર્ગેનું શુભ ને સ્થાનમા નીકળે છે ત્યાં મારા તે સાથીઓ સુસન્નિજત અશ્વો સહિત આપણી વાટ ભેટા હોવા હશે એટલે ત્યાં પહોંચ્યા પછી આપણા પ્રવાસના આરંભમાં પણ માત્રનો પણ વિલંબ થવાનો નથી. આ શુભ માર્ગનો ભેદ ઇબ્રાહીમ પોતે પણ નથી જાણતો અને તેથી તત્કાળ તેનાથી આપણો પીછો પકડી શકાય તેમ ન હોવાથી હાલ તરત તો આપણે બેઝોફ છીએ.”

“પાક પરવરદિગાર આપણો મદદગાર થાઓ અને આપણને આફતોથી બચાવો.” આલમખાને આવી રીતે ખુદાની મદદ માગીને સાધારણ વસ્ત્રો તથા હથિયારો ધારી લીધાં અને આગંતુક સાથે જવાને તે તૈયાર થઈ ગયો.

અજ્ઞાત આગંતુકે આલમખાનને દીવાલમાના શુભ માર્ગમા જોવા રહેવાનું કહીને ખાખગાહના દરવાજાની સાંકળો ધીમેથી ખોલી નાખી અને ત્યારપછી પોતે પણ શુભ માર્ગમા પ્રવેશ કરીને દ્વારસ્વ પાષાણને પાછો તેના સ્થાનમાં બેસાડી દીધો તેઓ બન્ને ખાખગાહમાંથી અદૃશ્ય થઈ ગયા અને તેમના પલાયનની એ ઘટના ખાનસરાઓ તથા બાંદીઓના જાણવામાં પણ ન આવી શકી

* * * *

આલમખાન તથા તે અજ્ઞાત આગંતુકને ખાખગાહમાંથી અદૃશ્ય થયાને બે ઘટિકા જેટલો સમય થયો ન થયો એટલામાં તો ઇબ્રાહીમ લોદી ખાખગાહના દરવાજાને લાત મારી દરવાજાને જોડાડીને ખાખગાહમાં આવી લાગ્યો, પરંતુ ત્યાં આલમખાનને ન લેઈને આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો. તેના કોષ્ટની જવાબા ચરણથી મસ્તક પર્યન્ત પહોંચી ગઈ અને તેણે ખાનસરાઓને પોતા સમક્ષ પકડી મંગાવીને કહેવા માંડ્યું કે “કેમ કે બદમાશો, તમે તો કહેતા હતા કે તમારો સાત દિવસનો નવો સુસ્તાન ખાખગાહમાં છે અને તેણે થોડી વાર પહેલાં જ તમારી સાથે વાતચીત પણ કરી હતી અને અહીં તો તમારા તે સુસ્તાન

સાહબનો પત્તો પણ નથી અને નશાન પણ નથી, તો તે ક્યાં છુપાયો છે તે બતાવો; નહિ તો તેની તો જે હાલત થવાની હશે તે થશે, પણ જલ્દાઈની તલવારોથી તમારી ગર્દનો કપાઈ જશે !”

પરંતુ ખાનસરાઓ કાંઈ પણ જાણતા હોય તો બતાવે ને? અર્થાત્ તેમની પાસેથી કાંઈ પણ સંતોષકારક ઉત્તર ન મળવાથી ઇબ્રાહીમે કોપના આવેગમાં તે ખાનસરાઓને કતલ કરાવી નાખ્યા, ત્યારપછી બાંદીઓની પણ એવી જ દુર્દશા થઈ અને આખા શાહીમહલના ખૂલ્લેખૂલામાં આલમખાનને શોધવા છતાં સૂર્યોદય થતાં સૂઘીમાં પણ જ્યારે તેનો ક્યાંય પણ પત્તો ન જ મળી ગયો એટલે ‘અવશ્ય તે ક્યાંક પલાયન કરી ગયેલો હોવો જોઈએ’ એમ ધારીને ઇબ્રાહીમ લોહીએ તેને છવતો પછી લાવવામાટે અથવા તો તેને મારીને તેનું મસ્તક લઈ આવવામાટે ઘોડેસવાર સિપાહોની કેટલીક જૂદી જૂદી દુકડીઓને જૂદી જૂદી દિશામાં રવાના કરી દીધી અને દિલ્લીમાં પાછી પોતાના નામની આજુ વર્તીવી દીધી.

હવે ઇબ્રાહીમ લોહીએ પોતાના હસ્તમાંથી નીકળી ગયેલા દિલ્લીના અધિકારને કેવી યુક્તિપ્રયુક્તિથી અલ્પ પ્રયાસમાં જ પાછો મેળવી લીધો હતો એ રહસ્યને જાણવાનો આપણે પ્રયત્ન કરીશું. ઇબ્રાહીમની કૌજ તેની છાવણીમાંથી દમ દશ, પંદર પંદર અને વીસ વીસ સૈનિકોના સમુદાયમાં વિભક્ત થઈને ચાલતી થઈ ગઈ હતી અને ઇબ્રાહીમ લોહી પોતે પણ થોડાક અંગત માણસોને સાથે લઈને ત્યાંથી રવાના થઈ ગયો હતો એ તો આપણે અત્યાર પૂર્વે જ જાણી ચૂક્યા છીએ. અર્થાત્ ઇબ્રાહીમ લોહીએ પોતાના સિપાહસાલારો સાથે મંત્રણા કરીને પોતાના સિપાહોને એવી આજ્ઞા અપાવી હતી કે ‘તમારે દશ દશ, પંદર પંદર અને વીસ વીસના સમુદાયથી સૌદાગર, મુસાફર અને એવા જ ખીજ વેશોમાં દિલ્લીમાં દાખલ થઈ જવું અને આજથી ચોથા દિવસની રાત્રે કોઠવાલીમાં મધ્યરાત્રિને સૂચવનારા ખારના ડકા વાગે તે વેળાએ આલમખાનના કૌજ સિપાહો તેમ જ તેના પક્ષના ખીજ લોકોની કલેઆમની શરુઆત કરી દેવી; અમે એ જ વેળાએ દિલ્લી બહારની છાવણીમાં તેની જે કૌજ પડેલી છે તેનાપર દૂરી પરીશુ અને રાત્રિના તૃતીય પ્રહરનો અંત થશે તે વેળાએ દિલ્લીના મોઠા દરવાજાપર આવી લાગીશું એટલે તે વેળાએ દ્વારપાલોને કતલ કરીને દરવાજાને ખોલી નાખજો અને અમારા આવ્યા પછી અમારા હુકમની તામીલ કરવાને તૈયાર રહેજો. આલમખાનને તે જ્યાં હશે ત્યાંથી શોધીને હું મારી પોતાની તલવારથી જ હલાલ કરીશ’ ઇબ્રાહીમ લોહીના ચાલાક સિપાહોએ પોતાના માલિકના ફર્માનને બરાબર પાળી બતાવ્યું હતું અને તેથી જ ઇબ્રાહીમ લોહી દિલ્લીના અધિકારને પાછો મેળવી શક્યો હતો. આલમખાન આગલે દિવસે ઇબ્રાહીમ લોહીને પકડવા માટે લગભગ દશ હજાર સૈનિકોને ભિત્ર ભિત્ર દિશામાં વિદાય કરી દીધેલા હોવાથી તેની છાવણીમાં સારા યુદ્ધવિદ્વાનપુણ્ય સૈનિકોની સખ્યા બહુ જ થોડી હતી અને તેમનાપર ઇબ્રાહીમ લોહીએ રાત્રિના અધકારમાં અચાનક આક્રમણ કરવાથી તેમનામાના કેટલાક મરી ગયા અને કેટલાકો ગભરાઈને પલાયન કરી ગયા તેમ જ નગરમાં પણ અચાનક કાપાકાપી ચાલવાથી આલમખાનના પક્ષમાં

આવી મળેલા યુદ્ધવિધાથી સર્વથા અજ્ઞાન લોકોમાંના ફેટલાક રેંસાઈ ગયા અને ફેટલાકો છવ બચાવવામાટે સતાર્થ રહ્યા કે જેઓ ખીજે ફિવરે પ્રસંગ મળતાં જ દિલ્લીમાંથી છ પાંચ અગિયાર ગણી ગયા. ઇશ્વાહીમ હોદ્દાની માત્ર આલમખાનને પોતાની તલ્વારથી હલાક કરવાની ઇચ્છા વિના અન્ય સર્વ ધારણાઓ પાર-પડી ગઈ અને તેથી તે પોતાની યુદ્ધિને અન્તઃકરણપૂર્વક ધન્યવાદ આપવા લાગ્યો. આલમખાનના પક્ષમા જઈ મળેલા અમીરો અને સરદારોમાંના જેટલા અમીરો તથા સરદારો ઇશ્વાહીમના હાથમાં આવી ગયા તેમનો તેણે અલગ કરતા તથા નિર્દયતાપૂર્વક વધ કરાવી નાખ્યો અને તેમની લાશોને ગંગાની જાન-વરોની ગિલ બનાવવામાટે જમલમા ફેંકાવી દીધી ભારતના સામ્રાજ્યગગનમા પુનઃ એક વાર ઇશ્વાહીમનો ભાગ્યરેવિ પૂર્ણપ્રકાશસહિત ચમકવા લાગ્યો.

તે અજ્ઞાત આગતુકે શુભ માર્ગમા એક ચિરાગ રાખ્યો હતો તે હાથમાં લઈ લીધો અને આલમખાનને પોતાની પાછળ ચાલવાનું કહીને તે પોતે આગળ ચાલવા લાગ્યો. ભૂમિના ગર્ભમાં ઉપરના શાહીમહલ જેવા જ પત્થરના ફર્શખી રસ્તા કરેલા હતા અને વચ્ચે વચ્ચે ફેટલાક વિશાળ ચોરડા પથ્રુ આવતા હતા કે જે ચોરડા લોગવિલાસની સામગ્રીઓથી ભરપૂર દેખાતા હતા તેઓ એ ભૂમિગર્ભમાંના માર્ગમાં ચાલતા ચાલતા લગભગ એક ગાઉ જેટલો પથ કાપીને ચમુના નદીના તીરમાતમાના એક સર્વથા ઐકાંતિક અને જનશૂન્ય માર્ગમાં આવીને બહાર નીકળ્યા; પરંતુ ત્યાં તે આગંતુકના ખીજ જે સાથીઓ તેમની પ્રતીક્ષા કરતા બિલેલા તેમના જોવામાં આવ્યા, અરવો દુષ્ટિગોચર ન થયા. અરવોને ન જોઈને તે અજ્ઞાત પુરુષે પોતાના સાથીઓને પૂછ્યું કે. “કેમ, આપણા ઘોડા ક્યાં છે? બામદાદનો સમય થઈ ગયેલો હોવાથી આપણાથી ઘોડા વિના દૂર પહોંચી શકાય તેમ નથી. ઘોડા વગર તો આપણે કદાચિત્ કોઈ ખીજ નવી આકૃતમાં આવી પડીશું.”

“અમારી એવી માન્યતા છે કે જે જહાપતાહ એમના આ વેરામાં જ આપણી સાથે હશે અને બામદાદનો વખત થઈ ગયેલો હોવાથી જો આપણે ઘોડેસવાર થઈને અહીંથી જવાના થઈશું, તો ઇશ્વાહીમ હોદ્દાની સિપાહો હુન્દરે-વાલાની ગિરફતારીમાટે નીકળી ચૂકેલા હોવાથી આપણે રસ્તામાં જ ક્યાંક પકડાઈ જઈશું અને બલાચે નાગહાનીમાં આવી પડીશું આ કારણથી અમોએ આપણા ઘોડાને ચાર મોતેબર મુસાહિબોના કબ્જમાં સોંપીને અહીંથી દશ ગાઉ-પરના એક ગામ તરફ મોકલી આપ્યા છે અને તે મુસાહિબોને તે ગામના પાદર-માંના તળાવ, કિનારે આવતી કાલના પ્રભાત પર્યન્ત આપણી વાટ જોઈને બેસી રહેવાનું કહ્યું છે અમો ફકીરોની આ ત્રણ કફનીઓ લઈ આવ્યા છીએ અને તે એટલામાટે કે ફકીરોના હાલતમાં જો આપણે ચાલ્યા જઈશું, તો આપણા વિશે કોઈના મનમાં કશી પણ ગંડા આવશે નહિ અને સાંજ સૂઈમાં તો દરેક ગાઉનો પલ્લો આપણે ખુશીથી કાપી જઈશું. ત્યાંથી પછી ઘોડેસવાર થઈને ખંજબની હદમા પહોંચતા આપણને વિશેષ વિલબ થવાનો નથી, પણ જો ખુદા

આપણા પર કોઈ નવી આફત ન આવવા દે તો.” આગંતુકના બે સાથીઓમાંના એક સાથીએ પોતાનો આ પ્રમાણેનો બિલ અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

તેનો અભિપ્રાય તે આગંતુક તથા આલમખાન હમયને યોગ્ય લાગવાથી તેમણે ફકીરાના લિબાસ પહેરી લીધો અને લાલ શાહબાજના કલંદર નામના ફકીરોના સ્વરૂપમાં ‘મસ્તકલંદર અલીલી અલીહા’ નો ધ્વનિ કરતા અરુણોદયમાં થોડો જ વિલંબ હતો તે વેળાએ તેઓ ત્યાંથી રવાના થઈ ગયા આલમખાનના ઉદ્ધારક આગંતુક તેમ જ તેના બે સાથીઓએ પોતાનાં મુખમડળોને એવાં તો વિસફણ બનાવી દીધાં હતાં કે તેમના સ્વરો પરિચિત હોવાનો કેટલીક વાર ભાસ થવા છતાં પણ આલમખાન તેમને ઓળખી શકતો નહોતો કિંવા તેણે તેમને ક્યારે અને કયા સ્થાનમાં ભેળા હતા એનું તેને સ્મરણ થવું નહોતું માર્ગમાં તેમને ત્રણેક વાર ઇબ્રાહીમ હોદીના સિપાહોની ટુકડીઓ મળી અને તેમની પાસેથી એ બનાવટી ફકીરોએ અથવા મસ્તકલંદરોએ ખચરાત પણ લીધી, છતાં તે સિપાહો-માંના એક પણ સિપાહ બચ્ચાએ કલંદરના વેશમાં આલમખાનને ઓળખ્યો નહિ અને તેથી આલમખાનના હૃદયમાંનો ભય બહુ અશે જતો રહ્યો.

ભાગ્યનો કેવો પ્રબળ પ્રભાવ અને કાળની કેવી કૃતિલા ગતિ કે આલમખાનને તેણે અદ્ય પ્રયાસથી દિલ્હીનો સુલ્તાન પણ બનાવી દીધો અને પાછો અદ્ય સમયમાં જ રસ્તામાંનો રખડો ફકીર અથવા લીખારી પણ કરી બતાવ્યો એક દિવસ પૂર્વે તેણે પોતે બાદશાહ તરીકે ઇબ્રાહીમને પકડી લાવવામાં તે પોતાના ફ્રીજ જવાનોને કરોડરથી રવાના કર્યા હતા અને આને ઇબ્રાહીમ હોદીના સિપાહોના હાથમાં સપડાઈ જવાના ભયથી તેનું હૃદય કંપાયમાન થતું હતું. તેઓ લગભગ નવ ગાઢ જેટલો પથ, માર્ગમાં કેટલેક સ્થળે વિશ્રાંતિ લેવા છતાં, ત્રણ મહરમાં કાપી આવ્યા અને હવે ઇચ્છિત સ્થાનમાં પહોંચવામાં તે માત્ર એક ગાઢ જેટલો જ પંથ કાપવાનો હતો એટલામાં સો સવાસો ઘોડેસવાર જંગી જવાનો અત્યંત વેગથી પોતાના અશ્વોને દોડાવતા દિલ્હીની દિશામાંથી આવતા તેમના ભેવામાં આવ્યા અને તેમના અશ્વોના એટલા બધા વેગને ભેધને હૃદયમાં ભયનો સંચાર થવાથી તેઓ ગભરાઈ ગયા તેઓ જંગલમાં ક્યાંક છુપાઈ જવાનો હજી તો વિચાર કરતા હતા એટલામાં તો તે ઘોડેસવારો તેમની પાસે આવી પહોંચ્યા અને તેમને ચારે તરફથી ઘેરી લઈને તે ઘોડેસવારોના અક્ષરોએ લીધણતાથી કહ્યું કે. “તમે સુલ્તાને વકતના શુનાહગાર છો અને અમારા ક્યદી છો.”

પ્રકરણ ૧૨ મું

ગુલંદામ અને ગાજીખાન

“જ્યારે તે પહેલીવાર મારા ભેવામાં આવ્યો અને અમારી ચાર આંખો થઈ તે વેળાએ તેના લાંબા, પહેળા તથા ગંડીલા બદનને ભેધને, તેના વિશાળ મસ્તકને નિહાળીને, તેની તિર્છી નજરને બાળીને અને તેના રોબીલા તથા શાનદાર રાને અવલોકીને હું મારા હોશને ઝાઈ ખેડી હતી, તેના હુસ્નની પરસ્તાર

યઈ હતી અને તેના પર દિલોઝનથી નિસાર યઈ હતી ! ખરેખર તે એક યુગ્મસ્ત્રત અને બહાદુર જવાન હોવા છતાં અને હું તેના પર કુરખાન હોવા છતાં; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ મારા જોખન તથા હુસ્નના 'મહબ્બત' નામના ચમનમાં ત્રણ દિવસ સૂધી યથેચ્છ વિહાર કરવા છતાં મારાથી દૂર થયા પછી તેણે મારા આલાસાની હુસ્નને આહની નિગાહથી જોવાની અને માશકાના ફિરાકમાં રોવાની ઉદારતા ખતાવી નથી, મારી આ ઉભરાતી જવાનીની વીજળીએ તેને ખરાબર બેહોશ નથી બનાવ્યો અને તેથી તે બેવકૂ આશક મને તથા મારી મહબ્બતને બિલકુલ ભૂલી ગયો છે, ખીજી હસીનાઓના હુસ્નમાં દિનરાત રૂલી ગયો છે ! યા ખુદા, તારી આ દુનિયામાં આવા બેદિલ અને બેવકૂ મર્દો પણ હોય છે ખરા કે ?

જે દિવસે સાયંકાળ પૂર્વે ગત પ્રકરણના અંતમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે કૃષીરાના લિખાસમાં અમલમખાન તેના ત્રણ મદદગારો સહિત પલાયન કરતાં માર્ગમાં અચાનક બટકતા સૈનિકોના હાથમાં સપડાઈ ગયો હતો તે જ દિવસની રાત્રિનો એક પ્રહર વીત્યા પછી જે તળાવના કિનારા પર અમલમખાન અને તેના ત્રણ મદદગારો તેમના અપ્પેને સભાળીને તેમની વાટ જોતા બેઠેલા ચાર મુસાહિબોને મળવાના હતા તે જ તળાવના એક નિર્જન તીરપ્રાંતમાં આકાશમાં ઉમેલા બદર-અતુર્ફશીના અન્દ-નાં શીતલ કિરણોથી પ્રકાશિત થયેલા મનોહર વનવિભાગમાં વારંવાર એક વિશિષ્ટ દિશામાં દૃષ્ટિપાત કરતી અને કોઈ મનુષ્યના આવવાની વાટ જોતી એક હુસ્નઆરા અને રશકેમર નાજનીનના મુખમાંથી ઉપર્યુક્ત ઉદ્ગારો નીકળ્યા હતા. એ ઉદ્ગારો કાઢીને આતુરતાથી વળી પાછો તેણે અસુક દિશામાં દૃષ્ટિપાત કર્યો, પરંતુ કોઈ પણ મનુષ્ય આવતું તેને ન દેખાયું અને તેથી તે વળી પણ આત્મગત કહેવા લાગી કે:-

"આજે અચાનક તે બેવકૂ આશક આ ગામમાં આવ્યો છે અને તે મારા જોવામાં આવતાં એક રૂઝો લખીને અલારે મને આ સ્થાનમાં આવીને મળવા-આટ્ટેનો પયગામ મેં તેને કહાવ્યો છે. તેણે આવવાની કુબૂલત આપેલી હોવા છતાં તે હજી કેમ ન આવ્યો ? શું પોતાના આ કચોલને પણ તેણે આગળના કચોલ પ્રમાણે હવામાં ઉડાવ્યો ? જો આજે પણ પોતાના કચોલને નિબાવવામાં તે બેરવાઈ ખતાવશે, તો તેનો નતીજો એ જ આવશે કે -

‘કસમ કીનેકે કીનેકી તેરે હુકમેં છુરા હેગા;

તેરી રાહમેં હમારા હર કદમ દસ્તે કલ હોગા !’"

પરંતુ આ ચપ્પો હજી તો તે નાજનીનના મુખમાંથી ભાગ્યે જ નીકળી રહ્યા હશે એટલામાં તો તેની સામેની દિશામાંથી ઉતાવળા પગલે ચાલ્યા આવતા એક પુરુષનો આકાર તેના જોવામાં આવ્યો અને તેને જોતાં જ તે યુવતીએ પોતાના મુખમડળને છુકાવડે ઢાંકી લીધું. તે પુરુષે નિકટમાં આવીને તે નાજનીનને અદબથી પૂછ્યું કે "ખાનો, આ જગ્યામાં અલારે આવી મળવાનો પયગામ આપે જ મને કહાવ્યો હતો ? આપને ઓળખવામાં હું સૂલ તો નથી કરતો ?"

"નહિ; આપ ભૂલ નથી કરતા, એ પયગામ આ ખાદિમાંએ જ આપને કહાવ્યો હતો અને મારા પયગામને કુબૂલ રાખી આપ મને મળવામાટિ અલારે

આ જગ્યાપર આવ્યા છે એમટિ આ નાંચીજ કનીજ આપ નામદારનો હજાર નાનથી એહસાન માને છે” તે નાજનીને સખ્યતા તથા વિવેકનું દર્શન કરાવ્યું.

તે યુકીયોશ નાજનીનતા કંઠસ્વરને સાંભળતા જ તે તરુણ પુરુષ કાંઈક વિચારમાં પડી ગયો અને ત્યાર પછી અચકાતો અચકાતો કહેવા લાગ્યો કે “બાનો, આપનો કંઠસ્વર મને પરિચિત દેખાય છે, છતાં હું ધારું છું તે જ ઔરત આપ ન હો, તો પણ તે ઔરતના કંઠસ્વર સાથે આપનો કંઠસ્વર એટલો બધો મળતો આવે છે કે કોઈ પણ ભૂલ ખાઈ જાય અને આપને તે જ ઔરત ધારી લે, એ સ્વાભાવિક જ છે.”

“તે ઔરત કોણ છે નેક અખ્તર?” તે ઔરતે પૂછ્યું

“શુલરૂખસાર શુલદામ, કાબુલના એક મંજિલગાહના દરોગા જમાલુદ્દીનની નીજવાન, હસીના અને રશકદૂર દુખ્તર.” તે તરુણે તે ઔરતનાં નામ તથા રૂપ આદિનો પરિચય કરાવ્યો.

“હા, ગાજખાન, હું તે જ દરોગાની દુખ્તર શુલદામ છું, પરંતુ તમારા કહેવા પ્રમાણે હું નીજવાન, હસીના અને રશકદૂર હોઈ, એમ માનવાની મારું દિલ મને ના પાડે છે, કારણ કે, જો હું એવી રશકદૂર હોત, તો તમારા દિલથી દૂર ન થાત અને તમારી નજરોમાંથી ઊતરી ન જત.” શુલદામે કાંઈક ઉપાસંભના સ્વરૂપમાં આ શબ્દો ઉચ્ચાર્યા

“કોણ કહે છે કે તુ મારા દિલથી દૂર થઈ છે અને કોણ કહે છે કે તું મારી નજરોમાંથી ઊતરી ગઈ છે? મારા દિલની તુ જ માલિક છે, તુ જ મુખ્તાર છે, હું તારો તાબેદાર છું અને તું મારી સરદાર છે. હું સોગદ લઇને કહું છું કે, ‘ભૂલે ખુદાઈ ગર મુસલ્માં, દિલ્કબા! ભૂલું તુએ!!’ ગાજખાને પ્રેમનો અતિશય આકસ્મિક બતાવીને આ ઉદ્ગારો કાઢ્યા અને તે સાથે ઐકાંતિકતાનો લાભ લઇને તેને બાહુપારામાં બદલ કરવાનો પ્રયત્ન પણ કર્યો.

પરંતુ શુલદામે તેનાથી ચાર કદમ દૂર હડીને અને તેના બાહુને પોતાના શરીરથી દૂર રાખીને અધિકારપૂર્ણ પ્રભાવદર્શક સ્વરથી કહ્યું કે “ગાજખાન, સાવધાન! જે દિવસે હું તારી ચીકણી વાતોથી ફિસલી ગઈ હતી અને અવિચારથી મારી પવિત્રતાને મેં પ્રસન્નતાપૂર્વક તારા હાથમાં સોંપી દીધી હતી; તે સમયે હું તારી શયતાનિયતથી અજાણ હતી, પણ હવે હું તને અને તારા કાળા દિલને બરાબર જાણી ચૂકી છું અને તેથી જો કે તારાપર મને તિરસ્કાર થઈ ગયો છે છતાં પણ મારી પવિત્રતાનો પ્રથમ તારા નાપાક હસ્તથી નાશ થયેલો હોવાથી જો સુધારી શકાય તો મારી ભૂલને સુધારવામાટે અને તને રાહેરાસ્તપર લાવવામાટે જ હું મારા યુજર્ગ પિદર તથા મારા વતનને છોડીને હિન્દોસ્તાનમાં બાગી આવી છું ખંજભમાં કેટલાક દિવસ રહીને મેં તારી હયવાનિયત તથા શયતાનિયતના કેટલાક નમૂના મારી આ બે આખોથી જોયા છે ખંજભમાં જ તારી સાથે મુલાકાત કરી તારી સાથેના હિસાબનો ઉવટનો નિકાલ કરી નાખવાની મારી ઇચ્છા હતી, પણ ત્યાં પ્રસંગ ન મળી શક્યો અને એક જસ્તરી કામમાટે અહીં આવવાનું થવાથી લડાઇની આગ છુઝાઈ જાય અને સર્વત્ર શાંતિ થઈ જાય ત્યાં સુધી મારા કાર્યને મેં મુદતથી રાખવાનો વિચાર કર્યો હતો; પણ તેવામાં

આજે અચાનક આ ગામમાં મેં તને જોયો. અને તું આવતી કાલ સૂધી અહીં રહેવાનો હોવાથી આજે જ આ બાબતનો ફયસલો કરી નાખવાનો મારો નિશ્ચય થતાં મેં તને અહીં આવવામાટેનો સદેશો કહાવ્યો હતો હવે હું તને ગંભીરતાથી પૂછવા માગુ છું કે મારી શી વ્યવસ્થા કરવાનો તારો વિચાર છે? મારી સાથે શાદી કરીને મારો શૌહર થવાને તું તૈયાર છે કે મને એક બાબતની ખેસવાના અવતારમાં રાખવાનો જ તારો નિર્ધાર છે?”

“શાદીના ઉમંગતુ તુફાન વળી તારા હૃદયસમુદ્રમાં અચાનક અત્યારે ક્યાંથી ઊડી આવ્યું?” ગાજીખાને તેની વાતને મસ્ખરીમાં ટાળી દેવાનો ચત્ન કર્યો

પરંતુ ગુલદામ આગળ પ્રમાણે જ ગલીર રહીને કહેવા લાગી કે “ખરેખર મારા હૃદયસમુદ્રમાં આ શાદીના ઉમંગતુ તુફાન જ ઊડી આવ્યું છે અને એ તુફાનને સમ્ર તથા વિચારોના નિર્બળ બન્ધથી રોકી શકાય તેમ છે જ નહિ. તેમ જ વળી એ તુફાનને રોકવાની બુસ્સરત પણ શી છે વારુ? મહુબ્બતની મોટી લહરીઓ બલે આવીને મને તાણી નય અને મને હુબાવી દે, તેની મને પરવા નથી કાંઈક વિશેષતામાં જ મારી દિલચસ્પી છે અને જે રસ્તામાં કોઈ ન જઈ શકે તે હોય તે રસ્તામાં બેઘડક ચાલ્યા જવામાં જ મારું અભિમાન છે. આજની તારી ‘હુ’ અથવા ‘ના’ પર જ આપણી જિન્દગી અને મૌતના ફયસલોનો આધાર છે; આજે આપણો મામલો આ પાર છે કે પેલે પાર છે.”

“હું બિલ્કુલ સમજી શકતો નથી કે તું કહેવા શું માગે છે?” ગાજીખાને શો જવાબ આપવો તે ન સૂઝવાથી ગમે તેમ ટાલેલો મારી દીધો.

“હું કહેવા એ માગુ છું કે જ્યારે તેં મારા બાગે મહુબ્બતમાંના ગુલને તોડીને સૂંઘવામાટે મારી અસ્મતપર દાગ લગાવ્યો હતો તે વેળાએ તેં પોતાને એક નાકદ્દુબ્બા-કુવારા-નોજવાન તરીકે ઓળખાવ્યો હતો, થોડા વખતમાં મારી સાથે શાદી કરીને મને પોતાની બેગમના ઓહદાથી સર્ફરાજ કરવાનો લોભ બતાવ્યો હતો અને તે લોભમાં લપટાઈને જ મેં તને મારા ગુલને અસ્મતનો બેગબા બતાવ્યો હતો, પણ પોતાના રાયતાની હવસને પૂરો કરી લીધા પછી તું ગયો તે પાછો મને મળવામાટે પણ ન આવ્યો, છેવટે હારીને હું ચંતળમાં આવી અને તારા વિશે તપાસ ચલાવી તો લોકોએ તને બે બીબીઓના શૌહર હોવા ઉપરાંત એક શરાબી, રડીબાજ, ઐયાશ અને બદમાશ નોજવાન તરીકે ઓળખાવ્યો. ખરેખર, તું ગમે તેવો બદમાશ હોય છતાં પણ તારા હાથથી મારી અસ્મતપર દાગ લાગેલો હોવાથી હું તારી સાથે શાદી કરીને તારી હકદાર બીબી થવાને તૈયાર છું, છતાં હવે તું બેઘમાની કરીશ, તો બાણી રાખજે કે આજથી હું તારી દુશ્મને ખૂબાર છું, તારા માટે મલકુલ મૌત છું અને તારા ખૂનની તલબગાર છું.”

“ગુલદામ, જો તારી મજી હોય, તો હું ખુફિયા તૌરથી તને મારી એક રખાયત તરીકે રાખવાને તૈયાર છું અને તે પણ એક મેહરબાનીથી, નહિ કે તારાથી કરી જઈને અને તારાથી દબાઈને. બાકી તારી સાથે મારાથી શાદી તો કરી શકાય તેમ છે જ નહિ, કારણ કે, તું એક મામૂલી અને કમાલ દરોગાની દુખતર છે અને હું ગમે તેવો પણ એક શાદી ખાન્દાનમાં પયદા થયેલો શાહબંદો છું એટલે કમ્તરીન સાથે બેહતરીનની શાદી નામુમ્કિન છે.” ગાજીખાને શાદીની વાતનો બિલ્કુલ ઇન્કાર કરી દીધો.”

પોતામાટે કંગાલની દુખ્તર અને કમ્તરીન જેવાં વિશેષણો ગાજીખાનના સુખમોથી બહાર નીકળેલા સંબળીને ગુલદામની નસોમાં ફરતું અફગાન ખૂન એકદમ તપી આવ્યું, તેનાં ચરણોની જ્વાળા મસ્તક પર્યન્ત પહોંચી મઈ અને તે સિંહી સમાન લીધણ ગર્જના કરતી કહેવા લાગી કે. “ઓ નાલાયક કમીના કમળત, કંગાલ તો તું છે કે શરાફત નામક દૌલતનું અને ઇમાન નામક જવાહિરનું તારા ખળનામાં નામો નિશાન પણ નથી અને કમ્તરીનથી પણ કમ્તરીન પણ તુજ છે, કારણ કે, શરાખખોરી, હરામખોરી, જનાબિલજબ અને એવા જ બીજા અજીમ ગુનાહોમાં તારો હરશરીક રાયતાન પણ નથી” હું એક મામૂલી અને કંગાલ દરેગાની દુખ્તર હોવા છતાં શરીફના ખસ્લતોવડે મામૂર હોવાથી મારો ખળનો આકેખતમાં કામ આવનારી દૌલતથી ભરપૂર છે અને તું શાહજહે હોવા છતાં બદમાશ હોવાથી ખુદાની મેહરખાનીનો ખળનો તારાથી લાખો કેસ દૂર છે. તુ કમ્તરીન છે અને હું બેહતરીન છું, તુ કમળત છે અને હું જાતે શરી! છું એટલે એક શરીફ ઔરતની એક કમળત મઈ સાથે શાદી યાય, એ નામુસ્કિન જ કહેવાય હું તને મારી સાથે શાદી કરવાને પણ લાયક નથી માનતી તો પછી હું તારી રખાયત તરીકે રહું અને મારા શરીફ માદર પિદરની ઇજ્જતમાં ખર્ખાઈ કરું, એ તો બની જ કેમ શકે? હું તારાપર અને તારી મેહરખાનીમાં લાનત વધોતું છું અને તે સાથે ચેતાતું છું કે મારી અસ્મતના ખળનાને ફગા બાજીથી લૂટવાના ગુનાહની સજા ભોગવવાને તૈયાર રહેજે, હવે થોડા જ વખતમાં મૌતની ગિલ ચવાને તૈયાર રહેજે!

“એક નાનુક ઔરતજાત અને તે આ શેરદિલ જવાંમઈને ગીદહખપકીઓથ હાવનારી? મને તો રહમ આવે છે આ પાગલો જેવી હાલત જોઈને તારી” ગાજીખાને ગુલદામની ચેતવણીને મનકમાં ઉડાવી દેતાં હસીને આ શખ્દોને ઉચ્ચાર કર્યો

“નાદાન ગાજીખાન, મહુખતના વિષયમાં ઔરતજાત મોમ કરતાં પણ વધારે નર્મ હોય છે, પરંતુ જ્યારે ઔરત જાતની મહુખત નફરત તથા કીનાન રૂપમાં બદલાય છે ત્યારે તેનું મોમ કરતા પણ નર્મ દિલ કૌલાદ કરતા પણ સખ્ત થઈ જાય છે તુ ઔરત જાતની નમકતને જાણે છે; પણ તેની સખ્તી જાણતો નથી; ઔરત જાતની કમ્તરીને જાણે છે, પણ ઔરત જાતની સરજરી જાણતો નથી; પરંતુ હવે એ બધો ભેદ જઈ જ તારા જણવામાં આવી જવાને છે, કારણ કે, તું પણ ઔરતજાતની કીનાખોરીનો થોડા વખતમાં જ શિકા થવાનો છે.” ગુલદામે નારીજાતના ધિક્કારની બચકરતાનું દર્શન કરાવ્યું.

“આ તારુ ખોટું ગુમાન છે, તારી ખોટી પચાત છે, કારણ કે, મઈ તે મઈ અને ઔરતજાત તે છેવટે ઔરતની જ જાત છે પાણી ભલે ગમે તેવું અને ગમે તેટલું ઉકળેલું હોય છતાં તેમાંથી જ્વાળા નીકળતી નથી તેવી જ રીતે ઔરત ગમે તેવી અને ગમે તેટલી કીનાખોર થઈ જાય છતાં તે મઈની કશી પાતખાહી કરી શકતી નથી” ગાજીખાને નારીજાતની શક્તિહીનતાનું પ્રતિપાદન કરી સંબળાવ્યું.

“ઓ બેવફા, ઔરતજાતને આટલી બધી કમ્તાકત માની લેવામાં તાર

ભયાનક ભૂલ થાય છે, કારણ કે, નાગના જૂહર કરતાં નાગિનીનું જૂહર બહુ જ કાતિલ અને તત્કાળ જીવ લેનારુ મનાય છે।

‘કઠારી જાત ઔરતની જિગરની ચીરનારી છે,
તથા તલ્વાર પણ ઔરત છતાયે રેસનારી છે
ગણો બદ્દક ઔરત પણ બદનને વીધનારી છે,
ગણાતી તોપ ઔરત દુર્ગને તે ભેદનારી છે,
અરે જે શક્તિએ નરજાતિની સત્તા વધારી છે,
જગતમાં શક્તિ પણ તે જાતિની તો મૂળ નારી છે!’

આ શબ્દો ઉચ્ચારતાં ગુલદામનાં નેત્રોમાંથી અશ્નિના કણો વર્ષા રહ્યા હતા અને તેનું મુખમંડળ એવું તો તમ અશ્નિસમાન રક્તવર્ણુ યઈ ગયું કે તેના એ ઉચ્ચ સ્વરૂપને ચંદ્રના પ્રકાશમા સ્પષ્ટ જોઈને ગાજીખાન મર્દ હોવા છતાં અને નિમિષ પૂર્વે જ તેના મુખથી નારીજાતિની શક્તિહીનતાને દર્શાવનારા ઉદ્ગારો નીકળેલા હોવા છતાં પણ તેના હૃદયમાં એક પ્રકારના અજ્ઞેય ભયનો આવિર્ભાવ થવા લાગ્યો અને તેથી તે અવાજ તથા સ્તબ્ધ યઈ ગયો.

તેને આવી રીતે ગભરાયેલો જોઈને ગુલદામ વધારે જોરામાં આવી તીવ્ર ઉપાલંબનાં રૂપમાં કહેવા લાગી કે: “કેમ મર્દ મર્દાન, શાહજાદા સાહબ આલી ખાનદાન, આઠલામાં જ હેખતાઈ કેમ ગયા, લેવાઈ કેમ ગયા અને બેહોશો બેજીખાન કેમ થયા? હજી તો આ આગાજ છે અને ઐયામે અજાનમ તો હવે પછી નજર આવવાનો છે। તે રાતને યાદ કર કે જે રાતે લેંડા નગરનાં ખડકી-ચેરોમાં અસ્મત્પનાહ નાહિરાખાનમપર વુ જખરદસ્તી કરવાને તૈયાર થયા હતા અને હવસનો શિકાર થયો હતો; પરંતુ બે નૌજવાન અજનવી મર્દબચ્ચાની તલ્વારથી તારા બે બદકાર સાથીઓ માર્યા જવા છતાં તે અજનવી મર્દોની રહમદિલીથી વુ મૌતના પંજમાંથી છટકીને બચી ગયા હતા. તે દિવસે તારી શાહજાદગી અને મર્દાનગી કયા ખૂણામાં છુપાયેલી હતી, કઈ જગ્યામાં જઈને લપાયેલી હતી? તે વખતે નામર્દાઈ બતાવનારા નામર્દ હેચકારા, મર્દાનગીનો કમ બરતાં શર્માતો નથી? પોતે જનખો હોવા છતાં ઔરતજાતને ધિક્કારતાં લખતો નથી?”

“ગુલદામ, ગુલદામ! હવે તારી બદલગામ જીવાનને જરા ધામ, નહિ તો તારો કિસ્સો જોતજોતાંમાં યઈ જશે તમામ અને કીનો લેવાને બદલે હમણું જ કબ્રમાં કરવો પડશે હમેશાનો આરામ।” ગાજીખાને છેડાઈને આ પ્રમાણેનો ડર બતાવ્યો અને તેને વધારે ડરાવવાના હેતુથી તેણે ત્યારપછી પોતાની તલ્વારને પણ મ્યાનમાંથી બહાર કાઢી લીધી તે વળી પાછો તેને સખોધીને કહેવા લાગ્યો કે: “તે રાતે અચાનક મારાપર હુમલો કરવામાં આવ્યો હતો અને તેથી જ હું ગભરાઈ ગયો હતો, જે મને તલ્વારથી તલ્વારનો જવાબ આપવાનો મોડો અપાયો હોત, તો હું મારી મર્દાનગી બરાબર બતાવી આપત. હજી પણ જે તે બદમાશો કોઈ વાર મારા હાથમાં આવશે, તો આ ગાજીખાન ઇન્તકામની આગને તેમને મુકે અદમમાં રવાના કરીને જ ખુઝાવશે।”

“ગાંધીજી, ગુલામે અનુભવ ! જે તારા બાબુઓમાં તાકત હોય અને તારી છાતીમાં હિંમત હોય, તો આતિશે ઇન્તકામને તારા તે દુશ્મનને મુઠ્ઠે અદમમાં રવાના કરીને અત્યારે જ છુટાવી લે; કારણ કે, જે મોકો હાથમાંથી આવ્યો જશે અને દુશ્મન છટકી જશે, તો પછી તારા દિલની તમત્રા દિલમાં જ રહી જશે અત્યારે તે બે દુશ્મનોમાંનો તારો એક દુશ્મન તારી આખો આગળ મોઢું છે અને તે આ ગુલદામ પોતે જ છે !” આ શબ્દો ઉચ્ચારતાંની સાથે ગુલદામે પણ પોતાની કમરે લટકતી તલ્વારને ચાનમાંથી બહાર કાઢી લીધી અને તલ્વારનો જવાબ તલ્વારથી વાળવામાટે તે તૈયાર થઈને ગાંધીજી સમક્ષ ઊભી રહી.

“પણ તેઓ મર્દ હતા અને વુ ઔરત છે.” ગાંધીજીને ગુલદામના કથનમાં અવિશ્વાસ દર્શાવ્યો.

“અને તારી ખીલ દુશ્મન હું છું, અમે મર્દ નહોતા, પણ મર્દોના લિખાસમાં ઔરતો જ હતી; તારા પીલતન મદદગારો ઔરતોના હાથે જ મગ્યા હતા અને વુ પોતે પણ નાનુકબહન, નાનુકતખીયત અને કન્જેર ઔરતોના હાથથી જ ધવાયો હતો તથા બંધાયો હતો ઔરતોના હાથથી તારી આંધી બંધી તોછીન તથા બેઠળી થવા છતાં પણ તું શર્મથી ચુલ્ફર પાણીમાં ડૂબીને મરી નથી જતો એ જ અન્યબી છે !” ગાંધીજી તથા ગુલદામની તકરારને છેવટની અણીપર આવેલી જોઈને બાબરની તાતારી બાદી કમરપારા થોડા જ અંતરપર એક મોટા ઝાડની આડમાં છુપાઈને ઊભી હતી ત્યાંથી સિદ્ધી પ્રમાણે ઉલાગ મારીને નીકળી આવી અને આ શબ્દો ઉચ્ચારતાંની સાથે તેણે પણ પોતાની તલ્વારને ચાનમાંથી બહાર ખેંચી લીધી.

“મને અહીં આવી મોડી રાતે માણસ વગરની જગ્યામાં બેસાવીને અને મારી તનહાઈને ફાયદો લઈને વિશ્વાસઘાતથી તમોએ મને મારી નાખવાનો ઘાટ ધવ્યો હોય એમ સાફ દેખાઈ આવે છે, છતાં પણ તમે બે ઔરતોથી આ એકલો મર્દ ગાંધીજી તમ તેમ નથી અને તેટલામાટે જે બન અજબ હોય તો અહીંથી ભાગી જાઓ; કારણ કે ઔરતબતપર હથિયાર ઉપાડવું એ દિલેર મર્દની શાનથી બિલાફ છે અને તેથી હું હજી પણ તમારા રહમ ફર્માવું છું.” મનમાં અતિશય ગભરાટ હોવા છતાં પણ ગાંધીજીને બળાતકારે છાતીમાં હિંમત ભરીને આવી રીતે તેમને ડરવાવાનો ચત્ત કરી જોયો.

પરંતુ ગુલદામ તથા કમરપારા જેવી વીરતાની સજ્જન પ્રતિમા સમાન અને તુચ્છ જીવનની લેશ માત્ર પણ આકાશ ન રાખનારી વીર યુવતીઓ તેની એ દૃઢિમ બિલાધિકાથી ભયભીત થાય, એ અશક્ય હતું અને તેથી ગુલદામે વીરતાદર્શક સ્વરથી કહ્યું કે : “અમે તને વિશ્વાસઘાતથી મારવાનાં નથી, પણ તારી સાથે તલ્વારબાજ કરીને જ તારી જિન્દગીનો ખાતમો કરવાનાં છીએ. હું એકલી જ તારી સાથે તલ્વારથી લડીશ, કાં તો તને મારી નાખીશ અને કાં તો તારી તલ્વારથી કપાઈને શહીદનાજ થઈશ.”

“અને જે ગુલદામ તારી તલ્વારથી કપાઈને શહીદ થશે, તો પછી મારી તલ્વારના બે હાથ હું પણ તને બતાવીશ; કાં તો મારી જિન્દગી અપાવીશ અને કાં તો તને દોષખની રાહનો મુસાફર બનાવીશ.” કમરપારાએ કહ્યું.

“અમને ઔરતો નહિ, પણ મર્દ માની લે અને તારી તલ્વારને અમારા પર ઠાકવ, બાયલાપણાને ઠાકવામાટે ખોટાં બહાનાં ન બતાવ !” શુલ્કદામે ગાજીખાનને ઉસ્કેરવાના ઉદ્દેશથી આ પ્રમાણેના વચનબાણનું સંધાન કર્યું.

“ઔરતપણું અને મર્દાનગી કમજોરી તથા સરજોરીપર મુનહસર હોવાથી મયદાનમા આવ અને અમારી કમજોરીપર તારી સરજોરીને આજમાવ ને જો કે મયદાને જગમાં મર્દ સાબિત કોણ થાય છે, તું કે અમે ?” કમરપારાએ આ શબ્દોથી શુલ્કદામનાં વચનનું અનુસંધાન કર્યું.

“ત્યારે શુલ્કદામ, તું સીધી રીતે નથી જ માનવાની ?” ગાજીએ પૂછ્યું.

“વિક્કરેલી વાધણ હવે શિકારને પંલમાંથી નથી જ છોડવાની !” શુલ્કદામે ઉલ્લેા જવાબ આપી દીધો.

“ત્યારે મારી તલ્વાર તૈયાર છે !” ગાજીખાને તલ્વારને ઊંચી ઉપાડીને કહ્યું.

“મારી તલ્વાર પણ મ્યાનથી બહાર છે !” શુલ્કદામ ખોલી.

ગાજીખાન તત્કાળ પોતાની તલ્વારને ઊંચી ઉપાડી શુલ્કદામના શરીરપર ધસી ગયો, પણ તેના વારને ચુકાવીને શુલ્કદામે તેના શરીરપર પોતાની તલ્વારનો એવો તો બળપૂર્વક વાર કર્યો કે તે તલ્વાર તેના ખભામાં ત્રણ આંગળ જેટલી ઊંડી ઉતરી ગઈ અને વાર જમણા ખભામાં થયેલો હોવાથી વાર થતાંની સાથે જ ગાજીખાનની તલ્વાર હાથમાંથી છૂટીને જમીનપર પડી ગઈ જખમમાંથી અતોનાત લોહી વહેવાથી ગાજીખાનને તરમર આવવા લાગ્યા અને થોડી વારમાં જ તે ધરાશાયી થઈ ગયો. શુલ્કદામ એક પગ અને તલ્વારની અણીને તેની છાતીપર રાખીને કહેવા લાગી કે —

“તારી મર્દાનગીના બેહરને બતાવી ચૂક્યો ? તારી મર્દાના તાકતને આજમાવી ચૂક્યો ? માગી લે, માગી લે, મોઆફીના બખ્શનાર પરવરદિગાર પાસેથી તારા શુનાહોની મોઆફી માગી લે, કારણ કે, આ તલ્વારની અણી તારી છાતીમાં ઉતરતાં જ તારી કબ્જ થશે અને મોઆફી નહિ માગે તો રાહો અજલમાં શુનાહોનો ખોજ તને બહુ બારી લાગશે ! ઔરતબતની તાકત અને કરામત હવે તારા જોવામા આવી ?”

“રહમ, શુલ્કદામ, રહમ !” જીવન તથા મરણના મધ્યમાં આવી પડેલા અને સર્વ પ્રકારે નિરૂપાય થયેલા ગાજીખાને દયાની ચાચના કરવા માડી “હું ન હોતો બાણતો કે અકુશાન ભતિની ઔરતો આવી બહાદુર, પોતાના કબ્જામાં મુસ્તઝીમ અને દિલશેર હોય છે આજે મને એનો તબરુખો મળી ચૂક્યો છે અને ઔરતબતમાટે મારા દિલમાં માનની એક અજબ લાગણી પચદા થઈ ગઈ છે જો તું અલ્લાહે મને મારી ભત બખ્શવાની હદારત બતાવે, તો હું તારી સાથે શાદી કરવાને અને તને મારી ખેગમના ખિતાબથી સરકારજ કરવાને તૈયાર છું. અલ્લાહે મારી જિન્દગી તારા હાથમા છે; મારી દે કે તારી દે એ તારા અખ્તિયારની વાત છે !”

“હવસના શુલામ અને નાપાક કૂતરા, હું તારી આલબાજીએને સારી રીતે જાણુ છું તું મૌતના દરવાજાપર આવીને બેસો છે તેથી જ આવી માડી માડી

સ્તાનના સુલ્તાન તરીકે આપના નામની આજુ પાજુ વર્તી ગઈ છે આ સમાચાર સાંભળીને અમારી ખુશીનો પાર રહ્યો નહોતો અને અમે દિલ્લીમાં આવીને આપને મળવામાટે બહુ જ આતુર થઈ રહ્યા હતાં; પરંતુ નાદિરા બેગમ હામિલા-સગર્ભા-હોવાથી રસ્તામાં અચાનક તેમની તળીયત બગડી આવી અને તેથી અહીંથી દિલ્લી વધારે દૂર ન હોવા છતાં પણ તેમને આરામ લેવા દેવામાટે અને તેમની સારવારમાટે અમારે આ ગામમાં જ રોકાઈ રહેવું પડ્યું હતું આ ગામમાં અમારા આગમનને આજે છ દિવસ થઈ ગયા છે હવે નાદિરાખાનમની તળીયત સારી થયેલી હોવાથી આવતી કાલે અમારો અહીંથી દિલ્લી જવામાટે નીકળવાનો વિચાર હતો, પણ એટલામાં આજે સાંજે મગરિબની નમાજની વેળાયે કેટલાક મુસાફરોની જખાનથી એવી વાત સાંભળવામાં આવી કે ગઈ કાલે રાતે ઇબ્રાહીમ લોહીએ રાતના સમયમાં અચાનક છાપો મારીને દિલ્લીનો કબ્જો પાછો મેળવ્યો છે, નવીન સુલ્તાન અલાઉદ્દીન એટલે કે આપ પોતે ખાબગાહમાંથી કોઈ ગુપ્ત માર્ગમાં થઈને પલાયન કરી ગયા છો અને સુલ્તાન ઇબ્રાહીમના ફૌજ જવાનો આપને પકડવામાટે ચારે દિશામાં રવાના થઈ ચૂક્યા છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ ફકીરના લિખાસમાં આપ અને આપના ત્રણ મદદગારો આજે સાંજ પહેલાં અહીંથી એક ગાહપર દુશ્મનોના હાથમાં સપડાઈ પણ ગયા છો અને આપને દિલ્લી લઈ જવામાં આવ્યા છે, એવા ખબર પણ અમને મળ્યા હતા અને તે સાંભળીને અમારી હાલત જીવતાં મુઆ જેવી જ થઈ ગઈ હતી આ વાર્તા સાંભળવાથી કદાચિત્ નાદિરાખાનમની તળીયતમાં પાછો બગાડો થઈ જશે એવા બચથી અમેએ આ વાર્તા તેમને સંભળાવી જ નથી ત્યારે હવે અમેએ સાંભળેલી બે વાતોમાંથી ખરી વાત કઈ અને ખોટી વાત કઈ, કારણ કે, આપને અચાનક અત્યારે અહીં આવેલા જોઈને એ બંને વાતો ખોટી હોય એમ જણાય છે, કેમકે, જો આપ દિલ્લીના સુલ્તાન હો, તો પણ અત્યારે આ સ્થાનમાં આપનું આગમન સંભવતું નથી અને જો આપ દુશ્મનોના હાથમાં સપડાઈ ગયા હો, તો પણ અત્યારે આપનું આ સ્થાનમાંનું આગમન સ્વાભાવિક જ અસંભવનીય છે, એટલામાટે હું જણાવવા માગુ છું કે આમાંનું ખરું શું છે અને ખોટું શું છે?”

“મારા વિશે જે બે નૂદી નૂદી અને એક ખીનથી વિરુદ્ધ વાર્તાઓ તમારા સાંભળવામાં આવી છે તે બંને વાર્તાઓ સત્ય છે,” અલમખાને શુલહામના પ્રશ્નનું ઉત્તર આપતાં શાંતિથી કહેવા માંડ્યું “કારણ કે, હું દિલ્લીનો સુલ્તાન થયો હતો, ઇબ્રાહીમ મયદાને જગમાંથી ફરાર થઈ ગયો હતો અને સાત દિવસ સુધી દિલ્લીનો અધિકાર તથા હિન્દોસ્તાનની સુલ્તાની મારા હાથમાં હતા, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ મેં ઇબ્રાહીમને પકડી લાવવામાટે મારી ફૌજને કેટલાક વિભાગોમાં વિભક્ત કરીને તે વિભાગોને સર્વત્ર રવાના પણ કરી દીધા હતા; એટલામાં ગઈ કાલે રાતે મારા બન્દોબસ્તની કેતાઇથી કહો, મારા અનુભવની ન્યૂનતાથી કહો કે પછી મારી બદ્દિસ્મતીથી કહો, પણ ઇબ્રાહીમના મારાપર હલ્લો કરવાના દાવેએ મારા જણવામાં ન આવી શક્યા, તેના માણસો છપા વેરામાં દિલ્લીમાં દાખલ થઈ ગયા હતા તેમજે અડધી રાતે કલેઆમ

ચલાવી દીધી અને દિલ્હીના દરવાજા ખોલી નાખ્યા એટલે ઇબ્રાહીમે પણ દિલ્હીમાં પ્રવેશ કર્યો અને મારી નાખવાનો ઇબ્રાહીમનો મુસ્તક્રીમ ધરાદો હતો; પણ મારા કાકા દૌલતખાનનો આ પાછ ગાજખાનથી નાનો ખીન્ને સાહબનદો દિલાવરખાન કોઈ કારણવશાત્ કાલે જ દિલ્હીમાં આવ્યો હતો તે એક ગુપ્ત માર્ગનો જ્ઞાતા હોવાથી તે ગુપ્ત માર્ગમાં યદને ખાબગાડમાં હુ ન્યાં સૂતો હતો ત્યાં આવી લાગ્યો અને તે ગુપ્ત માર્ગમાંથી મને પોતાની સાથે ભગાડી ગયો. અમો પકડાઈ જવાના ભયથી ફકીરના વેશમાં ત્યાંથી નીકળ્યા અને આજે સાંઝ પહેલા સોથી સવાસો ઘોડેસવારોએ અમને પકડ્યા પણ ખરા; પણ એ ઘોડેસવારોના હાથમાં અમો સપડાયા એ અમારી ખુશકિસ્મતી જ હતી, કારણ કે, એ સિપાહો ઇબ્રાહીમના નહોતા, કિન્તુ ઇબ્રાહીમને પકડવામાટે મેં જે સિપાહોને રવાના કર્યા હતા તેમાંના જ એ સિપાહો હતા અને એ ભેદ ન્યારે મારા જણવામાં આવ્યો ત્યારે મેં તેમને પૂછ્યું કે 'તમે કોને પકડીને કોની આગળ લઈ જાઓ છો?' એના ઉત્તરમાં તે સિપાહોના અફસરે જણાવ્યું કે 'અમો ગુનાહગાર ઇબ્રાહીમ લોહીને પકડીને અમારા સુલ્તાન અલાઉદ્દીન અયબ તો આલમખાન અજમરશાન આગળ લઈ જઈએ છીએ' મેં તેમને મારો પરિચય આપ્યો અને દિલ્હીમાં જે ઘટના થઈ હતી તેનો વૃત્તાંત કહી સભળાવ્યો એટલે તે અફસરે મારી મોઆફી માગીને મારા કદમેમાં પોતાનું સર ઝુકાવ્યું. તે અફસરને કોઈએ એવી ખબર આપી હતી કે ઇબ્રાહીમ લોહી ફકીરના વેશમાં ફર્યા કરે છે અને તેથી તે અફસરે સઘળા ફકીરોને પકડવાનો સપાટો ચલાવ્યો હતો એટલે અમો પણ તેના સપાટામાં આવી ગયા હતા. મારા એક હબ્બર ફૌજ જવાનોએ આજે અડધી રાત પછી આ તળાવના કિનારાપર એકત્ર થવાનો ઠરાવ કરેલો હોવાથી અમો આ સ્થાનમાં આવ્યા અને ગામથી થોડા અંતરપર એક વાડીમાંથી શાકભાજી તથા ફળો લઈને પાછો ફરેલો સ્નાહિક અચાનક મને મળી ગયો. હું તેની સાથે ગામમાંના તમારા બિતારામાં ગયો અને ત્યાં સ્નાહિક તથા નાદિરાના મુખથી તમે બન્નેની દિલાવરી, બહાદુરી તથા અમારાપર થયેલા તમારા એહસાનોની હકીકત સાંભળીને તમારા તે એહસાનોના બારથી દબાઈ જવા લાગ્યો. તમે બન્ને ગયરહાબિર હોવાથી અને તમે અડધી રાત પહેલાં ઘેર આવવાના નથી એમ નાદિરાએ જણાવ્યાથી ગુસ્સા, આરામ અને પેટની પૂજા આદિ કાર્યોમાં મેં રાત્રિનો એક પ્રહર જેટલો સમય વીતાડ્યો અને ત્યાર પછી કુદરતી જ ફરવાની ઇચ્છા થઈ આવવાથી હું સ્નાહિક તથા ખીજ પાચ સિપાહોને સાથે લઈને ફરતો ફરતો થોડીવાર પહેલાં આ સ્થાનથી થોડા અંતરપર આવી પહોંચ્યો અને ગાજખાન તથા તમારા વચ્ચે ચાલતી તકરારનો ડેટલોક ભાગ મારા સાંભળવામાં આવ્યો, છતાં એ પાછ ગાજખાન જ છે, એ હું જણી શક્યો નહોતો. કદાચિત્ તમે કોઈ નવી આકૃતમાં આવી પડો, તો તમારો ખ્યાલ કરી શકાય એટલામાટે જ અમો પેલી ગ્રામીમાં જુપાઈને બંબા રહ્યા હતા અને તકરારને છેવટની અણીપર આવેલી નેઈને હું તમારી પાસે દોડી આવ્યો હતો. શુલંદામની અસ્મતના ખજાનાને લૂંટનાર અને મારી બેગમપર છુરી નનર નાખી અમાનતમાં ખિયાનતની કોશિશ કરનાર ગુનાહગાર ગાજખાન આપણા

હાથમાં સપડાયો છે એ બહુ જ સારું થયું છે દિલાવરખાન અને ગાઝખાન બન્ને એક જ માદર અને એક જ પિદરના ફર્જન્દ હોવા છતાં એ બન્નેમાં જમીન અને આસમાન જેટલો ફર્ક દેખાય છે, ખુદાની કુદરતને કોણ નાણી શકે તેમ છે? કારણ કે, જે જમીનમાંથી આંખા ઊગે છે તે જ જમીનમાંથી ખાવળ પણ પચદા થાય છે! કદાચિત્ એ મોટું જોવાનો ફેર પણ હોઈ શકે! અસ્તુ અત્યારે જ મારા ફોજ જવાનો આવી લાગશે અને આપણી સાથે એક હુન્નર કરતાં વધારે ફોજ હોવાથી પંજબમાં સહીસલામત પહોંચી જવામાં કાંઈ પણ બાધા આવે તેમ નથી. પંજબમાં પૂરતી વ્યવસ્થા કરી લીધા પછી ઇબ્રાહીમ સાથે ખીજવાર લડાઈ કરવી પડશે અને ત્યારે જ મારાથી કાયમમુકામ સુલ્તાન થઈ શકશે. આપણે બામદાદમાં જ અહીંથી રવાના થવાનું છે અને તેટલામાટે ઘેર ચાલીને તમારે જે કાંઈ પણ તૈયારી કરવાની હોય તે કરી લ્યો.”

“અમો તો જ્યારે કહો ત્યારે ક્યું કરવાને તૈયાર જ છીએ; મુસાફરોને તે સફરની તૈયારી કરતાં શી વાર લાગવાની હતી વાર?” કમરપારાએ કહ્યું

“ત્યારે કદમ હાંવો અને ચાલવા માંડો;” શુલંદામે ચાલવાની સૂચના આપી “કારણ કે, હવે મધ્યરાત્રિમાં વધારે વિલંબ નથી.”

“હા, ચાલો,” એમ કહીને આલમખાન ચાલવા લાગ્યો અને તેની સાથે શુલંદામ, કમરપારા તથા સાદિકે પણ ચાલવા માંડ્યું. ચાલતાં ચાલતાં આલમખાને કમરપારાને પૂછ્યું કે. “કમરપારા, કાબુલની શાહી મેહમાંસરામાં રાતના વક્તમાં મદીના લિબાસમાં તું આવીને મને મળી હતી અને મારી સાથે હિન્દોસ્તાનમાં આવવાની તૈયારી બતાવીને કાબુલથી ચાર કે પાંચ ગાઉપર અમારી સાથે મળીને આગળ વધવાનો તે વાચદો કર્યો હતો, છતાં રસ્તામાં તું અમને ક્યાંય પણ ન મળી તેનું શું કારણ હવે વારું? માત્ર એટલું જ નહિ, પણ શુલંદામ પણ એના વચન પ્રમાણે મલિલગાહમાં મને મળી નહોતી, એ આગળથી જ ક્યાંક સટકી ગઈ હતી અને તેથી એના બુર્જ પિદર જમાલુદ્દીનની ભુરી હાલત થઈ હતી ને કે પંજબમાં આવ્યા પછી આ લડાઈ વગેરેના બદોબસ્તના કામમાં પડવાથી મને તમારી તપાસ કરવાની કુરસદ મળી શકી નહોતી છતાં તે દિવસ પછી એવો એક પણ દિવસ નથી ગયો કે જે દિવસે મને તમારી યાદ ન થઈ હોય અને તમારી ચિન્તાએ મારા મનને ઘોડા વખતને માટે પણ ન ચેરી લીધું હોય! કુરસદ મળતા જ હું તમારી તપાસ કરવાનો હતો, પણ એટલામાં તો આજે અચાનક આપણો વિચિત્ર સંયોગોમાં મેળાપ થઈ ગયો અને તેથી જો તમારી હકીકત સાંભળવામાટે મારું મન અધીરું થયું હોય તો તે સ્વાભાવિક જ છે. ત્યારે તમારી તે હકીકત સંભળાવશે? કારણ કે, એથી આ કામ પણ પૂરું થશે અને વાતોમાં ને વાતોમાં લગભગ પોણા ગાઉનો પંથ પણ જોત-જોતામાં કપાઈ જશે.”

“હુ મારી અને શુલંદામની હકીકત ઘેર ગયા પછી નીરાતે આપ સાહેબને સંભળાવવાની હતી, પરંતુ અમારું તે દાસ્તાન અત્યારે જ સંભળવાની આપની આટલી બધી તીવ્ર ઇચ્છા છે તો હું તે દાસ્તાન અત્યારે જ આપને સંભળાવું છું” એમ કહીને મદગતિથી ચાલતી કમરપારાએ પોતાના તથા શુલંદામના વૃત્તાતને નીચે પ્રમાણે વર્ણવવાનો આરંભ કર્યો.—

પ્રકરણ ૧૩ મું

દાસ્તાને કમરપારા

“બન્દાપરવર, હું જે રાતે આપને કાબુલની શાહી મેહમાસરામાં મર્દાના લિખાસમાં મળી હતી તે જ રાતે શાહી મહલમાંના મારા કમરામાં ગયા પછી મારી ખાનૂના કમરામાં રહેતી એક ખીજ બાદીના કહેવાથી મારા જાણવામાં આવ્યું કે જે હું વધારે વાર ત્યાં રહીશ તો સુલ્તાન ખાખર મને આપેલી રમને પાછી ખેંચી લેશે અને મને રોકી રાખશે, કારણ કે, મારા નાચ અને ગાના વિના શરાબખોરીના વક્તમાં તેમને જેનું પડે તેમ હવું જ નહિ, પરંતુ મારો કોઈ પણ રીતે ત્યાં રોકાઈ રહેવાનો વિચાર ન હોવાથી તે બાંદીને ‘હું પાછી મહલમાં આવી જ નથી’ એમ સુલ્તાનને કહેવાનું કહીને તેમજ ખીજ જે જે મુસાહિબો, ખાનસરા તથા બાદીઓએ મને પાછી આવેલી જોઈ હતી તેમને એ પ્રમાણે જ સમજાવીને હું રાતોરાત શાહી મહલમાંથી બહાર નીકળી ગઈ અને મારી એક ઓળખીતી બુદિયાના ઘરમાં બામદાદ સૂધીનો વખત વીતારીને બામદાદમાં મર્દાના લિખાસમાં કાબુલમાંથી હું રવાના થઈ ગઈ હું પાચ કે છ ગાઉના પલ્લા-પર આપ નામદારના ઇન્તજરમાં બેસી રહેવાની હતી, પણ એટલામાં ઘોડેસવાર શુલદામ મર્દાના પોશાકમાં ત્યાં આવી લાગી અને તેણે મને કહ્યું કે ‘હું મારા પિદરને કાંઈ પણ ન જણાવતા છુપી રીતે મંજિલગાહમાંથી આ મર્દાના પોશાકમાં નીકળી આવી છું હું પ્રથમ તારી પાસે આવી તને સાથે લઈને આલમખાન સાથે હિન્દોસ્તાનની સફર કરવાની હતી; પણ હવે મારા દિલમાં એવો શક આવે છે કે જે આલમખાન જેવો એક નેક અને પાક મર્દ હું ધરમાંથી ચોરી છુપીથી નાસી આવી છું એ વાત જાણશે તો મને અનેક રીતે સમજાવીને પાછી મારા પિદર પાસે લઈ જશે અથવા તો લઈ જવાની કોશિશ કરશે એટલામાટે આલમખાન લાહોરમાં પહોંચે તે પહેલાં જ આપણે લાહોરમાં પહોંચી જઈશું અને જે ત્યાં જ આલમખાનને મળીશું, તો પછી તેઓ આપણને ત્યાંથી પાછા ફેરવશે નહિ અને આપણે જે મતલબમાટે ત્યાં જઈએ છીએ તે આપણે મતલબ આલમખાનની મદદથી પૂરો થશે અને આપણી દિલી મુરાદ પર આવશે’ શુલદામનો આ શક મને પણ ખરો દેખાયો અને તેથી હું પણ તેના ઇરાદાને મળતી થઈ ગઈ અમોએ લાહોરની દિશામાં અમારા અસ્થાને ચલાવવા માગ્યા; પણ કેટલાક અતરપર ગયા પછી શુલદામના મનમાં પોતાના બુજર્ગ અને અજબ પિદરમાટેની ફિક્ક થવા લાગી જેવટ તેણે પોતાના પલાયનની વાર્તા તેને જણાવી દેવાનું બ્યાજખી ધારીને તેના નામનો એક રુકકો લખી આપ્યો અને તે રુકકો તેના વાલિદને પહોંચાડવાનું કામ મને સોંપવામાં આવ્યું. શુલદામ લાહોરના રસ્તામાં આગળ વધી અને હું તે રુકકો પહોંચાડવા માટે મંજિલગાહની દિશામાં ચાલવા લાગી શુલદામને રસ્તામાં અમુક જગ્યાએ, ખોટી થવાની અને મારી વાટ જોવાની સૂચના મેં આપી મૂકી હતી.....”

“તું જે વેળાએ રુકકો આપવામાટે મંજિલગાહના દરવાજા પર આવી હતી તે વેળાએ હું ઉપરના ઝોરડામાં જ હતો, પણ માણસ તે રુકકો લઈને મારી

સાથે ગુલદામના ગયબ થવા વિશેની વાતથીત કરતા બેઠેલા યુજર્ગ જમાલુદ્દીન પાસે આવ્યો અને અમોએ રૂકકો વાંચ્યા પછી નીચે તપાસ કરી ત્યાં તેા હું પણ ગાયબ થઈ ગઈ હતી ઉપર રૂકકો લાવનાર માણસે તારું એક હસીન નૌજવાન તરીકે બયાન કરવાથી અને તારા લિખાસની તેણે જે નિશાનીઓ આપી તેથી એ રૂકકો લાવનાર કદાચિત્તુ જ હોઈશ એવો મારા મનમાં શક આવ્યો હતો, પણ મારા એ શકને મેં જાહિર થવા દીધો નહોતો અને પીરમદ્દ જમાલુદ્દીનને તસદ્દલી આપીને તે જ દિવસે બપોર પછી હું મારા મુસાહિબો સાથે ત્યાંથી રવાના થયો હતો. ગુલદામના પિદરની તે દિવસની હાલતને જોતાં અલ્યાર સૂધી તે હયાત હશે કે કેમ એવો પણ મને શક રહ્યા કરે છે.” આલમખાને વચ્ચે જ પોતાની હકીકતને રજૂ કરી દીધી

“મારા પિદરની મારામાં એટલી બધી મહબ્બત હતી કે મને એક ધડી-બરને માટે પણ તેઓ પોતાની નજરથી દૂર કરતા નહોતા અને મને હર્દમ ખુશ રાખવાની પોતાથી બની શકતી કોશિશ કર્યા કરતા હતા તેમનો પિસંર ગણો કે તેમની દુખ્તર ગણો, જે ગણો તે હું જ હોવાથી, હું તેમની અધાલકડી હતી અને તેથી જો મારા ગમમા તેમની એવી હાલત થઈ હોય તો તેમાં ગયરમુશ્કિન જેવું કાંઈ પણ નથી. તેમનાથી દૂર થતાં મારું જિગર પણ ચીરાઈ જવું હવ્વ અને હજી પણ ચીરાય છે; છતાં મારા જિગરમાં બેવકૂ આશક પાસેથી બેવકૂઈનો બદલો લેવાની આરજૂ એટલી બધી વધી ગઈ હતી અને કીનાની આગ એટલી બધી બડકી ઊઠી હતી કે તેણે તે મહબ્બતે પિદરને બૂલાવી દીધી અને હું પત્થરની છાતી કરી મારા યુજર્ગ પિદરને ખુદાની પનાહમાં છોડીને ઘરમાંથી આલતી થઈ ગઈ. હવે તો જો જીવતાં હોજીશું તો પિદર અને દુખ્તર મળીશું, નહિ તો પછી રોજે કયામત વિના અમારા મેળાપનો ખીલો કાઈ પણ દિવસ મારા જોવામાં આવી શકતો નથી” ગુલદામે પોતાની સ્થિતિનું શાબ્દિક ચિત્ર આલેખી બતાવ્યું અને અતિમ શબ્દો ઉચ્ચારતાં તેના કંઠનો અવરોધ થવા સાથે તેનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુની અનવરત ધારા પણ વહી નીકળી

“ગુલદામ, હવે અબસ આમ ગમગીન ન થા અને ગમને ભૂલી જ લાહોર પહોંચતાની સાથે જ એક પયગામબરને મોકલીને તારા પિદરને, જે ખુદાની મેહેરબાનીથી તે હયાત હશે તો, લાહોરમાં બોલાવીશ અને તમો બાપબેટીને મેળાપ કરાવી આપીશ; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તને ખીજ જે કાઈ પણ મદદ જોઈશે તે હું આપીશ ખુદા ન ખાસ્તા તારા પિદરનો ઇન્તકાલ થયો હોય, તો હું મને તારો મોટો બાઈ માની લેજો અને મારી પનાહમા જ રહેજો. તારો અને કુમરપારાનો મારા પર એક જ એવો તો ભારી એહસાન થયો છે કે જો હું મારા આમડાના જોડા સીવડાવીને તમારા પગોમાં પહેરાવું તો પણ તે એહસાનનો બરાબર બદલો વાળ્યો ન કહેવાય, તો પછી તારી એક હસ્શીરા તરીકે હિફાજત કરવી એ તો એક મામૂલી બદલો જ કહી શકાય તેમ છે” આલમખાને ગમગીન ગુલદામને અંતઃકરણપૂર્વક આશ્વાસન આપીને તેના બળતા દ્વેશને શાંત કરવાનો યત્ન કર્યો

“એક નાચીજ ઔરતની આ વધારે પડતી અને બેબા તારીફ થાય છે,

અમોએ ઇન્સાનિયતથી વધારે કંઈ પણ ક્યું નથી; કારણ કે, પાકદામન ઔરતની અસ્મતને બચાવતા જનની કુરખાની આપવી પડે તો પણ આપવી એ પાક દીને ઇસ્લામનું ફર્માન હોવાથી નાદિરાખાનમની અસ્મતને બચાવતાં અમોએ અમારા ફર્મથી વધારે શું ક્યું છે કે જેને આપ એહસાનનું આદલું મોટું રૂપ આપો, છે ?” શુલદામે પોતાના ઉપકારને કેવળ મનુષ્યના એક કર્તવ્ય તરીકે ઓળખાવીને પોતાની કુલીનતાનો પરિચય કરાવ્યો.

“આલા હજરત, ત્યારે હવે હું મારા દાસ્તાનને આગળ લખાવું ?” કમરપારાએ આ આડી વાતોને ટુકાવવાના ઉદ્દેશથી પૂછ્યું.

“બાબુશી, કારણ કે, આ તકરાર આગળ વધશે તો આ તકરારમાં જ રહેતો પૂરો થઈ જશે અને જે સુદાની વાત છે તે એમની એમ જ રહી જશે.” આલમખાને આમ કહીને કમરપાગને તેના દાસ્તાનમાં આગળ વધવાની આજ્ઞા આપી દીધી.

કમરપારાએ પોતાના દાસ્તાનમાં આગળ વધતા કહેવા માંડ્યું કે “હું અમારા સુલ્તાન આબરશાહ સાથે આગળ બે વાર હિન્દોસ્તાનમાં પંજાબ સૂધી આવી ગયેલી હોવાથી કાબુલથી પંજાબ સૂધીના રસ્તાની હું સારી નજીકાર હતી અને તેથી મજલગાહમાં રોકો પહોંચ્યાઝ્યા પછી ત્રણ ગાઉપરના એક સ્થાનમાં શુલદામને આવી મળી. ત્યાંથી અમો બન્નેએ રસ્તામાં ક્યાય પણ જરૂરત કરતાં વધારે ન રોકાતાં ચાલવા માંડ્યું અને લાંબી સફર કરીને એક દિવસે ખેર પછી અમો લાહોરની હદમાં આવી પહોંચ્યાં અમો મર્દાના લિખાસમાં જ અફઘાન સિપાહી તરીકે એક મુસાફિરખાનામાં ઉતર્યા અને મારી પાસે પૈસાની કમી ન હોવાથી મુસાફિરખાનાના દરેગાએ પૈસાની લાલચથી અમને બે સારા ઓરડા કાઢી આપ્યા અને અમારા અસ્થાને અસ્તબલમાં બાંધવાનો તેમજ અમારી બીજી ખાતિર બદાઈશનો પણ સારો બંદોબસ્ત કરી આપ્યો અમો જે દિવસે લાહોરમાં પહોંચ્યા તે દિવસ અને તે દિવસની રાત આરામ લેવામાં વીતાડીને અમોએ બીજા દિવસથી, જે દિવસે આપ લાહોરમાં આવ્યા હતા તે દિવસથી, ગાજખાન કેવા ખવાસનો, કેવી ખસ્લતોવાળો અને કેવી ચાલચલગતવાળો આદમી હતો એ જાણી લેવામાટે શહરના નૂંદા નૂંદા ભાગોમાં ફરીને તેના વિશે લોકોનાં મોઢામાંથી નિકળતા ઉદ્ગારો સાંભળ્યા અને તે ઉદ્ગારો સાંભળીને અમારો નિશ્ચય થઈ ગયો કે ગાજખાન એક સચદેહવસ, બન્દે શયતાન, કર્નફ, કર્નત, હરામખોર, શરાબી, પોતાના કબ્રોલપર સાબિત ન રહેનારો, દગાબાજ અને પાછા ઇન્સાન હતો અને એવા એક સઘળી રીતે નાલાયક મર્દના ઇશકમાં ફસાયેલી હોવાથી શુલદામ પરોમાની કરતી રેવા લાગી અને ખેર ખેર જેવડાં આસૂ વર્ષાવવા લાગી. દૌલતખાનની જ્યાં જઈએ ત્યાં તારીફ જ સંભળાતી હતી અને ગાજખાનના નામપર દુનિયા લાનત વર્ષાવતી જ દેખાતી હતી આવી હાલતમાં પણ ‘જે મર્દના હાથથી મારા ડુંવારાપણનો ભગ થયો છે, તે જ મર્દ સાથે મારી શાદી થઈ જાય તો વધારે સારું છે, કારણ કે, હવે બીજા મર્દની બીબી થવાની મારી ઇચ્છા નથી જો હું ગાજખાનની બીબી થઈશ તો તેને સુવારીશ અને રાહ રાસ્તપર લાવીશ !’ આવા સુસ્તકીમ ધરાદાપર આવીને શુલદામે ગાજખાનને

મળવાની કોશિશ કરી નેઈ, પણ તે વેળાએ કેટલીક રાજકીય ધમાલ ચાલી રહેલી હોવાથી અને આપ દિલ્લીની દિશામાં જવામાટેની તૈયારીમાં તેમ જ દૈનિકજીવન પોતાના કપીલાને લઈને લેડા શહરનાં ખડીયેરામાં જવાની તૈયારીમાં હોવાથી ગાંજખાન પણ કેટલાંક અગત્યનાં કામોમાં રોકાયેલો હતો, તેને બિલ્કુલ દુરસદ નહોતી અને ત્યાર પછી તે તેના વાલિદ સાથે લેડા તરફ ચાલ્યો ગયો એટલે તેની સાથે મુલાકાત કરીને ચાર વાતો કરી લેવાનો મોકો અમને મળી શક્યો નહિ. ગુલદામનું મુખ્ય કામ ગાંજખાનને મળવાનું હોવાથી ગાંજખાનની પાછળ અમો પણ બીજે દિવસે લેડા તરફ જવાને રવાના થઈ ગયાં. લેડામાં પણ અમોએ એક મુસાફિરખાનામાં અમારો પડાવ કર્યો અને ત્યાં પણ પૈસાની મદદથી અમને લાહોરમાંના મુસાફિરખાના જેવી જ બધી સગવડ મળી ગઈ. લેડામાં અમોએ દશ દિવસ સૂધી સવારથી સાંજ સૂધી નૂંદા નૂંદા મહલ્લા, રસ્તા, ગલી અને શેરીઓમાં ચક્કર લગાવ્યા; કારણ કે, ગાંજખાન તેના પિદર સાથે પ્રાચીન લેડાનાં ખડીયેરા નીચેના ભોંયરામાંના મકાનમાં વસતો હતો અને તેમનો એ ગૃહ નિવાસ હોવાથી તે દિવસના સમયમાં નગરમાં આવતો ન હોતો, એ બાબત અમારા નાણુવામાં આવી શકી નહોતી અને અમોએ રાત્રિના સમયમાં કલાલખાનામાં અને તવાચક્રનાં ઘરોમાં તેમ જ જુગારીઓના અકાઓમાં ભટકીને તેને પકડી પાડવાનો ધંધો આદર્યો, કારણ કે, દોળખના કીડા દોળખમાં જ મળી શકે છે, એ અમો સારી રીતે નાણુતાં હતાં અમારી જે રાતો તો નકામી ગઈ, પણ ત્રીજી રાતે અમો એક તવાચક્રને રાતે બારેક વાગ્યાના શુભરે ગાતી સાંભળીને તેના ઘરમાં આદર્યાં ગયાં અને ત્યાં ગાંજખાન હુપ્પા વેશમાં પોતાના ચાર પાંચ બદમાશ દોસ્તો અને જે મુસાહિબો સાથે શરાબનોશી કરતો અને તવાચક્રના સંગીતને સાંભળતો ખેઠા હતા. ગાંજખાન અને તેના દોસ્તો વચ્ચે વચ્ચે તે તવાચક્રની એવી તો નાગી મસ્ખરીઓ કરતા હતા અને એવા બેશર્માબરેલા અલ્કાળ બોલતા હતા કે શરીફા ઔરતથી ત્યાં એક પણ માત્ર પણ બેસી શકાય તેમ નહોતું, પરંતુ અમો મદાના લિબાસમાં હોવાથી અમારા વેશને બરાબર ભજવી બતાવવામાટે શર્મને છોડી ત્યાં ખેઠા અને તવાચક્રનું સંગીત સાંભળવા લાગ્યાં. ગાંજખાન ખુફિયા વેશમાં હોવા છતાં ગુલદામને તેને તરત ઓળખી લીધો હતો, પરંતુ મદાના લિબાસમાં ગુલદામ તેનાથી એક હાથના ફાસલાપર ખેઠેલી હતી છતાં તે ગુલદામને ઓળખી શક્યો નહોતો અને તેનું કારણ એ હતું કે વેશ બદલવાના હુનરમાં હું અજીબ ચાલાક હોવાથી અમારો વેશ અમોએ એવો તો સળવ્યો હતો કે અમોને કોઈ પણ માણસ ઔરતબત તરીકે ઓળખી શકે તેમ હતું જ નહિ, તો પછી ગાંજખાન જેવો શરાબખોર મર્દ તો અમારી ખરી નતને ક્યાંથી અને કેમ કરીને જ ઓળખી શકે? હું પોતે સારી ગાનારી હોવાથી તે તવાચક્રના હુનરની જ્યાં કરવી નેઈએ ત્યાં ‘વાહવાહ’ અને ‘સુબહાન અલ્લાહ’ આદિ અલ્કાળથી તારીફ કર્યા કરતી હતી તેમ જ અમો બન્ને જણી વારો આવતાં રુપિયા પણ આપ્યા કરતી હતી એટલે તવાચક્રનું ધ્યાન સ્વાભાવિક જ અમારા રફ વધારે ખેંચાવા લાગ્યું; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તે તવાચક્ર ગાવાના હુનરમાં

14 હોવા સાથે કમિસન, હસીના અને નિગરના દર્દવાળી એટલે કે મહુબબતની

ભૂખી હોવાથી તેના નાભે અદાબને ભેતાં મને તે મહાબળતની નિગાહથી ભેવા લાગી હોય એમ પણ કેટલીકવાર પછી મને બાસવા લાગ્યું ત્રણ પ્રહર જેટલી રાત્રિ વીતી ગઈ તે વેળાએ ગાજખાન શરાબના નશામાં એવો તો ચક્ર્યૂર થઈ ગયો કે તેને દીનો દુનિયાતુ જરા પણ ભાન ન રહ્યું અને તેના દોસ્તો તથા મુસાહિબો બામદાદના વક્તને પાસે આવેલો. ભેધને તેને ઉપાડીને ત્યાંથી લઈ ગયા. અમો પણ બીજાં અને તવાયકે બેસવામાટેનો અમને બહુ જ આગ્રહ કર્યો તો પણ બીજે દિવસે તેની પાસે આવવાનો તેને ઝગાવ આપીને ગાજખાન, તેના દોસ્તો તથા તેના મુસાહિબોની પાછળ પાછળ તેઓ અમને ભેઈ ન શકે તેવી રીતે ચોરી અને ચુપકીદીથી ચાલવા લાગ્યાં તેઓ નદીતીરે આવી હોડીમા બેસીને પેલે પાર પહોંચી ગયા, એટલે અમારે આ કિનારાપરજ અટકી રહેવું પડ્યું, કારણ કે, જો અમો પણ હોડીમાં બેસીએ અને તેમના ભેવામાં આવીએ, તો કદાચિત્ અમને દુશ્મનના બસૂસ માનીને તેઓ અમારી જન લેવાને પણ તૈયાર થઈ જાય એ મુશ્કિલ હોવાથી અમારો જનપર બેલવાનો ધરાહો ન થયો. અમોએ ગાજખાનના નદીને પેલે પાર જવાના ભેદને બાજુવાતું કામ બીજી રાતપર સુલ્તવી રાખ્યું અને પાછાં મુસાફરખાનામાં પહોંચીને અમો નિદ્રાધીન થઈ ગયાં ”

“અને બીજે દિવસે તે ભેદને તમો કેવી રીતે બાજુ શક્યાં ?” આલમખાને વચ્ચે જ પોતાની આતુરતાને દર્શાવતાં આ પ્રમાણેનો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“તે ભેદને બાજુવા પહેલા બીજે એક બનાવ વચ્ચે બની ગયો. તે પણ ઘણો જ રમૂજ અને બાજુવા જેવો બનાવ હતો.” શુલદામે આ શબ્દોના ઉચ્ચારથી કમરપારાને અમુક વિશિષ્ટ ઘટનાતું સ્મરણ કરાવ્યું.

“ત્યારે તો તે રમૂજ બનાવની હકીકત પણ મારે સાંભળવી જ ભેધએ.”

આલમખાને અધિક ઉત્કંઠા દર્શાવી

“આ શુલદામ તો આવી ને આવી ચીખાવેલી જ રહી ગઈ! કોણ બાજુ એને અક્ષલ ક્યારે આવશે! સીધી વાત ચાલતી હતી તેમાં વચ્ચે અમસ્તો પત્થર નાખી દીધો.” કમરપારાએ તે રમૂજ બનાવના બયાનને ઉડાવી દેવાના ધરાહાથી કહેવા માંડ્યું “જે વાતમાં કાંઈ માલ જેવું ન હોય તે વાતમા વખત વીતાડવાની શી જુસ્સુરત છે?”

“એ વાતમા કાંઈ માલ જ નથી કે? બિચારી યુલ્બુલબનને, નીસાસા નખાવ્યા અને તેને મળવાનો વાયદો આપીને ગુપચુપ ભેડામાંથી પોબારા ગણી ગયા, એ તમારી વાતમા તો કાંઈ માલ જ નહિ કે?” શુલદામે આલમખાનના મનમા અધિક ઉત્કંઠાને ઉપબલવવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું.

“બલે એ વાતમા માલ ન હોય તો પણ એ વાતને સાંભળવાની મારી ખાહિશ છે અને તેથી, કમરપારા, તારે એ વાત મને સંભળાવવી જ પડશે.” આલમખાને કમરપારાને તે વાત કહી સંભળાવવામાટેનો આગ્રહ કર્યો.

“જો હુન્દરેવાલાની એવી જ ખાહિશ હોય તો આ બન્દી તાબયે ફર્માન છે.” કમરપારાએ એવી રીતે આલમખાનના આગ્રહને માન આપીને તે ઘટનાને વર્ણવતાં કહેવા માંડ્યું કે “પેલી તવાયક કે જેનું નામ યુલ્બુલબન હતું તે મને

પહેલી જ મુલાકાતમાં મહમ્મદની નિગાહથી જોવા લાગી હતી એ તો મેં આપને જણાવ્યું જ છે; પરંતુ તેના દિલમાં ધરકની ખોંકનાક આગ ભડકી ભઠી હશે, એવી તે વેળાયે મને કલ્પના માત્ર પણ નહોતી. અમો મુસાફર છીએ અને મોટા મુસાફરખાનામાં ઉતર્યા છીએ એમ અમોએ તેને જણાવ્યું હતું અને તેથી તે ખીજે દિવસે બપોર પછી મુસાફરખાનામાં આવીને મને એકાતમાં બોલાવી કહેવા લાગી કે - ‘અજીબ મેહમાન અને મારા ગુલિસ્તાને અરમાન, હું જો કે તવાયફ છું અને તવાયફોની મહમ્મદ ખાનરમાં વેચાતી મીઠાઈ જેવી જ હોય છે, છતાં જ્યારથી મેં આપના આ ખુબસૂરત ચહેરાને જોયા છે ત્યારથી હું આપ પર દિલોન્નતથી આશક થઈ છું અને આપની મહમ્મદતને હાસિલ કરવા માટે તથા ઉમ્મીદે વસ્લ પૂરી કરવામાટે જ અત્યારે આપની પાસે આવી છું. હું આપના પૈસા કે ટકાની તલબકાર નથી, પરંતુ ફક્ત આપના વસ્લની જ તલબગાર છું, તો મારી તે તમન્ના પૂરી થશે ખરી કે નહિ? જો આપ મારી સાથે નિકાહ કરીને મને પોતાની બીબી કરી લેવાના ખાસ્તગાર હો, તો હું મારા માલોન્દર સાથે આપની બીબી થવાને અને તવાયફના આ હકીર પેશાને હમેશાને માટે તલાક આપી દેવાને પણ તૈયાર છું.’’ બુલ્બુલનનની આ માગણીને સાબળીને હું તો બાધી જ બની ગઈ અને હવે એને શો જવાબ આપવો એની તશવીશમાં પડી ગઈ જો હું મર્દ હોત તો તો તેની એ માગણીને મનૂર રાખીને તે જ વખતે એક હસીના બીબીનો શૌહર અને સાથે માલદાર પણ બની નત, પણ અફસોસ કે હું પોતે પણ તેના જેવી જ એક ઔરત હતી અને તેથી તેની મુરાદને બર લાવવાની તાકત મારામાં નહોતી. હું કહાચિત્ મારો લેદ તેને જણાવી દેત, પણ તે વેળાયે અમારા લેદને જણાવી દેવાથી અમારા પર કોઈ નવી આકૃત આવી પડવાનો સંભવ હતો અને તેથી છેવટે મેં તેને વળતે દિવસે તેની પાસે જવાનો કબોલ આપી, તેની સાથે મહમ્મદતની ચાર વાતો કરી, તેની સાથે નિકાહ કરીને તેને મારી બીબી બનાવવાનો લોબ બતાવીને જેમ તેમ વિદાય કરી દીધી આ આપને જણાવ્યો તે અમારો રમૂજ અને જાણવા જેવો બનાવ. હવે આપ જ કહો કે આ વાતમાં શો માલ બન્યો છે?”

“આ વાતમાં ખીજે કાંઈ માલ ન હોય, તો પણ મર્દાના લિખાસમાં તને ચાલાક તવાયફ પણ ઓળખી રાકી નહોતી એટલો બધો તારો વેશ બેમાલુમ હતો, એટલો માલ તો એ વાતમાં છે જ. ખચર, ત્યારે હવે તારી સુદાની વાતને આગળ ચલાવ” આલમખાને કહ્યું.

“સુદાની વાત એ કે ખીજ દિવસની રાત્રે રાત્રિનો પ્રથમ પ્રહર વીસા પછી હું અને ગુલદામ નદીકિનારે જઈને હોડીમાં બેસી પેલે પાર આલ્યાં ગયા અને સામા કિનારાના ઘાટની નજદીકમાં ગાજખાનના આવવાની વાટ જોતાં બેસી રહ્યાં. લગભગ અડધી રાતના સમયથી કાંઈક પહેલા ગાજખાન પોતાના બે મુસાફરો સાથે હોડીમાં બેસીને આવ્યો અને ઘાટ પર ઉતર્યો. આજે તેની સાથે તેના ખીજ દોસ્તો નહોતા તેમ જ તે બેહોશ પણ નહોતો એટલે એથી જણાવું હતું કે તે રાતે તેણે શરાબનોશી કરી નહોતી અમો બન્ને તે ત્રણ બદમાશોની પાછળ કેટલાક અંતરપર ચાલવા લાગ્યા અને રાત્રિની નિસ્તબ્ધતામાં તેમની

એ ચાલતી શુક્રતરૂને ધ્યાનપૂર્વક સાંભળવા લાગ્યા તેમની વાતચીતથી અમારા

નજીવામાં આવી ગયું કે આપ નામદારનાં પાકદામનું ખીખી, નાદિરાખાનમ પણ દૌલતખાનના કબીલા સાથે તે ખડીયેરોની નીચેના તહખાનામાં રહેતાં હતાં, તેમનાપર પાછ ગાજીખાનની બદનિગાહ હોવાથી અને તેઓ રાત્રિના શાંત સમયમાં ઉપરનાં ખડીયેરોમાં દિલને બહલાવવામાં કેઈ કેઈ વાર આવતા હોવાથી આને ગાજીખાને રાજપુત્રીથી કે પછી જળરહસ્તીથી તેમની અસ્મતને ખરાબ કરવાનો કસ્ટ કરી લીધો હતો અને તેટલામાટે જ એ વેળાયે તે શરાબ પીધા વિના જ ત્યાં આવ્યા હોતો ત્યાર પછી ત્યાં જે બનાવ બન્યો અને તેના પરિણામે ગાજીખાન ધવાયો, બધાયો, તેના જે સાથીઓ મરાયા અને આપનાં બેગમ સાહબા તથા આપના જે નોકરોએ અમારી સાથે ત્યાંથી પલાયન કર્યું એ સર્વ કથા સ્પષ્ટિકના મુખથી આપ નામદારના નજીવામાં આવી ચૂકી છે એટલે તેને બેવડાવવાની અગત્ય નથી” કુમરપારાએ આમ કહીને પોતાના દાસ્તાનને ખત્મ કરી નાખ્યું.

“પરંતુ અહીં આવ્યા પછી તમે બન્ને મર્દાના લિખાસમાં જ રહ્યા હતા કે અલ્યારની પેઠે જનાના લિખાસમાં?” આલમખાને એક બારીક સવાલ ગણીરતાથી પૂછ્યો.

“જે કે અહીં આવ્યા પછી મેં અને ગુલદામે નાદિરાખાનમને અમારો ભેદ નજીવા દીધો હતો અને તેમની તખીયતમાં બગાડો થવાથી ધરની અદર તેમને તો અમોએ જનાના લિખાસમાં જ રાખ્યા હતા, છતાં અમે પોતે તો સલામતીમાટે મર્દાના લિખાસમાં જ રહ્યા હતા. અમોએ કમીના ગાજીખાનને ઔરતબતની કાનાખોરી તથા દિલાવરીની પહચાન કરાવવામાં આને પહેલી જ વાર ઘેરથી અહીં આવતી વેળાયે અમારો આ જનાના લિખાસ પહેર્યો છે કે જેને અમે અહીંથી ઘેર જતાની સાથે જ બદલી નાખવાના છીએ.” આ પ્રમાણેનો જવાબ આપીને કુમરપારાએ નારીબતની વીરતાને વિશેષ રૂપમાં દર્શાવવાના ઉદ્દેશથી કહ્યું કે, “આલા હજરત, અમોએ જે વખત ગાજીખાન જેવા એક નામદાર અને હેઝકારા મર્દને શિકસ્ત આપીને જે દિલાવરી અને બહાદુરી બતાવી છે, તેને અમે પોતે તો દિલાવરી કે બહાદુરી માનતાં જ નથી; કારણ કે ખરી દિલાવરી અને બહાદુરીનો જોર તો મચ્દાને જગમાં મોતની સાથે લડાઈ કરીને જ બતાવી શકાય છે. યુદ્ધ ન ખાસ્તા જે આગળ ઉપર લડાઈનો મોકો આવશે તો આ કુમરપારા અને ગુલદામને આપની બાન્ડમાં રહી જનપર બેલીને દુશ્મનોનાં સરોને ધડથી નૂદા કરતા જોઈ આપ નામદાર મુતાન્નિજબ થઈ જશે અને નાજુકબદન તથા નાજુકતખીયત કહેવાતી તાતારી અને અફગાન ઔરતો કેવી દિલેર, દિલશેર, બહાદુર તથા દિલાવર હોય છે એ પોતાની નિગાહથી જોઈ શકશે.”

“મારા દિલમાં તમારી દિલેરી, બહાદુરી તથા શેરદિલીમાંટે જરા પણ યક નથી અને તમારા જેવી દિલાવર ઔરતો અચાનક મારી મદદગાર અને દોસ્તે જનિસાર થઈ છે એમાંટે હું મને પોતાને બખ્તાવાર અને જીકિસ્મત માનું છું” એવી રીતે કુમરપારા તથા ગુલદામની તારીફ કરીને આલમખાને હવે ખીજ બાબત તરફ ઢળીને કુમરપારાને પૂછ્યું કે “એ તો ઠીક, પા

ખાન આ ગામમાં શા કારણથી આવ્યો હતો અને અહીંથી તે ક્યા જવાનો હતો એ બાબત તારા કે ગુલદામના નાણુવામાં આવી શકી છે ખરી કે?”

“ગાજીખાનને બાબરમાં ગુલદામે જ લેયો હતો, તેને અહીં ખોલાવવાનો ઘાટ પણ એણે જ ધડયો હતો અને અહીં આવ્યા પછી ‘ગાજીખાનને તેની સાથેની તકરારનો છેવટનો ફયસલો કરી નાખવામાટે મેં એકલો જ અહીં ખોલાવ્યો છે એટલામાટે હું દૂર સતાધને બેઠો રહેજે અને જુરત પડે તો મારી મદદગાર થવાને દોડી આવજે.’ આવી સૂચના મને ગુલદામે આપી ત્યારે જ ગાજીખાનના આ ગામમાં આવ્યાની વાત મારા નાણુવામાં આવી એટલે તે શા કારણથી અહીં આવ્યો હતો અને અહીંથી તે ક્યાં જવાનો હતો એ વિશે હું પોતે વધારે કંઈ પણ નાણુતી નથી” કુમરપારાએ એ વિષયમાં પોતાની સંપૂર્ણ અજ્ઞતા દર્શાવી

“ત્યારે તો ગુલદામ, તને આ બાબતની કંઈ પણ વધારે ખબર હોવી જોઈએ” આલમખાને ગુલદામને તે બાબત જણાવવાનો ઇશારો કર્યો.

“હજરત સલામત, હું આજે સવારમાં મારા મહાના લિખાસમાં બાબરમાં ફરવામાટે અને અત્યારનો વક્ત લડાઈભિડાઈનો હોવાથી ગામમાં જો કોઈ નવી ખબર આવી હોય તો તે સાંભળીને નાણુ લેવામાટે નીકળી હતી તે વેળાએ અચાનક ગાજીખાન એક દુકાનમાં ખેડેલો અને દુકાનદાર સાથે કંઈ ખાનગી ગુફતગુ કરતો મારા જોવામાં આવ્યો અને તેને જોતાં જ તેની સાથે એકાંતમાં મળીને મારા મુકદ્દરનો આ કે તે ફયસલો કરી નાખવામાટેનો જોય મારા જિગરમાં ઉછળી આવ્યો આવો ઇરાદો થવાથી હું બાબરમાં ચક્કર લગાવતી રહી અને ત્યારે તે દુકાનદાર સાથેની વાતચીતથી ફરિગ થઈને દુકાનપરથી ઉઠ્યો ત્યારે તેના રહેઠાણને જોઈ લેવામાટે હું તેની પાછળ પાછળ ચાલવા લાગી તે ગામના સીમાડાપર આવેલા એક મુસાફિરખાનામાં ગયો અને ત્યાર પછી તપાસ કરતાં મારા નાણુવામાં આવ્યું કે તે પોતાના પાંચ મુસાફિરખાને સાથે લઈને પંજબમાંથી આવ્યો હતો અને આવતી કાલે દિલ્લી જવામાટે રવાના થવાનો હતો, પણ કોઈ અગત્યના કામમાટે રોકાણ થવાથી તેણે દિલ્લી જવાનું પરમ દિવસપર મુલતવી રાખ્યું હતું આ ખબર મેળવીને હું ઘેર ચાલી ગઈ અને મેં આ પ્રમાણેનો એક રુક્કો લખી નાખ્યો. “મારા મનગમતા માશુક ગાજીખાન, આજે આપને અચાનક રસ્તામાંથી જતા જોઈને આ નાદાન દિલમાં આપના ઇશકની આગ બડકી બઠી છે અને તે આગને છુઝાવવામાટેનો વિસાલે ચાર વિના બીજો ઇલાજ છે જ નહિ હું એક મુસાફિર છું અને જે ચાર દિવસમાં દિલ્લી જવાની છું, મારી સાથે મારા બીજા એકાદ-સગાંબહાલાં-હોવાથી મારાથી આપને જેમ મારા ઊતારામાં ખોલાવી શકાય તેમ નથી તેમ જ આપ મુસાફિરખાનામાં ઊતરેલા હોવાથી આ પર્દાનશીન નાજનીનથી આપની પાસે મુસાફિરખાનામાં પણ આવી શકાય તેમ નથી અને તેટલામાટે રાત્રિનો એક

પ્રહર વીતી ગયા પછી આપ જો ગામબહારના તળાવના ઉજ્જડ કિનારાપર પાસે આવવાની મેહરબાની કરશે, તો ત્યાં આપણી મુલાકાત થશે પાણી દિલી તમન્ના પૂરી થઈ જશે આવો તો આપ એકલા જ આવજો;

ખીજ કોઈને સાથે લાવશે નહિ. જે આપ આવવાના હો તે, રુકો લાવનાર છોકરાને 'મનૂર છે' એટલા લફ્ફ કહેને એટલે હું જે સમજવાનું છે તે સમજી જઈશ અને વક્તપર તળાવના કિનારાપર આપનો ઇન્તજાર કરતી બેસી રહીશ રાકિમ આપની પરસ્તારે હુસ્ન કરતરીન્ કનીજ શરીફા." અમો જે ગરીબ મુસલમાનના ઘરમાં હતર્યા છીએ તે મુસલમાનના પદરેક વર્ષની ઉંમરના એક બાહોશ છોકરાને એ રુકો આપીને મેં ગાજખાન પાસે મોકલ્યો. હવસનો ગુલામ ગાજખાન આ રુકો મળતાં જ આવવાની હા પાડશે એવી મારી ખાત્રી હતી અને તે છોકરો પાછો મારી પાસે આવ્યો ને તેના મોઢાથી ગાજખાનના 'મનૂર છે' એ લફ્ફને મેં સાંભળ્યા એટલે મારી તે ખાત્રી ખરી જ હતી એમ સાબિત થઈ ગયું એ પછી અમારાં જનાના વસ્ત્રોને સાથે લઈને હું અને કમરપારા સાઝ યવા પહેલાં જ મોઢાં આવવાનું કહીને અને સાદિક તથા ચાસીનને નાદિરાખાનમને સંભળવાની બલામણુ આપીને ઘરમાંથી બહાર નીકળી ગયાં અને કેટલીક ખાનગી મસ્લહત કરી રાત્રિનો અધકાર છવાયા પછી અમારા મદોના લિખાસોને બિતારી જનાના લિખાસોને બદનપર ધારીને આ મુકરર કરેલી જગ્યામાં આવી પહોચ્યાં બરાબર વક્તપર ગાજખાન પણ આવી લાગ્યો અને તેણે ઔરતબતની તૌહીન કરવાથી તેની સાથેની મારી તકરારનો જે અન્નમ થયો તે આપના જેવા તથા બહુવામા આવી ચૂકેલો છે એટલે તેના દુખારા બયાનની જુરૂરત છે જ નહિ. સારાંશ કે, ગાજખાને આ ગામમાં શા કારણથી મુકામ કર્યો હતો અને દિલ્લી જવામાં તેનો શો મતલબ સમાયલો હતો, એ બાબતમાં તો હું પોતે પણ કમરપારા જેવી અને કમરપારા જેટલી જ અબજાણી છું" ગુલદામે તે પોતે જે કાંઈ બજૂતી હતી અને જેટલી ઘટના સાથે તેનો પોતાનો સબધ હતો તેટલી ઘટનાની કથા આલમખાનને સવિસ્તર સંભળાવી દીધી.

“ગાજખાન એક તો પયદા થયો છે ત્યારથી જ બદલ્યલન અને બદમાશ છે; ખીજું તેણે મારી ગયરહાજરીમા મારી બેગમના બાગેઅસ્મતને વીરાન કરવાની કોશિશ કરી હતી અને નાદિરાએ ત્યાથી તમારી સાથે રવાના થતી વેળાએ તેની એ બદકારીની વાત તેના પિદરને જણાવવામાટે એક રુકો લખીને તહખાનામાંના પોતાના કમરામા મૂક્યો હતો અને ત્રીજું ઇબ્રાહીમ લોહી સાથે તે તેના પિદરની મરજથી ખિલાફ યુદ્ધિયા તૌરથી કાંઈક હોસ્તીનો હક રાખતો હતો એમ પણ મારા સાબળવામાં આવ્યું છે એટલે એ સધળા કારણોના પરસ્પર સબધનો વિચાર કરતાં તે પોતાના પિદરની મનૂરી વગર, છુપી રીતે અને મારી વિરુદ્ધ કોઈ ખૌફનાક ખટપટ જગાવવાના ઇરાદાથી જ ખંજબને છોડી દિલ્લી જવામાટે નીકળેલો હોવો જોઈએ, એવી મારી માન્યતા છે” આલમખાને પોતાના અતુમાનને દર્શાવ્યું અને ત્યારપછી કહ્યું કે “ફિકર નહિ, મારનારના હાથ બે હોય છે અને બચાવનાર પરવરદિગારના હાથ હજાર છે, અત્યારે ગાજખાન આપણા કુખમાં છે અને તેના મુસાહિબો અહીં બનેલા અત્યારના બતાવથી બેખબર છે એટલે ગામમાં પહોંચતાંની સાથે જ હું તેમને પણ મુકેયદ કરાવીશ અને કંઠાવી શકાશે તો તેમના મોઢાંથી બધી હકીકત કઢાવીશ કદાચિત્ દિલાવરખાન પણ આ બાબતપર કાંઈક રોશની નાખી મકશે, કારણ કે,

હવે મારા મનમાં એવો શક પણ આવ્યા કરે છે કે દિલાવરખાન પણ આણીને વખતે દિલ્લીમાં આવી પહોંચ્યો હોતો તેમાં પણ કોઈ એક ભેદ રહેલો હોવો જોઈએ. ગાઝખાન તથા દિલાવરખાનનો તેઓ બિરાદર હોવા છતાં એક ખીન્ન સાથે બિલ્કુલ બનાવ નથી અને એ કારણને ખીન્ન કારણો સાથે મેળવતા અભાવેના ઇતેફાકોમાં મારો એ શક વધારે અને વધારે મજબૂત થતો જાય છે”

આલમખાન, કમરપારા અને શુલહામનો પરસ્પર આટલો વાર્તાલાપ બે વેળાએ ચાલી રહ્યો તે વેળાએ તેઓ ગામના પાદરમાં આવી પહોંચ્યાં અને ત્યાં પહોંચ્યા પછી કમરપારાએ આલમખાનને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે “હજરત સલામત, આપ અને સાદિક ધીમે ધીમે આગળ ચાલો, અમે અમારા લિખાસોને બદલીને થોડીવારમાં જ આવીએ છીએ; કાગલ કે, આ ગામના લોકો મને તથા શુલહામને નૌજવાનો તરીકે જ ઓળખતા હોવાથી આ જનાના લિખાસમાં ગામમાં પેસીને અમારા ભેદને અત્યારે જ ખુલ્લો કરી નાખવો એ જેમ અમારા માટે સારુ નથી તેમ જ આપના માટે પણ સારુ નથી”

“ત્યારે તમારા મદદના લિખાસમાં મારે તમોને કયા નામોથી ઓળખવી?” આલમખાને ગોટાળો ન થાય એટલા માટે સુદાનો સવાલ પૂછ્યો

“મદદના લિખાસમાં કમરપારાનું નામ આદખાન છે અને શુલહામનું ઇસ્મે મુબારિક નજરુદ્દીન છે, ગરીબ પરવર” સાદિકે આલમખાનના સવાલનો જવાબ આપી દીધો

“કાબુલમાં તો, કમરપારા, મદદના લિખાસમાં તે તારું નામ કમરુદ્દીન રાખ્યું હતું, કેમ ખરુ કે નહિ?” આલમખાને કહ્યું

“હા, ત્યાં મેં મારું નામ કમરુદ્દીન રાખ્યું હતું, પણ અહીં આદખાન રાખ્યું છે, કમર અને આદ એ બે એક જ અર્થને દર્શાવનારા શબ્દો છે” કમરપારાએ ખુલાસો કર્યો

આલમખાન અને સાદિક ધીમે ધીમે ચાલતા થયા અને કમરપારા તથા શુલહામ એક ઝાડની નીચે બેસી રહીને આસપાસ કોઈ પણ માણસ ન હોવાની ખાત્રી કરી લીધા પછી તે ઝાડના થડની પોલાણમાં જતી વખતે છુપાવી રાખેલા મદદના પોશાકોને કાઢીને જનાના વસ્ત્રોને ઉતારી તે મદદના લિખાસોને ધારણ કરવા લાગી તેઓ લિખાસને બદલવાના કામથી ફરેજ થઈ જનાના વસ્ત્રોને એક સ્થાનમાં પોટલીના આકારમાં બાંધીને ગામના આપાબણી જવાને ચાલતી થવાની તૈયારીમાં હતી એટલામાં પાંચ હથિયારબંધ સિપાહો તેમના રસ્તાને રોકીને તેમની સામે બેસેલા તેમના જોવામાં આવ્યા અને તેમને જોતાં જ તેઓ બચલીત તથા આશ્ચર્યચકિત થઈને ત્યાંની ત્યાં જ પાષાણપ્રતિમા સમાન સ્થિર ભાવથી બેસી રહી ગઈ એ સિપાહો કોના હતા અને કયાથી આવ્યા હતા એની કમરપારા તથા શુલહામથી કશી પણ કલ્પના તત્કાળ કરી શકાઈ નહિ

છેવટે શુલહામે છાતીને મજબૂત કરીને હિમ્મતથી તે સિપાહોને પૂછ્યું કે, “તમે કોણ છો અને અમારા રસ્તાને રોકીને શામાટે બેસા છો?”

“અમે કોણ છીએ અને કોણ નહિ એ ભેદ પછીથી તમારા નજીવામાં આવશે અને અમે તમારા રસ્તાને રોકીને એટલામાટે બેસા છીએ કે અમારે

તમે બન્ને બદમાશ ઔરતોને પકડીને અમારા આકા પાસે દિલ્લી લઈ જવાની છે.” તે સિપાહીમાંના અફસર જેવા દેખાતા પાંત્રીસેક વર્ષના વયના એક સિપાહે અમકાવનારો જવાબ આપ્યો.

તે સિપાહીના આ જવાબથી ગુલંદામ તથા કુમરપારાના ભેદને તે સિપાહી સારી રીતે જાણતા હોવા ભેદએ એમ સ્પષ્ટ દેખાઈ આવ્યું અને પોતાના ભેદને આવી રીતે પ્રકાશિત થયેલો ભેદને કુમરપારાએ પોતાની તલ્વારને મ્યાનમાંથી ખેંચી કાઢીને ગર્જનાના સ્વરૂપમાં કહ્યું કે “અમે ઔરતો હોવા છતાં અમને માનૂલી ઔરતો માનશો નહિ અને બહુ વિચાર કરીને અમારાપર હાથ નાખજો; નહિ તો લેવાના દેવા થઈ પડશે અને તમારામાંથી બે ત્રણ બદમાશો તો અમારી તલ્વારોથી પલકારામાં જ જહાનમવાસિલ થઈ જશે.”

“બહાદુરો, આ પરીપયકર ચુડેલો એવી તો બદમાશ છે કે સીધી રીતે તાબે થાય તેમ નથી અને એટલામાટે જબરદસ્તી કર્યા વિના આપણે ફટકો જ નથી વધો આગળ અને એમને બાંધીને કરી લેવો સુક્રેયદ ને લાતો મારતા લઈ આલો ન્યાં આપણા ઘોડા તૈયાર છે ત્યાં.” તે અફસરે કુમરપારાના શબ્દોના ઉત્તરમાં કાંઈ પણ ન બોલતાં તત્કાળ પોતાના સાથીઓ અથવા તો સિપાહીઓને આ પ્રમાણે હુકમ કર્મોવી દીધો.

“જેવો ઇશાઈ” કહીને તે સિપાહીઓ ગુલંદામ તથા કુમરપારાને પકડવામાટે આગળ વધ્યા અને તે બન્ને નાજનીનોએ પોતાની તલ્વારોથી તેમને રોકવાનો અને જીવ જતાં સૂધી લડવાનો નિશ્ચય કરી લીધો.

પરંતુ હજી તો તે સિપાહીઓ ચાર ડગલાં જ આગળ વધ્યા હતા એવામાં એક મહાયમત્કારિક દૃશ્ય ગુલંદામ, કુમરપારા તથા તે સિપાહીઓના જોવામાં આવ્યું અને તેના ચોગે તેઓ સર્વ ન્યાં હતાં ત્યાં જ આશ્ચર્ય તથા બચથી સ્તબ્ધિત થઈને ઊભા રહી ગયાં તે અમત્કારિક દૃશ્ય એ હવે કે અચાનક ત્યાં લગભગ દશ વાર નેટકી ભૂમિમાં સૂર્યના પ્રકાશ સમાન તીવ્ર પ્રકાશનો વિસ્તાર થઈ ગયો હતો અને તે પ્રકાશના મધ્યમાં જેણે ગળાથી પગ સૂધી લંબાયેલો સુક્રેયદ કપડાનો ‘આળા’ ધારણ કરેલો હતો અને મસ્તકપર પણ સુક્રેયદ દુપટ્ટો બાંધેલો હતો, જેની શુભ્ર દાઢી નાભિ પર્યન્ત લંબાયેલી હતી અને જેના મુખ-મંડળમાં એક પ્રકારની અમત્કારિક ન્યોતિ પ્રસરેલી હતી, એવા પ્રકારની એક કૃશિતા જેવી પુરુષમૂર્તિ તે સર્વના જોવામાં આવી અને થોડીવારમાં જ તે પુરુષે તે સિપાહીઓને સંબોધીને અત્યંત ગભીર વાણી તથા ગંભીર ભાવથી કહ્યું કે -

“પૈસાની લાલચથી ફિરગ્યોનના ગુલામ બનેલા ગુમરાહ ઇન્સાનો ! તમારી તલ્વારોને મ્યાન કરો અને તમારા શયતાનબદા આકા પાસે આલ્યા જાઓ જો આ પાકદામન ગુલંદામ અને એની સંગિની કુમરપારાને પકડવામાટે અને એમનાપર જુલમ ગુજારવામાટે એક ડગલું પણ આગળ વધશો, તો ખુદાના કહુરથી અને આ ખુર્જની બદદુઆથી આ પળે જ તમારાં જીવ અને કાલિબ જુદાં થશે અને ન્યાં તમે જીવતા ઉભા છો ત્યા તમારી લાશો પડેલી દેખાશે. મારાં મુખન ખરાં છે કે ખોટાં એ એટલાથી જ તમારા જાણવામાં આવી જશે કે આ ઔરતોપર તમે તલ્વારો ઉપાડવાને ગમે તેટલા મથશો તો પણ તમારા

પણ ગઈ છું અને આ ઘટનાના રહસ્યની હું તારા કરતા વધારે ચાલાક તથા તનજબાકાર હોવા છતાં મારાથી પણ કશીયે કદપના કરી શકાતી નથી. વળી તારા પિદરે જ્યારે એમ કહ્યું કે ‘ગુલદામ, મંજિલગાહમાંથી તારા જવા પછી મને ખારે હકતાલાની મેહરખાનીથી એક એવી અજબ તાકત મળી ગઈ છે કે હું મારી મરજીમાં આવે ત્યારે ગમે તે જગ્યામાં જઈ શકું છું અને હજારો ગાહના ફાસલાને એક પલકારામાં જ કાપી નાખું છું’ મને આવી તાકત મળેલી હોવાથી તારાપર જ્યારે પણ કોઈ આકૃત આવશે ત્યારે તે આકૃતમાંથી તેને ખચાવવામાટે હું ગમે ત્યાં હાજિર થઈશ, પણ તે એવી શરતે કે તારા હાથથી કોઈ પણ નાપાક અને હરામ કામ ન થવું જોઈએ.’ ત્યારે તો હું અન્યથાના સમન્દરમાં ગઈ થઈ જવા લાગી હતી શુ ખાકી પુતલાના નામથી ઓળખાતા અને આ દુનિયાના ગાફિલ મુસાફિર ગણાતા ઇન્સાનને આવી તાકત પણ હાસિલ થઈ શકતી હશે?” કુમરપારાએ પોતાનો સશય દર્શાવ્યો.

ગુલદામે કહ્યું કે “બહેન, આજની આ અજબો ગરીબ વારેદાતને જોઈને મારી તો એવી જ દૃઢ માન્યતા થઈ ગઈ છે કે ખુદાની કુદરતને ખુદા વિના ખીલું કોઈ પણ જાણી શકતું નથી અને ખુદાની ખુદાઈમાં એવી કોઈપણ ચીજ અથવા વારેદાત નથી કે જેને આપણે કમઝ ઇન્સાનો બિલકુલ નાશુદની-અસંભવનીય-ના નામથી ઓળખી શકીએ ‘ખુદાકી ખાતે ખુદા હી જને!’ એ ઉદમાને કબોલ મને તો, બહેન, આજે અક્ષરેઅક્ષર ખરો જણાય છે.”

“ત્યારે આપણે હવે ચાલીશું?” કુમરપારાએ કહ્યું

“હા, ચાલો, કારણ કે, હવે બેસબબ વક્ત નયા થાય છે અને આપણે હજી આલમખાનને ગાજખાનના પલાયનના સમાચાર આપીને તેને પકડાવી મંગાવવાનો બદોબસ્ત કરાવવાનો છે.” ગુલદામે ચાલ્યા જવાની વિશેષ અગત્ય દર્શાવી

ગુલદામ તથા કુમરપારા જે વેળાયે તેમના પોતાના જીતારામાં આવી લાગી તે વેળાયે જે સિપાહીઓના હાથમાંથી ગાજખાન છટકી ગયા હતા તે સિપાહીઓ આલમખાનને તેના છટકવાની વાત સભળાવતા બબા હતા એટલે ગુલદામ તથા કુમરપારાએ ‘ગાજખાન દિલ્લી જવાને રવાના થયો છે તેમજ તેના બદમાશ મુસાદિબો પણ હમણાં જ તેની પાછળ રવાના થયા છે એટલે જો આપણા સિપાહીઓ આ પળે જ મારતે ઘોડે અહીંથી રવાના થશે તો જરૂર તેમને પકડી પાડશે’ એ પ્રમાણેની સૂચના આલમખાનને આપી દીધી આલમખાનના ફૌજ જવાનો આવી લાગ્યા હતા એટલે એક સો સિપાહીઓની ઘોડેસવાર દુક-ડીને તેણે ગાજખાનને પકડીને લાહોર લઈ આવવાના હુકમ સાથે દિલ્લીની દિશામાં રવાના કરી દીધી. જમાલુદ્દીનના ચમત્કારિક દર્શનનો વૃત્તાત સાંભળીને આલમખાન પણ ચકિત થઈ ગયો અને એ ઘટનાના રહસ્યને જાણી ન શક્યો ખામદાદમાં સફરની તૈયારીઓ થઈ જતા આલમખાન પોતાની એક હજાર ઘોડેસવાર સિપાહોની ફૌજ સાથે નાદિરા, ગુલદામ, કુમરપારા, સ્મટિક તથા ચાસીન આદિ આત્મીય જનોને લઈને લાહોર જવાને રવાના થઈ ગયા. પરંતુ અન્યથા તેની ગયરહાજરીમાં મામલો કેવો બદલાઈ ગયો હતો એની તેને જરા પણ ખબર ન હોતી

પ્રકરણ ૧૪ મું

સિંહાવલોકન

આલમખાન સાત દિવસની સુસ્તાની લોગવીને દુર્ભાગ્યના પ્રાબલ્યથી પાછો ખાખરની આપેલી સેનાના એક વિભાગ સાથે પાછો એક સાધારણ સૂએ-દારના અધિકારથી જ પંજબમાં જવાને નીકળી ચૂકેલો હોવાથી આલમખાન લાહોરમાંથી કૌજ સાથે દિલ્લી જવાને ઉપરી ગયો હતો અને પછીથી ગાજી-ખાનના અત્યાચારથી ખચવામાટે નાહિરાખાનમ તથા સાદિક અને ચાસીન પુરુષ-વેપધારિણી શુલંદામ તથા કુમરપારા સાથે લેડાના પ્રાચીન અવશેષોમાંના ગુપ્ત નિવાસસ્થાનમાંથી પ્રયાણ કરી ગયા હતા, ત્યાર પછી પંજબમાં બનેલી કેટલીક ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી મહત્વની ઘટનાઓ તથા તે ઘટનાઓના યોગે પંજબમાં આલમખાનમાટે ફેરવાઈ ગયેલી પરિસ્થિતિનું આપણે સિંહાવલોકન કરીશું, તો તે અનુચિત તો નહિ જ થાય, કારણ કે, આપણી ક્યાના અનુસધાનમાટે એ સિંહાવલોકન આવશ્યકીય છે.

આલમખાનના કાકા અને પંજબના સૂએદાર વૃદ્ધ દૌલતખાન તથા તેના સદ્ગુણોનો પરિચય કરાવતા એ તો પૂર્વે જણાવેલું જ છે કે 'તેનામા જ એક અતિ-શય રાજ્યતૃષ્ણા અથવા તો રાજ્યલોભ નામક દુર્ગુણને બાદ કરીએ તો, અન્ય સર્વ સદ્ગુણો રહેલા હતા, પરંતુ એ રાજ્યતૃષ્ણા અથવા રાજ્યલોભ નામક એક જ દુર્ગુણ એવો અને એટલો તો પ્રબળ હતો કે તેનામા સમય આવતાં દૌલતખાનના અન્ય સર્વ સદ્ગુણોને નામશેષ કરી નાખવાનું સપૂર્ણ સામર્થ્ય રહેલું હતું' આલમખાનને તેણે આશ્રય આપ્યો હતો, પોતા તરફની ભલામણ સાથે સુસ્તાન ખાખર પાસે મોકલ્યો હતો અને ત્યાર પછી ખાખરની મદદ લઈને આલમખાન લાહોરમા આવતાં સૂએદારી તેને સોંપીને પોતે લેડાના અવશેષોમાંના ભૂગર્ભમા નિવાસ કરી રહ્યો હતો ઇત્યાદિ તેની સર્વ કૃતિઓમાં તેની કુટિલ રાજનીતિના અશો એક કે બીજા સ્વરૂપમા રહેલા જ હતા અને તેની એ કુટિલરાજનીતિનો હવે કેટલાક કારણોથી સ્ફોટ પાલુ થવા માગ્યો હતો ગાજીખાન સદ્ગુણોના વિષયમાં તેના પિતાથી સર્વથા વિપરીત સ્વભાવનો હતો છતાં રાજનૈતિકતા અને રાજ્યતૃષ્ણાના વિષયમા તો પુત્ર અને પિતાની સમાન-વ્યસનશીલ જેવી જ સ્થિતિ હતી અને તેથી ન્યાં રાજનૈતિક પદ્યત્ર તથા રાજ્ય-લોભનો વિષય આવીને ભ્રમો રહેતો હતો ત્યાં તો દૌલતખાન અને ગાજીખાનની અન્ય વિષયોમા ભિન્નતા હોવા છતાં પણ એ વિષયમાં એકતા થઈ જતી હતી અને એ વેળાયે તેઓ પરસ્પર વિરોધને સર્વથા ભૂલી જતા હતા.

“ઘઘાહીમ લોહી તેના પોતાના સરદારો, રાજકર્મચારીઓ તેમ જ પ્રજા-જનોના સમુદાયમા સર્વથા અપ્રિય હોવાથી તેના શાસનકાળમાં અમો એક સર્વથા સ્વતંત્ર રાજ્ય સમાન પંજબ પ્રાંતના રાજ્યશક્ટને યથેચ્છ ચલાવી શકીએ છીએ, તે અમારી સ્વતંત્ર રાજસત્તા હિન્દોસ્તાનમાં આલમખાન જેવા સદાચારી અને લોકપ્રિય સુસ્તાનની સુસ્તાની થવા પછી અથવા તો ખાખર જેવા એક અત્યંત બુદ્ધિમાન, અનુભવી અને ન્યાયપરાયણ બાદશાહની હુકમત થવા પછી આવા

સ્વરૂપમાં ટકી શકશે કે નહિ, એ એક શંકાસ્પદ વિષય છે અને જે અમારી સ્વતંત્ર રાજસત્તા પંજાબમાં ન ટકી શકે તો પછી આલમખાનને આશ્રય આપીને અમોએ અમારા પગમાં અમારા પોતાના હાથે જ કુહાડો માર્યો છે, એમ જ કહી શકાય” આવા વિચારો જ્યારથી દૈલ્લતખાને આલમખાનને આશ્રય આપીને કાબુલ મોક્કલવાની વાર્તા ગાજખાનનાં જાણવામાં આવી હતી ત્યારથી જ તેના મનમાં ઘોળાયા કરતા હતા, છતાં તેણે કેટલાક સમય પર્યંત પોતાના એ વિચારો પોતાના પિતા દૈલ્લતખાનને દર્શાવ્યા નહોતા અને એ મહત્વના રાજ-નૈતિક વિષયનો ઊઠાપોહ કર્યો નહોતો તેવું કારણ એ હતું કે જ્યારથી આલમખાનની બેગમ નાદિરાખાનમને તેણે જોઈ હતી ત્યારથી તેના સૌન્દર્યના ઉપ-ભોગમાટે તે અત્યંત આતુર તથા અધીર બની ગયો હતો અને તેના મનમાં એવી આશાનો ઉદય થયો હતો કે, “જે નાદિરાખાનમ મારી માથાકા થઈ જશે અને મારામાં તેની મહુબ્બત બંધાઈ જશે, તો આલમખાન હિન્દોસ્તાનનો સુલ્તાન થશે, તો પણ નાદિરાની બલામણુથી તે અમારી સ્વતંત્ર રાજસત્તામાં હાથ નાખશે નહિ, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ જે નાદિરા મારી મહુબ્બતમાં બહુ જ સારી રીતે લપટાઈ જશે, તો નાદિરા સાથે છુપી ગોઠવણુ કરી આલમખાનનું કાટલું કઢાવી નાખીને હું પોતે જ એક દિવસ હિન્દોસ્તાનનો સુલ્તાન થઈ જઈશ અને નાદિરા મારી બહુ જ પ્યારી સુલ્તાના અથવા બેગમના નામથી ઓળખાશે જે આમ થાય તો તો પછી મારા સદ્બાગ્યની પરિસીમાં થયેલી જ કહી શકાય” પરંતુ લાહોરમાં નાદિરા સાથે વાર્તાલાપ કરવાનો અવસર પણ તેને ન મળી શક્યો અને લેડાના અવશેષોમાં નાદિરાને અવિચાર તથા સાહસથી બ્રષ્ટ કરવાના પ્રયત્નમાં તેનો સંપૂર્ણ પરાજય થયો, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેના બે સાથીઓ હણુયા, તે પોતે ધવાયો અને નાદિરા તેના પોતાના ખિદમતગારો સહિત સાથી કોઈના પણ જાણવામાં ન આવી શકે તેવી રીતે આંખાદ છટકી ગઈ એટલે હવે “જે આલમખાન હિન્દોસ્તાનનો સુલ્તાન થાય; તો મારા પિદરમાટે નહિ, પરંતુ મારા પોતામાટે તો બહુ જ બયાનક પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ જાય, એમાં લેશ માત્ર પણ સશય નથી અને એટલામાટે મારા પિદરને ગમે તેમ કરીને પણ આલમખાનનો દુશ્મન બનાવી દેવો જોઈએ, કારણ કે, એમ કર્યા વિના મારા જીવનની નિર્ભયતા અશક્ય છે અને મારા પિદરના મરણ પછી પંજાબની સૂબેદારી મારા હાથમાં આવે એ આશા આકાશકુસુમ સમાન છે જ્યાં જીવનની આશા જ ન હોય, ત્યાં સૂબેદારીની આશા તો ક્યાંથી જ રાખી શકાય!” આવા પ્રકારની વિચારપરપરાનો તેના પાપિષ્ઠ મનમાં આવિર્ભાવ થવા લાગ્યો. અહીં વચ્ચે જણાવવાની આવશ્યકતા છે કે લેડાના ભૂમિગર્ભમાંના પોતાના કક્ષમાં નાદિરાએ ત્યાંથી પ્રયાણ કરતી વેળાએ દૈલ્લતખાનના નામનો જે રુક્ષો લખીને રાખ્યો હતો તે ગાજખાન સાથે ગ્રુમ પ્રેમસંબધ ધરાવતી એક બાંદીના હાથમાં આવતાં તે રુક્ષો તેણે ગાજખાનને આપી દીધો હતો અને ગાજખાને તે રુક્ષને બાળી નાખવાથી ગાજખાને નાદિરાખાનમપર કરવા ધારેલા અત્યાચારની વાર્તા દૈલ્લતખાનના જાણવામાં આવી શકી નહોતી આ કારણથી પ્રભાતમાં જ્યારે ગાજખાનના ઘવાયાની અને તેના બે સાથીઓના ખૂનની વાર્તા

દાલતખાનના સાંભળવામાં આવી તેમજ નાદિરા અને તેના બે બિદમતગારના અચાનક અદ્દશ્ય થવાની કથા બાદીઓએ આવીને તેને સભળાવી એટલે તરત તે ગાંજખાન પાસે ગયો અને આ સર્વ ઘટનાઓ કેમ બનવા પામી હતી એ વિશે તેને પ્રશ્ન કરતાં તેના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં ગાંજખાને જણાવ્યું કે:-

“કિબ્લગાહ, આલમખાનને આપણા ઘરમાં પનાહ આપવામાં, તેને ખાખર-શાહ પાસે મોકલવામાં અને સાર પછી ખંજબની સૂબેદારી તેને આપીને પોતે આ તહખાનામાં આવીને રહેવામાં આપે એક એવી બચકર ભૂલ કરી છે કે જે ભૂલમાં કદાચિત્ આપને જિન્દગીની છેલ્લી ધડી સૂઝીનો વખત પશેમાનીમાં જ વીતાડવો પડશે એમ જ મને જણાય છે આપણા મનમાં નિરકુશ રાજસત્તાનો જે લોભ વસી રહ્યો છે તે લોભ ખીન્નના મનમાં નહિ વસી રહ્યો હોય, એમ માની લેવામાં આપ સજ્જડ યાપ ખાઈ ગયા છો અને આલમખાનને આપે બલો, ભોળો અને શરીફ ધારી લઇને પોતાના હાથથી જ પોતાની ગર્દનપર છૂરી ચલાવવા જેવો ઘાટ ધડી બતાવ્યો છે, એમ મારે આજે દિલગીરી સાથે જણાવવું પડે છે આલમખાન કેવો કપટી અને આસ્તીનનો સાંપ છે એ ભેદ એટલાથીજ આપના જણાવવામાં આવી શકશે કે લાહોરથી દિલ્લી જવા માટે નીકળવા પૂર્વે જ તેણે આપના અને આપના કુટુંબના સર્વનાશની વ્યવસ્થા કરી રાખી હતી અને તેના પરિણામે જ ગત રાત્રે મારા બે સાથીઓ મરાયા હતા અને મને પરવરદિગારે જ મૌતના પન્નમાંથી બચાવ્યો હતો. બનાવ એવો બન્યો કે ગત રાત્રે મને ઊઘ ન આવવાથી હું મારા બે સાથીઓને સાથે લઇને આ તહખાનામાંથી ઉપરના ભાગમાં ખડીયેરની આસપાસ ખુલ્લી હવામાં ફરવા માટે ગયો હતો એવામાં અચાનક એક ઔરત કોઈ બે મઠો સાથે ધીમા સ્વરથી વાતચીત કરતી ઊભેલી મારા અને મારા સાથીઓના જેવામાં આવી અમારા મનમાં શક પચદા થવાથી અમે ધીમા પગલાંથી તે ઔરત અને મઠોની નજદીકમાં ગયા અને એક દીવાલની આડમાં છુપાઇને તેમની વાતચીતને સાંભળવા લાગ્યા તેમની વાતચીત સાંભળતાં અમને જણાયું કે તે ઔરત નાદિરા હતી અને બે મઠો-માને એક મઠ આલમખાનનો ખુદો મુસાહિબ હતો અને બીજો કોઈ અજ્ઞાતો શખ્સ હતો. તેમની વાતચીતથી અમે જાણી શક્યા કે તેમના બે ચાર ખીન્ન માણસો ચોડીવારમાં આવવાના હતા અને તેઓ આપણા તહખાનાને દારૂગોળાથી ઊડાવી દેવાની ગોઠવણ કરીને એટલે કે તહખાનાને જ આપણી કચ્છ બનાવવાની વ્યવસ્થા કરીને નાદિરા તથા તેના બે મુસાહિબોને લઇને દિલ્લી તરફ રવાના થઈ જવાના હતા ચોડીવારમાં આલમખાનના ખાજસરા ચાસીન સાથે એક ખીન્ને અજ્ઞતવી જવાન આવી લાગ્યો અને નદીને સામે પાર વોડા તૈયાર હોવાનું જણાવી તેણે ચાસીનને કાંઈક આપીને કહ્યું કે ‘આ ગોળા ત્રણ છે એટલે એ ત્રણ ગોળાને તહખાનામાં એવી જગ્યાએ મૂકી આવ કે જ્યાં કાંઈક ગર્મી રહ્યા કરતી હોય; કારણ કે, ગર્મીમાં અડધા પહોર જેટલા સમયમાં એ ગોળા ફાટશે અને આખા તહખાનાનો તેમજ તહખાનામાં જે મનુષ્યો હશે તે સર્વનો નાશ કરી નાખશે’ તરત પાછો આવતો રહેજે, કારણ કે, આપણે અત્યારે જ અહીંથી આપણા આકા આલમખાનના હુકમ મુજબ દિલ્લીની દિશામાં રવાના થવાનું છે’ આપણા

સર્વનાશના અને આવા અણીના પ્રસંગને જોઈને હું તથા મારા સાથીઓ પ્રથમ તો ચાસીનતા શરીરપર ધસી ગયા અને તેના હાથમાંથી તે ગોળાને લઈને બળ-પૂર્વક એટલા દૂર ફેંકી દીધા કે તે પાછા તેમને મળી શકે જ નહિ, પરંતુ અમેએ તે ગોળા ફેંકી દીધા એટલામાં પેલા બે અજનવી જવાનો અમારા શરીરપર ધસી આવ્યા અને તેઓ બહુ જ બળવાન હોવાથી મારા બે સાથીઓ તેમની તલ્વારથી માર્યા ગયા; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ હું ઘવાઈને જમીનપર પડી ગયો એટલે તેમણે મને પણ મરી ગયેલો માની લીધો અને તેથી જ હું જીવતો રહી શક્યો છું મારા પર આલમખાનના છુટ્ટા મુસાહિબે પણ તલ્વારનો વાર કર્યો હતો, પરંતુ તેનો તે વાર હું પડી જવાથી ખાલી ગયો હતો. આ ઘટના બની ગયા પછી અને આપણા સર્વનાશમાટેનો તેમનો પ્રયત્ન નિષ્ફળ થયા પછી ભયથી કે પછી બીજા કોઈ કારણથી તે બે અજનવી રાખસોના કહેવાથી નાદિરા અને આલમખાનના બંને ગુલામો તેમની સાથે અહીંથી આપ્યા ગયા અને તેમના જવા પછી હું જ્યાં પચ્ચો હતો ત્યાંથી બહાર લગડાતો લંગડાતો મારા આ કમરામાં આવીને પચ્ચો અને બાંદીઓને હપરના ભાગમાં દેખરેખ રાખવામાટે બે ખાનસરાઓને મોકલી દેવાનું કહી દીધું. ભયનું તાકાલિક નિવારણ થઈ ગયેલું હોવાથી મેં આપને જગાડવાનું યોગ્ય ન ધાર્યું અને તેથી મારા જખમપર પાટો બધાવીને હું પણ નિદ્રાને આધીન થયો. આપને શું લાગે છે કે આ ઘટના શાનું પરિણામ હોતું જોઈએ, કારણ કે, આપ મારા પિદર છો અને તેથી મારા અનુભવ કરતાં આપનો અનુભવ બહુ જ વધારે હોય એ સ્વાભાવિક જ છે”

“આલમખાનની બેગમ અને આલમખાનના મુસાહિબ તથા ખાનસરાના પલાયન કરી જવાથી તો સાફ સાફ એમ જ જણાય છે કે જરૂર તેમના દિલમાં કાંઈ પણ બદલી હોવી જોઈએ અને તેમાં આલમખાનનો પણ હાથ હોવો જ જોઈએ, કારણ કે, નહિ તો તેમને અહીંથી ફરાર થઈ જવાનું કાંઈ પણ કારણ નહોતું” દૌલતખાન પણ પરિસ્થિતિનો વિચાર કરી આલમખાનનો વિરોધી થવા લાગ્યો અને આગળ વધીને કહેવા લાગ્યો કે “ગાજખાન, તારું કહેવું બરાબર છે, આલમખાનને પનાહ આપવામાં, તેને સુલ્તાન બાબર પાસે મોકલવામાં અને છેવટે પંજબની સૂબેદારી મેં જે ધારણાથી તેના હાથમાં સોંપી દીધી છે તે ધારણામાં મારી ભયંકર ભૂલ થયેલી છે. પંજબ જેવા એક ફળદ્રુપ પ્રાંતનો અધિકાર તેની સુલ્તાનીના વક્તમાં સ્વતંત્રતાપૂર્વક મારા હાથમાં રહે એ તેનાથી જોઈ કે સાંખી ન શકાય એ સ્વાભાવિક છે, કારણ કે, આપણે ઇસ્લામ છીએ અને તે કાંઈ ફરિશ્તો નથી. ખરેખર, જે ભૂલ થવાની હતી તે થઈ ગઈ છે; પણ હવે મારે મારી ભૂલને વખતસર સુધારી લેવાનો પ્રયત્ન કરવાનો છે. હજી આપણી ફૌજ અને આપણા ફૌજ અફસરો આપણા હાથમાં છે એટલે પંજબની સૂબેદારી તો હું આજે જ પાછી મેળવી શકું તેમ છે. હજી તો આલમખાન હિન્દોસ્તાનનો સુલ્તાન થવાનો છે અને સુલ્તાન થવા પહેલા જ તેણે આપણી આવી છેડ કરી છે તો પછી સુલ્તાન થવા પછી આપણી સાથે તે કેવાક સુલકથી વર્તશે એ ચોખ્ખું જણાઈ આવે છે અર્થાત્ તે હજી સુલ્તાન થયો નથી અને તેની હુકમત જમી નથી તે પહેલાં જ પંજબમાં તે પગ ન મૂકી શકે એવી હાલત પથદા કરી

દેવી એ જ વધારે સારુ છે એથી જે લાભ થવાનો સંભવ છે તે ઇશ્વારીય સાથેના જંગમાં તેની હાર થશે, તો આપણે ઇશ્વારીયને ખુશ રાખી રાખીશું અને તે જંગમાં તેની જીત થશે તો ઇશ્વારીયને મદદ આપીને પાછો તેની સામે ફરી દંડશું એટલે ખંભાજીની આપણી સૂળેદારીને કશી પણ બાધ થઈ શકશે નહિ. હું આર ટે પાંચ દિવસમાં લાહોર જઈશ અને આપણી કૌંજ સારી હોવાથી સુલ્તાન ખાખરની કૌંજને હાકી કાઢીને સૂળેદાર તરીકેના અધિકારને પાછો મારા હાથમાં લઈશ. તું સારો થાય એટલે દિલ્લી જવાને રવાના થઈ જાશે, ત્યાં ઇશ્વારીય લોહીને મળશે અને તેની સાથે ગુહીને આલમખાનના સર્વનાશમટિનો તારાથી ખતી શકે તેટલો પ્રયત્ન ઉઘોગ કરતો રહેશે”

આ પ્રમાણેના નિશ્ચય થતા દૌલતખાને લાહોર જવામટિની તૈયારી જવા માંડી અને પોતાના કેટલાક વિશ્વાસપાત્ર અધિકારીઓને પોતા પાસે બોલાવીને મત્રણા કરવામાં તેનો ત્રણ કે ચાર દિવસનો સમય વીતી ગયો. એ ચાર દિવસમાં તેને આલમખાનના વિનયના અને દિલ્લીપ્રવેશના સમાચાર મળી ગયા અને એ સમાચાર જો કે તેના શોકને વધારનારા જ હતા, છતાં પણ એ સમાચારને પોતાના લાભની સિદ્ધિમાટે યોજવાનો તેણે પોતાના મનમાં ધાટ ધરી લીધો અને તદનુસાર લાહોરમાં પહોંચીને સુલ્તાન ખાખરના જે કૌંજ અફસરો હતા તેમને જણાવી દીધું કે “પરવરદિગારની મેહરખાનીથી આલમખાન સુલ્તાન અલાઉદ્દીન નામથી દેહલીનો સુલ્તાન થઈ ચૂક્યો છે એટલે હવે મારા બોહદાને હું પાછો સભાળી લેવામાં કોઈ પણ જાતનું જોખમ જોતો નથી; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ આગાથી કરાર થયેલો ઇશ્વારીય લોહી કદાચિત્ ખંભાજીમાં આવીને કોઈ નવી ખટખટ ન જગાવે એટલામાટે ખંભાજીમાં મારા અમલની અને મારી દેખરેખની ખાસ અગત્ય છે આગળ પણ એક વાર ઇશ્વારીય મારાપર ચઢી આવ્યો હતો, પણ એજવાડામાંથી જ તેની છાવણીમાં ખટખટ જગાવીને મેં તેને પાછો દિલ્લીની દિશામાં બગાવી દીધો હતો. અત્યારે જો તે મારા હાથમાં આવશે, તો તેને હું જીવતો રહેવા દેવાનો નથી” સુલ્તાન ખાખરના અફસરો તેણે આલમખાન સાથે કરેલી બલાઈને જણાવતા હોવાથી તેના આ બાપણથી બાળવાઈ ગયા અને સૂળેદાર તરીકેનો અધિકાર પાછો તેના હાથમાં સોંપીને તેની આગાથી પોતાની કૌંજ સાથે આલમખાનના મદદગાર થવામાટે દિલ્લી જવાને રવાના થઈ ગયા. ખાખરની કૌંજ અને તે કૌંજના અફસરોને દિલ્લી મોકલવામાં પણ દૌલતખાનનો એક વિધાતક ઉદ્દેશ સમાયલો હતો અને તે એ કે ઇશ્વારીય લોહી-એ સાત દિવસના સુલ્તાન અલાઉદ્દીન અથવા આલમખાનના લગ્નપર અડધી રાત્રે હટલો કરીને દિલ્લીનો કબ્જો પાછો મેળવી લીધો હતો અને આલમખાન શાહી મહલમાંથી ક્યાંક ગુમ થઈ ગયો હતો એ સમાચાર એ દિવસે પ્રખ્યાતમાં જ તેને મળી ચૂક્યા હતા અને તેથી એક જગસને તેણે તત્કાળ ઇશ્વારીય લોહીપરનો એવા આશયનો ફક્તો આપીને રવાના કરી દીધો હતો કે “ખાખરનું જે લગ્ન અહીં બાકી હતું તેને થાપ આપીને મેં દિલ્લી તરફ રવાના કર્યું છે તો ત્યાં એની ગોઠવણ કરી રાખજો કે એ લગ્નરનો નાશ થઈ જાય અને ખાખરનો એક પણ સિપાહી જીવતો બચીને પાછો કાબુલમાં ન પહોંચી શકે. આલમખાન

કદાચિત્ પાછો બાળર પાસે જવાને ખંનખમાંથી પસાર થશે, તો હું તેને પકડી લેવાની કોશિશ કરીશ અને જો તે મારા હાથમાં આવશે તો આપની જનાખમા પેશ કરી દઈશ.” દોલતખાન માત્ર આટલું જ કરીને બેસી ન રહ્યો, કિન્તુ તેણે પોતાના કેટલાક સાલાક અને ચંદતાપુર્ન જરૂરસરું કામ કરનારા સિપાહીઓને એવા હુકમ સાથે દિલ્હીના જૂદા જૂદા રસ્તાઓ તરફ રવાના કરી દીધા કે “જો આલમખાન રસ્તામાં કયાય પણ તમને મળી જાય, તો જો ત્યાં રહી તેને જીવતો પકડી લેજો અને તે પકડાય એટલે દિલ્હી લઈ જઈને તેને સુલતાન ઇબ્રાહીમ લોદી આગળ રજૂ કરી દેજો, પરંતુ જો તેને તમારાથી ન પકડી મકાલ અને તેની સાથે વધારે માણસો હોય, તો કા તો છુપી રીતે તેને મારી નાખીને તનું માથું સુલતાન સમક્ષ લઈ જાવો અને કા તો તેના નિવાસસ્થાનની સુલતાનને બરાબર ખબર આપીને કૌનની મદદથી તેને પકડી લેવાનો બદોબસ્ત કરાવી દેજો.”

ગાંજખાન પ્રાચીન લેડાના ગુપ્ત નિવાસસ્થાનમાંથી જ દિલ્હી જવાને પોતાના પાંચ સાથીઓ અથવા જગી જવાનો સાથે રવાના થયેલો હોવાથી ઇબ્રાહીમ લોદીના પરાજયના સમાચાર તેણે સાંભળ્યા હતા, પણ તેણે દિલ્હીનો કબ્જો પાછો મેળવ્યો હતો અને આલમખાન દિલ્હીમાંથી બાગી ગયો હતો એ સમાચાર તેના સાંભળવામાં આવી શક્યા ન હોતા, એટલે ગત પ્રકરણમાં વર્ણવાયેલી ઘટના જે ગામમાં બની હતી તે ગામમાં આવ્યા પછી ઠેક સંખ્યા સમયે એ સમાચાર તેના સાંભળવામાં આવ્યા હતા અને તેથી એક પ્રકારે તેના આનન્દનો અવધિ થયો હતો. પરંતુ અચાનક તે ગુલદામ તથા કંમરપારાના ખંનખમાં સપડાયો અને તેનો એક જખમ ડાઘાયો હશે કે નહિ એટલામાં તો ગુલદામની તલ્વારથી બીજી વાર ધાયલ થઈને તેને ત્યાંથી જીવ લઈને દિલ્હી તરફ નાસવું પડ્યું એ ઘટના ગત પ્રકરણમાં વર્ણવાયેલી હોવાથી એના પુનર્વિવેચનની આવશ્યકતા નથી સારાંશ કે, આલમખાન જે આરાથી ખંનખમાં જવાગાટે નીકળ્યો હતો તે આરાની વિકળતાને જ નિખળવનારી સર્વથા પ્રતિકૂલ પરિસ્થિતિ તેનાગાટે ખંનખમાં જાણી થઈ ગઈ હતી એ રહસ્યથી આલમખાન સર્વથા અજ્ઞ હતો.

ગાંજખાન ઇબ્રાહીમ લોદી પાસે પહોંચવાને દિલ્હીની દિશામાં પક્ષાયન કરી ગયો હતો અને તેને પકડવામાટે પોતાના કેટલાક કૌશલ જવાનોને રવાના કરીને આલમખાન પોતે નાદિરા, ગુલદામ, કંમરપારા, સાદિક તથા ચાસીન તેમજ પોતાની કૌનના એક હબર સિપાહીઓ સહિત સુરક્ષિત અવસ્થામાં ખંનખમાં જવાને પ્રયાણ કરી ગયો હતો એ વચાન્ત તો ગત પ્રકરણના અતમાં આપણા જાણવામાં આવી ચૂક્યો છે એટલે ત્યાર પછીની ઘટનાઓનું આપણે હવે સ્વપ્નમાં અવલોકન કરી લેવાનું છે.

ગુલદામ તથા કંમરપારાને જાણાવ્યા પ્રમાણે જમાલુદ્દીન અથવા ગુલદામના પિતાએ ગાંજખાનને તેના માર્ગમાં આગળ વધતો અટકાવવાની વ્યવસ્થા ન કરી હોય કિંવા આલમખાનના સિપાહીઓનો કાઈ પ્રમાદ થયો હોય કે પછી ગાંજખાનના ભાવ્યની પ્રબળતા તેની સહાયિકા થઈ હોય, ગમે તેમ થયું હોય, પણ પરિણામ એ થયું કે ગાંજખાન આલમખાનના સિપાહીઓના હાથમાં નુ સપડાતા સહીસલામત દિલ્હીમાં ઇબ્રાહીમ લોદી પાસે પહોંચી ગયો અને ત્યાં

જયના સમાચાર મોકલીને ખંભાળમા આગ્રહપૂર્વક બોલાવવાનો અને તેના આવ્યા પછી તેમજ નાદિરાનો પ્રસૂતિકાળ વીતી ગયા પછી યુદ્ધના પાવકને મળવાવવાનો નિશ્ચય કરીને ખંભાળનિવાસને જ વિશેષ મહત્ત્વ આપ્યું હતું; કારણ કે, “જે ખંભાળમા ઇશ્રાહીમ લોહી મારાપર લશ્કર લઇને ચઢી આવશે, તેા દૈલતખાનની તથા મારી ક્રોળ ખંભાળમાંથી તેા તેને તથા તેની ક્રોળને જરૂર મારી હટાવશે,” એવી તેની દૃઢ માન્યતા હતી પરંતુ તેના પ્રવાસની ચોથા દિવસની રાત્રિયે જ એક એવી ઘટના બની ગઈ કે જે ઘટનાના યોગે દૈલતખાનની કુટિલતા અને ખંભાળમા તેના પોતામાટે ફેરવાઇ ગયેલી પરિસ્થિતિનો સમસ્ત ભેદ તેના નજીવામા આવી ગયા અને તેની આશાના દુર્ગપર તેથી બહુ વજ્રપાત થયો હોયની ! એવો જ તેને ભાસ થવા લાગ્યો તે શોકવર્ધિની ઘટના આ પ્રમાણે બની હતી -

ચોથા દિવસની મધ્યરાત્રિની વેળા થઈ હતી, આલમખાન પોતાની લશ્કરી ઇલાણીના મધ્યભાગમાના પોતાના શાહી તખ્તમાં પોતાની શય્યામા નિદ્રાવશ થયેલો હતો અને તેની શય્યાથી થોડા અંતરપર પ્રજ્વલિત દીપકનો મંદ પ્રકાશ તખ્તમાં વિસ્તરેલો હતો આ તખ્તમા તે એકલો જ સૂતેલો હતો; કારણ કે, નાદિરાખાનમ ગર્ભવતી હોવાથી તેના શયનમાટેની વ્યવસ્થા એક બીજા તખ્તમાં જ કરાયેલી હતી મધ્યરાત્રિની વેળા થયેલી હોવાથી બહુધા સમસ્ત સૈનિકો નિદ્રાવશ થયેલા હોય એમ શિબિરમાં વ્યાપેલી નિસ્તબ્ધતા તથા લીધણ શાંતિના યોગે તત્કાળ બહુ શાંતિ રાકતું હતું અને જે વચ્ચે વચ્ચે પ્રહરીઓના સાવધતાસૂચક ધ્વનિથી એ નિસ્તબ્ધતા તથા શાંતિનો કિચિત્ ભંગ ન થતો હોત તેા દૂરથી આવતા કોઈ મનુષ્યને એ સ્થાનમા કોઈ લશ્કર ઇલાણી નાખીને પેચ્યું હશે એવો ભાસ માત્ર પણ ભાગ્યે જ થઈ શકત; કારણ કે, રાત કાંઈક અજાણી હોવાથી ઇલાણીમાં દીપકો પણ વિશેષ સખ્યામાં પ્રકટાવવામાં આવ્યા નહોતા નાદિરાખાનમ તથા આલમખાનના તખ્તોની આસપાસ જે કે ચાર કે ચાર પ્રહરીઓ તેમની રક્ષામાટે સાવધ રહીને ફર્યા કરતા હતા છતાં પણ મધ્યરાત્રિ વીત્યા પછી એક વિલક્ષણ અને ભયાનક ઘટના બનવાનો રંગ દેખાવા લાગ્યો શુકલપક્ષની અષ્ટમી કિવા નવમીની નિશા હોવાથી મધ્યરાત્રિ પછી અદ્ય સમયમા જ આકાશમંડળમા ચંદ્રમાનો અસ્ત થવાથી જે સ્થાનમા ચંદ્રનો શીતલ પ્રકાશ વિસ્તરેલો હતો તે સ્થાનમા અધકારનો અધિકાર થવા લાગ્યો હતો અને તે અધકારને પોતાનો પરમસહાયક માનીને સૈનિકોના કેટલાક અંતરપર આવેલા તખ્તોમાંના એક તખ્તમાથી કોઈના નજીવામાં ન આવી શકે તેવી રીતે બહાર નીકળીને કોઈ જે ઔરત જેવી દેખાતી અજ્ઞાત વ્યક્તિઓ અત્યંત મદ સ્વરથી પરસ્પર કાંઈક વાર્તાલાપ કરતી આલમખાનના તખ્ત તરફ આગળ વધતી દૃષ્ટિગોચર થવા લાગી અચાનક એક વૃક્ષ તળે પહોંચીને તે બંને વ્યક્તિઓ ઊભી રહી ગઈ અને એક વ્યક્તિ અન્ય વ્યક્તિને સખોધીને ધીમા સ્વરથી કહેવા લાગી કે -

“અહા, થોડી વારમા જ કેટલો બધો ફેરફાર ! જે રાત આદની રોશનીથી થોડીવાર પહેલાં હસતી અને ચમકતી દેખાતી હતી તે જ રાત અધકારના

સમદરમાં ડૂબવાથી નહિ રેતી હોયની ! એવો જ ભાસ થાય છે. યા અલ્લાહ ! રાત કેવી અધેરી છે, નહિ ક્યામતની કેરી છે ! આજની આ પાછલી રાત આશરેમાટે રાજે ફિરાક અથવા તો રાજેદયલ્લર છે કે જેની આગળ બુદ્ધમાતની, તારીકી પણ કાફૂર છે !”

“નહિ, નહિ, સુલયમાન, એમ જ બોલ કે આજની રાત આલમખાનની કથની રાત છે, આજની રાત તે એક આસમાની બલની વારેદાત છે આ તે રાત છે કે જેમા નંગલી દરિદા પોતાના મસ્કનમા ગોશાનશીન છે, આ તે રાત છે કે જેમા અયશપસન્દ લોકો ગોશયે રાહતના મકીન છે ! આ રાત આશરેને ખૂતેનાહકપર આમાદા કરનારી છે, આ રાત જનાકારેના ગુનાહના ચીકને છયાદા કરનારી છે ! આ રાત ગુનાહગારેના ગુનાહોના નામા જેવી કાળી છે અને તેથી જ આ રાત આદના અમકતા અહેરાપર અધારાની કાળી ચાદર ચોઢાડતી ચાલી છે ! આ રાતના ડરથી આસમાનના કપેરી સિતારા પોતાના મુખમડળેને છુપાવે છે અને આ રાતના ખૌફથી કાતિબે આમાલના દિલમાં યરયરાટીની આધી ચઢી આવે છે ! અલારે છાવણીમાના બધા સિપાહો ખાબમા છે, પણ આપણે એક ખૌફનાક કામ કરવાનું હોવાથી આપણા આત્માઓ અનખમા છે !” બીજી વ્યક્તિએ પ્રથમ વ્યક્તિને પોતાના વિચારો દર્શાવ્યા

“પરતુ, હુસ્ના, ક્યાંક એહું ન થાય કે આ જનાના લિખાસમાં નીકળેલો સુલયમાન શિકારી થવાને બદલે શિકાર થઈ જાય, આલમખાનની જન લેવા જતા આપણી પોતાની જનની કુરખાની અપાય !” સ્ત્રીવેપધારી સુલયમાને પોતાની સગિની હુસ્નાને સંબોધીને આવા બયદર્શક ઉદ્દગારો કાઢ્યા

તેમના આ વાર્તાલાપથી તે બે વ્યક્તિઓમાની એક વ્યક્તિ ખરેખરી સ્ત્રી હતી અને બીજી વસ્તુત પુરુષ હોવા છતાં સ્ત્રીવેપધારિણી વ્યક્તિ હતી તેમ જ તેઓ આલમખાનની હુલામટો જ અલારે આલમખાનના તખ્ત તરફ જવાને નીકળી હતી એટલું તો સ્પષ્ટતાથી આપણા નજીવામા આવી રાકે તેમ છે એટલે હવે તેમના હવે પછીના કાર્યક્રમનું જ આપણે અવલોકન કરવાનું છે

પોતાના સગી સુલયમાનના ઊપર્યુક્ત બયદર્શક ઉદ્દગારો સાંભળીને હુસ્ના મદ પરતુ ઉપાલભાતમક ભાવથી તેને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગી કે “સુલયમાન, તુ મર્દ હોવા છતાં અણીને વખતે તારા મોઢામાથી આવા અલ્લાજ નીકળતા સાંભળીને મને અન્યયખી થાય છે નામર્દ ન થા; મારા મોઢાને શુ તારી રહ્યો છે ! મારા સવાલનો જવાબ આપ બોલ, તારા દિલમા હિરમત છે ખરી કે નહિ ?”

“બેશક છે, પરતુ આ સવાલથી કાઈ મતલબ ?” સુલયમાને જવાબ આપીને સવાલ પૂછ્યો

“ખામેશ, અને તારી પાસે ખબર છે કે નહિ ?” હુસ્નાએ તેના સવાલનો જવાબ ન આપતાં બીજો સવાલ રબૂ કર્યો

“હા છે.” સુલયમાને કહ્યું

“તારી પાસે ખબર છે કે તો હું પણ નહિ છું, પણ હું એ પૂછવા માગુ છું કે એ ખબર ફક્ત લોકોને દેખાડવામાટે જ તે પોતાની પાસે રાખ્યું છે કે એની પાસેથી કાઈ કામ લેવામાટે ?” હુસ્નાએ આડો સવાલ પૂછ્યો.

“આ ખબર દુશ્મનના ખૂનનો તલબગાર છે!” સુલયમાને લેશમા આવીને કહ્યું

“તો આપણા આકાના દુશ્મન આલમખાનનું ખૂન તારા ખૂનના તલબગાર ખંબરમાં તૈયાર છે!” હુસ્ના ગોલી, અને સાર પછી તે તેના ઉત્સાહને વધારતી કહેવા લાગી કે “ગભરાતો નહિ, સુલયમાન, ગભરાતો નહિ, કારણ કે, હું જો કે ઔરતબત છું; છતાં આવાં કામોને પાર પાડવામાં હું બિન્દા કરામાત છું હું તારા ગમની અધારી રાતને રાખેવસ્લ બનાવીશ અને ઉમ્મીદના આદને તેમાં અમકાવીને રોશનીને ફેલાવીશ હું જીવતી છું સ્વાસ્થી તારે મલકુલ મૌતથી પણ રૂવાનું નથી અને રી-જાદને જરા પણ પાછું પગલું બરવાનું નથી સુલયમાન, યાદ રાખજે કે તું મારો આશક છે; મારી મહુબ્બત અને મારા વસ્લને તલબગાર છે અને મને પોતાની બીબી બનાવવાનો ઉમ્મીદવાર છે, પણ આજના કામના અંતમમાં તું જરા પણ નામદારી બતાવીશ, તો મારી નિગાહમાંથી બીવરી નબશ અને હું તારી માથાકા થવાને બદલે તારા માથાપર લાનતનો વર્ષાદ વર્ષાવીશ, કારણ કે, ઔરતબત મર્દને પસન્દ કરનારી હોય છે, હીનડાને પસન્દ કરનારી નથી હોતી! એ તારે કદાપિ ભૂલી જવાનું નથી અને હેયકારા થવાનું નથી!”

“બસ, હુસ્ના, બસ કર અને જબાનના ખબરને હવે આ આશકના સીતાપર ન ચલાવ તારા વસ્લને મેળવવામાં હું બહુમમાં જવાને પણ તૈયાર છું; હું તારા હુકમનો શુલામ છું, તારો બન્દો તાબેદાર છું!”

“શાબાશ, મર્હુમા, આફરીન” હુસ્નાએ તેને ધન્યવાદ આપ્યો.

હુસ્ના અને સુલયમાન આલમખાનના તખ્ત તરફ આગળ વધ્યાં અને જમીનપર લાંબા પડી પણ પ્રમાણે ચાલી પ્રહરીઓની નજર ચૂકાવીને આલમખાનના તંબૂમાં દાખલ થઈ ગયાં

આલમખાન ગાઠ નિદ્રામાં પડેલો હોવાથી પોતાના પ્રાણહારક શત્રુઓના પોતાના તંબૂમાં થયેલા પ્રવેશની ઘટના તેના બાણવામાં આવી શકી નહિ. હુસ્નાએ મદ બળતા દીપકને વધારે મદ કરી નાખ્યો અને અધુક પ્રકાશમાં આલમખાનની ગથા તરફ સુલયમાન સહિત આગળ વધીને તેણે સુલયમાનને કહ્યું કે “ખબરદાર, હોશિયાર, ખબરનો એક જ વાર અને દુશ્મન કિત્તાર! દુશ્મન ખામે ગફલતમાં પડેલો છે ત્યાં સૂધીમાં એનું કામ તમામ થયું જોઈએ; કારણ કે, ખુદા ન ખાસ્તા એ અચાનક બેદાર થશે, તો એની અબલ આપણી ગર્દનાપર ચઢી જશે!”

“આ ખબરે ખૂબાર દુશ્મનની છાતીમાં પેસવાને તૈયાર છે” સુલયમાને ખંબરને બહાર કાઢીને એ પ્રમાણેના શબ્દો ઉચ્ચાર્યા અને તે સાથે ખંબરને આલમખાનની છાતીમાં બિતારી દેવાને તે તૈયાર થઈ ગયો. પરંતુ અચાનક “મારનારના હાથ બે છે અને બચાવનાર પરવરદિગારના હાથ હબર છે!” એ પ્રમાણેના શબ્દો તેના તથા હુસ્નાના શ્રવણમાં આવીને અથડાયા, તે ઉભય પાપિજનો ભયથી કિચિત્ પાછળ હટી ગયાં અને તે ક્ષણે જ તમંચામાંથી છૂટેલી એક ગોળીએ સ્ત્રીવેધારી સુલયમાનની છાતીમાં પ્રવેશ કરીને તેને ભૂમિપર અતોપાટ પછાડી નાખ્યો. આવી ફેરવાયલી પરિસ્થિતિને જોઈને હુસ્ના લાંચી

છવ બચાવવામાટે નામી જવાને તૈયાર થઈ, પરંતુ તે જોવી એ ડગલા આગળ વધી કે તત્કાળ તેને પુરુષવેષધારિણી દુર્ગરૂપાગએ પોતાના સશસ્ત્ર બાહુપાશમાં બાંધ કરી લીધી અને આલમખાનના દુષ્ટાથી બાંધીને ભૂમિપર નાખી દીધી આ ઘટનાના થોડે કેટલોક કાલાદલ યતાં આલમખાન પણ ભૂમી ઉડ્યો અને પ્રહરીઓ પણ ત્યાં દોડી આવ્યા હુસ્ના તથા સુલયમાનના કાળા કારસ્તાનનો બેઠ ખુલ્લો થઈ જતાં આલમખાન પાસેથી અભયવચન મેળવ્યા પછી હુસ્નાએ જે જ્ઞાન્ત કટી સળખાવ્યા તે આ પ્રમાણેનો હતો -

“હું ખંભખના રૂબેદાર દૌલતખાનના જ્ઞાનખાનાની એક બાંડી છું અને દૌલતખાનના સાલખનદા ગાંઝખાનની એક મુખી માથકા છું દૌલતખાન તથા ગાંઝખાનનો, બેરામાથી નાહિરાખાનમ તથા આપ નામદારના જે કિફવીઓના પલાયન કરી ગયા પછી, આપમા અવિશ્વાસ બધાયાથી દૌલતખાને ગાંઝખાનને ઈશ્તાખીમ લોડી પાસે મોકલીને પોતે લાહોર જઈ ખંભખની રૂબેદારી પાળી પોતાના હાથમા તઈ લીધી છે અને આપ નામદારને મારી નાખવામાટે પોતાના મેટાક વિશ્વાસપાત્ર મનુષ્યોને આપનો ન્યાં પાનુ પનો મળે લાં જવા-માટે રવાના કરી દીધા છે હું પાનુ મોરા છતામની અને ગાંઝખાનની બીજી ચવાની આશાથી આપને મારી નાખવાનું બીજુ ઝડપીને અહીં આવી હતી અને મારા વિસાલના તલબજાર આ મુલયમાનને મદખખતની લાલચમાં લપટાવીને મારી રાધે લાગી હતી આપની છાવાનીમાં લાહોરથી આવેલા આપના લશ્કરમાં દૌલતખાનના દરવાક જસૂચો મૌલ્દ દોવાથી અગો છાવાનીમા પ્રવેશ કરી રાધ્યાં હતો અને આશ્રય મેળવી મક્યાં હતાં. મંયરાત્રિ પછી મુલયમાનને મુજબના વિખાસમાં અહીં એટલામાટે લાગી હતી કે કદાચિત્ અગો કાઇના લેવામાં આવી જઈએ, તો પણ નાહિરાખાનમની બાંડીઓ તરીકે પોતાને જોળખાવીને અમારાથી મીતના પલખાની હટ્ટી રાકાય અને તે અમારાપર કાઇની નજર ન પડે, તો અમારુ કામ નિર્વિઘ્ન પાર પડી જાય. અમારો દાવ આપના તબૂમાં દાખલ થતા સુધી તો ફાની ગયો, પાનુ આ હુસીન નૌજવાનના જાણાવ્યા પ્રમાણે મારનારના જે હાથ અને બચાવનાર પરવરદિગારના હાથ હવેર દોવાથી પરવરદિગાટે આપના બચાવનાર આ નૌજવાન ફરિશ્તાને આગીની વેળાએ આપના બચાવમાટે મોકલી આપ્યો, એના તમચાની ગોળીથી મારી આ સાથી મરાયો અને હ પોતે પાનુ પકડાઈ ગઈ હવે આપ નામદારનાં અરજોમાં મારી એ જ માર્શના છે કે આપ દૌલતખાનના વચનમા કે વર્તનમા વેશ માન પાનુ વિશ્વાસ રાખજો નહિ, દાલ તરત લાહોરમાં જશો નહિ અને હિન્દોસ્તાનની મુલતાનીને મેળવવામાટે જે કાંઈ પણ કોશિશ કરો તે કેવળ પોતાના બળપર આધાર રાખીને તેમ જ બરાબર સાવચેતી રાખીને જ કરજો હ આપનો છવ લેવાને આવી હતી હતા આપ નામદારે મારા ગુનાહે અજમની મોઆદી આપીને મને મારી જન બખ્શી છે એ એટલે એ એહસાનના બદલામા આપ નામદારને ખરી સલાહ આપવી એ હ મારો ફર્જ સમજું છું”

આ પ્રમાણે કહીને હુસ્નાએ ગાંઝખાનના પ્રગય અને તેના થોડે ખંભખમાં આલમખાનમાટે ફરવાઈ ગયેલી પરિસ્થિતિનો જે જ્ઞાન્ત મંત્રુત મકરમના

પ્રારંભમાં આપવામાં આવ્યો છે તે સમસ્ત વૃત્તાન્ત પણ આલમખાનને કહી સંબળાવ્યો; કારણ કે, હુસ્ના પોતે ગાજખાનની માશકા હોવાથી ગાજખાનના પોતાના મુખથી જ એ સર્વ ગુપ્ત ઇળખપંચોની વાર્તા તેના નજીવામાં આવી હતી અને તેથી જેને હુસ્ના ન નજીતી હોય, એવી દૈવતખાન તથા ગાજખાનની ડોષ પણ છુપી મસ્લહત હતી જ નહિ. અહીં એ પણ જણાવવાની આવશ્યકતા છે કે આ હુસ્ના તે જ બાદી હતી કે નાદિરાએ દૈવતખાનના નામનો લખેલો રુકો જેના હાથમાં આવ્યો હતો અને તે રુકો દૈવતખાનને ન આપતાં જેણે ગાજખાનને આપવાથી ગાજખાને નાદિરાપર કરેલા અથવા કરવા ધારેલા અત્યાચાર ક્રિયા બખાતકારની વાર્તા દૈવતખાનના નજીવામાં આવી શકી નહોતી અને જેના પરિણામે ગાજખાનનો પ્રપચ ફાવી જતાં દૈવતખાન આલમખાનનો બની દુશ્મન થઈ ગયો હતો.

આલમખાને પોતાના વચન અનુસાર અત્યંત ઉદારતા દર્શાવીને પાપીયસી હુસ્નાને માણુદાન આપીને તેની ન્યાં જવાની ઇચ્છા હોય ત્યાં જવામાં તેની આજ્ઞા આપી દીધી અને હુસ્ના વારંવાર આલમખાનનો ઉપકાર માનતી અને તેના શિરપર આશીર્વાદોની વૃષ્ટિ વર્ષાવતી ત્યાંથી રવાના થઈ ગઈ. સુલયમાનના શબને પ્રહરીઓ ત્યાંથી ઉપાડી ગયા અને પ્રભાતમાં પોતાની છાવણીમાં દૈવતખાનના પક્ષના જેટલા પણ શક પડતા માણુસો મળી આવ્યા તે સર્વને એકત્ર કરીને આલમખાને જલ્લાદોની તદ્દવારેના વારથી એક સમયાવચ્છેદે એટલામાં મરાવી નાખ્યા કે બવિધ્યમાં દૈવતખાનના બીજા માણુસો તેમના શિરચ્છેદની વાર્તા સાંભળીને તેની છાવણીમાં અથવા તો તેનો જે નગર કે ગ્રામમાં મુકામ હોય તે નગર કે ગ્રામમાં આવતાં વિચાર કરે અને તેથી બવિધ્યમાં શત્રુપક્ષના ઇળખપંચની ભીતિ તથા ચિન્તા સ્વાભાવિક જ ઓછી થઈ જાય આ એક તવીન કાર્યમાં રોકાણ થવાથી પ્રભાતમાં છાવણી ઉઠાવીને આલમખાનથી પ્રવાસમાં આગળ વધી શકાયું નહિ તેમ જ એ દિવસે ત્યાંથી છાવણી ન ઉઠાવવાનું બીજું કારણ એ પણ હતું કે પ્રથમ આલમખાનનો લાહોર જવાનો વિચાર હતો, પણ ત્યાંની પરિસ્થિતિનું પરિવર્તન થયેલું હોવાથી અને ત્યાં જવામાં વિશેષ ભીતિ રહેલી હોવાથી હવે કયા સ્થાનમાં જવું અને ઇશ્લાહીમ લોહી સાથેના બાવિયુદ્ધની કેવા પ્રકારે તૈયારી કરવી એ વિશેનો નિશ્ચય કરી લેવાની તેનામાં અનિવાર્ય આવશ્યકતા હતી આ કારણથી આલમખાને સુલતાન આખરની ફૌજના ચાર મોટા સિપાહસાલારો અથવા કૌંઝ અફસરોને પોતાના તંખૂમાં બોલાવ્યા અને મધ્યાહ્નભોજનનો સમય થતા સૂધી તેમની સાથે જે કાંઈ પણ મત્રણા કરવાની હતી તે કરી લીધી ત્યારપછી મધ્યાહ્નભોજનનો સમય થતાં અને ચાસીને આવીને દસ્તરખાનપર પધારવાની સૂચના આપતાં આલમખાન સિપાહસાલારોને વિદાય કરીને જમવામાં નાદિરાના તંખૂમાં આવ્યો ગયો.

નાદિરાના તંખૂમાં નાદિરા, શુલહામ તથા કમરપારા સાથે એક જ દસ્તરખાનપર બેસીને ભોજનને ન્યાય આપ્યા પછી પરવરદિગારનો ઉપકાર માની સાદિક તથા ચાસીને જમવા જવાની રત્ન આપીને આલમખાન પોતાની બેગમ નાદિરાખાનમ તેમજ કમરપારા તથા શુલહામને સંબોધીને ખંજભમાંની

પોતામાટે સર્વથા બદલાયલી પરિસ્થિતિનો વૃત્તાંત સભળાવ્યા પછી કહેવા લાગ્યો કે “હવે દૌલતખાનના વચન તથા વર્તનમાં વિશ્વાસ રાખવામાં અને લાહોર જવામાં આપણી સલામતી ન હોવાથી અને અત્યારે કેટલાક સમયનેમાટે આપણને કોઈ બહુ જ સુદૃઢ તથા સુરક્ષિત સ્થાનની આવશ્યકતા હોવાથી સુલ્તાન ખાખરના કૌલ અફસરો સાથે મસ્લહત કરીને હું એવા નિશ્ચયપર આવ્યો છું કે આપણે અહીંથી સિયાલકોટ જવું અને ત્યાં આપણે કબ્જે કરી લઇને અનુકૂલ સમય આવતાં સૂધી ત્યાં જ રહેવું, એ જ આપણામાટે વધારે સલામતી ભરેલું છે, કારણ કે, સિયાલકોટનો કિલ્લો ઘણો જ મજબૂત હોવાથી અને કિલ્લાના અંદરના ભાગમાં પણ પાણીની વિપુલતા હોવાથી જે ધાન્યના ભડાર ભરી રાખી કિલ્લાને બધ કરીને અદરથી લરીએ, તો પણ બાહ્યભાગમાના શત્રુએને આપણે બે વર્ષ હુકાવી શકીએ, એવી ત્યાંની પરિસ્થિતિ છે અહીંની સમસ્ત પરિસ્થિતિના સમાચાર આપવામાટે આવે જ એક રોકડો લખીને ચાર સિપાહોને કાબુલમાં સુલ્તાન ખાખર પાસે મોકલવાની મેં વ્યવસ્થા કરી રાખી છે અને તે પ્રમાણે તેઓ આવે સાંજ સૂધીમાં જ અહીંથી કાબુલ જવાને રવાના થઈ જશે ઇબ્રાહીમ લોદીસાથેના હવે પછીના જંગનો આધાર સુલ્તાન ખાખરની નવીન વ્યવસ્થાપર રહેલો હોવાથી જ્યાં સૂધી સુલ્તાન ખાખરનો જવાબ નહિ આવે, ત્યાં સૂધી સિયાલકોટમાં આપણે શાંતિમાં આપણા દિવસો વીતાડવાના છે, પરંતુ જો તે પૂર્વે ઇબ્રાહીમ લોદી અથવા દૌલતખાન કિંવા તેઓ જાનને મળીને આપણી છેડતી કરશે, તો કિલ્લામાં રહીને તેમને હુકાવી રાકાય એટલી કૌંજ તો ખુદાના કૃત્તવ્યથી આપણી પાસે છે અને જે કૌંજ જવાનો આપણાથી છૂટા પડી ગયા છે તેઓ પણ થોડા વખતમાં સિયાલકોટમાં આપણી સાથે આવી મળશે એટલે પછી ચિંતા કિંવા ભીંતિનું વિશેષ કારણ રહેશે નહિ આપણે અહીંથી આવતી કાલે છાવણી ઉપાડીને ખામદાદમાં જ સિયાલકોટ જવામાટે રવાના થઈશું અને લગભગ પંદર દિવસ જેટલા સમયમાં ત્યાં જઈ પહોંચીશું ખુદા આપણો મદદગાર થાઓ અને આપણી સઘળી મુશ્કેલી તથા તમત્તાઓ ખર આવે.”

આલમખાનની વાર્તાને શાંતિથી સાંભળી લીધા પછી કુમરપારાએ આલમખાનને અનુલક્ષીને ગલીરતાથી કહેવા માંડ્યું કે “ગરીબપરવર, હવે ઇબ્રાહીમ લોદીસાથેની ખીજ વારની લડાઈમાટે તેમ જ દૌલતખાન તથા ગાલખાનને શિકસ્ત આપવામાટે હિન્દોસ્તાનમાં સુલ્તાન ખાખરની પોતાની હાજરીની જ વધારે જરૂરત છે અને તેટલામાટે જો રૂઝામાં સુલ્તાન ખાખરને પોતાને જ અહીં બોલાવવામાટેનું દયાણ કરવામાં આવે અને તેમાટેના વાજખ સળખો ખતાવવામાં આવે તો તેથી મારી ધારણા પ્રમાણે વધારે ફાયદો થવાનો સંભવ છે, કારણ કે, આપ દિલ્લેર, દિલ્લેર, સૂરમાં અને કબી છે ખરા, પરંતુ દુનિયાના દાવપેચોથી તેમ જ તળસ્ખાથી અજાણ છે અને તેટલામાટે આપ નામદારના મદદગાર તરીકે સુલ્તાન ખાખર જેવા જમાનાના તળસ્ખાકાર અને હોશિયાર લડવૈયાની નેહાયત જરૂરત છે, એ હું ખીજ વાર પણ કહું છું તે ધ્યાનમાં રાખશો જો આપ નામદારની ઇચ્છા હોય, તો ચાર સિપાહો સાથે હું અને ગુલદામ પણ કાબુલ જઈએ અને ગમે તેમ કરીને સુલ્તાન ખાખર શાહને વળી પાછા એક વાર આ હિન્દોસ્તાનમાં લઈ આવીએ.”

“મારી પોતાની પણ છેલ્લા બે દિવસથી કાબુલ જવાની ખાહિશ થયા કરે છે; કારણ કે, મારા મનમાં એવો શક પચદા થઈ ગયો છે કે મારા પિદર જતનતનશીન થઈ ગયા છે અને થોડા દિવસ પહેલાં તેઓ મારા તથા કુમર પારાના જોવામાં આવ્યા હતા તે તેઓ પોતે નહોતા, પણ તેમની પાક રહ હતી, એવી મારા દિલમાં ધ્રુપી બસારત થયા કરે છે અને મારો એ શક મનિ લગાહમાં પહોંચ્યા વગર અને લાયી મારા પિદરના સમાચાર મેળવ્યા વગર કદાપિ નાબૂદ થઈ શકે તેમ નથી. કાબુલ જવાનું એક આ કારણ છે અને બીજું કારણ સુલ્તાન બાબરશાહને હિન્દોસ્તાનમાં લાવવાનું આવી મળ્યું છે એટલે કુમરપારા સાથે હશે તો મારી સફર સહલ થઈ જશે અને કુમરપારાને પણ મારો સંગાથ મળશે એટલામાટે મને પણ બે કુમરપારા સાથે જવાની આજ્ઞા આપશે, તો આપ નામદારનો મારાપર મોટો ઉપકાર થશે.” શુલ્હામે પણ અમુક એક વિશિષ્ટ કારણથી કુમરપારા સાથે કાબુલ તરફ જવામાટેની ઇચ્છા દર્શાવી

કુમરપારા તથા શુલ્હામના આ પ્રસ્તાવનું આલમખાન કાંઈ પણ ઉત્તર આપે તે પૂર્વે તેમના એ પ્રસ્તાવને સાંભળતાં જ નાદિરા પોતાના અભિ-પ્રાયને દર્શાવતી કહેવા લાગી કે “હુશીરા કુમરપારા અને બહુન શુલ્હામ, તમે ઔરતનત હોવા છતાં મારા ભાઈએની ગરબ સારીને તમેએ મારી મોઢી અસ્મતને જીવનું જોખમ વેડીને બચાવી છે અને ગઈ રાતે મારા સરતાજ ખાવિન્દની જન બચાવીને મારા સોહાગને કાયમ રાખી મને એહસાનના બોજથી એવી તો દબાવી દીધી છે કે આ એહસાનોનો બદલો મારાથી આ જિન્દગીમાં તો વાળી શકાય તેમ છેજ નહિ હવે આ જિન્દગીમાં હું તમારાથી છૂટી થવા નથી માગતી અને તેથી કાબુલ જવામાટે તમને રજા આપવાની મારી મારા સરતાજને ચોખ્ખી ના છે તમે અમારી પાસે હશે, તો ગમે તેવી આકૃતતા વક્તમાં પણ અમને તમારો સહારો મળ્યા કરશે અને અમારા દિવસો રમતાં, રમતા વીતી જશે સુલ્તાન બાબરશાહ પોતે જ હિન્દોસ્તાનમાં આવે એમ મારા ખાવિન્દ રક્ષામાં દબાણ કરીને લખશે અને શુલ્હામ, તારા પિદરના સમાચાર કૌંસ સિપાહો લેતા આવશે એટલે તે સમાચાર સાંભળીને તારા પિદરના ઇતકાલ વિશેનો તારો શક પણ નાબૂદ થઈ જશે એટલે આ કામોમાટે ખાસ તમારે જ કાબુલમાં જવાની જરૂર નથી મારી ખાહિશ આવી છે છતાં તમે જબર્દસ્તીથી જાઓ તો પછી મારાથી તમને અટકાવી શકાય તેમ નથી.”

કુમરપારા તથા શુલ્હામથી નાદિરાના પ્રેમ તથા આગ્રહનો તિરસ્કાર કરી શકાયો નહિ અને તેથી તેમણે કાબુલ જવામાટેના પોતાના વિચારને માંડી વાળ્યો તે જ દિવસે આલમખાને સુલ્તાન બાબરશાહના નામનો એક રક્કો લખી તેમાં પોતાના જયપરાજય તથા દૌલતખાન અને ગાજીખાનની નીચતાનો સવિસ્તર વૃત્તાંત જણાવીને તેમાં તેને પોતાને હિન્દોસ્તાનમાં આવવામાટે આગ્રહ કરી તે રક્કોને બંધ કરી ચાર સિપાહોને તે રક્કો બાબરને હથેલાથ પહોંચાડવામાટે રવાના કરી દીધા અને તેમની સાથે બીજા બે સિપાહોને મનિલગાહના દરૌગા જમાલુદ્દીનના સમાચાર લાવવામાટે મોકલ્યા કે જાઓ

મન્નિલગાહ સૂઝી નઘનેજ પાછા ફરવાના હતા. આ કાર્યથી સુક્ત થયા પછી પોતાના લશ્કરના કેટલાક ભાગને આગળ દશ ગાઉના કાસલાપર છાવણી નાખવા માટે રવાના કરીને રાત્રિનો સમય આલમખાને પૂરતો બદોળસ્ત રખાવીને વિશ્રાંતિમા વીતાવ્યો અને બામદાદમા ત્યાથી છાવણી બઠાવીને તે પોતાના આત્મીય જનો તેમજ બાકીના સૈન્યવિભાગ સહિત પ્રવાસમાં આગળ વધ્યો. આલમખાન સિયાલકોટ જવાનો હોવાથી જો અહીં સિયાલકોટનો અમે અમારા પાઠક તથા પાઠિકઓને કિમિત્ પરિચય કરાવીશું તો તે અપ્રાસંગિક તો નહિ જ કહેવાય

સિયાલકોટ નગર દિલ્લીથી લગભગ ૨૦૦ ગાઉના અંતરપર અને લાહોરથી ઉત્તર દિશામા લગભગ ૪૫ ગાઉના અંતરપર આવેલું છે એ નગર પાંડુરાજના પુત્ર નકુલ તથા સહદેવના મામા રાજ શાહ્યે વસાવ્યું હતું અને તેથી મહાભારતમા એ નગરનું અને એ નગરના રાજાનું નામ વર્ણવાયલું છે શાહ્ય અથવા શાહ્ય રાજની રાજધાની અત્યારના ઝંગ નામક જિલ્લામાં શુબરાંવાલા જિલ્લાની સીમાના નિકટમાં હતી અને તેનું નામ સાકલા હતું, એ પ્રમાણેનો ઉલ્લેખ પણ કેટલાક ઇતિહાસોમા મળી આવે છે ઇસ્વી સન્ ૬૫ અથવા ૭૦ માં રાજ વિક્રમાદિત્યના પુત્ર શાલવાને એ નગરની સુધારણા કરી હતી શાલવાનનું બીજું નામ રસાલૂ પણ હતું અને રસાલૂની રાજધાની સિયાલકોટ નગરી હતી અઘાપિ ખત્તબ પ્રાંતના પ્રત્યેક વિભાગના લોકો રસાલૂ વિષયક અનેક ઇતકથાઓ કહ્યા કરે છે રાજ હુદીએ રસાલૂનો પરાજય કર્યો હતો અને રસાલૂના મૃત્યુ પછી હુદી સિયાલકોટનો રાજા થયો હતો હુદી પછી સિયાલકોટનું રાજ્ય ૩૦૦ વર્ષ પર્યંત લૂકાટ તથા દુષ્કાળ આદિથી ઉગ્ગડવત્ થઇ ગયું હતું. ઇસ્વીસનની સાતમી શતાબ્દિમા જંખૂના રાજપૂતોએ સિયાલકોટ નગર અને તદનંતર્ગત સમસ્ત પ્રદેશપર પોતાનો અધિકાર કરી લીધો હતો, મુગલોના રાજત્વકાળમાં તે દેશ લાહોરના સુબાના એક ભાગ તરીકે હતો અને સિયાલકોટ એક સદર સ્થાન હતું એ પછી કેટલાક સ્વામીઓના હસ્તમા ગયા પછી ઇ સ ૧૮૧૦ માં લાહોરના મહારાજ રણજિતસિંહે સમગ્ર સિયાલકોટ જિલ્લાને પોતાના અધિકારમા કરી લીધો હતો અને ઇ સ ૧૮૪૯ માં ત્યાં અંગ્રેજોનો અધિકાર થયો હતો ક જે અઘાપિ વર્તમાન છે

આપણી નવલકથામાં વર્ણવાયેલી ઘટનાઓના સમયમા સિયાલકોટની આસપાસ લગભગ દોઢ ગાઉ જેટલા ઘેરાવાનો પથરનો બાવેલો રાજ શાલવાન અથવા રસાલૂનો બંધાવેલો એક બહુ જ મજબૂત કિલ્લો હતો અને તે દુર્ગ બહુધા અજેય મનાતો હતો, કારણ કે, કિલ્લાની દીવાલો ઘણી જ જડી હતી, કિલ્લામાં કૂવાઓની સારી સંખ્યા હોવાથી પાણીના દુષ્કાળનો ભય હતો જ નહિ, ધાન્ય ભરી રાખવામાટે ભૂગર્ભમા અત્યંત વિશાળ ભંડારોની યોજના કરાયેલી હતી અને કિલ્લાની આસપાસ એક ઘણી જ પહોળી તથા બહુ જ જડી ખાઈ ફેરેલી હતી અને તેમાં સદા સર્વદા પાણી ભરેલું રહેતું હતું એટલે શત્રુ ગમે તેવો અને ગમે તેટલો પ્રબળ હોય તો પણ તે સમયમાં એ કિલ્લાપર તેનાથી અચાનક આક્રમણ કરી શકાય તેમ હતું જ નહિ

કિલ્લામાં આવજવ કરવામાટે ચાર દિશામાં ચાર મોટા દરવાજા રખાયલા હતા અને બાઇપરના લાકડાના મજબૂત પૂલ ઉપર થઇને તે દરવાજામાં પ્રવેશ કરી શકાતો હતો. એ લાકડાના પૂલ એવા પ્રકારના બનાવેલા હતા કે જ્યારે આન શયક્તા હોય ત્યારે કિલ્લાની દીવાલોમાંથી તેમની સાથે જોડેલી સાકળોને ચંત્રદ્વારા ખેંચતાં પૂલ ઉપર ઉપડી આવતા હતા અને એવી રીતે પૂલ ઉચકાઇ જતા બહાર જવા આવવાનો માર્ગ સર્વથા બંધ થઇ જતો હતો. નગરમાં ધનાઢ્ય વ્યાપારીઓની સખ્યા સારી હોવાથી અને વ્યાપાર તથા ઉદ્યોગમાં પણ એ નગર આગળ વધેલું હોવાથી નગરની સમૃદ્ધિ પણ અન્ય નગરો કરતાં વિશેષ પરિમાણમાં હતી અને એ સર્વ કારણોથી એ નગરને તે સમયમાં પણ લાહોર જેટલું જ મહત્વ અપાતું હતું. આલમખાન લાહોરમાં વધારે રહ્યો નહોતો, પરંતુ સિયાલકોટમાં પૂર્વે કોઇ કારણવશાત્ એક વર્ષ જેટલો સમય વીતાડી આવ્યો હતો અને તેથી સિયાલકોટની સુરક્ષિતતા તથા ઉત્તમતાને તે બરાબર જાણતો હોવાથી અત્યારના કટાકટીના સમયમાં સિયાલકોટને જ પોતાનું નિવાસસ્થાન બનાવવાનો તેણે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો હતો.*

અસ્તુ ઉપર્યુક્ત સ્થાનને લાગ્યા પછી આલમખાન કોઈ દિવસ આઠ ગાઉ, કોઈ દિવસ દશ ગાઉ તો કોઈ દિવસ બાર ગાડની મજિલ મારતો બરાબર ઓગણીસમે દિવસે સિયાલકોટની સીમામાં આવી લાગ્યો. સિયાલકોટમાંના દૌલતખાનના પ્રતિનિધિને આલમખાન તથા દૌલતખાન વચ્ચે ઉદ્ભવેલા વૈર-ભાવના સમાચાર મળી ગયેલા હોવાથી પ્રથમ તો તેણે આલમખાનને સિયાલકોટમાં આવતો અટકાવવાના પોતાથી બની શકતા સર્વ પ્રયત્નો કરી જોયા અને પોતાનો સપૂર્ણ વિરોધ દર્શાવ્યો, પરંતુ આલમખાન પોતાના સૈન્ય સહિત નગરમાં પેસી આવેલો હોવાથી અને તેના સૈન્ય સાથે બાય લીડવા જેટલી શક્તિ પોતામાં ન હોવાથી દૌલતખાનનો પ્રતિનિધિ છેવટે પોતાના પક્ષના મનુષ્યોને લઇને સિયાલકોટમાંથી લાહોર જવામાટે ચાલ્યો ગયો અને સિયાલ-

* ઇ. સ ૧૮૫૭ ના બળવાના સમયમાં સિયાલકોટ ઇંગ્લીશની દેશી સેના બળવાખોર થઇ હતી અને તે સેનાના સૈનિકોએ ચૂરોપીયન અધિકારીઓને મારી નાખ્યા હતા, દફતરને બાળી નાખ્યું હતું, બળનો લડી લીધો હતો અને કચડીઓને છોડી મૂક્યા હતા. થોડા દિવસ તેઓ આખા જિલ્લાના માલિક બની બેઠા હતા, પરંતુ ત્યાર પછી સત્વર જ અંગ્રેજોએ તેમને નસાડીને ત્યાં પાછો પોતાનો અધિકાર જમાવી લીધો હતો. એ બળવાના સમયમાં કેટલાક અંગ્રેજોએ શાલવાનના કિલ્લામાં આશ્રય લીધો હતો, પરંતુ ત્યાર પછી કિલ્લાને તોડી નાખવામાં આવ્યો હતો. કિલ્લાનું અત્યારે અસ્તિત્વ ન હોવા છતાં સિયાલકોટ નગરના મધ્ય ભાગમાં પુરાણા કિલ્લાની એક નિશાની બચેલી છે કે જેને અદ્વાપિ લોકો શાલવાનના કિલ્લાના નામથી ઓળખે છે એવી બીજી નિશાનીઓ નગરના બાહ્યભાગમાં પણ વિસ્તરેલી દેખાય છે. અર્થાત્ ઇ. સ ૧૮૫૭ સૂધી એ કિલ્લો સારી સ્થિતિમાં હતો, તો પછી આપણી નવલકથાના સમયમાં એ કિલ્લો ઘણી જ સારી અને સુદૃઢ સ્થિતિમાં હોય એ તો સર્વથા સ્વાભાવિક જ છે, કારણ કે, આપણી નવલકથાનો સમય ઇ. સ ૧૮૫૭ થી લગભગ ૩૨૫ વર્ષ પૂર્વનો છે.

કોટમાં આલમખાને પોતાના સંપૂર્ણ અધિકારની સ્થાપના કરી દીધી આલમખાનની આ ધૃષ્ટતાના સમાચાર દૌલતખાનને મળતા ક્રોધથી તે લાલ પીળો થઈ ગયો અને તેણે આલમખાનપર ચઢાઈ કરીને તેને મારી નાખવાના અથવા તો નસાડી મૂકવાના બે મહિનામાં બે વાર પ્રયત્ન પ્રયત્નો કર્યા; પરંતુ તેના એ પ્રયત્નો નિષ્ફળ થવાથી આલમખાન સિયાલકોટમાં આનન્દપૂર્વક પોતાના દિવસો વીતાડવા લાગ્યો ત્યારપછી દિલ્લીથી પાછા ફરેલા ગાંજીખાને પણ આલમખાનને સિયાલકોટના કિલ્લામાંથી બહાર કાઢીને તેની તથા તેની આત્મીય વ્યક્તિઓની પાયમાલી કરી નાખવામાં તેના પોતાના પ્રયત્નોમાં કશી પણ કચાશ રાખી નહિ, પરંતુ આલમખાનપર અને નાદિરાખાનમપર પરમેશ્વરની સંપૂર્ણ કૃપા હોવાથી અને કિલ્લામાં અન્નસામગ્રી બે વર્ષ સૂકી ચાલે તેટલી ભરેલી હોવાથી ગાંજીખાનના પ્રયત્નો પણ વ્યર્થ થયા અને આલમખાન, નાદિરા, શુલ્કદામ તથા ઠંમરપાસા આદિ તેની પ્રતિપક્ષિણી વ્યક્તિઓનું તેનાથી કાઠ પણ અનિષ્ટ કરી શકાયું નહિ આવી રીતે કેટલાક મહિના વીતી ગયા અને સફર મહિનાની લગભગ દશમી કે બારમી તારીખે પંજબમાં સર્વત્ર એવા સમાચાર વાયુ પ્રમાણે વિસ્તરી ગયા કે “સુલ્તાન બાબર સફર મહિનાની પહેલી તારીખે કાબુલથી પોતાની જળમરી ફ્રોન સાથે હિન્દોસ્તાનપર પાંચમી વારની ચઢાઈ કરવામાં નીકળી ચૂક્યો છે અને તે થોડા વખતમાં જ પંજબની સરહદમાં આવી પહોંચશે” પંજબના લોકોને ભારતવર્ષના બાવિગગનમાં એક પ્રયત્ન યુદ્ધના મેચોનું દર્શન થવા લાગ્યું અને તેથી કેટલાક લોકો અસાત પણ થઈ ગયા.

હવે પંજબમાં સુલ્તાન બાબરના આગમનના બે સમાચાર આવ્યા હતા તે સત્ય હતા કે અસત્ય હતા અને બે તે સમાચાર સત્ય હોય તો બાબરના આગમનની ઘટના કેવી રીતે અને શા કારણથી બની હતી એ વિષયનું હવે આપણે અવલોકન કરવાનું છે; કારણ કે, કાબુલમાંથી બાબરના સસૈન્ય પ્રયાણની ઘટના તો સર્વથા સત્ય જ હતી.

* * * *

આલમખાન અથવા અલાઉદ્દીનનો રુક્ષ લઈને આવેલા પોતાના ફ્રીજ સિપાહોનાં મોઢાથી તેમ જ રુક્ષના વાચનથી આલમખાનના દિલ્લીની સાત દિવસની સુલ્તાની ભોગવ્યા પછી અચાનક થયેલા પરાજયની તેમ જ દૌલતખાનની બેવકાઈ તથા દગબાજીના સમાચાર સાંભળી તથા જાણીને અત્યારસૂધી મદિરાપાન, ગાંનતાન તથા ઉદ્ધાનવિહાર આદિ વિલાસોમાં લથીપથી રહેલો સુલ્તાન બાબર ગદ્ગલતના ખાખમાં એકદમ બેહાર થયો અને તે ક્ષણે જ હિન્દોસ્તાનપર પાંચમી વાર ચઢાઈ કરવાના નિશ્ચયપર આવી લાગ્યો. બે તેનો સર્વથી વિશેષ કાઠ પણ મનુષ્યપર કોપ થયો હોય, તો તે દૌલતખાન અને તેના સાહબજદા ગાંજીખાનપરનો જ કોપ હતો; કારણ કે, તેની હિન્દોસ્તાનપરની ચોથી વારની છેલ્લી ચઢાઈના સમયમાં દૌલતખાન તથા ઇબ્રાહીમ લોદીના પરસ્પર વિચ્છેદના પ્રસંગે તેણે દૌલતખાનને એટલી બધી સહાયતા આપી હતી કે તેની સહાયતાના પરિણામે જ દૌલતખાન પંજબની સ્વતંત્ર આદરાહી જેવી સૂબેદારીને ભોગવવાના ભાગ્યને પ્રાપ્ત કરી શક્યો હતો અને

ઇબ્રાહીમ લોદીના અત્યાચારોથી મુક્ત થઈ શક્યો હતો; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ આલમખાનને બાબર પાસે મોકલનાર પણ તે જ હતો અને હવે તે આલમખાનનો પાંકો વિરોધી થઈ ગયો હતો એ કારણથી ઇબ્રાહીમ લોદી કરતા પણ દૌલતખાન તથા ગાજીખાનને શિક્ષિત આપવામાટે તેવું મન વિશેષ અધીર બની નય તો તે સ્વાભાવિક જ હતું અધૂરામાં પૂરું પોતાના સિપાહોના મુખથી તેણે એવી વાર્તા પણ સાંભળી કે “દૌલતખાન આજકાલ એટલો બળ મગર થઈ ગયો છે કે સુલ્તાન સલામતના મુકાબલામાં ઊભા રહેવામાટે તે ડાબી બાજુ અને જમણી બાજુ બે તલ્વારો બાધવા લાગ્યો છે અને એકને બદલે કરમરે બે તલ્વારો લટકાવીને લોકોને તે પોતાની બમણી તાકતનો બાસ કરાવતો અને ગમે તેમ બકતો ક્યારે કરે છે” આ વાર્તાના અવલુથી બળતા અશ્વિની નવાબામા ધૃત હોમાયુ અને સુલ્તાન બાબરે પોતાના અફસરજંગને બોલાવીને જેમ બને તેમ ઊતાવળથી કૌજને તૈયાર કરીને હિન્દોસ્તાનપર પાંચમી વારની અઢાઈમાટેની તૈયારીઓ કરવાનો હુકમ કર્માવી દીધો. આર પાંચ દિવસમા કૌજ તૈયાર થતાં અને કાબુલની વ્યવસ્થાનુ કાર્ય સમાપ્ત થતા હિન્દી સન ૮૩૨ ના સફર મહિનાની ૧લી તારીખ અને શુક્રવારને દિવસે (સવત્ ૧૫૮૨ના માર્ગશીર્ષ માસની પૂર્ણિમા અથવા ઇ સ ૧૫૨૫ ના નવેમ્બર માસની ૧૭ મી તારીખે) સુલ્તાન બાબર પોતાની કૌજને તથા પ્રવાસમાં પોતાના મનોરંજનમાટે કેટલાક શાયરો-કવિઓ-ને પણ સાથે લઈને હિન્દોસ્તાનમાં આવવામાટે કાબુલમાંથી નીકળી ચૂક્યો.

સુલ્તાન બાબર પ્રવાસમાં પણ મહિરાપાનના વિલાસમાં, શાયરોસાથેના વાણીવિનોદમાં અને ગેંડાના શિકાર આદિમાં બહુ સમય વીતાડતો હોવાથી તેનાથી પોતાની ધારણા કરતા બહુ જ અલ્પ માર્ગ કાપી શકતો હતો અને તેથી હજી તો તે કાબુલથી પંજબ સૂઝીના માર્ગના તૃતીય ભાગને પણ બાકે જ કાપી આવ્યો હશે એટલામાં તો આવતા જતા બીજા મુસાફરોના મુખથી બાબરની હિન્દોસ્તાન તરફની કૂચના સમાચાર પંજબમાં સર્વત્ર વિસ્તરી ગયા અને તે સમાચાર સાંભળીને દૌલતખાન તથા ગાજીખાન સાવધાન થયા તેમજ આલમખાનના હૃદયમા આશા તથા ઉત્સાહનો નવીનતાથી આવિર્ભાવ થયો. માર્ગમાં એક બે વાર બાબરની પ્રકૃતિ પણ બગડી અને તેથી પણ કૂચમાં કેટલાક વિલબ થયો. બાબર કાબુલમાંથી નીકળ્યો તે વેળાએ તેનો શાહનહે હુમાયૂંન અફઘાનમાં હતો અને તેને બાબરે પોતા સાથે તેની કૌજને લઈને આવી મળવામાટેનો સંદેશ કહાવી દીધો હતો એટલે ડિસેમ્બર મહિનાની ત્રીજ તારીખે તે પણ પોતાની કૌજ સાથે આવીને માર્ગમા જ બાબરને મળી ગયો અને તેથી બાબરના સૈન્યબળની વિશેષ વૃદ્ધિ થઈ ડિસેમ્બરની સોળમી તારીખે સિન્ધુનદને ઓળંગીને સિયાલકોટના હુગરોની ધારપર થઈને તે આગળ વધ્યો અને તે સમયનો શીયાળો અતિશય બરફર હોવાથી તળાવો તથા ઝરણાંના પાણી જામી ગયેલા હોવા છતાં પણ બાબરની કૌજ એક નિમેષ માત્રને માટે પણ આગળ વધતી અટકી નહિ. અતે સુલ્તાન બાબર નિર્વિદ્ધ સિયાલકોટમા આવી પહોંચ્યો અને ત્યાં કૌજને, છાવણી નાખવાનો હુકમ આપીને તે પોતે આલમખાનનો મેહમાન થઈને મેહમાનદારીના ઉપભોગને ભોગવવા લાગ્યો. હવે પછી -

બાબરે હિન્દોસ્તાનમાં આવીને ત્યાં ચમત્કારો કરી બતાવ્યા હતા તે આપણે જાણીએ છીએ

પ્રકરણ ૧૫ મું

બાબરની યુદ્ધિમતા

એક દિવસ અને એક રાત્રિ સપૂર્ણ વિશ્રાંતિમાં લીતા આ પછી બીજા દિવસના પ્રભાતમાં બાબર સિયાલકોટમાંના આલમખાનના મહાલયમાંના બેઠકખાનામાં આલમખાન, હુમાયૂં તથા પોતાના બે અફસરજો સાથે કાવાને ધન્સાફ આપતો આનંદમાં બેઠો હતો અને કદાચિત્ તે મદિરાની માગણી કરે તો તત્કાળ આપી શકાય એટલામાટે બે બાદીઓ મદિરાની સુરાહી તથા જમને એક મેજપર તૈયાર રાખીને હુકમની વાટ જોતી બેસી હતી તેવામાં આલમખાનના હાથમાં આવી ગયેલી સુલ્તાની પાછી તરતજ તેના હાથમાંથી સરી અથવા નીકળી જવા વિશેની વાત નીકળી એટલે તે પ્રસંગે બાબર ગંભીરતાથી પોતાના વિચારોને દર્શાવતો આલમખાનને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કે -

“સારા કાયદા અને સારી ફૌજ એ કોઈ પણ રાજા અથવા સુલ્તાનના રાજ્યના મજબૂત પાયા ગણાય છે જે રાજા અથવા બાદશાહની ફૌજ સારી નથી હોતી તેના કાયદા પણ સારા નથી હોતા અને જેની ફૌજ સારી હોય છે તેના કાયદા પણ સારા હોય છે અલગે કાયદાના વિવેચનનો પ્રસંગ ન હોવાથી હું કેવળ ફૌજનું વિવેચન કરવા માગુ છું, કારણ કે, તમારી શિકસ્ત કેવળ તમારી બાહ્ય ફૌજના કારણથી જ થયેલી છે કોઈ પણ રાજા અથવા બાદશાહને પ્રસંગ અનુસાર ઉપયોગમાં આવી શકે તેવી ફૌજ ચાર પ્રકારની હોય છે અને તે આ પ્રમાણે - પોતાની ફૌજ, બાહ્ય ફૌજ, મદદગાર ફૌજ અને મિત્ર સેના. એમાંથી પોતાની ફૌજ એટલે શું એ તો સર્વ ડોઈ જાય છે, અર્થાત્ પોતે પગાર આપી કવાયદ વગેરે શીખવીને જે ફૌજને હમેશા પોતાના ઉપયોગમાટે તૈયાર રાખવામાં આવે છે તે પોતાની ફૌજ કહેવાય છે, જે વેળાએ યુદ્ધનો પ્રસંગ આવી પડે તે વેળાએ બીજા કોઈ રાજા કે બાદશાહના સૈનિકોને તે સમય પૂરતો પગાર આપીને લાવવામાં આવે છે અથવા તો કોઈ કારણથી સામા પક્ષના ગમે તેવા લોકો સૈનિક તરીકે આપણી ફૌજમાં આવી ભેળાય છે તે ફૌજ બાહ્ય કહેવાય છે, પોતાના મિત્ર રાજા અથવા સરદાર પાસેથી પ્રસંગ પૂરતી કુમક અથવા મદદ માગીને જે ફૌજ લવાય છે તે ફૌજ મદદગાર ફૌજના નામથી ઓળખાય છે અને ઉપર્યુક્ત જે કોઈ પણ બે પ્રકારની ફૌજો એકત્ર થયેલી હોય છે તે મિત્ર સેના કહેવાય છે આ ચાર પ્રકારની ફૌજમાંની બીજા પ્રકારની એટલે કે બાહ્ય ફૌજ નિરુપયોગી હોવા સાથે બાધા કરનારી પણ હોય છે, એ ખાસ કરીને ધ્યાનમાં રાખવાનું છે અને તેથી જે કોઈ પણ હાકિમ આવા પ્રકારની બાહ્ય ફૌજ પર જ આધાર રાખીને બેસી રહે છે તે હાકિમની હુકમત કદાપિ નિર્ભય રહી શકતી નથી, કારણ કે, એવા પ્રકારની સેનામાંના મનુષ્યો મહત્વાકાંક્ષી હોય છે, કવાયદ વગેરે સારી રીતે શીખેલા નથી હોતા અને તેમનામાં

વધારે ઉપદ્રવ કરનાર થઇ પડે છે અને તે આપણા પોતાપર જ ક્યારે અને કય ધડીએ ઉલટી વડશે એનો કશો પણ નિયમ હોતો જ નથી, કારણ કે, તે કૌનના લોકો એકતાના સૂત્રથી બધાયલા હોય છે અને તેમનાપર અધિકાર ખીજનો હોય છે. બાહૂતી કૌનની હાલત એવી હોતી નથી એટલે કે કૃતક મળ્યા પછી તેમના હાથથી કોઇ પણ પ્રકારનો ઉપદ્રવ થતા ધણો વખત લાગે છે; કારણ કે, તેમ નામા એકતાનો અભાવ હોય છે અને તેઓ પોતે બિન્ન બિન્ન પ્રકારના હોઇને કેવળ પૈસાપર નજર રાખીને જ જંગના મયદાનમાં આવેલા હોય છે, અર્થાત્ તેમનાપર આપણા એક અકસરને આપણે નીમી દંધએ એટલે પછી ઉપદ્રવ મચાવવાની તાસ્ત બહુધા તેમનામાં રહેતી નથી. બાહૂતી સૈનિકો ખીજણ અને આળસુ હોવાથી જ તેટલા પૂરતું તેમના હાથથી નુકસાન થાય છે, પરંતુ મદદગાર કૌનમાના જગીઓ ચાલાક તથા બહાદુર હોવાથી તેમની ચાલાકી તથા બહાદરી જ આપણામાટે નુકસાન કરનારી થઇ પડે છે આ કારણોથી અત્યાર સુધીમાં જે જે વિચારશીલ તથા બુદ્ધિમાન રાજાઓ, સુલ્તાનો તથા બાદશાહોં થઇ ગયા છે તેમણે આ બંને પ્રકારના સૈન્યોનો પોતાના લાભમાટે કદાપિ ઉપયોગ કર્યા નથી, કિન્તુ તેમણે સદાસર્વદા પોતાના સૈન્યબળપર જ આધાર રાખેલો છે, કારણ કે, ખીજના બળથી મેળવેલો જય તે જય નથી અને તેથી ખીજની સાદા-ચતાથી જય મેળવવા કરતા પોતાના સૈન્યના બળથી પરાજય મેળવવો એ જ વધારે સારું છે, એ તરવને તેઓ સારી રીતે જાણતા હતા.”

સહાયક સૈન્ય વિશે બાબરના આવા અભિપ્રાયને જાણીને તેનો શાહબંદો હુમાયૂંન પોતાના પિતાને અનુલક્ષીને કહેવા લાગ્યો કે “કિબ્લગાહ, મદદગાર કૌન આવી રીતે જો નુકસાન કરનારી જ હોય, તો તો આલમખાને આપ નામદારને આપણી કૌન સાથે પોતાની મદદે બોલાવ્યા છે, એ એમની મોટી ભૂલ થયેલી છે એમ જ કહી શકાય.”

“બેશક, મને પોતાની મદદે બોલાવવામા આલમખાનની ભૂલ જ થયેલી છે, કારણ કે, ઇબ્રાહીમ લોદી સાથેની લઢાઇમાં આપણે વિજય થયા પછી જો આપણે આલમખાનને ડહાવી દંધએ અને આપણે પોતે જ હિન્દોસ્તાનનાં તાલે તખ્તના માલિકો મુખ્તાર બની બેસીએ તો આલમખાનથી જરાપણ ચૂ કે આ કરી શકાય તેમ નથી, એ તો કોઇ પણ કહી શકે તેમ છે ગરજ કે, આવી હાલતમા આવી પડતું એ જ એક જીતવું નુકસાન છે. પરંતુ મારો હજી હિન્દો-સ્તાનનાં તાલેતખ્તને પચાવી જવાનો વિચાર નથી અને તેટલામાટે આલમખાનને મારાથી ડરવાનું કશું પણ કારણ છે જ નહિ.” બાબરે ખરેખરી બાબત જાણાવી દીધી.

“આપ નામદાર સુલ્તાનની આ ફિદવી તરફની આવી લાગણીને જોઇને જો આ ફિદવી પોતાને બખ્તાવર માને તો તેમા નવાઈ જેવું કંઈ પણ નથી હુનિયામા દરેક નિયમનો જેમ એક અપવાદ હોય છે તેવી રીતે મદદગાર હાકિમ અને તેની કૌન નુકસાન કરનાર હોવા છતાં આપ નામદાર અને આપની કૌન મારામાટે કાયદો કરનાર હોવાથી અપવાદરૂપ છે અને એમાટે હું આપ નામદારને ધન્યવાદ આપુ છું” આલમખાને સમયસૂચકતાથી બાબરને ઉદ્દેશીને

મશંસાત્મક ઉદ્દગારો કાઢ્યા અને ત્યાર પછી પૂછ્યું કે: “ન્યારે આપ નામદારે ત્રણ જાતના સૈન્યોનું વિવેચન કરી સંભળાવ્યું છે તો હવે મિત્ર સૈન્યની બચંકર-તાને પણ દર્શાવશો કે કેમ?”

એના ઉત્તરમાં ખાખર કહેવા લાગ્યો કે “જે કૌનમાં કેટલાક સિપાહીઓ પોતાની જાતના તેમ જ પોતાના દેશના હોય છે તેમ જ કેટલાક સિપાહીઓ બીજી જાતના તથા બીજા દેશમાંથી પગારદાર તરીકે લવાયલા હોય છે તે સૈન્ય મિત્ર સૈન્યના નામથી ઓળખાય છે હવે મદદે ખોલાવેલી બીજા હાકિમની કૌન અને પરકીય પગારદાર કૌન એ બંને કરતાં આ મિત્ર સૈન્ય જો કે સારું હોય છે; છતાં પણ પોતાની જાતના અને પોતાના દેશના સૈન્ય કરતાં આ મિત્ર સૈન્ય બહુ જ નકારુ છે, એમાં તો કોઈ પણ પ્રકારનો સરાય છે જ નહિ અને એનાં પણ ઇતિહાસમાં અનેક ઉદાહરણો નોંધાઈ ગયાં છે મારા કથનનું તાત્પર્ય એ જ છે કે પોતાનું સૈન્ય જ્યાં સૂધી સુવ્યવસ્થિત ન હોય ત્યાં સૂધી કોઈ પણ હાકિમ અથવા સુલ્તાન નિર્ભય રહી શકતો નથી અને એટલામાટે જ વિચારશીલ તથા ખુદ્દિમાન લોકો પરાપૂર્વથી એમ કહેતા આવ્યા છે કે હાથમાં સત્તા હોવા છતાં તે સત્તાનો પાયો પરકીય સૈન્યનો બનેલો હોય એના જેવી બીજી કોઈ પણ અસ્થિર તથા શોચનીય ઘટના હોવાનો સંભવ છે જ નહિ પોતાની પ્રજા અને પારકી પ્રજા વચ્ચે જે ભેદ રહેલો હોય છે તે ભેદના કારણથી પરકીય પગારદાર સૈન્ય અને મદદગાર સૈન્ય એ બંને સૈન્યો સર્વથા હાનિકારક છે હવે પોતાના સૈન્યને પણ કેવા પ્રકારનું શિક્ષણ આપવાની આવશ્યકતા હોય છે અને તેને કેવા નિયમમાં રાખવાની અગત્ય હોય છે, એ પણ વિચારણીય વિષય છે, પરંતુ અત્યારે સમયનો અભાવ હોવાથી એ વિષયની ચર્ચાને કોઈ બીજા સમયપર મુલતવી રાખીને હું અત્યારે બીજા કેટલાંક અગત્યના કાર્યોની વ્યવસ્થા કરવા ઇચ્છુ છું” આવી રીતે ચાર પ્રકારના સૈન્યોનું સમયાનુસાર ચર્ચાચોગ્ય વિવેચન કરીને પોતાની ખુદ્દિમત્તાનો પરિચય કરાવ્યા પછી ખાખરે આલમખાનને ગણીરતાથી પૂછ્યું કે “આવી ચર્ચાઓ અવકાશના સમયમાં થતી રહેશે, અત્યારે આવી ચર્ચાઓમાં સમય વીતાડવાની આવશ્યકતા નથી, કારણ કે, અત્યારે તો હું પોતે ખુસુસન જે કામમાટે આવી ચલાવીને કાબુલથી હિન્દોસ્તાનમાં આવ્યો છું તે કામને અનંત સૂધી પહોંચાડવાની જ જુસ્સુરત છે અને તેથી હું તમને પૂછવા માગુ છું કે અત્યારે અહીંનો મામલો કેવા પ્રકારનો છે અને પ્રથમ આપણે શું શું કરવાનું છે?”

“જહાપનાહ, આપણા જુસ્સુસો અત્યાર સૂધીમાં જે બળેલા હતા છે તે બળેલાના આધારે મારા જણવામાં આવી શક્યું છે કે દૈલતખાન અને તેનો સાહબખ્તો ગાજખાન તેમની ચાખીસ હજારની કૌન સાથે લાહોર પાસે રાખી નદીના કિનારાપર છાવણી નાખીને પડ્યા છે, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ દૈલતખાન તો આજકાલ કમરે જે તલ્વારો લટકાવીને આપ નામદારને જેર કરવા માટેની એવી ડીંગો હાક્યા કરે છે કે હવે તો તેનો એ ગુસ્સર અમારાથી જરા પણ જોઈ શકતો નથી આ કારણથી પ્રથમ તો દૈલતખાન તથા ગાજખાનના તકબ્બુરને તોડવાની મારા વિચાર પ્રમાણે ખાસ જુસ્સુરત છે; પછી તો જેવો

આપ મુરખીનો વિચાર.” આલમખાને અતિશય વિનીત ભાવથી પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

“કુલાનોરનો સૂબેદાર મહમદઅલી અને વસૂલાતખાતાનો અધિકારી ખાન હુસેન પોતાની ફૌજ સાથે આપણને આવી મળ્યા છે એટલે મગસ્ટર દૈવતખાન તથા તેના સાહુબનદા ગાજીખાનના તકબ્બુરને તોડવાના કામમાં જરા પણ વિલબ થવાનો નથી હું આજેજ અહીંથી ફરવા માગુ છું અને તમને પણ મારી સાથે આવવામાટે તૈયાર થવાની અત્યારથી જ સૂચના આપી મૂકુ છું” બાબરે દૈવતખાન તથા ગાજીખાનપર તે જ દિવસે ચટ્ટી જવામાટેનો પોતાનો દૃઢ વિચાર દર્શાવી દીધો.

બાબરની આજ્ઞાથી મંયાનહ પછી સેના પ્રયાણમાટે તૈયાર થઈ ગઈ અને સિયાલકોટના રક્ષાલુમાટે કેટલાક સૈન્યને રાખીને બાકીના સૈન્ય સહિત બાબર તથા આલમખાન લાહોર તરફ જવાને પ્રયાણ કરી ગયા.

~ * ~ * ~ *

બાબર જ્યારે આલમખાન તથા પોતાના સૈન્ય સહિત લાહોર પાસે આવી પહોંચ્યો ત્યારે ત્યાં તેને એવા સમાચાર મળ્યા કે ‘આપ નામદારના પં-નખમાં આવવાના સમાચાર મળતાંની સાથે જ દૈવતખાન અહીંથી મલોતના કિલ્લામાં નાસી ગયો છે અને ગાજીખાન તેની સાથે છે કે ક્યાંક અન્યત્ર પલાયન કરી ગયો છે એની અમને ખરાબર ખબર નથી’ આ સમાચાર સાંભળીને આદેશાહે એટલે કે બાબરે પોતાના અમીરો તથા અફસરોને બોલાવીને એવી આજ્ઞા આપી દીધી કે “તમે અહીંથી એકદમ નબો અને દૈવતખાન તથા ગાજીખાનને ક્યદ કરી લ્યો, પરંતુ ધારો કે તમારાથી કિલ્લામાં ન પહોંચી શકાય અને દુશ્મનો કિલ્લાના દરવાજા ખંધ કરી લે, તો તમે કિલ્લાને ઘેરી લેજો અને એવો સખ્ત નખતો રાખજો કે કિલ્લામાંથી કોઈ આદમનહ તો શું પણ કોઈ હરિન્દો કે પરિન્દો પણ બહાર નીકળી ન શકે, ખાસ કરીને દૈવતખાન તથા ગાજીખાન તો ફરાર ન જ થવા જોઈએ હું પણ તમારી પાછળ એક કે બે દિવસમાં જ ત્યાં આવી પહોંચીશ”

આવી રીતે પોતાના અમીરો તથા અફસરોને ફૌજ સાથે રવાના કર્યા પછી ખીજે દિવસે બાબર પોતે પણ વાહન ગામ પાસે નદી બતરીને બે મંજિલો કરી મલોતના કિલ્લા પાસે જઈ પહોંચ્યો. કિલ્લાથી અડધા ગાડના અંતરપર તેણે ધાવણી નખાવી અને પ્રથમથી જ ઘેરાયલા કિલ્લામાંના લોકોને ધમકાવવા, લાલચમાં નાખવા તથા આશ્વાસન આપવામાટે કિલ્લામાં બે ત્રણ માણસોને મોકલી દીધા, તેમજ કિલ્લાને ચારે તરફથી તપાસીને ન્યાં આવશ્યકતા હતી ત્યાં મોરચા પણ લગાવી દીધા. કિલ્લામાંના લોકો બાબરની લઢાઈમાટેની તૈયારીને જોઈને એટલા બધા ગભરાઈ ગયા અને દૈવતખાન પણ એટલો બધો ભયભીત તથા ગર્ભગભિત થઈ ગયો કે તેણે પોતાના એક પ્રતિનિધિને મોકલીને બાબરને એમ કહેવડાવ્યું કે “ગાજીખાન તો અમે સઘળાને ત્યાગીને ક્યાંક પડડોમાં આલ્યો ગયો છે અને હવે જો અમારા ગુનાહોની અમેને મોઆફી આપવામાં

આવે અને અમોને જનની અમાન મળી જાય, તો અમો ગુલામ તરીકે હુજરે વાલાના કદમોમા હાજિર થઈને કિલ્લો સોંપી દેવામાટે તૈયાર છીએ ”

દૌલતખાનનો આ સદેશો સાંઝળીને બાબરે પોતાના દરબારના એક અમીર ખાન ખીરનને એવો હુકમ કરાવ્યો કે “તમે દૌલતખાન પાસે જાઓ અને તેને કહો કે જે જે તલ્વારોને તે મને મારી નાખવામાટે પોતાની કમરે લટકાવતો હતો તે બંને તલ્વારોને પોતાના ગળાની આસપાસ બાંધીને જે મારી પાસે આવશે તો તેના ગુનાહોની તેને મોઆફી મળશે અને તેની જાત પણ તેને બખ્શવામાં આવશે ”

ખાન ખીરને બાબરનો એ સદેશો કિલ્લામાં જઈને દૌલતખાનને સંબોધ્યો અને ગબરાયલા દૌલતખાને બાબરની એ આજ્ઞાનો તત્કાળ સ્વીકાર કરી દીધો અર્થાત્ દૌલતખાન પોતાની બંને તલ્વારોને પોતાના ગળાની આસપાસ બાંધીને ખાન ખીરન સાથે બાબરની ઊવણીમા આવ્યો, પરંતુ ત્યાં આવ્યા પછી ગોઠણમંડીયે ગુલામ પ્રમાણે બેસવામાટે જરાક આતાકાની કરવા લાગ્યો એટલે બાબરે પોતાના ગુલામોને હુકમ કરાવ્યો કે “આના પગોને ખેંચીને ગોઠણમંડીયે બેસાડી દો ” ગુલામોએ તેને બળાત્કારે ગોઠણમંડીયે બેસાડી દીધો એટલે પછી બાબર તેને સમોાધીને તિરસ્કારવ્યજક બાવથી કહેવા લાગ્યો કે “દૌલતખાન, એકવાર મેં તને ‘પિદર’ કહીને બોલાવ્યો હતો, તારી ઇચ્છા કરતાં પણ મેં તારી વધારે ઇજ્જત અને તાજમ કરી હતી, તારા પુત્રોને મલખાનના દરવાજાની ધૂળ ચાટવાથી બચાવ્યા હતા, તારા ખિદમતગારોને તથા તારી ચૌરસોને ઇશ્રાલીમ લોદીની ક્યદથી છોડવ્યા હતા, તાહતારખાની માલિકીની ત્રણ કરોડની જગીર તારા હાથમા સોંપી હતી અને આલમખાનને પણ મેં તારી બલામણથી જ મદદ આપી હતી, તો હવે કહી દે કે મેં એકું તે તારું શું બગાડ્યું હતું કે જેથી મારી સાથે લડવામાટે તારે પોતાની કમરે એકને બદલે બળે તલ્વારો બાંધવી પડી, તું લશ્કર લઈને મારાપર દુટ્ટી પડવાને તૈયાર થયો અને આટલો બધો કુતર જગાવી દીધો ? આના કેરતા વધારે એહસાનફરામોશી અને નમસ્કહરામી બીજી કંઈ હોઈ શકે તેમ છે ? બોલ, બોલ, તારી જખાનને બોલ અને કાંઈક તો જવાબ આપ ”

દૌલતખાન લગ્ગતથી અર્ધમૃત જેવો થઈ ગયો અને નીચી દૃષ્ટિથી કંપતો કંપતો કહેવા લાગ્યો કે “જરીબપરવર અને રહમદિલ મુસ્તાન, આપે મારા પર ધણા ધણા એહસાનો કરેલા છે છતાં હું એહસાનફરામોશા તેમજ નમસ્કહરામ થયો છું અને તેટલામાટે આપ નામદાર આગળ અત્યારે જખાનને બોલતા પણ હું શર્માઈ છું, ગયરતથી મરી જઈ છું, એટલામાટે મારાપર રહમ કરો, મને મારા ગુનાહોની મોઆફી આપો અને વધારે શર્મિન્દો ન કરો હું માત્ર છું કે હવે મારી જિન્દગીના દિવસો પૂરા થવા આવ્યા છે, કારણ કે, જો એમ ન હોત તો આપ જેવા એક મોહસિન અને મેહરબાન જબર્દસ્ત મુસ્તાન સાથે દુશમની કરવાની અને જેને એકવાર મેં મારા ઘરમા પનાહ આપી હતી તે મારા ભત્રીજા આલમખાન સાથે દગાબાજી કરવાની કુશુદ્ધિ મને કદાપિ સહ્યત જ નહિ હવે મારી બુજર્ગીપર રહમ કરો અને મને મારી ભૂલને સુધારવાનો મોકો આપો એટલી જ મારી આપ નામદારતા કદમ મુબારિકમા અર્જ છે.”

મૂલ્યવાન અને સૌગંધ્યપૂર્ણ જીવનરોણિન છે કે જે યુગોના યુગો પર્યંત રૂઝાવ નથી અને અન્ય જનોના જીવનરક્ષની અભિસરણુક્રિયાને નિયમમા રાખ્યા કરે છે અને એટલામાટે જે કોઈપણ મનુષ્ય અવિચારથી ક્રિયા દ્વેષ ભાવથી એક ઉત્તમ પ્રયત્નો નાશ કરે છે, તે એક ઉત્તમ મનુષ્યનો જ વધ કરી નાખે છે, એમજ સમજવાનું છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ મનુષ્યના વધથી તે કેવળ એક બુદ્ધિમાન પ્રાણીનો જ નારા થાય છે; પરંતુ ઉત્તમ પુસ્તકના નાગથી તે સંક્રાન્ત બુદ્ધિ ક્રિયા ત્રિચારગક્રિનો જ વધ થઈ જાય છે, એટલી મનુષ્ય કરતા પુસ્તકની અધિક ઉત્તમતા છે હવે ઉત્તમ પુસ્તક કોને માનવું એમ જો મને પૂછવામા આવે તો એના ઉત્તરમા હું જણાવીશ કે જે પુસ્તકને ઊધાડતી વેળાયે આપણે જે કોઈપણ બૌદ્ધિક લાભ મેળવવાની આશા રાખી હોય, તે લાભ આપણને જે પુસ્તકને બંધ કરતી વેળાયે ન્યૂન કે વિશેષ પરિભાણુમા મળી ગયેલો જણાય, તે પુસ્તકને ઉત્તમ માનવામા કોઈપણ પ્રકારનો પ્રમાદ આપણે નથી કરતા એમ નિશ્ચયપૂર્વક માની લેવાનું છે. મારા આ કથનથી કોઈએ એમ સમજવાનું નથી કે જ્યાં ઉત્તમ હોય ત્યાં અધમ પુસ્તકો પણ હોતાં જ લેઈએ, કારણકે, ઉત્તમ વિદ્વાનોનાં રચેલા પુસ્તકો અધમ હોતાં જ નથી અને જો વાંચનારમાં ઉત્તમતાને આકર્ષવાની બૌદ્ધિક શક્તિ રહેલી હોય, તો તે વાંચનાર પોતાના શત્રુના રચેલા પ્રયત્નોથી પણ ઉત્તમ સારને મેળવી શકે છે સરસ્વતીના સજીવન પ્રતિનિધિસ્વરૂપ અથવા તો જ્ઞાનના ભંડારરૂપ ગ્રંથોની આવી મહત્તાને ન જાણીને અનેક વાર અનેક વિનયિની ભતિઓએ તેમ જ વિજેતા રાજાઓ કે બાદશાહોએ પોતાના ધર્મથી ભિન્નધર્મના અનુયાયી અને જીતાયલા લોકોના અમૂલ્ય જ્ઞાનભંડારરૂપ ગ્રંથાલયોનો અવિચાર તથા દ્વેષભાવથી નાશ કરી નાખ્યો છે અને અઘાપિ કેટલાક મૂઠ જનો એવા ગ્રંથાલયોના નાશના કાર્યમાં અગ્રેસર થતા દેખાય છે એ અત્યંત શોચનીય છે. હુમાયૂંન, હું હવે પછી સુલ્તાન અથવા સંહનશાહ ચવાનો છે અને તેટલામાટે હું તને એક નસીહત આપી મૂકું છું કે કોઈ પણ ઉત્તમ ગ્રંથાલય, પછી તે તારા કોઈ પ્રતિસ્પર્ધીનો હોય, વિજ્ઞાતીયનો હોય કે વિધર્મીયનો હોય, તો પણ તેનો અવિચારથી કદાપિ નાશ કરીશ નહિ, કિન્તુ તેની રક્ષા કરીને તેનો જેટલા પરિભાણુમા કરી શકાય તેટલો સદુપયોગ જ કરજે અને તેમાંથી મેળવી શકાય તેટલા લાભને મેળવવાનો જ પ્રયત્ન કર્યા કરજે. પરંતુ એ સાથે આ તરફને પણ લક્ષમાં રાખી લેજે કે રાજ અથવા બાદશાહને જેટલું પણ જ્ઞાન હોય તેટલું અલ્પ જ છે, કારણ કે, રાજ અથવા બાદશાહની જેમ મહત્તા વિશેષ હોય છે તેમજ તેને સાર્વદેશીય જ્ઞાનની પણ તેટલી જ વિશેષ આવશ્યકતા હોય છે અને તેટલામાટે આ વિશ્વમા જે જે વિદ્યાઓ ઉપલબ્ધ હોય તે સર્વ વિદ્યાઓનું જ્ઞાન મેળવી લેવું અને પોતાના અવકાશના અથવા નિરુપયોગી સમયને મનોરંજનાર્થ જ્ઞાનતાન કે કવિતાવિલાસમા વીતાડવો, એ યોગ્ય છે, તથાપિ નિરંતર રાજ અથવા બાદશાહ પુસ્તકોના વાંચનમા જ નિમગ્ન રહ્યા કરે, બુદ્ધિના વ્યવસાયમા લક્ષ ન આપતા કેવળ પુસ્તકોની વ્યવસ્થામા જ તર્કીનતા રાખતો રહે અને પુસ્તકો

ના પૂઠા સારાં બધાવવામા મનને પરોવીને પ્રભના દુ ખરૂપ જામોપર સુખરૂપ પાટાં બાધવાના કર્તવ્યને સર્વથા ભૂલી જાય એ કોઈ પણ પ્રકારે યોગ્ય ન કહી શકાય સારારા કે, પુસ્તકમાથી મેળવેલા જ્ઞાનને વ્યવહારમા ચોછ બતાવવાને રાખ અથવા બાદશાહ આપાદમસ્તક બધાયલો છે, એ તારે કદાપિ ભૂલી જવાનું નથી. આ પુસ્તકાલયમાંનાં થોડાક પુસ્તકો કામરાનમાટે પણ તું મોકલી આપજે.”

હુમાયૂને પોતાના પૂતળ પિતાના આ ઉપદેશને મસ્તકપર ચઢાવીને પુસ્તકોનો સ્વીકાર કરી લીધો અને આખરના પુસ્તકોની મહત્તાવિષયક આ બાધ-જીનુ આલમખાન તથા ખીબ કેટલાક અફસરોના મનમા એવું તો જીતમ પરિણામ થયું કે તેઓ સર્વ બાદશાહ આખરની બુદ્ધિમત્તા તથા વિદ્યાપ્રિયતાની સહઅ સુખથી પ્રશંસા કરવા લાગ્યા. અસ્તુ ગાજખાન કદાચિત્ કિલ્લામા હશે એવી ધારણાથી આખરે તે દિવસની રાત્રિ કિલ્લામાંના એક મહાલયમા જ બીતાડી અને ગાજખાનનો સારી રીતે શોધ કરાવ્યો, પરંતુ ગાજખાન કિલ્લામાં કયાંય પણ મળી શક્યો નહિ, કારણ કે, તે તો પોતાના પિતા, નાના બાઈ તેમ જ પોતાની માતા તથા નાની બહેનને કિલ્લામાં જ છોડી થોડાક માણસોને પોતાની સાથે લઈને પહાડોમાં ભાગી ગયો હતો. આખરે પોતાના વચન પ્રમાણે દૈવતખાનને તેના ખીખી અને ખમ્મા સાથે કિલ્લામાંથી નીકળી જવા દીધો અને રસ્તામાં કયાંય પણ તેને કોઈ જાતની હરકત ન થાય એટલામાટે તેની જગીર સંધી તેને પહોચાડવામાટે પોતાના પાચ સિપાહીઓને પણ તેની સાથે મોકલી દીધા આગલે દિવસે તોફાનપર ચઢેલા સિપાહીઓને જો આખરે દાખી ન દીધા હોત, તો તેમના હાથથી દૈવતખાન અને તેના કુટુંબની ક્ષતિ તથા કેટલી દુર્દશા થવાનો સંભવ હતો, એ અનુમાનથી જાણી શકાય તેમ હોવાથી દૈવતખાન તથા તેના કુટુંબની પ્રતિષ્ઠાની દ્રષ્ટ્ય બાદશાહ આખરે જ રક્ષા કરી હતી એમ કહેવામાં લેગમાત્ર પણ અતિશયોક્તિ થવાનો સંભવ નથી

બુધવારને દિવસે મલોતના કિલ્લાની સભાળતુ કામ સુહરમદ અલી-જગને રોપીને અને તેની તહનાતમાં અહીસો પહોંચીને તેમ જ કેટલાક હજાર લોકોને રાખીને બાદશાહ આખર જે પહાડમા ગાજખાન જઈ બસયો હતો તે પહાડ તરફ જવાને સેનાસહિત પ્રયાણ કરી ગયો ખાબ કલ્લાન મજનીન કે કેટલાક બટાપર મદિરાના માટલા લાદીને કિલ્લાથી એક ગાજપરની એક જગ્યા ટેકરીપર આખરની વાટ જોનો બેઠો હતો એટલે બાદશાહ આખરે ત્યાં પહોંચતાંની સાથે જ એક મેહફિલ કરી દીધી અને તે મેહફિલમાં શરાબનો એવો તો દોર ચાલ્યો કે ન પૂછે વાત ત્યાંથી ક્ય કરીને આખર પહોંચીમાના જે કેટલા નામના કિલ્લામાં ગાજખાન બસઈ બેઠો હતો તે કેટલાપર ચઢી ગયો અને ત્યાં દિવસના સમયમા એક યુદ્ધ થયું, પરંતુ તે યુદ્ધમા પરાજિત થવાથી કિલ્લા-માના લોકો રાત્રિના સમયમા કિલ્લાને ખાલી કરીને પલાયન કરી ગયા અને ગાજખાન પોતે પણ દિલ્લીની દિશામા ભાગી ગયો. ખીજે દિવસે એ કિલ્લામાં પણ આખરે પોતાનું યાજી બેસાડી દીધું અને પહોંચીમાંના ખીબ કિલ્લા પહોંચી હસ્તગત કરી લીધા. પંજબમાં ખીજ પણ જે કેટલીક વ્યવસ્થા કરવાની હતી તે થોડા દિવસમા કરી લીધા પણ આખર પાછો સિયાલકોટમાં આવી

અને ત્યાં બે દિવસ જેટલો સમય વિશ્રાંતિ લેતા મદિરાપાન આદિ આનંદોપ-
લોભમાં વીતાડીને તેણે એક મોટો દરબાર ભર્યો અને તે દરબારમાં પોતાના
ફૌજ અફસરોને સંબોધીને તે ગભીરતાથી કહેવા લાગ્યો કે,—

“મારા મદદગાર અને ગમગુસાર સૂરમાઓ, પંજાબમાં બે કાંઈ પણ
બંદોષસ્ત કરવાનો હોતો તે આપણે અત્યાર સંધીમાં કરી ચૂક્યા છીએ અને
તેથી પંજાબના સંબંધમાં ફિક્ક રાખવા જેવું કાંઈ પણ કામ બાકી રહ્યું નથી
અહીં સિંચાણકોટમાં આપણે બે દિવસ આસાઇશમાં પણ વીતાડ્યા છે અને
તેથી આપણાં બંનેાતનમાં બે નવી તાજગી આવવી બેઠીએ તે પણ આવી ગઈ
છે એટલે હવે આપણે દેહલી તરફ જવામાટેની આજે જ તૈયારી કરીને
આવતી કાલે બામદાદમાં જ અહીંથી કૂચ કરવાની છે, કારણ કે, આપણે બે
બાસ કામમાટે હિન્દોસ્તાનમાં આવ્યા છીએ તે કામ એ છે કે હિન્દોસ્તાનના
અત્યારના બલિમ, નાતરસ અને સરમસ્ત મગર સુલ્તાન ઇબ્રાહીમ લોદી
સાથે લડવું, તેને શિક્સ્ત આપવી, બે તે હાથમાં આવે તો તેની બંનનો
ખાતમો કરી નાખવો અને હિન્દોસ્તાનના તખ્તપર ખરા હુકદાર આલમખાન
અથવા અલાઉદ્દીનને ખેસાડી આપણી મેહનતનો બદલો મેળવીને પાછા કાબુલ
આવ્યા જવું. આપણી તાકત, આપણી હિમ્મત અને આપણા ખરા બૈહરને
ખતાવી આપવાનો મોઢો તો આપણને એ હવે પછીના જંગમાં જ મળવાનો
છે, કારણ કે, મારા સાંભળવા પ્રમાણે ઇબ્રાહીમ લોદીના હાજિર લશ્કરનો
તખ્તનો લગભગ એક લાખનો છે અને તેના અમીરોના હાથીઓની સંખ્યા
કરીબત્ત એક હજારની છે; ઇબ્રાહીમના હાથમાં નફદ ખર્ચનો પણ સારો છે
તેમ જ હિન્દોસ્તાનમાં એક એવો દસલર છે કે આવા વખતે બે જરૂર હોય
તો પૈસા આપીને મયાદી નોકરીને પણ રાખી લેવામાં આવે છે કે બે નોકરો
‘સિંબંદી’ના નામથી ઓળખાય છે એટલે બે ઇબ્રાહીમ ધારશે તો ખીલું એક
લાખતું સિંબંદી લશ્કર પણ ભેળું કરી શકશે; છતાં પણ મારી મનેદેવતા મને
કહી રહી છે કે ‘ડરવાનું કાંઈ પણ કારણ નથી, કારણ કે, આ જંગમાં ફતહ તારા
નસીબમાં જ લખાયેલી છે,’ અને એટલા માટે હું મારા ધરાદાપર મુસ્તકીમ છું,
બેફિક્ક છું તમો પણ વહમ કે ફિક્કને તમારા દિલમાં જગહ ન આપશો, કારણ કે,
ખુદાએ આપણી તકદીરમાં પ્રથમથી જ બે કાંઈ પણ લખી રાખેલું હોય છે તેને કાંઈ
પણ મટાડી શકતું નથી અને તેથી વહમ અને ફિક્કને દિલમાં જગહ આપવી બેન
છે. પરવરદિગારપર ભરોસો રાખો અને બે કામમાટે અહીં આવ્યા છો તે કામને
બહાદુરીથી પૂરું કરી ખતાવો, એમાં જ તમારી અને મારી ઇચ્છાત છે.”

બાબરના આ ઉત્સાહજનક અને ઉત્તેજક બાણયથી તેના દિલેર અફસર-
જગો અતિશય ઉત્સાહમાં આવી ગયા અને તેમણે છાતી ડોકીને બહાદુરીથી
જણાવી દીધું કે “દુશ્મનની ફૌજ લાખની હોય કે બે લાખની હોય; પરંતુ
અમે અને અમારા સિપાહીઓ બંનપર ખેલીને લડીશું અને પરવરદિગારની મેહર-
બાનીથી મયદાને જંગમાં ફતહોજર મેળવીને આપ નામદારની ઇચ્છાત સાથે
અમારી ઇચ્છાતને પણ વધારીશું. ખુદા મેહરબાન છે તો આપ ગરીબપરવરના
આ નમકખાર ખાદિમો હમેશને માટે મહુલવાન છે.”

“સાબારા, મરહુખા, આફરીન ! અગર મારી કૌનના સરદારે અને સિપાહીઓ આટલી હદસુધી નનિસાર છે, તો એથી સાફ જણાઈ આવે છે કે પરવરદિગાર પણ મારો મદદગાર છે !” ખાખરે ખમણે ઉત્સાહ બતાવ્યો.

તેજ દિવસે દુશ્મનોની તૈયારીઓ થઈ ગઈ અને ખાખરે તે દિવસની રાત્રિનો અર્ધ સમય મદિરાખાન તથા નુલગાનના ઉપભોગમાં વીતાવ્યો આલમખાન ખાખર સાથે જવાનો હોવાથી સિયાલકોટમા તેણે પોતાની બેગમ નાદિરાખાનમને રાખી જવાની અને તેને પોતાની ગયરહાબરીમાં કોઈ પણ પ્રકારની ખીડા ન લોગવવી પડે એમનું પૂર્ણ વ્યવસ્થા કરી આપી અહીં એ પણ જણાવવાની આવશ્યકતા છે કે ગુલદામના પિતાના સમાચાર મેળવવામાટે આલમખાને જે સિપાહીઓને મોકલ્યા હતા તેઓ ગુલદામના પિતાના મરણના સમાચાર લઈ આવ્યા હતા એટલે એ કારણથી ગુલદામ તથા કુમરપારાનાં મન ઉદ્વિગ્ન તો થયા જ હતા અને ત્યારપછી ખાખરનું આગમન થતાં કેટલાંક કારણોથી તેમની ખાખરની દૃષ્ટિ પડવાની ઇચ્છા ન હોવાથી જે દિવસે ખાખર સિયાલકોટમા આવ્યો તેજ દિવસે તે બન્ને યુવતીઓ સિયાલકોટમાથી અદૃશ્ય થઈ ગઈ હતી અને તેથી નાદિરાખાનમ બહુજ શોકાતુર રહ્યા કરતી હતી, કારણ કે, નાદિરા ગુલદામ તથા કુમરપારાને પોતાની સગી બહેનો કરતાં પણ વધારે ચહાતી હતી ગુલદામ તથા કુમરપારાની હાબરી ન હોવાથી આલમખાન સાહિક તથા ચાસીનને નાદિરાની રક્ષાનું કાર્ય સોંપીને બીજે દિવસે પ્રભાતમા બાદશાહ ખાખર સાથે સાદી ઠાંઠાઠથી દિલ્લીનગરની દિશામા પ્રયાણ કરી ગયા હવે ખાખરને સૈન્ય સહિત માર્ગમા ચાલતો રાખીને આપણે કેટલીક અન્ય ઘટનાઓનું અવલોકન કરીશું

પ્રકરણ ૧૬ મું

ઈત્રાહીમ અને ગાજીખાન

ખંભખમાથી પલાયન કરી ગયેલો ગાજીખાન દિવસ અને રાત્રિનો અખંડ પ્રવાસ કરીને દશ કે અગિયાર દિવસના અવધિમા જ દિલ્લી નજીક પહોંચ્યો હતો અને તેણે સુલ્તાન ખાખરે ખંભખમાં મચાવેલી ધમાચકડીના તેમ જ સમસ્ત ખંભખને હસ્તગત કરી લીધાના સમાચાર ઈત્રાહીમ લોદીને સંબળાવીને તે સાથે એમ પણ જણાવી દીધું હતું કે “આલમખનાહ, હવે સુલ્તાન ખાખર ખંભખમાથી જ પાછો કાબુલ આવ્યો જય તેમ નથી, કિન્તુ ખંભખમાં બરાબર બદોખસ્ત કરીને ત્યાં પોતાની હકૂમતને જમાવી લીધા પછી તરત જ તે દિલ્લીપર ચઢી આવશે, એમાં જરા બેટલો પણ રાક નથી, કારણ કે, આલમખાનને તે હિન્દોસ્તાનનો સુલ્તાન બનાવવાનું વચન આપી ચૂક્યો છે અને તેથી તે પોતાના વચનને પાળી બતાવ્યા વિના કદાપિ જપીને બેસવાનો નથી આ કારણથી હવે આપણે પણ આપણી તૈયારીઓમાં અત્યારથી જ લાગણું લેઈએ, નહિ તો પછી બહુ મોડું થઈ જશે તો આગ લાગ્યા પછી ફૂલો ખોદવાના પ્રયત્ન પ્રમાણે આપણા પ્રયત્નો નિષ્ફળ નીવડશે, આપણી કૌન મોટી હોવા છતાં દુરમન આપ-

જાપર ફાવી જશે અને આપણામાટે દુશ્મન પાસેથી પ્રાણની ભિક્ષા માગવાનો કે પછી શત્રુના શસ્ત્રથી કૂતરાના મોતે મરી જવાનો પ્રસંગ આવી લાગશે પછી તો જેવો આપ નામદારનો વિચાર.”

“બાબરની કૌન કેટલીક મોટી છે વારુ?” ઇબ્રાહીમ લોદીએ કટલોક સમય વિચારમાં વીતાવ્યા પછી આ પ્રમાણેનો સવાલ પૂછ્યો

“બાબરની આખી કૌન તો આળીસ હજારની સભળાય છે, પણ પંજબના બદોબસ્તમાટે અડધી કૌન તો રાખવી જ પડશે, એટલે અહીં તે વીસ હજાર કરતાં વધારે જગીએને લાવી શકે તેમ નથી, એવી મારી દૃઢ માન્યતા છે, છતાં એમાં થોડો ઘણો ફેર પડે તો તે એક નહીં વાત છે.” ગાજીખાને વિચાર કરીને ઇબ્રાહીમના સવાલનો જવાબ આપ્યો.

ગાજીખાનના આ જવાબને સાંભળીને ઉચ્છ્વેબલ ઇબ્રાહીમ ખટખટ હસી પડ્યો અને અટ્ટહાસ કરતો કહેવા લાગ્યો કે: “ગાજીખાન, અત્યાર સુધી હું તમને કાંઈક અકલમન્દ, હાશર અને આકિલ માનતો હતો, પરંતુ તમારા આજના ઉદ્ગારોથી તો તમારામાં અકલનો છાંટો પણ નથી એમ જ દેખાઈ આવે છે. અરે, બાબર ભલે પોતાની આખી કૌનને લઈ આવે, તો પણ તેના કૌં જવાનોની સખ્યા તો આખી આળીસ હજારની છે કે વધારે? તેની આળીસ હજારની કૌન મારા એક લાખ સિપાહીઓના લશ્કર સામે અને હજારથી બારસે હાથીઓના ટાળા સામે કેટલીક વાર ટકી શકશે, એનો તમોએ ક્યાસ નથી કર્યો એ ઘણી જ અફસોસની વાત છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ એ એક લાખના લશ્કર ઉપરાંત જે બુસ્તરત આવી પડે તો ચાર દિવસમાં એક લાખનું બીજું ‘સિપદી’ લશ્કર પણ હું તૈયાર કરી શકું તેમ છે એટલે બાબરનું બિચારું અહીં આવીને ક્તેમરી કરી જાય, એવી કલ્પના માનને પણ મસ્તિષ્કમાં ઉત્પન્ન થવા દેવી એ સરાસર નાદાની છે, હિમાકત છે અને બેવફરી છે. જે બાબર આકિલો આલિમ તથા દાનિશ્મદ ઇન્સાન હશે, તો તો અહીં આવવાનો વિચાર જ નહિ કરે, છતાં જે તે બેવફર હશે અને અહીં આવી લાગશે, તો જે હાલ સાત દિવસના સુલ્તાન આલમખાનના થયા હતા તે જ હાલ તેના પણ થશે, બલ્કે એમ જ કહો કે થોડા વખત પછી પંજબના માથી તેને હાંકી કાઢવામાટે પંજબમાં જવાની આપણી બેહમત તેના આદી અલાવીને અહીં આવવાથી ટળી જશે અને તે મારી તલ્વારથી જહાન્નમવાસિલ થઈને હિન્દોસ્તાનની જમીનમાં જ દટાશે હું કોણ? ઇબ્રાહીમ લોદી.” બાબર અને તે મારી સાથે હુમ્સરીનો દમ ભરનાર? એક બેડિયો અને તે શેર સાથે લડાઈની બુસ્તરનું કરનાર? આમ ચયુ નથી અને થવાનું પણ નથી ગાજીખાન, ગ્યારે વખત આવશે ત્યારે જેઈ લેવાશે એટલે તમારે અત્યારે ત્રેઈ પણ નતની ફ્રિંક રાખવાની નથી આ દેહલીના સુલ્તાનની પનાહમાં તમો બેખૌફ છો, તો ખાઓ, પીઓ અને અમનચમન કરો, થોડા દિવસમાં પંજબની સૂબેદારી પણ તમને મળી જશે અને આલમખાન તથા તેનો મદદગાર બાબર મારા હાથથી નેસ્તોનાબૂદ થશે! આ મારા અલ્ફાજુ જેઈએ તો લખી રાખજો.”

ઇબ્રાહીમ લોદીના આવા ગર્વ તથા અહંકારથી બરેલા પરંતુ મૂર્ખતાને દર્શાવનારા ઉદ્ગારો સાંભળીને ગાજીખાન તે વેળાએ તો કાંઈ પણ ન બોલ્યો,

પરંતુ પોતાના મનમાં ધ્રુપાદીમની મૂર્ખતા તથા અદ્વૈતશિતામટે તેનાપર ધિક્કાર વર્ષાવવા લાગ્યો. એક વાર ધ્રુપાદીમને ત્યાગીને ચાલ્યા જવાનો પણ તેનો વિચાર થયો; પરંતુ તેનામટે સર્વત્ર એવી તો ભયાનક પરિસ્થિતિ હતી તથા થઈ ગઈ હતી કે ધ્રુપાદીમના આંગણા વિના તેને અન્યત્ર ક્યાંય પણ આશ્રય મળવાનો સંભવ ન હોતો અને તેથી નિરુપાય થઈને ધ્રુપાદીમની ગર્વિષ્ટતા તથા મૂર્ખતાને સહન કરી તે ત્યા જ શાંતિથી બેસી રહ્યો અને પોતાના જીવનનું જે કાંઈ પણ પરિણામ થવાનું હોય તેની આતુરતાથી પ્રતીક્ષા કરવા લાગ્યો. બીજા પણ દશબાર દિવસ વીસા એટલામાં તો ગાજીખાનના તેમ જ ધ્રુપાદીમ લોદીના નસ્રુસો દિલ્લીમાં આવીને 'મુસ્તાન ખાખર પંજળખમાથી વણા વખતથી આ તરફ આવવા-મટે પોતાની કૌજ સાથે નીકળી ચૂક્યો છે અને તેથી તે જે વખત જાય છે તેમાં તે અહીં આવી પહોંચવાની વધી હોવાથી હવે આપણે' પણ લડાઈની તૈયારીઓ બહુ જ જલ્દી કરી લેવી જોઈએ, નહિ તો દુશ્મન આપણાપર ગાલિબ પઈ જશે' એવા પ્રકારના સમાચારો સંભળાવવા લાગ્યા. ન્યારે આવા કટાકટીના સમાચારો નિત્ય આવવા લાગ્યા ત્યારે જ ધ્રુપાદીમ લોદીની આંખ બંધી અને એક ખાસ દરબાર ભરીને પોતાના સરદારો તથા અમીરોને લડાઈની તૈયારી-મટેનો હુકમ આપતો તે કહેવા લાગ્યો કે -

“મારા વફાદાર સરદારો અને જનસાર અમીરો, બાગી આલમખાનને અહીંથી ભગાડી દીધા પછી આપણી એવી માન્યતા હતી કે હવે લડાઈનો મોકો નહિ જ આવે અને આલમખાન તથા તેના કબીલાનો થોડા વક્તમાં નાશ કરી નાખીશું એટલે તેમની જિન્દગીના ખાતમા સાથે તેમની ખગાવતનો પણ અંત આવી જશે; પરંતુ આલમખાન સહીસલામત પંજળખમાં પહોંચી ગયો અને તેને પકડવામટેના તેમ જ મારી નાખવામટેના દૈલતખાન તથા ગાજીખાનના સર્વ પ્રયત્નો નિષ્ફળ થવાથી ખાખરને તેણે પોતાની મદદે બોલાવ્યો અને તેથી વળી પાછો અત્યારે આપણામટે સુદ્ધનો પ્રસંગ આવી લાગ્યો છે, કારણ કે, પંજળખમાં પોતાની હુકમતને મજબૂત કરીને કાબુલનો સુલ્તાન ખાખર દેહલીપર ચઢાઈ કરવામટે અને આપણને શિકસ્ત આપવામટે પંજળખમાથી અહીં આવવાને રવાના થઈ ચૂક્યો છે જે કે સાબળવા પ્રમાણે ગનીમતુ લશ્કર બહુ મોટું નથી; તો પણ મારી ગયરહાજરીમાં જેવી રીતે આલમખાને દેહલીનો કબ્જો લઈ લીધો હતો અને સાત દિવસ સૂધી તે હિન્દોસ્તાનનો સુલ્તાન બની બેઠો હતો, તેવી રીતે આપણે ગફલતમાં રહીએ અને ખાખર અચાનક આપણાપર દૃષ્ટી પડીને ફાવી જાય એટલામટે આપણે પણ લડાઈની પૂરી તૈયારીઓ કરી રાખવી એ આપણામટે વધારે સલામતીભરેલું છે. મારો તો એવો જ ધરાદો છે કે આ વખતની લડાઈમાં દુશ્મનોની એવી તો કલ્લેઆમ કરવી કે આલમખાન અને ખાખર તો શુ પણ તેમનો એક સિપાહી પણ જીવતો ન રહેવો જોઈએ અને ખાખરના મૌતની ખબર લઈને તેમનો એક પણ માણસ જીવતો નજોતો કાબુલમાં ન પહોંચવો જોઈએ. આ લડાઈમાં દુશ્મનોને જેદ કર્યા પછી કાબુલપર ચઢાઈ કરવાની પણ મારી તમન્ના છે અને જે જન સલામત છે તો મારી એ તમન્ના પણ હું તમને પૂરી કરી બતાવીશ. ખચર;

મારા અફસરજી, તમેને મારુ એ કર્મન છે કે આજથી એક હફતામાં લડાઈમાટે આપણા તમામ લશ્કરને તૈયાર કરી દેવો અને જ્યારે મારો હુકમ મળે ત્યારે લશ્કર કૂચ કરવાની તૈયારીમા હોય એવો ખંદોબસ્ત કરી દો, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ આપણા ગાલી ફીલખાનાના જેટલા હાથીઓ હોય તે ઉપરાંત અમીરોના હાથીઓને પણ લાવીને લડાઈમાં લઈ જવામાટે શામગારી તૈયાર રાખો કે આબર પણ હિન્દોસ્તાનના લોદી સુલ્તાનના કર્મી તથા જહો-નલાલને જોઈ ગકે અને આવા એક જોરાવર સુલ્તાન સાથે થાય ભીડવાની પોતાની ભૂલમાટે જિન્દગીની છેલ્લી ધડી સૂધી પરોમાન થતો રહે. મારી એવી ઇચ્છા છે કે આબરને તેના લશ્કર સાથે દહેલી સૂધી પહોંચવા જ ન દેવો; કિન્તુ અહીંથી આપણે સામા જમને રસ્તામા જ તે જ્યાં મળી જાય ત્યાં તેની સાથે મુકાબલો કરવો અને જ્યાં જગ થાય ત્યાંની જમીનને જ તેમના કબજાસ્તાનના રૂપમા ફેરવી નાખવી અહીંથી કૂચ કરી જવામાં મારો એક ખીજ પણ મતલબ સમાયલો છે અને તે એ કે રસ્તામા આબર તથા તેના લશ્કરને ખાતમો કરીને પંજાબને નવેસરથી સર કરી લેવામાટે અને પંજાબની સુબેદારી મારા આ ખયરખાહ રિસેદાર ગાલખાનને આપવામાટે આપણે પંજાબમાં પણ જવાનું છે એટલે આ કામ એક કાંકરાથી બે પક્ષીઓને મારવા જેવું છે એ તમે સહજમાં જાણી ગકો તેમ હોવાથી એ વિષયના વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા નથી. આ લડાઈમા સઘળા અમીરોએ પણ હાજરી આપવાની છે અને એ સૂચના સબળાવી દેવામાટે જ મેં આજના આ દરબારમાં આવવાની અમીરોને પણ તકલીફ આપેલી છે.”

સુલ્તાન ઇબ્રાહીમ લોદીના આ કર્મનને માથાપર ચટાવીને તેના કૌલ અફસરોએ જણાવ્યું કે: “અમે અત્યારથી જ લશ્કરને તૈયાર કરવાના કામમા લાગી જઇશું અને ગેતીપનાહના કર્મન મુજબ એક હફતામા કૂચની તૈયારી કરી લઇશું; પરંતુ તે પહેલાં કૌજને ચઢી ગયેલો પગાર આપવો પડશે; કારણ કે, વખતસર પગાર ન મળવાથી કૌજમાં કેટલીક બેદિલી ફેલાયલી હોવાથી પગાર આપીને એ બેદિલીને દૂર કરવાની સર્વથી પ્રથમ આવશ્યકતા છે, એ ગરીબ-પરવરને નવેસરથી જણાવવાની જુરુરત હોય એવી અમારી માન્યતા નથી.”

“ખતનથી, આજે જ કૌજને તેનો આજ સૂધીનો ચઢી ગયેલો પગાર આપી દેવાનો ખંદોબસ્ત કરો.” ગરજે કૂતરાને પણ કાકા કહીને બોલાવવો પડે છે એ નિયમ પ્રમાણે લશ્કરને પગાર આપવામા હમેશા બેદરકાર રહેનારા સુલ્તાન ઇબ્રાહીમે લશ્કરની ગરજ પડવાથી તકાળ પગાર ચૂકવી આપવાનો ખતનથીને હુકમ કર્મીની દીધો.

અમીરોએ પણ ‘રણક્ષેત્રમા ઉપસ્થિત થવામાટેની સુલ્તાનને જો કે ના તો ન જ પાડી અને ઔપચારિક શુભ ભાવનાઓ દર્શાવવામા પણ ન્યૂનતા થવા ન દીધી, તથાપિ તેમના ઉદ્દગારોમા અંત કરણને બે ઉત્સાહ હોવાને લેધએ અને તેમના મુખમડળો આવા પ્રસંગે હાપોંદુલ્લ દેખાવાને લેધએ તેમાંનું કશું પણ જોવામાં આવતું ન હોત અને તેથી તેમના ઉદ્દગારો મન વિનાના હતા એમ ૩૯ દુષ્ટિગચ્છર ચર્ચ શકતું હતું. પોતાના ગૃહની આ વિપરીત પરિસ્થિતિ બુદ્ધિ-

હીન અને અવિચારી ધ્રુવોદીપના જાણવામાં ન આવી શકી; પરંતુ ગાંધીજી સત્ય પરિસ્થિતિને સારી રીતે જાણી ગયા, કારણ કે, તે પોતે બુદ્ધિમાન અને પ્રયત્નપરાયણ પુરુષ હોવાથી આવી પરિસ્થિતિઓને જાણી લેવાની તેની બુદ્ધિમાં સ્વાભાવિક શક્તિ રહેલી હતી. આવી પરિસ્થિતિને જોઈને તેના મનમાં અનેક પ્રકારની કુશંકાઓ થવા લાગી, પરંતુ પોતાની એ કુશંકાઓને દર્શાવવાનો આ પ્રસંગ ન હોવાથી તેમજ એ કુશંકાઓને વ્યક્ત કરવાથી તાત્કાલિક લાભની આશા પણ ન હોવાથી તે એ વિશે કંઈ પણ ન ખોલતાં મૌનનું અવલંબન કરીને બેસી રહ્યો અને 'અમીરના દરબગત બાવોને જાણવામાં' તેમના મુખમંડળોમાં થતા પરિવર્તનોનું સૂક્ષ્મ તથા એકાગ્ર દૃષ્ટિથી ધ્યાનપૂર્વક અવલોકન કરવા લાગ્યો.

દરબાર બરખાસ્ત થયા પછી જ્યારે ધ્રુવોદીપ લોહી અને ગાંધીજી શાહીમહલના એક ખાનગી કમરામાં આવ્યા અને તેમના વચ્ચે લડાઈ વિશેની ખાનગી મસ્લહત થવા લાગી એટલે ચાલાક ગાંધીજીને એ પ્રસંગનો લઈ શકાય તેટલો વિશેષ લાભ લઈ લેવાના આગયથી ધ્રુવોદીપને ઉદ્દેશીને શાંતિ તથા ગંભીરતાથી કહેવા માંડ્યું કે “આલમખનાહ, મારું નામ ગાંધીજી છે અને મારા એ નામની સાર્થકતા કરી બતાવવામાં મેં આ નજ્દીકમાં થનારી લડાઈમાં કાં તો દુશ્મનોને નેર કરીને મુજકુદર-વિજયી થવાનો અને કા તો શાહી મહલને મચદાને જગમાં જીવ આપવાનો મારા મનમાં દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો છે અને તેટલામાં આપ આલાહજરતના કદમોમાં મારી એ જ અર્જ છે કે આ જગમાં આપણા લશ્કરના એક મોટા ભાગની સરદારી આ ખાદિમને આપો અને પછી જોઈ દેવો કે આ ફિદવી મચદાને જગમાં પોતાની સિપાહગિરીનું કેવું જોહર બતાવે છે અને આલમખનાહની કૃતહનો કેવો ઉઠા વગડાવે છે. જો આલમખનાહના આલમશાખને ખાતાખરાબ કરી તે સરમસ્તના સરને મારા બાલાની અણીપર ચઢાવીને આપ નામદારના કદમોમાં ન પછાડુ અને મગસર ખાખરને પણ મારી તલ્વારનું પાણી ખરાબ ન દેખાડુ, તો મારું ગાંધીજી નામ ખોટું સમજવાનું છે તેમ જ હું મર્દ નથી પણ મુખત્તસ છું એમ જ માની લેવાનું છે જે સુલ્તાન ખાખર સાથેના આ જગમાં મને માગી દિલેરી તથા બહાદરીને બતાવવાનો અને મારી તલ્વારને ખર્ક પ્રમાણે ચમકાવવાનો મોજા ન મળે, તો એને હું મારી તોહીન માનું છું અને પશોમાનીના એક બાઇસ તરીકે પ્રમાણું છું, કારણ કે, આ જગમાં લોહી ખાન્દાનની હુકમત તેમ જ ધન્યતનો સવાલ સમાયલો છે અને આ ખાદિમની નસોમાં પણ લોહી ખાન્દાનનું લોહી વહેવું હોવાથી જોશિયંતકામથી મારા દિલનો દરિયો ઉભરાયલો છે.”

“ગાંધીજી! મારા જનિસાર અજી રિતેદાર! તમારી આ લાગણી અને આવી દિલેરીને જોઈને હું આજે તમારા પર ઘણો જ ખુશ થયો છું. જેવી રીતે તમે મચદાને જગમાં પોતાની તલ્વારના જોહરને ચમકાવવામાં તેટલી રહ્યા છો તેવી જ રીતે મને પણ વફાદાર અને જનિસાર સિપાહસાલારની સખત જીરવત છે અને તેટલામાં હું આખુલી અત્યારે જ મારા અડધા લશ્કરની સરદારી તમને આપું છું અને તે અડધા લશ્કરની પાંચ પાંચ હજારની ટુકડીઓના જે સરદારો છે તે સરદારોના સરદાર તરીકે તમારી નીમણૂક કરું છું હું મારો

આ હુકમ આવતી કાલે જ લશ્કરને સભળાવીશ અને તમારામોટે ણીને પણ જે કોઈ ઇન્તજમ કરવાનો હશે તે કરી આપીશ આ લડાઈમાં આપણે જ ફતહયાબ થઈશું એ આખત નક્કી હોવાથી લડાઈનો છંદો આવી ગયા પછી યંત્રણની સૂએદારી અને તે સાથે યંત્રણની આબદ, હુકમત તમારી છે, એમ જ તમારે સમજી લેવાનું છે, કારણ કે, તમારાપર મારી મોટાઈ તો ફક્ત નામને ખાતર જ રહેવાની છે. પણ મારી એટલી શર્ત તમારે કુબૂલવી પડશે કે તમારો ભાઈ દિલાવરખાન. અત્યારે આલમખાનનો મદદગાર થયો છે અને આખરનો ખયરખાહ બની ગયો છે તેનો પણ આલમખાન સાથે તમારા હાથથી ખાતમો થવો જોઈએ; ભાઈની મહુબ્બતનો હિસ્સો તમારા જિગરમાંથી બિલકુલ નીકળી જવો જોઈએ, કારણ કે, દેહલીના શાહી મહલમાંથી સાત દિવસના સુલ્તાન અલાઉદ્દીન અયબ આલમખાનને નસાડનાર દિલાવરખાન હતો એ વાર્તા પાકે પાયે મારા જાણવામાં આવી છે અને તેની એ ગેવકાઈએ તેના વિશે મારા જિગરમાં કીનાની આગને પુરજોશમાં સળગાવી છે.” ઇબ્રાહીમ લોદીએ ગાંજખાનના પ્રસ્તાવને સ્વીકારીને પોતાના એક નવા પ્રસ્તાવને તેની આગળ રજૂ કરી દીધો.

ગાંજખાનના હૃદયમાં બ્રાતૃપ્રેમનો અશ માત્ર પણ ન હોવાથી અને કદાચિત્તે તેવા પ્રેમનો અદ્વિત્યલ્પ અશ તેના હૃદયમાં હોય તો પણ રાજલોભની પૂર્તિના સમયમાં તે પ્રેમને મહત્વ આપવા જેટલી ઉદારતાનો તેના મનમાં સ્વાભાવિક જ અભાવ હોવાથી ઇબ્રાહીમના પ્રસ્તાવને આનન્દથી અંગીકારતો તે પુલકિત વદનથી કહેવા લાગ્યો કે “ગેતીપનાહ, દિલાવર સાથે મારો પહેલાંથી જ એટલો બધો અણખતાવ છે કે હું તેને મારા ભાઈ તરીકે માનવાને બદલે મારા જની દુશ્મન તરીકે જ માનતો આવ્યો છું અને તેમાં પણ જ્યારથી આલમખાનને દેહલીના શાહી મહલમાંથી બગાડનાર અને આપ નામદારના કહરથી બચાવનાર દિલાવર હતો એ વાર્તા મારા જાણવામાં આવી છે ત્યારથી તો હું તેનાપર આગ ભભૂકા જેવો થઈ રહ્યો છું આપ નામદાર કહો કે ન કહો; પણ નાલાયક અને નાદાન દિલાવર મારી નજરે ચડે એટલી જ વાર છે; તલ્વારની ધાર અને દોજખનો ગાર તેના માટે તૈયાર છે! આવા મૌકાપર ભાઈની સગાઈનો ખિયાલ રાખવો તે મોટામાં મોટી ભૂલ છે, જે ભાઈના ખૂનથી ગુનાહ થતો હોય, તો તે ગુનાહ પણ મને કુબૂલ છે!”

“તમારા જેવા બિરાદર મારા ગમગુસાર મદદગાર છે એટલે એથી સાફ દેખાઈ આવે છે કે આપણી જીત છે અને દુશ્મનોની હાર છે!” ઇબ્રાહીમ લોદીએ મદાધતાથી આ પ્રમાણેના શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

મહત્વાકાંક્ષા, સ્વાર્થાન્ધતા અને રાજ્યલોભ મનુષ્યના હસ્તથી શુ દુષ્કર્મ નથી કરાવતાં વાર? મહત્વાકાંક્ષા એક મહાભયાનક પિશાચિકા છે, સ્વાર્થાન્ધતા ડાકિની છે અને રાજ્યલોભ પ્રચંડ પિશાચ છે એટલે એ ત્રિપુટીના મોહનજમાં જે કોઈ પણ બુદ્ધિહીન મનુષ્ય ફસાઈ જાય છે તે મનુષ્યની વિવેકબુદ્ધિનો વિનાશ થતાં તે અધોગતિની ગર્તમાં ઊડો અને ઊડો ઊતરતો જાય છે અને તે એટલે સૂધી કે પછી તેના ઉદ્ધારનો લેશ માત્ર પણ સંભવ રહેતો નથી. મનુષ્યના હૃદયમાં કોઈ પણ વસ્તુના લોભરૂપ અશિની જવાળા જ્યારે અત્યંત

મળતા થાય છે ત્યારે તે જાણા ધર્મ, નીતિ તથા અધુભાવને તત્કાળ મનથીને ભરમીસૂત કરી નાખે છે અને એ તરત ગાંધીજીના લોભવશતાથી સહજ પાડક તથા પાઠિકાઓના જાણવામા આવી શકે તેમ છે એટલે અહીં એ વિષયના વિરોધ વિવરણની આવશ્યકતા નથી, કારણ કે, એ વિષયને સિદ્ધ કરી ખતાવતારાં યીજ પછી અનત ઉદાહરણો સર્વ કાળ તથા સર્વ દેશોના ઇતિહાસમાં વર્તમાન છે

અસ્તુ ધંધાહીમ લોહીએ ખીજે દિવસે ગાંધીજીને પોતાના વીસ હંજર સિપાહીઓની કૈજ તથા તે કૈજના ચાર અફસરોના ઉપરી સરદાર અથવા સિપાહસાલાર તરીકે જાહેર કરી દીધો અને દરબાર ભરી તેને સિપાહસાલારનો પોશાક પહેરાવીને આલતા આવેલા કાયદા મુજબ તદ્વાર પછી અધાવી દીધી. સિપાહસાલારનો એહદો મળતાની સાથે જ ગાંધીજી તનતોડ મેહનત કરીને લડાઈની તૈયારીઓ કરાવવા લાગ્યો

દિલ્લી નગરમાં એ પછી દરરોજ બાહ્ય ભાગમાંના ધંધાહીમ લોહીના સૈનિક બાદશાહનો હુકમ જેમ જેમ તેમને મળતો ગયો તેમ તેમ આવીને એકત્ર થવા લાગ્યા, દિલ્લીના તેમ જ યીજ નગરોના શસ્ત્રનિર્માતા કુશળ લોહ-કારો દિવસ તથા રાત્રિનો અવિશ્રાન્ત પરિશ્રમ કરીને બાદશાહની આજ્ઞાથી તદ્વાર, તુફંગ, નેલ, બાલા, બર્ધા અને તીર આદિ શસ્ત્રાસ્ત્રોને તૈયાર કરવાના કાર્યમાં લાગી ગયા; લશ્કરના મોટીઓ પોરાકીના સાધનો મોટા જથ્થામાં એકત્ર કરવા લાગ્યા, કેટલાક શાયરો મયદાને જગમાં સિપાહો તથા સરદારોના મનોને વીરસના રગથી રગવામાંડે વીરસની ઉત્તેજક તથા ઉત્સાહવર્ધક કવિતાઓ રચવામાં પ્રવૃત્ત થઈ ગયા, મોતીઓના માથાપર ઘોડાના જીન તથા પાણી ભરવાની પખાલો તેમ જ જોડા વગેરે તૈયાર કરવાના કામનો એટલો અધો ખોળે આવી પડ્યો કે જેની સીમાજ ન હોતી તેમ જ લશ્કરી પોરાકો ઘોડા વખતમાં વધારે સખ્યામાં તૈયાર કરવાના હોવાથી દરજીઓને પછી જમવા કે ઊઘવાનો અવકાશ બાગ્યે જ મળી શકતો હતો સારાશ કે, યુદ્ધના પ્રસંગમાં અનેક વસ્તુઓની આવશ્યકતા અનિવાર્ય હોવાથી દિલ્લી નગરીએ સજીવન ઉદ્યોગોનો અવ-તાર ધારી લીધો હતો અને પ્રવૃત્તિની મળતાએ હાલ તરત ઘોડા વખતને માટે નિવૃત્તિને દેશવટો આપી દીધો હતો, કારણ કે, એવો ડોઈ પછી વ્યવસાયી વર્ગ ન હોતો કે જેના શિરપર અમુક કાર્યનો ભાર ન આવી પડ્યો હોય અને એનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ તો એ હતું કે નૃત્ય તથા સંગીતના તેમ જ અનીતિના વ્યવસાયથી નિર્વાહ કરનારી નર્તકી ગાયિકાઓ તેમ જ વેશ્યાઓને પછી એ સમ-યમાં વિશ્રામનો સમય મળી શકતો ન હોતો અને તેનું કારણ એ હતું કે જે લોકો લડાઈમાં જવાના હતા તે લોકો 'કદાચિત્ લડાઈમાં આપણો અત યઈ જશે તો ? એટલામાટે અત્યારે જે કાઈ પછી મોજમજ માણી લઈશું તે જ આપણા બાપની છે !' એમ ધારીને ચઢી ગયેલા પગારો મળી ગયેલા હોવાથી માણી શકાય તેટલી મોજ મજ માણી લેવામાં અકસ્તિયા થઈ ગયા હતા; માત્ર એટલું જ નહિ, પછી સિપાહીઓના મનોરજનમાટે રણભૂમિમાં પછી કેટલીક ગણિકાઓ તથા વેશ્યાઓને સાથે લઈ જવાનો બાદશાહ તરફથી ખાસ બદોખસ્ત કરવામાં આવ્યો હતો તેમ જ બાદશાહે પોતાની તવાયકોને પછી સાથે લેવાની

વ્યવસ્થા કરી હતી; એ નવેસરથી કહેવાની કે લખવાની બહુ જ અલ્પ આવશ્યકતા છે

દિલ્લીમાં આવી રીતે ધામધૂમથી લડાઈની તૈયારીઓ ચાલી રહી હતી અને એ તૈયારીઓમાં સમય જળના પ્રબળ પ્રવાહ પ્રમાણે વીતતાં ઇબ્રાહીમ લોદીના સસૈન્ય પ્રયાણનો સમય વધારે અને વધારે નિકટમાં આવતો જતો હતો. ન્યારે ઇબ્રાહીમ લોદીના સમરભૂમિપ્રયાણમાં ચાર કે પાંચ દિવસનો અવકાશ રહ્યો તે વેળાયે ગાજખાનના એક જસૂસે આવીને ગાજખાનને એવા સમાચાર સંભળાવ્યા કે “પંજળમાં આપ નામદારના કિલ્લગાહ દૈવતખાન સાહુબ જત્રતગીન થયા છે અને જિન્દગીની છેલ્લી ધડીયે તેઓ નામદાર આપને સ્થાલમખાન સાથેની દુશ્મનીને છોડી દેવામાટેની તથા સુલ્તાન ખાબર સાથે મળીને કામ કરવામાટેની નસીહત આપતા ગયા છે તેમ જ સ્થાલમખાન તથા સુલ્તાન ખાબર પોતાની ફોજ સાથે ઉતાવળથી આ તરફ આવવાને આગળ વધતા આવે છે અને અત્યારે કહાયિત તેઓ પંજળની સરહદને છોડીને પાણીપતના મયદાનમાં પહોંચવાની તૈયારીમાં હશે, એમ હું ધારું છું” જસૂસના મોઢામાથી આ ખબર સાંભળીને ગાજખાન કાંઈક વિચાર તથા ચિન્તામાં પડી ગયો અને જસૂસને તેણે આલ્યા જવાનો હુકમ કર્મીથી દીધો. ગાજખાનથી હવે તેના પોતાના જત્રતગીન પિદરની નસીહત મુજબ વર્તી શકાય તેમ ન હોવાથી ખાબર પાણીપત સુધી આગળ વધી આવ્યાની વાર્તા તેણે ઇબ્રાહીમ લોદીને જણાવી દીધી અને તે સાથે પ્રયાણમાટેની તૈયારીઓ પણ વધારે વેગથી કરાવવા માંડી કે જેથી હવે પછી પ્રયાણમાં કારણ વિના કોઈ પણ પ્રકારનો વિલંબ ન થાય; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ ઇબ્રાહીમની ફોજ ઘણી જ મોટી હોવાથી પચીસ હજાર સૈનિકોને તેણે બીજે જ દિવસે દિલ્લીમાંથી રવાના કરી દીધા; ત્રીજે દિવસે પચીસ હજાર સૈનિકોનો બીજો સમુદાય રવાના થયો, ચોથે દિવસે તેટલો જ સૈનિકસમુદાય દિલ્લીમાંથી ગાજખાન સાથે નીકળ્યો અને પાંચમે દિવસે પચીસ હજાર અશ્વરોહી સૈનિકો સહિત ઇબ્રાહીમ લોદીએ પોતે પણ દિલ્લી નગરમાંથી ખાબર તથા તેની ફોજ ન્યાં પણ મળી જાય ત્યાં જ તેમની સાથે મુકાબલામાં ઊભા રહેવામાટે ધામધૂમથી પ્રયાણ કર્યું. પ્રાદેશીક તથા તેના ફજી જવાનોના ગયા પછી અને દિલ્લીમાંની ધામધૂમનો અંત આવી ગયા પછી દિલ્લીમાં શાંતિનું સામ્રાજ્ય વ્યાપી ગયું અને રોડોને એટલે કે તાગરોડોને વિશાંતિના ઉપબોગનો અવકાશ મળી ગયો. હવે આપણે પાણીપતની યુદ્ધભૂમિમાં પ્રયાણ કરીને ત્યાંના લીપણ દ્રશ્યનું અવલોકન કરીશું.

પ્રકરણ ૧૭ મું

પાણીપતનું યુદ્ધ અને લોદીવંશનો વિનાશ !

ગત પ્રકરણમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે ઇબ્રાહીમ લોદી અને ગાજખાન જે વેળાયે અથવા જે દિવસે પોતાની પ્રયત્ન તથા વિશાળ સેનાને લઈને સુલ્તાન ખાબરનો માર્ગમાં જ પરાજય કરવાના ઉદ્દેશથી દિલ્લીમાંથી પ્રયાણ કરી ચૂક્યા હતા તે

દિવસથી બે દિવસ પૂર્વે આપણી પ્રસ્તુત ઐતિહાસિક કથાનો નાયક કાબુલનો સુલ્તાન આખર પોતાના સૈન્યસહિત ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં બે ભૂમિ પ્રાચીન કાળથી 'નરરક્તપિપાસુ ભૂમિ'ના નામથી વિખ્યાત થયેલી છે, કારણ કે, ભાર્ગવ પરશુરામે એકનીસ વાર ક્ષત્રિયોનો સહાર કરીને તેમના શોણિતથી બે ભૂમિમા પાચ દહોની સ્થાપના કરી હતી એટલે કે ક્ષત્રિયોના રક્તથી પાંચ તળાવો બરી દીધા હતાં અને બે ભૂમિમાં કૌરવ તથા પાંડવોના મહાભારત તથા વિશ્વવિખ્યાન બયાનક સગ્રામયજ્ઞની અસખ્ય નરશોણિતના સિયનથી પૂર્ણ-હુતિ થઈ હતી, તે સ્વસ્વતી તથા દુષદ્રતી નદીઓના મધ્યભાગમાંની* કુરુક્ષેત્ર નામક વિખ્યાત રણભૂમિની અત્યંત નિકટવર્તિની તથા સહવાસિની હોવાથી બે ભૂમિ નરરુધિરના પાનમાટે તલસી રહી હતી તે પાણીપત નામક ભૂમિમા આવી પહોંચ્યા હતા અને ત્યાં જ તેણે પોતાના સૈન્યગિબિરને સ્થિર કરી દીધું હતું, કારણ કે, ઇબ્રાહીમની યુદ્ધમાટેની તૈયારીઓના સમાચાર તેને પોતાના ગુપ્તચરોદ્વારા મળી ચૂક્યા હતા, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ ત્યાં આવ્યા પછી ત્રીજે દિવસે 'ઇબ્રાહીમ લોહી તેની પોતાની પ્રચડ સેનાસહિત દિલ્લીમાંથી પ્રયાણ કરી ચૂક્યો છે અને પાણીપતની દિશામા ચાલ્યો આવે છે,' એ સમાચાર પણ તેને મળી ગયા હતા.

પાણીપતને ઉપર કુરુક્ષેત્રની નિકટવર્તિની તથા સહવાસિની ભૂમિ તરીકે એટલામાટે ઓળખાવવામાં આવ્યું છે કે અસારના કુર્નાલ બિલ્લાનો ઉત્તરીય વિશાળ ભૂમિભાગ કુરુક્ષેત્રમાં આવી ગયેલો છે, પરંતુ પાણીપત કુર્નાલથી દક્ષિણ દિશામાં ૨૧ માઇલના અંતરપર આવેલું હોવાથી તેનો સમાવેશ કુરુક્ષેત્રમાં થઈ શકતો નથી, તથાપિ એ ભૂમિ કુરુક્ષેત્રથી વિશેષ દૂરના અંતરપર ન હોવાથી કુરુક્ષેત્રની નિકટવર્તિની તથા સહવાસિની ભૂમિ તરીકે તેને ઓળખવામા આવે તો તેમા વિસંગતતા થવાનો સંભવ નથી મનુષ્યને તેમજ અન્ય પ્રાણીઓને પણ જેમ સગનો રંગ લાગી જાય છે અને સગનો દોષ દેવને દાનવ તેમજ સગનો ગુણ દાનવને દેવ બનાવી દેવાની શક્તિ ધરાવનારો હોય છે તેવી જ રીતે બે કુરુક્ષેત્રની રુધિરપિપાસાનો રંગ પાણીપતની ભૂમિને પણ લાગી ગયો હોય તો તેમાં અસ્વાભાવિકતા જેણે કાઈ પણ નથી. પાણીપતની રુધિરપિપાસુતાનું એક ખીલું કારણ પણ કલ્પી શકાય છે અને તે એ કે 'મહાભારત'ના ઉદ્ધોગ-પર્વના ૩૧ મા અધ્યાયમાંની કથા અનુસાર રાજા યુધિષ્ઠિરે દુર્યોધનને એમ કહ્યું હતું કે 'જે અમને અર્ધ રાજ્ય આપવાની તમારી ઇચ્છા ન જ હોય, તો અમને અરિસ્થલ, લૃકસ્થલ, માકદી, વારણાવત અને એક ગામ તમારી ઇચ્છાનુસાર મળીને કેવળ પાંચ ગામ જ આપો એટલે એટલાથી જ અમે સંતોષ માની

* બે સ્થાનમાં પાંડવ તથા કૌરવોનું મહાભારત યુદ્ધ થયું હતું તે સ્થાનનું નામ કુરુક્ષેત્ર શા કારણથી પડ્યું છે એનો 'મહાભારત'ના આદિપર્વના ૯૪ મા અધ્યાયમાં એવો ઉલ્લેખ કરાયેલો છે કે, 'પુરુસ્વશીય રાજા ભરતના મરણ પશ્ચાત્ ઇહી પેઢીએ રાજા સંવરણનો પુત્ર રાજા કુરુ થયો હતો અને તેણે એ સ્થાનમા પ્રચડ તપસ્યા કરેલી હોવાથી એ કુરુક્ષેત્ર નામક સ્થાન કુરુક્ષેત્ર નામથી વિખ્યાત થયું હતું

લક્ષ્મી' અર્થાત્ એ પાંચ આમોમાનું એક ગ્રામ પાણીપત હતું, એવી અનેક વિદ્વાનોની માન્યતા છે અને તેમની એ માન્યતાને સત્ય હોય, તો એ પાંચ ગ્રામો દુર્ગોધને ખાંડવાને ન આપવાથી જે મહાભયાનક યુદ્ધયત્ર આરંભાયો હતો તે પાંચ આમોમાનું એક ગ્રામ પાણીપત હોવાથી પાણીપતની ભૂમિમા સંધિરણ નની તૃણા તે સમયથી જ સમાયલી હતી અને અલારે હવે તેની તે તૃણાના ગમનનો સમય આવી લાગ્યો હતો. આથી એટલું તો નિર્વિવાદ સિદ્ધ ગાય છે કે સ્થાનેશ્વર તથા ધન્વપ્રસ્ય (દિલ્લી)ના મધ્યભાગમાં વિરતદેવી ભૂમિ પ્રાચીન સમયથી જ ભારતવર્ષની સમરભૂમિ અથવા રણભૂમિ છે અને તેથી હવે પછીના ભવિષ્ય કાળમાં પણ જે એ ભૂમિમાં કોઈવાર પ્રચડ યુદ્ધ યત્નો આરભ થઈ જાય અને તેમા પુનઃ લક્ષાવધિ વીર યુગ્ધોનાં શરીરોનું ખલિદાન અપાર્થ જાય, તો તે ઘટના પણ શક્ય જ કહી શકાય તેમ છે. પરમાત્મા પુનઃ એવો પ્રસંગ ભારતવર્ષને ન યતારે.'

અલારે પાણીપત નગરની આરે તરફ કિલ્લાની જે ભૂમી દીવાલ અને તેમા જે પહર દરવાજા કાયમ છે તે દીવાલ અને તે દરવાજા આપણી નવલકથાના કાળમા ઘણી જ સારી હાલતમાં હતા અને તેથી યુદ્ધની તે સમયની પદ્ધતિ પ્રમાણે યુદ્ધના પ્રસંગમાટે બહુ જ ઉપયુક્ત માની શકાય તેવું જ એ સ્થાન હતું, કારણ કે, પાણીપત નગરમા અત્રની સામગ્રી વિપુલ પરિમાણમા મળી શકે તેમ હતું, પાણીની, પણ જ્યાં જુઓ ત્યાં વિપુલતા હતી અને નગરના બાહ્ય ભાગમાં ઘણાં નાખવામાટેની તેમ જ યુદ્ધમાટેની પણ એવી તો સગવડ હતી કે જેવી સગવડ અન્યત્ર ભાગ્યે જ જોઈ શકાતી હતી. અત્રની સામગ્રી પાણીપતમાં નિરંતર વિપુલ પરિમાણમાં મળી શકતી હતી તેનું કારણ એ હતું કે તે સમયમાં પાણીપત વ્યાપારનું એક મુખ્ય સ્થાન હતું અને એ કારણથી જ તેનું નામ પાણિપતિ રાખવામાં આવ્યું હતું પાણિ એટલે બળર અને પતિ એટલે માલિક અર્થાત્ બળરોનો માલિક તે પાણિપતિ, અર્થાત્ એથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે પાણિપતિનું વિદ્વત સ્વરૂપ પાણીપત થયેલું હોતું જોઈએ અને પાણીપતની વ્યાપારવિષયક મહત્તા મહાભારતના સમયથી પણ પૂર્વની હોવી જોઈએ અલારના સમયમાં પણ પાણીપત નગર પોતાની એ પ્રાચીન મહત્તાને કંટાળે અરો જળવી રહ્યું છે અને તેથી અમારા ઉપર્યુક્ત અનુમાનને વળી વિશેષ પુષ્ટિ મળી શકે છે * અસ્તુ.

* કર્નાલથી ૨૧ માઇલ અને અબાલા જલ્દયાનથી ૬૮ માઇલ દક્ષિણમાં તથા દિલ્લીથી ૫૫ માઇલ ઉત્તરમા પાણીપતનું રેલ્વે સ્ટેશન આવેલું છે એ ખંનજના કર્નાલ જિલ્લામા તહસીલનું સદર સ્થાન તથા જિલ્લાનો મુખ્ય કસબો છે કે જે ઇ સ ૧૮૫૪ સુધી પાણીપત જિલ્લાનું સદર સ્થાન હતું પાણીપત નગરની મનુષ્યવસતી લગભગ ત્રીસથી બત્રીસ હજારની છે અને ત્યાં સાધારણ સબ ઇલિજનની ઓફિસો તથા કચેરીઓ ઉપસંત એક મોટું મુસાફરિખાનું, પોલિસ સ્ટેશન તથા મૂલ્ય ઇલાકિ પણ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પાણીપતમાં દેશી કાપડ, કમ્બલ (ધાબળા) અને ત્રાખાના વાસણ આદિનો ઉદ્યોગ અઘણિ સારા

સુલતાન ખાખર સવત્ ૧૫૮૩ ના વૈશાખ માસની શુકલા પ્રતિપદાના અથવા તો ઇ. સ ૧૫૨૬ ના એપ્રિલ માસની ૧૨ મી તારીખના દિવસે પાણી-પતની ભૂમિમાં આવી પહોંચ્યા હતા અને ત્યાં આવતાંની સાથે જ નગર તથા આસપાસની ભૂમિની તપાસ કર્યા પછી ખીજે જ દિવસે, એ સ્થાનમાં રહીને શત્રુ સાથે યુદ્ધ કેવી રીતે કરવું અને રણભૂમિમાં વિનયને કેવી રીતે મેળવવો, એ માટેની પોતાના મનમાં તેણે સર્વ કલ્પનાઓ કરી લીધી હતી જે દિવસે ઇશ્વાહીમ લોદી તથા ગાઝખાનના દિલ્લીમાંથી નીકળીને પાણીપતની દિશામાં આગળ વધવાના સમાચાર ખાખરને મળ્યા તે દિવસની સમસ્ત રાત્રિ ખાખરે શત્રુસૈન્યપર કેવા પ્રકારે અને કેવી દક્ષતાથી આક્રમણ કરવું એ વિશેના વિચાર-માં જ વીતાડી દીધી, કારણ કે, ખાખર જન્મથી જ એક મહાયુદ્ધ તથા દીર્ઘ-દર્શી સેનાનાયક હોવાથી કોઈ એક ધન્યંતરિતુલ્ય કુશળ વૈદ્ય પ્રમાણે પોતાના સૈનિકોની નાડીની ગતિનુ એટલી સીમાપર્યંત સપૂર્ણ જ્ઞાન ધરાવતો હતો કે જે જ્ઞાનના ચોગે સૈનિકોની નાડીની ગતિ કેવા સયોગોમાં અને ક્યારે મદ્દ પડી જાય છે તેમ જ યુદ્ધજન્યથી તેમની નાડીની ગતિ અત્યંત તીવ્ર થતાં તે તીવ્રતાનો ઉપયોગ કેવી રીતે કરી શકાય છે એ રહસ્યનો તે સપૂર્ણ જ્ઞાતા થઈ ગયો હતો આ કારણથી તેણે શત્રુસૈન્યપર આક્રમણ કરવા માટેની પદ્ધતિનો પોતાના મનમાં સમસ્ત રાત્રિનું જગરણ કરીને દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો અને ત્યાર પછી પ્રભાતમાં નાશતાને ઇન્સાફ આપ્યા પછી તરત જ પોતાના નિશ્ચયને વ્યવહારમાં યોજવાના કાર્યનો આરંભ કરી દીધો ખાખરની આજ્ઞા અનુસાર તેના અનુ-ચરોએ પાણીપત નગર અને મહાલયની જમણી બાજુએ તોપોની સાતસો ગાડીઓને સાકળને બદલે ચામડાના વણેલા દોરડાવડે હારબધ બાંધીને સ્થૂર રખાવી દીધી અને તેની આગળના ભાગમાં રેતીના કોથળા ભરાવીને તે સ્થૂર છાતી લગીની ઊંચાઈની કિલ્લા જેવી એક કામચલાઉ દીવાલ ઊભી કરાવી તેને નગરની ડાબી બાજુએ બાંધ્યો બોદાવવામાં આવી અને તે પાછળથી જ તે તીરહાજમાટે એટલી જગ્યા છોડી દેવામાં આવી કે જેમાં એક સેના એક પચાસ મનુષ્યો આવી જાય અને સમાઈ જાય આ સર્વ વ્યસ્ત સેના પછી ખાખરે પોતાના પૂર્વજોની પદ્ધતિને અનુસરીને પોતાના સૈનિકોને તથા અનુભવી સરદારોને પોતાની પાસે બોલાવ્યા અને હુકમ કર્યો કે તેમને સખોધીને કહેવા લાગ્યો કે -

“મારા વફાદાર, મમણસાર અને જનિસાર સરદારો - હવેનો સૈનિકો મુકાબલામાં મેં આપણા સાધનોની જે આ રચના કરી છે તે આપ સર્વને ઠીક જણાય છે કે કેમ તે ખરેખર જણાવો અને જે જે કંઈ પણ ભૂલ ભાલ હોય તો બતાવો કે જેથી લડાઈનો વખત અચૂક સફળતાં તે ભૂલને સુધારી શકાય અને જેવા જોઈએ તેવા બંદોબસ્ત કરો.”

પરિમાણમાં અને સારા સ્વરૂપમાં અસ્ત્ર-શસ્ત્રો છે. બહુતા કિલ્લામાં રૂથળે ખડ પડી ગયા છે અને અસ્ત્ર-શસ્ત્રો કાચ કિલ્લાનો ન હોવાથી અંતરમત થાય એવી આજ્ઞા સૈનિકોને કરવામાં આવી.

સર્વ સરદારોએ બાબરની સુહૃદ્ધવસ્થાને સોળે સોળ ચાના પસન્દ કરી પોતાનો સખૂર્ણ સતોષ દર્શાવ્યો અને ત્યાર પછી મહુરમદ સારખાન નામના એક સરદારે બાબરની બુદ્ધિની પ્રશંસા કરતા જણાવ્યું કે “જહાંપનાહ, અહીં આટલો બધો જખતો યઈ ગયો છે એટલે હવે દુશ્મનોની શી મનલ છે કે તેઓ અહીં સૂધી આવે અને આપણી સાથે લડવાની હિમ્મત બતાવે?”

પરંતુ મહુરમદ સારખાનના એ વિચારનો પ્રતીકાર કરતો બાબર ગલી રતાથી કહેવા લાગ્યો કે “હું ધારું છું કે તમેએ આ હિન્દોસ્તાનના લડવૈયાને ઉજળકના ખાનો જેવા ધારી લીધા છે અને તેથીજ તો પોતાનો આવો અભિપ્રાય દર્શાવો છો, પરંતુ તમારી આ ધારણા ભૂલ ભરેલી છે, કારણ કે, આપણે જ્યારે સુમરકન્દથી નીકળીને હિસારમાં પહોંચ્યા હતા તે વેળાએ ઉજળકોના સંઘના ખાનો તથા સુલ્તાનો એકઠા થઈને આપણાપર ચઢી આવવાની હિમ્મત રાખી હરબદના ઘાટપરથી ઊતર્યા હતા અને આપણે જનાતાને, માલને, સિપાહી એને તથા ત્રીસ હજાર સુગલોને મુહલ્લાઓમાં લાવીને તે મુહલ્લાઓને મજબૂત કરી લીધા હતા આવા મોકાપર તે ખાનો અને સુલ્તાનો ચાલવાના અને ઊભા થવાના કાયદાને જાણતા હોવાથી આપણે હિસારમાં મુઆં અને જીવતાનો જખતો કરીને હિસારને મજબૂત કરી લીધું હતું એ તેમના જાણવામાં આવી જવાથી તેઓ આપણાપર હલ્લો કરવાની હિમ્મત ન કરી શક્યા અને તેથી રસ્તા માથી જ પાછા વળી ગયા, પરંતુ આ હિન્દોસ્તાનમાં વસેલા સરદારો આવા હિસાબ તથા કાયદાથી ખિલ્લુલ જેખબર હોવાથી એ દુશ્મનો તો કદાચિત્ ઠેક અહીં સૂધી પણ આગળ વધી આવશે અને કૂતરાના મોતે માર્યા જશે તે કુખલ કરશે, પણ અજમનો વિચાર તો નહિ કરે તે નહિ જ કરે મારો આ ક્યાસ થોડા વખતમાં જ તમને ખરો પડેલો દેખાશે”

એ પછી બાબરે તુર્કોની જૂની પદ્ધતિ પ્રમાણે પોતાના સમસ્ત સૈનિકોને તેમના વીરવેષમાં પોતા સમક્ષ ઉપસ્થિત થવાની આજ્ઞા આપી દીધી - અને તેઓ તેનાં નેત્રો સમક્ષ આવીને ઉપસ્થિત થતાં તેણે તેમનું સૂક્ષ્મ અવલોકન કરી લીધું આ અવલોકનવિધિમાં પોતાના સૈનિકોની યથાર્થ સખ્યાને જાણી લેવાનો જ બાબરનો ઉદ્દેશ હતો એ નવેસરથી કહેવાની આવશ્યકતા નથી આ સૈન્યાવલોકનના પ્રસંગે રાહજંદો હુમાયૂંન પણ નારીરૂઢ્યમાં તલ્લાળ મોહને ઉપજાવનારા પોતાના નૈસર્ગિક ઝોમળતામય સૌન્દર્યને અમકાવતો લશ્કરી પોષાકમાં સજ્જ થઈને પોતાના પિતા પાસે ઊભેલો હતો એટલે તેને પોતાના સૈનિકોના મુખમંડળો કાંઈક મલિન તથા ઉત્સાહહીન લાગવાથી તે પોતાના પિતાને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો કે.—

“કિખલગાહ, મને અત્યારે આપણા જગીઓના દિલમાં જે જોરા રે” જોઈએ તે દેખાતો નથી તેમજ ઇબ્રાહીમ લોહીની કૌંઠ કરતા આપણી કૌંઠ પણ ઘણી જ નાની છે એટલામટિ મારા દિલમાં કાંઈક શક થયા કરે છે; પં મારી એ કદાચિત્ ભૂલ પણ થતી હોય”

“ખરેખર આવા શકને દિલમાં જગહ આપવામાં તારી મોટી ભૂલ જ છે,” બાબર અતિશય શાંત બાવથી હુમાયૂંનના શકને દૂર કરવાના ઉદ્દેશી

કહેવા લાગ્યો: “તૂરેચરમ, તારો આ બેભ રાક છે અને તારી આ ખામખયાલી છે; કારણ કે, આપણી કૌનના જંગી જવાનો તેમના પોતાના વતનથી ચાર મહિનાનો રસ્તો કાપીને એક એવા દૂરના મુઠકમાં આવ્યા છે કે જે મુઠકના લોકોની જાનને પણ તેઓ સમજી શકતા નથી તેમ જ એક લાખ જેટલી કૌનના મુકાબલાનો ભાર તેમના માથાપર આવી પડ્યો છે એટલામાટે જો તેમના મનમાં ખૌફ પચાડા ચવાથી તેમનો ભેશ ઓછો થઈ ગયો હોય તો તે સ્વાભાવિક જ છે; પરંતુ એવા ખૌફને દિલમાં પચાડા ચવા દઇને ભેશને ઓછો કરી નાખવાની જરા પણ અગત્ય નથી, કારણ કે, એક તજજ્ઞાકાર લડવૈયો સો નાતજ્ઞાકાર લડવૈયાને ભારી થઈ પડે છે અને આપણા બધા જંગી જવાનો તજજ્ઞાકાર અને મરણિયા થઇને લડનારા હોવાથી ઇબ્રાહીમ લોહીના નાતજ્ઞાકાર, લડાઇના હુનરથી બેખબર અને હેચકારા એક લાખ સિપાહો આપણા આ ચુટી કાઢેલા લગભગ સોળથી સત્તર હજાર જંગીઓ આગળ એક નિમેષમાત્રને માટે પણ ઠકી શકવાના નથી, એવી મારા દિલને પૂરી ખાતરી છે તેમ જ કૃતહયાળીનો ખરો આધાર પરવરદિગારની મેહરખાનીપર રહેલો હોવાથી જો પરવરદિગાર આપણા પર મેહરખાન છે તો લાખ તો શું પણ કરોડ દુશ્મનો હોય તો પણ તેમનાથી આપણો એક વાળ પણ વાકે થઈ શકે તેમ નથી એટલામાટે મારી તમો બધાને વારવાર એ જ નસીહત છે કે ખુદાએ પાકમાં ભરોસો રાખો અને તમારા દિલી ભેશને જરા પણ ધટવા ન દેતા દુશ્મનોની મોટી કૌનને વખત આવતાં તમારું પાણી બરાબર ખર્ચાવી દો; કારણ કે, બેઇજબત થઇને અને પોતાને કાયર કહેવડાવીને જીવવા કરતાં ઇજબતની સાથે મયદાને જગમાં ઝૂકીને મરી જવું તે હજાર વાર વધારે સારું છે કલ તો એક દિવસ ચવાની છે તો પછી કલથી ડરી જવું એ નાદાની નથી કે શું?”

ખાખરના આ ઉત્સાહવર્ધક બાપણથી હુમાયૂં, સરદારો તેમ જ સર્વ સૈનિકોનાં હૃદયોમાં એક પ્રકારના નવીન જીવન તથા નવીન શૌર્યનો આવિર્ભાવ થયો, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ જેઓ લીકથી પણ લીક સ્વભાવના સનિકો હતા તેઓ પણ અચાનક ઉત્સાહમાં આવી ગયા અને પોતાના મારવા ક મરવાના નિશ્ચયને ગર્જનાપૂર્વક દર્શાવવા લાગ્યા એ જ દિવસે ઇબ્રાહીમ લોહીના અત્યાચારથી ક્રાળેલા દિલ્લીના તેમ જ આગ્રાના કેટલાક અમીરો અને જગીરદારો ખાખરના ઉર્દુ (ઠાવણી)માં આવીને ખાખરના પક્ષમાં મળી ગયા અને ખાખરે તેમને સત્કારપૂર્વક પોતાના મિત્રો તરીકે પોતાના પક્ષમાં સ્વીકારી લીધા; કારણ કે, એ સર્વ અમીરો તથા જગીરદારો અમલસખાનના પક્ષના હતા અને અમલસખાન તેમને સારી રીતે જાણખતો હોવાથી તેણે તેમની વિશ્વસનીયતા વિશે પોતાનો દૃઢ વિશ્વાસ દર્શાવ્યો હતો એટલે પછી તેમનામાં અવિશ્વાસ રાખવાનું ખાખરને કશું પણ કારણ હતું નહિ એ અમીરો તથા સરદારો પોતા સાથે ત્રણેક હજાર લડવૈયાને પણ લેતા આવ્યા હતા, પરંતુ સુલતાન ખાખરે તેમને તત્કાળ લડવાનું કામ સોંપવાને બદલે જો ન છૂટે તેમની જરૂર પડે તો જ તેમને કામમાં લેવાના ઇરાદાથી વધારાના સિપાહો તરીકે એક નૂટી ઠાવણીમાં રહેવાનો બંદોબસ્ત કરી આપ્યો કે જેથી લડાઇની વેળાએ ભેળભેળાની

જત્રા ન થઈ જાય એ જ દિવસે સંન્યાસમયે જે જસૂસોએ ઇવાળીમાં આવીને બાબરને એવા સમાચાર સંભળાવ્યા કે —

“આલમપરવર, ઇબ્રાહીમ લોદી એ કે ત્રણ ગાઉથી વધારે ચાલતો નથી અને જાણે માનૂલી શિકાર કરવાને નીકળ્યો હોય તેવી રીતે ઇવાળીમાં નખાવતો અને અયશ આરામ ભોગવતો ધીમે ધીમે આગળ વધે છે એવે ચાર કે પાંચ દિવસ વીત્યા પહેલાં તે આ જગ્યાએ પહોંચી શકે તેમ નથી એમ અમો માનીએ છીએ; એટલામાટે જો આગળ વધીને તેનાપર હુલ્લી કરી દેવો હોય તો પણ તે યની શકે તેમ છે, પણ તો જેવો આપ સાહેબે કયાસ નામદારનો વિચાર.”

“ઠીક છે, આ બાબતનો આવતી કાલે વિચાર કરવામાં આવશે. તમે પાછા રવાના થાઓ અને દુશ્મનોની જે કાંઈ પણ જાણવાલેગ હીલચાલ તમારા જેવો કે જાણવામાં આવે તેની ખબર મને ખરવડું પહોંચાડતા રહો.” બાબરે એમ કહીને જસૂસોને પાછા વિદાય કરી દીધા.

બીજા દિવસથી બાબરે પોતાના જે હજાર સૈનિકોને ચાર બાજમાં વિભક્ત કરીને ઇબ્રાહીમ લોદીની ઇવાળીમાં છબકલા કરવાને રવાના કરી દીધા, તે સૈનિકો ઇબ્રાહીમ લોદીની ઇવાળીમાં વારંવાર જઈને તેના સૈનિકોને દરેકને લાભ આપી આવતા હતા, પરંતુ લોદીના સૈનિકો તેમને જેવા છતાં પોતાના સ્થાનને ત્યાગીને એક તરૂ પણ આગળ વધતા નહોતા એટલે સુલતાન બાબરે શાહે તેના પક્ષમાં આવી મળેલા દિલ્લી તથા અઝમગાના અમીરો તથા જગીરદારોના આગ્રહને માન આપીને ચારથી પાંચ હજાર સૈનિકો સહિત પોતાના કેટલાક સરદારોને રાત્રિના સમયમાં ઇબ્રાહીમના લશ્કરપર છાપો મારવામાટે મોકલી આપ્યા; પરંતુ તેઓ એ કાર્યને સિદ્ધ કરી ન શક્યા; કારણ કે, દિવસ જગ્યા પછી તો તેઓ શત્રુના શિબર સમક્ષ પહોંચ્યા એટલે શત્રુપક્ષના સૈનિકો પણ નગારો વગાડતા હાથીઓને આગળ રાખીને સામા થવાને નીકળી પડ્યા; પરંતુ તેમનાથી પણ બાબરના સૈન્યનું કાંઈ અનિષ્ઠ કરી શકાયું નહિ અને તે એટલે સૂધી કે ઇબ્રાહીમની સેના આટલી બધી પ્રચડ હોવા છતાં બાબરનો એક પણ સૈનિક મરાયો તો નહિ જ, પણ એક પણ સૈનિક પકડાઈ જવાનો ખતાવ પણ ન જાન્યો, માત્ર મહમ્મદઅલી જંગ જંગના પગમાં એક તીર લાગ્યું અને તે વિધાતક ન હોવા છતાં તેણે એટલું પરિણામ તો અવશ્ય નિપજવ્યું કે તે સરદાર લડાઈને દિવસે સુહાગ્રમિમાં આવી શક્યો નહિ એક લાખ સૈનિકોન હસ્તમાંથી પાંચ હજાર સૈનિકો આબાદ અને સહીસલામત છટકી આવ્યા એ ઈશ્વરની કૃપાનું પરિણામ નહિ તો બીજું શું વારું? આ અમત્કારિક ઘટનાથી બાબરના સૈનિકોનો ઈશ્વરની કૃપાળુતા તથા અમત્કૃતિમાં તેમજ બાબરના પોતાના વચનોમાં અવિચલ વિશ્વાસ બંધાઈ ગયો અને તેમનો તે વિશ્વાસ તેમના ઉત્સાહને વધારનારો થઈ પડવાથી બાબરમાટે અતિશય લાભકારક થઈ પડ્યો, કે કે, એ વિશ્વાસના યોગે તેના સૈનિકો જીવપર ખેલીને રણમાં ઝૂઝવામાટે તૈયાર થઈ ગયા. એ પાંચ હજાર સૈનિકો શત્રુના હસ્તમાં સપડાયાના સમાચાર સાં જતાંની સાથે જ બાબરે હુમાયૂન તથા આલમખાનને બીજા છ હજાર સૈનિકો

સહિત તેમની કુમકે મોઢ્યા હતા અને ત્યાં પછી તે પોતે પણ અશ્વાસુદ થઇને ત્યાં જવાને તૈયાર થયા હતા, પણ એટલામાં છાપો મારવામાટે ગયેલા સૈનિકો હુમાયૂંન તથા આલમખાનને માર્ગમાં દોઢ ગાઉપર જ લેગા થઈ જવાથી તેમની સાથે પાછા આવી લાગ્યા એટલે પછી ખાખર પોતે પણ થોડા અંતરપરથી પાછો છાવણીમાં આવ્યો આવ્યો હતો. ખાખરની આ અનુક્રપા તથા વીરતાને જોઈને સૈનિકોની પ્રસન્નતાનો અવધિ થતા તેઓ ખાખરને એક ફરિશ્તો જ માનવા લાગ્યા.

એક દિવસ અને રાત્રિ શાંતિમાં વીતી ગયા અને ખીલ દિવસની રાત્રિના બે પ્રહર જેટલો સમય વીત્યા પછી અચાનક છાવણીમાં રણગૂંગનો સૈનિકોને નિદ્રામાંથી જાગ્રત કરનારો નાદ સંભળાવા લાગ્યો અને તે સાથે શત્રુસૈન્યના આગમનને સૂચવનારો કોલાહલ પણ થવા લાગ્યો થોડી વાર પછી રણગૂંગનો નાદ બધ થતાં અને કોલાહલ શમી જતાં શાંતિનો આવિર્ભાવ થયો અને હલ-કારાઓએ આવીને ખખર આપી કે “દુશ્મનની કૌજ એક ગાઉના કાસલાપર છે, આગળ વધતી આવે છે અને જે વખત નય છે તેમાં અહીં આવી પહોંચવાની વધી છે એટલામાટે ખખરદાર થાઓ અને લડવાને તૈયાર રહો” આ ખખર સાંભળતાં જ બહાદુર ખાખર બખ્તર ચઢાવીને તથા પોતાનાં હથિયારોને બાંધી લઈને થોડાપર બેસી ગયો અને હુમાયૂંન તથા આલમખાન તેમ જ ખીલ સરદારો પણ એવી જ રીતે તૈયાર થઈ ગયા એ વેળાએ ખાખરની જમણી બાજુએ આલમખાન, હુમાયૂંન, ખાલ કલ્લન, સુલ્તાન મહમ્મદ દોલદી, હિન્દુબેગ, વલી ખાનન અને બરકલી સિસ્તાની હતા તેમ જ ડાબી બાજુએ દોલદી મીરન આદિલ સુલ્તાન, અમીર હુસેન, સુલ્તાન બુત્તદ, કંતલક કદમ, જાનબેગ મહમ્મદ બખ્શી, શાહ હુસેન ખારીકી અને સુગલ ગાનજ આદિ સરદારો જોવામાં આવતા હતા વચ્ચેની કૌજની જમણી બાજુએ ચીન તૈમૂર સુલ્તાન, સુલયમાન મહમ્મદી કોકલતાશ, શાહ મન્સૂર બરલાસ, ચૂનસઅલી દર્વીશ, મહમ્મદ સારખાન અને અખ્દુલ્લા કિતાબદાર આદિ તૈયાર થઈને બેઠા હતા, તેમજ વચ્ચેની કૌજની ડાબી બાજુએ ખલીફા ખાલ મીર-મીરાન, અહમદી પરવાનચી, તસ્દીબેગ, કુઆયબેગ, મહબૂબઅલી ખલીફા અને મીરનબેગ તરખાન ઇલાહિની હાજરી દેખાતી હતી. કૌજના આગળના ભાગમાં ખુસરો કેકલતાશ અને મહમ્મદઅલી જંગજંગ હતા અખ્દુલ અજબ મીર આખોર ‘તરહ’ એટલે કે મદદગાર હતા જમણી બાજુની કૌજમાં વલી કંજલ, મનિક કાસિમ તથા બાબા કશકાને તેમના સુગલ જગીઓના નિગહબાન તરીકે રાખવામાં આવ્યા હતા અને ડાબી બાજુની કૌજમાં કરાચુજ, અખુલ મહમ્મદ નેલખાન, શેખ જમાલ હિન્દી તથા તિંકરી કુલી સુગલ તુગમા એટલે કે સુગલોના નિગહબાન નીમાયા હતા અને તેમને એવો હુકમ અપાયો હતો કે - “દુશ્મનો આવી પહોંચે એટલે તમારે તેમની પાછળ જઈને ધૂમ્પા કરવું અને તેમને પાછળના ભાગમાં ઘેરી લેવા”

ઉપકાળ થવા પૂર્વે આ સર્વ વ્યવસ્થા થઈ ગઈ એટલે પછી ખાખર પોતાના સિપાહસાહારોને કૌજને તૈયાર રાખવામાટેની બીજવાર ચેતવણી આપીને પોતે પોતાના વફાદાર તથા અજબ અસ્પને એડી મારીને જે દિશામાંથી ઇબ્રાહીમ

હોદ્દી અને તેની કૌજના આવવાનો સભવ હતો તે દિશાભણી કેટલાક અતરપર આગળ વધવાના અને દુશ્મનની કૌજની હાલતને તપાસવાના મતલબથી ભાસેતો થઈ ગયો. તે જેમ જેમ આગળ વધતો ગયો તેમ તેમ તેના ઘોડાના પગો કેટલીકવાર તેને રણભૂમિની રક્તપિયાસુ વાલુકામાં ઉડા. બીજરતા તેમજ કેટલીકવાર કઠિન પાથાણ સાથે અથડાઈને અવાજ કરતા દેખાવા લાગ્યા. આ વેળાએ ખાખરનું મન ભાવિ યુદ્ધના વિચારમાં એટલું અધું નિમગ્ન થઈ ગયું હતું અને વિજયની આશાઓ તેના હૃદયમાં એટલી બધી પ્રબળ થયેલી હતી કે એ વિચાર તથા આશાઓએ તેની અન્ય સર્વ વિચારણાઓ તથા ચિંતાઓનો તેના અત કચણમાંથી બહિષ્કાર કરી દીધો હતો. સુલ્તાન ખાખરે કુરુક્ષેત્રની પ્રાચીન રણભૂમિવિષયક કેટલીક કથાઓ પાણીપતના કેટલાક ક્ષાર્ષીભાષાભિજ્ઞ નિવાસીઓના મુખથી સાંભળેલી હોવાથી અને તે પોતે પાણીપતને કુરુક્ષેત્રનો જ એક ભાગ માનતો હોવાથી પોતાના મનમાં જ કહેવા લાગ્યા કે —

“આજે મારા મનમાં જેવી રીતે દુશ્મનોપર જીત મેળવવાની ઉમ્મીદ હજાળા મારી રહી છે તેવી રીતે અસખ્ય ઇન્સાનો કે જેમના હાડકા આ જમીનના ગર્ભમાં દટાઈ ગયેલાં છે તેમના મનોમાં પણ એક વાર મારી ઉમ્મીદ જેવે ઉમ્મીદો અને મારા મુસ્તકીમ ધરાદા જેવા જ મુસ્તકીમ ધરાદાઓ હજાળા નહિ મારી રહ્યા હોય કે શું? પરંતુ અફસોસ કે પાણીપત નામના આ લડાઈન મયદાને એવા હનરે બદકે લાખો ઇન્સાનોની ઉમ્મીદોને હંમેશાને માટે ધૂળમ મેળવી દીધી છે, માત્ર એટલુંજ નહિ, પણ તેમની ઉમ્મીદો સાથે તેમનો પોતાને પણ ભક્ષ કરી લીધો છે. અહીંના કેટલાક સાધારણ યુદ્ધના લોકોની એવે માન્યતા છે કે આ ભૂમિમાં અધારી રાતે આ સ્થાનમાં લડતાં લડતા મરી ગયેલ બહાદુર માણસોના ‘મારો મારો અને કાપો કાપો’ના ધ્વનિઓ, શસ્ત્રસ્રોના પરસ્પર અથડાવાના અવાજો તેમ જ યુદ્ધના નાદો સંભળાયા કરે છે અને તેમની એ માન્યતા સત્ય હોય તો તો તે બહુ જ આનન્દનો વિષય કહી શકાય; પરંતુ સંત મનુષ્યોના મુખમાંથી જીવનસમયના એ સર્વ ધ્વનિઓ કયાંથી અને કેમ કરીને નીકળી શકે! ખરેખર અતકાળે તો અશ્રુ, પ્રેમ, શાંતિ, વિગ્રહ, જીવન અને મરણ એ સર્વ સમાન થઈ જાય છે; કારણ કે, એ સર્વ મૂળ એક જ વસ્તુના ભિન્ન ભિન્ન વિભાજો હોવાથી અત સમય આવતાં પોતાના મૂળ સ્વરૂપમાં મળી જાય છે!”

ખાખરે આવા પ્રકારના તાર્કિક વિચારોમાં તલ્લીન થઈને જો તે ભૂમિમાંથી લોકોની માન્યતા અનુસાર કોઈ પણ પ્રકારનો ધ્વનિ નીકળતો હોય તો તે ધ્વનિને સાંભળવામાં તેનો પ્રયાસ કરી લેયો; પરંતુ રાત્રિના નિત્યપરિચિત નૈસર્ગિક ધ્વનિ વિના અન્ય કોઈ પણ પ્રકારનો અમત્કારિક ધ્વનિ તેના સાંભળવામાં આવી શક્યો નહિ. માત્ર કેટલાક અંતરપરના કૂતરાના ભસવાનો ધ્વનિ, રાત્રિના સમયમાં અદૃશ્ય રીતિથી ઉડતા કેટલાક જીવંતોના ગણગણાટ તેમ જ હથેલી કાલિક મદ વાયુનો મદ મદ ધ્વનિ ઇત્યાદિ ધ્વનિઓ આવીને તેનાં શ્રવણોમાં અથડાવા લાગ્યા; પરંતુ એ ધ્વનિઓ પરિચિત તથા સાધારણ હોવાથી તેના હૃદયને આકર્ષી શક્યા નહિ તેમ જ પોતાના કર્તવ્યનો વિચાર આવીને ઊભો રહેતાં ખાખરે એ તાર્કિક

વિચારોના મનોરાજ્યની સીમાને ત્યાગીને પાછો કર્તવ્યપૂર્તિની ચિન્તામાં પ્રવેશ કરવા લાગ્યા; કારણ કે, જે કાર્યની સિદ્ધિમાટે તે ઠાણુલથી હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યા હતા તે કાર્યના સંગળાચરણનો સમય હવે અત્યંત નિકટમાં આવેલો હોવાથી અત્યારે તાત્કાલિક વિચારો સર્વથા અપ્રાસંગિક તથા અસ્થાનીય હતા અને એ રહસ્યને લેવાયે તે પછી સારી રીતે જાણતો હતો. અંતે તે જે દૃશ્યને જોવાની પ્રતીક્ષા કરી રહ્યો હતો તે દૃશ્ય પણ તેની દૃષ્ટિ સમક્ષ આવીને ઊભું રહ્યું; એટલે કે, રાત્રિનો અંત થતાં કોઈપણ મનુષ્યપ્રાણી અથવા અન્ય વસ્તુને ઓળખી શકાય એટલો ઉપકાલિક પ્રકાશ પડવા માગ્યો એટલે તે પ્રકાશમાં જ આખરના તીવ્ર નેત્રોએ યુદ્ધમાટે પાણીપતભણી આગળ વધી આવતા ઇબ્રાહીમ લોદીના સૈન્યને જોઈ લીધું ઇબ્રાહીમ લોદીની પ્રચડ સેનાને પ્રત્યક્ષ જોવા છતાં તેના હૃદયમાં ભયનો લેગમાત્ર પણ સચાર ન થયો, કારણ કે, દીર્ઘકાળના યુદ્ધવ્યવસાયથી આવા પ્રસંગોમા દૃઢતાને ધારવાનો તેનો સ્વભાવ જ થઈ ગયો હતો આખરે તલાજ પોતાના અશ્વને પાછો વાળ્યો અને અશ્વને પાછો વાળતા જ તેની પાછળ થોડા અંતરપર અશ્વાસ્થ યદને ચાલ્યા આવતા હુમાયૂં, આલમખાન તથા આલમખાનના જે ખાનગી ખાસ મુહાફિઝ અથવા અગરક્ષકો આંદખાન તથા નજફદીનપર તેની દૃષ્ટિ પડતાં તે આશ્ચર્યચકિત થઈ ગયો, કારણ કે, અત્યાર સુધી તે અન્ય વિચારોમા નિમગ્ન તથા તલ્લીન હોવાથી તેની પાછળ સોથી દોઢસો કદમના અંતરપર ચાલ્યા આવતા એ ચાર અશ્વાસ્થ તરુણોનું તેને કોઈ પણ જ્ઞાન કે બાન રહ્યું નહોતું અહીં વચ્ચે જણાવવાની આવશ્યકતા છે કે સિયાલ-કોટમાથી પ્રયાણ કરી ગયેલી પુરુષવેષધારિણી શુલ્કદામ તથા કુમરપારા કેટલાક સમય પર્યંત અસુક સ્થાનોમા અજ્ઞાતવાસ કરીને અંતે અસુક પ્રકારના નિશ્ચય-પર આવી આખરના સૈન્યશિબિરમાં આવી લાગી હતી અને આલમખાનને મળી પુરુષવેષમાં તેના અગરક્ષકો તરીકે તેની પાસે જ રહી હતી કુમરપારા સુલ્કદામ આખરની એક સમયની ઘણીજ અજાણ બાદી હોવા છતાં તેની વેષ-પરિવર્તનવિષયક દક્ષતાના કારણથી આંદખાનના અવતારમાં આખર તેને અનેક-વાર જોવા છતાં પણ ઓળખી શક્યો નહોતો અને શુલ્કદામ સાથે તે તેનો વિશેષ પરિચય હતો જ નહિ એટલે તેને પુરુષના વેષમાં તે તલાજ ન ઓળખી શકે એ સ્વાભાવિક જ હતું આખરે પોતાના આશ્ચર્યને વ્યક્ત કરતાં શાહજહાં હુમાયૂં તથા લોદી આલમખાનને ઉદ્દેશીને કિમ્તિ હાસ્યમડિત મુખમડળ તથા ગભીર વાણીથી કહેવા માંડ્યું કે —

“નૂરેનજર હુમાયૂં અને અજાળ આલમખાન, આ જમીન રેતાળ હોવાથી થોડાનાં પગલાંનો અવાજ નથી થતો તેમજ હું પોતે બીજા ખયાલાતમાં એટલો ખધો ગઈ થઈ ગયો હતો કે તમે આવતા થોડા ફાસલાપર મારી પાછળ ચાલ્યા આવો છો એનું મને જરા પણ બાન હતું નહિ મારી આખી જિંદગીમાં હું આ પહેલીવાર જ આવેલો ખેખખર રહ્યો છું ખચર, પણ તમે મારી પાછળ પાછળ શામાટે આવતા હતા વાચ ?”

“કિબ્લગાહ, આપ અંધારી રાતે જગતા આ અજાણ્ય મેદાંમાં એકલા જ આગળ વધી જાઓ અને દુશ્મનોની જાતપર કોઈ વખાલ આવી પડે, તો ?”

આવી શંકાથી આલમખાનના આ ખાનગી મુહાફિઝેએ અમને આપની પાળા સાલવાનો ઇશારો કર્યો હતો અને આ વાત અમને પણ વાનિજ સામવાથી અમે પણ આપની પાછળ રવાના થયા હતા” હુમાયુને પાછળ આવવાનું ને કારણ હતું તે દર્શાવી દીધું

“જેમના ચહેરાપર હજી માસૂમિયત તથા નબલકતનો રંગ અમકી રહ્યો છે અને જેઓ હજી ક્રિસ્ટિનીની હદમાંથી બહાર નથી નીકળ્યા તે નૌજવાન મુસા હિબની આવી દુરઅદેશી તથા મારામાટની લાગણીને જોઈને હું નેહાયત ખુશ થયો છું” આ પ્રમાણેના સાધારણ ઉદ્દેશો કાઢીને બાબર આંદખાન તથા નજરુદ્દીન (કુમરપારા તથા શુલહામ)ને સળોધીને કહેવા લાગ્યો કે: “અય મારા ખયરખાદ જવાનો, આજના જગમાં જો ખુદાતાલા મને ફતહોજફરથી સરફરાજ કરશે, તો તમારી આ લાગણી અને ખયરખાહીનો બદલો હું તમને જીરુર આપીશ”

“આલમખાનહ, આજના જગમાં પાક પરવરદિગાર આપ નામદારને જીરુર ફતહોજફરથી સરફરાજ કરશે અને દુશ્મનો ધૂળ ચાટતા થઈ જશે, પરંતુ અમારી એવી તમન્ના છે કે અમે બન્ને દોસ્તોના ચહેરાપર હજી માસૂમિયત તથા નબલકતનો રંગ અમકી રહેલો હોવા છતાં અમે હજી ક્રિસ્ટિનીની હદમાંથી બહાર ન નીકળેલા હોવા છતાં અમારાં જિગર તથા બાલુઓ દેવા અને ડેટલા મજબૂત છે એ જોઈને બતાવી આપવામાટે જો અમને મયદાને જંગમાં લડવાનો મોકો આપવામાં આવે અને અમારી બહાદરીને જોઈ લીધા પછી જ અમારી કદ્ર કરવામાં આવે, તો વધારે સારું, કારણ કે, અમારા જૈહુરને બતાવ્યા પછી અમે જો આહીશુ તે, ઇનામ મેળવી શકીશું” આંદખાન અથવા કુમરપારાએ પ્રસંગને અનુકૂળ જાણીને પોતાના પ્રસ્તાવને યોગ્ય સ્વરૂપમાં બાબર સમક્ષ રજૂ કરી દીધો

“આ ખાદિમની પણ એ જ માગણી છે: કારણ કે, આપ નામદારની તેમજ અમારા નેકકિરદાર આકા આલમખાનની આવી ડોષ સેવા બજાવ્યા પછી અમે જો ઇનામ માગી લઈશું તે ઇનામના અમે હકદાર ગણાઈશું અને એકલી લાગણીથી અમેને જો બદલો આપવામાં આવશે તે આપ નામદારની હાતમદિલી અથવા મેહરબાની જ ગણશે એટલે એવી મેહરબાનીના ફળને લોગ-વવાનો અમારો જરા જેટલો પણ ઇરાદો નથી” નજરુદ્દીન અથવા શુલહામે પણ કુમરપારા જેવી જ પોતાની બાવના દર્શાવી દીધી

“શાબાશ, મહુબા, આફરીન” બાબર તેમની વીરતાની પ્રશંસા કરતો આનંદ દર્શાવીને કહેવા લાગ્યો “આવા નાનુકબદન નૌજવાનોના જિગરમાં આવી દિલેરી વસી રહી હશે, એવો કોઈને બાબમાં પણ ખયાલ ન આવી શકે એ કુદરતી છે, છતાં તમારામાં આવી મહાનગી ભરેલી છે એ જાણીને મારા દિલમાં વધારે ખુશી થાય છે હું તમને બાખુશી મયદાને જંગમાં લડવાની અને તમારું જૈહુરને બતાવવાની પરવાનગી આપું છું, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ જો પરવરદિગારની મેહરબાનીથી આપણે જિન્દા રહીશું અને ફતહયાબ થઈશું તો તમારી જો ઇનામને મેળવવાની તમન્ના હશે તે ઇનામની તમને સરફરાજ કરવામાટે હું તમને કચોલ પણ આપું છું વફાદાર મુસાહિબોને ઇનામ આપતાં આ ખાદિમોનો હાથ કદાપિ સંકોચાયો નથી અને કદાપિ સંકોચાવાનો પણ નથી”

“ખુદાતાલા આપ નામદારની ઉમ્મ દરાજ કરે. અને આપ ગરીબપરવરના દાંમને મુરાદને ગૌહરે મકસૂદથી ભરે, એ જ અમારી તે શુરૂરૂરીમના કદમોમા બદળી છે” ઉમરપારા તથા શુતદામે ખાખરના કલ્યાણની ભાવના દર્શાવી

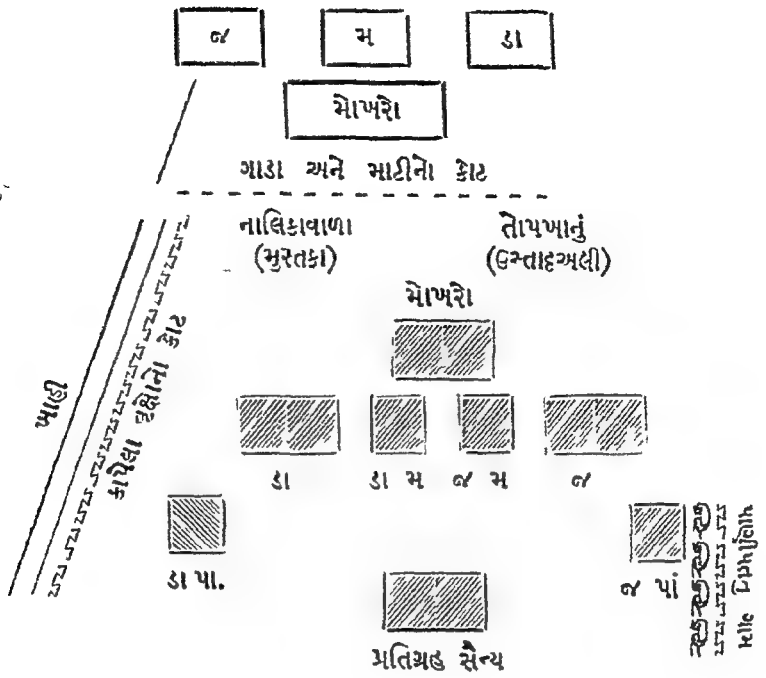
આ વાર્તાલાપમાં જેટલા સમયનો વ્યય થયો હતો તેટલા સમયમાં અરુણને ઉદય થઈ ચૂક્યો હતો, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ અરુણના લાલિમાયુક્ત પ્રકાશનો અત યતાં સૂર્યપ્રકાશના વિસ્તારનો રંગ પણ દેખાવા લાગ્યો હતો અને તેથી ઇબ્રાહીમ લોદીની પ્રચડ સેનાના આગમનથી ઉડતી ધૂળ તથા હાથીઓ આદિ સ્વપ્ન સ્વરૂપમા દૃષ્ટિગોચર થવા માઝ્યાં હતા અર્થાત્ શત્રુની સેનાને અતિ-શય નિકટમાં આવેલી જોઈને ખાખરે હુમાયૂન તથા અલમખાનને સંબોધીને કહ્યું કે. “દુશ્મનની કૌજ હવે ખડુ જ નજદીક આવેલી હોવાથી આપણે તેમના મુકાબલાની તૈયારી કરવી જોઈએ, એટલામાટે અસ્થેને પાછા વાળો અને છાવણી તરફ ચાલો. જો કે આપણી કૌજ લડવામાટે તો તૈયાર છે, પણ કૌજમાં મારી હાજરી તેમ જ મારા કર્મીઓની સખ્ત જીરત હોવાથી હવે અહીં વાતોમાં વધારે વખત આપણાથી વીતાડી શકાય તેમ નથી”

તત્કાળ ખાખર, હુમાયૂન, અલમખાન, ઉમરપારા તથા શુતદામે અશ્વોને પાછા વાળ્યા અને તેઓ વાયુના વેગથી અશ્વોને દોડાવીને ખડુ જ અદ્ય સમયમાં પાછા પોતાની છાવણીમાં આવી પહોંચ્યા. ત્યાં આવતાં જ ઇબ્રાહીમની સેનાના ચાલવાથી ઉડતી ધૂળને જોઈને તે સેનાનો પોતાની સેનાના જમણી બાજુના વિભાગપર આક્રમણ કરવાનો વિચાર હોય એવું ખાખરનું અનુમાન હોવાથી ખાખરે પોતાના અખડુલ અજીજ નામક એક વીર સેનાપતિને જમણી બાજુની કૌજના મદદગાર તરીકે રવાના કરી દીધો અને તેને હુકમ કર્મીની દીધો કે “જીરૂરી વક્તને માટે રાખેલી કૌજને લઈને જમણી બાજુની કૌજની કુમકે જાઓ અને દુશ્મનની કૌજપર એકદમ વટી પડો.” ખરેખર ખાખરનો આ હુકમ એવા પ્રકારનો હતો કે આજના સમયના પાશ્ચાત્ય યુદ્ધવિદ્યાવિશારદ કોઈ સારામા સારા સેનાધ્યક્ષના મુખમાથી પણ આવી પદ્ધતિમાં આના કરતાં વધારે સારો અને સાચો હુકમ બહાર પડી શક્યો હોત કે કેમ એની શકા જ છે.

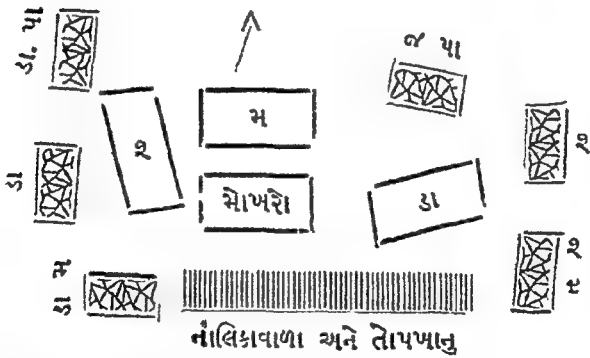
શત્રુસૈન્ય ન્યારે નિકટમા આવી લાગ્યું તે વેળાએ તેની અવિચારશીલતાને જો એક બીજે ભેદ ઉચ્ચસ્થાનમાં ખેંદેલા ખાખરના નાણુવામાં આવ્યો તે એ હતો કે ઇબ્રાહીમના સૈનિકોને ખાખરે બચાવતાં આટલાં બધાં સાધનો અદ્ય સમયમા જ તૈયાર કરી લીધાં હશે એની કલ્પના માત્ર પણ ન હોવાથી તેઓ વચ્ચે ક્યાંય પણ અટક્યા વિના બમણા વેગથી આગળ અને આગળ આદ્યા આરતા હતા, આ કારણથી ઇબ્રાહીમના સૈન્યની અગ્રભાગમાં ચાલતી સૈનિક-પક્ષિ રેતીની ગૂણોના કામચલાઉ કિલ્લા આગળ આવતાં જ અટકી ગઈ અને આગળ વધવું કે નહિ એનો વિચાર કરતી બેસી રહી ગઈ ખાખર જાણી ગયો કે “આ એક એવો સ્વાભાવિક પ્રસંગ છે કે જો આ પ્રસંગનો લાભ લઈને શત્રુ સૈન્યના અગ્રભાગમાના સૈનિકોના પશોપેશ અથવા સદેહશીલત્વને યુક્તિપૂર્વક પ્રધારી દેવામા આવે, તો પશ્ચાદ્ભાગમાંના સૈનિકો એટલી બધી ભ્રાન્તિમા પડી જશે કે તેઓ આગળ વધવાનો પ્રયત્ન ભાગ્યે જ કરી શકશે.” આ વિચાર દર-

યમા દૃઢ થવાથી બાબરે પોતાના લશ્કરને એવો હુકમ ફર્માવ્યો કે “જમણી અને ડાબી બન્ને બાતૂની ફ્રોન્ટને દુશ્મનોની ડાબી તથા જમણી બાતૂથી પાછળ પહોંચીને તીર ચલાવવાનું કહી દો અને લડાઈની શરૂઆત કરાવી દો; તેમજ જમણી બાતૂના લશ્કરને નેઘતી સઘળી મદદ આપતા રહો.”

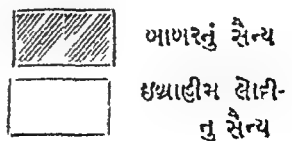
બાબરની એ આજ્ઞાને મસ્તકપર ચઢાવીને ડાબી તથા જમણી બાતૂના સૈન્યવિભાગમાંના સૈનિકો શત્રુસૈન્યના પશ્ચાદ્ભાગમાં જઈને શત્રુપક્ષના સૈનિકો પર બાણોની ભયાનક વૃષ્ટિ વર્ષાવવા લાગ્યા, ડાબી બાતૂથી મહદી બાતૂ દુશ્મનના મુકાબલામાં સર્વથી પ્રથમ આગળ વધ્યો અને તેની સામે દુશ્મનની હાથીઓ સાથેની એક ફ્રોન્ટ આવી પરંતુ બાબરના તજરુબાકાર તીરદાનેએ તીર ચલાવીને દુશ્મનની તે ફ્રોન્ટને નેતલેતામાં મારીને પાછી હટાવી દીધી એ પછી બાબરે મધ્યભાગમાંની સેનામાંથી અહમદી પુરવાનથી, તરુદી બેગ, કુચ બેગ તથા મહરમદઅલી બાબરને ડાબી બાતૂની ફ્રોન્ટને મદદ આપવા માટે મોકલ્યા, પરંતુ પછીથી જમણી બાતૂની ફ્રોન્ટમાં જ લડાઈ કાયમ થવાથી તેની મદદમાં મહરમદી કેડલતારા, શાહ મન્સૂર બરલાસ, ચૂનસઅલી તથા સદરુલ્લાહને આગળ વધવાનો બાબરે હુકમ ફર્માવ્યો અને તેથી તેઓ મધ્યસેનાના અગ્રભાગમાં રહીને લડવા લાગ્યા. ઉસ્તાદ અલી કુલીએ પણ મધ્યસેનાના અગ્રભાગમાં રહી ઇબ્રાહીમના સૈન્યની સામે જ તોપોના ગોળાનો એવો તો ભયર મારો ચલાવ્યો કે તેથી ઇબ્રાહીમના સૈનિકો ‘ત્રાહિ ત્રાહિ’ પોકારવા લાગ્યા. ઇબ્રાહીમની સેનાના ડાબા ભાગપર એવી જ રીતે શુસ્તક તોપચીએ તોપોના ગોળા ફેંકવા માંડ્યા અને તેથી ઇબ્રાહીમની સેનાના ડાબા ભાગમાં પણ ભગાણ પડવું દેખાયું જમણી અને ડાબી બાતૂની બાબરની ફ્રોન્ટએ દુશ્મનની ફ્રોન્ટને પાછળના ભાગમાં બાબર ઘેરીને તીરોની આણીપર ચઢાવવાનો અને નેરરોરથી લડવાનો આરંભ કરી દીધો; બરુનગાર તથા ગોલે પણ દુશ્મનના લશ્કરપર એક બે વાર સાધારણ હુલાકયા અને તીરોના મારથી દુશ્મનોને હટાવીને તેમજ પોતે તેમનાપર ધસી જઈને દુશ્મનોને પોતાની ચારે તરફ ફરી વળેલી ફ્રોન્ટની વચ્ચે લાવી મૂક્યા. આવી અનુકૂળ પરિસ્થિતિ યતાંની સાથેજ બાબરની ડાબી બાતૂની, જમણી બાતૂની તેમજ વચ્ચેની ફ્રોન્ટ એક જગ્યામાં એકઠી થઈ ગઈ અને તેથી ધૂળ એટલી બધી ભડવા લાગી કે ઇબ્રાહીમ લોદી તથા ગાજીખાન પોતાની ફ્રોન્ટ સાથે અથવા તો એકલા આગળ પણ ન વધી શક્યા અને પાછળ પણ ન હટી શક્યા હવે હથોડાચના મહાભયાનક યુદ્ધના અને માનવરક્ત પાતની સરિતાના વહનનો અવસર આવી લાગ્યો હવે પોતાના માણુના શત્રુઓને પોતાના હસ્તથી જ મારવાનો શુભ અવસર આવેલો નેઘને આતમખાન, કમરપારા તથા શુલહામે પોતાના અશ્વોને જે સ્થાનમાં ઇબ્રાહીમ લોદી તથા ગાજીખાન હોવાનો સભવ હતો તે સ્થાનભાણી ચલાવ્યા અને અદ્ય સમયમાં જ તેઓ જે હાથીની અબારીમાં ઇબ્રાહીમ લોદી બચથી કપતો અને ઈશ્વરની સહાયતા માગતો બેઠો હતો તે હાથીની સામે આવી લાગ્યા અને તે હાથીની પાછળના ખીજ હાથીપરની અબારીમાં ગાજીખાન પણ સૈનિકોના ઉત્સવધારવામાં ભાષણ કરતો તેમજ બાબરના સૈનિકોપર તીર ચલાવતો તેમના

દ્વિતીય વ્યૂહ ૨

ગાડા અને માટીનો કોટ

નાંધ સંગ્રામસિંહ સાથેના યુદ્ધમાં પણ આ જ પ્રમાણે સામ-સામી વ્યૂહરચના થઈ હતી પણ સંગ્રામસિંહે પ્રતિગ્રહ સૈન્ય રાખ્યું હતું, છતાં પ્રતિગ્રહનું સૈન્ય પણ ઘેરાયું હતું

જેવામાં આવ્યો. ઇબ્રાહીમને જોતા જ આલમખાનના હૃદયમાં કોપનો એવો તો ભીષણ અગ્નિ ભરકો બઠ્યો કે તે કોપના આવેગમાં આગળ પાછળનો લેશ-માત્ર પણ વિચાર ન કરતા તે સુલતામ તથા કુમરપારાના સ્કંધભાગપર ચઢી હાથીની અંખાડીના કંઠેરને ગ્રાહીને એકદમ ઉપર ચઢી ગયો અને તેના માથાપરના કાસાના ટોપને ઉતારીને નીચે નાખી દીધાપછી પોતાની તલ્વારને મ્યાનમાંથી પ્રહાર કાઢી તેના ગળાને દબાવીને કહેવા લાગ્યો કે.-

“ઇબ્રાહીમ, મારી સાથેની દુશ્મનીનો અને મારા હૃદયને મારી નાખીને સુલતાને હિન્દોસ્તાન થવાનો આ અંતમ છે, આજે આ હિન્દોસ્તાનના ખરા સુલતાનની તલ્વારથી, એ બાગી, તારી જિન્દગીનો ખાતમો છે અને તારૂં કામ તમામ છે. જા, આ દુનિયાને હવે હમેશને માટે છોડી જ અને તું આ જહાન તેમજ જન્મ-તમા રહેવાને લાયક ન હોવાથી જહન્નમવાસિલ થા !”

આ રાખ્દો ઉચ્ચારતાની સાથે જ આલમખાને ઇબ્રાહીમને બોલવામાંડેનો સમય આપ્યા વિના જ તેની ગર્દનમાં પોતાની તલ્વારને આરપાર ઉતારી દીધી અને ત્યારપછી તેને ઉચકીને હાથીપરથી નીચે એટલામાટે નાખી દીધો કે તેની લારા હાથીએ તથા સૈનિકોના પગો નીચે ચળદાય અને ધ્રુળમાં રગદોળાય પોતાના ઇન્તકામની આગને ઇબ્રાહીમના લોહીથી યુગ્મવ્યા પછી આલમખાન હાથીની અંખાડીમાંથી નીચે ઊતરવાને તૈયાર થયો, પરંતુ તેના ભાગ્યમાં ભારતવર્ષના સામાન્યતા એક સમ્રાટ તરીકેના ઉપલોભનો યોગ લાખાયલો ન હોવાથી પાછળના હાથીપરની અંખાડીમાં બેઠેલા ગાજખાનની તેનાપર દૃષ્ટિ પડી ગઈ અને ઇબ્રાહીમને મરાયલો. જોતાં જ તેણે મહાવતને આગળના હાથીની ખાત્તૂમાં પોતાના હાથીને લઈ લેવાની આજ્ઞા આપી દીધી. આલમખાન ઇબ્રાહીમના હાથીપરથી ઊતરવાની તૈયારીમાં હતો તે જ વેળાએ ગાજખાનનો હાથી ખાત્તૂમાં આવી જતાં ગાજખાને પોતાના લાખા અને અણીદાર બાલાનો એવા તો બળથી આલમખાનપર પ્રહાર કરી દીધો કે તે બાલાએ આલમખાનના શરીરને બખ્તર સહિત વીંધી નાખ્યું અને લોહીથી તર-બોળ થયેલો આલમખાન નિર્ણય થઈને હાથીપરથી પૃથ્વીપર પહોંચી પડ્યો. જે ક્ષણે આલમખાનનું શબ્દભૂમિમાં મરણ થયું તે ક્ષણે જ ગાજખાનનો બન્ધુ દિલાવરખાન ઇબ્રાહીમની સેનાને સહારતો એ સ્થાનમાં આવી લાગ્યો અને આલમખાનને હણાયલો જોઈને તેનાં ગાત્ર શિથિલ થઈ જવાથી તે દિગ્મૂઠ અથવા વિપ્રાત થઈને મૃત આલમખાનને એકાગ્રદૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યો. કુમરપારા તથા સુલતામ આલમખાનને ગાજખાને જે ખાત્તૂએ રહીને બાલાથી માર્યો હતો તેની બીજી ખાત્તૂએ હોવાથી અને ત્યાં પણ રાત્રપક્ષના સૈનિકોના આધા-તથી પોતાનાં શરીરોને રક્ષવાની તેમને ચિન્તા હોવાથી આલમખાનપર થયેલો બાલાનો પ્રહાર તેમના જોવામાં ન આવ્યો, પરંતુ આલમખાનનો દેહ ન્યારે નીચે આવી પડ્યો ત્યારે જ એ અનિષ્ટ પરિણામનું તેમને યથાર્થ જ્ઞાન થયું. સુલતામના જિગરમાં કીનાની આગ તો સળગેલી જ હતી એટલે ગાજખાનના હાથથી થયેલા આલમખાનના મૃત્યુએ તે આગમાં ઘી હોમી દીધું અને તેથી સુલતામ કુમરપારાને સળાઈને કહેવા લાગી કે -

“આલખાન અથા કમરુદ્દીન, મારો મતી દુશ્મન ગાજખાન અત્યારે

આપણા હાથમાં સપડાયલો હોવાથી તેના ખૂનથી આતિશે ઇન્તકામને ખુલાવવાનો આવો લાસાની મીઠો આપણને ફરી ફરીને મળી શકવાનો નથી, એટલામટિ ચાલો વધીએ આગળ અને ફરી નાખીએ તેને હલાસ એટલે તેની જિન્દગીનો અને તે સાથે મારા ઇન્તકામનો અત આવી જાય અને જો તે મારાપર ફતહચાલ થાય તો મારી જિન્દગીના ખાતમા સાથે મારા જિગરમાં બળતી આગનો પણ ખાતમો થાય”

“દોસ્ત તબ્લકદ્દીન, તારો આ જનો જિગર દોસ્ત હરહાલમાં તારો હરશ રીક તથા ગમગુસાર છે, તારા હુકમનો તાળેદાર છે, તારામટિ મેરી જવાને પણ તૈયાર છે.” કમરપારાએ આ ઉફગારથી ગુલદામના ઉત્સાહને વધાર્યો

તેમણે પોતાના અશ્વને ગાજખાનના હાથીની બાજુમાં વાળ્યા અને હાથીના પેટમાં પોતાના બાકાને લોહીને હાથીને આગળ વધવાના કે પાછળ હટવાના કામથી રદ કરી નાખ્યા, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ બે તીવ્ર બાકા પેટમાં ઘુસી જવાથી હાથી છેડાયો અને વેદનાના કારણથી એટલું બધું તોફાન કરવા લાગ્યો કે તે તોફાનના પરિણામે મહાવત તથા ગાજખાન બંને પોતાના અશ્વને બચાવવામટિ હાથીપરથી નીચે ફેલી પડ્યા અને તેથી ગુલદામ તથા કમરપારા મટિ ગાજખાનપર દુટ્ટી પડવાનું કામ વધારે સહલ થઈ પડ્યું. ગુલદામ તરફ અશ્વપરથી ઊતરીને નીચે પહોંચ્યા હતા ગાજખાનપર ગાલિખ થઈ ગઈ અને તેની છાતીપર પોતાના ગોઠણોને દુટ્ટતાથી સ્થાપી એક કાણુદી છરાને સ્થાનમાંથી બહાર કાઢીને ગાજખાનને કહેવા લાગી કે. “કાફિર, શયતાન ! જોઈ લે કે આજે દરેગાની દુખતર ગુલદામના દામનની કીમતમાં કેવી રીતે તેવાય છે તારી જાન અને થોડીવારમાં જ કેવી રીતે બધ થઈ જાય છે તારાં શયતાનીયત બરેલાં સુધળા મસ્તીતુફાન ! આ હવસના ગુલામ, જોઈ લે કે પાકઅસ્મત ઔરત સાથે આદરેલી અદાવતનો આ અજમ થાય છે, જો ઔરત પોતાની કીનાખોરીપર આવી જાય છે તો તારા જેવા નાપાક મર્દની જિન્દગી તેના હાથથી આવી રીતે તમામ થાય છે !” આ શબ્દો હિચારતાની સાથે જ નાજુકબદન અને નાજુકતખીયત ગુલદામે પોતાના હસ્તને વજ્ર કરતાં પણ કઠોર અને પોતાના સ્વભાવને પાપાણ કરતા પણ કઠિનતર કરીને પોતાના હાથમાંના છરાને પાછ ગાજખાનની છાતીમાં ફોદ બિલ્લસ જેટલો ઉઠો ઉતારી દીધો અને ત્યાર પછી છાતીના ચીરાયલા ભાગમાં પોતાના કોમળ હસ્તોને ખોસીને તેમથી નીજળતા સ્પ્રિસ્વરે પોતાના હસ્તોને રંગી લીધા એ પછી દિલાવરખાને તલવારવડે ઇબ્રાહીમ લોહીના મસ્તકને કાપી લીધું અને ગુલદામે ગાજખાનના મસ્તકને કાપીને પોતાના હસ્તમાં લઈ લીધું. ગુલદામ, કમરપારા તથા દિલાવરખાન આ કાર્યની પરિસમાપ્તિ કરીને હવે લડવાનું કારણ ન રહેવાથી બાબર પાસે જવામાટે રવાના થઈ ગયા.

ઇબ્રાહીમ લોહી તથા ગાજખાનનાં આવી રીતે મરણ થઈ ગયા તો પણ ઇબ્રાહીમના કોઈ સિપાહસાલ્દાર અથવા સિપાહીએ આવીને તેમની રક્ષાનો પ્રયત્ન ન કર્યો તેનું કારણ એ હતું કે એક તો પ્રથમથી જ ઇબ્રાહીમના સૈનિકો ઉત્સાહીન હતા અને તેમાં વળી તેમનો ગબરાટ બાબરની કૌજવા ચારે તરફના મારથી એટલો બધો વધી ગયો હતો કે તે સર્વને ઇબ્રાહીમ લાથા ગાજખાનના માણુ-

દર વર્ષે કરોડો રૂપીઆ પરદેશ જતાં
અટકાવવા હોય તો

ધી યુનીવરસલ ફાયર અને
જનરલ ઇન્સ્યુરન્સ કંપની

માં તમારી માલ મીલકત, અને ગોડા-
ઉત્તનો વીમો ઉતરાવો.

વિશેષ માહિતિ માટે લખો

એમ. કાનજીની કું

મેનેજિંગ એજન્ટસ.

૨૫ ચચ ગેટ સ્ટ્રીટ, કોટ મુંબઈ.

તા. ક.—દેશમાં જો નાણાં રહેશે તો તેમાંથી તમને
પણ લાભ મળી શકશે. પરદેશી કંપનીઓ તમને તે
લાભ ન આપશે.

હાલમાં સદાની તેમજ ભાવોની ભારે
 ઉથલપાથલ થાય છે. તેમજ મોટોર,
 ગ્રામ આદિની હાડધામમાં અકસ્માતો
 પણ ઘણા થાય છે. માટે પોતાનાં બહાલાં
 બેરી છાકરાંઓ માટે હંદગીના વીમા
 કનેડાની

**ધી મેન્યુફેક્ચરર્સ લાઇફ
 ઇન્સ્યુરન્સ કંપની**

માં ઉતરાવી નચિંતાઈ વોહોરવી સારી છે.

વિગત માટે લખો

એમ. કાનજીની કું

કેં ૨૫-૨૬ ચર્ચગેટ સ્ટ્રીટ

મુંબઈ.

રક્ષણ કરતાં પોતાના જ માલુસણની વિશેષ ચિન્તા થઈ પડી હતી એટલે એ ઘટના પ્રતિ કોઈએ વિશેષ લક્ષ આપ્યું જ નહિ, કિંમતુના સુલ્તાન ઇબ્રાહીમ લોહીના રણભૂમિમાં પડવાથી મૈયાફ પછી યુદ્ધનો અંત થતાં એ ઘટના તેમના આનંદને જ વધારનારી થઈ પડી પાણીપતની રણભૂમિમાંના એ યુદ્ધનો બહુધા દિવસના પ્રથમ પ્રહરની સમાપ્તિ વેળાએ આરંભ થયો હતો અને મૈયાફ પછી દિવસના તૃતીય પ્રહરના આરંભ સાથે તો એ યુદ્ધનો અંત પણ આવી ગયો. બાબરે ન્યારે પોતાની કૌશલને ફાટકનો ડોકો વગાડતી અને વિજયતાદ કરતી પાછી ફરેલી જોઈ તે વેળાએ તે પોતાની પાસે બેઠેલા શાહનંદા હુમાયૂંનને સળોધીને ગદગદિત સ્વરથી કહેવા લાગ્યો કે -

“હુમાયૂંન, આ લડાઈમાં આપણા આટલા જબર્દસ્ત દુશ્મનની હાર થઈ છે અને જીત આપણા હિસ્સામાં આવી છે એ કંઈક શુદ્ધતાલાના ફલલોકરમથી જ થયું છે, નહિ તો આતું મુશ્કિલ કામ આપણામટે આટલું બધું આસાન થઈ જાય અને દુશ્મનની આટલી મોટી કૌશલ અડધા દિવસમાં જ માટીમાં મળી જાય, એમ કદાપિ બની શકે જ નહિ આવી ફાટક નાચીજ ઇન્સાનની બહાદરીથી નહિ, પણ કૌશલકારસાળની મેહરબાનીથી જ થાય છે, એ આપણે કદાપિ ભૂલી જનારું નથી મારી ખાદિશ છે કે આપણે પણ હવે મયદાને જંગમાં જઈએ અને આપણા જે સરમા સિપાહીઓ આજના જંગમાં કામ આવી ગયા હોય તેમના ગોરોફકંનને તેમ જ જેઓ ઘવાયા હોય તેમની તખીબી સારવારનો બદોબસ્ત કરીએ, કારણ કે, એ આપણી ફર્જ છે અને એ ફર્જને પૂરી કરવાને ઇન્સાન તેમ જ મુસલમાન તરીકે આપણે આપણા પાઠ મળહબના ફર્માતથી બધાયલા છીએ.”

લોહીવારમાં જ બાબર તથા હુમાયૂંન અશ્વાસ્થ થઈને રણભૂમિપ્રતિ જવાને રવાના થઈ ગયા.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ગુલહામ, કમરપારા તથા દિલાવરખાન પ્રથમ તો વિજયના ઉન્માદને વશ થઈને ઇબ્રાહીમ લોહી તથા ગાજખાનના મસ્તકને હસ્તમાં લઈ પોતાના શિબિર પ્રતિ જવાને રણભૂમિમાંથી રવાના થયા હતા, પરંતુ કેટલાક અતરપર આવ્યા પછી આલમખાનના રાજનું સ્મરણ થતાં તેઓ તે રાજને પણ શિબિરમાં ઉપડાવી લાવવાના ઉદ્દેશથી રણભૂમિ પ્રતિ પાછા ફર્યા અને ત્યાં આલમખાનના રાજને અન્ય સૈનિકોદ્વારા ઉપડાવવાની તૈયારીમાં તેઓ લાગેલા હતા એટલામાં તો બાબર તથા હુમાયૂંન પણ તેમની પાસે આવી લાગ્યા. બાબર તથા હુમાયૂંનને આવેલા જોઈને આંદખાન અથવા કમરપારાએ પ્રથમ તેમને વિજયની વધામણી આપી અને નજરુદ્દીન અથવા ગુલહામે ગાજખાનના મસ્તકને બાબરનાં ચરણોમાં રાખીને કહ્યું કે -

“આલમખરવર ! આ જમાનાના ઇન્સાનના સાચામાં છુપાયેલા રાજતાન ગાજખાનનો અથવા બીજા અલ્ફાજમાં કહું તો દુશ્મને ઇમાનનો આ નાચીજ કિદવીની તત્વારથી આજની લડાઈમાં ખાતમે થયો છે, આ સરજેર, સરમસ્ત અને મગરર ઇન્સાન આજે બેગોરોફકંન જહાનમવાસિલ થઈ ગયો છે.”

“માત્ર એટલું જ નહિ, પણ જેવું સર ફગફરના સરની પેઠે રાત અને દિવ

એટલું જ નહિ, પણ આરેક હનર ઘોડા અને ત્રણસોથી ચારસો હાથીઓનો પણ ધાણ નીકળી ગયો હતો, અને એ સર્વ નરો, કુન્દો તથા અખોના મૃત શરીરો કેટલાંક સ્થળોમાં છૂટાં છવાયાં તો કેટલાંક સ્થળોમાં રાશિબદ્ધ તેમ જ એકબીજા પર ખડકાયલાં પડ્યાં હતા. એ ઉપરાંત પાંચ સાત હનર ધવાયલા સૈનિકો પણ મૃત સૈનિકોની સાથે જ પડ્યા હતા તે તો વળી ભૂદા જ હતા એમાંના કેટલાક, સૈનિકો બાણોથી વીધાયા હતા, કેટલાકો તલ્વારોથી કપાયા હતા, કેટલાકો બાલાની આણીથી ધરણીમાં રોળાયા હતા, કેટલાકો તોપના ગોળા તેમ જ ખડકોની ગોળીથી મરાયા હતા, કેટલાકો તોફાની હાથીઓના પગતળે અગદાયા હતા અને કેટલાકો હાથીઓના ટૂટી પડવાથી હાથીઓનાં પર્વત જેવા શરીરો નીચે ફળાયા હતા. ઇશ્રાહીમના હાથીઓનું વધારે સંખ્યામાં મરણ આખરની તોપોના ગોળાએ નિપત્તવ્યુ હતું, એ વિશિષ્ટતાથી કહેવાની આવશ્યકતા નથી રણચડીના બલિદાન થયેલા એ વીર સૈનિકોમાંના કેટલાકોનાં મસ્તકો ધડથી ભૂદાં થઈ ગયાં હતાં, કેટલાકોના હાથો કપાઈ ગયા હતા, કેટલાકોના પગો ભૂદાં થઈ ગયા હતા; કેટલાકોની છાતીમાંથી સ્થિરની ધારા નીકળતી હતી અને કેટલાકોનાં શરીરો તલ્વારો તથા બાણોના ધાથી આળણી જેવાં છિદ્રાન્વિત થયેલા નેવામાં આવતા હતાં. કેટલાક ધવાયલા સૈનિકોના મુખમાંથી ‘યા ખુદા ! યા અલ્લાહ !’ તેમ જ ‘પાણી, પાણી’ના પોકારો નીકળતા સભળાતા હતા અને એ પોકારો તો વળી સજ્જવન મનુષ્યોના હૃદયમાં વિશેષ કસ્ટાને ઉપજાવતા હતા. અલ્લાપિ વિશ્વમાં સૂર્યનારાયણના પ્રકાશરૂપ સામ્રાજ્યનો સર્વત્ર વિસ્તાર હોવાથી રણભૂમિનું આ ભીપણુ દૃશ્ય સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં દૃષ્ટિગ્રાચર થઈ હતું, અને તેથી આખરજેવો વન્દદયના તેમ જ મુહુર્તવ્યવસાથી પુરુષના હૃદયમાં પણ ગ્લાનિનો આવિર્ભાવ થતો દેખાવા લાગ્યો હતો.

આખરે પોતાના સૈનિકોને એવી આજ્ઞા સભળાવી કે. “આપણા જે નંગી જવાનો લડાઈમાં ધવાયા હોય તેમને લડાઈના મયદાનમાંથી ઉપાડીને છાવણીમાં પહોંચાડવાની, તખ્તોમાં રાખવાની અને તેમની તખીળી સારવાર કરવાની ગોઠવણ કરો; ઇશ્રાહીમના સિપાહીઓ ભાગી જતા હોય તો તેમને પકડીને આ કામમાં બળાટકરે તેમને તમારા મદદગાર બનાવો, અને આપણી છાવણીમાં જે તખ્તો પૂરા પડે તેમ ન હોય તો ઇશ્રાહીમની છાવણીમાંના તખ્તોમાં ધાવલ થયેલા સિપાહીઓને લઈ જાઓ, કારણ કે, મરહુમ ઇશ્રાહીમની છાવણી પણ અડધા કે પોણા ગાડથી વધારે દૂર નથી.”

પોતાના સૈનિકોને આવી આજ્ઞા આપીને રણભૂમિનું ભીપણુ દૃશ્ય કટાણ-બગેલું લાગવાથી આખર તત્કાળ ત્યાંથી હુમાયૂન સહિત પોતાની છાવણીમાં જવા મઠિ રવાના થઈ ગયો, કારણ કે, એ જ દિવસે સુન્ધાકાળ પૂર્વે કેટલાક અગત્યના કાર્યોનો નિર્ણય કરી નાખવાનો અને બની શકે તેટલી ત્વરાથી દિલ્લીની દિશામાં ગાગળ વધવાનો તેનો વિચાર હતો.

પાણીપતની રણભૂમિમાં આખરના વિનય અને ઇશ્રાહીમ લોહીના પુરા-નય કિંબદ્ધના લોહીવળના લયની આ ઘટના જે દિવસે બની હતી તે દિવસ દિલ્લી સન્ ૯૩૨ ના રવળ મહિનાની ૮મી તારીખને અને ઇ. સ. ૧૫૨૬. એપ્રિલ માસની ૨૦ મી તારીખનો હતો અને વાર શુક્રવાર હતો. ઇસ્લામ

ધર્મમાં શુક્રવાર અથવા 'જુમા' એક અત્યંત પવિત્ર વાર મનાતો હોવાથી 'જુમા'ને દિવસે મળેલા આ વિજયને બાબરે એક મહાપવિત્ર તથા અદ્વિતીય વિજય માન્યો હતો, અને ખરેખર એ વિજયથી જ હિન્દુસ્તાનમાં મુગલિયા રાજવંશના સામ્રાજ્યની સ્થાપના થયેલી હોવાથી અમો પણ તેના એ વિજયને અદ્વિતીય જ માનીએ છીએ. પાણીપતના એ યુદ્ધના દિવસને સરળતાથી સ્મરણમાં રાખવા માટે એક હિન્દી કવિએ એક ચોપાઈ રચેલી છે કે જે પાકક તથા પાકિમઓના વિનોદાર્થે અહીં આપવામાં આવે છે -

“તૌસે બિખર થા ખત્તીસા, પાનીપતમેં ભારત દીસા;

અઠવાં રજબ વાર સુકવારા, બાબર હત ખરાહિમ હારા!”

એટલે કે, ‘હિન્દી સન ૯૩૨ ના રજબ માસની આઠમી તારીખ અને શુક્રવારે પાણીપતની રણભૂમિમાં ભારત જેવું યુદ્ધ થયું તેમાં બાબર જીત્યો અને ઇબ્રાહીમ હારી ગયો’ અસ્તુ ત્યારે ચાલો હવે આપણે પણ જઈએ બાબરની પાછળ તેની છાવણીમાં ત્યાંની ઘટનાઓના અવલોકન માટે

પ્રકરણ ૧૮ મું

હિન્દુસ્તાનનો પહેલો મુગલ બાદશાહ અથવા ‘શાહ કલંદર’!

પોતાના શિબિરમાં આવતાની સાથે જ સુદતાન બાબરે પોતાના સિપાહ-સાલાશો, ઉમરા તથા ખયરબાહ હોસ્તોને પોતાના આલીશાન તખ્તમાં બોલાવ્યા અને તેમને એક ખાનગી દરબાર ભરીને ગંભીર ભાવ તથા ગંભીર વાણીથી તેમને સંબોધીને કહેવા માંડ્યું કે “મારા હૃદયે, ખયરબાહ અને નમસ્કહલાલ સિપાહ-સાલાશો, ઉમરા તથા હોસ્તો! આજની લડાઈમાં આલમુલગયળ પાક પરવરદિગારે આટલા થોડા વકતમાં જે કૃતહોનકરને મેળવવાની આપણે બાબમાં પણ ઉમ્મીદ રાખી નહોતી તે કૃતહોનકરથી આપણને સરકરાજ કરી દીધા છે એટલે ખુદાની એ મેહરબાની સાફસાફ બતાવી આપે છે કે આપણા સિતારો ખુલ્લું છે અને આપણા દુશ્મનોનો નસીબો મદ છે છતાં પણ આ કૃતહોનકરથી મગરૂર થઈને આપણે બેખબર તથા ઝેંપાશ બનીને બેસી રહેવાનું નથી, આ કૃતહો પછીના આપણા વધારે જોખમભરેલા કર્તવ્યને ભૂલી જવાનું નથી, કારણ કે, આજની લડાઈમાં હિન્દોસ્તાનના તખ્તોતાબના હકદાર વારિસ અને લોહી ખાનદાનના નખીરા જશાન આલમખાન પણ જતનશીલ થવાથી હિન્દોસ્તાનની સદતનતને સંભાળવાનો ભાર આપણા માથાપર આવી પડ્યો છે એટલે આપણા માટે કિત્તેના આ એક નવો બાઈસ પયદા થયો છે જો આલમખાન જિન્દા હોત, તો દેહલીમાં તેને તખ્તનશીન કરીને આપણી મેહનતનો બદલો લઈ આપણે પાછા કાંબુલ આપ્યા બંધ, પણ તેની કબ્જ થવાથી જે હિન્દોસ્તાનને ઇબ્રાહીમ પાસેથી જીતી લેવા માટે આપણે આટલી બધી જહમતો ઉઠાવી છે તે હિન્દોસ્તાન દેશને અથવા બીજા રાજદોમાં કહીએ તો સોનાની ખાણને આપણા હાથોમાંથી નીકળી જવા દેવી અને પછી પરોમાન થયું, એ કોઈ પણ રીતે વાજબી ન હોવાથી હાલ તરત હિન્દોસ્તાનમાં કાયમમુકામ થઈને આપણી હુકમતને જમાવી દેવામાં જ ફાયદો

છે; મોઢામાં આવેલા નેઅમતના કોળિયાને નાણી નેઘને કાઢી નાખવો એ દાનનો નહિ; પણ નાદાન ઇન્સાનનો જ કાયદો છે. મારો આ ઇરાદો તમોને નામદંત તો નથી દેખાતો, આ બાબત વિશે તમારા હિલમાં કોઈ પણ જાતનો શક અથવા પશોપેશ તો નથી થાતો ?”

“હાલ તરતને માટે હિન્દોસ્તાનમાં કાયમસુકામ થવાના અને પરવરદિગારે જે હિન્દોસ્તાનરૂપ દરખતે બિહિસ્તને આપણા હાથોમા સુપુર્દ કરી દીધું છે તે દરખતનાં ફળોને આખવાના અથવા ખાવાના આપ નામદારના ઇરાદા સાથે અમો મળતા થઈએ છીએ, અને તેથી આપ નામદારનો જે ઇરાદો છે તે જ અમારો ઇરાદો છે, એમ જ આપ નામદારે માની લેવાનું છે.” સઘળા સિપાહસાલારો, અમીરો તથા ખયરખાહ દોસ્તોએ બાબરના સલાહનો આ પ્રમાણેનો જવાબ આપી દીધો.

તેમના આ ઉત્તરથી સતુષ્ઠ થઈને બાબર વિશેષ ઉત્સાહમાં આવી આગળ વધીને કહેવા લાગ્યો કે “મને તમારાં મોઢામાંથી આ જવાબને સાંભળવાની જ ઉમ્મીદ હતી અને મારી એ ઉમ્મીદ પણ પરવરદિગારની મેહરબાનીથી પૂરી થઈ છે. હવે આપણે જ્યારે હાલ તરત હિન્દોસ્તાનમાં કાયમ સુકામ જ થવાનું છે, તો પછી તે માટેનો બંધોબસ્ત કરી લેવાની પણ સખત જુસ્સુરત છે; કારણ કે, આપણી ફોજ ઘણી જ થોડી હોવાથી ઇબ્રાહીમની હારથી છછેડાયલા અફઘાનો આપણી સાથે બળવો જગાડવાની કે આપણી સાથે લડવાની તૈયારી કરી શકે તેટલો વક્ત તેમને ન આપતાં શરુઆતમા જ તેમને દાણી દેવા અને આપણો સિક્કો બેસાડી દેવો, એમાં જ આપણો લાભ સમાયલો છે.”

“આપ નામદારની આ દુરઅદેશી બરેલી રાય પણ અમોને પસંદ છે.” સરદારો વગેરેએ બાબરના એ અભિપ્રાયમાટે પણ પસંદગી બતાવી દીધી.

“તો પછી શાહનશાહ હુમાયૂંન, ખાન કિલાન, મહમ્મદીશાહ, મન્સૂર ખરલાસ, યુનસઅલી, અખ્તુદ્દીહ અને વલી ખનનચી ! તમોને મારુ એકું ફર્માન છે કે તમો છડી સવારી સાથે અહીંથી અત્યારે જ રવાના થાઓ અને આગ્રાના અમલદારો તથા ખીલ લોકોને આપણી ફતહના સમાચાર સાંભળવાનો મોકો મળે તે પૂર્વે જ આગ્રામાં આપણો અમલ કરી લઈને ત્યાંના ખનનનાને જત્ન કરી લ્યો, તેમ જ મહદી ખાન મહમ્મદ, સુલ્તાન મીરન, આદિલ સુલ્તાન જુનુદ ખર્લાસ અને કતલક કદમ ! તમોને મારુ એ ફર્માન છે કે તમો પણ અત્યારે ને અત્યારે જ આપણા ચાર હબર ફોજ સિપાહો સાથે ધાવો કરીને દેહલીના કિલામાં પહોંચી જાઓ અને ત્યાં આપણો અમલ જમાવીને ખનનનાને એકદમ કબ્જામાં કરી લ્યો. હું એક બે દિવસમાં જ તમારી પાછળ આવીને તમને દેહલીમાં મળીશ.” બાબરે બે અગત્યની આજ્ઞાઓ આપી દીધી.

દિવસ હવે થોડો રહેલો હોવાથી આગ્રા તથા દિલ્લી તરફ જવા માટેની જે જે સરદારોને બાબરની આજ્ઞા મળી હતી તેઓ પોતપોતાની તૈયારી કરી લેવા માટે બાબરની રજ લઈને દરબારમાંથી બહાર ગયા, માત્ર શાહનશાહ હુમાયૂંન ખાન કિલાનને, ‘જ્યારે તૈયારી થઈ રહે અને ફરમાનું ઠંડક વાગે તે વેળાયે મને બોલાવજો, હું તૈયાર થઈને જ બેઠો છું,’ એ પ્રમાણેની સૂચના આપીને ત્યાં જ બેસી રહ્યો. બાબરે તે સિપાહસાલારો તથા સરદારોના બહાર જવા પછી

મરહૂમ દૌલતખાનના ખીન શાહબખ્શ વફાદાર દિલાવરખાનને સંબોધીને કહ્યું કે- “દોસ્ત દિલાવરખાન, એક વાર આલમખાનની જિન્દગી બચાવીને તેમ જ છેવટ સુધી આલમખાનના એક વફાદાર દોસ્ત તથા ગમગુસાર વિશેદાર તરીકે કાયમ રહીને તમોએ પોતાની ખાન્દાનિયત તથા નેકદિલીનો જે પરિચય કરાવ્યો છે તે માટે હું તમને શાબાશી આપું છું, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તમારા મરહૂમ પિદર દૌલતખાનની જગ્યાએ તમને આજથી પૂનખના સૂબેદાર સ્થાપું છું; પણ તે એવી શર્તે કે મારી સાથે પણ હમેશા એવી જ વફાદારી રાખતે અને મારી આ હાતમદિલીનો બદલો તમારા મરહૂમ પિદર તથા બિરાદરની પેઠે બગાવતથી વાળી આપવાની બેવફૂરીબરેલી કોશિશ કરશો નહિ, નહિ તો પછી તમારે પણ એ બગાવતનાં કડવા ફળો જ આપવા પડશે, તે યાદ રાખજો. હવે તમને મારી ખીજ સૂચના એ છે કે, સૂબેદારી માટેના મારા પરવાનાને લઈને તમો આવતી કાલે જ પૂનખ તરફ જવાને રવાના થાઓ, અને પહેલાં સિયાલ-કોટમાં જઈ આલમખાનની બેવા બેગમ નાદિરાખાનમને તેના અજીજ શૌહ-રની જતનનશીનીના શોકકારક સમાચાર આપી, જે તે પોતાના ફર્જ સાથે તમારી પનાહમાં રહેવાને ખુશ હોય તો તેને તમારી સાથે લાહોરમાં લઈ જાવો અને ત્યાં તેની માફર તરીકે તથા તેના ફર્જની પોતાના બાદ તરીકે પરવરિશ કરજો, પરંતુ જે તેની તમારી પનાહમાં અને તમારી સાથે રહેવાની ખાહિશ ન હોય તો તેને પૂરતા બદોબસ્ત સાથે આગામી મારી પાસે મોકલી આપજો એટલે હું તેને એક બેગમની શાનથી રહેવા માટેના સઘળો બદોબસ્ત કરી આપીશ. જે અજમ આવે તેના સમાચાર મને જઈ કહાવી દેજો કે જેથી એ બાબતની મારા દિલમાં વધારે ફિક ન રહે, અને એ ફિકથી મારું દિલ રાત અને દિવસ માથૂસીના દરિયામાં ગર્ક ન રહ્યા કરે”

“કાબુલના આલીખાન્દાન સુલ્તાન અને આદશાહે હિન્દોસ્તાન” બસરે-અશમ કુખલો મન્દર છે આ ફિદવીને આપ નામદારની આ મેહરખાની અને આપ નામદારનું આ ફર્માન. આ દિલાવરખાન ખુદાના ફજલોકરમથી એક નેકદિલ ઇન્સાન, બન્દયે સુખહાન અને સાચો મુસલ્માન છે, એટલા માટે દિલાવરખાનની હુગતમાં નમસ્કહરામી, સિતમગરી, બેઇમાની તથા બગાવત જેવા અદકાજનું ન નામ છે કે ન નિશાન છે! જખાંદરાજ અથવા લફ્ફાજ મને ના-પસંદ છે; કારણ કે, મારી માન્યતા પ્રમાણે જે ઇન્સાન થોડું બોલીને વધારે કરી બતાવે છે તે જ વધારે અકલમંદ છે” દિલાવરખાને થોડા શબ્દોમાં પોતાની શુદ્ધ બાવનાનો પરિચય કરાવ્યો.

“બારેતાલા તમને નેકી બખ્શ અને તમારા આ કલામપર તમને મુસ્તકીમ રહેવાની લાકત આપે” બાબરે પોતાનો સતોપ દર્શાવ્યો અને ત્યાર પછી તે આદખાન તથા નજરુદ્દીન અથવા તો પુરુષવેષધારિણી કમરપારા તથા શુલહા-મને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કે “અય દિલાવર તૌજવાનો, તમારો આકા આલ-મખાન જંગમાં જતનનશીન થવાથી તમારા દિલોમાં કારી ઘા લાગ્યો હશે એ હું સારી રીતે જાણું છું, પરંતુ હવે બીજો કોઈ ઇલાજ ન હોવાથી એ ગમને ભૂલી જઈને જે તમો મારી તહનાતમાં રહેશો, તો હું તમારી તરફીનો મારાથી

કરી શકારો તેટલો બદોબસ્ત કરી આપીશ; કારણ કે, તમે નાનુકબદન અને નાનુક તખીયત હોવા છતાં પણ દિલરોર, બંનિસાર અને વફાદાર ઇન્સાન છે, એ સારી રીતે મારા બાણવામા આવી ગયું છે. જે તમારી રત્નમન્દી હોય, તો હું તમને મારા શાહબદા હુમાયૂંનના મુહાદિજ તેમજ હુમ્દમ રક્કિ તરીકે રાખવાને અને તમારી એ મુલાબતના બદલામાં તમને સારી તનખા આપવા સારો તમારો મર્તબો પણ સારી રીતે જળવાય એવો બદોબસ્ત કરી આપવાને તૈયાર છું; કારણ કે, હુમાયૂંન તથા તમે હમ્દમ, હસ્તતખીયત અને હુમ્દબદન હોવાથી તમારો એક બીબ સાથે સારો મેળ મળી જશે અને તમને એક બીબના સહ વાસથી સારો આનન્દ મળ્યા કરશે, એવી મારી માન્યતા છે. જે મારી આ સૂચના તમને કુબલ હોય તો ચાઓ અત્યારે જ તૈયાર અને શાહબદા હુમાયૂંન સાથે આગ્રા જવા માટે થઈ જાઓ ઉસ્તવાર. મારે તમને જે ઇનામ આપવાનું છે તે પણ હું પછીથી આપીશ અને તમારી બીજી કંઈ તમન્ના હશે તો તે તમન્નાને પણ પૂરી કરીશ પછી તો જેવો તમારો વિચાર.”

“બજતાવર અને કદ્દાન શહરિયાર ! અમારા આકાનો ગમ જે કે અમારાથી ભૂલી શકાય તેવો નથી, છતાં પણ આપ નામદારે અમારા આકાનો એવા બેગમ સાહબ તથા તેમના કુર્બાની પરવરિશનો જે બદોબસ્ત કર્યો છે તેથી અમારા મનમાં બહુ જ સતોષ થયો છે, અને તેથી અમારા દિલમાં આપ નામદાર માટે માનની લાગણી પચદા થવાથી અમે આપ નામદારના કર્માનને માન આપી શાહબદા સલામતના મુહાદિજ તથા હુમ્દમ રક્કિ તરીકે રહેવાને તેમજ અત્યારે જ એમની સાથે આગ્રા જવાને તૈયાર છીએ. અમને શાહબદા સલામતની ખિદમતનો જે મોકો આપવામાં આવ્યો છે તે જ અમારું ઇનામ છે, કારણ કે, આ ઇજ્જત સાથે સરખાવતાં બીબ ઇનામોની કીમત બે બદામ છે.” આદિબાન અથવા કુમરપારાએ આ પ્રમાણેના વિવેકાત્મક શબ્દો હૈયારીને બાબરની ઇચ્છાને મસ્તકે ચઢાવી લીધી

“જિન્દાબાદ, બરખુરદાર ! જિન્દાબાદ !” બાબરે આશીર્વાદ આપ્યો

નજરૂદીન અથવા ગુલદામમાટે હવે બોલવા જેવું કાંઈ પણ ન રહ્યાથી તેણે મૌનનું અવલબન કરી લીધું, અને ત્યાર પછી તરત જ દરબાર બર્ખાસ્ત થતાં તે બન્ને પુરુષવેષધારિણી વીરરમણીઓ શાહબદા હુમાયૂંન સાથે દરબારમાંથી રવાના થઈ ગઈ બાબરના તખ્તમાંથી બહાર નીકળ્યા પછી હુમાયૂંનની પાછળ પદરથી વીસ કદમના કાસલાપર ચાલતી ગુલદામે કુમરપારાને સંબોધીને મદ સ્વરથી કહ્યું કે, “અલી કુમરપારા, શાહબદા હુમાયૂંનની તહનાતમાં રહેવાની તારી ઘણા દિવસની જે તમન્ના હતી તે સુલ્તાન બાબરના કર્માનથી આજે અચાનક પૂરી થવાથી હું તને એ માટે મુબારકબાદ આપુ છું. પણ બહન, હું હુમાયૂંનની ચારગાર થવાને અને રાત દિવસ તેની ખિદમતમાં રહેવાને આટલી બધી અધીરી કેમ અને શા કારણથી થઈ રહી હતી, એ ભેદ હજી પણ મને તેં જાણાવ્યો નથી, તો હવે એ ભેદ હું મને જાણાવી દે; કારણ કે, હું તારા એ ભેદને જાણવા માટે તારા જેટલી જ અધીરી થઈ રહી છું”

“એ ભેદની હકીકત લાખી હોવાથી કોઈ વાર કુરસદની વેળાયે હું તને મારા

એ ભેદની હકીકત જાણાવીશ, અને જ્યારે મારો એ ભેદ તારા જાણવામાં આવશે ત્યારે તું અન્યબીના સમન્દરમાં જ ફૂંખી જઈશ”

સંધ્યાકાળે તો હુમાયૂં સાથે કમરપારા તથા ગુલદામ આગરા જવાને રવાના થઈ ગઈ

✧

✧

✧

✧

ખાખરે તે દિવસની રાત્રિનો સમય પોતાની છાવણીમાં જ વીતાવ્યો, ખીન્ને દિવસે માત્ર એક ગાઉ ચાલીને ઘોડાને આરામ આપવા માટે ચમુના નદીના તીર-પ્રાંતમાં મુકામ કર્યો, અને ત્યાર પછી રવિવારે ત્યાંથી ચાલીને જે મન્જિલ જેટલો થયે કાંપી મગજવારને દિવસે ખાખર દિલ્હીની સીમામાં આવી પહોંચ્યો ત્યાં તેણે શેખ નિજમુદ્દીન ઔલિયાની જિયારત કરી અને શહરની સામે ચમુના નદીના તીરપ્રાંતમાં પોતાની છાવણી નખાવી રાત્રિના સમયમાં કિલ્લાનું નિરીક્ષણ કરીને ખાખર રાત્રે કિલ્લામાં જ રહ્યો ખીજ દિવસનો ઘણોક સમય કિલ્લામાં ખાખર કુતુબુદ્દીનની કબ્રની પરિક્રમા, સુલ્તાન ગિયાસુદ્દીન ખલજી, સુલ્તાન અલા-ઉદ્દીન ખિલજી ઇત્યાદિના મકબિરા, મીનાર, હૌઝેશરશી, હૌઝેખાસ તેમજ સુલ્તાન ખાલજી તથા સુલ્તાન સિકન્દરના મકબિરાના નિરીક્ષણમાં વીતાડીને ખાખર તૃતીય પ્રહર પછી પાછો છાવણીમાં આવ્યો, અને ત્યાર પછી નીકામાં બેસીને મદિરાપાનના વ્યવસાયનો તેણે આરંભ કરી દીધો ત્રીજે દિવસે એટલે કે જુમે-રાત અથવા શુક્રવારને દિવસે ખાખરે દિલ્હીની ઝાટવાલી વલીબગ ફરમલીને સાંધી દીધી અને દોસ્તબેગને દિલ્હીનો દીવાન બનાવીને ખજાનને મોહોરો કરી ખજાનને સંભાળવાની જવાબદારી તેના માથાપર નાખી દીધી તે જ દિવસે ખાદશાહે દિલ્હીમાંથી ફરજ કરીને તુગલકખાદની પાસે ચમુના નદીના તીરપ્રાંતમાં તખ્તે બેસી કરાવી દીધા અને જુમા અથવા શુક્રવારને દિવસે પણ ખાખરનો પડાવ ત્યાં જ રહ્યો એ જ દિવસે મૌલાના મહમૂદ તથા શેખ જૈન વગેરે જઈને દિલ્હીની જુમામસ્જિદમાં ખાદશાહ ખાખરના નામનો ખુતબો પઠવાનું કામ કરી નાખ્યું અને ત્યાર પછી ખાખર ફરી તથા ગરીબોને રૂપિયા વહેંચીને પાછો પોતાની છાવણીમાં આવી લાગ્યો ખાખરની છાવણી કુતુબખીનારની પાસે જ હોવાથી અને કુતુબખીનારની કારીગરીએ તેના હૃદયમાં એક પ્રકારનું આશ્ચર્યકારક આકર્ષણ કરેલું હોવાથી તે દિવસ અને રાત કુતુબખીનારનું જ એક ધ્યાનથી અવલોકન કર્યા કરતો હતો અને તેના જ વિચારોમાં નિમગ્ન રહ્યા કરતો હતો એમ જો કહેવામાં આવે તો તેથી અતિશયોક્તિ થવાનો લેશ માત્ર પણ સંભવ નથી. કુતુબખીનારે ખાખરના મનનું આટલી સીમાપર્યંત આકર્ષણ કર્યું હતું તેનું કારણ એ હતું કે એ આરામ તથા લાલ પત્થરના બાંધેલા મીનારને બિન્ન બિન્ન સ્થાનમાં બેસી રહીને જોવાથી તેમાં તેને બિન્ન બિન્ન પ્રકારની સુદરતાનો સાક્ષાત્કાર થતો હતો અહીં આપણે કુતુબખીનારના વર્ણન તથા તેના ઇતિ-હાસના વિચારમાં કિચિત્ પ્રવેશ કરીશું તો તે અપ્રાસંગિક તો નહિ જ કહેવાય.

ગંગનમંડળ સાથે મળી જવાની અથવા તો ગંગનમંડળને લેટી નાખવાની એકા કરનાર કુતુબખીનાર હાલતવર્ષનો એક અલૌકિક અમલકાર છે; વિશ્વનાં સર્વ આશ્ચર્યોમાંનું એક આશ્ચર્ય છે અને શિલ્પકલામાં, સૌન્દર્યમાં, ઉચ્ચતામાં

તથા આકર્ષકતામાં કુતુબીનારની લેશ માત્ર પણ સ્પર્ધા કરી શકે એવા ખીન કોઈ પણ મીનારનું આ સૃષ્ટિમાં અસ્તિત્વ છે જ નહિ એ કુતુબીનારની રચના કોણે કરાવેલી છે એ વિશે બે માન્યતાઓ વર્તમાન છે કેટલાકોની એવી માન્યતા છે કે એ મીનારમાં હિન્દુ શિલ્પકલા તેમ જ નાગરી લિપિમાં લખાયેલા લેખો ધલ્લાદિ દૃષ્ટિગોચર થતા હોવાથી એ મીનાર દિલ્હીના અતિમ હિન્દુ રાજ પૃથ્વીરાજ ચલુક્યાણના સમયમાં બંધાયેલો હોવો જોઈએ, કારણ કે, પૃથ્વીરાજની પુત્રી ઉર્ધવતીનો નિત્ય ચમુનાદર્શન કરવાનો નિયમ હતો અને ચમુના નદીનો પ્રવાહ પુરાતન દિલ્હીથી દૂર ગયેલો હોવાથી તે આ મીનાર બંધાવી એનાપર ચઢીને ચમુનાદર્શન કરતી હતી, એવી ગાઠચારણોના ચોપડામાં એક કથા મળી આવે છે અને તે બહુધા સત્ય જ હોવી જોઈએ પરંતુ સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે, ક્લાસિક પૃથ્વીરાજ ચલુક્યાણે એ મીનારને બંધાવવાનો આરંભ કર્યો હોય અને તેથી તેમાં નાગરી લેખો લખાયા હોય, તોપણ તેની પૂર્તિ તો કુતુબદીનના હસ્તથી જ થયેલી હોવી જોઈએ એમ નાગરી લેખો ઉપરના અક્ષરો લેખાથી નિર્વિવાદ સિદ્ધ થઈ શકે છે પૃથ્વીરાજે મદિરની દીપમાળામટે એ મીનાર બાંધવાની ધારણા રાખેલી હોવી જોઈએ અને તેથી જ એ મીનાર મોટા ચોગાનમાં એકલો એકાદ નિરંકુશ રાખ્ય કરતો ઊભેલો દેખાય છે, જો એ મીનારને બાંધવાની પ્રથમ કદંપના કોઈ પણ અસહમાન રાજ્યકર્તાના મસ્તિકમાંથી ઉદ્ભવી હોત, તો એ મીનાર કોઈ મસ્જિદની પાસે જ ઊભેલો દેખાયો હોત, વળી એ મીનાર એટલો બધો ઊંચો બાંધવામાં આવ્યો છે કે મુઅન્નિનની અનંતમાટે પણ ઉપયોગી થઈ શકે તેમ નથી, કારણ કે, તેની અળ એટલી બધી ઊંચાઇપરથી નીચેના લોકોના સાંભળવામાં આવી શકે જ નહિ પરંતુ ત્યાર પછીના અસહમાનોના સમયમાં કુતુબીનારનો પહેલો માળ જે જમીનથી ૯૭ ફીટની ઊંચાઈનો છે ત્યાં અળની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હોય તો તે માનવા યોગ્ય છે. કેટલાકોને વળી એવા પણ અભિપ્રાય છે કે જયચંદ્રની રાજકુમારી સંયુક્તાને હરીને પૃથ્વીરાજે જયચંદ્રનો પરાજય કર્યો તે પ્રસંગે પોતાના વિજયના સ્મરણસ્તંભ તરીકે પૃથ્વીરાજે આ મીનારને બંધાવવાનો આરંભ કર્યો હતો. કુતુબીનાર પ્રથમ બંધાયો તે વેળાયે તેની ઊંચાઈ કેટલી હતી એ કોઈના જાણવામાં નથી, કારણ કે ભૂમિકંપના આઘાતથી તેનો શિરોભાગ દૂટી પડ્યો છે અને તેનું છત્ર નીચે બાજુમાં પડેલું અત્યારે પણ પ્રવાસીઓને દેખાડવામાં આવે છે પરંતુ તે છત્ર માત્રીન કાળનું હોય એમ જણાતું નથી. કેટલાક લોકોના કથન અનુસાર મીનાર જરા વાકો વળી ગયો છે અને ઠેક ઉપરથી જો બારીકીથી તપાસવામાં આવે, તો તે ડગમગતો પણ જણાય છે. પરંતુ તેની આ સ્થિતિ આબરના સમયમાં તો નહોતી જ કુતુબીનારના મૂળ સાત મંજિલા હતા પરંતુ અત્યારે તેના પાંચ મંજિલા જ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ આબરના સમયમાં પણ પાંચ મંજિલા જ હતા એટલે ઉપરના બે મંજિલા આબરના સમયથી પૂર્વે જ ભૂમિકંપના આઘાતથી પડી ગયેલા હોવા જોઈએ એમ સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે એ પાંચ માળની ઊંચાઈ ઈ. સ. ૧૭૯૪ માં ૨૪૨ ફીટની હતી, પણ અત્યારે તે ૨૩૮ ફીટ છે જમીન આગળ તેના પાયાનો ઘેરાવો ઈ. સ. ૧૭૯૪ માં

૪૮ ફીટ અને ૪ ઇંચ મપાયો હતો. તેના શિરોભાગનો ઘેરાવો ૬ ફીટનો છે. કેટલાકો કહે છે કે એ મીનારની મૂળ બિંદી ૨૬૦ ફીટની હતી અને કેટલાંક તે બિંદી એથી પણ વધારે હોવાનું જણાવે છે કેટલાકો પોતાની એવી માન્યતા પણ દર્શાવે છે કે કુતુબીનાર મુસલમાનો માટે જ બંધાવવામાં આવ્યો હતો, કારણ કે, જો તેમ ન હોય, તો તેના બીજા મસ્જિદના ક્ષેત્રોપર એટલે કે કટિબમાં જો 'હે સુસ્ત ઇસ્લામીઓ ! જુમાને દિવસે જ્યારે તમને નમાજ પઢવા માટે જોડાવવામાં આવે ત્યારે ખુદાના નામને સાબળજો અને પોતાના દેશગારને બધ રાખજો ખેલ તમારા અથવા દેશગાર કરતાં ખુદાનું નામ વધારે સારું છે અને ખુદાજ દુલ આલમનો રખતક છે !' એ કુરાન શરીફમાં લેખ આપણા જોવામાં આવી શકે છે તે જોવામાં આવી શકત નહિ પહેલા માળના કટિબમાં દિલ્લીના પહેલા મુસલમાન રાજ્યકર્તા અને તેના ઉપરી મહમ્મદ બિન સ્લામ અથવા મહમ્મદ ગોરીનું નામ છે, બીજા, ત્રીજા તથા ચોથા માળના કટિબમાં સુલ્તાન અલ્તિમશનું અને પાંચમા માળના કટિબમાં પાંચમા માળનું સમારકાર કરાવનાર ફીરોજશાહનું નામ જોવામાં આવે છે મીનારના પ્રવેશદ્વારની ઇ. સ ૧૫૦૩ માં સિકંદરશાહ લોદીએ મરમત કરાવી હતી એટલે પ્રવેશ દ્વારમાં તેનો ઉલ્લેખ છે અને અત્યારે એ મીનારની મરમતનો અધિકાર બ્રિટિશ સરકારે પોતાના હસ્તમાં રાખેલો છે કુતુબીનારનો પહેલો મસ્જિદ ૯૭ ફીટની બિંદીનો છે અને તેના ઘેરાવાના ૨૪ વિભાગો ફરેલા છે, કે જે વારા ફરતી ગોળ તથા ત્રિકોણ આકારના છે આખો મીનાર જાણે ગોળ તથા ત્રિકોણ સળીઓપર ગોઠવાયેલો હોયતી ! તેવો જ દેખાય છે. પ્રત્યેક માળનીયે સળીઓ અખંડ હોવા સાથે બીજા માળપરની બંધી સળીઓ ગોળ છે અને ત્રીજા માળપરની સળીઓ ત્રિકોણ છે એ સળીઓવડે મીનારની શોભામાં બહુ જ વૃદ્ધિ થયેલી છે ચોથો અને પાંચમો માળ સાદો ગોળ છે. દરેક માળને જાણે ક્ષેત્રો પહેરાયેલો હોયતી તેવી રીતે ફરતા ઝંખા તથા પટાઓ રાખવામાં આવ્યા છે ત્યાંથી નિરીક્ષકને આસપાસનું દૃશ્ય તથા નૈસર્ગિક સૌન્દર્ય એક પ્રકારની અલોકિક શક્તિનો સાક્ષાત્કાર કરાવે છે પહેલા માળના ઝંખાનો ક્ષેત્રો કિલ્લાના ડોટ જેવો હોઇને બાકીના માળોના ઝંખાના ક્ષેત્રો બાણમુખાકૃતિ છે 'ગોચિક' આકાર અથવા ઘાટના શુર્જ અને શુબળ આદિને જોઇને પ્રથમ કદાચિત્ એ મીનાર જોનારને આકર્ષક ન લાગે, તો પણ પાસે આવીને જોતાની સાથે જ જોનાર આશ્ચર્યમાં તદ્દલીન થઇ જાય છે દૃષ્ટિની તીક્ષ્ણતાને વધારનાર પત્થરનો રંગ, મીનારની આસપાસના કંતરકામવાળા કટિબ અથવા ક્ષેત્રો કિવા પટા અને ઝંખાની નીચેના ભાગમાંની ગુફા શિલ્પકલા અદ્વિતીય છે બોયતબિયે છ કટિબ અથવા ક્ષેત્રો છે તેમાંના પહેલા ક્ષેત્રોમાં કુતુબીનારના નામ તથા ખિતાબ; બીજામાં મહમ્મદ ગોરીનાં નામ તથા ખિતાબ; ત્રીજામાં કુરાન શરીફના ૫૯ મા પ્રકરણમાંનો એક કલ્લો, ચોથામાં બીજા ક્ષેત્રોના લેખની પુનરાવૃત્તિ, પાંચમામાં અરબી લિપિમાં ખુદાના ૯૯ નામો અને છઠ્ઠામાં કુરાન શરીફના બીજા પ્રકરણમાંનો એક કલ્લો લખાયેલો છે. એ મીનારના બાંધનારને ગોળ તથા

ત્રિકાણ સળીઓ સાથેના મીનારને બાંધવાની કલ્પના કેવી રીતે અને કયાથી સૂઝી હશે, એ વિશે બે અભિપ્રાયો પ્રચલિત છે તારાકૃતિ ઉત્તર ભારતમાંના હિન્દુઓના ગૃહોમાં દેખાતી ન હોવાથી એવી કલ્પના કરવામાં આવે છે કે ગંજની કિવા યુરસાનના મીનારોની આકૃતિનું આ મીનારની આકૃતિમાં અતુકરણ કરાયેલું હશે. ગમે તેમ હોય છતાં એટલું તો નિર્વિવાદ છે કે કુતુબમીનાર હિન્દુ કારીગરોના હાથે જ બધાયેલો છે, કારણ કે, તેમાં હિન્દુ શિલ્પજ્ઞોનાં ઇષ્ટદેવ વિશ્વકર્માની પ્રાર્થના કોતરેલી છે, કદાચિત્ ગોળ મીનારપર સળીઓ સુસંધાનોએ કરાવી હોય તો તે સભવ છે; કારણ કે, એમ કરવામાં મીનારમાં કોતરેલી પૌરાણિક પ્રતિમાઓને કાઢી નાખવાનો તેમનો ઉદ્દેશ સમાયેલો હોવો જોઈએ, એમ પણ ધણાકોની માન્યતા છે, અને એ માન્યતા વિશેષ વિશ્વસનીય છે.

બાબરનો પણ દીર્ઘ વિચારાન્તે એવો જ નિશ્ચય થયો કે એ મીનાર હિન્દુ શિલ્પશાસ્ત્રજ્ઞોના અલૌકિક કૌશલ્યનું પરિણામ છે અને તેથી તે હિન્દુઓની પ્રશંસા કરતો પોતાના સિંધાહસાવારો તથા સરદારોને સળોધીને કહેવા લાગ્યો કે “હિન્દોસ્તાનમાં હિન્દુઓપર સુસંધાન હાકિમોના હસ્તથી જે જુદું જ થયું છે અને કેટલાક સુસંધાન હાકિમોએ હિન્દુઓના મજદૂરની ખાનાખરાખીઓ કરી છે, તેના કીનાની આગળ તેમના જગરમાં સળગી રહી હોત, તો તેઓ પોતાની શિલ્પકલાને મારી નાખીને તે કીનાની આગને જુગાવી શકે તેમ હર્દ, કારણ કે, જો તેમણે પોતાની શિલ્પવિદ્યાને મારી નાખી હોત, તો સુસંધાન બાદશાહોની બહોળલાલી તથા નામનાને કાયમ રાખનારા આવા સ્મરણ ચિત્તોને સુસંધાન બાદશાહોમાટે તેઓ કદાપિ નિર્માણ કરત નહિ. પણ નહિ, તેઓ સત્ય કલાભિજ્ઞ હોવાથી એવા અહંભાવને મહત્ત્વ આપવાનું તેઓ જાણતા જ નહોતા અને તેથી જ ઉદારભાવનાને મહત્ત્વ આપીને શિલ્પકલાની આવી સર્વાંગપરિપૂર્ણ સજીવન પ્રતિમાને નિર્માણ કરીને અને સુસંધાન બાદશાહના નામને અજરામર ઝરી રાખીને સાથે લાગરવર્ધનની પ્રાચીન શિલ્પકલાભિજ્ઞતાને પણ તેમણે સદાને માટે અમર તથા વિશ્વવિખ્યાત કરી રાખી છે. હિન્દુ કારીગરોની આ ઉદારતા તથા અભેદ-ભાવનામાટે તેમને જેટલા પણ ધન્યવાદો આપવામાં આવે તેટલા ઓછા જ થવાનો સભવ છે હું ધારુ છું કે જો મારી અને મારા વંશજોની હુકમત તથા શહનશાહત હિન્દોસ્તાનમાં લાખા વખત સૂકી કાયમ રહેશે તો સુગલ બાદશાહોનાં નામો તથા કામોને કાયમ રાખનારા આવા શિલ્પકળાના બીજા નમૂના પણ જરૂર હિન્દુ કારીગરોના હાથથી નિર્માણ થશે.”

બાબરની આ અવિધવાણી સુગલવશના પચમ સમ્રાટ શાહજહાનના અવિકારકાળમાં ‘તાજમહાલ’ નામક વિશ્વવિખ્યાત મકબિરાના નિર્માણથી તેમ જ શિલ્પકલાની અન્ય પણ એવી જ અલૌકિક પ્રતિમાઓની સૃષ્ટિથી અક્ષરશઃ સત્યસિદ્ધ થઈ હતી એ સુગલવશના ઇતિહાસના જ્ઞાતાઓ તેમ જ પાઠક અને પાઠિકાઓ સારી રીતે જાણતાં હોવાથી આ સ્થાનમાં એ વિષયના વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા નથી, કારણ કે, તે ઘટના બાબરના સમયથી દીર્ઘકાળ પછીની હોવાથી તેનું વિવેચન અહીં અસ્થાનીય તથા અપ્રાસંગિક થઈ પડવાનો સભવ છે.

મગળવારે બાદશાહ બાબર દિલ્લીથી આગા જવામાટે બપડો અને

અમુવાનદીના તીરમાંતમાં પડાવ કરતો કરતો ઈ સ ૧૫૨૬ ના મે મહિનાની ચોથી તારીખે આગરાની હદમાં પહોંચીને સુલયમાન શૂરમલીના તખ્તમાં બેઠ્યો, પરંતુ આગરાથી એ સ્થાન બહુ દૂર હોવાથી ખીન્ને દિવસે ત્યાંથી તે જવાન લખાન જગહટના મકાનોમા રહેવામાટે આવ્યો ગયો હવે હુમાયૂને આગરામાં પોતાના અધિકારની સ્થાપના કેવી રીતે કરી હતી તે બાણી લીધા પછી આપણે આપણી કથાના અનુસધાનમાં આગળ વધીશું

* * * * *

હુમાયૂને જે વેળાએ પોતાતા દલસહિત આગરાના કિલ્લા આગળ પહોંચ્યો તે વેળાએ પાણીપતના યુદ્ધમા ઇબ્રાહીમ લોદી સાથે કામ આવી ગયેલા ગવાલિયરના રાજા અને ઇબ્રાહીમ લોદીના મિત્ર વિક્રમાન્જિતના સૈન્યે આગરાના કિલ્લાના બચાવની ચેષ્ટા કરી હતી, પરંતુ અન્તે હુમાયૂને તથા તેના દલથી વિક્રમાન્જિતના સૈનિકો એટલાબધા ભયભીત થઈ ગયા કે ચોરીકુખીથી આગરાના કિલ્લામાથી પલાયન કરી જવાના નિશ્ચયપર આવી લાગ્યા; કારણ કે, સ્વર્ગીય રાજા વિક્રમાન્જિતની રાણી અને તેના પુત્રો ઇત્યાદિ કિલ્લામા હોવાથી તેમનાં જીવન તથા ધન ઇત્યાદિના રક્ષણનો એ વિના અન્ય ઉપાય હતો જ નહિ, પરંતુ હુમાયૂનેના સૈનિકોએ તેમના એ વિચારને બાણી લઇને તેમને ચારે તરફથી ઘેરી લીધા અને તેમના ધન આદિને લૂટી લેવામાટે પણ તેઓ તૈયાર થઈ ગયા પોતાના સૈનિકોની લૂટફાટના વ્યવસાયને આદરવાની ભાવના હુમાયૂનેના નજીવામાં આવતાં તેણે તેમની એ અયોગ્ય ભાવનાનો કઠિન શબ્દોવડે નિષેધ કર્યો અને તેથી વિક્રમાન્જિતનાં કુટુંબ તેમ જ સૈનિકોના જીવન તથા ધન આદિ સુરક્ષિત રહી ગયા. હુમાયૂનેના આવા ઉદારતામય સહવ્યવહાર તથા સહવર્તનથી અતિશય પ્રસન્ન થઇને વિક્રમાન્જિતની વિધવા મહિધીએ કેટલોક ધનભંડાર તેમ જ કેટલાક કીમતી જવાહિરાત હુમાયૂનેને નજરાણા તરીકે મોકલી આપ્યા એ નજરાણામાં આવેલા એક હીરા વિશે એણે કહેવામા આવે છે કે તે હીરા સુલ્તાન અશાફહીન ખિલજીની માલિકીનો હતો, આખી દુનિયાના અડધા દિવસના ખર્ચ જેટલી તેની કીમત હતી અને તેણે વળન આઠ મિસકાલ એટલે કે ૩૬ માશા (૨૨૪ રતિ અથવા ૬૭૨ ફેરફ) હવે

ખાખર આગરામા આવ્યો એટલે હુમાયૂને વિક્રમાન્જિતની રાણીએ આપેલા નજરાણાને તેના સમક્ષ લાવીને હાજર કરી દીધું અને જે કાંઈ ઘટના બની હતી તેનો વૃતાન્ત પણ તેને કહી સંભળાવ્યો. હુમાયૂનેના વર્તનથી અતિશય પ્રસન્ન થઇને તે કીમતી હીરા ખાખરે ખાએ તેના સહવ્યવહારના ઉપહાર તરીકે હુમાયૂનેને જ આપી દીધો અને વિક્રમાન્જિતનાં કુટુંબ તથા સૈનિકોને તેમની ભ્યાં પણ જવાની ઇચ્છા હોય ત્યાં જવા માટેની આજ્ઞા આપી દીધી, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેમને જે કાંઈ પણ પ્રકારની સહાયતાની આવશ્યકતા હોય તો સહાયતા આપવા માટેની પણ પોતાની ઇચ્છા દર્શાવી વિક્રમાન્જિતની રાણી ખાખરનો કૃતજ્ઞતાપૂર્વક ઉપકાર માનીને પોતાના સૈનિકો સહિત શરશાખાહ બાણી જવાને પ્રયાણ કરી ગઈ *

* રાજા વિક્રમાન્જિતના પૂર્વજે ઈ સ ૧૫૨૬ થી ૧૦૦ વર્ષ જેટલા પૂર્વ કાળથી ગવાલિયરમા રાજ્ય કરતા હતા અને સુલ્તાન સિકન્દર લોદી ગવાલિ-

કુન્દુજ મારા આ કામમાં મને કાંઈ પણ ફાયદો પહોંચાડી શકે અથવા તો મદદગાર થઈ ગડે તેવી હાલતમાં છે જ નહિ, કિમ્બુના એ મુલ્કોમાંના કેટલાક પ્રદેશો તો એવા છે કે જે પ્રદેશોને સબાળવામાટે સામી જેટલીક મદદો આપવી પડે છે છતાં પણ ત્યાં બારે માસ અગાતિ જ રહ્યા કરે છે તુરાનના બીજા પ્રદેશો ઉલ્ગળક મુલ્કોના તથા ખાનોના કબ્જામાં છે કે જેઓ નારા કદીમી દુશ્મન છે અને જેમની ફૌજ એક લાખની કહેવાય છે અહીં હિન્દોસ્તાનમાં બહારથી બિહાર સુધીના મુલ્કની બાદશાહી પહોંચી કરતા હતા અને તેમને બાદશાહ ઇબ્રાહીમ લોકો હતા. ઇબ્રાહીમની ફૌજ પાંચ લાખની હોવી જોઈએ છતાં એક લાખની હતી તેનું કારણ એ હતું કે લડાઈની વેળાએ પૂર્વ ભાગના કેટલાક અમીર બળવાળોર બની ગયા હતા અને તેથી લડાઈમાં તેમના લશ્કરોએ બિલ્કુલ હાજરી આપી નહોતી, છતાં પણ ઇબ્રાહીમની એક લાખ જેટલી ફૌજના મુકાબલામાં જાબા રહેવામાં મેં તો એક નતનો સદ્દો જ કર્યો હતો; પણ ખુદાએ મારી મેલ નતને ફેંકટ નથી જવા દીધી અને ફત્તહોળકરથી મને સરકાર જ કરીને આટલા મેલ મુલ્કનો માલિક બનાવી દીધો છે એ ફક્ત ખુદાની મેહરબાનીનો જ નથી જો છે, મારા બેર અને મારી કુવતનો આ અનુભવ નથી, આ દોલત મને માર્ગ હિમ્મત તથા કોશિશથી નથી મળી, કિન્તુ પરવરદિગારના ફજ્લોકરમથી જ માર કદમોમાં આવી પડી છે છતાં પણ હજી મારી બાદશાહત બેબૌક છે એ તો ન જ કહી શકાય; કારણ કે બાગી અને મગરુર પહોંચી જરુર બગાવત કરે તેમ જ શુબરાતનો સુલ્તાન, દક્ષિણનો બહમની બાદશાહ, બાળવા અથવા મંદ્રનો સુલ્તાન મહમૂદ બિલ્ગ, બંગાળનો શાહ તુસરતશાહ તેમ જ ચિત્તો અથવા મેવાડનો રાણો સંગ્રામસિંહ તેમ જ વિજયનગરનો હિન્દુ રાજા કે જેઓ આબદીથી હુકમત કરનારા છે તેઓ મારા કાયમમુકામ બાદશાહે હિન્દોસ્તાનના ઇરાદાને જાણ્યા પછી શાત થઈને બેસી રહે અને કાંઈ પણ છેડછાડ કરતા મારા માતહત થઈ જાય એમ માનવા માટે મારુ દિલ મને ના પાડે છે અને તેમાં પણ મેવાડનો રાણો સંગ્રામસિંહ કે જે મંદ્રના બાદશાહોની બાદશાહીમાં બલ્લ પડવાથી મંદ્ર સાથે સળગી રાખનારા કેટલાક મુલ્કોને દબાવી બેઠો છે એટલે કે રણપ્રભોર, સ્વામગપુર, લેવસા તથા અંદેરી આદિ રાજ્યોને દબાવીને અંદેરી હિન્દુઓનું ઘર બનાવી ત્યાં મેદિનીરાય નામક પોતાના પ્રતિનિધિને કાયમ કરીને પોતાની બહાદુરી તથા તલ્વારના જોરથી બચકર થઈ પડ્યો છે તે સંગ્રામસિંહનો કુદરતી રીતે જ મારા મનમાં બેઠો થયા કરે છે એટલા માટે જે બાદશાહત ખુદાતાલાએ મને બખ્શી છે તે બાદશાહતને ટકાવી રાખવા માટે અત્યારે જે ફૌજ મારી પાસે છે તેને પૂરતો સતોષ આપવાની અને બીજા નવી મોટી ફૌજને ધીમે ધીમે તૈયાર કરી લેવાની સખ્ત જુરુરત છે, એ કાં પણ દાનિશમન્દ તથા આકિલ ઇન્સાન કહી શકે તેમ છે એટલે હવે વકતને જાણ થવા દેતાં જેમ બને તેમ હિતાવજથી આ બદોબસ્તના કામમાં લાગવું જ જોઈએ કારણ કે, આગ સળગી બઠયા પછી ફૂલો ખોદવા બેસવું નકામું છે.”

આ પ્રમાણેના નિશ્ચયપર આવીને બાદશાહ બાબર મોડી રાતે શય્યામાં પડ્યો અને માત્ર એક જ પ્રહર નિદ્રામાં વીતાડીને મસ્તિનદના મીનારપરથી

મુદલાની અન્નનો ખવનિ સભળાતાં જ તે બચત થઈ ગટપટ વળૂ કરીને નમાજ પઢવાને ખેસી ગયા. પ્રભાતમાં પોતાના સઘળા સિપાહસાહારો તથા સરદારોને દરબારમાં હાજિર થવા માટેનો બાદશાહે પોતાનો હુકમ કહાવી દીધો.

એક પ્રહર જેટલો દિવસ ચઢતાં મુદતાન ધર્મ્યાહીમ લોહીના જનાના મહ-
લમાં પથરના સ્તંભોવાળા દાલાનના ગુબજની નીચે એક મોટો દરબાર ભર-
વામાં આવ્યો. બાદશાહના કર્મીન મુજબ શાહબંદો હુમાયૂંન, તેના બે નવા
સુસાહિબો અથવા મહાફિજો (પુરુષવેપધારિણી કમરપારા તથા શુલદામ),
સિપાહસાહારો, અમીરો, અમીરફલ્કમા, ઉલ્મા તેમજ આગરાના કેટલાક જી-
જ્જત જગીરદારો આવીને દરબારમાં હાજિર થઈ ગયા અને પોતપોતાના ઓહ-
દાને છાજતી જગ્યાએ ખેસી ગયા. બાબરની ફૌજ પણ બાદશાહને સલામી
આપવા માટે બાહ્ય ભાગમાં સફ સમારીને બેઠી હતી તેમજ ગરીબ ગુરબા
અને ફકીરો પણ બહાર ખચરાત લેવાની આશાથી બેઠા હતા. આમંત્રિત સર્વ
સભ્યોના આવી ગયાની જાણદારે બાદશાહને ખબર પહોંચાડી એટલે પછી થોડી
વારમાં જ બાદશાહ બાબર શાહના પોશાક તથા કર્નેફરથી દરબારમાં આવી
લાગ્યો. ફૌજે સલામી આપી, કિલ્લાપરથી પચીસ તોપો છોડવામાં આવી અને
સભાસદોએ બેઠીને માન આપ્યા પછી બાબર જાણદારોની નેઝીના પોકારો વચ્ચે
ત્યાં મધ્યભાગમાં ગોઠવી રાખેલા સુવર્ણસનપર બેઠો. થોડી વાર સૂધી સભામાં
મૌન વ્યાપી રહ્યું અને ત્યાર પછી બાબર એ મૌનનો ભંગ કરી ગભીર મુદ્રા
તથા ગભીર વાણીથી પોતાના સિપાહસાહારો, સરદારો તથા અમીરોને સંબોધીને
કહેવા લાગ્યો કે -

“મારા જફરજગ સિપાહસાહારો, મારી ધજ્જતને વધારનારા સરદારો અને
મારા શાહી દરબારને શોભાવનારા ઉમ્મા ! મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે આપ-
ણામાના કેટલાક લોકો જે કાઈ પણ માલોજર હાય લાગે તે લઈને પાછા કાપુલ
તરફ ચાલ્યા જવાનો વિચાર ચલાવી રહ્યા છે અને કેટલાકો તો સફરની તૈયારીમાં
પણ લાગી ગયા છે, કારણ કે, અત્યારે ગરમીના દિવસો હોવાથી થોડામાટે દાણા
તથા ચારો નેધએ તેટલા જથ્થામાં મળી શકતા નથી, રૈયત નફરત તથા ગચરીય-
તથી બાગી થઈને ચોરી તથા લૂટકાટ કરવા લાગી છે અને લોકોની આવજવ
માટે રસ્તા હજી જરી નથી થઈ શક્યા, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ કાપુલ
સાથે સરખાવતાં અહીંની ગરમી ઘણી જ સખત હોવાથી તેમજ લૂ પણ
લાગતી હોવાથી કેટલાક સિપાહીઓ પડી પડીને મરવા પણ લાગ્યા
છે અને સારા સારા હિરમતવાળા અને બહાદુર મર્ઝો પણ પોતાની
હિરમતને હારી બેઠા છે, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ તેઓ હિન્દોસ્તાનમાં રહે-
વાને રાજ ન હોવાથી મારી રજ લીધા વિના જ ગદના બોરિયા બાધીને દુમ
દબાવી ભાગી જવામાટે તૈયાર થઈ બેઠા છે. મારા સાંભળવામાં આવેલી આ
પાત ને સાચી હોય, તો નેહાયત અફસોસનો મુકામ છે, કારણ કે, આપણે
અત્યાર સૂધીમાં બેશુમાર જહમતો વેઠીને હિન્દોસ્તાનમાં આવ્યા છીએ અને
ધર્મ્યાહીમ લોહી જેવા બેરાવર દુશ્મનની એક લાખ જેટલી ફૌજને અને આપણી
નાનકદી ફૌજના હાથથી શિકરત અપાવીને જે પરવરદિગારે આપણા જનોમાલને

સલામત રાખ્યા છે અને આખા હિન્દોસ્તાનની શહનશાહીત આપણને સોંપી દીધી છે, તે પરવરદિગાર હવે પછી આપણા બનોમાલને નહિ બચાવે અને કાબુલમાં જવાથી આવનારું મૌત નહિ જ આવે, એમ માનવું તે કુદ્દ છે અને ખુદાતાલાની મેહરબાનીમાં બરોરો ન રાખવા બરાબર છે. જ્યારે આપણી જહમનોના સારા ફળને આપવાનો સમય આવી લાગ્યો છે, તે વેળાએ હાથમા આવેલા તે ફળને ફેંકી દેવું અને નામદની પેઠે બાગી જવું એ તમારા જેવા મર્દાને મર્દને સોંભાવનારું છે ખરૂં કે? જહમનો અને દિફ્તો વિના આરામ મળતો જ નથી હું તમને વધારે કંઈ પણ ન કહેતાં માત્ર એટલું જ કહેવા માનું છું કે જો તમારામા મર્દાનગી હોય અને પરવરદિગારમાં તમારો બરોરો હોય, તો મારી સાથેના સાથે જ રહેવાના સુસ્તકીમ ધરાદાપર આવી જાઓ અને પાછા કાબુલ જવાની વાતને ભૂલી જાઓ. આમ હોવા છતાં પણ જો ડેલ્વાહોની હિન્દોસ્તાનને છોડી જવાની જ મરજી હોય, તો તેઓ અત્યારે જ ખુશીથી આવ્યા જાય, હું તેમને જળરદસ્તીથી અટકાવવા નથી માગતો હું તો હિન્દોસ્તાનમાં મારી બાદશાહીની ઇમારતના પાયને મજબૂત કરી લીધા વિના કાબુલની દિશામાં પાછો નથી ફરવાનો તે નથી જ ફરવાનો.”

બાબરના આ દૃઢ નિશ્ચયાત્મક તથા હત્તાહવર્ધક બાબલનું સર્વ સમાસદોના દ્વંદ્વોમાં એવું તો યોગ્ય પરિણામ થઈ ગયું કે જે સિપાહસાહારો, સરદારો તથા ઉમા કાબુલ જવાને તૈયાર થયા હતા તેમનામાંના ઘણાબરાએ પોતાના તે વિચારને ત્યાગીને બાબર સાથે હિન્દોસ્તાનમાં જ રહેવાનો નિશ્ચય કરી લીધો અને પોતાનો તે નિશ્ચય બાબરને સ્પષ્ટ શબ્દોમાં દર્શાવી પણ દીધો. માત્ર ખાન કલા તેમ જ ખાન મીર મીરાન કોઈ પણ રીતે હિન્દોસ્તાનમાં રહેવાને રાજ ન હોવાથી તેમને બાદશાહે જ્યારે જવા માટેની તેમની ઇચ્છા હોય તે વેળાએ જવાની પરવાનગી આપી દીધી, અને ત્યાર પછી કેવળ વાચાળતાથી નહિ, કિન્તુ વ્યાવહારિકતા ક્રિયા પ્રત્યક્ષ રૂપે તેમનાં મનોને સંતુષ્ટ કરવાના હેતુથી બાબર બોલવા લાગ્યો કે—

“આણીપતની ચાદગાર લઠાઈમાં ફતહ મેળવ્યા પછી મેં આપણી ફોજને દિલ્લી વિના ક્યાંય પણ લૂટ કરવા દીધી નથી અને દિલ્લીમાં પણ લૂટ માટે અડધા દિવસ કરતાં વધારે વક્ત ફોજને અપાયેલો ન હોવાથી તે લૂટમાં મળેલો જોઈએ તેટલો માલ મળી શક્યો નથી એટલા માટે જો આપણા ફોજ સિપાહો તથા ફોજ અફસરોનાં દિલ માયૂસ થયા હોય, તો તે સ્વાભાવિક છે, અને તેથી આજે તેમની એ માયૂસીને દૂર કરવા માટેનો મારો ઇલાજ કરવાનો છે. તે ઇલાજ એ છે કે દેહલીના રાહી ખજનામાંથી, આગરાના રાહી ખજનામાંથી, દેહલીમાંની લૂટ માથી અને મરૂમ સુલ્તાન ઇબ્રાહીમ લોહીની છાવણીમાંથી જે માલોબર અને બીજી ચીજો મારા હાથમાં આવી છે, તે સર્વ હું મારા સિપાહો, અફસરો તથા સરદારો અને અમીરોને તેમની લાયકી તથા તેમના દરજ્જા મુજબ બહેશી આપવા માગું છું અને ગઈ કાલે રાત્રે એની મેં આ ફેહરિશ્ત પણ તૈયાર કરી રાખી છે. આ ફેહરિશ્તમાં મારા શાહબદા હુમાયૂંને પણ મેં એક મોટા દરજ્જાનો ફોજ અફસર જ ગણેલો છે એટલે તેના નામને જોઈને કોઈએ પણ સુતઅગ્નિજળ થવાનું નથી.”

આ પ્રમાણે બોલીને આદશાહ બાબરે તે કેહરિશ્ત ખનનચીના હાથમાં આપી દીધી અને ખનનચીએ ખુલ્લે આવાજથી દરબારના મંત્ર્યભાગમાં જાણ રહીને તે કેહરિશ્ત સર્વ સભાસદોને વાંચી સભાજાવી. તે કેહરિશ્ત બહુ લાંબી હોવાથી બે અહીં આપણે તેનો સાર માત્ર આપીશું તો તે જ સંપૂર્ણ થઈ પડશે. હુમાયૂંનને એ બખ્શીશનામાની કેહરિશ્ત મુજબ ૭૦ લાખ રૂપિયા સાહી ખનનના માંથી અપાયા તેમ જ બે ખનનના આખા ગણના વગર આપવામાં આવ્યા, કેટલાક અમીરો, સિપાહસાલારો તથા સરદારોને અનુક્રમે દસ લાખ, આઠ લાખ, સાત લાખ અને છ છ લાખ રૂપિયાની રકમો અપાઈ તેમ જ ફૌજમાં બે અફઘાન, હુનરા, અરબ અને ખલોચ તેમ જ બીજી જાતિઓના જેટલા પણ સિપાહીઓ હતા તે સર્વને તેમની યોગ્યતાનુસાર ખનનનામાંથી ઇનામો અપાયાં, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ લશ્કરમાં જે સૌદાગર, તાલિબે ઇલ્મ (વિદ્યાર્થીઓ) તેમ જ બીજા લોકો હતા તેમને પણ બખ્શીશ તથા ઇનામથી પૂરેપૂરા નવાજવામાં આવ્યા જે સિપાહોને ખંભખમાં છોડવામાં આવ્યા હતા તેમ જ જે સિપાહો કાબુલમાં હતા તેમનાપર પણ ઇનામો તથા બખ્શીશો મોકલવામાં આવ્યાં બાબરના બીજા શોહબદાઓ કામરાન, અસ્કરી તથા હિન્દાલને અનુક્રમે સત્તર તથા પંદર પંદર લાખની તેમ જ મોહમ્મદ જમાન મીરનને પંદર લાખની રકમ ઇનામ તરીકે મોકલવામાં આવી એ ઉપરાંત નાના મોટાં સઘળાં સગાસંબંધીઓ માટે પણ રૂપિયા, અશરફી, જવાહિર તથા લૌડીઓ અને શુલામો સોગાત તરીકે મોકલવામાં લ્યાના અમીરો તથા તેમના સિપાહીઓ માટે મોટી મોટી રકમો મોકલાઈ. સમરકંદ, ખુરાસાન, કાશગર અને ઇરાકમાં જે બાઇબદ તથા રિશ્તદારો હતા તેમના માટે પણ સોગાતો રવાના કરાઈ મૌલવીઓ તથા મુલ્લાઓ ખુરાસાન તથા સમરકંદમાં હોવાથી તેમના માટે પણ ત્યાં લેટસોગાતો ગઈ ભક્કા તથા મદીનામાં પણ નાણાંની થેલીઓ પહોંચાડવાનો બદોબસ્ત થઈ ગયો, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ કાબુલના મુલ્કમાં જેટલા પણ મદો, ચૌરતો તથા બચ્ચા હતાં તે સઘળાને પણ એક એક શાહરૂપી (આપણી આઠ આનીની બરાબરીનો ચાંદીનો રોકો) પહોંચાડવાની ગોઠવણ કરી દેવામાં આવી આદેશમાં તથા નજીકીને આ કેહરિશ્ત મુજબ ખાસ મેહરબાની તરીકે એક એક લાખ રૂપિયા રોકડા અને કેટલાક જેવરો (હીરા, મોતી તથા સોનાના અલકારો) અપાયા ખાન કલા પારો નોકરોની સખ્યા સારી હોવાથી અને તે કાબુલ જવાનો હોવાથી ત્યાં જે લેટ સોગાતો લઈ જવાની હતી તેમને લઈ જવાનો ભાર તેના શિરખર નાખવામાં આવ્યો તેમ જ ત્યાંનાં ગંજની, ગુરદેજ તથા સુલ્તાન મસજીદીનો હજારો એ ત્રણ સ્થાનો તેને આપવા ઉપરાંત હિન્દુસ્તાનમાં ત્રણથી ચાર લાખની વાર્ષિક ઉપજતું કંહરામ પ્રગણું પણ આપી દીધું ખાન મીરમીરાન પણ કાબુલ જવાનો હોવાથી કેટલીક સોગાતોને ત્યાં પહોંચાડવાનું કામ તેને સંપાદવામાં આવ્યું અને મુલ્લા હસન સર્ગક તથા બે હિન્દુ નોકરોને તેની તહનાતમાં રાખી આપવામાં આવ્યા બાબરની આ હાતમદિલીને લેઈને સભાસદો આશ્ચર્યથી સ્તબ્ધિત તથા હિંમૂઠ જ થઈ ગયા

એ ઉપરાંત ઘોડા તથા હથિયાર આદિના જે ઇનામો અપાયા તે આ

પ્રમાણેના હતા-હુમાયુને એક ચારકુબ, કમરશમ્શીર અને સોનેરી બ્રાસાથેનો ઘોડો અપાયાં, બાંદણા(કમરપારા)ને એક જડાઉ ખબર, નજરદીન (ગુલદામ)ને એક જડાઉ કટાર; હસન તયમૂર, સુલ્તાન મહમ્મદ બાબર તથા સહુમદ સુલ્તાન આદિને ચારકુબ, કમરશમ્શીર તથા કમરખબર તેમ જ બીજા અમીરો તથા જવાંમર્દોને પણ દરબાર ઇનામો આપવામાં આવ્યાં.

આ ઇનામો બહેવવામાં હિન્દોસ્તાનના મુગલવંશીય નવીન બાદશાહ બાબર શાહે સોના તથા ચાંદીના સિક્કાને તેમ જ બીજી કીમતી ચીજોને કાકરા તથા ખત્તર પ્રમાણે ઉડાવીને પોતાની ઉદારતાનો એવો તો પરિચય કરાવ્યો કે એવી ઉદારતા અત્યંત પૂર્વે હિન્દોસ્તાનના બીજા કોઇપણ બાદશાહે કદાપિ દર્શાવી હોય એવો હિન્દુસ્તાનના ઇતિહાસમાં કયાય પણ ઉલ્લેખ નથી. કેટલાક ઇતિહાસકારોનો એવો અભિપ્રાય જોવામાં આવે છે કે જો બાબરનો પણ તયમૂર પ્રમાણે હિન્દુસ્તાનને થોડા વખતમાં છાડીને પુનઃ પોતાના દેશમાં ચાલ્યા જવાનો વિચાર હોત, તો તો આ ધનમાલને કૃતાકૃતિયા કરી નાખવાનો ધ્વજ તેને શોભાવનારો થઈ પડત, પરંતુ પ્રથમથી જ તેનો હિન્દુસ્તાનમાં કાયમમુકામ (સ્થાયી) થવાનો નિશ્ચય હોવા છતાં પણ તેણે પાણીપતમાં પોતાને મળેલા મહત્તમ વિજયના સ્મરણાર્થે સર્વને આવી રીતે બખ્શીશો, ભેટો અને સૌગતો આપીને પ્રસન્ન કર્યા હતા એ તેની ઉદારતાનું વિલક્ષણ સ્વરૂપ જ કહી શકાય એ દિવસથી આવા ઉડાઉપણના કારણથી બાદશાહ બાબરને લોકો ‘શાહ કલંદર’ અથવા ‘મસ્ત કલંદર’ ના બીજા નામથી ઓળખવા લાગ્યા. કલંદર કૃષ્ણેની એક ભૂતિ છે અને કલંદર ભૂતિના કૃષ્ણેનો ધરખાર, ઔરત, બાલબચ્ચા તથા દોસ્ત આશના તેમ જ ધનમાલના લોભને ત્યાગી હાથમાં જે હોય તે ઉડાવી દઇને માયાના તેમ જ દાદી મૂંછાના વાળોને મુડાવી નાખીને ગમે ત્યાં ભટક્યા કરવું અને ખુદા જે કંઈ આપે તે ખાઈ, એ પ્રમાણેનો ધર્મ હોવાથી બાબરને જે ‘કલંદર’ ઉપનામ મળ્યું હતું તે કેટલેક અંશે યોગ્ય જ હતું, કિંમતુના અમો તો એમ જ કહીએ છીએ કે બાબરનો ઇશ્વરમાં અવિચલ વિશ્વાસ હોવાથી જ તેણે આવી ઉદારતા દર્શાવી હતી અને તેથી તે એક ખરો સુસંસ્કૃત અથવા બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ‘નૂરે ઇસ્લામ!’ હતો. દરબાર બખાસ્ત થયો અને સર્વ સહાસદો પોતા પોતાના સ્થાને ચાલ્યા ગયા.

પ્રકરણ ૧૯ મું

યમુનાવિહાર અને પ્રણયનો અધિકાર

સંધ્યાનો રમણીય સમય હતો, સંધ્યાસમયને રમણીય કહેવાનું ગરણ એ છે કે ગ્રીષ્મઋતુમાં સૂર્યનારાયણનું સ્વરૂપ અત્યંત પ્રચંડ થતું હોવાથી અને તેમના કિરણો અત્યંત તીવ્ર થઈને કેવળ મનુષ્યોને જ નહિ, કિન્તુ જલસ્ર, સ્થલચર તથા ગેશ્વર આદિ પ્રાણીઓને એટલે કે સર્વ પશુપક્ષીઓને પણ દગ્ધ કરી નાખવાને વ્યવસાય બલાવતાં હોવાથી ‘અતિ સર્વત્ર વર્જયેત્’ના ન્યાયથી સૂર્યનારાયણ વિશ્વ પ્રકાશક હોવા છતાં પણ સર્વ પ્રાણીઓ ગ્રીષ્મઋતુમાં સૂર્યના પ્રચંડ તાપથી

કટાણીને શીતાંશુ ચંદ્રદેવના સુખદ આગમનને સૂચવનારી સંધ્યાની પ્રતીક્ષા કર્યા કરે છે, કારણ કે, શીતલતાનો પરિચાયક હોવાથી ગ્રીષ્મઋતુનો સંધ્યાસમય તેમને અતિશય રમણીય ભાસે છે અને તેમાં પણ આગરા આદિ મધ્યભારતીય પ્રદેશોમા તો ગ્રીષ્મઋતુમા સૂર્યનારાયણ સંહતાત્ અગ્નિદેવના સ્વરૂપને ધારતા હોવાથી ત્યાંના લોકોને નિદાધનો દિવસ યુગ જવો થઈ પડતા બે તેઓ રમણીય સંધ્યાકાળ તથા સ્પૃહણીય ચંદ્રમાના ઉદયની કાકદૃષ્ટિથી પ્રતીક્ષા કરે તો તે સર્વ પ્રકારે સ્વાભાવિક જ કહી શકાય તેમ છે, કારણ કે, જેવી રીતે શરદઋતુમાં અગ્નિ કિવા ઉષ્ણતા અમૃત તુલ્ય મનાય છે તેવી જ રીતે ઉષ્ણતાના સમયની સત્ય સુધા શીતલતા જ કહેવાય છે. સારાશ કે, દિવસના અન્તને અને રાત્રિના આગમનને સૂચવનારો અથવા તો દિવસ તથા રાત્રિના સંધિને દર્શાવનારો મનો-દંજક રમણીય સમય આવીને ઉપસ્થિત થયો હતો અને તેથી સમસ્ત દિવસના તાપના પરિતાપને શીતલ જળના સ્નાન તથા શીતલ વાયુના સેવનથી નિવારવા માટે અનેક લોકો યમુનાના જલમા અવગાહન કરતા તથા યમુનાના તીરપ્રાંતમાં જમણું કરતા દૃષ્ટિગોચર થતા હતા કેટલાક અમીરો તથા સાધનસંપત્ત લોકો પ્રેતપોતાની નૌકાઓમા બેસીને નૌકાવિહારના આનંદના ઉપભોગ સાથે નાના પ્રકારના શીતલ પેયોના પાનથી તપ્ત શરીરોને શીતલતાને સાક્ષાત્કાર કરાવતા હતા આદેશાદ આગર પણ આજે દરબારમા થયેલા પરિક્રમથી મુક્ત થવાના તેમ જ ઉષ્ણતાની પીડાને રામાવવાના ઉદ્દેશથી એક બૃહત્ તથા સુદર નૌકામાં બેસીને પોતાના કેટલાક અમીરો સહિત શીતલ મદ્રોનું સેવન કરતો યમુનાવિહારમાં નીકળ્યો હતો; પરંતુ એ નૌકામા આજે શાહબદો હુમાયૂંન તેની સાથે નહોતો; કારણ કે, તેણે એક ભિન્ન નૌકામા આંદખા તથા નજરુદીન (કુમરપારા તથા શુલહામ) સાથે યમુનાવિહારની વ્યવસ્થા કરાવી હતી આ ભિન્ન વ્યવસ્થા કરાવવાનું કારણ એ હતું કે પાણીપતની રણભૂમિમાંથી આગરા આવતાં માર્ગમા જે સમય વીત્યો તે સમયમા તેમ જ આગરામાં આવ્યા પછી જે દિવસો વીત્યા તેમા હુમાયૂંનનો પોતાના એ બે સમવયસ્ક, સમસ્વભાવ તથા સ્વરૂપસુદર અંગરક્ષકના અને તેમાં પણ વિશેષતાથી આંદખા એટલે કે કુમરપારામા એવો અને એટલો તો ગાઢ પ્રેમ બધાઈ ગયો હતો કે તેમનાથી તે એક નિમેષમાત્રને માટે પણ ભિન્ન રહી શકતો નહોતો હુમાયૂંનનો આંદખા અથવા કુમરપારામા જે આટલો બધો પ્રેમ બધાયો હતો તે એટલામાટે કે આંદખા અથવા કુમરપારાએ તેને પોતાના શૌર્ય, વીરતા તથા નિર્ભયતા આદિ પુરુષોચિત ગુણોનો પરિચય કરાવવા સાથે અવકાશના સમયમા પોતાના મધુર કંઠ તથા અદ્વિતીય સંગીત-કૌશલ્યનો એટલે કે સંગીત નામક પોતાની કામળ કળાનો પણ ચથાર્થ પરિચય કરાવ્યો હતો, અને આગરની પેઠે હુમાયૂંન પણ સંગીતનો સારો સૌકીન હોવાથી કુમરપારાની એ કળાએ તેના મનને એવું તો મુગ્ધ બનાવી દીધું હતું કે જ્યારે પણ અવકાશ મળે ત્યારે તે કુમરપારાના ગીતારના સ્વર સાથેના સંગીતને સાભળવામાટે તત્પર જ રહ્યા કરતો હતો આજે પણ નૌકામા આંદખા અથવા કુમરપારાના સંગીતને સાભળવાની તેની ઇચ્છા પ્રબળ થવાથી જો કિષ્કાહ સાથે આપણે નૌકામા જઈશું તો ત્યાં શરાણનૌશીની ધામધૂમ તથા ખીલ અમીરો

સાથેની વાતથીત આલતી રહેવાથી આપણે જે આનન્દને મેળવવા માગીએ છીએ તે આનન્દને આપણે મેળવી શકીશું નહિ અને તેથી એક જૂદી નૌકામા બેસીને ન યમુનાની સયર કરવી એ જ આપણામાટે વધારે સારુ છે, એમ ધારીને હુમાયૂંને પોતામાટે બિન નૌકાનો પ્રબધ કરાવ્યો હતો. આ કારણથી હુમાયૂંની નૌકામાં પાંચ કે છ નાવિકો, બે ગુલામ, ચાર બાદીઓ અથવા લોડીઓ, આંદખાં તથા નજરુદ્દીન (કેમરપારા તથા શુલંદામ) અને તે પોતે મળીને ચૌદ કે પંદર વ્યક્તિઓ જ હતી. બાદ તથા પેથ પદાર્થો પૂર્ણ પરિમાણમા તેમણે નૌકામા સાથે લઈ લીધા હતા.

હુમાયૂંનો મધ્યરાત્રિ પૂર્વે પાછા ફરવાનો વિચાર ન હોવાથી સંધ્યાનો અત થઇ ગયો અને રાત્રિના આરબને સૂચવનારા અંધકારનો વિશ્વમા વિસ્તાર થવા માંજો ત્યારે જ તેણે નાવિકોને દીપકો પ્રકટાવીને નૌકાને હંકારવા મદિની આજ્ઞા સંભળાવી, કારણ કે, એ જ્યેષ્ઠ માસની શુકલા દ્વિતીયાની નિશા હોવાથી અદ્યપકાળમાં જ કૃષ્ણપક્ષની અમાવાસ્યાની રાત્રિ સમાન અંધકાર વ્યાપી જવાનો સંભવ હતો અને તેથી દીપકોના પ્રકાશ વિના આલી શકે તેમ હતુ જ નહિ. શાહજહાંની આજ્ઞા પ્રમાણે નાવિકો હજી તો દીપકોને પ્રકટાવતા હતા એટલા માં જ ગાઠ અધકાર વ્યાપી ગયો અને ત્યારપછી દીપકોના પ્રકાશવટે અધકારને ભેદતી, દીપકોની પ્રતિચ્છાયા અથવા દીપોના પ્રતિબિંબવટે યમુનાના કૃષ્ણ જલપ્રવાહમા દીપકોની એક નવીન માયાવી સૃષ્ટિને ઉત્પન્ન કરતી, જલના તરંગોને પ્રેમપૂર્વક આલિંગન આપતી અને જાણે આનન્દની અતિશયતાથી ડોકી રહી હોયની તેવી રીતે જળના પ્રવાહમા વારવાર રોલતી તથા વારાંગના સમાન નૃત્યના ભાવને દર્શાવતી હુમાયૂંની નૌકા યમુનાના વારિપ્રવાહમાં વાયુની સહાયતાથી તીરમાન્તરે ત્યાગીને આગળ વધવા લાગી. નૌકા આગળ આસવા લાગી એટલે હુમાયૂંને આંદખા અથવા તો કેમરપારાને સંબોધીને કહ્યું કે.—

“હોસ્ત આંદ ! હવે તારા ગીતારના તારોને મેળવવાની શરૂઆત કરી દે અને આપણી નૌકા આ વસતીવાળા બાગને છોડીને આગળ વધી જાય એટલે પછી કોઇએક એવી ચીજને છેડી દે કે જે સાબળવાથી દિમાગ તર થાય અને દિલ બાગ બાગ થઇ જાય ! હોરતેમન, હું તારા ગાનાનો દિલોન્નનથી મુશ્તાક છું, તારો આ હુનર શમા છે અને હું તે શમાપર પડીને બળી જનારો પરવાનો બેળાક છું !”

“બળી જાય હુનરના હુશ્મનો ! ખરુ પૂછો તો મારા હુનરની આપ આટલી બધી તારીફ તથા કદ્ર કરો છો તે પાસે મહુબ્બતનો અન્નમ છે, આપની હાત-મદિલીનો નતીજો છે અને આશક મિનનનો અથવા જ્વેશે જવાનીનો હુગામ છે ! મારા હુનરથી જો હુનરનું દિલ બાગ બાગ થઇ હોય, તો હર વક્ત આ ગુલામ પોતાના અદના હુનરથી આકાના દિલને ખુશ કરવાને તૈયાર છે, કારણ કે, આ આંદ હુનરની કદ્રદાનીપર નિસાર છે, હુનરના હુકમનો તાબેદાર છે” આવી રીતે નમ્રતા દર્શાવીને આંદખાં અથવા કેમરપારાએ ગીતારના તારોને મેળવવાના કાર્યનો આરંભ કરી દીધો.

ગીતારના તારને મેળવતાં કેમરપારાને કંઇક વિલંબ થવાથી હુમાયૂંને અધીરતાથી પૂછ્યું કે. “કેમ આટ ! આજે તારો જૂદી નથી મળતા ?”

એના ઉત્તરમાં કુમરપારા વ્યંગ્યાત્મક ભાવથી કહેવા લાગી કે. “શાહનંદા સલામત! આ ગીતારના તારોની તળીયત આશક તથા માશકની તળીયત જેવી હોવાથી જેવી રીતે કેટલીક વાર આશક તથા માશકની તળીયતના તાર તરત મળી જાય છે અને કેટલીક વાર તેમની તળીયતના તારોને મળતાં વાર પણ થાય છે; તેવી જ રીતે ગીતારના તારો પણ કોઈ વાર ઝટ મળી જાય છે અને કોઈ વાર તેમને મળતા વાર પણ થાય છે હવે તારો મળી જવાની તૈયારી છે, કારણ કે, હવે છેલ્લા તારને જ મેળવવાની યાકી હાડમારી છે પણ ગરીબ-પરબર, આ નજરેદીન પણ ગાવાના હુનરમાં યકતાયે જમાના હોવાથી આજે એક થીજ એના મુખથી પણ સાબળો, એવી મારી આપને ખાસ બતામણુ છે હું ગીતાર વગાડીશ અને એ ગાશે.”

“જ્યારે એમ જ હતું તો આટલા દિવસ નજરેદીને પોતાના એ અજબ હુનરને છુપાવીને જે ગુનાહ કર્યો છે તે ગુનાહની એને સજા આપવી જોઈએ, અને તે સજા એ જ છે કે આજે એ પોતાના હુનરને દિલોલ્લનથી ખુલ્લો કરી ખતાવે અને શાહમાનીનો એક નવો રંગ જમાવે” હુમાયૂને કુમરપારાની બહા-મિશુને સ્વીકારીને પોતાની અનુમતિ દર્શાવી

ગીતારના તારો મળી ગયેલા હોવાથી કુમરપારાએ ગીતારને વગાડવાનો આરંભ કરી દીધો અને ગીતારના તારસ્વર સાથે પોતાના મધુર કંઠસ્વરને મેળવીને શુલદામ નિમ્ન સંગીત ગાવા લાગી:—

ગજલ

“યે કંહાંથી મેરી કિસ્મત તૂ નેકકાર હોતા;
ન કિસ્મીકા દિલ દુખાતા ન નફાશઆર હોતા—યે
તેરે બુલ્હે નારવાકી જે ન હોતી ખટક શાકી,
તો ખુદા કે સામને લી ન તૂ શર્મશાર હોતા—યે
તૂ સિતમસે દરગુજરતા મયે વફાયે જન દેતી,
તેરે દિલમે રહમ હોતા, મેરે દિલમે ખ્યાર હોતા—યે
જે હો શૌકે કારે એહસન તો હો જનિસારે એહસન,
કે હમ્મીદવારે એહસન નહીં શર્મશાર હોતા.”—યે

શુલદામ સંગીતકળા અથવા તો ગાનવિદ્યામાં કુમરપારા જેવી નિષ્ણાત તો નહોતી જ, પરંતુ તેના કંઠમાં એક પ્રકારની એવી તો અલૌકિક તથા અવર્ણનીય મધુરતા અને સ્વાભાવિક સ્વરેકતા રહેલી હતી કે તેના યોગે તેનું સંગીત શ્રોતાને ખુબ જ મનોહર તથા આકર્ષક બાસતું હતું હુમાયૂન પણ તેના એ સંગીતને સાબળીને તેમ જ સંગીતના આશયની ગલીરતાને અનુભવીને મોહમુગ્ધ થઈ ગયા અને તેથી તેને ધન્યવાદ આપતો કહેવા લાગ્યો કે.—

“શાખાસ, નજરેદીન! શાખાસ, જેમ તારુ નામ નજર છે તેમ તારુ ગાવાનું કામ પણ નજર છે હું ધારુ છું કે કોઈ બેવફા અને સિતમગર આશકની વફા-દાર અને ખામહુખત માશકના દિલમાં ભડકી રહેલી છુપી આતિશને આ અલ્લાહના આકારમાં બહાર કાઢવાની સાયરે આ ગજલમાં કોશિશ કરેલી છે એને મારી સમગ્ર મુજબ સાયરનો એ મકસૂદ પૂરેપૂરો ખર આગ્યો છે અફસોસ!

જે કોઈ પણ બહુતસીબ અને મહુબ્બતઆરાના માશુકનો એવા સિતમશઆર, સગદિલ અને હવસપરસ્ત કમનત આશક સાથે પાલો પડી જાય છે, તે માશુકને અસ્મતપનાહ હોય તો બન્ને જહાનની ન રહેવાથી તેના મોઢામાંથી તાલુમ આતિશાના આવા જ શોઅલા નીકળતા દેખાય છે પરવરદિગાર એવા નાતરસ બેવફા આશકોને જહનમવાસિલ કરે અને રશ્કેદ્દર, બાવફા અને ઉલ્ફતપરસ્ત માશુકઓની સઘળી મુરાદો પૂરી કરે !”

શુલહામે પોતાના શિરપર વીતેલી ઘટનાને અને તેના યોગે પોતાના હૃદયમાં ઉદ્ભવેલા શોકમય ભાવોને સુખદ્વારા બહાર કઢીને પોતાના હૃદયમાં બળતા પશ્ચાત્તાપના પાવકને કેટલેક અશે શાત કરવાના ઉદ્દેશથી ઉપર્યુક્ત ગજલ ગાઈ હતી અને તેનો તે ઉદ્દેશ કમરપારાના લક્ષમાં આવી ગયો હતો, પરંતુ હુમાયૂંન શુલહામની સત્ય ભતિ, સત્ય સ્થિતિ તથા સત્ય પ્રકૃતિથી સર્વથા અજ્ઞ હોવા છતાં પણ સ્વાભાવિક તેના સુખમાંથી એવા અનુકંપાદર્શક ઉદ્ગારો નીકળી ગયા કે તેના એ ઉદ્ગારો સાંભળીને શુલહામના અતઃકરણમાં અધિક આઘાત થતાં તેના નેત્રોમાં નીર ભરાઈ આવ્યું અને તે નિરાશાદર્શક નિશ્વાસ નાખતી નિરાશાની અધકારાવૃત્ત બયાનક માનસિક અટવીમાં ભ્રમણ કરવા લાગી. પણ ક્ષણ બે ક્ષણમાં જ વર્તમાન પરિસ્થિતિનું સ્મરણ થતા તેણે પોતાના અતઃ-શોકને અતરમાં જ શમાવી દીધો અને બળાતકારે શાંતિના ભાવને દર્શાવીને સ્વાભાવિકતાથી કહેવા માંડ્યું કે-

“શાહનહા સલામત !” શાહી ખાન્દાનમાં પયદા થવા છતાં આપતું દિલ આતું મોમ જેવું નર્મ છે અને આપ આવા નાહુક ખિયાલોતને પણ આટલી બારીકીથી સમજી શકો છો એ જોઇને આ બાદિમને ઘણી જ અન્યયળી થાય છે ખરેખર એવા બેવફા અને નાતરસ સયદેહવસ આરાકના પાલે પડેલી બહુ દિસ્મત રશ્કેકમર બાવફા માશુકની હાલત કાબિલે રહમ થઈ પડે છે એમાં કોઈ પણ ભતનો શક નથી પરવરદિગાર એવી માશુકઓવા સરપર બારિશે રહમ વર્પાવે અને તેમના ઇશ્કે મળજીને ઇશ્કે હુજીકીના રૂપમાં પલટાવીને પેર-સ્તારે આશકમાંથી પરસ્તારે હુક બનાવે !”

“આમીન !” એ શબ્દથી હુમાયૂંને શુલહામના વિચારો સાથે પોતાની સમતિ હોવાનું દર્શાવીને પછી કમરપારાને કહ્યું કે “હવે આ નજીરદીનને જશ આરામ લેવા દે અને તારા દિલ્લખીર હલકમાંથી બહારે સરોદને બાહર વહેવા દે”

“જેવું શહનહા સલામતનું ફર્માન !” આ પ્રમાણેનો વિવેક દર્શાવીને કમરપારાએ નિમ્ન સંગીતને અતઃકરણની સવેદનાપૂર્વક ગાવાનો આરંભ કરી દીધો:-

ગજલ

“યે રગ લાયા હય ખૂત જમકર, નિગરકે બિપર કદમકે નીચે,
ખસ અબ લગાના પડેગા નશ્તર, નિગરકે બિપર કદમકે નીચે-યે.
ખલિરા કરેગા નિગરમે પયદા, ન રખને દેગા કદમ જમીપર;
યે ગમ ખટકતા હય ખૂત ખનકર, નિગરકે બિપર કદમકે નીચે-યે
ફિરા હય પાની હવાસો દિલપર, ભેંવરમે હય પાઉઓંકી કિશ્તી,
કે મોજગત હય વહાં સમન્દર, નિગરકે બિપર કદમકે નીચે-યે.

કરેળી જળતે કુળાં કહાં તક, મયે કર ચુકી પયરની થહાં તક,
કે આખલે પડ ગયે સરાસર, નિગરકે લપર કદમકે નીચે”-એ

આ ગજલને સાંભળીને અને તેમા સમાયલા આરાયનો વિચાર કરીને હુમાયૂન કહેવા લાગ્યો કે ‘દોસ્ત આંદ, આજની તારી આ ગજલને સાંભળીને અને તેમા સમાયલા આરાયનો વિચાર કરીને મને અસરે તે ગજલનું સ્મરણ થઈ આવે છે કે જે ગજલ અમારી એક ગુલઝસ્તાર અને ગયરતે કમર તાતારી બાદી કમરપારાએ જ્યારે મહૂમ આલમખાન ઠાણુલમા મારા કિલ્લગાહ પાસે મદદ માગવાને આવ્યો હતો તે વેળાયે ‘ખાગેવકા’માં બુલ્બુલ જેવા હૃદયથી ગાઈ સભળાવી હતી અને જે ગજલની શરૂઆત હું ન બૂલતો હોઈ તો, ‘ગરીબોકા ભી કોઈ આસરા હોતા તો કયા હોતા,’ આ પ્રમાણેના રાખેદાથી થતી હતી દોસ્ત આંદ, હું જ્યારે પણ તારા બદનને, તારા ચહેરાને અને તારી અદાને જોઈ છું તેમ જ તારા હિલ્લજર હલકાથી નીકળતા સરોદને સાંભળું છું ત્યારે તે તાતારી બાદી કમરપારામાં અને તારામાં એ બંધી બાળતોમાં મને એટલું બધું મળતાપણુ દેખાઈ આવે છે કે તે ઔરત હતી અને વુ મર્દ છે એટલા તકાવતને બાદ કરીએ તો જાણે પરવરદિગરે તમો બન્નેનાં શરીરાને એક જ સાંચામા ઠાળીને બનાવ્યા હોયની! એમ જ મને બાસ્ત્યા ડરે છે ગીતાર વગાડવામા કમરપારા પણ તારી પેઠે જ ચકતાયે જમાના હતી અને તે બાદી હોવા છતાં તેની તળીયત, ખાસીયત તથા આદતો બિલ્દુલ ગમીરાના હતી તે ઇન્સાન નહિ, પણ જલતની હૂર હતી, કારણ કે, હુસ્નઆરા હોવા સાથે તે અસ્મત-શઆરી અથવા પોકદામાનીથી પણ માનૂર હતી.”

“શહુલદયે આલમ, એક મામૂલી બાદીની આપ નામદારની જબાને યુબા-રિક્તી આટલી બંધી તારીફ સાંભળીને મને હયરત યાય છે; કારણ કે, આ તારીફમાં અદરની મહુબ્બતનો રગ પણ મળેલો છે એમ આપની હરદી તથા બોલવાની ઢબથી સાફ દેખાય છે ગુસ્તાખી થતી હોય તો મોઆફ કરશો, પણ આ ફિદવીને તો એમ જ લાગે છે કે આપ નામદાર તે હુસ્નઆરાની નિગાહે મહુબ્બતના શિકાર થયા છો, તે દિલરૂબા સનમના આરાકે જનિસાર થયા છો, તે દિલરૂબાના દિલદાર થયા છો એટલે એ કારણથી હસીન મર્દોમા પણ તમારી આંખોને તમારી તે માશકાની રાકલો રાખાહત દેખાયા કરે છે, મજનૂની આંખમા લયલી જ તરે છે” કમરપારાએ વિનોદના સ્વરૂપમા હુમાયૂનના મનોબાવને વિશેષ પરિમાણમાં જાણી લેવાના આરાયથી આ પ્રમાણેના રાખેદા ઉચ્ચાર્યા.

“મારા મુશ્કિલે ગમગુસાર અને રફિફે જનિસાર! તે બાદીની અલ્પરે મારી જબાન જે તારીફ કરી રહી છે તેમાં મારી અદરની મહુબ્બતનો રગ મળેલો છે, હું તે માહુપારાની મહુબ્બતનો તેમ જ નિગાહેનાજનો શિકાર ગયો છું અને તે દિલરૂબા સનમનો આરાકે જનિસાર થયો છું, એ તારી માન્યતા બિલ્દુલ ખરી છે, પરંતુ કમરપારાને એક મામૂલી બાદી માની લેવામા તે માહુરની તારી જબાનથી તૌલીન યાય છે, અને એ તારી એક સખ્તમાં સખ્ત અને જેની મોઆફી ન આપી શકાય તેવી બૂલ થતી દેખાય છે, કારણ કે, કમર-પારા ઠાણુલગાથી ચાલતી ચઈ ગયા મજી અગારા જાણુવામા બા-યુ છે કે તે

સરીફ માદરપિદરની એક આલીખાન્દાન કુખ્તર હતી અને કેટલાક અનિવાર્ય કારણોથી એક બાંદીની હાલતમાં આવી પડી હતી અફસોસ કે તેના આલી નસબ હોવાનો એ રાજ બહુ જ મોડો અમારા જણવામાં આવ્યો; નહિ તો આજે તે કુમરપારા મારી બેગમના આહુદાપર આવીને મારા જનનાખાનાની બનતને વધારતી હોત અને હરહાલમાં મારી હમચરીકે થઈને રાખોરોજ મારા આરામના ખિયાલાતને બિગરમા ધારતી હોત.” હુમાયૂંને કુમરપારાની કુલીનતાનો પરિચય કરાવીને તેના નિર્ભયમતથી થયેલી પોતાની નિરાશાનું પણ બળ દૃઢયથી દર્શાવ કરાવી દીધું.

“ત્યારે કુમરપારા કાબુલમાંથી ક્યારે અને રા કારણથી આવતી થઈ ગઈ હતી તેમ જ ક્યાં જવાને રવાના થઈ હતી?” કુમરપારાએ પોતે જ કુમરપારા હોવા છતાં જણે કુમરપારાનું નામ આજે જ પ્રથમ વાર સાંભળતી હોયની, તેવી અજ્ઞતાને દર્શાવીને જિજ્ઞાસાપૂર્વક પૂછ્યું.

“જે દિવસે મહંમ આલમખાન કાબુલમાંથી પાછો હિન્દોસ્તાન ભાણી આવવાને નીકળ્યો હતો તે જ દિવસે મારા કિબ્લગાહ પાસેથી કાંઈ બુરખરી સળબ ખતાવીને તેણે ત્રણથી ચાર મહિનામાટે તકતાર તરફ જવામાટેની રત્ન મેળવી હતી અને મારા કિબ્લગાહે તેને ખસેં સોના મોહોરો આપીને કેટલાક હથિયાર તથા ઘોડાનો પશુ બહોળસ્ત કરાવી આપ્યો હતો, પણ તે બનાવને અમે કાબુલમાંથી નીકળ્યા તે વેળાએ ચારને બદલે આઠ કે નવ મહિના બેટકો સમય વીતવા છતાં તે પાછી આવી નહોતી અને હિન્દોસ્તાનમાં આવ્યા પછી પણ તેના કરાય સમાચાર અમારા સાંભળવામાં આવી શક્યા નથી.” હુમાયૂંને નિરાશાને દર્શાવનારા મસિત સુખથી કુમરપારાના પ્રશ્નનું ઉત્તર આપ્યું.

“અને કુમરપારાના આલીનસબ હોવાની વાત હજાર સલામતને કોણે અને ક્યારે સંભળાવી?” અત્યાર સુધી મૌનનું અવલંબન કરીને તૌકાના એક છેડાપર ચંચુતાના જલતરંગ તથા પ્રવાહમાં પડતા દીપકોના પ્રતિબિંબોના અવલોકન સાથે હુમાયૂં તથા કુમરપારા વચ્ચે આવતા સંવાદાલનનું પણ લક્ષ્યપૂર્વક શ્રવણ કરતી શુલદામે પોતાના દીર્ઘ મૌનનો ભંગ કરી વચ્ચે જ આ પ્રમાણેનો પ્રશ્ન રજૂ કરી દીધો.

“કુમરપારાના આવ્યા જવા પછી એ કે ત્રણ મહિના જતાં તાતાર દેશનો એક માલે ટુગ્જર અને બુર્જ સૌદાગર કાબુલમાં આવ્યો હતો અને તે શાહી મેદમાન હોવાથી એક દિવસ વાતપરથી વાત નીકળતાં તેણે કુમરપારાના આલીનસબ હોવાનો કિસ્સો અમને વિસ્તારથી કહી સંભળાવ્યો હતો.” હુમાયૂંને શુલદામના પ્રશ્નનું ઉત્તર આપ્યું.

“તે સૌદાગરે કુમરપારાના ખાન્દાનનો જે કિસ્સો સંભળાવ્યો હતો તેનો હુબે હુબાબ શો હતો વાર?” શુલદામે ખીન્ને સવાલ પૂછ્યો.

શુલદામના એ સવાલના જવાબમાં હુમાયૂં તે વૃત્તાન્તના સારને વર્ણવતો કહેવા લાગ્યો કે. “આદનાર બેગ મૌરલ કાબુલનો એક આલી ખાન્દાન, હરામ અને હજીજત અધીર હતો અને તે આજથી પચીસેક વર્ષની વાત પર પોતાના ભાઈ સાથે કાંઈક અણબનાવ થવાથી તાતાર દેશમાં આવ્યો ગયો.

હતો તાતારમાં એક વર્ષના નિવાસ પછી ત્યાંના એક શરીફ સૌદાગરની શુભ-
રૂપસાર નામની હસીના તથા પાકઅસ્મત નૌજવાન દુખ્તર સાથે તેણે શાદી
કરી હતી અને તે શાદીના અંતમ તરીકે કેટલાક વર્ષ પછી કુમરપારાનો જન્મ
થયો હતો. કુમરપારાનો જન્મ થયો તે વેળાએ શુભરૂપસારનાં માદરપિદર
જનનશીન થયા હતાં અને કુમરપારાના જન્મને હજી તે એક વર્ષ પછી થયું
નહોતું એટલામાં તે તેની માદર શુભરૂપસાર પણ આ કાની જહાનને હમે
શને માટે ત્યાગીને જનનમાં ચાલી જતા તેના કિરાકમાં દીવાના જેવા થઇ
ગયેલા મીરન ચાદગાર એક પણ મુદ્દે અદમનો મુસાફિર થઈ આ દુનિયાને
છોડી ગયો. આવી રીતે બહુ જ નાની ઉમરમાં માદરપિદરને ખાદ ખેસવાથી
કુમરપારા ચતીમ થઈ ગઇ અને પરવરદિગાર વગર તેને સમાજનાર બીજા કોઈ
પણ રહ્યું નહિ બનાવ એવો બન્યો કે ચાદગાર એકના મદાનની પડો-
સમાં એક સૌદાગરનું મકાન હતું. તે સૌદાગર વધારે પૈસાદાર નહોતો
તો પણ તેની બીબીને ઔલાદ ન હોવાથી ચતીમા કુમરપારાપર રહમ
આવતા તે રહમદિલ બાનૂએ કુમરપારાને પોતાના ઘરમા ગખી લીધી, તેનું
પોતાની દુખ્તર પ્રમાણે જ મહુબ્બતથી પાલન પોપણ કર્યું અને કુમરપારાની
ઉમર દશ કે અગિયાર વર્ષની થઈ તેટલામા તે તે સૌદાગરની બીબી પોને તાલીમ-
ચાક્રતા તેમ જ ગાવાના હુનરની ઉસ્તાદ હોવાથી તેણે તેને ઇદમની તાલીમ
આપવા સાથે ગીતાર વગાડવાના તથા ગાવાના હુનરમાં પણ હોશિયાર બનાવી
લીધી. જ્યારે કુમરપારાની બાર વર્ષની ઉમર થઈ તે વેળાએ બનાવ એવો બન્યો
કે તે સૌદાગરનો કેટલોક માલ રસ્તામા લૂટાઈ જવાથી તેમ જ એક બીબ
સૌદામાં કેટલીક ખોટ આવવાથી તે એકદમ ગરીબીની આક્રમ આવી પચ્ચો
અને તેથી એ જ અરસામાં મારા કિબ્લગાહના કેટલાક મુસાફિરો, ગુલામો તથા
ખાંદીઓની ખરીદીમાટે, ત્યાં જઈ પહોંચતાં તે સૌદાગરે કુમરપારાને એક
હબર અશરફીની કીમતે અમારા તે મુસાફિરોના હાથમા વેચી નાખી આવી
પરિસ્થિતિમા કુમરપારા અમારા અયવાનમા એક ખાંદી તરીકે આવી હતી
અને અમારા અયવાનમાં આવ્યા પછી પોતાની શીર્સી જબાન, મિલનસાર તખી-
ચત, માહર હોવા છતા ખાકસારી, ખારી હોવા છતાં પાકદામાની તેમ જ બીજી
હમ્દા ખાસીયતોથી તેણે મારાં વાલિદ તેમ જ વાલિદાનાં દિલોને એવાં તો છતી
લીધા હતાં કે અમારા અયવાનમા તેની એક શાહનદી જેટલી જ ઇજ્જત થતી
હતી; કારણ કે, સુલ્તાન પોતે જેને ઇજ્જતની નજરથી જોતો હોય, તેને બીજું
કોઈ હિંકારતની નજરથી કેમ કરીને જોઈ શકે વાર ? અચર, કુમરપારા અને હું
પોતે લગભગ હમ્મિસ હોવાથી જેમ જેમ એક બીબના વધારે અને વધારે સમાગ-
મમાં આવતાં ગયા તેમ તેમ એક બીબનાં દિલોનું પરસ્પર આકર્ષણ થતાં અમારી
દોસ્તી વધવા લાગી અને તે દોસ્તીએ અતે જે મહુબ્બત અથવા બુનૂને ઇશ્કે
લયલી મજનૂ તથા શીર્સી ફરહાદને દીવાનાં બનાવી દીધાં હતા તે મહુબ્બતના
સ્વરૂપને ધારી લીધું કુમરપારા મારી લયલી થઈ ગઈ અને હું કુમરપારાનો
મજનૂ બની ગયો. કિસ્સા કોતાહ, અમો એક બીબ સાથે શાદીની ગિરહથી
હમેશાને માટે બધાવાને તૈયાર થઈ ગયાં અને મારા વાલિદ માર્દત મારા એ

ધરાદાને જે મારા વાલિદ આગળ વેળ પાલુ કરાવી દીધો; પણ અફગોસ, મારા કિબ્લગાહે, તેઓ કમરપારાની એક દુગ્ધતર જેવી ઇન્જલ કરતા હોવા છતાં પણ, તે એક ખરીદાયલી બાંદી હોવાથી તેને હમસર ન માનીને એ શાદીમાટે રત્ન આપવાથી સાફ ઇન્કાર કરી દીધો બસ થઈ ચૂક્યું, કિબ્લગાહની એ 'ના'થી અમો બન્નેની બધી ઉમ્મીદોપર પાણી ફરી વળ્યું અને તે દિવસથી જ કમરપારાનું દિલ હમેશા માયૂસ રહેવા લાગ્યું જેવટે મારાથી દૂર પધને પોતાના બળતા નિગરને હડુ કરવાના ઇગદાથી તેણે માગ કિબ્લગાહ પાગેથી રત્ન મેળવી લીધી અને કાબુલને છોડીને તે ચાલી ગઈ જ્યારે તે સૌદાગર આવ્યો ત્યારે અમારા જાણુવામાં આવ્યું કે જે સૌદાગરની બીબીએ કમરપારાને પાણી પોશીને મોટી કરી હતી તે એ જ સૌદાગર હતો. કમરપારાને વેચી નાખ્યા પછી કેટલેક વર્ષે તે સૌદાગરીમાં માલેતુન્નર થયો હતો અને તેના ઘરમાં ચૌલાદની ખોટ હોવાથી તેની બીબીના દબાણથી તે પાંચગણી વધારે શ્રીમત આપીને પણ કમરપારાને પાછી લઈ જવામાટે જ કાબુલમાં આવ્યો હતો. કમરપારાના ક્યાંક ચાલ્યા જવાની વાત સાંભળીને, તે બહુ જ માયૂસ થઈ ગયો અને તેણે જ્યારે કમરપારાના જન્મની બાંધી હકીકત કહી સંભળાવી ત્યારે ચોખ્ખું જાણુઈ આવ્યું કે કમરપારા એક શરીફનહી હતી એટલું જ નહિ પણ તેનો પિદર મીરજ આગ્ગાર બેગ મારા કિબ્લગાહ સુલતાન ખાબરશાહનો નજીવીકનો એક રિશ્તેદાર હતો એટલે જો તેની સાથે મારી શાદી થઈ હોત, તો તેથી અમારા શાદી ખાન્દાનની બેઠજળતી થવાનો જરા પણ સંગવ નહોતો. મારા કિબ્લગાહ પછી તો બહુ જ ખસ્તાવા લાગ્યા અને કમરપારાને ગમે ત્યાંથી શોધી લાવવામાટે તેમણે સિપાહોને પણ મોકલ્યા; પણ પાંજરામાંથી ઉડી ગયેલી છુલ્છુલ પાછી હાથ ન આવી અને અમારી એક પણ કોશિશ ન કાવી હવે તો અમને અમારી ક્ષિમત વળી હિન્દોસ્તાનમાં ખેંચી લાવી છે એટલે હવે તે દિલ્લેદારના દીદાર આ નિન્દગાનીમાં તો મોહાલ જ છે કમરપારા જ્યાં પણ હોય ત્યાં તેને રખખુડુ આલમીન શાદમા રાખે એ જ તેના આ આશકે સાદિકની દુઆ છે”

હુમાયૂનના હૃદયની આવી દયાવતક અવસ્થાને જોઈને પુરુષવેષધારિણી કમરપારાના હૃદયસમુદમાં પણ પ્રેમની એવી તો ઉત્તુંગ લહરીઓ ઉછળવા માંડી કે તેના યોગે જાણે ‘હમણાં જ આ છત્ર વેષને ત્યાગીને મારા આગકે જનિસારના ગળે બાઝી પડું’ એમ કમરપારાના મનમાં થવા લાગ્યું; પરંતુ અઘાપિ પોતાના સત્ય સ્વરૂપને વ્યક્ત કરવામાટેનો યોગ્ય પ્રસંગ આવેલો ન હોવાથી વિવેકના બળથી તેણે પોતાના એ ઉન્માદને રામાવી દીધો અને અતઃકરણને દૃઢ કરીને તે હુમાયૂનને આશ્વાસન આપતી કહેવા લાગી કે “શાહજહાં સલામત, આપ કમરપારામાટે આટલા બધા માયૂસ તથા ગમગીન ન થાઓ તેમ જ આટલી હદ સુધી ના-ઉમ્મીદ ન થઈ જાઓ. કારણ કે, તમારી મન્દૂરેનજર અને જનોનિગર કમરપારા નિન્દા છે, એટલું જ નહિ, પણ તે આજે કેટલાક વક્તથી હિન્દોસ્તાનમાં આવીને વસેલી છે, તે આપની જ ગિરફતારે મહબ્બત છે અને તેના નિગરની સલ્તનતમાં આપ નામદારની જ હાથમ હુકુમત છે હ થોડા વક્તમાં આપ નામદાર સાથે તેની મુલાકાત કરાવીશ અને સાર પછી તાત્કાલમાં જવામાટે અહીંથી મારી ધાવણીને ટકાવીશ”

“દોસ્ત આંદ ! આ તું સાચું જોલે છે ? મારી મનૂરેનજર જનોનિગર કમરપારા હિન્દોસ્તાનમાં છે ? તે હજી પણ મારી મહુબ્બતની અસીર છે ? જો એમ જ હોય તો આજે મારી ઝોજપર તકદીર છે ! જા, આવતી કાલે ખામ-દાદમાં જ રવાના થા, અને તે મારી દિલરુબા બ્યાં હોય ત્યાંથી તેને લાવીને મારી પાસે હાજિર કરી દે અથવા તો મને તેની પાસે લઈ જઈને તેના ખુશ્તુમાં દીદારને દેખારી મારી આંખોને તર કરી દે તારી આ ણિદમતનો હું તને એટલો મોટો બદલો આપીશ કે તારી નવાબોની શાન થઈ જશે અને તું અમીરાના શાનો સૌકતથી નિન્દગી બસર કરી શકીશ.” હુમાયૂંને કમરપારાના દર્ગન તથા મિલનમોટે આવી અધીરતા દર્શાવ્યા પછી કાંઈક શાંત થઈને પૂછ્યું કે : “પણ રક્ષક ! કમરપારા સાથે તારી ઓળખાણ કેવી રીતે થઈ અને તે હિન્દોસ્તાનમાં છે, એટલું જ નહિ, પણ અમુક સ્થાનમાં રહે છે એટલી હદ સૂઝીની વાત તારા જાણવામાં કેવી રીતે આવી શકી એની કહ્યપના મારાથી કરી શકાતી નથી, અને તેથી જો તું એ બાબતનો મારી આગળ ખુલાસો કરીશ તો તારો આ તારા દોસ્તપર મહુબ એહસાન થશે.”

કમરપારા હવે આ બાબતનો શો ખુલાસો કરવો અને સાચા જોવા જ દેખાય તેવો બનાવટી જવાબ શો આપવો એ વિશેની ચિન્તામાં પડી ગઈ, પરંતુ સદ્બાગ્યવશાત્ તત્કાળ તેને એક યુક્તિ સૂઝી આવતા તે ગલીરતાથી કહેવા લાગી કે : “મેહરબાન શાહનહા, મારી શકલો શખાહત તેમ જ ચુક્તાર, રક્તાર, અને હલક વગયરા કમરપારા સાથે બિલકુલ મળતા છે, અને તે ઔરત છે ને હું મર્દ છું એટલો જ અમારા વચ્ચે તફાવત છે એ તો આપ પોતે જ અલ્યારે આપની જગાને મુખારિકથી જોલી ગયા છે, તો હવે મારે જણાવવું જોઈએ કે કમરપારા મારી માદરનજ હરશીરા છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ મારો અને કમરપારાનો જન્મ એક જ દિવસે અને એક જ વેળાએ થયેલો હોવાથી અમે જોડિયાં બાઈ બહન છીએ અને તેથી જ અમારી શકલો શખાહતમાં જરા પણ તફાવત જોવામાં નથી આવતો. જેવી રીતે તારાતારી સૌદાગરે કમરપારાને બાદી તરીકે વેચી નાખી હતી તેવી જ રીતે મને પણ શુલામ તરીકે વેચી નાખ્યો હતો અને મારો ખરીદનાર અમીર મને પોતાની સાથે ખંજબમાં લાવ્યો હતો. હું મારી બહનથી પહેલાં વેચાયેલો હતો એટલે હરશીરા મારા મુકામને જાણતી હોવાથી કાબુલમાંથી રવાના થઈને મારી પાસે જ આવી હતી, અને તેણે જે વાર્તા અલ્યારે આપ નામદારે મને કહી સંભળાવી છે તે જ વાર્તા અક્ષરેઅક્ષર કહી સંભળાવી હતી મારા માલિકની મારાપર મેહરબાની હોવાથી મારી હરશીરાના આવ્યા પછી મને તેણે પોતાની શુલામીમાંથી આજદ કરી દીધો, અને તેથી મારી-બહનને સંભાળથી એક શરીર ઔરત પાસે રાખીને હું મારા આ દોસ્ત જહાન્ગીર સાથે જતન-શીન આલમખાનનો મુલાબિમ થયો અને ત્યાર પછી અમે બન્ને દોસ્તો હાતમદિલ અને રસ્તમેસાની સુલ્તાન બાબરશાહના મુલાબિમ થતાં આપ નામદારની તહનાતમાં રહેવા લાગ્યા એ તો આપ નામદાર જાણો જ છે એટલે કિસ્સાને ત્વ કરવાની જરૂર નથી. હું પોતે જ મૌકો આવતાં આ બાબતને

આલમખનાહ આગળ છેડવાનો હતો અને મારી હમ્મીરા સાથે આપ નામદારની કદ્દુદદાઈમંદિની પરવાનગી મારી કોઈ મોટી ખિદમતના બદલામાં માગવાનો હતો; પણ ખુદાની મેહરબાનીથી અમારા આલીનસખ હોવાની વાત બાદશાહ સલામતના નજીવામાં આવી ગયેલી હોવાથી તેઓ આ કદ્દુદદાઈમાટે આગળની પેઠે ના પાડે તેમ નથી અને તેથી હવે આ કામના અંતમને લાવવામાં સમજનો વધારે ભોગ આપવો નકામો છે. આપ આ સૂઘળી બાબત આવડી કહ્યે બાદશાહ સલામતને નજીવો, અને શાહીમાટે તેમની પરવાનગી લઈ લ્યો એટલે એક બે દિવસમાં અમે બંને દોસ્તો અહીંથી રવાના થઈશું અને કુમરપારાને જેમ બનશે તેમ બતાવળથી લાવીને હુન્નૂરના કદમે મુખારિકમાં હાનિર કરી દઈશું. કામ બધું બની ગયેલું હોવાથી પશેમાની તથા માયૂસી ખેઠાર છે; તે પરવરદિગારમાં બરોસો રાખો કે જે નેક ઇન્સાનોની નેક હમ્મીદોને હમેશા પૂરી કરનાર છે.”

“આમીન, આમીન, આમીન!” હુમાયૂંને કુમરપારાના ઉપદેશને માનપૂર્વક મસ્તકપર ધારી લીધો.

આ વેળાયે બહુધા રાત્રિનો દોઢ મહર જેટલો સમય વીતી ગયો હતો અને નૌકા આગરાના નૌકાઘાટથી ચાર કે પાંચ ગાઉ જેટલી દૂર આવી પહોંચી હતી એટલે હુમાયૂંને હવે નાવિકોને નૌકાને આગરાની દિશામાં પાછી વાળવાની સૂચના આપીને શુલામો તથા બાંદીઓને દસ્તરબાન બિછાવીને તેનાપર ખાનાની રિકાખીઓ ગોઠવી દેવાની તેમ જ શરાબ, શર્બત તથા શીતલ જલને તૈયાર રાખવાની આજ્ઞા આપી દીધી હુમાયૂં આગરામાં આવ્યા ત્યાં સૂધી મદિરાને તેણે કદાપિ હસ્તસ્પર્શ પણ કર્યો નહોતો; પરંતુ આગરામાં આવ્યા પછી બાદશાહ બાબરે વિનયના આનન્દચિન્હ તરીકે બળાહારે તેને મદિરા પીવડાવી હતી અને તેથી આજે નૌકામાં શીરાજની દુખ્તે અગૂર(દ્રાક્ષાસવ)ની એક સુરાહીને સાથે રાખવાની તેણે બાદીને સૂચના આપી દીધી હતી દસ્તરબાનપર ખાનાની તૈયારી થઈ જતાં હુમાયૂં, આંદખાન અને નજીફદીન (કુમરપારા તથા શુલદામ) દસ્તરબાનપર બેસીને ખાનાને ઇન્સાફ આપવા લાગ્યાં પ્રથમ સર્વ મિત્રોએ થોડી થોડી મદિરા પી લીધી, ત્યાર પછી ખાનાને ઇન્સાફ આપ્યો અને જલપાન તથા શર્બતનું પાન કર્યા પછી સૂકા મેવાપર પણ સારી રીતે હાથ ચલાવવા માંજ્યો. ઉદરપૂન કરી લીધા પછી તેઓ પાછા વાતોમાં અને ગાનતાનમાં સમય વીતાડવા લાગ્યા અને તેટલામાં શુલામો, બાંદીઓ તથા નાવિકો ઉદરને ભરી લેવાના કાર્યથી નિવૃત્ત થઈ ગયાં વળતી વેળાયે વાયુ બેઠએ તેટલા પરિભ્રાણમાં અનુકૂળ ન હોવાથી તેમ જ પ્રવાહની સામા ચાલવાનું હોવાથી આગરાના નૌકાઘાટપર પહોંચતાં રાત્રિનો અત્યવા આવ્યો એટલે કે ઉષકાળમાં તેઓ પાછા આગરાના કિનારાપર સહી સલામત પહોંચ્યાં એ વેળાયે કિલ્લામાં જવાનું અયોગ્ય ધારીને નૌકાઘાટથી અલ્પ અંતરપર આવેલી પોતાની ઇવણીમાના પોતાના તંબૂમાં જઈને હુમાયૂં નિદ્રાવશ થયો, અને પુરુષવેષધારિણી કુમરપારા તથા શુલદામ તે તંબૂની પાસેના એક બીલ તંબૂમાં નિદ્રાધીન થવામાટે આવી ગઈ બાબર તો ક્યારનોય અચૂનાવિહાર કરી પાછો કરીને મારી મહલમાં આવ્યો ગયો

હતો. હુમાયુન તો રાધ્યામા પડતાની સાથે ન નિદ્રાવત થઈ ગયો; પરંતુ કમરપારા તથા ગુલદામના તંબૂમાં એક ચમત્કારિક ઘટના થવાથી તેઓ નિદ્રાથી ન થઈ શકી નહિ તે ચમત્કારિક ઘટનાનું આપણે હવે પછીના પ્રકરણમાં ચર્ચા-લોકન કરીશું.

—૩૩૩૩૩૩૩૩૩૩૩૩૩૩૩૩—

પ્રકરણ ૨૦ રું

ગુલદામનું સામ્યવિધાન

તંબૂમાં આવીને સવાની તૈયારી કરતાં ગુલદામે કમરપારાને કહ્યું કે “અહીં બધી કમરપારા, તું કાણુકમાંથી હિન્દોસ્તાનમાં શા કારણથી આવી હતી તેમ જ પાણીપતના મયદાનમાં ઘણીક વાર શાહજહાં હુમાયુનની તહનાતમાં રહેવામટેની મરજી-તે શા કારણથી બતાવી હતી એ વાતને તો તો જો કે અત્યાર સુધી બહુ જ આલાછીથી છુપાવી હતી; પણ આજે તારો તે રાજ કાશ થયો છે અને તમારી મહાબતનો બધો ભેદ તમે આશકમાશકની પોતાની જાનથી જ મારા જણવામાં આવી ગયો છે બલે, મારી હમ્મશીરા કરતાં પણ અલગ સખી, તમે આશકમાશકની બધી મુરાદોબર આવે અને તમે આ જહાનમાં શાહમાન રહો, એ જ આ ગરીબ ગુલદામની તમોને સાચા દિલની દુઆ છે. સુખને મેળવવા-મટેની મારી હમ્મીદોબર પાણી ફરી વળેલું હોવાથી હવે તો મારે તારા સુખને જોધને જ ખુશી હાસિલ કરવાની છે.”

કમરપારા ગુલદામને આશાસન આપતી કહેવા લાગી કે “બહુન ગુલદામ, આમ છેક માયુસ ન થા અને નાહમ્મીનીની ગુલામ ન થઈ જ ને થવાનું હતું તે થઈ ગયું છે અને તારા ખેવફ આશકને તેની ખેરદમી તથા સિતમગરીનું મજલું જોધએ તેલું ફળ મળી ગયું છે એટલે હવે કોઈ વફાદાર, હફ્તપરસ્ત અને તારા જેવા જ નોજવાન હસીન ખાવિન્દની બીબી થઈને આ જિન્દગીની શાહમાનીને લોગવવાની કોશિશ કર, પોતાની જિન્દગીને નવેસરથી જોગવવાની કોશિશ કર કારણ કે, ઔરત એક બગીચો હોવાથી બાગબાન ખાવિન્દની હિફા-જત વિના તે બગીચો ખેકાર થઈ જાય છે, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ શૌહરતપ બાગબાન વિના ઔરતરૂપ શજર-વૃક્ષ ખેસમર-મિષ્કળ અથવા નિઃસંતાન રહેવા-થી શૌહર વિનાની ઔરતની જિન્દગીને ખાતમ્ થતાં તેનાં નામો નિરાન પણ નેસ્તોનાબદ થાય છે એ તું નથી જાણતી કે શું? આપણા મજલમમાં શૌહરના મરી ગયા પછી ઔરતને બીજા લાયક મર્દ સાથે નિકાહ કરવાનો હક અપાયેલો છે અને તારી તો હજી શાદી પણ થઈ નથી, તો પછી બીજા લાયક મર્દ સાથે નિકાહ કરીને શાહ થવાને બદલે તું આમ ખેસબબ નારાદ સામટે થાય છે? ખોટા બચાવોમા બઠકી ખરી બાબતને સામટે ભૂલી જાય છે?”

“બહુન કમરપારા, તારી આ નસીહત બિદલ ખરી હોવા છતાં પણ મારા દિલમાં જે ખટકો રહ્યા કરે છે તે એ જ છે કે, મારી શાદી થઈ ગઈ હોત અને ત્યાર પછી મારો શૌહર જતનજીન ગતાં આપણા મજલમના કાનન મુજબ બીજા લાયક મર્દ સાથે નિકાહ કરી લેવાનો મરદા આવી પચ્ચો હોત, તો તે એક જૂની બાબત થાત, કાણુ કે, આવી હાલતમાં તે બીજો મર્દ એ ચા”

સારી રીતે બાંધતો હોય છે કે તે એક અક્ષતા દામનવાળી કુંવારી કન્યા સાથે શાદી કરતો નથી, પણ એક બેવા ઔરત સાથે નિકાહ કરે છે અને તેથી તે મર્દને ઠગવાનો ગુનાહ ઔરતના માથાપર આવી શકતો નથી. પરંતુ મારી હાલત એવી થઈ પડી છે કે નામને ખાતિર મારી શાદી નથી થઈ, તો પણ મારી બેદફ્ફીના કારણથી આજખાન સાથેની મારી મહુબ્બતનો શાદી પછી આવવો બેદફ્ફે તે નતીલે શાદી પહેલાં જ આવી ગયો છે અને મારા દામનમાં દાગ લાગી ગયો છે એટલામટિ ને હું ખીન કોઈ લાયક મર્દ સાથે નિકાહ કરવાને તૈયાર થાઉં અને તે મર્દને આ રાજ્યથી આગાહ ન કરું તો મારા માથાપર ઠગાઈનો ગુનાહ આવી પડે છે અને ને તેને મારો એ લેદ જણાવું છું તો તે મર્દ મારી સાથે નિકાહ કરવાને કદાપિ તૈયાર નહિ થાય, એ એક મોટી અઠમક મારા રસ્તામાં આવી નડે છે ગમે તેમ થાય, મારાં બાગે જવાની, ગુલ્શને મુરાદ અને ગુલિસ્તાને શાહમાની બરબાદ થઈને ઉજડી જાય; તો પણ કોઈ ને મર્દને ઠગવાનો અને ક્યામતને દિવસે એ ગુનાહની જવાબદારીના ભારને માથા પર ઉઠાવીને અશ્મે નમથી પરવરદિગાર આગળ રજૂ થવાનો મારો વિચાર નથી મારી કિસ્મતમાં જ માથૂંસી લખાયલી છે તો પછી શાહમાનીને મેળવવાની આપણે કોશિશો શું બેન તેમ જ બેકાર નથી ?” ગુલંદામે ખીન મર્દ સાથે શાદી કરવાની તેની લેશ માત્ર પણ ધ્વજા ન હોવા છતાં કુમરપારા તેને લગ્નમટિનો વિશેષ આગ્રહ ન કરે એટલામટિ લગ્ન ન કરવાનાં એવાં તો બલિષ્ઠ કારણો દર્શાવી દીધાં કે કુમરપારા વિચારમાં પડી ગઈ અને કેટલીક વાર સૂધી કાંઈ પણ બોલી શકી નહિ

અતે કોઈએક માર્ગ મળી આવતાં કુમરપારા ગુલંદામને સંબોધીને શાન્તિ તથા ગંભીરતાથી કહેવા લાગી કે. “ગુલદામ, ને કોઈ મર્દની સાથે નિકાહ કરવાની જ તારી મર્જ હશે, તો કોઈ એવો મર્દ પણ તને બુદ્ધિર મળી આવશે કે જે તારા દામનમાં લાગેલા દાગના લેદને બાંધી લીધા પછી પણ તારી રાસ્તખાજી તારાપર નિસાર થઈને તારી સાથે નિકાહ કરી તને પોતાની હક્કાર ખીખી બનાવવાને તૈયાર થઈ જશે, કારણ કે, કેટલીક વાર રાસ્ત ખાજ આપણે ધારીએ છીએ તેના કરતાં બૂદો જ અનુભવ લાવી બતાવે છે, કેટલીક વાર મારી બતાવે છે અને કેટલીક વાર તારી બતાવે છે”

“હીક છે, જ્યારે એવો કોઈ વફાદાર, જીવિકાર, હસીન, નૌજવાન, ઉદ્દેશ પરસ્ત તેમ જ સાથે ફરિશ્તાખસ્લત મર્દ મળી આવશે ત્યારે આપણે આ બાબતનો વિચાર કરી લઈશું. અત્યારે આવી બાબતના વિચારથી દિમાગને તકલીફ આપવી બેન છે” ગુલંદામે કુમરપારાની વાતને હાલ તરત તો હવામાં જ ઉડાવી દીધી

“પણ જ્યાં સૂધી આ મર્દના પોરાકને હમેશાને માટે રજૂ આપીને તું તારા પોતાના જનાના લિખાસમાં રહેવાની શરૂઆત ન કરે, ત્યાં સૂધી તું ગમે તેવી અને ગમે તેટલી હસીના હોવા છતાં પણ કોઈ લાયક મર્દનું દિલ તારામાં કેવી રીતે પડેવાય અને એવો મર્દ તને કેમ કરીને મળી આવે એનો તું વિચાર કરી ને આ મર્દના લિખાસમાં રહેવાથી તો કોઈ દિવસ એમ બની જશે કે તને સારો રોડો ઉપાળો નૌજવાન મર્દ માનીને કોઈ દુસ્તપરસ્ત તથા ઉદ્દેશપરસ્ત

નાનનીન તારી મહાજ્ઞાતનો દમ બરવા માંડશે અને તારી બનિસાર માણકા યઈ જશે, પણ તેની ઉમ્મીદ પૂરી થશે નહિ અને તેથી તે તને બલિમ તથા બેરહમ ધારીને તને કોસવા પણ મંડી જશે આવી અયડામણી ન થવા દેવા માટે હવે તારે જેમ અને તેમ જલ્દ પોતાના જનાના લિખાસમાં રહીને પોતાની ખરી ભતને ઓળખાવવાની સખત જુરુરત છે તુ તારા સ્વાભાવિક સ્વરૂપમાં આવી જઈશ એટલે તારી સૂરત તથા સીરતના હબરો પરસ્તાર નીકળી આવશે અને તેમનામાથી કોઈ મર્દ તારી મન્યા પ્રમાણેનો પણ નીકળી આવે તો તેમાં અન્યથા જેવું કોઈ પણ નથી, કારણ કે, જુદાની જુદાઈમાં અમુક થીજ નથી એમ બન્યું પણ નથી અને બનવાનું પણ નથી” કુમરપારાએ ગુલદામને સ્વાભાવિક સ્ત્રીવિષમાં રહેવામાટેનો ઉપદેશ આપ્યો.

પરંતુ તેના એ ઉપદેશને સાબળીને ગુલદામ હાસ્ય કરતી કહેવા લાગી કે “બહન, તું પોતે તો આ મર્દાના લિખાસને ઘોડીને જનાના લિખાસમાં આવી બે એટલે પછી મારો પણ જનાના લિખાસમાં રહેવાનો સમય આવી લાગશે ખચર, હવે આ બળેડાની રસ્સીને આટલેથી જ તોડી નાખો અને અત્યારે તો પીડી નીકળે મળ આખો જે થવાનું હશે તે યઈ રહેશે, કારણ કે મુકદ્દરમાં લખાચલા લેખને મટાડી દેવાની કોઈની પણ તાકત નથી.” ગુલદામે આવી રીતે વાદાનુવાદનો ચત લાવીને નિદ્રાધીન થવાનો યત્ન કરવા માંડ્યો.

“નૂરેનજર ગુલદામ, આજે સૂવાની ડોશિશ ન કર; કારણ કે, આજની રાત તે હવે પછીની તારી જિન્દગીના રાસ્તાને નક્કી કરી નાખનારી રાત છે; આજે મારી અને તારી આ છેલ્લી ગુફતગૂ છે અને છેવટની મુલાકાત છે બેડી યા, ન ગભરા અને ખાલિસ દિલથી મારી સાથે ગુફતગૂ કરવાને તૈયાર થઇ જા”

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે ગુલદામ નિદ્રાધીન થવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી એટલામાં દીપકના અતિરાય મદ પ્રકારાથી બહુધા અધકારમય દેખાતા તંબૂમાં એક પ્રકારના દિવ્ય સ્વર્ગીય પ્રકાશનો અચાનક વિસ્તાર થઇ ગયો, તે પ્રકાશના મંદમાં ગુલદામને તેના પોતાના સ્વર્ગવાસી વૃદ્ધ પિતા જમાલુદ્દીનની પ્રભાવશાલિની તથા તેજસ્વિની ગભીર છાયામૂર્તિ પોતાનાં નેત્રો સમક્ષ બિલેલી દેખાઇ અને તે છાયામૂર્તિના મુખમાંથી નીકળેલા ઉપર્યુક્ત ઉત્તરો તેનાં શ્રવણોમાં પ્રવેશતાં તે પોતાની શય્યામાં બેઠીને બેડી થઇ ગઈ કુમરપારા થયું બગતી હોવાથી બેઠીને બેડી થઇ અને તે છાયામૂર્તિને નમન કરી સર્વોદાથી નેત્રોને નીચાં ઢાળી તેની સામે બેસી રહી - ગુલદામ પણ પછીથી શય્યાને ત્યાગીને ભૂમિપર બેસી રહી અને તે છાયામૂર્તિના મુખમંડળને એકાગ્ર દૃષ્ટિથી જોતી નેત્રોમાંથી અશ્રુધારાને વર્ષાવવા લાગી આ અદ્ભુત દૃશ્ય ઉપસ્થિત થતાં ત્યાં કેટલીક વાર સૂધી આશ્ચર્ય તથા ખેદમયી નિસ્તબ્ધાતુ સામાન્ય વ્યાપી ગયું.

ગુલદામને અશ્રુ વર્ષાવતી જોઇને જમાલુદ્દીનની છાયામૂર્તિ ગભીર વાણીથી કહેવા લાગી કે “ગુલદામ, જ્યારે મેં આત્મિક* તરીકે તને પ્રથમ દર્શન આપ્યું

* પ્રત્યેક મનુષ્ય અનેક મનોવૃત્તિયુક્ત એક આત્મા છે અને માનવશરીર તે જ આત્માનું એક બાહ્યવરણ છે આત્મા જ નિહાળે છે, આત્મા જ સાબળે છે અને આત્મા જ વ્યક્તિવિશેષમાં પ્રેમ ક્રિયા દેખેનો ભાવ રાખે છે. આત્મા

હવે અને તારો ઉદાર મ્યો હોતો તે વેળાએ તુ મને ડબ્બો વાસતી હતી અને તેથી મને
 બાથાનુભવે નેહને તારા મનમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ભય તથા શોક થયો નહોતો.
 પશુ ત્યાં પછી તારા નિગોળની વેદના બસવા થતાં મારે મરણ થયું હતું. 'એ
 તારી તારા નાણામાં આવી ગયેલી રૂપાથી અત્યંત તારા મનમાં સ્વામી
 ને શોકના આગિર્ભાષ થવાથી તે મનુષ્યાનુદાર પોતાના એ શોકને દરવજ
 માણ્યો છે, એ તારા પિતૃદેહને નિહાળીને મારા હૃદયમાં એક પ્રકારનો હેતુ
 થાય છે 'સુવંદના અને કમરપારા' એક વાર મરણ પામીને આ નમ્બર વિશે
 સદાને માટે ત્યાં જ નવા છતાં પણ આવી રીતે મને મારા પોતાના પૂર્વસ્થમાં
 તમારા સમક્ષ એકો જોઈને તમે લેશ માન પણ આશ્ચર્યચકિત થશે નહિ.
 કારણ કે, શરીરના નાશ સાથે આત્માનો નાશ નથી થતો અને એ કોઈ પણ
 મનુષ્ય કોઈ પણ પ્રકારના એક પ્રબળ મનોવિકારને હૃદયમાં દૃઢ રાખીને મરણ
 નાં થાય છે તે આવી રીતે આત્મિકના રૂપમાં આ વિશ્વમાં અમુક કાળપર્યંત
 ગાઠકયા કરે છે અને તેના શુભ કે અશુભ મનોવિકારની પૂત્તિ થયા પછી જ તેને

મર્માનુદાન, મહાન્ન તથા માધુર્યની ઉપાસના કરીને મહાત્મા છતી નવ છે અને
 આત્મા જ કુલિત ઓવ વીતાડીને પિશાચ આદિ નામોથી વર્ણવાય છે. આપણા
 અનેક ભારતવાસીઓ પરલોકગત આત્માને 'પ્રેતાત્મા'ના નામથી ઓળખે છે,
 પશુ તેમનું એ વિધાન સર્વથા વિશેષતઃ તથા અપરાધજનક છે, કારણ કે, મહા
 ભારત તેમ જ અન્ય પુરાણ ગ્રંથોમાં કેવળ અધ.પતિત આત્માઓને જ 'પ્રેતાત્મા'
 નામથી વર્ણવામાં આવ્યા છે 'અમરકોષ'માં 'પ્રેત' શબ્દનો અર્થ 'નરકજામી
 પ્રાણી' છે અને 'યજુર્પુરાણ'માં 'પ્રેત'ની આદૃતિનું આ પ્રમાણે વર્ણન કરાયેલું છે-

“વિક્તલાલમુઘં વીન પિંગ્ગનવનં નૃદામ્ ।

જર્મમુધેજઠ્ઠ્ણાં ચમદતમિવાપરમ્ ॥

ચલજિહ્વં ચ લઘ્વોષ્ટ ટીર્ધજંઘશિરાકુલમ્ ।

દોષોર્ધિ શુષ્કતુળં ચ ગત્તાક્ષં શુષ્કપજરમ્ ’ ॥

અર્થાત્, “પ્રેતનું શુભ મોટું તથા બચાનક, શરીર દૃઢ તથા ટીન તેમ જ મેચ
 ગ્રંથ ઓરી ગેણાં અને પીળા રંગનાં હોય છે. શિરપરના કેશો શોયા જેવા હોય,
 શરીરનો રંગ કાળો, નિન્દા લાંબી અને લપલપ કરતી તેમ જ લંઘાઓ શોળી
 તેમ જ બંદી નરોવાળી હોય છે તેનું સમસ્ત શરીર શુષ્ક અસ્થિર્બલ ભાવ
 અને જેવામાં પ્રતિયમદૂત સમાન પ્રતીત થાય છે.”

‘યજુર્પુરાણ’ તથા ‘અન્નિપુરાણ’માં પ્રેતાના ગમુલેહનું પાપ વર્ણન કરાયેલું છે.
 તેના નિતપોતાના કર્મફલાનુસાર ભિન્ન ભિન્ન નામોથી ઓળખાય છે, તથાપિ
 સર્વ પ્રકારનાં પ્રેતા પાપિષ્ઠ તથા અપ્રાર્થનો અવશ્ય હોય છે ન તેમના
 ખાતપનાદિની વસ્તુઓ મનુષ્યોના બોલવા તથા સંભળવા યોગ્ય નથી. આ
 સર્વ કારણથી ભારતીય બ્રાહ્મણોમાં ‘પ્રેત’ એક દુલભ ગાળ મનાય છે અને
 તેથી પરોક્ષતઃ માનવોના આત્માઓને લિંગબંધી ‘આત્મિક’ અથવા
 ‘આત્મિક’ નામથી ઓળખવા એ વિશેષ ઉનમ છે

ઉદ્ધાર થઈ શકે છે કેટલાક જડવાદીઓ. જે કે પરલોકગત આત્માની આત્મિક અવસ્થાના અસ્તિત્વને નથી સ્વીકારતા, પરંતુ એ તેમનો બયાનક અજ્ઞાનમૂલક પ્રમાદ છે, હિન્દુઓનાં ધર્મશાસ્ત્રોમાં, જેન્દ અવેસ્તામાં, આઇબ્લમાં તેમ જ આપણા પવિત્ર ધર્મશાસ્ત્ર કુરાનશરીફમાં પરલોક તેમ જ પરલોકવાસીઓની વિસ્તૃત ચર્ચા કરાયેલી છે અને તેનું કારણ એ છે કે જે ધર્મમાં પરલોકનું અસ્તિત્વ નથી તે ધર્મ જ નથી. જે ધર્મમાં પરલોકનો અભાવ હોય, તે નિરીશ્વર તથા નિરાલય ધર્મનું માહાત્મ્ય કિવા મહત્ત્વ શું હોઈ શકે વારુ? આપણા ધર્મશાસ્ત્રની પવિત્ર અરબી બાધામાં ‘નિત્રાત’ તથા ‘ઉહ’ આદિ શબ્દો છે તે એ પરલોકગત આત્માની આત્મિકતાના અસ્તિત્વને જ સિદ્ધ કરી બતાવનારા છે, એ નવેસરથી કહેવાની આવશ્યકતા નથી.”

“ત્યારે શું સર્વ આત્મિકો આપના જેવા વિધાયક જ હોય છે કે પછી કેટલાક આત્માઓ વિધાતક પણ હોય છે? કારણ કે, બહુધા સર્વત્ર વિધાતક તથા પરપીડક પ્રેતાત્માઓની કથાઓ વિશેષ પરિમાણમાં સબળાય છે, એ તો આપ કિબ્લગાહ ‘પણ સારી રીતે જાણો જ છો તો એ ભેદ રો છે વારુ?’” શુલેકામે હૃદયને દૃઢ કરીને પોતાના પરલોકવાસી પિતાની હાયામૃત્તિને આ પ્રમાણેના આધ્યાત્મિક પ્રશ્ન નિજાસાથી પૂછ્યો.

જમાલુદ્દીનની હાયામૃત્તિ એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પૂર્વવત્ ગભીરતાથી કહેવા લાગી કે “મનુષ્ય આ જડહેહને લાગી દીધા પછી આ ચર્મચક્ષુઓથી ન જોઈ શકાય તેવા અધ્યાત્મજગતમાં જઈને સૂક્ષ્મ શરીરને ધારણ કરે છે અને ત્યાં કર્મવિકાસના નિયમ અનુસાર દીર્ઘકાળ પર્યન્ત પોતાની ઉત્તતિ કરતો રહે છે આત્માની આ ઉત્તતિ સર્વજનલક્ષ્ય તથા સીમારહિત હોવાથી અને વિધાયક પ્રમાણે વિધાતક આત્મિકો પણ અસ્તિત્વ ધરાવતા હોવાથી જેઓ અત્યારે અત્યંત નિષ્કુર, પાપિષ્ઠ, પરપીડક, વિશ્વાસઘાતક તથા પરસ્વાપહારક આત્મિકો તરીકે ઓળખાય છે તેઓ પણ અધ્યાત્મજગતમાં દીર્ઘકાળ પર્યન્ત અનુતાપના અગ્નિમાં બળતા રહીને ઉચ્ચ પ્રકારના દેવત્વને મેળવવાના અધિકારી થાય છે અને દેવલોગ્ય સુખસપત્તિના લોકોમાં યઈને જગદીશ્વરને ધન્યવાદ આપતા રહે છે. મનુષ્યો આ લોકમાં મનના અત્યંત શુભ પ્રદેશમાં ઉત્તમ કે અધમ અથવા પવિત્ર કે અપવિત્ર એટલે કે જેવા બાવને પોષે છે, સુખમાંથી સત્ય કિત્તી અસત્ય તેમ જ ક્રોધ કિત્તી મધુર જેવા પણ શબ્દોને ઉચ્ચારે છે અને જીવનના પ્રતિમુદ્ગર્તમાં જે જે કર્મોનું અનુષ્ઠાન કરે છે, તે સર્વની આકૃતિઓ અધ્યાત્મજગતમાં નિરંતર અકિત થતી રહે છે અને તેથી જ્યારે તેઓ પરલોકમાં જાય છે તે વેળાયે પોતાનાં કર્મપટને જોઈને તદનુસાર સુખવડે શીતલ કિવા દુઃખવડે દગ્ધ થયા કરે છે. પરંતુ જેઓ દુઃખવડે દગ્ધ થનારા આત્માઓ હોય છે, તેમનાં તે દુઃખો પતિતપાવન, અધમોદ્ધારક અને દયામય પરવરદિગારની કૃપાથી ચિરસ્થાયી નથી થતાં એટલે કે મનુષ્ય જ્યારે દુઃખરૂપ અગ્નિમાં તપીને શુદ્ધ થઈ જાય છે એટલે પછી ધીમે ધીમે નવજીવનને પ્રાપ્ત કરીને ઉચ્ચતર ધામમાં સ્થાન મેળવી શકે છે. આથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે કે અરિત્રની નિર્મળતા જ સુક્ષ્મનું સોપાન છે. જે લોકો બુદ્ધિ-વિપાકના યોગે નાસ્તિક હોવા છતાં પણ સરળચિત્ત શુદ્ધ, સત્યપરાયણ, સત્ય-

હતું અને તારો ઉદ્ધાર કર્યો હતો તે બેળાયે તુ મને જીવતો ધારતી હતી અને તેથી આ કાયામૂર્તિને જોઈને તારા મનમાં કોઈ પણ પ્રકારનો ભય તથા શોક થયો નહોતો. પરંતુ ત્યારપછી તારા વિયોગની વેદના અસહ્ય થતાં મારુ મરણ થયું હતું. એ નાર્તી તારા જાણવામાં આવી ગયેલી હોવાથી અત્યારે તારા મનમાં સ્વાભાવિક જ શોકનો અવિભાજ્ય ચવાથી તે અશ્રુપાતદ્વારા પોતાના એ શોકને દર્શાવવા માંડ્યો છે, એ તારા પિતૃપ્રેમને નિહાળીને મારા હૃદયમાં એક પ્રકારનો સંતોષ થાય છે. 'શુભદામ અને કુમરપારા' એક વાર મરણ પામીને આ નશ્વર વિષ્ણુ સદાને માટે ત્યાગી જવા છતાં પણ આવી રીતે મને મારા પોતાના પૂર્વરૂપમાં તમારા સમક્ષ જાહેરો જોઈને તમે લેશ માત્ર પણ આશ્ચર્યચકિત થશે નહિ. કારણ કે, શરીરના નાશ સાથે આત્માનો નાશ નથી થતો અને જે કોઈ પણ મનુષ્ય કોઈ પણ પ્રકારના એક પ્રબળ મનોવિકારને હૃદયમાં દૃઢ રાખીને મરણ વશ થાય છે તે આવી રીતે આત્મિકતા રૂપમાં આ વિશ્વમાં અમુક કાળપર્યંત જાટકયા કરે છે અને તેના શુભ કે અશુભ મનોવિકારની પૂત્તિ થયા પછી જ તેનો

ધર્માનુષ્ઠાન, મહત્વ તથા માધુર્યની ઉપાસના કરીને મહાત્મા બની જાય છે અને આત્મા જ કુસ્તિત જીવન વીતાડીને પિશાચ આદિ નામોથી વર્ણવાય છે. આપણા અનેક જ્ઞાતવત્તાઓ પરલોકગત આત્માને 'પ્રેતાત્મા'ના નામથી ઓળખે છે, પરંતુ તેમનું એ વિધાન સર્વથા વિસંગત તથા અપરાધજનક છે, કારણ કે, મહા ભારત તેમ જ અન્ય પુરાણ ગ્રંથોમાં કેવળ અર્ધ પતિત આત્માઓને જ 'પ્રેતાત્મા' નામથી વર્ણવવામાં આવ્યા છે. 'અમરકોષ'માં 'પ્રેત' શબ્દનો અર્થ 'નરકગામી પ્રાણી' છે અને 'પદ્મપુરાણ'માં 'પ્રેત'ની આકૃતિનું આ પ્રમાણે વર્ણન કરાયેલું છે:-

“નિકરાલમુલ્લં દીન પિશંગનયન મૃશમ્ ।

ઊર્ધ્વમૂર્ધજઙ્ઘાંગં યમદૂતમિવાપરમ્ ॥

ચલજિહ્વં ચ લમ્બોઘં દીર્ઘજંઘશિરાકુલમ્ ।

‘તેન જ નિકરાલમુલ્લં દીન પિશંગનયન મૃશમ્’ ॥

મનુષ્યો સમાન છે. પરલોકમાં ગ્રામ, નગર, ઉદ્યાન, ઉપવન, નદી, જંગલ આદિ સર્વ પ્રકારના દૃશ્યો વર્તમાન છે અને ત્યાં મનુષ્યો પોતાના કર્મફળ અસાર સુદર અથવા ભયંકર, શીતલ અથવા સ્વતાપયુક્ત કિંવા સુગંધમય કે દુર્ગંધયુક્ત શરીરને પ્રાપ્ત કરીને પોતાને યોગ્ય સ્થાન તથા સસર્ગને પ્રાપ્ત થઈ જાય છે. કિન્તુ મનુષ્ય ગમે તેટલા પરિભ્રાણમાં પતિત તથા દુર્દશાગ્રસ્ત હોય, તે પણ પરલોકમાં ગયા પછી અનુતાપ તથા ક્ષમાયાચના દ્વારા ધીમે ધીમે અવલો સદ્ગતિને મેળવી શકે છે. સારાંશ કે, પરલોકમાં અનુતાપના અગિયો જળવાયે પ્રસંગ પ્રાપ્ત ન થાય એટલા માટે પરમેશ્વરમાં અત કરણપૂર્વક ભક્તિ, મનુષ્ય માત્રે પ્રેમ, પિતા માતા તથા ગુરુજનોની સેવા, ઉપકારક મનુષ્યોમતિ કૃતજ્ઞતા, કર્તવ્ય પાલન, ચિત્ત તથા ચરિત્રની શુદ્ધિની સાધના, પ્રયત્નપૂર્વક સત્યની રક્ષા તેમ જ પોતાના સ્વભાવવડે પ્રેરાયલાં સકાર્યોનું સંપાદન એ સર્વ મનુષ્યના નિત્ય ધર્મ કહેલા છે અને જે મનુષ્ય ઈશ્વરમાં તદ્દગતચિત્ત, ભક્તિમીતિદૃઢજ્ઞતા મરિત,

રિત તેમ જ સર્વજનહિતૈવી હોય છે તેઓ દુશ્વરિત તથા દુરાચારી આસ્તિકો કરતાં પરલોકના સામ્રાજ્યમાં અધિક આદરણીય થાય છે, એ કોઈએ કદાપિ ભૂલી જવાનું નથી.

“અહા, પરલોકના સામ્રાજ્યની આવી વ્યવસ્થા હોવા છતાં પણ મૃદુ અને મોહાધ મનુષ્યો સંપત્તિ તથા અધિકારના મદથી કેવાં કેવાં કુર્મો કર્યો કરે છે! ખરેખર આ એક આશ્ચર્યનો જ વિષય છે.” કુમરપારાએ મનુષ્યજાતિની મોહાધતા વિશે પોતાનું આશ્ચર્ય દર્શાવ્યું.

“સાંસારિક ધનસંપત્તિ તથા વિષયવૈભવ જેવળ લોગની જ વસ્તુઓ નથી, કારણ કે, એ વસ્તુઓનો જો લોકોના ઉપકારમાં વિનિમય થાય તો જ એમની સાર્યક્તા યવાનો સંભવ હોય છે. જે ક્ષુદ્ર અને મોહાધ મનુષ્યો આ સત્ય તત્ત્વને ભૂલી જઈને પોતાના ધનવૈભવ તથા પોતાની પ્રતિભાનો દુરુપયોગ કરે છે અને પોતાની શક્તિ અનુસાર દીન તથા દુઃખી જનોને સહાયતા આપવાને બદલે સ્વાર્થપરાયણતાની ગહન ગર્તામાં જ પડ્યાં રહે છે તેઓ આ સસારમાં સમ્રાટના સિંહાસને વિરાજમાન હોવા છતાં પણ પરલોકનાસી થયા પછી કંઈપણ ધીમે ધીમે તેમ જ દુર્ગતિના લોકમાં થાય છે, એમાં તમારે લેરા માત્ર પણ શંકાને હૃદયમાં સ્થાન આપવાનું નથી” જમાદુદ્દીનની હાયામૂર્તિએ અધિકાર તથા વૈભવ આદિના સદુપયોગ તથા દુરુપયોગના પારલૌકિક પરિણામને વાણી દ્વારા વ્યક્ત કરી બતાવ્યું.

“ત્યારે કિબ્લગાહ પરલોકની રચના કેવા પ્રકારની હોય છે અને આ લોક તથા પરલોકની વ્યવસ્થામાં શો ભેદ છે તે કૃપા કરીને જણાવશો?” શુલ્કદામ ધીમે ધીમે પોતાના બચથી મુક્ત થઈને પારલૌકિક તત્ત્વને જણાવવાની પ્રબળ ઈક્ષાને વરા થતી ગઈ અને તેથી તેણે પોતાના પિતાની હાયામૂર્તિને આ માણેનો પ્રશ્ન પૂછ્યો.

જમાદુદ્દીનની હાયામૂર્તિ પોતાની દુહિતાની નિજાસાને વૃક્ષ કરતી કહેવા લાગી કે, “પરલોક સદૃશતર પરમાણુઓથી રચિત અને સુવિસ્તૃત પૃથ્વી સમાન છે તેનું પરલોકના અધિવાસીઓ સદૃશતર પરમાણુઓથી ગઠિત સર્વાંગસપન્ન મનુષ્યો સમાન છે. પરલોકમાં ગ્રામ, નગર, ઉદ્યાન, ઉપવન, નદી, તળાવ, આદિ સર્વ પ્રકારના દૃશ્ય વસ્તુમાન છે અને ત્યાં મનુષ્યો પોતાનાં કર્મફળ અહીં સુદૃશ અથવા બચકર, શીતલ અથવા સતાપયુક્ત કિંવા સુગંધમય કે દુર્ગંધમય રીરને પ્રાપ્ત કરીને પોતાને યોગ્ય સ્થાન તથા સર્ગને પ્રાપ્ત થઈ, જ્યાં મનુષ્ય ગમે તેટલા પરિમાણમાં પતિત તથા દુર્દશાગ્રસ્ત હોય, તે પ્રમાણમાં ગયા પછી અનુતાપ તથા ક્ષમાયાચના દ્વારા ધીમે ધીમે અવસરને મેળવી શકે છે સારાંશ કે, પરલોકમાં અનુતાપના અગ્રિયી બળવાને સંગ્રામ પ્રાપ્ત ન થાય એટલામાટે પરમેશ્વરમાં અત કરણપૂર્વક ભક્તિ, મનુષ્ય માત્રમાં પ્રેમ, પિતા માતા તથા ગુરુજનોની સેવા, ઉપકારક મનુષ્યોપ્રતિ કૃતજ્ઞતા, કર્તવ્ય પાલન, ચિત્ત તથા ચરિત્રની શુદ્ધિની સાધના, પ્રયત્નપૂર્વક સત્યની રક્ષા તેમ પોતાના સ્વભાવવડે પ્રેરાયલાં સહાયોનું સપાદન એ સર્વ મનુષ્યના નિત્ય કહેલા છે અને જે મનુષ્ય ઈશ્વરમાં તદ્દગતચિત્ત, ભક્તિપ્રીતિદૃઢતા નિર્ભય

વિનમ્ર, ન્યાયપરાયણ, મહત્વ, સ્નેહકળાહિ, ડોમલ, સાધુ, સત્યનિષ્ઠ, પરહિત-
પરાયણ તથા સત્યચિત્ર હોય છે તે મનુષ્યમટે પરલોકમાં કેઈ પણ પ્રમાણે
ભવે છે તે જ નથી પરંતુ જે લોકો દોષ, લાલસા અથવા કોઈ નિંદિત પ્રવૃત્તિની
ઉત્તેજનાથી અન્ય જનોના અનિષ્ઠ, અપમાન તથા ધર્મનાશના કાર્યમાં જ પ્રવૃત્ત
રહ્યા કરે છે; તે લોકો પરલોકમાં જઈને દેવાત્માઓના શાસનથી તે અપમાન
પામેલાં અથવા ક્ષતિગ્રસ્ત મનુષ્યો સમક્ષ ગોડાલુમરિયે પડીને કાતરતા તથા દીવ
મુદ્રાથી ક્ષમા માગવાને બાંધ ચાય છે. ત્યાં સૂધી તેઓ પોતાના હસ્તથી
પીડાયલાંની ક્ષમા નથી માગતા ત્યાં સૂધી તેમનાં પાપોનું પ્રાયશ્ચિત્ત નથી થતું
તેમ જ તેઓ ઉત્તરિને મેળવીને ઉચ્ચપદના અધિકારી પણ નથી થઈ શકતા;
મારણ કે, આ વિધયમાં પરવરદિગારનો ન્યાય ગહુ જ કડોર હોય છે અને તે
હોવા જ નેહાયે. જે લોકો મરી ગયા પછી પોતાના કર્મફળના અપરિહાર્ય પરિ-
ણામથી પ્રેત, પિશાચ, જિન અથવા તો કોઈ અન્ય અપદેવતાના અત્યંત સ્તુતિ-
બળકે દેહને પામીને સાધુ પુરુષોથી દૂર અધકારમાં રહીને અથવા તો પુશ્ચીના કોઈ
ધૂણાબળકે અપવિત્ર સ્થાનમાં ગુપ્ત રહીને દેહધારી મનુષ્યોને પીડવના પ્રસંગને
જોળતા રહે છે તેઓ પણ અવસર આવતા પરલોકના અતિભયકર શાસનને
આધીન થઈને સન્માર્ગમાં ચાલવામાટે બાંધ ચાય છે એવા વિધાતક પિશા-
ચાત્માઓની પણ અતે તો મુક્તિ તથા કલ્પનાતીત ઉત્તતિ થઈ બંધ છે, પરંતુ
મુક્તિ તથા ઉત્તતિની પ્રાપ્તિ પૂર્વે તેઓ અગ્નિમાં નખાયલાં સુવર્ણ પ્રમાણે,
પાપના પાવકમાં, દીર્ઘકાળ પર્યંત અત્યંત રોચનીય અવસ્થામાં બળતા રહે
છે, એ સદાસર્વદા સર્વ મનુષ્યોએ સ્મરણમાં રાખવાનું છે”

“ત્યારે આપને આ દશા કયા કર્મફળના અનિવાર્ય પરિણામના થાગે
પ્રાપ્ત થયેલી છે? કારણ કે, આપનું જીવન કોઈ પણ પાપ અથવા દુષ્કર્મથી
કલંકિત નહોતું એ હું સારી રીતે બાંધું છું.” ગુલદામે એક બીજી શંકા દર્શાવી.

ગુલદામની આ શકાને સાંભળતાંની સાથે જ હાયામૂર્તિના મુખમંડળમાં
એક પ્રકારના વિષાદની કૃણુ છાયા આવી ગઈ અને તેણે એક દીર્ઘ નિશ્વાસ
નાખીને કહેવા માંડ્યું કે, “કુર્તુલ્લઅયન ગુલદામ, મારો તારામાં એટલો
બધો પ્રેમ હતો કે તારા વિયોગથી હું મરવાની અણીપર આવી લાગ્યો તે
વેળાએ પણ મારા દિલમાં અને મારી જબાનપર કલામુલ્લાહ તેમ જ અલ્લમઇદો
પરવરદિગાર એટલે કે જિન્દગીને પાછી બખ્શનાર અલ્બખ્શારના નામના
જપને કાયમ રાખવાને બદલે તારા નામના જપને જ મેં કાયમ રાખ્યો હતો
અને તારા આ ચાંદ જેવા મુખડાને જોવાની આશા મારા મનમાં એટલી બધી
પ્રબળ થયેલી હતી કે તેના પરિણામે અમુક સમયને માટે મારે આ દશામાં
રહેવું પડ્યું છે હવે મેં તારા મુખચદ્રને આજો બરીને જોઈ લીધું છે તેમ જ
જે શયતાનખસ્તત ગાજીખાને તારા કૌમારનો દગાબાજીથી ભગ કરીને
તારો ભયકર અપરાધ કર્યો હતો તે ગાજીખાનની જિન્દગીનો તારા હાથથી
પ્રાપ્તમો થયો છે અને અત્યારે તે પરલોકમાં અનુતાપ અથવા પશ્ચાત્તા-
પના પાવકથી બળી રહ્યો છે એટલે હવે મારાગાટે આ દશામાં રહે-
આવશ્યકતા ન હોવાથી અત્યારે તારી અને કુમરપારાની છેલ્લી મુલાકા

લેવામાટે જ હું તમારી પાસે આવ્યો છું અને તે સાથે કમરપારા તથા તારા બવિધ્યમા જે મુખ્ય મુખ્ય ઘટનાઓ થવાની છે તે ઘટનાઓની કેટલીક પૂર્વ સૂચનાઓ પણ તમેને આપવામાટે હું મારા મનમાં સંતાડીને મારી સાથે લાવ્યો છું. એ સૂચનાઓ આપી દીધા પછી હું અદૃશ્ય થઇશ અને પછી આ સંસારમા આપણે બીજા વાર એકબીજા સાથે મેળાપ થવાનો નથી અને એટલા માટે તમારે મારી સૂચનાઓને લક્ષપૂર્વક સાંભળી લેવાની છે.”

“અમે આપની તે સૂચનાઓને લક્ષપૂર્વક સાંભળવાને, તૈયાર છીએ.” કમરપારાએ પૂજ્યભાવથી કહ્યું.

“માત્ર સાંભળવાને જ નહિ, પણ અમે આપ. કિબ્લગાહની પવિત્ર સૂચનાઓ પ્રમાણે વર્તવાને પણ તૈયાર છીએ.” ગુલદામે દૃઢ્યની અધિક શુક્રતાને પરિચય કરાવ્યો.

“બેટી કમરપારા !” જમાલુદ્દીન પ્રથમ કમરપારાને ઉચિત સૂચનાઓ આપતો કહેવા લાગ્યો. “પરલોકતત્ત્વનું અત્યારે મેં જે આટલું વિસ્તૃત વર્ણન કરી સંભળાવ્યું છે તેનું કારણ એ છે કે તારા બાળ્યમાં અત્યારે બાદશાહ બાબરના વહીવટ હુમાયૂંનની બીજી થવાનો અને ત્યાર પછી અલ્પ સમયમાં જ બાદશાહ હુમાયૂંનની બાદશાહબેગમની પદવીને દીપાવવાનો યોગ લખાયલો હોવાથી જ્યારે તું સત્તા તથા સપત્તિની અધિકારિણી થાય ત્યારે મદદથી છકીશ નહિ અને ધર્મ તથા નીતિના માર્ગને ચૂકીશ નહિ. બાદશાહની બેગમ થવા પછી તારા સૌહરદા શિરપર મોટી આકૃત આવશે અને તે તેને બહુ બટકાવશે, પણ તે વેળાએ પણ તું તેની સાથે રહેજે અને ચોરસની વફાદારી કેવી હોય છે તે બરાબર ખતાવી દેજે. અતે તારો સિતારો ચમકશે અને કેવળ દયાળુ હુમાયૂં બાદશાહની બાદશાહબેગમ તરીકે જ નહિ, પણ રૌનકુન્નિસા તરીકે પણ તારી નામના સુક્રમશહર થશે. તું તારી બાલ્યાવસ્થામાં તારાં પાલક માતાપિતા અથવા તો તાતારી સૌદાગર અને તેની બીજી સાથે હજી કરી આવેલી હોવાથી બેગમ થયા પછી પોતાને હાથ બેગમના નામથી ઓળખાવજે અને હિન્દોસ્તાનની શહનશાહત કરતાં જતનની બીજી શહનશાહતને અપાવનાર પરચર દિગારની ઇબાદતમા જિન્દગીને વધારે ખપાવજે તુ દીનદાર તથા બાઈમાન હોવાથી વધારે નસીહત બેકાર છે, જે મેહરબાન અલ્ગફકાર છે તે સવાળ હાસિલ છે અને અનબ કિતાર છે !”

“આમીન, અલ્ આમીન !” કમરપારાએ આ શબ્દ ઉચ્ચારીને જમાલુદ્દીનના પવિત્ર ઉપદેશને પોતાના મસ્તકપર અઢાવી લીધો.

આત્મિક જમાલુદ્દીન હવે પોતાની દુહિતા શુલ્કદામને સંબોધીને બહુ જ ગંભીરતાથી કહેવા લાગ્યો કે “લખ્તેન્ગિર શુલ્કદામ ! ઉત્તમ આત્મિકો સાંસારિક મનુષ્યાના મનમાં રમી રહેલા શુભ વિચારોને જાણવાનું ખુદાની મેહરબાનીથી સામર્થ્ય ધરાવતા હોવાથી તારા મનમાં જે વિચારો તથા બાવો રમી રહ્યા છે તે મારા જાણવામાં આવી ગયા છે તે તારા પોતાના મનમાં એવો નિશ્ચય કરી લીધો છે કે શાદીથી પહેલા જ તારી અસ્મતમા દાગ લાગી ગયેલો હોવાથી હવે બીજા કોઈ પણ મર્દ સાથે નિકાહ ન કરવો અને બાકીની જિન્દગી તે વડ વફા એટલે કે અત્યંત પ્રેમાળ ખુદાતાલાની ઇબાદતમા વીતાડી દેવી,

એ જ વધારે સારું છે તારી આ ભાવના અને તારો આ નિશ્ચય જો કે અતિશય હનન તથા સન્માન્ય છે, કારણ કે, એ જિન્દગી આ દુનિયાના સઘળા મકરો ફરેખ તેમ જ બહોળલાક્ષીના હવસથી સર્વથા અબજી, સરસ, પ્રતાપી તથા આનંદમયી જિન્દગી છે અને એ જિન્દગીમાં-ને મહુબ્બત પ્રેમાળ પરવર-દિવારમાં રાખવામાં આવે છે તે બહુ જ પાક મહુબ્બત હોવાથી એ મહુબ્બતમાં કોઈ પણ જાતની મુકસાની કે બદતામી ખતમી પડતી નથી અને જન્મતને મેળ-વવામાં મેહનત કરવી પડતી નથી, કારણ કે, ખુદાની ઈબાદતમાં જિન્દગી ખસર કરનારને પોતાની મેળે જ જન્મત મળી જાય છે; છતાં પણ મારી એવી સત્યતા છે કે જ્યાં સૂધી બની આદમ-મર્દ અથવા ઔરતની-આ જહાનેદારની-માની કેટલીક તમન્નાઓ પૂરી નથી થતી ત્યાં સૂધી તે તમન્નાઓ તેના દિલને પોતા તરફ ખેંચ્યા કરે છે અને કેટલીક વાર એ તમન્નાઓ એટલી બધી લેરાવર થઈ જાય છે કે મોટા મોટા આબિદો જહિદને પણ સયદે હવસ બતાવીને અવ-નતિની જોડી ગર્ત્તામાં પછાડી આ લોક અને પરલોક હબચ લોકના નિવાસમાં અયોગ્ય કરી નાખે છે એટલે પછી ઇન્સાનની 'ન ઇધરકે રહે ન બિધરકે રહે,' એવી જહાલત થઈ પડે છે. આવી હાલતમાં આવી પડવા કરતાં જે મજહબમાં પોતાનો જન્મ થયો હોય તે મજહબના કાનૂન મુજબ આ દુનિયામાંના જે શારીરિક તથા માનસિક સુખોને મેળવવાની મનમા આશા હોય તે આશાને નીતિની સીમામાં રહીને પૂરી કરી લેવી અને તે સાથે સદ્ગુણોનું પાલન કરી ખુદાની બદગી તથા ઇબાદથી જન્મતને મેળવવાની તૈયારી પણ કરતાં રહેવું, એ રસ્તો ઇન્સાનમાં મેલે વધારે સીધો અને ફાયદાને અપાવનારો છે શુલ્કદામ । આ દુનિયામાં તારો જન્મ થયા પછી તે કોઈ પણ પ્રકારનું સુખ લોગવ્યું નથી અને તું પોતાની કોઈ પણ મુશાદને હાસિલ કરી શકી નથી અને તેમાં વળી તું માહુપારા નાજનીન છે, તારી ખીલતી જવાની છે અને મૌસમે શાદમાની છે એટલામાં જ મારે આ ઇશારો કરવો પડે છે અને નસીહતનો આ સખક તારી આગળ ધરવો પડે છે તું જહીન હોવાથી મારી આ નસીહતનો મુદ્દો તારા યાનમાં આવી ગયો હશે, તો એ મુદ્દને બહુ લીધા પછી તારો શો ઇરાદો થાય છે? તારી ભાવના અવિચલ રહે છે કે થોડે ઘણે, અશે પણ બદલાય છે?"

“ત્યારે હું હવે કોઈ બીજા લાયક મર્દ સાથે શાદી અથવા નિકાહ કરી લઉં અને શૌહરની હિફાજતમાં રહું, એ જ આપ કિબ્લગાહનું ફર્માન છે?” શુલ્કદામે વિસ્ફારિત નયનોથી આશ્ચર્ય દર્શાવીને પૂછ્યું

“જો ખુદાપરસ્તીમાં મેટી દૃઢતા છેવટ સૂધી ન ટકી શકે તેમ હોય, તો નૌજવાન ઔરતમાં મેટી શૌહરની મહુબ્બત તથા હિફાજત નવાનિશે સુખહાન છે.” ધાયામૂર્તિએ સક્ષિપ્ત પ્રશ્ન સક્ષેપમાં જ હત્તર આપ્યું

“પરંતુ જન્મતનશીન પિદર આપની આ કુમસ્તીબ દુખતરની અસ્મતમાં એક કદાપિ ન ધોવાય તેવો દાગ છે.” શુલ્કદામે પોતાના અપરાધને દર્શાવ્યા.

“શુલ્કદામ । તારી અસ્મતમાં લાગેલો તે દાગ ગ્રાહ્યાનના ખૂનથી ધોવા-ઈને સાફ થઈ ગયેલો હોવાથી હવે તારી અસ્મત પાક તેમ જ બેદાગ છે.” ધાયામૂર્તિએ શુલ્કદામના સંશયનું નિવારણ કરી નાખ્યું

“જે એમ જ હોય તો આપ કિલ્લગાહના ફર્માન મુજબ વર્તવાને આ આપની તાબયેફર્માન અને નાથીજ દુખ્તર તૈયાર છે, કારણ કે, આપના કલામમા મારો પૂરો એતબાર છે. પરંતુ કિલ્લચોકાળા ! મને હવે પછી કોઈ વફાદાર, નેકકિરદાર અને મહુબ્બતશઆર શૌહર મળશે કે ગાલખાન જેવો કોઈ પાછા ખાવિન્દ મળતાં વળી પણ મારી બધી આશાઓ ધૂળમાં મળી જશે ?” શુલદામે પોતાના પિતાની આજ્ઞાને મસ્તકપર ચઢાવીને પોતાના બાવિવિધયુક્ત એક મત્ર પૂછ્યો.

જમાલુદ્દીનની છાયામૂર્તિએ શુલદામના એ મહત્વની પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જણાવ્યું કે: “મારા જિગરના આરામ, મારી અજબ દુખ્તર શુલદામ ! મેં અત્યારે તારાપર શાદીનું દબાણ કર્યું છે તે એટલામાટે જ કે તારી કિસ્મતમા હવે પછી એક વફાદાર, નેકકિરદાર અને મહુબ્બતશઆર, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ એક સિત્તે સદ્તનત અને આલીનહ સરદારની ખીખી થવાનો લેખ લખાયલો છે અને તેથી જો અત્યારે તુ આખિદા થવાની કોશિશ કરે તો પણ તારી તે કોશિશ પૂરી થઈ શકે તેમ નથી હવે પછી તારી જિન્દગીની છેલ્લી ઘડી સૂઝી તારા નસીબમાં અયશ, આરામ અને નેક કામ જ લખાયલાં છે; તારા દુખ્તરના દિવસો વીતી ગયા છે અને સુખનાં વાણાં વાયલાં છે જ્યારે મારાં આ વચનો સત્ય સિદ્ધ થયેલા તારા જોવામાં આવે ત્યારે મને સંભારજે, પરવર-દિગરનો એહસાસ માનતી રહેજે અને આકેળતને સુધારજે.”

“આપની આ અજબ દુખ્તર શુલદામ આપના ફર્માન અને આપની તસીહતથી જરા પણ ખિલાફ વર્તવાની નથી એ વિશે ખાતિરજમા રાખજો અને જત્તતમાથી મારા સરપર ખારિશે દુવાયેનેક વર્ષાવતા રહેજો.” શુલદામે આજ્ઞાધારકતા દર્શાવી.

“શાખાશ, મારી દુખ્તર નેકઅખ્તર ! શાખાશ ! તારી કિસ્મતનો સિતારો હમેશા અમકતો રહે, તારો સોહાગ હમેશા કાયમ રહે, તારો જહોહશમ દાયમ રહે, તુ નેક ઔલાદની માદરના ઓહદાથી સરફરાજ થાય અને રહમતે ખારીથી યુદ્ધપરસ્ત રહી દીનદારીથી છેવટે જત્તતને મેળવવાની લિયાકતની માલિક થઈ જાય એ જ તારા આ જત્તતનશીન અને આ જહાનમાંથી શુબરી ગયેલા ગરીબ પિદરની નેક દુવા છે” છાયામૂર્તિએ શુલદામના શિરપર આશીર્વાદની વૃદ્ધિ વર્ષાવતા આ પ્રમાણેના શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

“આમીન !” એ શબ્દના ઉચ્ચારથી શુલદામે પિતાના આશીર્વાદને માનપૂર્વક મસ્તકે ચઢાવી લીધો.

એ પછી દિવસને નિકટમા આવેલો જોઈને છાયામૂર્તિએ કહેવા માંડ્યું કે: “દિવસના સમયને સૂચવનારો મંદ પ્રકાશ હવે વિસ્તરવા માંડ્યો છે અને તેથી હવે મારા અદૃશ્ય થવાનો સમય નિકટમાં આવી લાગ્યો છે એટલામાટે મારી છેલ્લી સૂચના એ છે કે કુમરપારાની શાહબદા હુમાયૂન સાથે શાદી થઈ ગયા પછી તુ તારા આ મર્દાના લિખાસને ઊતારીને તારા અસ્લી જનાના લિખાસને ધારી લેજે અને કુમરપારાની હિક્કાજતમાં રહેજે એટલે વોડા વખતમાં જ તારી શાદીનો મોકો પણ આવી લાગશે અને તારો નસીબો પણ ભગશે. બસ; સમય થઈ ચૂક્યો છે, યુદ્ધ હાકિલ !”

આ અતિમ શબ્દો ઉચ્ચારતાંની સાથે જ જમાલુદ્દીનની ધાયામૂર્તિ અમાનક અદૃશ્ય થઈ ગઈ અને એ વેળાયે વિશેષ અને વિશેષ પ્રકાર વિસ્તરવા માંડેલો હોવાથી ગુલદામ તથા કુમરપારા નિદ્રાધીન થવાના વિચારને માંડી વાળીને આવશ્યકીય પ્રાતકર્મોના વિધિને આટોપી લેવાના કાર્યમાં એટલા- માટે નિમગ્ન થઈ ગઈ કે હુમાયૂન નગ્રત યાય તે વેળાયે તેઓ તટાળ હુમા- યૂનની સેવામાં ઉપસ્થિત થઈ શકે. તેઓ પ્રાતકર્મના વિધિથી નિવૃત્ત થઈ ગઈ તો પણ હુમાયૂનની નિદ્રાનો ભગ થયેલો ન હોવાથી તેમણે એક ખાંદીને કાવો તૈયાર કરી લાવવાની આજ્ઞા આપીને આનિશચ મહ સ્વરથી પરસ્પર નિમ્નલિખિત વાર્તાલાપ અથવા સંવાદનો પોતાની ભાવિવ્યવસ્થાના નિશ્ચયમાટે આરભ કરી દીધો.

“ત્યારે, કુમરપારા, હવે તારો શો વિચાર છે ? તારા દિલ્હાર આગળ આજ- કાલમાં જ નહિર થવાનો તારો ઇરાદો છે કે હજી આ વેધને આગળ લંબાવવાનો નિર્ધાર છે ?” ગુલદામે કુમરપારાને પૂછ્યું.

“ગુલદામ, મારા એ દિલ્હારને ભેટવામાટે અને તેની મહાબળતના આબે- હયાતને પીવામાટે મારું દિલ્લ એકું તો તરસી રહ્યું છે અને એકું તો ઉછળા- મારી રહ્યું છે કે જેની ઇન્ટહા નથી, છતાં પણ તેની હલ્કતના ઇન્તેહાનમાટે અને તેના જિગરમાં આતિશે ઇશ્કને વધારે ભડકાવવામાટે હાલ તરત અહીંથી દૂર થઈ જવાનો અને આ વેધને હજી થોડા દિવસ આગળ લંબાવવાનો મારો વિચાર છે અને મારા તે વિચારને આજે જ અમલમાં મૂકવાનો મારો નિર્ધાર છે.” કુમરપારાએ પોતાના વિચાર તથા નિર્ધારને દર્શાવી દીધો.

“અહીંથી ક્યાં જવાનો અને ક્યાં રહેવાનો તારો વિચાર છે ? તેમ જ અહીં આંદખાન વગરની એકલી કુમરપારા જ આવશે અને હુમાયૂન આંદ- ખાનના સમાચાર પૂછશે તો તેની ગયરહાજરીનો આપણે શો સખળ ખતાવીશું ? તારા આશકના સવાલને કયા જવાબથી ઉડાવીશું ?” ગુલંદામે ખીલ બે ત્રણ સવાલો સાથે જ પૂછી નાખ્યા.

પરતુ એટલામાં જ બાદી કાવો લઇને આવી લાગી અને કુમરપારા તથા ગુલદામ કાવો પીવાના કાર્યથી હજી તો નિવૃત્ત થઈ નહોતી એટલામાં હુમાયૂનના ભગવાની ખબર આવી એટલે કુમરપારાએ ગુલદામને કહ્યું કે, “હવે અત્યારે આવી ગુફતગ કરવાનો મોકો ન હોવાથી તારા એ સવાલોના જવાબ હું આજે આપણે અહીંથી રવાના થયા પછી રાસ્તામાં આપીશ; કારણ કે, મારો અહીંથી આજે જ બદકે રત્ન મળે તો અત્યારે જ કુમરપારાને લઈ આવવાના બહાનાથી રવાના થઈ જવાનો મુસ્તકીમ ઇરાદો છે.”

તેઓ હુમાયૂનના તખ્તમાં આવી તે વેળાયે હુમાયૂન ગુસ્સ કરીને મોડી રાત સૂઈના ભગરણથી થયેલી સુસ્તીને મટાડવામાટે તીવ્ર કાવો પીતો બેઠો હતો એટલે કુમરપારા તથા ગુલદામને પણ તેણે કાવો પીવાનો આગ્રહ કર્યો અને તેના આગ્રહને માન આપવામાટે તેમણે ખીલ વાર કાવાની બખ્ખે ખ્યાલી- એને ઇન્સાફ આપ્યો. કાવો પીતા પીતાં હુમાયૂને કુમરપારાને સળોધીને કહ્યું કે: “રફિક આંદખાન, આ તંબૂમાં આવીને સૂઈ ગયા પછી કુમરપારાને જ હું ખાખમાં ભેતો રહ્યો છું અને તેથી અત્યારે મને એમ જણાય છે કે બાણે હું

આખી રાત ઊંઘ્યા જ નથી અને મારે આખી રાતનો ઉજગરો કરવો પડ્યો છે; એટલામાટે મારી તને એ જ ચિન્તિત છે કે તને જે કંઈ પણ સાધનો જોઈએ તે લઈને આવે અને અત્યારે જ આહીથી રવાના થઈ જા અને તારી હુશીરા કુમરપારને તે જ્યાં હોય ત્યાંથી સાથે લઈને જની શકે તેટલી બતાવળથી પાછા આહી મારી પાસે આવી જ, કારણ કે, હવે મારાથી તેની જુદાઈનો ગમ સહી શકતો નથી, જોશે મહાબળતને રોષી રખાતો નથી.”

“ખરેખર મારી કરતરીન હુશીરા નસીબદાર છે કે આપ નામદારનો તેનામાં આટલો બધો ખચ છે હજરત સલામત, આપ માયૂસ ન થાઓ; આ બાદિમ આવે અને અત્યારે જ કુમરપારને આહી લઈ આવવામાટે રવાના થવાને તૈયાર છે; અમને સિપાહોની જુસ્સુરત નથી કે ન વધારે જરોમાલ દરકાર છે. અમે બન્ને દોસ્તો સાથે છીએ તો બસ છે અમારા માલોજરને પણ આપ નામદાર સંભાળજો અને મારા માલોજરની માલિકો મુખતાર કુમરપારને જ બનાવજો પણ અમારા આવ્યા પહેલાં આપ નામદાર એક બદોબસ્ત કરી રાખવાનો છે, અને તે એ કે કુમરપાર આહી આવ્યા પછી સુલતાન સલામતને તેની સાથેની આપ નામદારની કદખુદાઈ વિશે કંઈ પણ એતેરાજ ન આવવો જોઈએ; નહિ તો કુમરપારનું મોત થઈ જશે અને તે બિચારી તમન્નાઓની બચેલી જ બેવક્ત જવતનશીન થશે.”

“મારા મેહરબાન પિદરના એતેરાજના બારામા તારે કંઈ પણ ખોફ રાખવાનો નથી; કારણ કે, આ કદખુદાઈમાટે તેમની મલૂમી તો ક્યારનીયે મળી ચૂકી છે; ફક્ત કુમરપારના આવવાની જ હેરી છે, એટલે જે દિવસે તે મારી દિલબર આહી આવશે તેને બીજે જ દિવસે સાદી ખાનાગ્યાખાદીની ધામધૂમ સુદૈયા થઈ જશે. આ શાદી થઈ જવા પછી હું તારી શાદીનો પણ બદોબસ્ત કરાવીશ અને તને પણ કંઈ શુલદામ નાજનીનનો શૌહર બનાવીને તારી ખાનાગ્યાખાદી કરી બતાવીશ.” હુમાયૂને નિષ્કપટ બાવથી ઉદ્દગારો થઈયા.

હુમાયૂનના અતિમ શબ્દો સાંભળીને કુમરપાર તથા શુલદામને એવું તો હસવું આવ્યું કે પોતાના તે હસવાને તેમણે બહુ જ પ્રયત્ન કરીને બળાકારે દબાવ્યું. હુમાયૂનની જિંહ્વાથી આ અભિવચન મળી જતાં કુમરપાર તથા શુલદામ તેની ગાફા લઈને તેની પાસેથી બહી ગઈ અને આગામાં આવી જે કંઈ થોડીધણી તૈયારી કરવાની હતી તે કરી લઈને પોતાના અંધોપર આસ્થા થઈ આગરામાંથી રવાના થઈ ગઈ તેઓ ક્યા જવાની હતી એ વિશેનો અદ્વાપિ તેમણે કશો પણ નિશ્ચય ક્યો નહોતો એટલે હાલ તરત તો ફતેહપુર સિક્રીની દિશામાં જ તેમણે પોતાના અંધોને ચલાવ્યા

અકબર ૨૧ સું

શાદીમુરાદી અને ખાનાગ્યાખાદી

ખાબરે જે વેળાયે આગરાગરને હસ્તગત કરી લીધું અને દિલ્હીસ્તાનના બાદશાહ તરીકે પોતાના નામની આજુ વર્તીવી લીધી; તે વેળાયે આરંભમાં

ખાખરના સૈનિકો ત્યાંના હિન્દુ તથા મુસલમાન નાગરિકો સાથે સાધારણતઃ વિજેતાના અધિકારથી વર્તતા હોવાથી આખાના હિન્દુ તથા મુસલમાન નાગરિકોએ ખાખરના સૈનિકો પ્રતિ શત્રુતાનો ભાવ દર્શાવવા માંજ્યો હતો; કૃષિકારો તથા ગ્રામ્યજનોએ આખાનગરમાં આવવા જવાનું પણ માંડી વાળ્યું હતું અને તેથી આખાના ખાખરોમાં જનશત્યતા વિના અન્ય કંઈ પણ દૃષ્ટિગોચર થઈ શકતું નહોતું. આખાની આસપાસના કેટલાક કિલ્લાઓને તે કિલ્લાના સરદારોએ પોતાના રક્ષણમાટેના સાધનોથી તૈયાર રાખ્યા હતા, કારણ કે, નવીન બાદશાહ સાથે મિત્રતાથી વર્તીને તેના પ્રતિ રાજબક્તિ દર્શાવવાના કાર્યને તેઓ ધિક્કારતા હતા ગંગા નદીને પરતીરવર્તી પ્રદેશ અદ્યાપિ અકૂળાનોના જ અધિકારમાં હતો અને ત્યાંના રાજ્યમાં અકૂળાનોની જ સત્તા વર્તમાન હતી. તે પ્રદેશના કેટલાક અકૂળાન સરદારો કે જેઓ ઇંઆહીમ લોહીના મરણની ઘટના પૂર્વે એ વર્ષથી વિદ્રોહી થયેલા હતા તેઓ ખાખરના વિજય પછી પોતપોતાની સ્વતંત્ર સત્તાને જળવી રાખવામાટે એક ખીલ સાથે મળી ગયા હતા અને ખાખરનાં ચરણોને ભારતવર્ષની ભૂમિમાંથી ઉઞેરી નાખવામાટેના પ્રયત્નોમાં લાગી ગયા હતા. પરંતુ ખાખર તથા તેના વંશજોની સત્તાને દીર્ઘકાળ પર્યન્ત આર્યાવર્તમાં અવિચળ રાખવાની યરમેશ્વરની ઈચ્છા હોવાથી ખાખરને પણ પોતાના ચરણોની ભારતભૂમિમાં સ્થિરતા કરવામાટેનાં એક પછી એક અનુકૂળ સાધનો પ્રાપ્ત થતા ગયાં અને તેથી તેના શત્રુઓના ઉપર્યુક્ત પ્રયત્નો લેશ માત્ર પણ ફળીભૂત થઈ શક્યા નહિ.

મુસ્તાન ખાખરે પોતાના દૃઢ નિશ્ચય તથા પોતાની અલૌકિક ઉદારતાના પ્રભાવકે પોતાના સિપાહ, સિપાહસાહાર તથા સરદારોના સ્વદેશમાં પાછા જવાના વિચારોને ફેરવી નાંખીને તેમને હિન્દુસ્તાનમાં રહેવામાટે રાજ કરી લીધા હતા, એ તો પૂર્વ જણાવેલું જ છે, અને ત્યાર પછી જેવી રીતે ખાખરનો વિશ્વવિખ્યાત વીરપૂર્વજ તૈમૂર હિન્દુસ્તાનને જીતી લીધા પછી માત્ર લૂટથી જ સતોષ માનીને હિન્દુસ્તાનમાંથી પોતાના મુલ્કમાં આલ્થો ગયો હતો તેવી રીતે ખાખર હિન્દુસ્તાનમાંથી આલ્થો જવાનો નથી, કિન્તુ હિન્દુસ્તાનમાં જ કાયમ મુકામ થવાનો છે એટલે ભારતવર્ષમાં જ તે પોતાનો સ્થાયી નિવાસ કરીને રહેવાનો છે એ વાર્તાનો જેમ જેમ જનસમાજમાં વિરોધ અને વિરોધ પ્રચાર થતો ગયો તેમ તેમ ઇંઆહીમ લોહીના કેટલાક પ્રભાવશાળી તથા પ્રતિષ્ઠિત સૈન્યાધિકારીઓ તથા સરદારો પોતપોતાની સેના સહિત આવીને ખાખરના પક્ષમાં મળી જવા લાગ્યા અને તેથી ખાખરના સિદ્ધાસનની સ્થિરતા અધિક દૃઢ તથા ખલિષ્ઠ થવા લાગી ખાખરે એ સર્વ સૈન્યાધિકારીઓ તથા સરદારોને મોટી મોટી પદવીઓ તેમ જ સારા સારા માનવર્ધક ખિતાબો આપીને તેમના વિશ્વાસને મેળવી લીધો અને તેમના દૃઢ્યોમાં પોતાના પ્રભાવને ઉત્તમતાથી સ્થાપી દીધો એ ઉપરાંત ખાખરના વિજયતા તેમ જ તેના ભારતવર્ષમાં સ્થાયી થવાના નિશ્ચયના સમાચાર તાતાર અને ઘરાન આદિ દૂર દેશોના લોકોના સાંકળવામાં આવતા ગયા તેમ તેમ તાતારી લોકો એટલે કે ખાખરના પૂર્વ પ્રજાજનો ધનાઢ્ય થવાની લાલસાથી સમુદાયબદ્ધ થઈને ભારતવર્ષમાં આવવા લાગ્યા તેમ

પત્થરની એક ઇમારત બાંધવામાં આવી હતી. અને ફ્વાની પરચાળની હદથી બહાર પત્થરની એક મસ્જિદ પણ નિર્માણ થઈ હતી; પરંતુ કારીગરોએ તે મસ્જિદ હિન્દુસ્તાનના ઢગની બનાવેલી હોવાથી બાબરને માત્ર એ મસ્જિદ જોઈથી ગમતી જોઈએ તેટલી ગમી નહોતી ફ્વામાથી અર્હુટ* દ્વારા પાણી કાઢીને બનાવટી નહરોમા પહોંચાડવાની આવી જ વ્યવસ્થા ચમુના તીરમાં તમાના બગીચા તથા હુસ્મામમાં પણ કરાયેલી હતી એ નવેસરથી કહેવાની આવશ્યકતા નથી. બાબરના ચમુના તીરમાં તસ્ત ઉદ્યાનને લોકો જો કે 'કાણુલ'ના નામથી ઓળખતા હતા, પરંતુ બાબરે પોતે તે તેનું નામ 'અહાર બાગ'† જ રાખ્યું હતું. 'અહાર બાગ' તથા નવીન મહાલય તૈયાર થતાં સુધીમાં પાંચેક મહિનાનો સમય વીતી ગયો અને જ્યારે બાગ તથા મહાલય બંને તૈયાર થઈ ગયા એટલે પછી બાદશાહ બાબરે નવીન મહાલયમા દરબાર ભરવાનો અને 'અહાર બાગ'મા નિવાસ કરીને શીતલતાના સુખને અનુભવવાનો આરંભ કરી દીધો.

એક દિવસ સંધ્યાસમયથી ક્ષિતિ પૂર્વે બાદશાહ બાબર 'અહાર બાગ'માંના પોતાના હુસ્મામમાં સ્નાન કરતો જોડો હતો; સ્વપ્નસુદરી બાંદીઓ તેના શરીરપર સુગંધમય ગુલાબની ધારાનું સિંચન કરતી હતી અને બીજી બાંદીઓ વાદ્યકરતી તેના શરીરપરના મલને પોતાના કોમલ કરતલોના ધર્પણથી દૂર કરવાના પ્રયત્નમાં લીન થયેલી હતી જ્યારે બાદશાહની ઇચ્છા યાય ત્યારે ઉપર છતમાં ભરી રાખેલા જળમાંના છિદ્રાન્વિત નળને છોડવામા આવતો હતો અને તેથી બીજી વર્ષાના જળથી જ તે સ્નાન કરતો હોયતો. એવો જ બાબરને બાસ થતો હતો તે આવી રીતે સ્નાનજન્ય આનંદના ઉપલોગમાં તક્લીન થયેલો હતો એટલામાં એક બાંદીએ આવીને નમ્રતાપૂર્વક જણાવ્યું કે.—

“આલમપનાહ, સિયાલકોટથી જન્મતનશીન આલમખાનનાં બેગમ નાદિરાખાનમને લઇને પંજબના રૂબેદાર દિલાવરખાનના સિપાહો કિલ્લામા આવી લાગ્યા છે અને નાદિરાખાનમ આપ નામદારને મળવાની ખાહિશ ધરાવે છે એવો પયગામ લઇને એક સિપાહ કિલ્લામાંથી આવ્યો છે”

“અસ્મતપનાહ નાદિરાખાનમ આવી લાગ્યા? બહુ સારું થયું” નાદિરાખાનમના આગમન વિશે આ પ્રમાણેનો આનંદ દર્શાવીને બાબરે પ્રથમ જે બાંદીઓ તેને સ્નાન કરાવતી હતી તેમને સ્નાનકાર્યની સત્વર સમાપ્તિની આજ્ઞા આપી દીધી, અને સાર પછી જે બાંદી આ સમાચાર લઇને આવી હતી તે બાંદીને સંબોધીને કહ્યું કે. “મામૂંતા, જે સિપાહી કિલ્લામાંથી નાદિરાખાનમનો પયગામ લઇને આવ્યો છે તેને જણાવી દે કે જૂતા રાહી મહલમાં નાદિરાખાનમને બાઇજાનત રહેવાની ગાઠવણ કરી આપો અને તેમને જણાવો કે બાદશાહ સવામત પોતાની દુખ્તરને મળવામાટે તથા દિલાસો આપવામાટે થોડી વારમા જ આવી લાગશે”

* ફ્વામોના પાણીને ખેંચીને ઊંચુ ચઢાવનાર એક પ્રકારના યંત્રને હિન્દી અથવા હિન્દુસ્તાની ભાષામા ‘અર્હુટ’ કહેવામા આવે છે

† ‘અહાર બાગ’નો સત્ય અર્થ તો ‘ચાર બગીચા’ જ યાય છે, પરંતુ સુડી ભાષામા ઉદ્દાનયુક્ત રાજમહાલયને ‘અહાર બાગ’ કહેવામાં આવે છે અને અહીં પણ એનો એ જ અર્થ સ્વીકારવાનો છે.

“જેવો ઇશાદિ” આ પ્રમાણે કહીને બાદી મામૂના ત્યાંથી ચાલતી થઈ ગઈ અને તેના ગયા પછી બાબર પણ સ્નાનના કાર્યથી સત્વર મુક્ત થઈને પોતાનો મામૂલી સાદો પોરાક પહેરી લઈને ‘અહાર બાગ’માંથી કિલ્લામાં જવામંદિ રવાના થયો.

૩ ૩ ૩ ૩ ૩

બાબર જે વેળાએ કિલ્લામાં આવી લાગ્યો તે વેળાએ જૂના શાહી મહલમાં નાદિરાખાનમના નિવાસમંદિની બાબરના કર્મખર્ચાંર મુસાહિબોએ સર્વ વ્યવસ્થા કરી આપી હતી અને નાદિરા બાબરના આગમનની પ્રતીક્ષા કરતી શાહી મહલના ઉપરના દીવાનખાનામાં બેઠી હતી. નાદિરાના સૌભાગ્યરવિનો આલમખાનના અત સાથે અસ્ત થયેલો હોવાથી ન્યારથી તેણે પોતાના પતિના મૃત્યુના શોક-કારક સમાચાર સાંભળ્યા હતા ત્યારથી ઉત્તમ વસ્ત્રાલકારોનો ત્યાગ કરી દીધો હતો અને શોકદર્શક કાળા વસ્ત્રો જ પરિધાન કરવા માંડ્યાં હતાં એટલે અસારે પણ તે કૃષ્ણ વસ્ત્રો પરિધાન કરીને જ બેઠી હતી પરંતુ આવી શોકમયી પરિસ્થિતિ તથા આવાં શોકદર્શક વસ્ત્રોમા પણ તેના નૈસર્ગિક સૌન્દર્યની છટા એવી તો મનોહારિણી દેખાતી હતી કે તે સૌન્દર્યછટામા પૂર્ણિમાના ચંદ્રની સૌન્દર્યછટાને પણ ધડબર શર્માવી દેવાનું પૂર્ણ સામર્થ્ય વિલસી રહ્યું હતું.

નાદિરા જ્યારે હોવા છતાં વિચારનિદ્રામાં પડેલી હતી, પરંતુ અચાનક એક બાંદીએ આવીને તેની વિચારનિદ્રાનો ભંગ કરી નાખ્યો અને કહેવા માંડ્યું કે “બેગમ સાહબા, બાદશાહ સલામત પધાર્યા છે અને તે નામદાર અહીં આવવા-મંદિ આપની પરવાનગીની રાહ જોતા નીચેના દીવાનખાનામાં બેઠા છે.”

“બાદશાહ સલામતને બાબુશી અહીં પધારવાનું જણાવો; હું તે નામદારના ઇસ્તકબાક્કમંદિ તૈયાર થઈને જ બેઠી છું” નાદિરાએ બાબરને લઈ આવવા-મંદિની બાદીને સૂચના આપી દીધી.

બાદી નીચે જવાને ચાલતી થઈ અને નાદિરા બુર્કાપોશ* થઈને એટલે કે અવગુકનરૂપ મેધાવરણથી પોતાના વદનવિધુને આચ્છાદ કરીને બાબરના સ્વાગત-મંદિ તૈયાર થઈને બેઠી રહી થોડી વારમા જ બાબર ત્યાં આવી લાગ્યો અને નાદિરાને બુર્કાપોશ બેઠને આશ્ચર્ય દર્શાવતો કહેવા લાગ્યો કે—

“મારા જન્મતનુગીન દોસ્ત આલમખાનના અસ્મતપનાહ અને પાકદામન બેગમ નાદિરાખાનમ! હું આપને મારી એક નાની હુરશીરા અથવા તો મારી હુજતર માનુ છું અને તેથી હુરશીરાને પોતાના બિરાદર આગળ અથવા હુજતરને પોતાના પિદર આગળ બુર્કાપોશ થઈને બેસેલી જોવાથી જો મારા મનમાં અન-યબી થાય તો તે બેજ અન્યયબી તો ન જ કહેવાય જો મારામાં આપનો એત-બાર હોય અને આપ મને નેકમર્દ માનતા હો, તો આ બુર્કાને કાઢી નાખો અને

* પદ્મનશીન સુસલ્લમાન બાનૂઓ ‘મસ્તકયી ચરણ પર્વન્ત શરીરને ઢાકી દેનારુ જે એક વસ્ત્ર પહેરે છે તેને ‘બુર્કા’ કહેવામાં આવે છે એ બુર્કામાં નેત્રો આગળના ભાગમાં માત્ર બે છિદ્રો વિના અખંડતા જ હોય છે અને તેથી બુર્કા-પોશના શરીરનો કોઈ પણ ભાગ કોઈના જોવામાં આવી શકતો નથી. બુર્કાને ધારનાર ‘બુર્કાપોશ’ કહેવાય છે.

એક દુખ્તર જેવી રીતે પોતાના પિદર સાથે ગુફતગુ કરે છે તેવી રીતે પાક દિલથી મારી સાથે ગુફતગુ કરો.”

“જ્યારે આપ નામદાર અસ્મતપનાહ તથા પાકદામન કહીને મારા જેવી એક હકીર ઔરતની ઇજ્જતને આટલી હદ સુધી વધારો છો અને મને પોતાની દુખ્તર તરીકે સ્વીકારો છો, તો પછી પિદર સાથે ગુફતગુ કરતાં દુખ્તર બુર્કીપોશ રહે એ કોઈ પણ રીતે વાજિબ નથી અને તેરલામટિ હું આપ નામદારનો ફર્માનને માન આપી બુર્કીને મારા શરીરપરથી દૂર હટાવું છું, આપ નામદારની પવિત્ર બાવનાને માથાપર ચઢાવું છું” એમ કહીને નાદિરાએ બુર્કીને ઊતારી નાખ્યો.

બાબરને અતઃપૂર્વ નાદિરા સાથે પ્રત્યક્ષ વાર્તાલાપ કરવાનો કિંવા તેના મુખચદ્રના દર્શનનો પ્રસંગ મળ્યો નહોતો એટલે નાદિરાના મુખપરથી બુર્કી દૂર ચતાં જ તેના અત્યંત મનોહર સ્વર્ગીય લાવણ્યને જોઈને બાદશાહ બાબર ધીબર તો આશ્ચર્યમુગ્ધ થઈ ગયો અને પોતાના મનમાં તેના અલૌકિક સૌન્દર્યની પ્રશંસા પણ કરવા લાગ્યો, પરંતુ નાદિરાના રૂપની એ પ્રશંસાને તેણે સત્યતા તથા શિષ્ટાચારનો ભગ ન થવા દેવામટિ વાણીદ્વારા બહાર નીકળવા ન દીધી, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ કદાચિત્ કોઈ અનુચિત શબ્દ મુખમાંથી બહાર નીકળી ન જાય એટલામટિ તે નાદિરાની ઉદારતા વિશે પોતાની કૃતજ્ઞતાને દર્શાવતો કહેવા લાગ્યો કે—

“બુદ્ધાંત આ એક તાચીજ બન્દાના કબ્રોલમાં એતબાર રાખી પોતાના ચહેરાપરથી બુર્કીને હટાવીને આપે મારી ઇજ્જત વધારી છે તેમટિ આપ નામદાર બેગમનો હુ મન્નૂન છું, નેહાયત એહસાનમંદ છું”

“આપ નામદાર જેવા એક આલીખાન્દાન, આલીવિકાર અને નેકફિદર બાદશાહે આ એક હકીર ઔરતને પોતાની દુખ્તર તરીકે માનવાને લાયક ગણી છે, એથી હું પણ મારી ઇજ્જત તથા ઝનતમાં બહુ જ વધારો થયેલો મારું છું અને પરવરદિગાર પાસેથી એ જ માગું છું કે મને તે આપની અસ્મત અને પાકદામન દુખ્તર થવાની લાયકી બખશે!” નાદિરાએ નમતા સહિત પોતાની પવિત્ર બાવનાનો પરિચય કરાવ્યો.

એની પુષ્ટિમાં ‘આમીન’ શબ્દનો ઉચ્ચાર કરીને બાબરે નાદિરાને આશ્વસન આપતાં કહેવા માંડ્યું કે. “અજબ દુખ્તર, તમારા નેકનામ શૌહર મયદાને જગમાં શહીદ થવાથી તમારા સરપર એક બેવા તરીકે જિન્દગીને વીતાડવાની જે આફત આવી પડી છે તે જોઈને મારા દિલમાં જે દિલગીરી થાય છે તેના બચાનની આ કમજોર જબાનમાં તાકત નથી જો આલમખાનનો ઇન્તકાલ ન થયો હોત, તો આ હિન્દોસ્તાનના તખ્તપર તેમને જ બેસાડીને મારો કાબુલ આલ્યા જવાનો મુસ્તકીમ ઇરાદો હતો, પરંતુ આલમખાન જલ્લ-તનશીન થવાથી મારી તે મુરાદ બર ન આવી અને જે તખ્તનશીની તથા બાદશાહી આલમખાનની થવાની હતી તે મારા હિસ્સામાં આવી હું કદાચિત્ લોહી ખાન્દાનના કોઈ નબીરાને હિન્દોસ્તાનનો સુલ્તાન બતાવવાની ઉદારતા બતાવતું; પણ એક તો સુલ્તાન ઇબ્રાહીમ લોહીના ખરાબ અમલથી હિન્દોસ્તાનની રૈયત એટલી બધી નારાજ થયેલી છે અને કટાણી ગયેલી છે કે લોહી

ખાન્દાનમાંથી તેનો એતખાર ભડી ગયો છે; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ અઠગાન સરદારો પણ ખાળી-ખળવાખોર-યઇને રૈયતને પીડવાનો જ ધર્મો આદરી બેઠા છે લોહી ખાન્દાનમાં એક આલમખાન જ હીરો હતો, પણ તે ચાલ્યો ગયેલો હોવાથી હવે બધા પત્થર અને કાંકરા જ ખાણી રહ્યા છે અત્યારે તો હવે લોહી ખાન્દાનના જે નખીરા મારા જોવામાં આવે છે તેઓ જેમ દેખાવમા બચકર છે તેમ જ તેમનામાં ખુદ્દિ તથા ગ્રાહકતાનો સર્વથા અભાવ છે, તેમના રીતિ રિવાજો સભ્યતાથી વિરુદ્ધ છે, તેમનાં દૃઢ્યમા દયા તથા બંધુપ્રેમનો લવ લેશ પણ નથી, તેમનામાં કલાકૌશલ્યને ખીલવવાની શક્તિ નથી અને કારીગરીની કદ્ર કરવાની તેમનામાં જરા પણ લાયકાત નથી, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ શરીરને સુખમય તથા જીવને આનંદમા રાખવાનું જ્ઞાન પણ તેમનામાં ન હોવાથી પરિણામ એ થયું છે કે આ હિન્દોસ્તાન જેવા સોના તથા ચાદીથી ભરેલા દેશમાં સારું અન્ન, સારું માંસ, દ્રોણ, ખરખૂત, બર્ફ અને સારું શીતળ જળ પણ મળી શકતું નથી અને રાત્રિના અધકારને નિવારવામાટે સાધારણ મીણખતીને મેળવવાનું કાર્ય પણ અશક્ય થઇ પડે છે અઠગાનોમાં ધર્માન્ધતા પણ વધારે પડતી હોવાથી તેમના હાથે હિન્દુ પ્રજાપર ન થવા ભેદએ તેવા અભ્યાચારો થાય છે અને તેથી હિન્દોસ્તાનના હિન્દુ રાજાઓ પણ અઠગાનોના તેમ જ લોહી ખાન્દાનના કદા દુશ્મન બની ગયા છે આવી પરિસ્થિતિ હોવાથી જો લોહી ખાન્દાનના હાથમાં હિન્દોસ્તાનની રિયાસત રહેશે, તો થોડા વખતમાં જ હિન્દોસ્તાનમાંથી મુલકમાનોના યગ બખડી જશે એમ ધારીને હિન્દોસ્તાનમાં જે રિયાસતના યોગે રાજ્યકર્તાના હસ્તથી અથવા તો રાજ્ય કરનારી જાતિના હસ્તથી પ્રજાપર થતા અયોગ્ય અભ્યાચારોનો સહાને માટે અત આવી જાય, પ્રજાના કલ્યાણમાટેના પોતાના કર્તવ્યોને બાદશાહો સમજતા થાય, હિન્દુ તથા મુસલમાન વચ્ચેનો કુસપ દૂર થઈ જાય અને કાઇના પણ ધર્મમા હસ્તાક્ષેપ કરવાનો ક્રિયા ધર્મના નામથી અન્યધર્મથી પ્રજાજનોને પીડવાનો આપણો લેશ માત્ર પણ અધિકાર નથી એ તત્ત્વ અહલે ઇસ્લામ બાદશાહોના જાણવામા આવી જાય એવી આદર્શ મુસલમાની રિયાસતનો પાયો નાખવાના ઇરાદાથી મેં હિન્દોસ્તાનના બાદશાહનું પદ સ્વીકારી લીધું છે અને મારી એ આશા મારા પોતાના તથા મારા વંશજોના રાજ્યકાળમાં કૃણીમૂત થાય, એ જ પરવરદિગાર પાસેથી મારી એક માત્ર માગણી છે છતાં પણ જો તમને મારું આ બોલતું ખોટું બાસતું હોય અને હિન્દોસ્તાનની બાદશાહી લોહી ખાન્દાન પાસેથી છીનવી લેવામાં મેં ગયરઇન્સાફ કર્યો છે એમ જ તમને જણાવું હોય, તો તમો જેનું નામ આપો તે લોહી ખાન્દાનના નખીરાને તખ્ત-નશીન કરીને આવતી કાલે જ હું હિન્દોસ્તાનને સહાને માટે છોડી જવાને તૈયાર છું. તમો પોતાના દિલમાં કોઈ પણ જાતનો વસવસો ન રાખશો અને તમારા જે કાઈ પણ ખયાલાત હોય તે મને જણાવી દેશો તો મારાપર તમારો એહસાન થશે ”

આખરના આ વિનયપૂર્ણ તથા વિચારણીય બાણજીવું શ્રવણ કરીને નાદિરા વિચારમગ્ન થઈ ગઈ અને કેટલીક વાર પછી અસુક પ્રકારના નિશ્ચયપર આવીને વિનીત બાવ તથા મૃદુલા વાણીથી કહેવા લાગી કે “મુલ્તાનેવજન અથવા મારા બળથે પિદર શહનશાહ ! લોહી ખાન્દાનના કોઈ પણ નખીરામાં અત્યારે હવે

હિન્દોસ્તાનની રિયાસતને સંભાળવાની તેમ જ ચલાવવાની હાથકી રહી નથી અને તેથી જ લોહી ખાન્દાનના હાથમાં જ હિન્દોસ્તાનની રિયાસત રહેશે, તો હિન્દોસ્તાનમાંથી સુસલ્માની રિયાસતની જડ હુમેશાને માટે ઊભરી જશે, એ આપ નામદારની રાય રાસ્ત તથા દુરુસ્ત છે અને તેથી લોહી ખાન્દાનના કાંઈ પણ નખીરાને હિન્દોસ્તાનનાં તાજેતરનાં માલિક બનાવવાની આપ નામદારને સલાહ આપવી એ સખ્ત નાદાની છે. ખુદાએ જે કાંઈ પણ કર્યું છે તે સારું જ કર્યું છે, આપ નામદાર જેવા તજજ્ઞાકાર, રહમદિલ, રેયાયાપરવર અને મુન્સિફ સુલ્તાનના દસ્તે મુખારિકમાં હિન્દોસ્તાનની રિયાસત આવી પડેલી છે એટલે હવે હિન્દોસ્તાનની રાયતને જરૂર આરામ મળશે અને આપ નામદારની સઘળી આશાઓ ફળીભૂત થશે, એવી મને ગયળી બસારત થયા કરે છે. હવે તો આપની આ દુખતરની એ જ દુવા છે કે આપ નામદારના દસ્તે મુખારિકથી હિન્દોસ્તાનની જમીનમાં નવીન સુસલ્માની રાહનશાહતનો જે પાયો નખાયો છે તે દિવસે દિવસે મજબૂત થાય, સુગલિયા ખાન્દાનની રાહનશાહત હિન્દોસ્તાનમાં હુમેશાને માટે કાયમ રહે અને બાદશાહ બાબરનું નામ હિન્દોસ્તાનની હવે પછીની તવારીખમાં 'નૂરે ઇસ્લામ' તરીકે મશહૂર થઈ જાય."

"આમીન!" બાબરે એ રાખ્તના ઉચ્ચારથી નાદિરાની શુભ ભાવના અથવા તો બહી દુવાને પોતાના મસ્તકપર ચઢાવી લીધી અને સાર પછી તે નાદિરાને સળોધીને કહેવા લાગ્યો કે "અજબ દુખતર! સારે હવે તમારો ક્યાં રહેવાનો તેમ જ પોતાની જિન્દગીને કેવી રીતે વીતાડવાનો વિચાર છે તે જણાવશો? અસાર સૂધી દેહલી લોહી સુલ્તાનની તખ્તગાહ-રાજધાની-હતી, પરંતુ હું આગ્રાને તખ્તગાહ બનાવવાના નિશ્ચયપર આવેલો હોવાથી અને આવી રીતે તખ્તગાહને બદલવાનાં કેટલાંક કારણો પણ હોવાથી આગ્રાને સુધારવાના કામની મેં શરૂઆત પણ કરી લીધી છે એટલે હવે મારો તો એવો જ વિચાર છે કે તમે આગ્રામાં તમોને પસંદ પડતા કોઈ પણ શાહી મહલમાં રહો અથવા જે મકાનો તૈયાર છે તે તમને પસંદ ન હોય તો તમારી ઇચ્છા પ્રમાણે નવું મકાન બંધાવીને તેમાં નિવાસ કરો, એક મર્હૂમ બાદશાહની બાદશાહ બેગમના કરોંફરથી તમે રહી શકો તેવો સઘળો બદોબસ્ત હું તમોને કરી આપીશ અને શાહી ખજાનામાંથી તમને જેટલાં નાણાં જોઈશે તેટલા નાણાં મળતાં રહેશે."

"સુલ્તાન સલામત! જ્યારે ઇબ્રાહીમની માદર એટલે કે સુલ્તાના વાલિદા તેમ જ ઇબ્રાહીમ લોહીનાં બીજી બચ્ચાંના નિબાવનો પણ આપ નામદારે ધણે જ સારો બદોબસ્ત કરી આપ્યો છે; તો હું આપ નામદારના દોસ્તની બેગમ હોવાથી મારામાટે આપ નામદાર મારી ઇચ્છા પ્રમાણેનો બદોબસ્ત ન કરાવી આપો, એમ તો બને જ નહિ અને તેથી આપ નામદારની આ હાતમદિલીમાટે હું આપ નામદારનો જેટલો પણ એહસાન માનુ તેટલો ઓછો જ છે પરંતુ મારા અજબ શૌહરની જલ્લતનશીનીએ મને જેવા બનાવી છે અને તેટલામાટે હવે એક બેગમ તરીકેના કરોંફરથી રહેવાની મારી ઇચ્છા નથી, કિન્તુ દેહલીમાં રહી મારા મર્હૂમ બાવિન્દની તુર્બતપર રોજ જેવાર ફૂલ ચઢાવીને ખાકસારીથી પંરવરદિગારની યાદમાં જ જિન્દગીને બસર કરવાની મારી મન્શા હોવાથી જો

આપ નામદાર દેહલીમાં મારા નિવાસમાટેનો અને મારા નિર્વાહમાટેનો બદોબસ્ત કરી આપશો, તો આપ નામદારનો મારાપર નેહાયત એહસાન થશે, ફારણ કે, હવે મારામાટે આ ફાની જહાનના અયશો આરામ હરામ છે, હવે તો યાદે ખુદામા જ મારી જિન્દગીનો આરામ છે.” નાદિરાએ હવે પછી પોતાના જીવનને જેવા સ્વરૂપમા વીતાડવાનો તેનો વિચાર હતો તે વિચારને યોગ્ય શબ્દોમાં વ્યક્ત કરી બતાવ્યો.

નાદિરાની આવી પવિત્ર ભાવનાના સાક્ષાત્કારથી ખાખર આશ્ચર્યચકિત થયો અને તેની પ્રશંસા કરતો કહેવા લાગ્યો કે “નૂરે નજર! જેકુ તમારુ નામ નાદિરા છે તેવા જ તમારા ખયાલત પણુ નાદિર છે અને તેથી મને ધણો જ સતોષ થાય છે તમારા જેવી પાકદામન ઔરતમાટે ખેવા થયા પછી જિન્દગીને બસર કરવાનો આ તરીકો જ સુફીદ છે અને તેથી તમારી મરજ મુજબ દેહલીમા તમારા નિવાસમાટેનો હુ બધો બદોબસ્ત કરાવી આપીશ.”

“પરતુ એ સાથે મારી એક બીજી અર્જ પણુ આપ નામદાર કુબૂલ રાખશો, એવી હું આશા રાખુ છું” નાદિરાએ એક અન્ય પ્રાર્થનાનો પ્રસ્તાવ કર્યો.

“મારી કંરિશતન દુખ્તર! તારી અર્જ હોય જ નહિ, તારુ તો ફર્માન જ હોઈ શકે અને તેટલામાટે તારુ જે કાંઈ પણુ ફર્માન હોય તેની ફોરન તામીલ કરી નાખવાને આ તારો ધર્મેપિતા હરધરી તૈયાર છે” ખાખરે વિવેક તથા મર્યાદાનો અતિરેક કરી બતાવ્યો.

“તો મારી માગણી એટલી જ છે કે મારા ખિરાદર અને આપ નામદારના વલીઅહદે શાહજહાં હુમાયૂનની કબરપારા સાથે, હુ આગ્રામા છું ત્યાં સૂધી-માં જ, શાહી થઈ જાય તો સારુ” નાદિરાએ ખાખરને જેનુ સ્વપ્ન માત્ર પણુ નહોતુ તેવા પ્રકારની એક વિલક્ષણ પ્રાર્થના રજૂ કરી દીધી.

“ત્યારે શુ કબરપાગને તમે ઝોળજો છો?” ખાખરે આશ્ચર્ય દર્શાવતો પૂછ્યું.

“કબરપારાને હુ માત્ર ઝોળજુ છું, એટલુ જ નહિ, પણુ કબરપારા ઘણા લાંબા વખત સૂધી મારી સાથે વસેલી હોવાથી જેમ હું તેના ખાન્દાનની લકીકતથી વાકિફ છું તેમ જ તેના પોતાના સદ્ગુણોને પણુ સારી રીતે જાણું છું તેની ખુબસૂરતી તેમ જ ટેલીક સારી ખાસીયતોને તો આપ નામદાર પોતે પણુ જાણો છો એટલે તેના એ ગુણોની તારીફતું કામ મારામાટે બાકી રહેતું નથી વળી જેમ કબરપારા હુમાયૂનની આરાક છે તેમ હુમાયૂન કબરપારાની મહબ્બતનો મુસ્તાફ છે એટલે એ નજરથી જોતાં પણુ આ શાહીથી ખાના-આખાદી થવાનો જ સંભવ છે” નાદિરાએ કબરપારા સાથેના પોતાના પરિચયને દર્શાવતા સાથે તેના સદ્ગુણો તથા સૌન્દર્ય આદિનો પણુ આવશ્યકીય સક્ષિપ્ત પરિચય કરાવી દીધો.

“કબરપારા મારી એક માનીતી બાદી હતી અને હમેશા મારી ખિ-દમતમાં રહેતી હતી એટલે બાંદી હોવા છતા પણુ તેનામાં જે એક શરીફ ઔરત જેવી ખાસીયતો રહેલી હતી તે મારી જાણ બહાર નથી અને ખુબસૂરતીમાં તો તે પરીપયકર છે જ એટલે તેની ખુબસૂરતી વિશે તો કાંઈ કહેવાતું છે જ નહિ.

કમરપારા શાહજહાં હુમાયૂનની આશક હતી અને હુમાયૂન પણ તેની મહુબ્બતનો દમ ભરતો હતો એ વાર્તા પણ મારા જાણવામાં આવી હતી; પરંતુ કમરપારાના આનંદાનથી હું નાવાકિફ હોવાથી મેં એ કદખુદાઈમાટે મારી મંદૂરી આપી નહોતી અને તેથી કમરપારા માયુસ થઈને કાબુલમાંથી ચાલી ગઈ હતી. તેના ચાલ્યા જવા પછી તે શરીફ માદર પિદરની નેકઅખતર દુખતર હોવાની ખીના મારા જાણવામાં આવી હતી અને જો તે વખતે તે કાબુલમાં મૌનૂદ્દીન હોત, તો હુમાયૂન સાથે તેની શાફી કરાવી આપવાને હું તૈયાર હતો; પણ તે મૌનૂદ્દીન ન હોવાથી મારી એ મુરાદ ખર આવી શકી નહોતી. આગામાં આવ્યા પછી હુમાયૂનના કહેવાથી મારા જાણવામાં આવ્યું હતું કે અમારા આંદખાન તથા નજરુદ્દીન નામના બે નૌજવાન મુસાહિબોમાનો આંદખાન કમરપારાનો ખિરાદર હતો અને તેણે કમરપારા હિન્દોસ્તાનમાં હોવાનું હુમાયૂનને જણાવ્યું હતું; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ આંદખાન તથા નજરુદ્દીન કમરપારાને લઈ આવવામાટે તે જ દિવસે અહીંથી રવાના થયા હતા કે જેઓ આજ સૂધીમાં પાછા આગામાં આવ્યા નથી જો કમરપારા અહીં આવશે, તો હું તેને બાખુશી હુમાયૂન સાથે પરજાવીશ અને તેની દિલી તમત્તાને પૂરી કરીશ; કારણ કે, શાહજહાં-હુમાયૂનને પણ હું એમાટેનો કબોલ આપી ચૂક્યો છું” બાબરે સંક્ષેપમાં કમરપારાના વૃત્તાંતને વર્ણવીને તે સાથે એ લગ્નમાટે પોતાની અનુમતિ હોવાનું પણ દર્શાવી દીધું.

“કમરપારા મારી સાથે જ આજે આગામાં આવી છે અને અત્યારે તે આપ નામદારની જ મેહમાન છે” નાદિરાએ કમરપારાના આગમનનો ભેદ જણાવી દીધો.

“ત્યારે કમરપારા અત્યાર સૂધી તમારી સાથે જ હતી કે શું?” બાબરે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું.

“જ હા, કમરપારા અત્યાર સૂધી મારી સાથે જ હતી અને મારી સાથે રહીને તેણે મારી જે જે સેવાઓ કરી છે તેમ જ મારાપર જે જે ઉપકારો કર્યા છે, તે સેવાઓ તથા ઉપકારોને અત્યારે વર્ણવવા બેસુ તો આંખો દિવસ વીતી જાય તેમ છે એટલે કિસ્સાને તૂલ ન કરતાં એટલું કહેવું જ કાફી છે કે કમરપારા એક મામૂલી હસીના ઔરત નથી; કિન્તુ ફરિશ્તા જેવી સારામાં સારી ખૂબીઓ તથા લિયાકતોથી મામૂર છે, ગોયા જતનની દૂર છે અને તેથી શાહજહાં સલામતની જોળ યવાને તે દરેક રીતે લાયક છે.” નાદિરાએ કમરપારાની યોગ્યતાની યોગ્ય સ્તુતિ કરી સંભળાવી.

હું પોતે પણ એમ જ માનુ છું કે હુમાયૂન અને કમરપારા એ મીયાં ખીખી એક બીજાને દરેક રીતે લાયક છે, પણ અત્યારે વળી એ મુશ્કિલાત આવી પડી છે કે કમરપારા મૌનૂદ્દીન છે અને હુમાયૂન આગામાં નથી એટલામાટે ત્યારે હુમાયૂન અહીં આવશે ત્યારે જ શાદીની ધામધૂમ કરી શકશે.” બાબરે કમરપારાની યોગ્યતાને સ્વીકારીને લગ્નના પ્રસંગને લંબાવવાનું કારણ દર્શાવ્યું અને ત્યાર પછી કહ્યું કે “એ તો ઠીક, પણ કમરપારાને હમેશા હું મારી દુખતર તરીકે માનતો આવ્યો છું અને મારી આગળ બેપદાં રહીને તે પણ મને પોતાના પિદર તરીકે જ માનતી આવી છે, તો પછી અત્યારે આ મહલમાં મૌનૂદ્દીન હોવા

છતાં પણ કુમરપારા મારી કદમબોસીમાટે નથી આવી એથી મને ઘણી જ અન્યખી થાય છે”

“બન્દાપરવર, હવે કુમરપારા આપ નામદારના શાહજહા સલામતની મંત્રુરે-
નજર થવાની હોવાથી આગળની પેઠે આપ નામદાર આગળ બેપદાં આવતાં
શર્માય છે” નાદિરાએ કુમરપારાના ન આવવાનું કારણ દર્શાવ્યું

“પરવરદિગાર તેની એ શર્મને નિભાવે અને કાયમ રાખે” ખાખરે શુભ
ભાવના દર્શાવી અને તે સાથે પૂછ્યું કે “કુમરપારાનો બિરાદર આંદખાન તેમ જ
નજરદીન પણ તમારી સાથે આવેલા હોવા બેઠએ, છતાં તેઓ પણ હજી કયાં
મારા જોવામા નથી આવ્યા તેનું શું કારણ છે?”

“ગરીબનવાજ, કુમરપારાનો બિરાદર આંદખાન પોતાની હસ્તીરાને મારી
સાથે રવાના કરીને અને તેની શાદીના બારને મારા માથાપર નાખીને ખંતખ-
માથી જ તાતાર જવામાટે વિદાય થયો છે અને તે હવે અહીં પાછો આવવાનો જ
નથી, નજરદીન અમારી સાથે આવ્યો છે અને તે કદમબોસીમાટે અવશ્ય
આપ નામદાર પાસે આવશે જ.” નાદિરાએ કુમરપારાના ભેદને છુપાવવામાટે
આંદખાનને તાતારમાં ગયેલો બતાવી દીધો અને ત્યારપછી પૂછ્યું કે “શાહજહા
હુમાયૂનની આગ્રામાં ક્યારે પધરામણી થશે?”

“મને ગઈ કાલે જ તેનો જે પયગામ મળ્યો છે તેથી તો એમ જ જણાય
છે કે કેટલાક દુશ્મનો કાખમાં આવી ગયા છે અને ત્યાં શાંતિ થઈ જાય એટલે
આઠ કે પંદર દિવસમા જ તે અહીં આવી પહોંચશે” આમ કહીને ખાખર
બેઠ્યો અને “ત્યારે હવે હું રત્ન લઇશ,” એવી રીતે વિવેક દર્શાવીને ત્યાંથી
આલસો થયો નાદિરા તેને દીવાનખાનાના દરવાજા સૂધી વળાવીને પાછી વળી
આવી અને અદરના બીજા ઓરડામા ચાલી ગઈ

હવે અહીં જણાવવાની આવશ્યકતા છે કે ગત પ્રકરણના અંતમાં જણાવ્યા
પ્રમાણે પુરુષવેષધારિણી કુમરપારા તથા શુલંકામ આગ્રામાંથી સિક્કી જવા-
માટે રવાના થઈ હતી અને સિક્કી પહોંચ્યા પછી તેમનો સિયાલકોટ જવાનો
નિશ્ચય થતાં તેઓ સિયાલકોટની દિશામાં આગળ વધી હતી; કારણ કે, ખાખર-
ની આજ્ઞા અનુસાર દિલાવરખાન નાદિરાખાનમને આગ્રા મોકલવાનો હતો
એ બાબતને તેઓ જાણતી હોવાથી ‘જે નાદિરાખાનમ અદ્વાપિ સિયાલકોટ-
માં જ હશે તો ત્યાંથી આપણે તેની સાથે આગ્રા આવવાને પાછાં નીકળીશું
અને જે રસ્તામા જ તેનો મેળાપ થઈ જશે, તો રસ્તામાથી જ પાછાં વળીશું;’
એવી તેમની ધારણા હતી બતાવ એવો બન્યો કે દિલાવરખાને નાદિરાને
આલમખાનના મૃત્યુની વાર્તા સંભળાવતાની સાથે જ હૃદયમાં અતિશય શોકનું
તીવ્ર પરિણામ થવાથી નાદિરાના શરીરમાં વિષમ જ્વરની બાધાનો ઉદ્ભવ
થયો અને તેના પરિણામે તે શય્યાવશ થઈ ગઈ દિવસાનુદિવસ તેનો એ રોગ
એટલો બધો વધવા લાગ્યો કે તેના હૃદયારક પેશાબનો નામાકિત વૈદ્રો તથા
હઝીમોએ પણ તેના જીવનની આશાને બહુધા ત્યાગી દીધી આ ‘દુખ પણ
જાણે આજી હોયની! એમ દર્શાવવાને જ કે શું, તે જીવન તથા મરણના મધ્યમાં
હતી તેવામાં જ તેની સર્વ આશાઓના કેન્દ્રરૂપ તેના અર્ધક સતાનના જીવનને

પણ ચમરાજ હરી ગયો અને તેથી તો વળી નાદિરાની દશા અતિશય બચકર થઈ પડી. આ સર્વ કારણોથી નાદિરા સિયાલકોટને ત્યાંનીને આગ્રા આવવા- માટે નીકળી શકી નહોતી. અને હજી સિયાલકોટમાં જ હતી એટલામાં કુમર- પારા તથા શુલદામ તેની પાસે જઈ પહોંચી કુમરપારા તથા શુલદામ ઉત્તમ પરિચારિકાઓ હોવાથી હુકીમોના ઉપચાર સાથે તેમની પરિચર્યા વિષયક કુશળતા તથા તેમનાં આશ્વાસનોના પરિણામે નાદિરાખાનમના રોગની માત્રા ઘટવા લાગી અને તેમના આવ્યા પછી એક માસમાં નાદિરા જ્વરની બાધાથી તો મુક્ત થઈ ગઈ, પરંતુ તેના શરીરમાં અતિશય અશક્તતા કિંવા નિર્બળતા આવી ગયેલી હોવાથી તેનાથી પ્રવાસજન્ય પરિશ્રમ સહી શકાય તેમ નહોતું અને તેથી આગ્રાના પ્રવાસને વળી પાછો લંબાવવો જ પડ્યો આવી રીતે સિયાલકોટમાં દીર્ઘ- કાળ પર્યન્ત રહેવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતાં નાદિરાની પ્રકૃતિ સ્વસ્થ થયા પછી શુલદામ કુમરપારા તથા શાહજહાં હુમાયૂનના પરસ્પર પ્રેમનો વૃત્તાંત નાદિરાને આદિથી અત પર્યન્ત કહી સંભળાવ્યો અને તે વૃત્તાંતને સાંભળી લીધા પછી કુમરપારાને હવે તેના નૈસર્ગિક નારીવેશમાં જ પોતા સાથે આગ્રા લઈ જઈને બાબર આગળ હુમા- યૂન સાથેના તેના લગ્નસંબંધના પ્રસ્તાવને રજૂ કરવાનો બાર નાદિરાએ પોતાના શિરપર બપાડી લીધો. અતે તેઓ આગ્રા આવવાને સિયાલકોટમાંથી રવાના થયાં અને આગ્રામાં આવતાંની સાથે જ નાદિરાએ પોતાના એ વચનને કેટલી સીમા પર્યન્ત પાળી બતાવ્યું હતું એ વાર્તા આપણા જાણુવામાં આવી ગયેલી હોવાથી એ વિષયના વિશેષ બિવેચનની આવશ્યકતા નથી.

આ ઘટનાને લગભગ પંદર દિવસ જેટલો સમય વીલ્યા પછી કેટલાક બળવા- ખોર અફઘાન સરદારોના બળવાને શમાવીને તેમ જ બચાના, ધૌલપુર, ગવાલિયર અને જૈનપુર આદિ રાજ્યોને જીતી લઈને શાહજહાં હુમાયૂન વિજયપતાકાને ઉઠાવતો પોતાની વિજયિની સેના સહિત પાછો આગ્રામાં આવી લાગ્યો. બાદ- શાહ બાબરે પોતાના મુજબ શાહજહાંને ધન્યવાદોથી વધાવી લીધો અને કહ્યું કે -

“હુમાયૂન, અસાર સૂધી તો મેં તને તારી દિલાવરી તથા બહાદરીના બદલામાં ફક્ત હીરા, મોતી, અશરફી તથા જાગીર વગેરે જ નહીં પદાર્થો જ ધના- મમાં આપ્યા છે, પરંતુ અસારની તારી કૃતજ્ઞતા બદલામાં હું તને એક એકું અજીબ ધનામ આપવા માગુ છું કે ધનામમાં મળેલી તે વસ્તુ તારા અધેરા ઘરમાં ચિરાગની પેઠે રોશનીને ફેલાવશે, તારા દિલને બાગ બાગ બતાવશે અને સુખમાં બાગ લઈને દુખમાં દિલાસો દેવાને પણ હુમેશા તૈયાર રહેશે.”

• “એવા કયા અજીબ ધનામથી આપ નામદાર આ ફિદવીને સરકાર જ કર- વાના છે, તે હું સમજી શકતો નથી, એટલામાટે બરાહે મેહરબાની જો આ બાબતને ખુદલી કરીને સમજાવશો, તો આપ નામદારનો આ ફિદવીપર એહસાન થશે” બાબરના બોલવાનો બેદ લક્ષમાં ન આવવાથી હુમાયૂને પૂછ્યું

બાબરે હુમાયૂનની આતુરતાને શમાવવામાટે સ્મિતમંડિત સુખમંડળથી કહ્યું કે “શાહજહાં, આજે ધનામમાં તારી કુમરપારા તને મળવાની છે; કુમરપારા આજે પંદર દિવસથી અહીં આવી ગયેલી હોવાથી હવે જો ચાર દિવસમાં જ તેની સાથે તારી શાદી થવાની છે.”

હુમાયૂને પોતાની દૃષ્ટિને નીચી નમાવી દીધી અને કાંઈ પણ ખોટ્યા આલ્યા વિના તે શર્માઈને દૂર આલ્યો ગયો.

* * * * *

હુમાયૂન તથા કુમરપારાનો ચારેક દિવસના જ આઆમા મોટી ધામધૂમથી શરીરસળથ યઈ ગયો અને એ લગ્નસમારંભજન્ય આનન્દને દર્શાવવામાટે ખોદ-શોહ ખાખરે અતિશય ઉદારતાથી ધન લૂટાવવા ઉપરાંત નિરાધાર તથા દીન જનોના આશીર્વાદોને મેળવવામાટે તેમની ઇચ્છાનુસાર તેમને સતોષ્યાં હુમાયૂન તથા કુમરપારાની પરસ્પર લગ્નના સૂત્રથી બધાઈને એકશરીર, એકમન, એકજીવ, એકમાણ અને એકાત્મા થવામાટેની દીર્ઘકાળની આરા કૃપાભૂત થવાથી જાણે સુધાંજી તથા સુધાનો, સાગર તથા સરિતાનો, ખુદુસ્પતિ તથા વાણીનો, ઇન્દ્ર તથા ઇન્દ્રાણીનો, કામદેવ તથા રતિદેવીનો કિંવા ફરહાદ તથા શીરીનો અને મનૂ તથા લયલીનો જ સંયોગ થયો હોયની ! એવો હિન્દુ તથા સુસંદમાનોને બાસ થવા લાગ્યો, કારણ કે, હુમાયૂન તથા કુમરપારાના પરસ્પર પૌરાણિક પ્રેમની કયા હવે સર્વ લોકોના જાણવામા આવી ગઈ હતી હુમાયૂન તથા કુમર-પારાના આનન્દનો અવધિ થયો અને તેઓ આ સસારમાં જ સ્વર્ગીય સુખોનો સાક્ષાત્કાર કરવા લાગ્યાં લગ્નસમારંભને પાંચેક દિવસનો સમય વીત્યા પછી હુમાયૂન અને કુમરપારા એક દિવસ શાહીમહલમાંના પોતાના રાયનાગારમાં મંચાક્ર સમયે વાર્તાલાપ કરતાં બેઠાં હતા તે વેળાએ વાતપરથી વાત નીકળતાં હુમાયૂને પોતાની બેગમ કુમરપારાને પૂછ્યું કે—

“હુસ્નઆરા કુમરપારા, તારી સાથે તારો બિરાદર અને મારો એક સમયનો અગરદાક બહાદુર જૈવાંમદ આંદખાન પાછો આઆમાં કેમ ન આવ્યો અને પંખખમાથી જ તાતારબણી જવામાટે કેમ રવાના થઈ ગયો એ હું સમજી શકતો નથી જો તે અહીં આવ્યો હોત, તો મારા કિબલગાડને કહીને હું તેને અમીર બનાવી સારા ઓહદાપર ચઢાવી દેત અને કોઈ લાયક તથા હસીના ઔરત સાથે તેની શાદી કરાવી આપીને હમેશા આપણી આખો આગળ જ રાખત હજી પણ મારા મનમાં એમ થયા કરે છે કે તેને અહીં બોલાવું અને તેના એહસાનના બદલામા મારી મેહરબાનીથી તેની કિસ્મતને અમકાવું તો કહે કે તારી આ બાળતમાં શી રાય છે ?”

હુમાયૂનના આ ઉદ્ગારોને સાંભળીને કાંઈ પણ ઉત્તર આપવાને બદલે કુમરપારા એકદમ હસવા લાગી અને વારંવાર હુમાયૂનને જોઈને પોતાના હાસ્યની માત્રાને વધારવા લાગી.

કુમરપારાની આવી વિલક્ષણ એછાને જોઈને હુમાયૂને આશ્ચર્યચકિત થઈને પૂછ્યું કે “કેમ, જનોબિગર ! તને અત્યારે ખેસબખ આવ્યું બધું હસવું શાથી ગમી ગયું છે ? તને આજે શું થયું છે ?”

“મને અત્યારે ખેસબખ નહિ, પણ ખાસબખ હસડ આવે છે; કારણ કે, જો ઈન્સાનની આ જહાનમાં હસતી હતી જ નહિ અને છે પણ નહિ તે ઈન્સાનને તાતારમાંથી પાછો બોલાવી મગાવવાની આલાહજસ્ત પોતાની ખાદિશ બતાવે છે” કુમરપારાએ હસતાં હસતાં જ લેહભરેલી જવાબ આપ્યો.

“શું તારા બિરાદર આદિબાનની આ જહાનમાં હસ્તી હતી જ નહિ અને છે પણ નહિ? કુમરપારા! આ તું શું બોલે છે? તું દીવાની તો નથી થઈ ગઈ ને?” હુમાયૂને કુમરપારાને સખોધીને ગંભીરતાથી આ પ્રશ્નો પૂછ્યા.

એ પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં કુમરપારા શાંતિથી કહેવા લાગી કે “હજરત સલામત, જ્યારે આપની આ તાબેદાર કનીજ મર્દાના લિખાસમાં આદિબાનના નામથી પોતાને ઓળખાવતી હતી તે વેળાએ બુસ્તર દીવાની હતી, પરંતુ જ્યારથી તે પોતાના જનાના લિખાસમાં રહીને આગેશો દિલ્હારને મેળવવાને નસીબદાર થઈ છે ત્યારથી તેની દીવાનગી ચાલી ગઈ છે અને તેથી દીવાની મટીને હોશિયાર થઈ ગઈ છે.”

“ત્યારે શું આદિબાન તે મર્દાના લિખાસમાં મારી આ માહપારા દિલબર કુમરપારા જ હતી? મયદાને જગમાં મર્દો કરતા પણ વધારે બહાદરી બતાવનારી તું નાજનીન હુસ્નઆરા જ હતી? મર્દાના લિખાસમાં રાત દિવસ તું મારી સાથે રહેતી હતી છતાં હું તને ઔરતબત તરીકે ઓળખી શક્યો નહોતો અને અત્યારે આ ભેદ જો તારી પોતાની જબાનથી જ મારા જાણવામાં ન આવ્યો હોત, તો સઓગદ પાક પરવરદિગારના કે હું આ ભેદને જાણી શકવાનો પણ નહોતો! કુમરપારા, આ ચાલાકીથી તો તેં ગળળ જ કરી બતાવ્યો છે, પરંતુ મારી સાથે વસવા છતાં મને નાહક આટલા દિવસ તેં કુરકતની આગમાં સળગાવ્યો અને તારા વસલથી મહૂમ બનાવ્યો, એ તારો એક ગુનાહે અજમ છે અને એ ગુનાહની સજા તને આપવી જ જોઈએ એ મારો ધરાદો મુસ્તકીમ છે.” હુમાયૂન એક તરફથી કુમરપારાની તારીફ કરવા લાગ્યો અને બીજી તરફથી પ્રેમના આવેશમાં આવીને તેને ગુનાહગાર ઠરાવવાના ચત્તને આદરવા લાગ્યો.

પરંતુ વાકેપદુતા તથા સમચરસૂચકતાના વિષયમાં કુમરપારા હુમાયૂનની શિક્ષિકા થવાની યોગ્યતા ધરાવનારી હોવાથી તત્કાળ હાસ્યમંડિત મુખ-મહળ અને વીણાવિનિન્દિત સ્વરથી કહેવા લાગી કે “એ ખૂબ! ગુનાહગાર પોતે હોવા છતાં આ કનીજને ગુનાહગાર બનાવવાનો આ સારો તરીકો ગોતી કાઢ્યો છે! આટલા દિવસ મર્દાના લિખાસમાં આપની ખિદમતમાં રહેવા છતાં આપની આ ખીમારે મહૂબ્બત ગરીબ ઔરતને આપ ન ઓળખી શક્યા એ આપ નામદારની મહૂબ્બતની કોતાહીનો જીવતો નંગતો સુખી છે અને કાનૂને ઇશક મર્દ અને ઔરત બેમાંથી જેની મહૂબ્બત ઓછી હોય તેને ગુનાહગાર તરીકે ઓળખાવે છે એટલે એ કાનૂન મુજબ ગુનાહગારી આપ નામદારના હિસ્સામાં જ આવે છે ત્યારે હવે બોલો કે હું આપ નામદારને શી સજા ફર્માવું? આપના હાથ તથા પગોમાં બેસીઓ પહેરાવીને આપને કયા જિન્દાનમાં મોકલાવું?”

“કુમરપારા, તેં મારા હાથ તથા પગોમાં મહૂબ્બતની જજીર નાખી દીધી છે; નિગાહેનાજનાં તીરોથી મારા જિગરને વીંધી નાખ્યું છે અને મારા દિલને પોતાના દિલના જિન્દાનમાં હુમેશાને માટે ક્યદ કરી રાખ્યું છે; છતાં એ સજા જો તને કાફી ન લાગતી હોય, તો આ સિતમશઆર! તને વાજિબ લાગતી હોય તે બીજી સજા ફર્માવી દે; પણ હવે આ તાનાબાજને તો આટલેથી જ અટકાવી દે.” હુમાયૂને પોતાના પરાજયને સ્વીકારીને વિવાદને ટુકાવવાનો ચત્ત કર્યો.

કુમરપારાનું નવનીત સમાન મુહુતમ મન તેના એ શબ્દોથી પીગળી ગયું અને તેથી તે પણ નમ્રતાને દર્શાવતી કહેવા લાગી કે “મારા સરતાળ’ ને આપ મહુબ્બતને જન્મ, નિગાહેનાજને તીર અને દિલને જિન્દાન માનતા હો, તો શું આપે પણ મારા હાથ તથા પગોમાં મહુબ્બતની જન્મ નથી પહેરાવી? નિગાહેનાજથી મારા જિગરને નથી વીંધ્યું અને મારા દિલને પણ પોતાના દિલના કયદ-આનામાં કયદ નથી કરી લીધું? ગરજ કે આ સજ્જ હોય, તો આ સજ્જ બંને ગુનાહગારોને મળી ચૂકી છે અને આ બન્દીની પાક પરવરદિગારના કદમોમાં એ જ ગુન્નરિશ છે કે આપણી આ સજ્જને તે દાદગર તાબકયામત કાયમ રાખે અને આપણે જિન્દાને મહુબ્બતમાંથી કદાપિ બહાર નીકળી જ ન શકીએ.”

“આમીન, આમીન, આમીન!” હુમાયૂંને પણ એ શબ્દના ત્રણવાર ઉચ્ચારથી કુમરપારાની પવિત્ર મનોભાવના પ્રતિ પોતાનું અનુભવન દર્શાવ્યું.

વિવાદનો અત આવી જતાં કુમરપારા હુમાયૂંને સંબોધીને પ્રેમના અતિ-રેકથી કહેવા લાગી કે “દિલ્દારેમન! આજે ઘણા દિવસથી ગીતાર વગાડવાનો અને આપને મારા સંગીતથી રીઝવવાનો મોકો મને મળી શક્યો નથી અને તેથી આજે એક ઔરતની પોતાના શૌહર સાથે તાબકયામત રહેવામાટેની ભાવનાને દર્શાવનારી એક ગજલ ગાઈ સંભળાવવાની મારી ખાહિશ છે, પણ ને હજરત સલામતની રજ હોય તો.”

“આ બાબતમાં રતની શી જુસ્સુરત છે? કારણ કે, આ તો મારા જ કાયદાની બાબત છે.” હુમાયૂંને વિવેકપૂર્વક આજ્ઞા આપી દીધી.

કુમરપારા ગીતારના તારોને મેળવીને નીચેની ગજલને પોતાના મધુર કંઠથી ગાવા લાગી.—

ગજલ

“ન જિન્દગીમેં કણી હો કુરકત, તુમહારી હમસે હમારી તુમસે,
બને ન મરકે લી દૂર તુર્બત, તુમહારી હમસે હમારી તુમસે—ન૦
ઇધર હય્ અમાને દીદ ખેહદ, ઉધર હય્ શૌકે વિસાલ અફ્ઝન્;
મિટિગી કિસ દિન ચે દિલકી હસરત, તુમહારી હમસે હમારી તુમસે—ન૦
ન જુપ્ત તુમસે હુઈ મહુબ્બત, ન હમસે ઉલ્ફત છિપી જહામેં,
હુઈ જમાનેમેં ખૂબ શોહરત, તુમહારી હમસે હમારી તુમસે”—ન૦

કુમરપારા આ ગજલની છેલ્લી પાક ગાતી હતી એટલામાં અચાનક નાહિરા-ખાનમ ત્યાં આવી લાગી અને હુમાયૂં તથા કુમરપારાને સંબોધીને કહેવા લાગી કે “ખરેખર ઔરતની પોતાના સરતાળ શૌહર સાથેની મહુબ્બત આવી જ હોવી જોઈએ આ જિન્દગીમાં તો ને કે મારા શૌહરની અને મારી કુરકત યઈ ગઈ છે; પણ મરી ગયા પછી મારી તુર્બત મારા અજબ જન્નતનશીન શૌહરની તુર્બતથી દૂર ન બનવી જોઈએ, એ મારી ખાહિશને પરવરદિગાર પૂરી કરે એ જ મારી તેના કદમોમાં ગુન્નરિશ છે. સાહબદા હુમાયૂં અને બેગમ કુમરપારા, તમારી શાદીના જલ્સાને જોવામાટે જ હું અહીં રોકાઈ રહી હતી અને હવે ફળે યુદ્ધથી તમારી શાદી ખાનાઆખાદી યઈ ગયેલી હોવાથી આવતી કાલે જ મારો દેહલી જવાનો વિચાર છે, કારણ કે, મારી આખો મારા શૌહરની

તુર્ખતની જિયારતની ઉમ્મીદવાર છે, ઉસ્તવાર છે। પરંતુ આગ્રાને છાંડ્યા પહેલાં મારે તમારી પાસેથી એક માગણી કરવાની છે, અને તેટલામાટે જ મેં અત્યારે અહીં આવીને તમારી તનહાઇમાં ખસલ પહોંચાડવાની જે ગુસ્તાખી કરેલી છે તે મારી ગુસ્તાખીની હું તમો પાસેથી મોઆફી ચાહું છું. ત્યારે કહો કે મારી તે માગણીને તમો કુખૂલ રાખશો?”

નાહિરા તથા હુમાયૂં અને કુમરપારા ઈત્યાદિનો નિવાસ એક જ મહાલ-યમાં હોવાથી જે વેળાયે હુમાયૂં તથા કુમરપારા ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણે પ્રેમ-વિનોદમા નિમગ્ન થયેલાં હતાં તે વેળાયે નાહિરા ત્યાં આવી હતી; પરંતુ તેમના રગને જામેલો જોઇને તેમાં ભગ ન કરવાના ઉદ્દેશથી દરવાજા બહાર જ ઉભી રહી ગઈ હતી. એંતે જ્યારે કુમરપારાની ગળલ તેના સાંભળવામાં આવી એટલે પછી તે પોતાના મનનો સંયમ ન કરી શકી, તેના હૃદયમાં પતિસ્નેહ બળ-પૂર્વક પ્રકટી નીકળ્યો અને તેથી તત્કાળ તેણે દીવાનખાનામાં પ્રવેશ કરીને જે ઉદ્દેશો કાઢ્યા તે ઉપર જણાવાયલા હોવાથી તેમની પુનરુક્તિની આવશ્યકતા નથી. નાહિરાને અચાનક પોતા સમક્ષ આવીને ઉભી રહેલી જોઈ હુમાયૂં તથા કુમરપારા પોતાના આસનપરથી ઉઠીને ઉભા થઈ ગયા હતાં એટલે નાહિરાના બાષણની સમાપ્તિ થતાં હુમાયૂંને અત્યંત વિવેકથી તથા મર્યાદાપૂર્વક નાહિરાને ઉદ્દેશીને કહ્યું કે —

“મેહરબાન હુમ્મીરા! અમો આપના ખાદિમ છીએ અને ખાદિમ હોવા છતાં આપના હુકમની તામીલ ન કરીએ, એમ આપને બાસે છે ખરું કે? આપની જે કાંઈ પણ ખાદિશ હોય તે બિલાઉન, જણાવો, દિલમાં કોઈ પણ જતના અદેશાને ન લાવો.”

“આ ખાદિમા પણ આપની હુમેશાની મગ્નૂત હોવાથી આપની તાબયે ફર્માન છે, અને તેથી આપ અત્યારે આ ખાદિમાને ફર્માબર્દારીને ખતાવવાનો મોકો આપવા ધારો છો એ આપનો આ ખાદિમાપર મહત્ત એહસાન છે.” કુમરપારાએ પણ સ્વચ્છ હૃદયથી હુમાયૂંને એ જ વિવેક દર્શાવ્યો.

“તમારી ઉમ્મ દરાજ થાઓ અને તમો હુમેશા આરામમાં રહો।” આ પ્રમાણેનો આશીર્વાદ આપીને નાહિરા એક આસનપર બેસી પોતાની ઇચ્છાને દર્શાવતી કહેવા લાગી કે “કુમરપારા તારી જે મુરાદ હતી તે ખુદાના ફજલો કરમથી બર આવી છે અને તું હિન્દોસ્તાનના હવે પછી થતારા બાદશાહની બેગમ થઈ ચૂકી છે, એટલે તારામાટે તો હવે કાંઈ પણ ફિકર જેવું રહ્યું જ નથી; પરંતુ તારી હરફમો હમ્મરાજ ગુલદામની હાલત હજી જેવી હતી તેવી જ રહેલી હોવાથી મારી તારી પાસેથી અને શાહનુહા હુમાયૂં પાસેથી ફક્ત એટલી જ માગણી કરી લેવાની છે કે ગુલદામની જિન્દગીને સુધારવાની અને તેને ઠેકાણે પાડી દેવાની જે તમારી ફર્જ છે તે ફર્જને હવે જેમ બને તેમ બિતાવળથી અદા કરી ખતાવજો, અને જ્યારે તેના નિકાહનો બંદોબસ્ત થઈ જાય ત્યારે મને એ વિશેની ખબર આપજો એટલે હું પણ તે મોકાપર અહીં આવીશ અને ગુલદામ તરફની મારી જે કાંઈ પણ ફર્જ હશે તે ફર્જને અદા કરી ખતાવીશ.”

હુમાયૂંને ગુલદામનું નામ અત્યારે પ્રથમવાર જ નાહિરાના મુખથી સાંભ-

જેહું હોવાથી તે કાઠક વિચારમાં પડી ગયો અને આશ્ચર્યદર્શક ભાવથી પૂછવા લાગ્યો કે “આપ જે શુલદામને કુમરપારાની હુમ્મોહમ્મરાજ તરીકે ઓળખાવો છો તે શુલદામને મેં મારી નિગાહથી જોઈ તો નથી જ, પણ તેનું નામ પણ કોઈ વાર મારા સાંભળવામાં નથી આવ્યું; છતાં અહીં તો તેને તરત પરણાવી દેવાની વાતો થાય છે એટલે એથી જો મને અન્યથા થાય તો તે કુદરતી જ છે જે શુલદામનું અહીં અત્યારે નામોનિશાન પણ નથી તે શુલદામને તરત ઠેકાણે પાડવાનો ખદોખસ્ત કેવી રીતે કરી શકાય વાર?”

“શાહનંદા સલામત! શુલદામ ઘણા વખત સૂધી તમારી ખિદમતમાં પણ રહી ચૂકી છે અને અત્યારે પણ તે તમારા મહલમાં જ રહે છે, છતાં તમે તેને નથી જાણતા અને નથી ઓળખતા એ જાણીને મને પણ અન્યથા થાય છે. ખચર, તમે કદાચિત્ તેને ભૂલી ગયા હશે, પણ હમણા જ તે અહીં આવીને તમારી નિગાહ આગળ જણી રહેશે એટલે હું ધારુ છું કે તેને તમે તરત ઓળખી શકશો. અહીં આવ્યા પહેલાં હું તેને અહીં આવવામાટે તૈયાર રહેવામાટેની અને આ કુમરાના દરવાજા પાસે મારા ઇશારાની વાટ જોઈને જામાં રહેવામાટેની સૂચના આપતી આવી છું એટલે તે દરવાજા પાસે જ જણી હશે” નાદિરાએ હુમાયૂંને વિશેષ આશ્ચર્યમાં નાખી દેનારા શબ્દો સંભળાવીને શુલદામને બોલાવતા “શુલદામ!” એ પ્રમાણે આવાહન કર્યું.

નાદિરાના આ આવાહનને સાંભળતાની સાથે જ શુલદામ પોતાના સ્વાભાવિક નારીવેશમાં આવીને નાદિરા, હુમાયૂં તથા કુમરપારા સમક્ષ નયનોને નીચાં ઢાળીને મર્યાદાપૂર્વક જણી રહી નાદિરાએ હુમાયૂંને પૂછ્યું કે.—“કેમ શાહનંદા! આ આલમની હસીના શુલદામને હવે આપ ઓળખી શકો છો ખરા કે નહિ?”

હુમાયૂંને એકાગ્ર દૃષ્ટિથી શુલદામના ચંદ્રવદનને જોઈ રહ્યો અને કેટલીક વાર સૂધી એવી રીતે તેના મુખમડળનું અવલોકન કર્યા પછી તેણે કહ્યું કે. “આ પરીપયસ્કર નાજનીનનો અહેરો કાઠક જાણીતો જણાય છે, છતાં એને મેં ક્યાં જોઈ છે એ મને ખરાબર યાદ નથી આવતું.”

“બેગમ સાહબા! શાહનંદા સલામત અત્યારે શુલદામને કોઈ પણ રીતે ઓળખી શકે તેમ નથી, કારણ કે, કુશુલમો હું હમેશાં એમની તહનાતમાં રહેતી હતી છતાં આંદખાનના લિખાસમાં મને એઓ ઓળખી શક્યા નહોતા, અને પાછી હું કુમરપારાના લિખાસમાં અહીં આવી તોપણ અત્યારે જ એઓ આંદખાનને તાતારમાંથી પાછો બોલાવવાની વાતો કરતા હતા.” કુમરપારાએ નાદિરાખાનમને સંબોધીને શુલદામના લેહને પ્રકાશમાં લાવવાના કાર્યનું મંગળાચરણ કરતાં આ પ્રમાણેના ઉદ્ગાર કાઢ્યા.

“ત્યારે શું આ શુલદામ પણ એવા જ કોઈ લેહના પડમાં છુપાયેલી હતી?” હુમાયૂંને આતુરતાથી પૂછ્યું.

“હા, જેવી રીતે કુમરપારા આંદખાનના મહીના લિખાસમાં છુપાયેલી હતી તેવી જ રીતે શુલદામ નજરહીનના ખનાવડી સાચામાં લપાયેલી હતી?” નાદિરાખાનમે શુલદામના લેહનું લજન કરી નાખ્યું.

“આ ચાલાક ચૌરતોએ તો મને બરાબર બેવકૂફ બનાવ્યો, કારણ કે, એમનો ભેદ છેવટ સુધી મારા જાણવામાં ન આવ્યો.” હુમાયૂંને એવી રીતે પોતાની બુદ્ધિમદતાનો પ્રાંજલતાથી સ્વીકાર કરીને પછી કહેવા માંડ્યું કે: “બાબર; આ ચૌરતો છતી અને હુ હાર્યો, પરંતુ આ શુલહામના પણ મારાપર ઘણા એહસાનો હોવાથી એની જિન્દગીના આરામનો ખંદોળસ્ત કરવો એ મારી ફર્જ છે, અને મારી તે ફર્જને અદા કરી બતાવવાની હુ મારાથી બનતી કોશિશ કરીશ.” હુ શુલહામને આજથી મારી એક અજબ હમ્મશીરા માનું છું એટલે હવે વધારે બોલવાની જરૂરત રહેતી જ નથી.”

“હું પણ હજરત સલામતને મારા ધિરાદર જ માનું છું, અને એક ગરીબ હમ્મશીરા તરીકે દુઆ આપું છું કે પરવરદિગાર આપ નામદારની શાહમાનીને તાબકયામત કાયમ રાખે અને આપ નામદારની કિસ્મતનો સિતારો હમેશા અમકતો રહે.” શુલહામે શુભ બાવના દર્શાવી.

“આમીન!” શબ્દના ઉચ્ચારથી હુમાયૂંને શુલહામની શુભ બાવનાઓને શિરોધાર્ય કરી લીધી.

નાદિરા શુલહામને ઉપદેશ આપતી કહેવા લાગી કે “અજબ શુલહામ! હવે આ શાહી જનાનખાનામાં વુ બેખૌફ તથા બાઅમનો અમાન હોવાથી તેમ જ જૈનિયત-પત્નીપદ-ની ખાસ્તગર હોવાથી તારા કુદરતી જનાના લિખાસમાં જ રહેજે અને શાહજહા સલામત તથા તારી બાવફા હમ્મશ કુમરપારાની સલાહ મુજબ વર્તજે એટલે એથી તારુ સારું જ થશે. વુ તજકબાદર, જહીન તથા સમજદાર હોવાથી તને વધારે, નસીહત આપવાની જરૂરત હોય એમ મારુ માનવું નથી.”

“હું આપ મેહરબાન બાનોની નસીહત પ્રમાણે જ વર્તીશ.” શુલહામે નાદિરા ખાનમના ઉપદેશને માનપૂર્વક સ્વીકારી લીધો.

“પરંતુ મેં તો હવે શાહજહા સલામતને એક ધડીબર પણ વીલા ન મૂકવાનો મારા દિલમાં કસ્ટે મુસમમ (દૃઢ નિશ્ચય) કરી લીધેલો હોવાથી જ્યારે પણ શાહજહા સલામત મયદાને જંગમાં જવામાટે અહીંથી નીકળશે ત્યારે મહીના લિખાસમાં આંદખાન તરીકે હું તો એમની સાથે જ રહીશ અને એમની બાલૂમાં ઊભી રહીને એમની હિફાજત રાખી દુશ્મનોને હંફાવીશ.” કુમરપારાએ પોતાના એક વિલક્ષણ નિશ્ચયને વ્યક્ત કરી બતાવ્યો.

“જે કુમરપારા પાછી મયદાને જંગમાં આંદખાન તરીકે રહ્યું થશે, તો આ શુલહામ પણ મયદાને જંગમાં નજરુદીન તરીકે રહ્યું થવાને તૈયાર છે, કારણ કે, હુ ચૌરત હોવા છતાં મારી નસોમાં વહેવું ખૂન કુદરતી રીતે જ જોશદાર છે” શુલહામે પણ પોતાની તેવી જ ઘજા દર્શાવી.

“મર્હુમા, આફરીન! આવી બે મુહાફિજો મારી હિફાજત કરનાર છે; તો પછી દુશ્મનોની મને શી દરકાર છે?” હુમાયૂંને કુમરપારા તથા શુલહામની માર્મિક પ્રશંસા કરી સભળાવી અને તે સાથે જણાવ્યું કે “હજી તો સુગલિયા શહનશાહતની જડને હિન્દોસ્તાનની જમીનમાં જમાવી દેવામાટે ઘણી લડાઈઓ લડવી પડશે અને તેથી આપણી બહાદરીને બતાવવાના આપણને ઘણા મોકલો

મળશે; કારણ કે, મેંવાડના રાજપૂતો ઉસ્કરાયલા છે એમ સમજાય છે, અને તેથી મોડાં કે વહેલાં પણ આપણા માર્યાપર લડાઇનાં વાદળા ઝબૂમી રહેલાં જ દેખાય છે.”

“પરવરદિગાર એ સઘળાં વાદળાને વિખેરી નાખશે અને છેવટે હિન્દોસ્તાનના આસમાનમાં મુગલિયા ખાન્દાનને આકૃતાએ એળેજ (ગૌરવરવિ) સમકતો દેખાશે” આ પ્રમાણેનો આશીર્વાદ આપીને નાદિરાએ ગુલદામને કહ્યું કે “ત્યારે ગુલદામ, હવે ચાલો આપણે જઈએ, કારણ કે, આવતી કાલે મારે દેહલી જવામાટે રવાના થવાનું છે અને સામાને સફર હજી તો મારે તૈયાર કરાવવાનો છે.”

“બલે પધારો” ગુલદામે અનુમતિ દર્શાવી.

નાદિરા તથા ગુલદામના જવા પછી હુમાયૂંને ગુલદામના સંબંધમાં કુમરપારાને કેટલાક પ્રશ્નો પૂછતાં કુમરપારાએ તે પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં ગુલદામને અથથી ક્ષતિ પર્યન્ત સમસ્ત વૃત્તાન્ત હુમાયૂંને કહી સમજાવ્યો, અને તે વૃત્તાન્તને સાંભળતાં હુમાયૂંના મનમાં ગુલદામ વિશે આગળ કરતા પણ વધારે માનની લાગણીઓ ઉદ્ભવેલી દેખાવા લાગી. ખીજે દિવસે નાદિરાખાનમ પોતાના મુસાહિબો સાદિક તેમજ ચાસીન તેમજ પોતાની કેટલીક બાદીઓને લઇને દેહલી જવામાટે રવાના થઈ ગઈ. બાદશાહ બાળરે દેહલીમાં નાદિરાખાનમ બેગમની શાનથી રહી શકે એટલામાટે ત્યાંના શાહી મહલમાં તેના નિવાસમાટેની વ્યવસ્થા કરાવી રાખી હતી, અને ત્યાંના ખજાનચીને નાદિરાખાનમને માસિક એક હજાર અશરફી કાયમ આપવા ઉપરાંત બે કોઈ વાર તે વધારે નાણાની માગણી કરે તો તેની માગણી પ્રમાણેનાં નાણાં તરત આપવામાટેનો હુકમ પણ ફર્માવી દીધો હતો. એટલે દેહલીમાં નાદિરાને કોઈ પણ પ્રકારનું કષ્ટ થાય એવો સંભવ હતો જ નહિ.

૧૧ ૧૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫

નાદિરાના દેહલીનિવાસની ઘટનાને ચારેક માસ જેટલો સમય વીત્યા પછી હુમાયૂં તથા કુમરપારા તેને મળવામાટે દેહલીમાં આવ્યાં હતાં અને ગુલદામ પણ તેમની સાથે જ હતી ત્યાં એક દિવસ એવી ઘટના બની કે ગુલદામ શાહી મહલના બગીચામાં સંક્યા સમયે મનોરંજનમાટે એકલી બ્રમણ કરતી હતી એટલામાં શાહનંદા હુમાયૂં પાસે કોઈ કાર્ય પ્રસંગે આવેલા ત્યાંના લગ્ગરના શૌકતજંગ નામના એક કુલીન, તરણ અને સુદર વીર પુરુષની તેનાપર દૃષ્ટિ પડી ગઈ અને ગુલદામે તે તરણને સારી રીતે બેઈ લીધો. બન્નેની આર આખો યતાં જ કોઈ અજ્ઞેય આકર્ષણના યોગે તેમના હૃદયો એકબીજા તરફ ખેંચાવા લાગ્યાં અને તેથી તેમની વચ્ચે પરિચય પૂરતો સાધારણ વાર્તાલાપ પણ થયો. ગુલદામે આ વાર્તા કુમરપારાને જણાવી દીધી અને કુમરપારાએ હુમાયૂંનદ્વારા શૌકતજંગના મનોભાવને જાણી લીધા પછી બે દિવસમાં જ બધી તૈયારી કરાવીને શૌકતજંગ સાથે ગુલદામને શરીરસંબંધ કરાવી દીધો. દેહલીમાં જ આ લગ્નસમારંભ થવાથી નાદિરાને આઘાત જવાનું કારણ રહ્યું નહિ. હુમાયૂં તથા કુમરપારા પાછાં આઘાત જવાને વિદાય થયાં અને ગુલદામ પોતાના શૌહર સાથે દેહલીમાં જ રહેવા લાગી.

આદર્શાહ બાબરે હિન્દોસ્તાની પ્રકૃતિથી પકડેલા નાના પ્રકારનાં લોજ-
નોનો આસ્વાદ આગળ ન લીધેલો હોવાથી ઇ. સ. ૧૫૨૬ ના સપ્ટેમ્બર કે
ઓક્ટોબર માસમાં મહૂમ સુલ્તાન ઇબ્રાહીમ લોદીના ૫૦ કે ૬૦ આવર્ચી-
બખર્ચી-ઓમાંથી ચાર હોશિયાર બાવર્ચીઓને ચૂટીને પોતાની પાસે નોકરીમાં
રાખી લીધા હતા મહૂમ ઇબ્રાહીમ લોદીની માતા અથવા સુલ્તાના વાલિદા કે-
જેને બાબરે પોતાની માતા પ્રમાણે જ રાખી હતી તેણે જ્યારે એ વાર્તા સાંભળી
કે: 'બાબર હિન્દોસ્તાની બાવર્ચીઓના હાથનાં પકડેલાં ખાનાં પણ ખાય છે,'
એટલે તે પ્રતિહિસાના પાવકથી બળતી સુલ્તાના વાલિદાએ અમુક સૂચના સહિત
એક તોલા જેટલું વિષ એક લોડીને આપ્યું અને તે લોડીએ અહમદ નામના
એક હિન્દોસ્તાની બાવર્ચી સાથે ચાર પ્રગણા આપવાનો કારાર કરીને તેને તે
વિષ સોંપી દીધું અને તે વિષના પ્રયોગથી આદર્શાહ બાબરને મારી નાખવાની
આજ્ઞા આપી દીધી ત્યાર પછી સુલ્તાના વાલિદાએ તે વિષ બાબરને ખવડાવી
દેવામાં આવ્યું છે કે નહિ એની તપાસમાટે બાબરના મહાલયમાં એક ખીજ
લોડીને મોકલી દીધી અને તેથી તે અમુક નિમિત્ત બતાવીને ત્યાં જ રહેવા લાગી.

ઇ. સ. ૧૫૨૬ ના ડિસેમ્બર માસની ૩૧ મી તારીખે તે ખીજ લોડી
તથા અહમદ બાવર્ચીએ આદર્શાહના ખીન્ત બાવર્ચીઓને ગાફિલ તેમ જ બે-
બબર જોઇને તે વિષને આદર્શાહના લોજનમાં મેળવી દીધું. તે દિવસ શુક્રવારનો
હોવાથી જુમાની નમાજ પછી આદર્શાહ બાબર લોજન લેવામાં જોડા અને
સર્વ પદાર્થોમાંથી તેણે થોડું થોડું ખાધું એટલામાં તેનો જીવ બગડવા લાગ્યો
અને તેને ઉલ્ટીઓ થવા લાગી તરત તે દસ્તરખાનપરથી ઊડીને મોરી આગળ
ગયો અને ત્યાં તેને ઘણી ઉલ્ટીઓ થઈ બાબરની પ્રકૃતિ એવી તો દૃઢ હતી
કે ખાધા પછી તો શુ પણ અતિશય મદિરા પીધા પછી પણ તેને કોઈ વાર ઉલ્ટી
થતી નહોતી એટલે આ ઘટનાથી સ્વાભાવિક જ તેના મનમાં બળવતી શકનો
આવિર્ભાવ થયો, અને તેથી તેણે સઘળા બાવર્ચીઓને કબ્દ કરાવીને પોતાના
ધાળખાનું લોજન કૂતરાને ખવડાવ્યું તે લોજન પેટમાં જતાની સાથે જ કૂતરાનું
પેટ ફૂલી ગયું તેમ જ બે ત્રણ ખિદમતગારોએ પણ તે લોજન ખાધેલું હોવાથી
તેમને પણ ઉલ્ટીઓ થવા લાગી આદર્શાહે સુલ્તાન અહમદ બખર્ચીને બાવર્ચી
પાસેથી આ ભેદને કઠાવવાનો હુકમ કર્યાવો, અને તેથી સુલ્તાના વાલિદાના
પ્રપચનો સમસ્ત ભેદ તેના જાણવામાં આવી ગયો.

સોમવારને દિવસે આદર્શાહે એક દરબાર ભરીને તેમાં સર્વ અમારો, વજીરો
તથા શહરના ઇન્જતદાર રહસોને બોલાવ્યા અને તેમના હેખતાં અહમદ બાવર્ચી,
ચાંશનીગીર (લોજનને ચાખી જોનાર) તથા સુલ્તાના વાલિદાની બન્ને લોડીઓની
જખાની લીધી એટલે તેમણે જે વાત હતી તે ચોખ્ખેચોખ્ખી જણાવી દીધી.
તેમની કબૂલાત લીધા પછી આદર્શાહે ચાંશનીગીરના શરીરના ટુકડા કરાવી
નાખ્યા, અહમદ બાવર્ચીની જીવતાં જ ચામડી ઊતરાવી નાખી, એક લોડીને
હાથીના પગતળે ચગદાવીને મારી નખાવી અને ખીજ લોડીને બદ્દની ગોળાથી
ધીંધાવી નાખી અપરાધીઓને તેમના અપરાધની આવી રીતે યોગ્ય શિક્ષા
આપ્યા પછી કેટલાક દિવસ સૂધી બાબર ઔપધોના સેવનથી પોતાની પ્રકૃતિને

સુધારવાના કાર્યમાં નિમગ્ન રહ્યો. તે વેળાયે ખાખરની સ્થિતિ બચાવક હોવાથી અનેક વાર તેના મુખમાંથી એવા ઉદ્ગાર નીકળતા હતા કે. “અત્યાર સુધી ઇન્સાનને જાન કેવી અને કેટલી ખયારી હોય છે એ હું જાણતો નહોતો; પરંતુ મૌત આવીને ત્યારે મારા માથાપર ઊભું રહેલું મને દેખાવા લાગ્યું ત્યારે જ જાનની કીમત મારા જાણવામાં આવી. ખરેખર જે મૌતના પંજમાં સપડાય છે તે જ જિન્દગીની કદ્ર કરી શકે છે.”

આ અપરાધની મૂળ ઉત્પત્તિકા મહૂમ ઇબ્રાહીમની માતા હોવાથી ખાદ-શાહે તેને ક્યદ કરીને તેની પાસેથી તેનાં ધન, માલ, લૌંડી, ગુલામ આદિ સઘળું છીનવી લીધું અને ઇબ્રાહીમના જે પૌત્રો તથા દૌહિત્રોને માન મર્તબાથી રાખવામાં આવ્યા હતા તેમનામાંથી પણ તેનો બરોસો ડાઘી ગયો. આ કારણથી કદાચિત્ ભવિષ્યમાં આવા ખાન્દાનનો નખીરો બચકર ન થઈ પડે એટલામાટે ઇબ્રાહીમ લોહીના શાહજહાને ખાખરે ઇ. સ. ૧૫૨૭ના જન્યુઆરી માસની ત્રીજ તારીખે ચોખ્ખપહેરાના બંદોબસ્તથી કાબુલમાં કામરાન પાસે પહોંચાડવાને રવાના કરી દીધો અને તેને ત્યાં નજરકચ્છીની હાલતમાં રાખવામાટેનો રૂકો લખીને હુકમ કર્માવી દીધો.

એ જ વખતે મેવાડના રાણા સંગ્રામસિંહની યુદ્ધમાટે ચાલતી તૈયારીઓના ખાખરને સમાચાર મળ્યા અને તેથી તે કાંઈક વિચાર તથા ચિન્તામાં પડી ગયો; કારણ કે, રાણા સંગ્રામસિંહ એક બળવાન શત્રુ હતા અને તેથી ખાખર સાથેના તેના યુદ્ધને વર્ણવવા પૂર્વે જો આપણે રાણા સંગ્રામસિંહનો પરિચય કરી લઈશું તો તે યોગ્ય જ ગણાશે.

પ્રકરણ ૨૨ મું

મેવાડનો મહારાણો સંગ્રામસિંહ

સંસ્કૃત બાષામાં એક એવી કિવદંતી પ્રચલિત છે કે. “સમાનવ્યસનશીલેષુ સત્યમ્” એટલે કે “જે મનુષ્યો વ્યસનશીલતામાં સમાન હોય છે તેમનો જ બહુધા પરસ્પર મૈત્રીસબંધ બધાય છે.” આ નિયમ જો કે બહુ અંશે સત્ય છે, તથાપિ અનેક વાર આ વિલક્ષણ સસારમાં એમ પણ જોવામાં આવ્યા કરે છે કે જેમ સમાનવ્યસનશીલતા કેટલીક વાર મૈત્રીની ઉત્પત્તિકા થાય છે તેમ જ કેટલીક વાર સમાનવ્યસનશીલતા પરસ્પર પ્રત્યઃ પ્રતિસ્પર્ધા તથા વિઘાતક વૈરભાવની ઉત્પત્તિકા પણ થઈ પડે છે અને તેટલામાટે ઉપર્યુક્ત કિવદંતીમાંના ‘સત્યમ્’ શબ્દના સ્થાનમાં ‘વૈરમ્’ શબ્દને સ્થાપીને જો “સમાનવ્યસનશીલેષુ વૈરમ્” એટલે કે “જે મનુષ્યો વ્યસનશીલતામાં સમાન હોય છે તેમનો બહુધા પરસ્પર વૈર-ભાવ પણ બધાય છે.” એવા અર્થને દર્શાવનારી એક નવીન કિવદંતીને પ્રચલિત કરવામાં આવે, તો એ નવીન કિવદંતી અવશ્ય વિદ્વજ્જનસમાન તેમ જ સર્વ સાધારણ જનસમાજના આદરને પાત્ર થઈને વિશ્વવ્યાપિની થઈ જાય એમાં કોઈ પણ પ્રકારનો સંશય છે જ નહિ, કારણ કે, જેવી રીતે મદિરાપાન, વ્યભિ-ચાર, ચૌરકર્મ તથા એવા જ અન્યાય દુર્ગુણોના વ્યસનજન્યમાં સમાનતાથી

લપટાયલા મનુષ્યો વચ્ચે ઘણીક વાર પ્રતિસ્પર્ધા તથા વૈરભાવનો અગ્નિ પ્રગ્લ્ભિત થઈ મળજોલો આપણા જોવામાં આવે છે, તેવી જ રીતે શરતા, વીરતા, દાનશીલતા અને ત્યાગ આદિ ઉદ્વૃષ્ટ આચારોમાં જે પુરુષો સમાન હોય છે તેમની વચ્ચે પણ ઘણીક વાર અસૂચાન્ય પ્રતિસ્પર્ધા તથા વૈરભાવ ઉદ્ભવેલા દૃષ્ટિગોચર થઈ શકે છે, એ એક નિત્યના પરિચયની અને સર્વથા સામાન્ય ઘટના હોવાથી એ વિષયના વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા નથી. માનવસ્વભાવમાં પરોઢર્પાસહિષ્ણુતાનો અનાદિકાળથી નિવાસ હોવાથી એક મહાત્મા પુરુષ પણ અન્ય મહાત્માની અતિશય કીર્તિ તથા પ્રશસાને સાબળીને તે અન્ય મહાત્માની નિન્દા કરવાને તેમ જ તેના ગૌરવના દુર્ગને તોડી પાડવાને તૈયાર થઈ જાય છે; તે પછી ધાર્મિક જનો પોતાની એ નૈસર્ગિક અસહિષ્ણુતાને સર્વથા ત્યાગી શકે એ કદાપિ શક્ય માની શકાય ખરું કે? આદેશાહ આખર તથા મેવાડના મહારાણા સંગ્રામસિંહ વચ્ચે જે વૈરભાવન્ય વિગ્રહવક્ત્રિ પ્રજાની જઠવાનો પ્રસંગ આવી લાગ્યો હતો તેનું કારણ પણ સમાનવ્યસનશીલતામાં જ સમાયલું હતું, કારણ કે, આદેશાહ આખર પ્રમાણે જ મેવાડનો મહારાણો સંગ્રામસિંહ અથવા લોકો જે વીર પુરુષને 'રાણા સંગા'ના સંક્ષિપ્ત નામથી ઓળખતા હતા તે રાણો સંગો વીરતા, ધીરતા, ગણીરતા, સાહસ, મહત્વાકાંક્ષા તથા એવા જ અન્યાન્ય ગુણોમાં જેમ આદેશાહ આખરની પ્રતિભૂતિ જેવા હતા તેમ જ આખર પ્રમાણે જ બાદ્યાવસ્થાથી જ અનેક પ્રકારની આપત્તિઓમાં જ ઉછરીને મોટા થયેલો હોવાથી એક રાજા અથવા સમ્રાટના જે ઉદ્વૃષ્ટ ગુણો હોવા જોઈએ તે સર્વ ગુણોનો તેનામાં સંપૂર્ણ નિવાસ હતો એ સત્યને જેમ ઇતિહાસકારોએ સ્વીકારેલું છે તેમ જ રાણો સંગો આખરનો શત્રુ હોવા છતાં આખરે પોતે પણ તેની યોગ્યતાની પોતાના આત્મચરિત્રમાં મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરેલી છે, અને તે માટે ઉદાર આખરને આપણે જોઈએ પણ ધન્યવાદ આપીએ તેટલો થોડો જ છે. રાણા સંગાની યોગ્યતા આવા પ્રકારની હોવાથી આદેશાહ આખરનો જેવી રીતે અમોએ પૂર્વે પરિચય કરાવ્યો છે તેવી જ રીતે તેના એ અચંડ પ્રતિસ્પર્ધી પૃથ્વીપતિનો અમો અહીં અમારાં પાઠક તથા પાઠિકાઓને જો કિંચિત્ પરિચય કરાવીશું તો તે સર્વથા પ્રાસંગિક તથા યોગ્ય જ ગણાયો.

સંગ્રામસિંહ રાણા રાયમહીનો જ્યેષ્ઠ પુત્ર હોવાથી મેવાડના સિંહાસનનો ઉત્તરાધિકારી હતો, પરંતુ રાણા રાયમહીના પૃથ્વીરાજ તથા જયમહી નામના બીજા પણ જે પુત્ર હતા એટલે કે બધા મળીને રાયમહીના ત્રણ પુત્ર હતા. સંગ્રામસિંહ તથા પૃથ્વીરાજ ઝાલાવાડના કાકોરની કન્યા અર્થાત્ ઝાલી રાણીના કુમારો હોવાથી સહોદર બ્રાતા હતા અને જયમહી બીજા રાણીનો કુમાર હોવાથી તેમનો બોરમાન ભાઈ હતો. રાજ્યાધિકારના સંબંધમાં એ બંધુઓ વચ્ચે વિગ્રહ થવાથી રાણા સંગ્રામસિંહને પોતાના પિતાના જીવનકાળમાં જ દીર્ઘ સમય પર્યન્તે અજ્ઞાત વાસમાં રહેલું પડ્યું હતું, તથાપિ અતે રાણા રાયમહીનો ઇ સ ૧૫૦૬ માં સ્વર્ગવાસ થતાં સંગ્રામસિંહ અજ્ઞાતવાસને ત્યાગી ચિત્તોડમાં પાછો આવીને સિંહાસનારૂઢ થવાના ભાગ્યને પ્રાપ્ત કરી શક્યો હતો અને ત્યારથી તે પોતાના અનેકાનેક સદ્ગુણોના પ્રભાવથી મેવાડના આદર્શ મહારાણા તરીકે સર્વત્ર ઓળ-

આવા લાગ્યા હોતો; કારણ કે, મેવાડની ઉન્નતિનું મંગલાચરણ રાણા સાંગાના અધિકાર કાળમાં જ થયું હતું અને તેથી મેવાડની વંશાવલીમાં એવો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ અત્યારે પણ આપણા નેવામાં આવી શકે છે કે “રાણો સાંગો મેવાડની કીર્તિના શિખરપર કલશ સમાન હતો,” કારણ કે, સાંગાના સ્વર્ગવાસ પછી મેવાડની કીર્તિનો સૂર્ય આથમવા લાગ્યો હતો. દિલ્હીનું સિંહાસન પાંડવવંશીય સોમર રાજ્યો પછી પૃથ્વીરાજ અહુઆણના અધિકારમાં ગયું હતું અને તેની ખાસેથી તે સિંહાસન તથા રાજ્ય શહાબુદ્દીન ગોરીએ છીનવી લીધા પછી અનુક્રમે ગોરીવંશ, ખિલજીવંશ, સૈયદવંશ તથા લોદીવંશના સુસહમાન બાદશાહો દિલ્હીના સિંહાસનપર બેઠા હતા રાણા સાંગાના સમયમાં દિલ્હીના સિંહાસન તથા રાજમુકુટનો અધિકારી ઇબ્રાહીમ લોદી હતો અને તેની સત્તાના સમયમાં દિલ્હી રાજ્યના અનેક ખંડો થતા તેમાંથી અનેક નાનાં નાનાં સ્વતંત્ર રાજ્યો બની ગયાં હતાં કે જેમાંનાં દિલ્હી, ખયાના, કાલ્પી તથા જૈનપુર મુખ્ય હતા તે સમયમાં એવો જ પ્રકાર આવી રહ્યો હતો કે એક બાદશાહને મારીને બીજો બાદશાહ તખ્તોતારાને માલિક બની જતો હતો અને જે બલિષ્ઠ હોય તેના જ એ ભાગ રહેતા હતા એટલે એવી અરાજકતામયી તથા નામ માત્રની દિલ્હીની બાદશાહીથી મેવાડને બચાવીત થવાનું કર્શું પણ કારણ નહોતું, અને તેથી જ મેવાડ તથા ગુજરાતના સુલ્તાન જ્યારે પણ મેવાડપર ચઢી આવતા હતા ત્યારે તેઓ ત્યાં પોતાનો કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રભાવ જમાવી શકતા નહોતા જ્યારે રાણો સાંગો યુદ્ધમાં જિત્તોડમાંથી નીકળતો હતો ત્યારે તેની સાથે ૮૦ હજાર અશ્વારોહી સૈનિકો, સાત મોઠા રાજ્યો, નવ રાવ, એક સો ને ચાર રાવળ તથા રાવત સદારો તેમ જ પાંચ સો હાથી તેની સેનામાં નીકળતા હતા. મેવાડ તથા અખરના રાજ્યો રાણાજીને પોતાનો અધિષ્ઠિતા માનતા હતા તેમ જ ગ્વાલિયર, અજમેર, સીકરી, રાયસેન, કાલ્પી, ચન્દેરી, ખંડી, ગાગરોન તથા રામપુરાના રાજ્યો અને આખા રાવ પણ તેના આજ્ઞાધારક યદને પોતપોતાની સેનાસહિત યુદ્ધના સમયમાં રાણાજીના અનુગામી થવાને તૈયાર રહેતા હતા.

જે જે સમજનારે સાંગાને તેના આપત્તિકાળમાં આશ્રય આપ્યો હતો તેમને સંપત્તિના સમયમાં તે ભૂલી ગયો નહોતો. શ્રીનગરના રાજા કર્મસિંહે તેને આપત્તિના સમયમાં આશ્રય આપેલો હોવાથી રાણાજી સિંહાસનારૂઢ થયા પછી તેને અજમેરની જગીર આપી હતી અને ચન્દેરીને છતી લેવાના કાર્યમાં કર્મસિંહના પુત્ર જગમલ્લે જે સહાયતા આપી હતી તેના બદલામાં જગમલ્લે તેણે ‘રાવ’ની પદવીથી વિભૂષિત કર્યો હતો.

પોતાના કુટુંબમાં પરસ્પર વિરોધના કારણથી જે કેટલીક અવ્યવસ્થા થઈ ગઈ હતી તે અવ્યવસ્થાને રાણા સાંગાએ અલ્પ કાળમાં જ દૂર કરી દીધી. સાંગાએ જે કારણથી પોતાના સ્વતંત્ર તથા પદને કેટલાક કાળપર્યંત પોતાના બંધુના હસ્તમાં સોંપી દેધે પોતે અજ્ઞાતવાસને સ્વીકારી લીધો હતો તે કારણનો યદિ વિચાર કરવામાં આવે, તો તેથી એમ જ જણાય છે કે કેવળ સ્વદેશ પ્રીતિ તથા શાંતિ રક્ષાના ઉદ્દેશથી જ સુદ્ધિપૂર્વક તેણે અજ્ઞાતવાસ સ્વીકાર્યો હતો;

કારણ કે, તે વેળાયે જો તે એમ ન કરત, તો સેવાડ દેશ અધોગતિની ગહનતમ ગત્તીમાં જઈ પચ્ચો હોત તેમજ તેના કુટુંબની પણ ભયાનક દુર્દશા થવાનો સંભવ હતો. સિંહાસનારૂઢ થયા પછી રાણા સાંગાએ જે જે પરાક્રમે કરી બતાવ્યાં હતાં તેમને જોતાં સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે કે પોતાના સ્વત્વને લાગતી વેળાયે પણ એ પરાક્રમે તેનામા વર્તમાન હતા અને તેથી તેણે પોતાના અધિકારને અવિચાર-શીળતાથી ત્યાગ્યો હતો એમ તો કદાપિ કહી શકાય તેમ છે જ નહિ. સાંગાજીએ ધીમે ધીમે પોતાની સેનાને સુધારી લીધી અને પછી તે જ સેનાની સહાયતાથી તે વારંવાર રણક્ષેત્રમાં વિજયને મેળવવા લાગ્યો.

સાંગો રાણો હજી તો પોતાના રાજ્યનો પ્રબન્ધ કરી રહ્યો હતો એટલામાં તેને સુસહમાનો સાથેના યુદ્ધમાં પ્રવૃત્ત થઈ પચ્ચો ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તે સમયમા દિલ્લીમાં ઇબ્રાહીમ લોદી રાજ્ય કરતો હતો અને સંપૂર્ણ રાજસ્થાનમા સાંગાજીના અતિશય પ્રાબલ્યના કારણથી તથા રાજપૂતોના બળને સાંગા સાથે એકત્રિત જોઈને તે સાંગા રાણાથી ભયભીત થવા લાગ્યો હતો અને તેથી સાંગાના બળને તોડી નાખવાની ઇચ્છાથી તે યુદ્ધની તૈયારી કરવા મંડી ગયો. સૈન્યદ્રવ્યથી બાદશાહોના સમયમાં દિલ્લીની બાદશાહી કાંઈક નિર્બળ થઈ ગયેલી હોવાથી કેટલાંક ભિન્ન ભિન્ન સુસહમાની રાજ્યો સ્વતંત્ર થઈ ગયાં હતા; પરંતુ લોદીવંશના બાદશાહોએ દિલ્લીના અધ પાતને અટકાવી દીધો હતો. ઇબ્રાહીમના પિતા તથા પિતામહે દિલ્લીની આસપાસનાં કેટલાંક સ્વતંત્ર રાજ્યોને પોતાના રાજ્યમાં જોડી દઈને પોતાની બાદશાહીના પાયાને મજબૂત કરી લીધો હતો. આ કારણથી ન્યારે ઇબ્રાહીમ લોદી સાંગા રાણા સાથે લડવાની તૈયારી કરવા લાગ્યો તે વેળાયે દિલ્લીની બાદશાહી પ્રબળ હોવાથી ઇબ્રાહીમ સાંગા રાણાના મુકાબલામા બહોળી રાખવામાટે એક સારી અને મોટી બળવતી સેનાને એકત્ર કરી શક્યો હતો, અને તે સેનાને તેણે સેવાડના રાણાને હરાવવામાટે મોકલી આપી. સાંગો પણ પોતાને જોડેલા સમય મળી શક્યો તેટલા સમયમા અતિશય શીઘ્રતાથી પોતાના દલને એકત્ર કરીને સુસહમાનોના સમાચાર લેવામાટે ચિત્તોડમાથી રવાના થયો એટલે સુસહમાનો હજી તો રાજસ્થાનની ભૂમિમા પ્રવેશ્યા પણ નહોતા એટલામાં તો રાજપૂતો તેમની સામા જઈ પહોંચ્યા. સુસહમાનો પોતાના મજબૂતી જોશથી ભરેલા હતા અને તે સમયમાં પણ તેઓ રાજપૂતોને પોતાના ધર્મશત્રુ જ માનતા હતા. યુદ્ધનો આરંભ થયો, પરંતુ યુદ્ધનો અત રાજપૂતોના વિજય તથા સુસહમાનોના પરાજયમા આવવાથી ઇબ્રાહીમના પરાસ્ત સૈનિકો રણભૂમિમાંથી પલાયન કરી ગયા અને સીધા દિલ્લી પહોંચી ગયા.

આ પરાજયના યોગે ઇબ્રાહીમ લોદી પ્રથમ કરતા પણ વિશેષ ભયભીત થયો. જો તે વેળાયે રાણો સાંગો પોતાના સૈન્યસહિત સીધો દિલ્લીપર ચડી ગયો હોત, તો બહારતવર્ષના ઇતિહાસમા કાંઈક નવીન પરિવર્તન થવાનો સોળે-સોળ આના સંભવ હતો, પરંતુ તેની સેનામા કેટલાક નવીન સૈનિકોની આવશ્યકતા હોવાથી તેને દિલ્લીપર ચડી જવાનો વિચાર ન-હટકે માડી વાળવો પડ્યો હતો. એક પછી-એક અનેક યુદ્ધો થતા રહેવાથી વિજયની પ્રાપ્તિ થવા છતાં પણ સાંગા રાણાની કાંઈ જેવી તેવી હાનિ થઈ નહોતી, અને તે હાનિની

ગત્તાને નવીન સૈન્ય બળવડે ભરી લીધા વિના આણું કુસાહસ કરતું એ સાંગાને કાઈ પણ પ્રકારે યોગ્ય ભારથુ નહોતું. આ કારણથી સુસદ્માનોપર પૂર્ણ વિનય મેળવીને તે પાછો ચિત્તોડમા આવી લાગ્યો. પરંતુ ચિત્તોડમા તેને વિશ્રાંતિના ઉપભોગમાટે વિશેષ સમય ન મળી શક્યો, કારણ કે, સુસદ્માની સૈન્ય હારીને જેહું પાણુ દિલ્લીમાં આવ્યું એટલે તરત જ ઇબ્રાહીમ લેખી બીજી વારના યુદ્ધની તૈયારીઓ કરવા લાગ્યો, અને પોતાની સમસ્ત સદ્વત્તાતમાની અચંડ સેનાને એકત્ર કરીને તેણે રાજપૂતોને સદાને માટે દુશ્મની દેવાનો પોતાના મનમાં દૃઢ નિશ્ચય કરી લીધો. આ વેળાએ ઇબ્રાહીમ પોતે પણ રણભૂમિમાં જવાને તૈયાર થઈ રહ્યો હતો. પોતાના બાદશાહને લડાઈના મેદાનમા આવવામાટે તૈયાર થયેલો જોઈને સુસદ્માનોનાં હૃદયમાં બમણા ઉત્સાહનો ઉદ્ભવ થયો. તેમણે હિન્દુઓ સમગ્ર ધર્મના ગુડાને ઊભો કરી દીધો અને પૂરા જોશથી રણક્ષેત્રમા આવીને તેઓ ઊભા રહ્યા. એ જ પ્રમાણે બીજી બાજુ રાજપૂતો પણ રાણા સાંગાના આધિપત્ય તળે ધર્મયુદ્ધ કરવામાટે સુસદ્માનોપર ચઢી આવ્યા.

બાકરોલ આગળ રાજપૂતો તથા સુસદ્માનોના યુદ્ધનો આરંભ થયો. રાજપૂતોએ પહેલા જ ઇસારામા સુસદ્માનોની હારાવલીને તોડી નાખી અને સુસદ્માન સિપાહો પાછા સ્વધાન થઈ શકે તેની પહેલાં તો રાજપૂતો નાગી તલ્વારો લઈને અગ્નિને ફેલાવતા એવા વેગથી તેમનાપર આગળ વધતા ગયા કે અંતે તેમના પગો ઊખડી ગયા. ઇબ્રાહીમ પોતાના યોદ્ધાઓના ઉત્સાહને વધારવાના અને તેમને રણભૂમિમાં સ્થિર રાખવાના બહુ બહુ પ્રયત્નો કર્યા, પરંતુ તેણે કાંઈ પણ પરિણામ ન થયું, સુસદ્માન સિપાહો ભાગતા જ રહ્યા, અને તેથી અંતે ઇબ્રાહીમ પોતે પણ જીવ બચાવવામાટે બાગી છૂટ્યો ત્યાર પછી ઇબ્રાહીમી નામક સ્થાનમાં જઈને સુસદ્માનોની ફોજ પાછી એકઠી થઈ રાજપૂતો પણ બાકરોલના સંગ્રામમાં વીરગતિને પામેલા યોદ્ધાઓનાં શબોને ચિતાદાહ આપીને તરત પાછા શત્રુઓની પાછળ પગ્રા હતા એટલે તેઓ અચાનક જઈને સુસદ્માનોના માથાપર ઊભા રહ્યા. રાજપૂતોને એકત્ર બળથી વળી પાછા આવી પહાંચેલા જોઈને સુસદ્માનો બિલ્કુલ હિસ્મત હારી ગયા કેટલાક સૈનિકો પોતાના બાદશાહના બાજુમાં રહીને શત્રુ સાથે લડવાને તૈયાર થયા, પરંતુ ઘણા સૈનિકોના મારણ તો શુદ્ધ જ થઈ ગયા; કારણ કે, રાજપૂતો આટલી શીઘ્રતાથી પાછા લડવામાટે આવી લાગરો એવા તેમને સ્વપ્નમા પણ ભાસ થયો નહોતો. સારારા કે, સુસદ્માનો હજી તો યુદ્ધમાટે સજ્જ પણ થઈ શક્યા નહોતા તેટલામા તો રાજપૂતોના બાલા અને રાજપૂતોની તલ્વારો આદિ ચાલવા મંડી ગયાં સુસદ્માનો ગર્ભગણિત થઈને આમતેમ ભાગવા લાગ્યા અને ભાગતા સુસદ્માનોને પકડી પકડીને રાજપૂતો કાપવા લાગ્યા. જે સુસદ્માનો શસ્ત્રાસ્ત્રને લાગી આધીન થયા અને જેઓ કોઈ પણ પ્રકારે લપાઈ છુપાઈને બાગી શક્યા તેમના મારણ બચ્યા અને બાકીના બધા સુસદ્માનો રાજપૂતોની તલ્વારોથી કપાઈ ગયા લાચાર થઈને ઇબ્રાહીમ પોતાના કેટલાક ઘોડેસવાર સિપાહો સાથે ત્યાંથી બાગી છૂટ્યો અને જેમ તેમ કરીને દિલ્લી દોડ્યો થઈ ગયો. એ યુદ્ધમા એટલા બધા સુસદ્માન સૈનિકો માર્યા ગયા હતા કે ઇબ્રાહીમ દરેક વર્ષ-પૂર્વે એવા યુદ્ધની પુન તૈયારી કરી શકે એ સર્વથા અશક્ય હતું.

ધબ્રાહીમનો એક સખંધી ભાગતાં ભાગતાં રાજપૂતોના હાથમાં સંપડાયો હતો. છતાં સ્ત્રાંગી રાણાએ તેને મારી નાખવાને બદલે જીવનદાન આપ્યું હતું તારુણ્યમાં બધું સાથેના દંડ યુદ્ધમાં સ્ત્રાંગીની એક જાખ પૂરી જવાથી તે કાણો થયો હતો અને ઘાટીલીતા આ યુદ્ધમાં તેનો એક હાથ કપાઈ જવાથી તે ઠૂંઠો પણ થઈ ગયો.

આવી રીતે ધબ્રાહીમ લોહીના સૈન્યની દુર્દશા કરીને-વિજયના મદમાં જ સ્ત્રાંગી રાણો પોતાની સેનાને લઈને રણથંભોરના અન્યેય દુર્ગને જતી લેવાં માટે ત્યાંથી રવાના થઈ ગયો. રણથંભોરનો કિલ્લો પ્રથમ રાજપૂતોનો જ હતો, પરંતુ પછીથી તે અલાઉદ્દીન ખીલજીએ જીતવાથી મુસલમાનોના હાથમાં જઈ પડ્યો હતો. એ સમયમાં ત્યાંનો અધિકારી અલી નામનો એક સૂબેદાર હતો અને તેણે ધબ્રાહીમના સહાયક થઈને યુદ્ધમાં સ્ત્રાંગી રાણાને બહુ જ પરિશ્રમ આપેલો હોવાથી રાણાએ તે વૈરનો બદલો અકબરની વ્યાજ સહિત તેની પાસેથી ચૂકાવી લેવાનો પોતાના અતઃકરણમાં દંડ સંકલ્પ કરી લીધો હતો. પોતાની બળવતી સેનાને લઈને સ્ત્રાંગી રણથંભોરની સીમામાં જઈ પહોંચ્યો તે વેળાએ તેના જાણવામા આવ્યું કે અલી કિલ્લાને બંધ કરીને અદર બેસી રહ્યો હતો, તેણે દુર્ગની રક્ષા માટે પોતાની એક દંડ સેનાને નિયત કરી દીધી હતી અને અનાજ આદિની સામગ્રીને પ્રથમથી જ એકત્ર કરી રાખી હતી; કારણ કે, ધબ્રાહીમ તથા તેની સેનાના પરાજયના સમાચાર યથાસમય તેને મળી ગયા હતા અને તેથી તે સમાચાર મળતાંની સાથે જ તે ગઢને દંડ કરવાની ચેષ્ટામાં લાગી ગયો હતો. અલી એક બહાદુર જવામદે તેમ જ બાદશાહનો એક નમકહલાલ નોકર હોવાથી રણથંભોરના ગઢને જતી લેવાનું કાર્ય કાંઈ સરળ નહોતું. અતઃપૂર્વ મોટા મોટા પ્રબળ રાત્રીઓએ એ ગઢને જતી લેવાના અનેક વાર પ્રયત્નો કર્યા હતા, પરંતુ તે સર્વ નિરાશ થઈ માથાં પટકીને પાછા આવ્યા ગયા હતા. વસ્તુસ્થિતિ આવા પ્રકારની હોવા છતાં પણ જેવું નામ રાણો સ્ત્રાંગી હતું તે પુરુષ નિરાશાને પોતાના હૃદયમાં સ્થાન આપે, એ સર્વથા અશક્ય હતું, કારણ કે, તે વીર, ધીર અને બુદ્ધિમાન હોવા સાથે જતા-વળિયા સ્વભાવનો નહોતો; યુદ્ધવિદ્યામાં તે સમયના ભારતવર્ષના સર્વ રાજ્યકર્તાઓ કરતા વિશેષ અતુર હતો અને કાંઈ પણ ઉપાયે રણથંભોરને જતી લેવાનો નિશ્ચય કરી લીધા પછી જ તે રણથંભોર સમક્ષ આવ્યો હતો. રણથંભોરનો કિલ્લો ઉચો, સીધો અને અઢવામા દુર્ગમ હોવાથી સ્ત્રાંગીએ એ અવનંદાધને દૂર કરવા માટેનો પરાક્રમયુક્ત એક નવીન ઉપાય શોધી કાઢ્યો. ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણે સ્ત્રાંગી પોતાના સહોદર પૃથ્વીરાજનો ખાણુ લાગવાથી એક આપે કાણો થયો હતો અને ધબ્રાહીમ લોહી સાથેના યુદ્ધમાં તેનો એક હાથ સદાને માટે માલ્યો ગયો હતો, તથાપિ 'પૌરુષને બતાવ્યા વિના આ દુર્ગ જતી રાકાય તેમ નથી' એ રહસ્યને તે સારી રીતે સમજી ગયો હતો. આ કારણથી ચોક્કી પહેરાવાળાની સામે તો તેણે પોતાની છાવણી નખાવી દીધી અને પોતે કેટલાક ચૂંટી કાઢેલા સૈનિકાને પોતાની સાથે લઈને ગઢની આંદે તરફ ભ્રમણ કરવા માટે નીકળી પડ્યો. દુર્ગના જે જે સ્થાનમાં તેને પ્રસંગ મળ્યો અને ચોક્કી પહેરાનો પ્રબંધ નળખો દેખાયો તે તે સ્થાનમાં તેણે નિ સરણી મારીને દુર્ગપર અઢવાનો વિચાર કર્યો, પરંતુ ગઢની ઉંચાઈ ઘણી જ વધારે હોવાથી એવી

ક્રમકે બોલાવ્યા હતા. સાંગાજીને આ સમાચાર મળતાંની સાથે જ તે પોતાના કેટલાક ચૂંટી કાઢેલા સૈનિકોને સાથે લઈને તત્કાળ ભાંગે જઈ પહોંચ્યા; પરંતુ ગુજરાતના બાદશાહના આગમનનું ત્યાં કાંઈને સ્વપ્ન પણ આનું નહોતું અને ગુજરાતના બાદશાહ પોતે પણ હજી સઘળા તૈયારી કરી રાખ્યા નહોતા. સાંગાએ પોતાના સૈનિકો સહિત સધ્યા સમયે ભાંગેગઢમાં પ્રવેશ કર્યા અને રાજમહાલયની દિશામાં ચાલવા માંડ્યું. ભાંગેગઢના લોકો સાંગાજીના સૈનિકોને જોઈને આશ્ચર્યચકિત થવા લાગ્યા અને ખરેખર સાંગાજીએ પણ એ એક ભયાનક સાહસ જ કર્યું હતું. જો એ વેળાએ સુસલ્માનો સાવધાન થઈ ગયા હોત અને તેમણે દુર્ગનાં દ્વારોને બંધ કરી દીધાં હોત, તો સાંગાનો તેમ જ તેના સૈનિકોનો ભાગી છટકારો થવા અશક્ય હતો; પરંતુ રાણો સાંગો આવા પ્રસંગોનાં પૂર્ણ અનુભવી અને દીર્ઘદર્શી હોવાથી દ્વારપાળોને ધૂળ ફાંવીને અને પોતાના સૈનિકોને ત્યાં રાખીને જ આગળ વધ્યા હતા. દ્વારપાળોનાં મસ્તકોને કપાતા જોઈને જ મળજનો બચલીત થઈ ગયા હતા, અને રાજપૂતોની સેના કોણ જાણે કેટલીયે મોટી હશે એમ ધારીને સુસલ્માનો પણ બચથી કપવા લાગી ગયા હતા. રાજપૂતો સીધા રાજમહાલયમાં જઈ પહોંચ્યા અને ત્યાં પણ દ્વારપાળો સાથેની ઝપાઝપીમાં રાજપૂતોનો જ વિજય થયો. દ્વારપાળોના ધરાસાથી ચવાના સમાચાર મળતાં જ ગુજરાતના બાદશાહ સાંગાને આધીન થઈ ગયા અને રાણો સાંગો તેને પકડીને પાછો વળ્યા. ત્યાં સૂધી સુસલ્માનો તેને છોડવવામાટે તૈયાર થાય ત્યાં સૂધીમાં તો રાણો પોતાના માર્ગે પડી ગયા હતા. આવી રીતે સાહસપૂર્વક સાંગો માળવાના ગુજરાતના બાદશાહને બંદી કરીને ચિત્તોડમાં લઈ આવ્યા. સાંગાના પંજમાંથી ગુજરાતના બાદશાહને છોડવામાટે ગુજરાતના સુલતાને બહુ પ્રયત્નો કર્યા; પરંતુ તેના તે સર્વ પ્રયત્નો સર્વથા નિષ્ફળ થયા અને આતે સાંગાએ ગુજરાતના બાદશાહ પાસેથી પોતાને અનુકૂળ થતી પ્રતિજ્ઞા કરાવીને તેને બંધન-મુક્ત કરી દીધી.

રાણા સાંગાની સત્તાના સમયમાં મેવાડ રાજ્યની સીમા આ પ્રમાણેની હતી - ઉત્તરમાં બચાના પાસે પીલાબાર સૂધી; પૂર્વમાં તથા દક્ષિણમાં માળવા-સૂધી તથા પશ્ચિમમાં મેવાડના પર્વત તથા ટેકરીઓ સૂધી અર્થાત્ રાજ્યની આ અતુ સીમા સાધારણતઃ વિસ્તીર્ણ હોવાથી અને રાજસ્થાનનો બહુ ભાગ તેના અધિકારમાં આવી ગયેલો હોવાથી, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ સાંગો પોતાની વીરતાથી જ કીર્તિના શિખરપર ચઢેલો હોવાથી તેમ જ તેના અનેક સદ્ગુણોના યોગે રાજપૂતોને તેનામાં અતિશય પ્રેમ તથા ભક્તિભાવ હોવાથી જ અચાનક હારતવર્ષમાં મુગલો ન આવી લાગ્યા હોત, તો અકર્ત્તી રાજાનો સુકૃત પુત્ર એક વાર એ હિન્દુ રાજાના શિરપર વિરાજવાનો અને સાંગાજીની પતાકા દિલ્લીને બંદી લઈ ચિત્તોડમાં ચઢેલી દેખાવાનો પ્રસંગ બહુ જ નિકટમાં આવી લાગ્યો હોત, એમ કહેવામાં લેશ માત્ર પણ અતિશયોક્તિ ચવાનો સંભવ નથી. પરંતુ પરમાત્માની એ ઇચ્છા ન હોવાથી અચેતન તથા નિરાશ અવસ્થામાં આવી પડેલી સુસલ્માની બાદશાહીને જયંત કરવામાટે કાણુલમાંથી આપણી નવલકથાના નાયક સુલતાન બાબર અચાનક હિન્દુસ્તાનમાં આવી લાગ્યા અને તેણે મેવાડની વેભવદ્ધિને આગળ વધતી અટકાવી દીધી.

ન્યારે બાહરાહ બાબરે ભારતવર્ષની પ્રાચીન રાજધાની દિલ્લીને પોતાના નવિષ્કારમાં લઈ લીધી અને ઇસ્લામી લોહી પાણીપતના યુદ્ધમાં કામ આવી ગયો એટલે સર્વે એ વાર્તા વિસ્તરી ગઈ કે 'હિન્દુસ્તાનમાં શુભ સામ્રાજ્યની સ્થાપના થઈ ચૂકી છે.' સુમતમાની રાજ્યમાં આવા પ્રકારનો વિશ્લેષ થયેલો હતો તે સંગે રાણો આ અવસરથી પણ પોતાના લાભને સાધી લેવા માટે તૈયાર થઈ ગયા. આગળ ન્યાયના પ્રમાણે બાબરે કાશુલમાં હતો ત્યારે સાંગા રાણા-એ પોતાના એક વકીલને તેની પાસે મોકલ્યો હતો અને પરસ્પર એવો કરાર કરાયેલો હતો કે ન્યારે બાબર દિલ્લી પર ચડી આવે તે વેળાએ સાંગાએ આગ્રાના કિલ્લા પર આમ્રા કરવું; પરંતુ રાણા સાંગાએ પોતાના એ વચનનું પાલન કયું નહોતું તેનું પ્રથમ કારણ એ હતું કે પ્રથમ તેને ઇસ્લામી લોહી અથવા તો લોહીવળની સનાને ભારતવર્ષમાંથી કાઢી નાખવા માટે બાબરની સહાયતાની આવશ્યકતા જાણી હતી, પણ બાબર ચરાસમય ભારતવર્ષમાં આવ્યો નહિ અને ન્યારે તેણે આવીને ઇસ્લામી લોહીને પ્રસ્તુત કરી દિલ્લી તથા આગ્રામાં પોતાનો અધિકાર ન્યાયની દીને તે વેળાએ સાંગા રાણો પોતાની એક લાખ એટલી સેના સહિત એવાનના યુદ્ધમાં રોકાયેલો હતો તેમજ બાબરનાની આસપાસ તેણે વંદા નાખી ટોરો હતો એટલે તેનાથી એ વેળાએ બાબરની કમકે બધું શકાય તેમ હતું નહિ આમ હાવા છતાં પણ એ પ્રશ્ન તો અવશિષ્ટ ન રહે છે કે, એ પ્રયત્ન સુખ થયો પછી રાણા સાંગાએ બાબર સાથે મૈત્રીસૂત્ર રાખવાને બદલે સત્તુભાવનો આરબ કરી દીધો તેનું શું કારણ હોય તેમજ? તો એ પ્રશ્નનું ઉત્તર એ છે કે, ન્યારે સાંગાએ બાબર પાસે પોતાના પ્રતિનિધિને મોકલ્યો હતો તે વેળાએ તેની એવી માન્યતા હતી કે અંગેજીખાન તથા તેમજ ભગ પ્રમાણે બાબર પણ હિન્દુસ્તાનમાંથી ધન લઈને પાછો આવ્યો જશે એટલે તેની સહાયતાથી લોહીવળના નાશ પતા હિન્દુસ્તાનમાં પુનઃ હિન્દુસાનાજ્યની સ્થાપના કરી ગયા કે અર્થાત્ બાબર હિન્દુસ્તાનમાં ન સ્થાયી નિવાસ કરીને રહેશે એવી સાંગાને સ્વપ્નમાં પણ કલ્પના નહોતી એટલે ન્યારે બાબરના ભારત-વર્ષમાંના સ્થાયી નિવાસની વાર્તા તેના નજીવામાં આવી ત્યારે તેને તે પોતાના શત્રુ માનવા લાગ્યો અને તેથી જ તેના નાશ માટેના હક્કોમાં પ્રવૃત્ત થઈ ગયો. લોહીવંશના લોકો તો સુગલોથી અપ્રસન્ન હતા, પરંતુ બીજા પક્ષે સહારી પણ સુગલોથી પ્રસન્ન નહોતા, કારણ કે, સુગલોને તેઓ પોતાના પરમ શત્રુ માનતા હતા, છતાં પણ દિલ્લીમાં બાબરનો અધિકાર થઈ જવાથી તેઓ રાજ્ય થઈને બેઠી રહ્યા હતા. કિન્તુ રાણા સાંગાની સુગલો સાથે લડવા માટેની તૈયારીની વાર્તા તેમના નજીવામાં આવી એટલે તેઓ પણ તેના સહાયક થવાને તૈયાર થઈ ગયા, અને ઇસ્લામી લોહીનો એક પિત્રાઈ ભાઈ કે જે ઇસ્લામીમાં મરણની વરતા પછી સાંગાના આગ્રયમાં રહ્યો હતો તે પણ બાબર પાસેથી દેરનો બદલો લેવાને તત્પર થઈ ગયો. એવાતનો સુદતાન હસનખાન સાંગાની દૈવને સાથે લઈને રાણાની કમકમાટે આવી લાગ્યો. ન્યારે સુસક-આનો ને આવીને રાણાના પક્ષમાં મળી જતા લાગ્યો એટલે પછી રાજ્યપુત્ર આ પા પા પોતપોતાની સેનાને લઈને સાંગાને સહાયતા આપવા માટે આવી હતા, એ તો સર્વથા અભાવિષ્ય ન હતું, કારણ કે, રાજ્યપુત્રો તો સાંગાના

પરકમે તથા વિજયના ચોગે પ્રયચથી ન તેના હપાસકો થઈ રહ્યા હતા જે વેળાયે ખાખરે દેહલી નગરીને હસ્તગત કરી લીધી તે સમયે રાજસ્થાનમાં સપૂર્ણ એકતા વ્યાપેલી હોવાથી અને મારવાડ, આગર, ગ્વાલિયર, તથા રાજ-સેનના રાજ્યો સંગાને પોતાનો અધિપતિ માનતા હોવાથી તેમ ન અદેરી, ઘંઢી તથા સિરોહીના રાજ્યો તેના માંડલિક હોવાથી રાજસ્થાનના સર્વ રાજપૂત રાજ્યો સંગાના સહાયક થવામાટે ઝેડીને ઊભા થઈ ગયા. સુડાવંત, સોનગિરિ, ખરમાર તથા હાડા આદિ કુળોના લગીરદારો તેમ ન દોડોડ, અહુ-આણુ તથા તોમર આદિ વંશોના રાજ્યો પોતપોતાના સૈન્યને લઈને સંગાના શિબિરમાં આવી લાગ્યા.

ખાદશાહ ખાખર સુલ્તાન ઇબ્રાહીમ લોહીના કેટલાક નિકટના સબંધી-ઓને પોતાના દોસ્ત બનાવી લીધા હતા અને સાળવા તથા શુભરાતના સુલ્તાનો પોતે ન યાલીચલાપીને યુદ્ધ કરવામાટે આવે એવો સંભવ ન હોવાથી ખાખરના હૃદયમાં તેમનો ભય હતો ન નહિ; આથી ખાખરના હૃદયમાં જે કોઈની પણ લીલિ હોય તે તે રાણા સંગાની ન હતી અને અતે ન્યારે તેણે પોતાની લલિત અથવા રાકાને સસ થયેલી નેઈ એટલે તે પણ અલૌકિક વીર પુરુષ હોવાથી પોતાની સત્તાના માર્ગને નિષ્કટક કરી લેવાના ઉદ્દેશથી રાણા સંગા તથા તેના સહાયક અન્ય હિન્દુ તથા શુસહમાન રાજ્યો સાથે રણભૂમિમાં ઝંઝીને પોતાના ભાગ્યને નિશ્ચિત કરી નાખવાના નિર્ણયપર આવી લાગ્યો ન્યાય-થી સંગાની, યુદ્ધમાટેની તૈયારીઓના સમાચાર તેના સાંભળવામાં આવ્યા હતા. સ્વાસ્થી તેણે પણ લડાઈમાટેની તૈયારીઓ કરવા માંડી હતી એટલે જે દિવસે સંગા ખયાનામાથી આગ્રા જવામાટે નીકળવાના હતા તે દિવસે ખાખરના નજીવામાં આવી ગયેલા હોવાથી તે દિવસથી જે દિવસ પૂર્વે ન તે પોતાની ક્રોન સાથે આગ્રામાંથી નીકળી ચૂક્યો હતો અને સીક્રી નામક સ્થાનમાં લરકરમાટે નેઈતા ખાણીની વિપુલતા હોવાથી સીક્રીના વિરાજ તળાવના તીર માત્રમાં પોતાની છાવણી નાખીને રાણા સંગાના સૈન્યના આગમનના સમા-ચારની પ્રતીક્ષા કરતો પડ્યો હતો, માત્ર એટલું ન નહિ, પણ પોતાના પદર સો સેનિકોની એક ટુકડીને તેણે ખયાનાની ત્રિશામાં આગળ વધવાના હુકમ સાંભ-ળે અને જરૂર પડે તો રાણા સાથે લડવામાટે રવાના કરી દીધી હતી.

ખાદશાહ ખાખર પોતાના સૈન્યસહિત રણભૂમિમાં સગ્રામ કરવામાટે આગ્રાથી રવાના થઈ ચૂક્યો હતો એ સમાચાર સંગા રાણાને માર્ગમાં ન મળતા તેણે સર્વ રાજપૂત રાજ્યોની પોતાના શિબિરમાં એક સભા બરીને તેમના સમગ્ર હબા રહી તેમને ઉદ્દેશીને પ્રસ્તુત યુદ્ધપ્રસંગના વિષયમાં વીરશીયુક્ત બાપણ કરતાં કહ્યું કે “વીરતાની સજ્જન પ્રતિમાંઓ અને રોજ-વ્યાનના રત્નરૂપ રાજમહારાજઓ, અત્યાર સુધી આપણે જે જે રાત્રીઓ સાથે લગ્ના છીએ તે સર્વ રાત્રીઓ કરતાં કમગુલનો સુલ્તાન ખાખરશાહ બહુજી-અધિક યોન્યતાને ધરાવનારો અને ધૈર્યશીલ, અનુભવી તથા ઉત્સાહી રાત્ર હોવાથી એની સાથે બહુજી વિચારપૂર્વક લડવાની આવશ્યકતા છે, એ આપણામાં કોઈએ પણ કદાપિ શૂલી જવાનું નથી આ યુદ્ધમાં ક્ષાત્રધર્મને અનુસરીને અને

આપણા પ્રાંતોના પરાક્રમેનું અંગીકરણ બાબરે કર્યું હતું છે, એવા મારો અપેક્ષા છે, કારણ કે, વિદેશીય તથા વિધર્મીય વિજેતાનો પરિપૂર્ણ પરિણામ કરી નાખવાનો આ એક માત્ર પ્રસંગ હોવાથી જો આ પ્રસંગે આપણે બાબરનો પરાજય કરી નાખીશું, તો પછી એ સુસંસ્કૃતોને પોતાનાં શિરોને ઉત્તર કરવા-માટેનો અન્ય પ્રસંગ બાબરે જ મળી શકશે, કારણ કે, તેમને તેવો પ્રસંગ માત્ર પૂર્વે તો સમસ્ત આર્યાવર્તમાં આર્ય ધર્મી સમ્રાટની વિજયવૈજયન્તી આકાશ સાથે વાર્તાલાપ કરતી દેખાશે અને ભારતવર્ષના ગગનમાં આર્યગૌરવ-રવિનો પ્રકાશ વિસ્તરેલો દૃષ્ટિગોચર થશે મારી મનોદેવતા મને વારંવાર એમ કહે છે કે આ યુદ્ધમાં ભારતવર્ષના બાબર સામાન્યતઃ અંતિમ નિર્ણય પાવના હોવાથી જો આપણે આ યુદ્ધમાં પરાજય પામી, તો પછી બાબરના ભારત વર્ષમાં દીર્ઘકાળ પર્યન્ત હિન્દુસામાન્યની સ્થિતિનો સંભવ નથી અને તેટલા-માટે આ યુદ્ધમાં આપણે પ્રાણોને તદ્વારેની અણીપર રાખીને જ લડવાનું છે. મર્યાદા આપણે છે અને યશોદાતા પરમાત્મા છે ”

જેનું શરીરબંધન મધ્યમ હોવા છતાં બલિષ્ઠ હતું, જેનો વર્ણુ ગૌર હતો, જેનાં નેત્રો વિગાળ હતા, જેની આકૃતિ ગૌર્ય તથા પરાક્રમની સંજ્ઞાન મૂર્તિ સમાન હતી પોતાના બધું સાથેના દ્વંદ્વયુદ્ધમાં જેનું એક નેત્ર ઝૂલી ગયું હતું, ધૃતિહીન સાથેના યુદ્ધમાં જેનો એક હસ્ત કપાઈ ગયો હતો, ખીન એક યુદ્ધમાં તોપનો ગાળો લાગવાથી જેનો એક પગ લગડો થયો હતો અને જેના અંગમાં તદ્વારેના અનેક ઘા પડેલા હતા તે રાણા સાંગાના આ બાબજીને સાબળીને સર્વ રાત્રિઓએ તેનો જયજયકાર કર્યો અને તે જયનાદનો આકાશમાં પ્રતિનાદ થતો સંભળાવા લાગ્યો. સાંગો પોતાની પ્રચડ સેનાને લઈને આગળ વધ્યા.

પ્રકરણ ૨૩ સું

સિકીનું યુદ્ધ અને બાબર 'ગાઝ' !

બાબરે પોતાના જે ૧૫૦૦ જાણી જવાનોને રાણા સાંગાની હિલચાલને જોવામાટે પ્રથમથી રવાના કર્યા હતા તે સર્વ જાણી જવાનોને રાણાના સૈનિકાએ વિવેચન અથવા સહાર કરી નાખ્યો પોતાના સૈનિકોના એ વિવેચનના સમાચાર મળતાંની સાથે જ બાદશાહે તત્કાળ ખીન કેટલાક સૈનિકોને રવાના કરી દીધા, પરંતુ દુર્ભાગ્યવશાત્ તેમની પાસે તેવી જ દશા થઈ ગઈ અને તેમના-માંના પાંચપચીસ સૈનિકો જ રણભૂમિમાંથી પલાયન કરીને બાબરને એ પરાજયના સમાચાર આપવામાટે આવતા પાછા આવી શક્યા. આની રીતે 'પ્રથમ ગ્રાસે મહિકાપાત' થવાથી સુગવ સૈનિકા સાહસહીન, હતાલ તથા નિહતાઈ પડ ગયા અને બાબરના પોતાના હૃદયમાં પણ કેટલેક અંશે નિરાશા ફેલાઈ રહી, કારણ કે, તેની સેનામાંના ઘણાબાર સૈનિકા નવીન હોવાથી તેઓ નિઃશસ્ત્રપૂર્વક જીવંત બચીને લડશે કે કેમ એ વિશે તેના મનમાં સંશય થવા લાગ્યો હતો અને તેથી જયપ્રાપ્તિનો સંપૂર્ણ નિશ્ચય ન થઈ જાય ત્યાંથી આગળ વધવાના નિચારને મારી વાળીને તેણે પોતાની જાણણીની આસપાસ આઠ બેઠા :

વાને કેટલાક સમય પર્યન્ત સુરક્ષિત સ્થિતિમાં રહેવામાંની વ્યવસ્થા કરાવી દીધી આવી રીતે એક જ સ્થાનમાં સુરક્ષિત રહેવામાંની વ્યવસ્થા કરવી છતાં પણ 'હિસ્મતે નહીં, મદદે ખુદા,' એ તત્વને બાબર સપૂર્ણતાથી માનનારો હોવાથી ચારવાર તે પોતાની ફોજની દુકડીઓને રાજપૂતોપર આક્રમણ કરવામાં મોકલ્યા કરતો હતો, ધરત્ કોઈ પણ દુકડી રાજપૂતોપર આક્રમણ કરી રાકી નહિ અને લડાઈની ચોપટખાંડમાં દરેક વખતે રાજપૂતોના જ પોખારા પડવા લાગ્યા. પોતાના સૈન્યના આવા સતત પરાજયને જોવા છતાં પણ બાબર સર્વથા નિરાશ ન ગયો અને એ સમય સૂધીમાં આવા અનેક પ્રસંગો તેણે અનુભવેલા હોવાથી અપચારથી લેશ માત્ર પણ બચીત ગયો નહિ, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ જેમ જેમ તેના સૈન્યને પરાજય મળતો ગયો તેમ તેમ યશ પ્રાપ્તિમાંટે જેવી અને જેટલી સાવધતા રાખવાની આવશ્યકતા તેને જણાઈ તેવી અને તેટલી સાવધતા રાખવામાં તેણે પોતાના પ્રયત્નોનો અવધિ જ કરી બતાવ્યો.

બાબર પોતાના લશ્કરમાં કલાયલા ગભરોટને દૂર કરવામાંટે લડાઈની ફટલીક સગીન તૈયારીઓ કરવા લાગ્યો અને તે તૈયારીમાં તેના ૨૫ દિવસ જેટલો સમય વીતી ગયો એટલામાં કાબુલથી સુલ્તાન હુસૈન ચીરખનો કૌહિઝ કાસિમ હુસૈન સુલ્તાન અને અહમદ ચુલુક આદિ એકદર ૫૦૦ મનુષ્યો આવી લાગ્યા અને તેમની સાથે મહમ્મદ શરીફ જુનૂમી ગ્યોતિપી-પણ આવી પહોંચ્યો. એ મનુષ્યો કાબુલથી પોતા સાથે શરાણથી ભરેલા ત્રણ ઊંટ પણ લેતા આવ્યા હતા જેટલે બાબર ચુલુકની વ્યવસ્થાના કાર્ય સાથે શરાણતૌરી પણ કરવા લાગ્યો અને પોતાના દિલદરે યુક્તિમાં રાખવા લાગ્યો એ જ વેળાએ બનાવ એવો બન્યો કે કાબુલથી જે મહમ્મદ શરીફ નામક જુનૂમી આવ્યો હતો તે તેને જે કોઈ પણ મળે તેને જેમ જ કહેવા લાગ્યો કે "મંગળ પશ્ચિમમાં હોવાથી એટલે જ મંગળની સ્થિતિ સુસંમાનોની સામે હોવાથી આ યુદ્ધમાં સુસંમાનો કદાપિ જીતવાના નથી અને તેથી હિન્દુઓ જ મયદાન મારી જશે." બાબરના સૈનિકોના હૃદયોમાં પ્રથમથી જ નિરાશાનો છવાયલી જ હતી તેવામાં મહમ્મદ શરીફ જુનૂમીની આ ભવિષ્યવાણી તેમના સાંભળવામાં આવી એટલે તેમનાં હૃદયો વધારે દૂટવા લાગ્યાં અને તેઓ સર્વથા હતોત્સાહ થઈ ગયા જુનૂમીની આ ભવિષ્યવાણી બાબરે પણ સાંભળી, છતાં તેણે તેની જરા પણ પરવા ન કરી અને પોતાના સૈનિકોને મજબૂત બીજા એટલે કે ધાર્મિક વેગથી ઉત્સાહિત કરવાનો પ્રયત્ન કરી દીધો. પોતાના પ્રમીરો વજર તથા કૌંઝ સિપાહીઓ તેમ જ ફોજ અડસરોને એકત્ર કરી પોતે એક ઉચ્ચ સ્થાનમાં બેસી રહીને બાબર તેમને સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કે—

"મારા અમીરો, વજરો, ફોજ અડસરો તથા કૌંઝ સિપાહીઓ, રાજપૂતોના હાથથી આપણા લશ્કરની શિક્ષત થતી નથી એ અને તેથી આપણામાંના ધણાખરા લોકોનાં દિલ એટલા અને એવા તો માયુસ તેમ જ નાહમ્મદ થઈ ગયાં છે કે આ છાવણીને જિન્દા લશ્કરની છાવણી કરતાં જે સુદાં લશ્કરની છાવણી કહેવામાં આવે તો તે નામ વધારે લાયક ગણી રાકાય તેમ છે. કોઈના પણ મોહાવતથી મહાનગીનાથી વાત કે બહાદરીની સલાહ મારા સાંભળવામાં આવી રાકતી નથી જે, વજરો અને મને સલાહ આપવી જોઈએ તેઓ મોહામાં દૂધા મારીને બેસી રહ્યાં છે અને

જે અમીરો જામીનોના ભોગવટા કરનારા છે તેમની વાતો મદોં જેવી નથી તેમજ તેમની તકરીરો તથા સલાહો હિંમતબહાદુર મદોંને કાબ લગાડનારી છે. પરંતુ અહીં સલાહ એ થાય છે કે એક વખતના જંગબહાદુર અને હિંમતબહાદુર શેરમદોં આટલા બધા નાહિમત તેમજ હરપોક કેસ બની ગયા છે? આ સલાહનો જવાબ એટલો જ છે કે રાજપૂતોના હાથથી આપણા લશ્કરને જે કેટલીક વાર ઉપરાસાપરી શિકસ્ત મળી છે અને તેથી સઘળા અમીરો, વજીરો, અફસરો તથા સિપાહોનાં દિલ હેયકારા બની ગયાં છે તેનો સબબ અથવા બાધિસ હું પોતે જ છું; કારણ કે, અત્યાર સૂધીમા આપણા પાક દીને ઈસ્લામના ફર્માનથી ખિલાફ મારામાં જે જે ખરાબ આદતો છે તે આદતોને છોડી દેવાનો ઘણી વાર ઈરાદો કરવા છતાં મારાથી તે આદતો છોડી શકાઈ નથી અને તેથી પરવરદિગારે મારા તે ગુનાહની મને આ સબબ આપવા માંડી છે, એમ જ હું માનતો હોવાથી તમારામાંથી હું કોઈને પણ બદનામ કરતો નથી અને જવાબદાર ગણતો નથી આજે હું મારા ગુનાહની તોળા કરીને દાહીને વધારવાના સોગદ લઉં છું અને તે સાથે મારામાં શરાથી ખિલાફ શરાબખેરીની જે ખરાબમા ખરાબ આદત છે તેને હમેશાને માટે છોડી દઉં છું, કારણ કે, અત્યાર સૂધી.—

“મથે તો યે બનતા યા કે ગમખાર હય શરાબ;

સમજા નહી કે બાધસે આબર હય શરાબ !

અફસોસ કાટતી હય યે હર ફોમકા ગલા,

દેખો અગર્યે ગુજારસે તદ્વાર હય શરાબ !

દુરમન હો યા હો દોસ્ત મગર છોડતી નહી;

દોનોંકા ખૂન પીનેકો તૈયાર હય શરાબ !

અફસોસ લટતી હય યે અપના બનાકે દિલ,

માનો ગજબકી ફાહિશા મકકાર હય શરાબ !

લાલો; ઓ ગુલામો અને બાંદીઓ ! નાપાક શરાબની બરેલી સોના ચાંદીની જે સુરાહીઓ છે તે સુરાહીઓને તેમજ સોના ચાંદીના પિયાલા અને મેહફિલે શરાબને સનવવાનાં બીજ જે કાંઈ પણ સાધનો હોય તે સઘળા સાધનોને લાવીને હાનિર કરો, કારણ કે, તે સઘળા ચીજોના ટુકડે ટુકડા કરીને તે ટુકડા હું ગરીબોને વહેંચી દેવાનો છું અને તેમની પાસેથી એના બદલામાં ચુસ્ત સુસદમાન રહેવામાટેની દુવાને ખરીદી લેવાનો છું !”

આજ્ઞા અનુસાર ગુલામો તથા બાંદીઓએ સોના ચાંદીની સુરાહીઓ, સોના ચાંદીના પિયાલા તેમજ મન્લિસને સનવવાના સર્વ સાધનોને ત્યાં લાવીને હાનિર કરી દીધાં અને બાદશાહ બાળરે તે સર્વ વસ્તુઓના ટુકડા કરી નાખીને તે ટુકડા ગરીબ ગુરબાને વહેંચી દીધા ત્યાર પછી તેણે પોતાના ગુલામોને આજ્ઞા આપી કે—

“અત્યારે આપણી ઊવણીમાં જેટલી પણ ગરાબ મૌલુદ હોય તે શરાબને ઢોળાવી નાખો અને કાચુલથી જે શરાબ આવી છે તેમાં મીઠું નાખીને તેનો ખાટો સરકો બનાવી નાખો; માત્ર એટલું જ નહિ, પણ અત્યારે જે જગ્યામાં શરાબને મં ઢોળી છે અને સુરાહી તથા પિયાલાને તોળ્યા છે તે જગ્યામાં આજના

બનાવની યાદદાશતમાટે પત્થરનો એક ચબૂતરો તેમ જ એક ખચરાતખાતું બાંધવામાટેનું મારું કર્મોન આપણા કારીગરોને સંભળાવી દો."

બાબરના આ બાબણ તથા ધર્મચારોનો શ્રોતાઓનાં હૃદયોમાં એવો તો પ્રભાવ પડી ગયો કે તત્કાળ તેના ૩૦૦ અમીરો, મુખ્ય શાન્યકાર્યભારીઓ, સરદારો તેમ જ સિપાહીઓએ પણ બાબરના નિયમને અનુસરીને વર્તવાની પ્રતિજ્ઞા લઈ લીધી અને તે સાથે તેમનાં હૃદયોમાં એક પ્રકારના નવીન ઉત્સાહનો આવિર્ભાવ પણ થવા લાગ્યો. પોતાના નિર્ધારિત પરિણામને આવતુ જોઈને બાબર તેમના ઉત્સાહની વિશેષ વૃદ્ધિ કરવાના ઉદ્દેશથી આગળ વધીને બોલ્યો કે —

"મારા હરમજલ્લ અહલેઈસ્લામ બરાદરો! આજે તમારી આગળ બીજા બાબત હું એ જાહેર કરુ છું કે જો મને રાણા સાંગા સાથેની આ લડાઈમાં પૂરેપૂરી કતલ મળશે, તો અત્યારે સુસલ્હમોનો પાસેથી જે તમજો એટલે કે સાચરની મહસુલ અથવા સિપાનો કર વસૂલ કરવામાં આવે છે તે કર હું હમેશાને માટે માફ કરી દઈશ."

"બાદશાહની કતલ થાઓ, બાદશાહની કતલ થાઓ!" સર્વ સૈનિકો તથા અમીરો ઈલાદિએ એકત્ર સ્વરથી બાદશાહનો જયનાદ કર્યો અને તેનો પ્રતિધ્વનિ આકાશમાં પણ થવા લાગ્યો.

તેમના એ ઉત્સાહનો તત્કાળ ઉપયોગ કરી લેવાના હેતુથી ચાલુક્ય બાબર એક પળ માત્રનો પણ વિલંબ ન કરતાં વીરતાદર્શક ગંભીર સ્વરથી કહેવા લાગ્યો કે "મારી કતલનો આધાર તમારી દિલાવરી પર રહેલો હોવાથી જો તમે મારી કતલ આહતા હો તો દિલાવરીથી મયદાને જગમા આગળ વધીને દુશ્મનોને ફિત્તાર કરી નાખો; કારણ કે આ દુનિયામાં આવનારમાટે એક દિવસ મરી જવાનું તો નક્કી જ થયેલું છે એટલે ન્યારે મૌત તો નક્કી જ છે તો પછી બદનામ થઈને જીવવા કરતાં નેકનામીમા મરી જવું હજારવાર સારું નથી કે શું? આ જિસ્મ મૌતમાટે છે અને મર્યાદાની જિન્દગી નેકનામીમાટે છે જિસ્મ ફાની હોવાથી શોહરત સાથે મરી જવાને તૈયાર થાઓ; કારણ કે, જો આપણે લડાઈમાં મરીશું તો આપણો મરણ દીને ઇસ્લામને માટે થવાથી 'શાહીદ' થઈને બિહિસ્તમાં જઈશું અને જો દુશ્મનોને મારીને ટવીશું તો 'ગાજી' વા બિતાબથી સરકરાજ થઈને અહીંની બાદશાહત ભોગવીશું! અને

* કોઈ પણ અન્યધર્મીય સાથે સુસલ્હમોનોનું જે ધર્મયુદ્ધ થાય છે, તે યુદ્ધને અરબી ભાષામાં 'જિહાદ' નામ અપાયેલું છે. એ 'જિહાદ' માં લડતાં અન્યધર્મીય શત્રુના હસ્તથી જે સુસલ્હમોન મરાય છે તે 'શાહીદ' કહેવાય છે અને 'શાહીદ' તત્કાળ સ્વર્ગસુખનો અધિકારી થાય છે, એવી ઇસ્લામધર્મની માન્યતા છે.

† 'ગાજી' શબ્દ પણ અરબી ભાષાનો હોઈને તેનો 'જિત કરનાર' એવો અર્થ થાય છે. 'જિત' શબ્દનો સાધારણ અર્થ તો 'બાબ' છે, પરંતુ 'અહીં' 'જિત' શબ્દનો 'કોઈ પણ નિરીશ્વરવાદી ધર્મના અનુયાયીનો પરાજય અથવા નાશ' એવા અર્થમાં સ્વીકાર કરાયેલો હોવાથી 'જિહાદ'માં જે ઇસ્લામ ધર્મથી ભિન્ન કોઈ પણ ધર્મના લોકોનો પરાજય ક્રિયા નાશ કરે છે તે સુસલ્હમોન 'ગાજી' નામથી પોતાને ઓળખાવાનો અધિકારી થાય છે. રાજપૂતોને હરાવવા પછી બાદશાહ બાબરે પોતે પણ એ ઉપાધિને ધારણ કરી લીધી હતી અને તેના એ ઉપાધિ પ્રણીત સુગલખંડના બાદશાહોમાટે આનુવંશિક થઈ ગયો હતો.

રીતે કાયદાને હાસિલ કરવાનો આવો અણખે મોટો કળલે ખુદાથી આપણા હાથમાં આવેલો હોવા છતાં યુગ્મદિલ શાને થાઓ છો? આવો, આપણે બધા 'કુરાનશરીફની કસમ' ખાધને એવો મુસ્તફીમ ધરાવો કરી લઈએ કે આપણે આ લડાઈમાં પીઠ બતાવીને કદાપિ ભાગીશું નહિ અને ન્યાં સૂધી જિસ્મમાં જન રહેશે ત્યાં સુધી બહાદરી તથા દિલાવરીથી દુશ્મનો સાથે લડતા રહીશું।”

ખાદશાહ ખાખરના એ એનસ્વિતાપૂર્ણ ખાખણના શ્રવણથી સર્વ શુભલ સૈનિકોના નિરાશ, ખિન્ન તથા ઉત્સાહહીન અતકરણોમાં નવીન આશા, નવીન પ્રકૃષ્ઠતા તથા નવીન ઉત્સાહનો અમહારિક રીતિથી સચાર થઈ ગયો અને તેમના દ્વંદ્વસમુદ્રમાં વીરરસની મહા પ્રળવ તથા ઉત્તુગ લહરીઓ ઉછળવા લાગી અતકરણમાં વીરતાનો આવિર્ભાવ થતાં તેઓ ઉત્સાહમાં આવીને ગગનબેદક 'વનિથી બોલ્યા કે “અમે પાકપરવરદિગારની અને કુરાન શરીફની કસમ ખાધને કહીએ છીએ કે કાં તો અમે દુશ્મનોને મારી કતલ મેળવીને ‘ખાખર’ થઈશું અને કાં તો ‘શાહીદ’ થઈને બિહિશ્તમાં જઈશું, પણ મયદાને જંગમાં જિસ્મમાં જન હશે ત્યાં સુધી દુશ્મનોને પીઠ તો નહિ બતાવીએ તે નહિ જ બતાવીએ!”

પોતાના સૈનિકોમાં આવી રીતે નવજીવનનો સચાર થયેલો જોઈને ખાખર સંતુષ્ટ થયો, તથાપિ અગિયાર વર્ષની અવસ્થાથી આ વિલક્ષણ સસારમાં નાના પ્રકારનાં સુખદુઃખ તેમ જ સપત્તિ વિપત્તિઓનો જે સતત અનુભવ કરતો આવ્યો હતો તે અનુભવી તથા દૂરદર્શી ખાખર આવા પ્રકારના કેવળ ધાર્મિક ઉત્સાહપર જ આધાર રાખીને ખેસી રહે અને વિજયને મેળવવાનો અન્ય કોઈ પણ ઉપાય ન થોળે એ સર્વથા અશક્ય હોવાથી આણક્યનીતિવિશારદ ખાખરે એક તરફ પોતાની સેનાના ઉત્સાહને આવી રીતે વધારવાનો ઉદ્દેશ આરંભ્યો હતો અને બીજી તરફ રાયસેનના રાજ સલહદી તોંવરદ્વારા સધિમાટે રાણા સંઘામસિંહ સાથે પત્રવ્યવહાર પણ ચલાવવા માંજો હતો સધિમાટેનો એ પત્રવ્યવહાર ચલાવવામાં ખાખરનો કેવળ એ જ આશય સમાયેલો હતો કે એથી રાણા સંઘામસિંહ અત્યાનક આક્રમણ કરતો અટકી જાય અને તેના થોળે તેને પોતાને પોતાની સુરક્ષિતતા કરી લેવાનો તેમ જ યુદ્ધમાટેની બીજી સર્વ આવશ્યકીય તૈયારીઓ કરી લેવામાટેનો યથેષ્ટ અવકાશ મળી ગડે એ સધિના નિયમો આ પ્રમાણે ઘડવામાં આવ્યા હતા “ખાખર દિલ્લીનો ખાદશાહ બન્યો રહે, પણ સેવાડના રાણા સંઘામસિંહને વાર્ષિક ખડબી આપતો રહે અને ખાખર તથા રાણાના રાજ્યની સીમા ખયાના પાસેની ખીલાખાર નામની ભૂમિ નિયત થાય” આ સંધિવિષયક પત્રવ્યવહારમાં એક માસ જેટલો સમય વીતી ગયો અને તેટલા સમયમાં ખાખરે તોંવર રાજ સલહદીને પોતાના પક્ષમાં મેળવી લઈને પોતાની સેનાનો પણ યથેષ્ટ પ્રબળ કરી લીધો

રાયસેનના તોંવર રાજ સલહદીનું રાણા સંઘા સાથેનું વર્તન પ્રથમથી જ વિશ્વાસઘાતકતાથી ભરિતુ હતું અને અત્યારે ખાખર જેવા મજબૂત શત્રુના પક્ષમાં મળી જઈને તેણે પોતાની નીચતા, દુષ્ટતા તથા વિશ્વાસઘાતકતાની પરિચીત્તો જ કરી બતાવી હતી. તેણે ખાખર સાથે એવી ગુપ્ત મત્રણા કરી હતી કે “હું રાણાને ઉસ્કેરીને આ સંધિના નિયમોનો અસ્વીકાર કરાવીશ અને તેથી રાણા તકાળ યુદ્ધ કરવાને ક્રિયિષ્ઠ થઈ જશે. ન્યારે ઉભય સેનાઓ રણભૂમિમાં આવીને

યુદ્ધનો આરંભ કર્યો તે વેળાએ અચાનક હું મારા સૈન્યસહિત આપના પક્ષમાં આવી મળીશ અને તેથી અવશ્ય રાણાનો પરાજય થતાં વિજયથી આપના કંઠમાં જ ન્યમળા આરોપશે !' કર્નલ દોડનો એવો અભિપ્રાય છે કે : "રાણા સંગ્રામસિદ્ધે બાબર સાથેના યુદ્ધમાં જે આટલો વિલંબ કર્યો, એ તેનો ભયકર પ્રમાણ થયો હતો; કારણ કે, મરુસેના સમગ્ર દીર્ઘ સમય પર્યન્ત રાજપૂત સેના સાત યદને જ્યારે જ્યારે પાણુ પરી રહી છે ત્યારે ત્યારે બહુધા એમ જ બન્યું છે કે રાજપૂત-રાજાનો કોઈ પણ એક સર્દાર અથવા મારુલિક મરુપક્ષમાં નહીં મળ્યા છે અને રાજપૂતોની અધોગતિના કેટલાક મુખ્ય કારણોમાંનું એક કારણ એ પણ ગણી શકાય તેમ છે." અર્થાત્ જો એ તોવર રાજ બાબરના પક્ષમાં ન મળી ગયો હોત, તો બાબરના હસ્તથી રાણા સાંગાનો કદાપિ પરાજય થત નહિ; પરંતુ સાંગામઠિ એ જ ભાવિ નિર્માયકું હોવાથી તેને કોઈથી પણ દેરની કે ટાળી શકાય તેમ હવે જ નહિ.

ખાદશાહ બાબરે યુદ્ધમાટિની સર્વ તૈયારીઓ કરી લીધી એટલે રાજ-સેનાના વિશ્વાસઘાતક રાજાએ રાણાને પોતાના પ્રપચ્ચલમાં સપડાવીને એકિનો તેના મુખથી અસ્વીકાર કરાવ્યો અને એ કારણને અગ્રેસર કરીને બાબર પાણુ લડવામાટે તૈયાર થઈ આગળ વધવા લાગ્યો. ૪ ૨ ૧૫૨૭ ના માર્ચ માસની ૧૯ મી તારીખે રાજપૂતોએ સુગલ સેનાના દક્ષિણ પાર્શ્વ તથા મધ્ય ભાગપર બળપૂર્વક આક્રમણ કર્યું અને દિવસના પ્રથમ પ્રહરના અતમા આરંભાયું એ ભીષણ યુદ્ધ જે પ્રહર પર્યન્ત ચાલતું રહ્યું આ સમરના અવસરમાં રાજપૂત સૈનિકોએ એવી તો અલૌકિક રાજભક્તિ તથા વીરતાનું દર્શન કરાવ્યું કે સુગલો અકિત જ થઈ ગયા અને મુક્ત દેશી રાજપૂતોની રાજભક્તિ તથા વીરતાની પ્રમત્તા કરવા લાગ્યા. ઇતિહાસકારો કહે છે કે આવી રાજભક્તિ તથા વીરતાનો સાક્ષાત્કાર રાજપૂતોએ એ પૂર્વે કદાપિ કરાવ્યો હતો કે કેમ એનો મંત્રાય છે. અર્થાત્ જે પ્રહર પર્યન્ત તો વિજય કોના પક્ષમાં જશે અને કોના પક્ષમાં નહિ, એની બાબર તથા રાણા સાંગા ઉભય વીરમરોના મનમાં શંકા રહ્યા કરતી હતી કારણ કે, બહાદુર સુગલ સૈનિકો પણ છવ્વર ખેડીને જ લડતા હતા અને તત્વાર અને બાકા તેમ જ બાણ તથા ટૂપાણના યુદ્ધમાં રાજપૂતો સામે ઠી શકાય તેમ નથી, એનો બાબરનો નિશ્ચય થવાથી બાબરે મરુને ચારે તરફથી વેરી લેવામાટિની પોતાની નિત્યની યુક્તિને યોગ્ય વિશેની

* "The inactivity of Singa can scarcely escape censure, however we may incline to palliate it by supposing that he deemed his enemy in the toils, and that every day's delay brought with it increased danger to him. Such reasoning would be valid, if the heterogeneous mass by which the prince of Mewar was surrounded had owned the same patriotic sentiments as himself but he ought to have known his countrymen, nor overlooked the regulating maxim of their ambition, *get caught*. Delay was fatal to this last coalition against the foes of his race....."

પોતાની ફોજના અફસરોને આજ્ઞા આપી દીધી બાબરની આજ્ઞા અનુસાર જે સૈન્યવિભાગને આપત્તિના પ્રસંગમાં ભિન્ન રાખવામા આવ્યા હતા તે સૈન્ય-વિભાગના સૈનિકો રણક્ષેત્રની આસપાસ ચઢતી કાર પ્રમાણે ઉભા રહી ગયા અને રાજપૂત વીરો આવેશથી ઉન્મત્ત થઈને જેવા તેમનાપર ધસી આવ્યા એટલે તેમણે બન્ને બાજુથી આગળ વધીને રાજપૂતોને ઘેરી લીધા અને ત્યાર પછી તત્કાળ બાબરના તોપખાનાએ રાજપૂતોના વિનાશનો આરંભ કરી દીધો. છતાં પણ રાજપૂત સૈનિકોની સખ્યા બહુ જ વિશાળ હોવાથી જે રાયસેનના રાજા વિશ્વાસઘાતક ન થયો હોત, તો રાણાનો પરાજય અને બાબરનો વિજય સર્વથા અશક્ય જ હતો, કારણ કે, રાણાની પોતાની તેમ જ તેના સહાયક રાજાઓની સેના લગભગ બે લાખ સૈનિકો-અશ્વારોહી તથા પાદસચારી-ની હતી અને બાબરની સેનામાં સૈનિકોની સખ્યા એથી બહુ જ ઓછી હતી.

અર્થાત્ રાયસેનના રાજાએ જ્યારે જોયું કે રાણાના સૈન્યને બાબરની સેના સહજ પરાજિત કરી શકે તેમ નથી એટલે તે ક્ષત્રિયકુલઘાતક અને નિષ્કુર સહહૃદી રાણાની હારાવલીમાંથી નીકળીને બાબરના સૈન્ય સાથે મળી ગયો અને પોતાના ત્રીસ હજાર સૈનિકો સહિત રાણાજીની સેનાપર લીધેલા ત્રીટી પડયો એ કુલઘાતક ક્ષત્રિયની સહાયતાથી જુગલ સૈનિકોને ઉત્સાહ બમણો થયો અને મિત્રને શત્રુના સ્વરૂપમાં ફેરવાયેલો જોઈને રાણાનો તેમ જ તેના સૈન્યનો ઉત્સાહ કોઈક મદ થવા લાગ્યો; છતાં પણ રાણો સંગ્રામસિંહ એ સંગ્રામમાં સિંહ સમાન નિર્ભયતા તથા વીરતાથી લડ્યો અને એક જ હસ્ત હોવા છતાં તે એક હસ્તનો શત્રુઓને સદા સ્મરણમાં રહે તેવો અમત્કાર તેણે બતાવી દીધો આ યુદ્ધમાં રાણા સંગાના શરીરમાં અનેક જાગ્રો થયા અને તેના અનેક હત્તમ સહાયકો વીર-ગતિને પામ્યા. ડુગરપુરનો ઉદયસિંહ રાવળ પોતાના બસે સૈનિકોસહિત રણ-ભૂમિમાં પડ્યો, રાણાજીનો રત્નસિંહ કાકોર પોતાના ત્રણસે એંડાવત સર્દારો-સહિત રણમાં રણાયો, મારવાડના રાજાનો રાજકુમાર રાયમહે રોહિલ અને તેની સાથે ચેરતનો જેતસી તથા રત્નસિંહ આદિ ધરાશાયી થઈ ગયા, સોન-ગઢનો રાવ રામદાસ પણ કામ આવી ગયો અને તે જ પ્રમાણે ઉત્તમસિંહ ઝાલાનો, ગોપલદાસ ખરમારનો તથા સેવાડના અહુચાણવશીય આણિકચંદ તેમ જ અર્ધબાતુનો પણ અંત થયો, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ સેવાડનો હુસેનખાન તથા ધધાહીમ લોહીનો ભાઈ આદિ જે સુસલ્માન રાજાઓ રાણાના પક્ષમાં આવી મળ્યા હતા તેઓ પણ એ યુદ્ધમાં યમરાજના ગ્રાસ થઈ ગયા. સંઘાકાળ સુધીમાં તો રાજપૂતોમાંટે એવી ભયંકર પરિસ્થિતિ થઈ પડી કે આગળ વધવાનું કાર્ય તેમના માટે દુર્વિટ થઈ પડ્યું અને તેથી તેઓ પાછા વળીને સુસલ્માનોના અંગ-પર ધસીધસીને પલાયન કરવા લાગ્યા આવી રીતે સર્વત્ર હાનિ તથા નાશને જ સુખ વિકાસને લીધણ સ્વરૂપમાં જોલેલાં જોઈ રાણો સંગ્રામસિંહ પણ હતાશ થઈ ગયો અને સૂર્યના અમત સાથે તેના આશારવિનો પણ અસ્ત થવાથી પરાજયના અપયશને મસ્તકપર ધારણ કરીને "ખીજ વારના યુદ્ધમાં બાબરનો પરાજય કર્યા વિના ચિત્તોડ નગરમાં હું પ્રવેશ કરવાનો નથી" એવી માનસિક રૂઢ પ્રતિજ્ઞાસહિત રણભૂમિમાંથી આવતો થઈ ગયો.

રાજપૂતોના આ પરાજયથી એટલું તો સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે કે પ્રત્યેક વિષયમાં રાજપૂતોનો પણ પ્રબળ હોવા છતાં સમરાંગણમાં સૈન્યની હીલચાલને નિશ્ચિત કરવાની એટલે કે સેનાધ્યક્ષની બુદ્ધિમત્તા અથવા કળાના વિષયમાં રાજા સંચારસિદ્ધ કરતાં આખર બહુ જ દક્ષ હોતા અને તેથી જ તે રાજાને આટલી સીમાપર્યંત પરાજિત કરી શક્યો હતો. છતાં આખર એકનિષ્ઠ ઈશ્વરવાદી હોવાથી વિજયદાતા ઈશ્વરને જ માનતો હતો અને ખરેખર તાત્વિક દૃષ્ટિથી જોતાં તેની એ જ માન્યતા સત્ય હતી.

યુદ્ધની સમાપ્તિ પછી રાત્રિનો સમય વિશ્વાંતિમાં વીતાડીને બીજે દિવસે રાજપૂતોમાંના જે વીરનરો મૃત તથા આહત અવસ્થામાં પડેલા હતા તે સર્વ વીરનરોનાં મસ્તકોને કપાવીને બાહરાહ આખરે તે મસ્તકોનો એક પ્રચંડ શોશિ ખડકાવ્યો અને તે જ વેળાયે એ વિજયના દ્યોતક તરીકે, 'ગાણ' ઉપાધિને ધારણ કરી લીધો.

સદૈરિ તથા સૈનિકોનો અતિશય આગ્રહ હોવા છતાં આખરે રાજાની પાછળ પડવાનો અને તેને પકડવાનો પ્રયત્ન ન કર્યો તેનું કારણ એ હતું કે રાજાની પરાક્રમ-શીલતાને તે સારી રીતે જાણતો હતો અને તેથી 'પરવરદિગારના ફળો કરમથી એક વાર ફતહ મળી છે, પણ એવી જ ફતહ બીજી વાર પણ રાજપૂતો સાથેની લડાઈમાં મળશે કે કેમ, એ શકભરેલી વાત છે !' એ પ્રમાણે તેના મનમાં શંકા રહેતી હોવાથી હવે પછી બનતા સૂઝી રાજપૂતો સાથે વૈરભાવને ન વધારવાનો જ તેણે નિશ્ચય કરી લીધો હતો અને તેની એ દક્ષતામાટે તેને જેટલા પણ ધન્યવાદો અપાય તેટલા અલ્પ થવાનો જ સભવ છે, કારણ કે, અતિ લોભ તે પાપનું મૂળ હોવાથી અતિ લોભના જળમાં આખર ન સપડાયો અને તેથી જ તે શુભલ-સામ્રાજ્યને ભારતવર્ષમાં દૃઢતાથી સ્થાપી શક્યો, એ નવેસરથી કહેવાની આ-વશ્યકતા નથી.

જે દિવસે સિદ્ધીના યુદ્ધમાં આખરને સપૂર્ણ વિજય મળ્યો તે દિવસે મહમ્મદ શરીફ નામના જે યુદ્ધમીએ આખરના પરાજયની બવિષ્યવાણી કરી હતી તે યુદ્ધમી બહુ જ ઝખવાણો પડી ગયો અને બીજે દિવસે આખર પાસે આવીને તેણે મેળવેલા વિજયમાટે તેને સુબારકબાદ એટલે કે ધન્યવાદ આપવા લાગ્યો. જો આખરના સ્થાને બીજો કોઈ બાહરાહ હોત, તો તેણે તે યુદ્ધમીનો અવશ્ય વધ જ કરાવી નાખ્યો હોત અથવા તો કાળું મોઢું કરાવી ગધેડાપર બેસાડીને કઢાવી મૂક્યો હોત, પરંતુ આખર એક રહમદિલ બાહરાહ હોવાથી તેણે તે યુદ્ધમીને એટલું જ કહ્યું કે -

"મહમ્મદ શરીફ ! તે જે બોલું બવિષ્ય બાબતે પયગંબરીનો દાવો કર્યો હતો અને મારા સિપાહીઓને ભડકાવી દીધા હતા તે શુનાહની કલ્લ વગર બીજી કોઈ સજા જ નથી; છતાં પણ તું અમારા ખાન્દાનનો એક ભૂતો નેકર હોવાથી તારા એ શુનાહની સજા આપવાને બદલે હું મોઆફી જ આપુ છું. મારું એટલું જ નહિ, પણ તું પૈસા કમાવવામાટે આટલા દૂરના મુઠકમાં આવેલો હોવાથી, તને રૂપિયા સાત હજાર આપું છું તે લઈને પાછો તરત જ હિન્દોસ્તાનમાંથી ચાલતો થઈ જ અને ત્યાં હતો ત્યાં જ પહોંચી જા. જો મારા આ ફર્મા

નથી બિલાડી પકડે તું હિન્દોસ્તાનમાં રહીશ, તો ગાંધી તારી બતની બચર નથી, એ નફી બાપુ રાખજે નાદાન ઈન્સાન! તારી બેવફૂરી એવી હતી કે જે મારાં સિંધાહોની તારી પેશાનગોઠના પક્ષમાં આવી ગયા હોત, તો આજે આ ખાખર 'ગાંધી' થઈ શકત નહિ અને હિન્દોસ્તાનમાંથી ઇસ્લામી જોડાં નાખ્યાં થઈ જત, પણ પરવરદિગારના ફળલો કરમથી તે વક્ત નથી આવ્યો અને તેથી જ મને પણ હું જાણતો જવા દઈ છું. ખુદાને ખાતિર આદન્દા આવી બેવફૂરી દુશ્મિ દરીગ નહિ”

મહમ્મદ શરીફ ખુદાનો તેમ જ ખાખરનો હુકાર માનતો સ્વપિયા સાત હજાર લઈને તે જ દિવસે ત્યાંથી કાબુલ જવામાં રવાના થયો અને ખાખર ત્યાંથી હોવાની જાણી સેવાડના સૂબાને પોતાના અધિકારમાં કરી લઈને તેના જે જે સર્દારોએ રાણા સાથેના યુદ્ધમાં વીરતા દર્શાવી હતી તે સર્દારોને કેટલાંક નગરો તથા દુર્ગોમાં સત્તા અલાવવાના અધિકારો આપી દીધા અને ત્યાર પછી ત્યાંથી રવાના થઈ ઇ. સ. ૧૫૨૭ના અંબિક માસની ૨૫મી તારીખે તે આગ્રામાં આવી લાગ્યો. આગ્રામાં આવ્યા પછી હુમાયૂંનની સર્દારી તળેના ઘણાખરા સિંધાહોની પોતાની જન્મભૂમિમાં જવાની પ્રબળ ઇચ્છા હોવાથી તે સિંધાહોને ખાખરે જવાની આજ્ઞા આપી દીધી અને સાથે શાહજહાં હુમાયૂંનને પણ ખદખશાનનો સૂબેદાર બનાવીને ખદખશાનમાં રહેવામાં તેની સૂચના સહિત કાબુલ તરફ રવાના કરી દીધો. હવે કાબુલ અને ખદખશાન આદિ પ્રાંતો હિન્દોસ્તાનમાંની સુલ્તાનશાહનશાતના સૂબા એટલે કે વિભાગ થયા, એ અહીં વિશેષતાથી લક્ષમાં રાખવાનું છે.

સિંહીના યુદ્ધમાં શાહજહાં હુમાયૂંને ખુદ જ સારી વીરતા તથા દૃઢતા દર્શાવી હતી અને તેથી જ ખદખશાનની સત્તા તેના હસ્તમાં સોંપાઈ હતી. સાંગા સાથેના સંગ્રામમાં કુમરપારા તથા ગુલદામની પણ પોતાની વીરતાના અમલકારને ચક્ર કરવાની ખુદ જ પ્રબળ ઇચ્છા હતી, પરંતુ ખાખરે તેમને મહાના લિખાસ ન પહેરવાની અને બેપર્યા ન થવાની કઠિન આજ્ઞા આપવાથી તેમની એ ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ શકી નહોતી અને તેથી પોતપોતાના શૌહરના ઉત્સાહને વધારવાના અને તેમાં બેસીને યુદ્ધના સમાચાર સાંભળવાના કર્તવ્યના પાલનથી જ તેમને સંતોષ માનવો પડ્યો હતો. યુદ્ધની સમાપ્તિ પછી ગુલદામ પોતાના શૌહર સાથે દિલ્લી પાલી ગઈ હતી અને કુમરપારા આગ્રામાં આવી હતી અને તે વેળાએ તે હમિદા-બાંબતી-હોવાથી હુમાયૂંન ખદખશાન જવાને વિદાય થવા છતાં ખાખરની આજ્ઞાથી તેને આગ્રામાં જ રહેવું પડ્યું હતું; કારણ કે, હુમાયૂંનને ખાખરે કાબુલ પહોંચતાંની સાથે જ પોતાના સમસ્ત કુટુંબને હિન્દોસ્તાનમાં મોકલી આપવાની પુસ્તના આપેલી હોવાથી હામિલા કુમરપારાને અલ્પારે ત્યાં ન મોકલવામાં જ તેનું હિત સમાયતું હતું.

હવે જણાવ્યા પ્રમાણે ખાખરને પરાજિત કર્યા વિના સેવાડની રાબંધાનીમાં પ્રવેશ ન કરવાની સાંગા રાણાએ લીખપ્રતિજ્ઞા કરેલી હોવાથી સિંહીની રણ-ભૂમિમાંથી પલાયન કરીને તે સેવાડના પર્વતપ્રદેશમાં ભાગ્યો ગયો અને ત્યાં જ બજાલવાસમાં રહેવા લાગ્યો. સાંગા-રાણાની આ પ્રતિજ્ઞા સર્વ પ્રકારે યોગ્ય જ

રાજપૂતોના આ પરાજયથી એટલું તો સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે કે પ્રત્યેક નિપચમાં રાજપૂતોનો પણ પ્રખળ હોવા છતાં સમરાંગણમાં સૈન્યની હીલચલને નિશ્ચિત કરવાની એટલે કે સૈનાધ્યક્ષની બુદ્ધિમત્તા અથવા ક્યાંતા વિષયમાં રાણા સંગ્રામસિદ્ધ કરતાં બાબર બહુ જ દક્ષ હતા અને તેથી જ તે રાણાને આટલી સીમાપર્યન્ત પરાજિત કરી શક્યો હતો. છતાં બાબર એકનિષ્ઠ ઈશ્વરનાદી હોવાથી વિજયદાતા ઈશ્વરને જ માનતો હતો અને ખરેખર તાત્ત્વિક દૃષ્ટિથી જોતાં તેની એ જ માન્યતા સત્ય હતી.

યુદ્ધની સમાપ્તિ પછી રાત્રિનો સમય વિશ્રાંતિમાં બીતાડીને બીજે દિવસે રાજપૂતોમાંના જ વીરનરો મૃત તથા આહત અવસ્થામાં પડેલા હતા તે સર્વ વીરનરોનાં મસ્તકોને કપાળીને બાદશાહ બાબરે તે મસ્તકોનો એક પ્રચંડ રાશિ ખડકાળ્યો અને તે જ વેળાયે એ વિજયના સ્વોત્ક તરીકે 'ગાણ' ઉપાધિને ધારણ કરી લીધો.

સદર્શો તથા સૈનિકોનો અતિશય આગ્રહ હોવા છતાં બાબરે રાણાની પાછળે પડવાનો અને તેને પકડવાનો પ્રયત્ન ન કર્યા તેનું કારણ એ હતું કે રાણાની પરાક્રમ-શીલતાને તે સારી રીતે જાણતો હતો અને તેથી 'પરવરદિગારના ફળો કરમથી એક વાર ફતહ મળી છે; પણ એવી જ ફતહ બીજી વાર પણ રાજપૂતો સાથેની લડાઈમાં મળશે કે કેમ, એ શકબરેલી વાત છે' એ પ્રમાણે તેના મનમાં શંકા રહેતી હોવાથી હવે પછી અતતાં સૂધી રાજપૂતો સાથે વૈરભાવને ન વધારવાનો જ તેણે નિશ્ચય કરી લીધો હતો અને તેની એ દક્ષતામાટે તેને જેટલા પણ ધન્યવાદો અપાય તેટલા અલ્પ થવાનો જ સંભવ છે; કારણ કે, અતિ લોભ તે પાપનું મૂળ હોવાથી અતિ લોભના જળમાં બાબર ન સપડાયો અને તેથી જ તે શુભલ-સામ્રાજ્યને ભારતવર્ષમાં દૃઢતાથી સ્થાપી શક્યો, એ નવેસરથી કહેવાની આવશ્યકતા નથી.

જે દિવસે સિદ્ધીના યુદ્ધમાં બાબરને સંપૂર્ણ વિજય મળ્યો તે દિવસે મહમ્મદ શરીફ નામના જે યુદ્ધમીચ્છે બાબરના પરાજયની બવિધવાણી કરી હતી તે યુદ્ધમી બહુ જ ઝખવાણો પડી ગયો અને બીજે દિવસે બાબર પાસે આવીને તેણે મેળવેલા વિજયમાટે તેને મુબારકબાદ એટલે કે ધન્યવાદ આપવા લાગ્યો. જો બાબરના સ્થાને બીજો કોઈ બાદશાહ હોત, તો તેણે તે યુદ્ધમીનો અવશ્ય વંધ જ કરાવી નાખ્યો હોત અથવા તો કાળું મોઢું કરાવી ગધેડાપર બેસાડીને કઢાવી મૂક્યો હોત; પરંતુ બાબર એક રહમદિલ બાદશાહ હોવાથી તેણે તે યુદ્ધમીને એટલું જ કહ્યું કે -

"મહમ્મદ શરીફ! તું જે ખોટું બવિધ બાબીને પયગંબરીનો દાવો કર્યો હતો અને મારા સિપાહીઓને બડકાવી દીધા હતા તે શુનાહની કલ વગર બીજી કોઈ સજા જ નથી, છતાં પણ તું અમારા ખાન્દાનનો એક ભૂનો નેકર હોવાથી તારા એ શુનાહની સજા આપવાને બદલે હું મોઆફી જ આપુ છું, મારું એટલું જ નહિ, પણ તું પૈસા કરાવવામાટે આટલા દુરના મુઠ્ઠકમાં આવેલો હોવાથી તને રૂપિયા સાત હજાર આપુ છું તે લઈને પાછો તરત જ હિન્દોસ્તાનમાંથી ચાલતો થઈ જા અને જ્યાં હતો ત્યાં જ પહોંચી જા. જો મારા આ દુશ્મન

નથી ખિલાફ યદને તુ હિન્દોસ્તાનમાં રહીશ, તો પછી તારી જાનની બચત નથી, એ નક્કી જાણી રાખજે. નાદાન ઈસ્લામ ! તારી બેવકૂફી એવી હતી કે તે મારા સિપાહીઓ તારી ચેશીનગાઇના ચક્કરમાં આવી ગયા હોત, તો આજે આ બાબર 'ગાઝ' યદ શકત નહિ અને હિન્દોસ્તાનમાંથી ઇસ્લામી ઝંડો નાખી યદ જત; પણ પરવરદિગારના ફજલો કરમથી તે વફા નથી આવ્યો અને તેથી જ તેને પણ હુ જીવતો જવા ફઈ છુ ખુદાને ખાતિર આઈન્દા આવી બેવકૂફી કદાપિ કરીશ નહિ”

મહમ્મદ શરીફ ખુદાનો તેમ જ બાબરનો ઉપકાર માનતો રૂપિયા સાત હજાર લઈને તે જ દિવસે ત્યાંથી કાબુલ જવામાં રવાના થયા અને બાબર ત્યાંથી જાવણી બ્રહ્મની જોવાડના સૂબાને પોતાના અધિકારમાં કરી લઈને તેના જે જે સર્દારોએ રાણા સાથેના યુદ્ધમાં વીરતા દર્શાવી હતી તે સર્દારોને કેટલાંક નગરો તથા દુર્ગોમાં સત્તા સલાવવાના અધિકારો આપી દીધા અને ત્યાર પછી ત્યાંથી રવાના થઈ ઇ. સ. ૧૫૨૭ના અમિય માસની ૨૫મી તારીખે તે આગ્રામાં આવી લાગ્યો. આગ્રામાં આવ્યા પછી હુમાયૂંની સર્દારી તળેના ધણાખરા સિપાહીની પોતાની જન્મભૂમિમાં જવાની પ્રબળ ઇચ્છા હોવાથી તે સિપાહોને બાબરે જવાની આજ્ઞા આપી દીધી અને સાથે શાહજહાં હુમાયૂંને પણ બદશ્શાનનો સૂબેદાર બનાવીને બદશ્શાનમાં રહેવામાં તેની સૂચના સહિત કાબુલ તરફ રવાના કરી દીધો. હવે કાબુલ અને બદશ્શાન આદિ પ્રતિ હિન્દોસ્તાનમાંની શુગલિયાશહનશાતના સૂબા એટલે કે વિભાગ થયા, એ અહીં વિશિષ્ટતાથી લક્ષમાં રાખવાનું છે

સિદ્ધીના યુદ્ધમાં શાહજહાં હુમાયૂંને બહુ જ સારી વીરતા તથા દક્ષતા દર્શાવી હતી અને તેથી જ બદશ્શાનની સત્તા તેના હસ્તમાં સોંપાઈ હતી સાંજા સાથેના સંગ્રામમાં કમરપારા તથા શુલહામની પણ પોતાની વીરતાના અમલકારને વ્યક્ત કરવાની બહુ જ પ્રબળ ઇચ્છા હતી, પરંતુ બાબરે તેમને મદદના લિખાસ ન પહેરવાની અને બેપરદા ન થવાની કઠિન આજ્ઞા આપવાથી તેમની એ ઇચ્છા પૂર્ણ થઈ શકી નહોતી અને તેથી પોતપોતાના શૌહરતો ઉત્સાહને વધારવાના અને તંબૂમાં બેસીને યુદ્ધના સમાચાર સાંભળવાના કર્તવ્યના પાલનથી જ તેમને સતોષ માનવો પડ્યો હતો યુદ્ધની સમાપ્તિ પછી શુલહામ પોતાના શૌહર સાથે દિલ્લી આવી ગઈ હતી અને કમરપારા આગ્રામાં આવી હતી અને તે જગ્યાએ તે હમિદા-ગર્મવતી-હોવાથી હુમાયૂં બદશ્શાન જવાને વિદાય થવા છતાં બાબરની આજ્ઞાથી તેને આગ્રામાં જ રહેવું પડ્યું હતું, કારણ કે, હુમાયૂંને બાબરે કાબુલ પહોંચતાંની સાથે જ પોતાના સમસ્ત કુટુંબને હિન્દોસ્તાનમાં મોકલી આપવાની સૂચના આપેલી હોવાથી હામિલા કમરપારાને અસારે ત્યાં ન મોકલવામાં જ તેનું હિત સમાયતું હતું.

હવે જણાવ્યા પ્રમાણે બાબરને પરાજિત કર્યા વિના જોવાડની રાજધાનીમાં પ્રવેશ ન કરેવાની સાંજા રાણાએ લીખપ્રતિજ્ઞા કરેલી હોવાથી સિદ્ધીની રણ-ભૂમિમાંથી પલાયન કરીને તે જોવાડના પર્વતપ્રદેશમાં આવ્યો ગયો અને ત્યાં જ અજ્ઞાતવાસમાં રહેવા લાગ્યો. સાંજા રાણાની આ પ્રતિજ્ઞા સર્વ પ્રકારે યોગ્ય જ

હતી; કારણુ કે, સમરાંગણમાં રાત્રીને પરાસ્ત કર્યા વિના પાછા ગૃહમાં ન આવડે, એ ક્ષત્રિયોના પરાપૂર્વથી ચાલતો આવેલો ધર્મ હોવાથી સંગાએ તે ક્ષાત્રધર્મનું જ અવલંબન કર્યું હતું. તે કાળમાં વીરતાની મહત્તા એટલી સીમાપર્યંત પહોંચેલી હતી કે રાત્રીના હસ્તથી પરાભૂત થઈને કૃષ્ણ સુખથી પાછા આવનાર વીરને તેના માતાપિતા તથા તેની પત્ની આદિ કોઈ પણ આત્મજનો પોતાની પાસે આવવા દેતાં નહોતાં તેમ જ તેની સાથે ભાષણ માગતો પણ સખધી રાખતાં નહોતાં. અર્થાત્ આવા પ્રકારની લગભગ તથા અવમાનનાને સહન કરવામાં પરાભૂત થયા પછી સજીવન ઘેર જવાનું કોઈ પણ ક્ષત્રિય કિંવા રાજપૂત સાહસ કરી શકતો નહોતો. ક્ષત્રિય વીર અથવા રાજપૂત રણધીર આવા અપમાનનો ભોક્તા થવા કરતાં રણભૂમિમાં મૃત્યુનો ભક્ષ થઈ જવામાં જ અધિક આનંદ માનતો હતો. ભારતીય યુદ્ધમાં અર્જુનના વીર્યપરાક્રમનાં વર્ણનો સ્થળે સ્થળે અપાયલાં હોવા સાથે પરાજયના પ્રસંગે તે અગ્નિકાષ્ઠ ભક્ષવાને હલુક્ત થવાનું પણ દર્શાવેલું છે અને છેલ્લા અઢાર દિવસના યુદ્ધમાં ભીષ્મ પરાભૂત થવાથી સમરમાં જ શરપુત્રમાં મૃત્યુની પ્રતીક્ષા કરતો પડ્યો હતો, એ ઘટનાએને ભેતાં ક્ષત્રિયોમાં પરાજયની પ્રતિમા કેવી અને કેટલી લીધણુ હતી એની સહજ કલ્પના કરી શકાય છે. સંગામાં પણ અર્જુન તથા ભીષ્મની એ ભાવના કેટલેક અંશે જાગૃત હોવાથી તેણે પણ અજ્ઞાતવાસનો સ્વીકાર કરી લીધો હતો અને જો તેના આયુષ્યનો અલ્પ સમયમાં જ અત ન થયો હોત, તો તે પોતાના કૃતનિશ્ચયને અવશ્ય પૂર્ણ કરી બતાવત એવી બહુધા સર્વ ઇતિહાસકારોની માન્યતા છે, પરંતુ તેના આયુષ્યની ગૃંખલા ટૂટી ગઈ અને જે વર્ષમાં તેનો પરાજય થયો હતો તે જ વર્ષમાં મેવાડ રાજ્યની સીમામાં આવેલા ખસવા નામક સ્થાનમાં તે વીરશિરો મણિનો દેહાન્ત થઈ ગયો અને તેના દેહાન્ત સાથે રાજપૂતોના તાત્કાલિક ઉલ્લર્ષની આશાનો પણ અન્ત થયો. સંગાના મૃત્યુ વિશે એમ પણ કહેવામાં આવે છે કે તેણે આખરને પરાજિત કર્યા વિના ચિત્તોડમાં પ્રવેશ ન કરવાની જે પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તે તેની પ્રતિજ્ઞા તેના કોઈ એક સહીરને યોગ્ય ન લાગવાથી તેણે સંગાને વિષપ્રયોગથી મારી નાખ્યો હતો એક ઇતિહાસકાર લખે છે કે; “રાણુને પોતાની પ્રતિજ્ઞાને પૂરી કરવાના કાર્યમાં તત્પર તથા દૃઢ બેઠને તેના સાથીઓમાંના કોઈએ અરણ્યનિવાસનાં કષ્ટોને દૂર કરવાના તેમ જ સુખમાં પોતાના આયુષ્યને વીતાડવાના ઉદ્દેશથી આ નીચ કૃત્ય કરી નાખ્યું હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કોઈ પણ નથી.” રાજપૂતોમાં રાજાઓના મરણ બહુધા વિષપ્રયોગથી થતી હોવાની વાર્તા અઘાપિ સંભળાયા કરે છે એટલે એમાં તથ્ય તો અવશ્ય રહેલું જ છે અર્થાત્ રાજપૂતોમાં રાજહત્યાનું કૃત્ય જાણે એક સાધારણ કૃત્ય હોયની એમ જ દેખાય છે અને રાજપૂતોની એકંદર પરાક્રમશીલતા તથા કર્તવ્યનિષ્ઠાને ભેતાં તેમના આચર્યમાં એ કૃત્ય એક ભયાનક કાલિમા સમાન છે, એ તો કોઈ પણ કહી શકે તેમ છે. અસ્તુ રાણા સંગાના હૃદયમાં મૃત્યુની વેળાયે પોતાનો નિશ્ચય અપૂર્ણ રહેવાથી બહુ જ અસ્વસ્થતા થવા લાગી અને તેથી તેણે પોતાના પ્રધાન આદિ હિતૈષીઓને પોતા પાસે બોલાવીને અત્યંત અશાંતિદર્શક ભાવથી ખેદ દર્શાવતાં જણાવ્યું કે—

“મારા હિતેથી મિત્રો અને સજ્જનો ! બાદશાહ બાબરને પરાજિત કરી તેની પાસેથી વૈરનો બદલો લેવામાટેની મારી પ્રતિજ્ઞા મારા જીવનકાળમાં પૂરી થઈ શકી નથી તેથી મારા આત્માને બહુ કષ્ટ યાચ છે અને મૃત્યુના સમયમાં પણ મારો જીવ આ શરીરમાંથી નથી નીકળતો. બન્યા સૂધી મારી એ પ્રતિજ્ઞાની પૂર્તિનું કોઈ મને અભિવચન નહિ આપે ત્યાં સૂધી મારો આત્મા કષ્ટાચા કરશે અને કદાચિત્તુ ચમરાજ બળાકારે મારા જીવ તથા આત્માને આ શરીરથી બિન્ન કરી દેશે, તો પણ મને સ્વર્ગમાં પણ શાંતિ મળી શકશે નહિ.”

સાંગાના એ મરણસમયના કષ્ટને નિવારવામાટે તેના પ્રધાન આદિ જનોએ આશ્વાસન આપ્યું કે “ધર્મમૂર્તિ રાણાજી ! આપની પવિત્ર પ્રતિજ્ઞાને અમે અવશ્ય પૂર્ણ કરીશું, માટે આપ આ ખેદને ત્યાગી ઈશ્વરના સ્મરણમાં આત્માને સંલગ્ન કરો અને પરલોકના સુખાધિકારને પ્રાપ્ત કરી દ્યો.”

આ વચન મળતાં જ નરયુગલ સેવાદાધીશ સંઘામસિંહ રાણો આ નશ્વર સંસારને કૈલાસપતિ શંકરના એકલિંગજી નામક સ્વરૂપના નામસ્મરણ સહિત સદાને માટે ત્યાગી ગયો. તેના શરીરને અદનકાષ્ટની મિતામા રાખીને અગ્નિદાહ અપાયો અને અલ્પ સમયમાં જ તે નામશેષ થયો. જે ભૂમિમાં રાણા સાંગાના મૃતદેહનો અગ્નિસંસ્કાર થયો હતો તે સ્થળે એક મોટી છત્રી-સમાધિગૃહ-બંધાવીને તેમાં એક શિલાલેખ પણ તે વેળાએ લખાવીને રાખવામાં આવ્યો હતો કે જે અદ્વાપિ વર્તમાન છે. સાંગો રાણો ધૈર્યશીલ, બુદ્ધિમાન, યુક્તિપરાયણ તથા પરાક્રમી હોવા સાથે દયાળુ પણ હતો તેણે અસીમ સાહસથી માળવાના બાદશાહને બંદી કરીને પોતાની રાજધાનીમા રાખ્યો હતો, રણથંભોરનો કિલ્લો અબ્દીનો પરાભવ કરીને છત્રી લીધો હતો અને એ તેની પરાક્રમભલિકામાની એક વિશિષ્ટ ઘટના હતી તેણે સેવાડ રાજ્યની ઉત્તર સીમા અથવા મર્યાદાના બિન્દુ તરીકે કાનુવા નામક સીમાપ્રાન્તમા એક રાજમંદિર પણ બંધાવ્યું હતું. સાંગો કે, જે તેની પછીથી કોઈ તેના જેવો જ દુરદર્શી, ન્યાયવર્તી તથા પરાક્રમી રાણો ચિત્તોડના સિંહાસનપર વિરાજ્યો હોત, તો બાબરના મરણ પછી તેના વંશજોનું આધિપત્ય હિન્દોસ્તાનમાં રહ્યું હોત કે કેમ એ શકાસ્પદ છે, પરંતુ તેમ તત્કાળ ન થયું અને તેથી ઈશ્વરની ઇચ્છાનુસાર મુગલ શાહનશાહતની ઇમારતનો પાયો હિન્દોસ્તાનની જમીનમાં મજબૂત થઈ ગયો.

રાણા સાંગાના મરણની વાર્તા જ્યારે બાદશાહ બાબરના સાંભળવામાં આવી ત્યારે તે સાંગાનો ગુણગ્રાહક તથા ઉદાર શત્રુ હોવાથી તેના હૃદયમાં એક મિત્રના હૃદયમા થવો જોઈએ તેના કરતાં પણ વિશેષ શોક થવા લાગ્યો અને તેના મુખમાંથી એવા ઉદ્ગારો નીકળી ગયા કે. “જે દુશ્મનના હાથથી સિંક્ષ્ત મેળવવામા પણ ગુસ્સર માની શકાય તેવો દુશ્મન સાંગો રાણો જ હતો અને તે દુશ્મન જગતનશીન થતાં મારા દિલમાં ખુશીને બદલે ગર્મ યાચ, તો તે કદાચી જ છે પરંતુ રહિગાર તેને જગત બપરો અને જો-કોઈને દુશ્મન મળે તો રાણા સાંગો જેવો જ લાયક દુશ્મન મળે.”

સાંગાના મરણ પછી તેની એક રાણીએ એક પ્રધાનની ભત્રાણી બાબરને બંદી સદેરા કહેવડાવ્યો હતો કે. “રાણાના પાંચ પુત્રોમાંના મોટા પુત્રનો પદ

અહીં જો આપ તેને ચિત્તોડના સિંહાસનપર બેસાડી દો, તો આપનો એ ઉપકારના બદલામાં હું આપને રણવલ્લોર આદિ કેટલાક મહાલો આપવાને તૈયાર છું; તેમ જ આ કાર્ય આપના હસ્તથી સિદ્ધ થતાં આગળના યુદ્ધમાં આપના જે ઝંડાનિશાન, હથિયારો તથા તુલારા વગેરે અમારી પાસે આવ્યા છે તે પણ આપને હું પાછો આપીશ!" પરંતુ બાબરના મનમાં સાંગા રાણા વિશે અતિશય માન વસી રહેલું હોવાથી મેવાડ રાજ્યના અસ્તિત્વને મટારી દેવાની બાબરની ઇચ્છા હતી જ નહિ અને તેથી તેણે રાણીના એ પ્રસ્તાવનો સ્પષ્ટ સંજોગમાં અસ્વીકાર કરી દીધો. પરંપર બાદશાહ બાબરની આ ઉદારતા એવી તો અલૌકિક હતી કે એ એક જ ઉદારતાના કારણથી પણ જો તેને 'તુરે ઇન્દલામ' ના ઉપાધિથી વિભૂષિત કરવામાં આવે, તો તે ઉપાધિને તે 'સર્વ પ્રકારે યોગ્ય હતો. અસ્તુ. આપણી પ્રસ્તુત ઐતિહાસિક નવલકથાના સંવિધાનક સાથે મેવાડ રાજ્યનો અને મેવાડના રાણાઓનો હવે પછી કાંઈ વિશેષ સંબંધ ન હોવાથી મેવાડનો વિષયની આટલેથી જ પરિસમાપ્તિ કરીને જો આપણે બાદશાહ બાબરની જીવનઘટનાઓના નિરૂપણમાં જ પ્રવૃત્ત થઈશું તો તે અવિક્ર માસંગિક તથા ઉચિત ગણાશે.

ત્યારે શું સિંહીના યુદ્ધમાં સાંગા રાણાને પરાજિત કર્યા પછી અને હુમાયુનને બદ્દશાનમાં મોકલ્યા પછી બાદશાહ બાબરને સ્વસ્થતા તથા શાંતિનો ઉપભોગ મળ્યો હતો? નહિ, કારણ કે, તેના બાળ્યમાં એવી સ્વસ્થતાનો ઉપભોગ લખાયેલો જ નહોતો અને તે હવે પછીના પ્રકરણમાં સ્પષ્ટ દર્શિગતર થઈ શકશે.

પ્રકરણ ૨૪ મું

પુત્રવાત્સલ્યની પરિસીમા!

સાંગા રાણાના પરાજય સાથે બહુધો સમસ્ત રાજપૂતોનો જ પરાજય થયેલો હોવાથી રાજપૂતોમાં જો કે તાત્કાલિક પુનરુત્થાનની શક્તિ રહી નહોતી; તો પણ બાબરે સ્થળે સ્થળે પોતાના ચાણાં બેસાડીને પોતાની સત્તાની રક્ષાનો પ્રબંધ કરી દીધો હતો. ત્યાર પછી બાદશાહે કેટલાક સમય પોતાના રાજ્યમાં સ્વસ્થતાને સ્થાપવાના કાર્યમાં વીતાવ્યો; પરંતુ તે વેળાએ પણ આસપાસના મોતોમાં યુદ્ધના પ્રસંગોનો સર્વથા અત યથો નહોતો. આળવા તથા બુન્દેલખંડની સીમા જે સ્થાનમાં મળતી હતી તે સ્થાનમાંનો અન્દેરી નામનો કિલ્લો મેદિનીરાય નામક એક રાજપૂત સંરક્ષકના અધિકારમાં હતો અને તે મેદિનીરાય સ્વર્ગીય રાણા સંશામસિંહનો જીવશ્વક્રશ્ચ મિત્ર હોવાથી તેણે બાબરના વર્ચસ્વને સ્વીકાર્યું નહોતું. આ કારણથી ઇ. સ. ૧૫૨૮ની બન્યુઆરીની ૨૦ મી તારીખે બાદશાહ બાબર તેના પર ચડી ગયો અને તેના પરિણામે બચાનક યુદ્ધ થયું. એ અન્દેરીના યુદ્ધમાં રાજપૂતો અપૂર્વ શૌર્યથી પ્રાણોપર ઉદાર થઈને રણમાં ઝૂક્યા અને અન્તે બચારે એમ જ તેમના જીવામાં આવ્યું કે, 'હવે આપણાથી સુસહમાનો સમક્ષ કોઈ પણ રીતે ટપી શકાય તેમ નથી!' એટલે તેઓ પોતાના હસ્તથી જ પોતાની સ્ત્રીઓ તથા પોતાનાં અર્બક સંતાનોનો સંહાર કરી એટલે

કે 'જોહાર' કરીને ટેસરિયાં કરી રણયુદ્ધમાં બલિદાન ચલાવે નીકળી પડ્યા રાજ-પુત્રોનો પરાજય થતાં અન્દેરીનો કિલ્લો બાબરના હાથમાં આવ્યો એ વેળાએ જીવતા બચેલા થોડાક રાજપુતો મેહિનારાયના મહાલયમાં એકત્ર થયાં, તેમનામાંનો એક મનુષ્ય તત્વારને આડી પકડીને બેસી રહ્યો અને અન્ય સર્વ જનોએ તે તત્વાર સાગા દોડીને પોતે જ પોતાનો શિસ્તજેદ કરી લીધો આવી રીતે પ્રાણોની પરવા ન રાખતા પ્રતિષ્ઠામાટે રાજપુતોને પોતાના હસ્તથી જ પોતાની હત્યા કરતા જોઈને બાબરના આશ્ચર્યનો અવધિ થયો અને રાજપુતોને તે બહુ જ આનની દૃષ્ટિથી જોવા લાગ્યો અન્દેરીનું આ યુદ્ધ ઇતિહાસમાં અન્દેરીના ઘેરાના નામથી વિખ્યાત છે અને ચોટલાથી જ એ યુદ્ધની મહત્તા સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. આ યુદ્ધમાં વિજય મળવાથી રાજપુતોના બચથી સુગલવશ દીર્ઘકાળને માટે નિર્ભય થઈ ગયા

રાજપુતોનો આવી રીતે સર્વથા પરિપાત ચલાવતાં પાણુ બાબરને સ્વસ્થતા તથા શાંતિનો ઉપભોગ પ્રાપ્ત થઈ ગયો નહિ. કારણ કે, અકુશાન લોકો હિન્દોસ્તાનમાં રચળે રચળે જમાવ કરીને પડ્યા હતા અને સુગલોનો અમલ તેમને 'પસન્દ ન હોવાથી એક ક ખીલ હરકતો કર્યાં જ કરતા હતા બાબરને જો કે દિલીનાં તખ્ત અને તાજ મળી ચૂક્યાં હતાં છતાં પણ 'આપણે ધારીશું તો બાબરને ચુરકા જનવતાંમાં હિન્દોસ્તાનમાંથી હાકી કાઢીશું,' એવી આશા તેમના હૃદયમાં વમી રહી હતી ઇ સ. ૧૫૨૮ માં અન્દેરીના ઘેરામાં વિજય મેળવીને જે વેળાએ બાબર આશામાં આવ્યો તે વેળાએ કાબુલથી તેના જનનખાનાની સર્વ સ્ત્રીઓ તેમ જ તેની પુત્રીઓ આદિ આશામાં આવી ગઈ હતી અને કમર-પરાએ એક પુત્રને જન્મ આપ્યો હતો બાદશાહ બાબરે હુમાયુનના એ પુત્રનું નામ અલ અમાન રાખ્યું અને તેના જન્મથી થયેલા આનન્દને દર્શાવવામાટે આશામાં એક મહોત્સવ કરીને એક ખાસ રૂકો અથવા ખત લખીને હુમાયુનને પુત્રા બબરી સાથે સુબારકબાદ આપવામાટે એક કાસિદને બદખ્શાન તરફ રવાના કરી દીધો બાબર પોતાના આમજનોને દીર્ઘ સમય પછી મળેલો હોવાથી અને વળી કમરપારા અથવા હાલ જોગમે પુત્રને જન્મ આપેલો હોવાથી ઇ સ. ૧૫૨૮ માં અકુશાનોની લીલચાલને જોતો સ્વસ્થતાથી આશામાં જ બેસી રહ્યો, પરંતુ દિરંબર મહિનામાં ન્યારે તેને એવા સમાચાર મળ્યા કે 'ઇબ્રાહીમ લોદીનો એક પિત્રાઈ ભાઈ મહમૂદ બહાર પ્રાંતને કબ્જે કરીને લડાઈના ઇરાદાથી કુશી પર્યન્ત આગળ વધી આવ્યો છે,' તેમજ ઇ સ. ૧૫૨૮ ના જાન્યુઆરી માસમાં શ્રોલાપુર મુખે 'જોનપુરનો કબ્જે અહમૂદ લોદીએ પોતાના હાથમાં કરી લીધો છે,' એ સમાચાર મળતાં જ બાબરે આશામાં આવીને અકુશાનોપર ચઢાઈ કરવામાટેની તૈયારી કરી દીધી. બાબર પોતે ગંગા નદીના દક્ષિણતીરપ્રાંતમાં અને તેનો શાહજહો અસ્કરી ગંગા નદીના વામતીરપ્રાંતમાં આગળ વધતા વધતા અલાહાબાદ, ચૂનાર, બનારસ તથા ગાજીપુર ઉપર ચતા અકસાર પર્યન્ત પહોંચી ગયા જેમ જેમ તેઓ આગળ વધતા ગયા તેમ તેમ અકુશાનો ભાગવા લાગ્યા અને તેમના ઘણાખરા સહારો બાબરના શરણાગત થઈ ગયા અહમૂદ લોદી ઈબ્રાહીમમાં જઈને ત્યાંના સુલતાન તુસરતશાહને મળ્યો અને ત્યાર પછી તે બન્નેએ

કૌન્ટેને એકઠી કરીને, બાબર સાથે લડવામાં ટેની તૈયારીઓ કરવા માંડી. આ કારણથી નુસરતશાહ પર ચઢી જઈને ઇંગાજાને અધિકૃત કરી લેવાનો બાર, બાબરના શિર પર આવી પડ્યો. નુસરતશાહ તથા અહમદ લોદી સાથે બાબરનો ગોઝા તથા લાગીરથી નદીઓના સગમસ્વાનમાં સંગ્રામ થયો. આ યુદ્ધમાં બાબરના તોપખાનાએ બહુ જ ઉત્તમ કાર્ય કરી બતાવ્યું, કારણ કે તેના તોપખાનાનો સર્દાર ઉસ્તાદઅલી બાબરને જૂનો ગોલદાંજ હોવાથી કસાયેલો અને અનુભવી હતો. ઇ. સ. ૧૫૨૬ના મે મહિનામાં બાબરની સેનાએ લાગીરથીને બાજબીને ગોઝા નદીના તીરપ્રાંતમાં પડાવ કર્યો અને ત્યાર પછી અલ્પ સમયમાં જ બાબર તથા જાસ્કરીએ ઇંગાજાની કૌન્ટેને ક્ષતકાતિયા કરીને હડાવી દીધી. એટલે નુસરતશાહે બાબરની પનાહમાં આવીને તેની સાથે સુલહ કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી. બાબરે તેની પ્રાર્થનાને સ્વીકારીને તેની સાથે સંધિ કરી લીધી અને તેને સહીસલામત પાછો જવા દીધો. હિન્દોસ્તાનમાં જે યુદ્ધોમાં બાબર પોતે ઉપસ્થિત થયો હતો તે યુદ્ધોમાં આ અતિમ યુદ્ધ હતું, કારણ કે, એ પછી બાબરની પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ રહેવાથી તેનાથી અન્ય કોઈ પણ યુદ્ધમાં ઉપસ્થિત થઈ શકાયું નહોતું અને વારતવિક્રતાથી જોતો ઇ. સ. ૧૫૩૦ના અંતમાં તેના સ્વર્ગવાસ થતા સૂધી યુદ્ધનો એવો કોઈ પ્રસંગ આગો પણ નહોતો કે જેમાં તેની પોતાની ઉપસ્થિતિની અનિવાર્ય આવશ્યકતા આવી પડવાનો સંભવ હોય.

બાબરે ન્યારથી હિન્દુસ્તાનમાં પ્રવેશ કર્યો હતો ત્યારથી વારંવાર તેને જ્વરની બાધા થયા કરતી હતી અને તે સાથે યુદ્ધનો વ્યવસાય પણ અબડ ચાલતો રહેવાથી તેની પ્રકૃતિ ધીમે ધીમે ક્ષીણ થવા લાગી હતી. વિશ્વાતિના ઉપલોગમાં તેનો બહુ જ અલ્પ સમય મળી શકતો હતો અને પ્રવાસમાં તેમ જ રણાંગણમાં તેને વિશેષ સમય વીતતો હતો. છતાં પણ તે એટલો બધો હિંમતબદ્ધ, દર તથા શક્તિસંપન્ન હતો કે ઇ. સ. ૧૫૨૬ના માર્ચ માસમાં અતિમ યુદ્ધના પ્રસંગે ગંગા નદીના પ્રવાહમાં પડી એ તીરથી બીજા તીર પર્યંત માત્ર એક જ વાર કિચિત્ શ્વાસ લઈને તેનીસ હાથ તરી ગયો હતો. સમરકંદથી લઈને હિન્દુસ્તાન સૂધીના માર્ગમાંની તેમ જ હિન્દુસ્તાનમાંની, જેટલી નદીઓ તેના માર્ગમાં આવી હતી તે સર્વ નદીઓને તેણે તરીને પાર કરી હતી, માત્ર ગંગા નદી રહી હતી તેમાં પણ તે એ વેળાયે તરી ગયો કેટલીક વાર તો તેનો દિવસ તથા રાત્રિનો સમસ્ત સમય ઘોડાની પીઠ પર જ વીતી જતો હતો અને ધણીક વાર પ્રતિદિવસ તે આળીસ આળીસ ગાઉની મજલ મારતો હતો. એટલે આ સર્વ કારણોથી જો તેની પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ થાય તો તે સર્વથા સ્વાભાવિક જ હતું.

બાબરે પોતાના જનનખાનાની બેગમને, પોતાનાં પુત્ર પુત્રી આદિ સતાનોને તેમ જ પોતાની સખધિની અન્ય સ્ત્રીઓને સ્થાનમાં બોલાવી મગાવ્યાં હતાં એ તો ઉપર જણાવેલું જ છે. અર્થાત્ બાબરના જનનખાનામાં તેની સાથે બિન્ન બિન્ન સખધ ધરાવનારી સ્ત્રીઓની સખ્યા ૯૬ ની હતી. બાબરની બેગમે જો કે અનેક હતી, તથાપિ તેની મુખ્ય બેગમ અને હુમાયૂંનની જન્મદાત્રી માતા મહામ બેગમમાં તેનો અતિશય અનુરાગ હતો. બાબરની શુલરંગ બેગમ, શુલચંદર બેગમ તથા શુલબદન બેગમ નામની ત્રણ પુત્રીઓ તેમ જ તેના

અમુત્રાસિર મહુમ્મદ અથવા હિન્દાલ નામક પુત્રની જનની દિલ્હાર આગાયા બેગમ હતી દિલ્હાર આગાયા બેગમ એક અત્યંત બુદ્ધિમતી તથા નમ્ર સ્વભાવની ઔરત હોવા સાથે ચાર સતાનોની માતા હોવાથી માત્ર બાબરનો જ નહિ, પણ તેની સપત્ની મહામ બેગમનો પણ તેનામાં એટલો બધો પ્રેમ હતો કે તેનાં સતાનોને મહામ બેગમે જ બિછરીને મોટાં કર્યાં હતાં. બાબરના શાહજહાંએ કામરાન તથા અસ્કરીની માતા ગુલરુબ બેગમ હતી બાબરની સાત કુળઓ પણ આગામાં આવી હતી અને પ્રકૃતિ ગમે તેવી તથા ગમે તેટલી અસ્વસ્થ હોય તેમ જ શીતલતા, ઉષ્ણતા કે જલદ્રષ્ટિ અસહ્ય હોય તો પણ પ્રતિ શુક્રવારને દિવસે બાબર પોતે તેમને મળવામાટે તેમની પાસે જતો હતો અને તેમને સર્વ પ્રકારે સુખશાંતિ તથા આનન્દમા રાખવાના પોતાથી બનતા પ્રયત્નો કરતો હતો. એક દિવસ શુક્રવારે ગ્રીષ્મકાળ હોવાથી અત્યંત ઉષ્ણ વાયુ વાતો હતો એટલે મહામ બેગમે બાબરને કહ્યું કે “બાદશાહ સલામત, આજની હવા ઘણી જ ગર્મ હોવાથી જો આજે આપ કુલજ પાસે નહિ જાઓ, તો તેમને જરા પણ માહુ લાગે તેમ નથી.” પરંતુ બાબરે તેના એ કથનનો પ્રતિવાદ કરીને કહ્યું કે “મહામ! તારું આજ બોલવું સાંભળીને મને અન્યથા થાય છે; કારણ કે, પિદર તથા બિરાદરોને હમેશાને માટે ખોદ ખેડેલી અમુસૈયદ સુલતાન સીંગની અજબ દુખ્તરો તથા મારી કુળઓને જો અત્યારે આરામ તથા ખુશીમાં ગામવાની હુ કોશિશ નહિ કરું; તો પછી મારા વિના તેમને તેમની માથૂસીમાં દિલાસો આપનાર કોણ છે વારુ?” બાબરના આ હુકારોમા એક ઉત્તમ ગૃહસ્થની કુલીનતા તથા કુટુંબપ્રીતિવું પ્રત્યક્ષ દર્શન નથી થતુ કે શું? એ ઉપરાંત તેનામાં સતાનસ્નેહ કેટલો અને કેવો અલૌકિક હતો તે હવે પછી આપણે જોઈશું.

ઈ. સ. ૧૫૨૬ના ડિસેમ્બર મહિનામાં બાદશાહ બાબરે એક મોટા બાગી જુલ્સો-ગાર્ડન પાર્ક-કર્યાં હતો અને તે જુલ્સામા અમરજંદથી લઈને બંગાળા સુધીના અનેક મોટા મોટા સર્દારોએ પોતાની હાજરી આપી હતી તે સર્દારો જે સારા સારા નજરાણાં લઈ આવ્યા હતા તે સર્વ નજરાણાંને સ્વીકારીને તથા તેમને બદલામા મોટા મોટા ધનામો આપીને બાદશાહ બાબરે સઘળા મેહમાનોનો સારામાં સારા સહાર કર્યો અને તેની જન્મભૂમિ અંદી-જનમાંના જે અનેક જનો તેની બાલ્યાવસ્થાથી અનેક સંકટોના સમયમાં પણ તેને વળગી રહ્યા હતા તે સર્વને ઉત્તમ પ્રકારની બખ્ષાશો આપીને બાપ-કહ કહથી તેમના ઉપકારોનું તેણે સર્વના દેખતા પ્રાજ્ઞતાથી સ્મરણ કરી બતાવ્યું. એ ઉત્સવના પ્રસંગે મલ્લયુદ્ધ, ગજયુદ્ધ, મહાપર્યુદ્ધ તેમ જ કેટલાક બિન્ન બિન્ન પ્રકારના ખેલો તથા ગણિકાના નૃત્યગાન આદિનો અતિથિઓના મનોરંજનમાટે પ્રબલ ક્રાયલો હતો. ન્યારે બાબર તથા તેના અતિથિઓ બગીચામાં બેજનને ન્યાય આપતા બેઠા હતા તે વેળાએ ગારોડી તથા જાફરો પોતાના નેજરબદી અથવા જાફરો બેઠા કરતા હતા અને તે બેઠાને જોઈને બાબર તથા તેના અતિથિઓ અતિગત પ્રસન્ન થયા હતા, અત પૂર્વ આવા બેલો બાદશાહ બાબરે કદાપિ જોયા નહોતા આ જુલ્સો આગામા જ થયા હતા અને ત્રણ વર્ષના અવધિમા આગા નગરનું સ્વરૂપ એવું બદલાઈ ગયું હતું કે જ્યાં જુઓ ત્યાં મોડી

મોટી ઇમારતો, બગીચા અને ફૂલો દુષ્કાંચર થયાં કરતાં હતાં. આગ્રા નગરને નવીન અપૂર્વ શોભાની પ્રાપ્તિ થવાથી તેમજ પ્રજાપરના કારભારને આગ્રાને બહુજ યથાર્થ દીધેલી હોવાથી આગ્રામાં આખરીઓ વિશેષ સંખ્યામાં આવીને વસતાં વ્યાપારના વિષયમાં પણ આગ્રા વિદ્યુદ્ગતિથી આગળ વધવા લાગ્યું હતું.

અસ્તુ સમરકન્દના રાજ્યને અધિકૃત કરી લેવાના ઉદ્દેશથી હુમાયૂન અત્યંત એશિયામાં રહ્યો હતો, પરંતુ તે હેતુ સિદ્ધ થવાનો સંભવ ન રહ્યો અને એટલામાં તેને તેની બેગમ કુમરપારાતું બાદશાહ બાબરની રૂઝસાના સમાચારને દર્શાવનારું પત્ર મળ્યું એટલે તત્કાળ તે બદલેશાનને ત્યાગીને પોતાના પિતાને મળવાના વિચારથી હિન્દુસ્તાન બહારી આવવાને નીકળ્યો, પરંતુ એ વિશેની તેણે બાબરને આગળથી કહી પણ બાબર આપી નહિ, કારણ કે, ‘મારા બદલેશાનને છોડીને નીકળવાની માગ પિદરને આગળથી બાબર મળી જશે અને જો તેઓ મને ‘પાછા ફરવાનું’ કુર્માન મોકલશે, તો મારાથી આગ્રામાં પગ નહિ મૂકી શકાય’ આવા પ્રકારની તેના મનમાં રાક્ષ હતી અને તેથી તેણે અચાનકજ આગ્રામાં પહોંચવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. હુમાયૂન નિર્વિદ્ધ આગ્રામાં આવ્યો અને બાબર ‘અહાર-બાગ’માંના મહાલયમાં મહામ બેગમ સાથે વાર્તાલાપ કરતો બેઠો હતો. તેવામાં અચાનક હુમાયૂન પોતાનાં માતાપિતા સમક્ષ આવીને ઉભો રહ્યો. હુમાયૂનને આમ એકાએક આવેલો જોઈને બાબર તથા મહામ બેગમને જે આનન્દ થયો તે સર્વથા અવર્ણનીય હતો. હુમાયૂનના આગમનથી થયેલા આનન્દને દર્શાવવામાટે બાબરે કેટલીક મેજબાની કરી અને શાહનશાનો બહુજ મમતાપૂર્વક આદરસહાર કર્યો. બાબરનો હુમાયૂનમાં જે આવેલો પ્રેમ હતો તેનું કારણ એ હતું કે હુમાયૂનનું સંભાષણ અતિશય વિનયપૂર્ણ, સમુર તથા મોહક હતું અને તેનું વર્તન પણ એક ઉત્કૃષ્ટ ગૃહસ્થને શોભાવે તેવું જ હતું. બાબરનો તેનામાં કેવો અસીમ પ્રેમ હતો એ સહસ્ય હુમાયૂનની માદગી તથા બાબરના પોતાના મરણના સમયમાં પ્રત્યક્ષ સર્વતા જાણવામાં આવી શક્યું. અસ્તુ હુમાયૂને આગ્રામાં આવીને બે ત્રણ મહિનાનો સમય પોતાનાં માતા-પિતાના વાતસલ્યને અનુભવવામાં તેમજ પોતાની બેગમ કુમરપારાના સમાગમ સુખમાં વીતાડ્યો અને ત્યાર પછી પિતાની આજ્ઞાથી તે દિલ્હીના હાકિમ-ગવર્નર-તરીકે ત્યાં દિલ્હીમાં રહેવામાટે આવ્યો ગયો. પરંતુ એકાદ માસમાં જ દિલ્હીથી એવા સમાચાર આવ્યા કે “શાહનશા સલામત બહુજ માદા થઈ ગયા છે અને તેથી જો તેમને આગ્રામાં લઈ જઈને ત્યાં તેમનો ઇલાજ કરવામાં આવે તો વંધારે સારું અહીં સંધળા ઇલાજે નાકામયાબ થયા છે” આ સમાચાર સાંભળતાં જ બાબરશાહ તથા મહામ બેગમના હૃદયમાં નિરાશાનો બચાનક આઘાત થયો અને તેઓ પોતે તત્કાળ દિલ્હી જઈને રૂઝ હુમાયૂનને ધણી જ સારી સંભાળથી આગ્રામાં લઈ આવ્યો. હુમાયૂનની બચકર સ્થિતિએ કુમરપારાને હન્નાદિની બનાવી દીધેલી હોવાથી તેને આશ્વાસનો આપીને શાંત રાખવામાટે તેની મૈત્રિણી ગુલશમ તેમજ વિરાગિણી નાદિરાબાનમ પણ તેની સાથે આગ્રામાં આવી હતી.

રૂઝણ હુમાયૂનને આગ્રામાં આવ્યાને આજે ચાર દિવસ થયા હતા અને અનેક આયુર્વેદવિશારદ વૈદરાજો તથા યૂનાની હકીમેના ઉપચારો તથા ધલાજો ચાલુ હોવા છતાં હુમાયૂન દિવસાનુદિવસ અધિકાધિક અશક્ત થતો જતો હતો અને અત્યંત અશક્તિના પરિણામે વારવાર તેને મૂર્છા પણ આવી જતી હતી અત્યારે તેની પોતાની માતા, વિમાતાઓ, લગિનીઓ તેમ જ અન્ય આત્મ સ્ત્રીઓ અને કમરખારા, શુલંહામ તથા નાદિરાખાનમ આદિ તેની શર્યાબી આસપાસ તેને ઘેરીને બેઠી હતી અને તેના મુખમાંથી નીકળતા વચનને ઝીલી લેવામટે જેમ કેટલીક બાંદીઓ તૈયાર થઈને બેઠી હતી તેમ જ કેટલીક બાંદીઓ વીળનવતી ગાયુ દોળતી તેની શર્યાબાના પશ્ચાદ્ભાગમાં બેઠી હતી હુમાયૂન મૂર્છામાંથી શુદ્ધિમાં આવતા પોતાની બગિનીઓને સળોધીને કહેવા લાગ્યો કે -

“મારી હુગીરાઓ ! આવો તમે મારી પાસે આવો; આવો, આપણે એક બીજાને આલિંગીએ; કારણ કે, હું તમને કદાપિ બેઠ્યો નથી”

હુમાયૂન ઉપરાસાપરી ત્રણ વાર મૂર્છાગત થયો અને ત્રણ વાર શુદ્ધિમાં આવતાં તેની રત્ન વર્ધાવનારી નિઃશ્વામાંથી એનાં એ જ શબ્દોનો વર્ષતાં દેખાયાં.

એટલામાં બાબર પોતે ત્યાં આવી લાગ્યો અને હુમાયૂનની નિરાશાજનક સ્થિતિને જોતા તેના તેજસ્વી મુખમંડળમાં તત્કાળ નિરાશાજન્ય કાલિમા તથા દયાજનક વિપ્રાદની છાયા છવાઈ ગઈ, કારણ કે, હુમાયૂનના શરીરમાં ક્ષણે ક્ષણે મરણનાં ચિન્હો વધારે અને વધારે સ્પષ્ટ થવા લાગ્યાં હતાં. અને બાબર રડવા લાગ્યો અને તેને આવી રીતે રડતો જોઈને જે મહામ બેગમ આટલાં વર્ષોમાં કદાપિ બાબરને ઉપાલબ્ધતા બાણથી વીંધ્યો નહોતો તે શાત મહામ બેગમ બાબરના રોદનને ઔપચારિક રોદન માનીને ઉપાલબ્ધતા બાણથી વીંધતી કહેવા લાગી કે - “શહનશાહસવામત ! મારા તૂટેજરમાટે આપ નામદાર આટલો બધો જમ નામાટે કરો છો ? કારણ કે, આપ બાદશાહ હોવાથી આપને કશી પણ ધોડા થાય તેમ નથી આપ નામદારના તો બીજા જે શાહનશાહ પણ મૌજદ છે, મારો બીજો પિસર ન હોવાથી મારું નસીબ ફૂટી જવાની અણીપર આવી લાગ્યું છે અને તેથી હું જેટલો પણ જમ તથા માનમ કરું તેટલો થોડો જ છે ખુદાને ખાતિર આ રોડું બંધ કરો અને મારા તૂટેજમને બચાવવાની બની શકે તેટલી ટ્રેશિશ કરો”

બાબર જેવો સસારનો એક અદ્વિતીય અનુભવી તથા વિદ્વાન બાદશાહ પોતાની બેગમના આવા માર્મિક બાબણના આરાધને ન સમજી શકે એમ તો કદાપિ બને જ નહિ, અર્થાત્ મહામનાં આ કટાક્ષમય અથવા ઉપાલબ્ધતામક વચનને સાંભળીને આશ્ચર્યથી પાપાણુમત્સ્પાસમાન તે થોડી વારને માટે નિઃશ્વેદ તથા નિસ્તબ્ધ થઈને હોયો રહ્યો અને ત્યાર પછી ગભીરતાથી કહેવા લાગ્યો કે - “મહામ ! હુમાયૂનમાટે મારા ફિલમાં પિદર તરીકેની જેટલી મહુબ્બત વસી રહી છે તેટલી મહુબ્બત બીજા શાહનશાહોમાટે મારા ફિલમાં નથી એ તો હું પોતે પણ સારી રીતે જાણું છું અને હુમાયૂનમાટે મારા ફિલમાં એટલી બધી મહુબ્બત હોવાનું કારણ એ છે કે હુમાયૂન જેને હું મારી બનોબિગર તથા આરામે નિઃશ્વેગી માનું છું તે મારી સર્વથી પ્યારી બેગમનો એટલે કે તારો પોતાનો પિસર છે અરે,

મારી સદ્વતનત તથા-માર્ગ ત્રણતોતાનના વારિસ તરીકે પણ મેં હુમાયૂનને મુકર્રર કરેલો છે, એ પણ તારાથી અબજુલુ તો નથી જ અને એટલામાટે હુમાયૂનની જિન્દગીને બચાવવાને હું ન કરું એવી આ જહાનમાં કોઈ પણ કોશિશ નથી. હુમાયૂનની જિન્દગીને બચાવવામાટે હું મારાથી જે કંઈ પણ બની શકે તે સધળું કરીશ એટલામાટે શાંત થા અને ખુદાપર ભરોસો રાખ.”

પરંતુ મહામના અંતઃકરણમાં શોકની એવી તો બયાનક જવાબા પ્રજ્વળી રહી હતી કે તે જવાબાએ તેનાં નેત્રોમાંના અશ્રુઓને પણ સૂકવી નાખ્યાં હતાં. એટલે તેણે અશ્રુહીન તથા શાંતજલોર મુખમડળથી કહ્યું કે “આદર્શોદ્ધ સલામત હવે આવા ખોટા દિલાસા આપવાની કંઈ પણ જુસ્સુરત નથી, કારણ કે, આપના મહારથી મારા નૂરેનજરની જિન્દગીને બચાવવામાટે હવે કશી પણ કોશિશ કરી શકાય તેમ નથી એ હું સારી રીતે જાણું છું મરજીએ મૌલા !”

“નહિ; મહામ! આમ માની લેવામાં તારી મોટી ભૂલ થાય છે; કારણ કે, હજી તો હુમાયૂનની જિન્દગીને બચાવવામાટેના ઘણા ધલાને કરી શકાય તેમ છે, જે મારી પોતાની જાનનો સદેકા આપવો પડશે તો તે પણ હું આપીશ; પરંતુ છેલ્લી ધડી સૂધી હું હુમાયૂનની જાનને બચાવવાની કોશિશ કરીશ. હજી બધી આશાઓને છોડી દેવાનો પ્રસંગ નથી આવ્યો, કેમકે, જ્યાંસૂધી જિસ્મમાં જાન હોય છે ત્યાંસૂધી જિન્દગીને બચાવવાની પ્રજ્વળ આગા રાખી શકાય છે હિરમન રાખ અને માયૂસ ન થા !” આવી રીતે મહામ બેગમને દિલાસો આપીને ખાખરે ત્યાં બેઠેલી સર્વ સ્ત્રીઓને સળોધીને કહ્યું કે: “હવે થોડી વારને માટે તમે અંદરના કર્મરામાં જાઓ, કારણ કે, હું હકીમોને બોલાવીને તેમની છેલ્લી રાયને જાણી લેવા, માગુ છું”

ખાખરની આ આજ્ઞા સાંભળતાં જ સર્વ સ્ત્રીઓ અંદરના કર્મરામાં જાણી ગઈ એટલે ખાખરે બાહ્ય ખંડમાં બેઠેલા હકીમો, ધધાધારી બંદગી કરનારા, તુલ્દરીઓ, રંગમાલો અને માનિકો આદિને અંદર બોલાવ્યા; તેમને હુમાયૂનની હાલત બતાવી અને ત્યાર પછી તેમની સાથે બાહ્ય ખંડમાં જઈને તે તેમને પૂછવા લાગ્યા કે: “હુમાયૂનની હાલતને તમે સધળા જોઈ ચૂક્યા છે, તો હવે જણાવો કે મૌતના પળમાથી એને બચાવવાનો કોઈ પણ ધલાજ બાકી છે કે કેમ ?”

હકીમો, બંદગી કરનારા અને તુલ્દરીઓ ઇત્યાદિ આ સવાલનો જવાબ ન મળી શકવાથી કંઈક ગભરાટમાં પડી ગયા અને એક બીજાનાં મોઢાં જોવા લાગ્યા. કેટલીક વાર સૂધી તેમના તરફથી કંઈ પણ જવાબ ન આવ્યો એટલે ખાખર પાછો અધીરતાથી કહેવા લાગ્યો કે “કેમ, તમે કંઈ પણ જવાબ સામાટે નથી આપતા ? શું આ દુનિયામાં એવી કોઈ પણ ચીજ નથી કે જેના બદલામાં મારા શાહજહાની જિન્દગી ખરીદી શકાય ? શું એવી કંઈ પણ બંદગી નથી કે જે બંદગીને સાંભળવામાટે રહીમ પરવરદિગારને મજબૂર કરી શકાય ? શું ખુદાતાલાના સમ્પત દિલને મોમ બનાવવાનો કોઈ પણ ધલાજ નથી ? ખોદિશો રહમતને વર્ષાવનારો કરીમે કારસાજનો મિજાજ નથી ? બોલો, બોલો; કંઈક તો તમારી જબાનેને બોલો !”

જેઓ ધંધાધારી બંદગી કરનારા, તુલ્દરીઓ તથા માનિકો હતા તેમને

હુમાયૂન ટુવે કે મરી નય એની કશી પણ ફરકાર નહોતી, પરંતુ આ પ્રસંગે ને બની શકે તો પોતાના લાભને સાધી લેવાની તેમના મનમાં વિશેષ ચિન્તા હતી, કારણ કે, બાબરની હદારતા તથા કંબહર સમાન પ્રકૃતિને તેઓ સારી રીતે જાણતા હતા. આ કારણથી તેઓ થોડી વાર પોતપોતાના કનાફૂસી કરતા રહ્યા અને ત્યાર પછી બંદી કરનારામાંના મોટા મુદ્દાએ બાબરને સંબોધીને કહ્યું “જહાંપનાહ, ને આપ નામદારને વાળિય જણાય તો શાહનશા સલામતની જિન્દગીને ખસાવવાનો એક ઇલાજ છે.”

“બનાવો, બતાવો, તે ઇલાજ કૌનથી પણ પેશ્તર બતાવો !” બાદશાહે તે ઇલાજને જાણવામાટે અતિશય આતુરતા દર્શાવી.

“કિતાબોમા એમ લખ્યું છે અને તે રાસ્ત છે કે આવા મોકાપર અલ્લાહોતાલાને ને કાંઈ સારામાં સારી ચીજનો સદકો અપાય, તો તેથી ઘણું જ ફાયદો થાય છે અને મરવાની આણીપર આવેલો ઇન્સાન મૌતના પંજમાંથી છટકી નય છે.” મોટા મુદ્દાએ ઉપાય દર્શાવ્યો.

“પણ એ કહાપિ ભૂલી જવાનું નથી કે તે સદકો સારામાં સારી અને બહુ જ કીમતી ચીજનો જ હોવો જોઈએ, કારણ કે, મામૂલી ચીજના સદકાથી આના મોકાપર કાંઈ પણ ફાયદો થઈ શકતો નથી.” એક પૈસાના પૂતળી અને બરબચકા મોઠાવાળા તુલ્કમીએ વચ્ચે પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો.

“ખરી વાત છે, ને ચીજ મોટામાં મોટી કીમતની તેમ જ અછળથી પણ અછળ હોય તેનો જ સદકો અપાવો જોઈએ;” એક માંત્રિકે તે તુલ્કમીના અભિપ્રાયને પુછી આપતા કહિવા માણ્યું. “અને મને તો એમ જ લાગે છે કે ને અલ્લાહે સદકા તરીકે.....”

બાબર ટુવે ધૈર્યને ધારી ન શક્યો અને તેથી અંશુભિનિર્દેશથી તે માંત્રિકેને મૌન ધારવાની સૂચના આપીને તત્કાળ બોલી ઉઠ્યો કે “ને એમ જ હોય, તો મારા હુમાયૂનની જાનને ખસાવવામાટે હું મારી પોતાની જાનનો સદકો અપાવો તેવાર છું, કારણ કે, આ જહાનમાં જાન જેવી કોઈ પણ બીજી કીમતી તથા અછળ ચીજ છે જ નહિ !”

બાબરના આ હુદ્દગારને સાંભળીને મુલ્લા, તુલ્કમી તથા માંત્રિકા આદિ મૌન મુગ્ધ થઈ ગયા. તેમનામાંના કેટલાકોના મુખમુદ્રોમાં નિરાશાની અને કેટલાકોની મુખમુદ્રાઓમાં શોકની છાયા પ્રસરેલી દેખાવા લાગી કારણ કે, બાબર ને પોતાના માણસુ બલિદાન આપે, તો તેથી તેમને કશો પણ લાભ થવાનો સંભવ નહોતો.

પરંતુ બાબરના રત્નાભિનિષ્ઠ વજરના અતકરણમાં બાબરના આ નિશ્ચયથી વાસ્તવિક શોક થયો અને તેથી તેણે કહ્યું કે “આલા હજરત ! આપ અમારા શહનશાહ હોવાથી આપ નામદારની જાન એટલી બધી કીમતી છે કે જે જાનનો સદકો કોઈ પણ કારણથી આપી શકાય જ નહિ.”

તુલ્કમીને મેળવવાના અવસરને પોતાના હસ્તમાંથી સરી જતો જોઈને નિરાશ થયેલા એક મુલ્લાએ તત્કાળ વજરના એ અભિપ્રાયને અતુમોદન આપતાં જણાવ્યું કે: “વજર સાહબની વાત ખરી છે, કારણ કે, જાન કરતાં કોઈકે જિતરતી પણ બીજી મામૂલી ચીજને કરના બહુ જ અડતી અને કીમતી ચીજ ન સળી શકે.

તો નથી જ. વાઢ સાહનદો સલામતને પેલો કીમતી હીરા આપવામાં આવ્યો હતો કે નહિ? તે હીરાનો સદકો અપારો, તો તેથી બુદ્ધર આપણી મુરદા પર આવશે, એમ હું માતું છું”

“નહિ; મારા નૂરેઅરમની જિન્દગી સાથે જેને કંટામાં તોળી-રાકાય તેવી ચીજ તે કીમતી પત્થર નથી અને તેટલામાટે હું મારી જિન્દગી આપીને મારા નૂરેઅરમની જિન્દગી બચાવવા માગુ છું” બાબરે હીરાની તુચ્છતા દર્શાવીને પોતાના દુઃખ નિશ્ચયને વ્યક્ત કરી બતાવ્યો.

“પણ એ સદકો તરીકે અપાતી ચીજ સદકો આપનારને તેમ જ જેના ભલા-મદિ સદકો અપાતો હોય તે બન્નેને એકસરખી પ્યારી હોવી જોઈએ, એવો એક કાયદો છે અને એવી જો કોઈ પણ ચીજ હોય તો તે એ હીરા જ છે, કારણ કે, આખી દુનિયાના એક દિવસના ખર્ચ જેટલી એ હીરાની કીમત હોવાથી એ હીરા જેમ આપ નામદારને પ્યારો છે તેમ જ આપ નામદારે એ હીરા સાહનદો સલામતને બખ્શીશ તરીકે આપેલો હોવાથી તેમને પણ એટલો જ વ્હાલો છે.” એક સાંત્રિકે હીરાને કઢાવવામાટેની સુલ્તાની વાતને યુક્તિથી પુષ્ટિ આપવાનો પ્રયત્ન કરતાં આ પ્રમાણેનો બુદ્ધિવાદ કરી બતાવ્યો.

પરંતુ બાબરને તેનો આ વાદ યુક્તિહીન તથા બુદ્ધિવિરુદ્ધ લાગવાથી તે પોતાના તિરસ્કારને વ્યક્ત કરતો કહેવા લાગ્યો કે “મારા દોસ્ત, હું હજી મહા-બખતના કશિમાને જાણતો જ નથી. મારો સાહનદો મારી જનને એવા હજારો હીરા કરતાં પણ વધારે કીમતી તથા અછજ માનનારો છે, એ તું જાણે છે, ખરો કે? જો અત્યારે મારા તે નૂરેઅરમની જગ્યામાં ખોલવાની તાકત હોત, તો આનો જવાબ તે એવો જ આપત કે ‘મારા મેહરબાન પિદરની જિન્દગી તે જ મારી આખી દુનિયા હોવાથી મારા પિદરની જન સાથે સરખાવતાં મારી જિન્દગી કંઈ પણ ખિસાતમાં નથી!’ પણ અત્યારે તેનામાં ખોલવાની તાકત નથી અને તે મૌતના પંથમાં સપડાયેલો છે એટલે તેના આ અલ્લાહ મેં તમને ખોલી બતાવ્યા છે.”

બાબરના આ જવાબને સાંભળ્યા પછી કોઈની કંઈ પણ ખોલવાની હિમત બાકી નહિ અને તેથી થોડી વારમાં જ આજ્ઞાના સ્વરૂપમાં કહ્યું કે. “આવો, તમે બધા મારી સાથે ખીમારના બિહાના પાસે આવો; કારણ કે, વખત પહોંચી જ કીમતી હોવાથી અને તેમાં પણ અત્યારનો વખત ધણો જ ખારીક હોવાથી એ વખતને ખોઈ નાખવો અને પછી પશોમાન થવું તે નાહાની છે. આવો અને જનનો સદકો કેવી રીતે આપાય છે તે નજરો નજર જોઈ લ્યો.”

આ રાખદો ઉચ્ચારતાની સાથે જ જે ખંડમાં હુમાયૂંન રાચ્યામાં પડ્યો હતો તે ખંડમાં જવાને બાબર ચાલતો ચલ્યો અને સુધી, હકીમો તથા જુલૂમી વગેરે પણ તેની આજ્ઞા અનુસાર તેની પાછળ પાછળ તે ખંડમાં પહોંચી ગયા.

વિરાળ દીવાનખાનાના મધ્યમાં એક નીચા ઘાટના પલંગની મુદ્દ રાચ્યામાં સાહનદો હુમાયૂંન સર્વયા નિકેષ્ટ અવસ્થામાં પડ્યો હતો અને રાચ્યાની પાસે જ એક બાજુ પર એક હકીમ હુમાયૂંનની ઇચ્છા તથા મરણ વચ્ચે બાકી રહેલા સુલ્કને દર્શાવનારી નાડીને પોતાના હસ્તમાં રાખીને તપાસતો બેઠો હતો. રાચ્યાની બીજી બાજુએ હુમાયૂંનની દુઃખિની માતા અહમ બેગમ અચુપ્પા નયનેથી

પોતાના મરવાની આણીપર આવી પહોંચેલા પુત્રના મુખચન્દ્રને લેતી બેઠી હતી; કારણ કે, હુમાયૂનના જીવનની હવે આશા ન હોવાથી હકીમે તેને ત્યાં બેસવાની સૂચના આપી દીધી હતી. મહામે અત્યારે પોતાની પદ્મીનશીનીને પણ ત્યાં જ દીધી હતી, કારણ કે, અત્યારે પોતાના પુત્રના જીવનના વિચાર વિના તેના સર્વ વિચારોનો હોષ થયો હતો. મહામની પાસે જ બાબરના બીજા બેગમ મુબારિકા તેને આશ્વાસન આપતી બેઠી હતી અને ત્યાં શોકના સામાન્યનો સંપૂર્ણ અધિકાર દેખાતો હતો. એવામાં અચાનક બાબર ત્યાં આવી લાગ્યો. પરંતુ તેનું ધ્યાન કેવળ હુમાયૂનમાં એકાગ્ર થયેલું હોવાથી તે મહામ બેગમ તેમ જ મુબારિકા બેગમ એ બે માથી કંઈને પણ જોઈ શક્યો નહિ. તે ધીમાં પગલાથી આવીને હુમાયૂનના મસ્તક આગળ બેસી રહ્યો અને મરણોન્મુખ શાહનશાહના ચન્દ્રમુખને એકાગ્ર દૃષ્ટી જોવા લાગ્યો. શાહનશાહની સ્થિતિને જોતાં જાણે તે બહુ જ મોડો આવ્યો હોય અને શાહનશાહનો જીવન દીપક પ્રગટ થયો હોય એવો જ તેને ભાસ અથવા ભ્રમ થવા લાગ્યો. થોડી વાર પછી પોતાનાં નેત્રોને આકાશાબિમુખ ખુલ્લા રાખીને અને પોતાના હાથોને બિચા કરીને તે પાકપરવર-દિગારની બદલી કરવા લાગ્યો.

બારેહકતાલાની બદલી કરતો તે કહેવા લાગ્યો કે: “કરીમા, રહીમા! લોકો કહે છે કે એક જનના સદ્કાથી બીજા જન બચી શકે છે અને એ વાત જો બરી હોય તો હું બાબર, તારો એક કર્તરીન બહો મારા નૃસેનજર હુમાયૂનની જિન્દગીના બદલામાં મારી પોતાની જાનનો સદ્કો આપું છું તો તે સદ્કોને તું કુળલ કરી લે અને મારી બલિષ્ઠતા હુમાયૂનને આપીને હુમાયૂનની નિર્બળતા મારામાં બરી દે.”

પોતાના અજીજ શૌહરની આ બદલીને સાંભળીને મહામ બેગમ પોતાની ચિન્તા નિદ્રામાંથી અચાનક જાગૃત થઈ ગઈ અને તે તેને એ સાહસના માર્ગમાં આગળ ન વધવાનો ઉપદેશ આપતી કહેવા લાગી કે: “મારા સરતાજ! આ શું કરો છો? પરવરદિગાર આપ નામદારની ઉમદરાજ કરે! શાહનશાહની જિન્દગી કરતાં આપ સરતાજની જિન્દગી વધારે કીમતી છે અને સર્વને વધારે અજીજ છે! ન કરો, ન કરો, આ સાહસ ન કરો અને હાથે કરીને પોતાની આત્મા બેગમોને એક સાથે બે.....”

મહામ આગળ બોલવા જતી હતી, પણ તેને વચ્ચે જ બાંધતી અટકાવીને મુબારિકા બેગમ કહેવા લાગી કે: “ખુદાને જે કાંઈ પણ મંજૂર હોય તે થવા દે અને ખુદાની મર્જને ફેરવવાની કોશિશ ન કર અત્યારે તારા બે અજીજ એક શૌહર અને એક પિસર-તખતે હિન્દોસ્તાનની સામા બહેલા છે એટલે એ તખત-પર વિરાજવાનો યોગ લખાયેલો છે એનો નિવેડો પરવરદિગારના હાથથી જ થવા દે અને જે કાંઈ વાચ તે જોવા કર.”

મહામ બેગમ કાંઈ પણ બોલી શકી નહિ અને એક દીર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખીને શોકના અતિરેકથી મૂર્છાગત થઈને મુબારિકા બેગમના શરીરપર જઈ પડી, પરંતુ મુબારિકાએ તેને પોતાના બાહુમાં ઝીલી લીધી; પરંતુ આ ઘટનાનું બાબરને કશું પણ જ્ઞાન કે જાન હતું જ નહિ હવે બાબરે હુમાયૂનની રાખાની આસ-

પોસ ફરીને પ્રદક્ષિણા કરના માઠી અને ભેતી રીતે આક પ્રદક્ષિણાઓ કર્યા પછી રાધ્યાની પાસે દોળનું ચઢતે તે પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરતો સદ્ગદિત સ્વરથી કહેવા લાગ્યો કે -

“થા મુર્તમ અલી કરીમુલ્લાહ ! મારા આ નૃરેનજરની બધી અલાબલાને તું મારા માથાપર નાખી દે અને મારી બધી તાકત મારા આ પિસરને આપી દે ! આનુ શરીર મારા શરીરમાંથી જ એક વાર પથરાયું છે તો અચારે મારી જિન્દગીનો સદેકો લઇને મારા પિસરની જિન્દગીને તું બચાવી લે !”

પરમેશ્વરના પાદપકજના આ પ્રમાણેની પ્રાર્થના કરીને વળી પણ બાદશાહ બાબર હુમાયુનની રાધ્યાની આસપાસ પ્રદક્ષિણા કરના લાગ્યો જેમ જેમ તેની પ્રદક્ષિણાઓની સંખ્યા વધતી ગઇ અને સમય વીતવા લાગ્યો તેમ તેમ તેના શરીરમાં નિર્બળતાનો આનિર્ભાવ થતા તેના નેત્રોમાંનો ચમકાટ ઓછો થતો દેખાયો અને અતે તેના ચરણો પણ લથડવા લાગ્યાં વળી પાછો તે હનુમત મનુષ્ય પ્રમાણે અતેગથી બોલવા લાગ્યો કે : “મારા પ્યારા પિસરની બધી પીડો તથા અલાબલા મારા જિસ્મમાં આવી પડો અને મારા નૃરેનજર શાહનશાહની જિન્દગીનો ચિરાગ દેશન યાઓ !” બાબરના મુખમાથી આ શબ્દો નીકળતાની સાથે જ જાણે તે દીવાનખાનામાં એક ફરિશ્તાનું આગમન થયું હોય અને તે બાબરને એમ કહેતો હોય કે ‘બાબર’ દરબારે હકમાં તારી માગણી કબૂલ થઇ છે અને તેથી તારા શાહનશાહની જિન્દગી તારી જિન્દગીના સદકથી બચી ગઇ છે !’ એવો બાબરને ભાસ થવા લાગ્યો અને તેથી તેણે હર્ષદર્શક પોઝર કર્યો કે : “પરવરદિગારે હુમાયુનને બચાવ્યો છે અને તેનો કાળ મારા માથાપર આવ્યો છે ! આહ, ખુશી, ખુશી, બસ ખુશી !” એ પછી તેનામાં બોલવાની કે ચાલવાની લેશ માત્ર પણ રક્તિ ન રહેવાથી તે લથડિયા ખાવા લાગ્યો અને અચાનક મૃતિત થઇને પૃથ્વી પર પછડાઇ પડવાની તૈયારીમાં હતો; પણ તેની પાસે જ બલેદા તાદ્દિબેગ નામના તેના એક વફાદાર સર્દારે તેને પોતાની છાતીપર ઝીલી લીધો અને તેથી તે પૃથ્વીપર પડાતો અટકી ગયો.

ત્યાં જે પુરુષો તથા સ્ત્રીઓનો સમુદાય હતો તે બાબરની આવી સ્થિતિને જોઇને બચલીત થઇ ગયો અને તે સર્વના મુખમાથી અચાનક એવો જ ઉદ્ગાર નીજી ગયો કે : “વહ ચુક્યું; શુદાએ બાદશાહની જાનના સદકને કબૂલ કરવાથી બાદશાહ સલામત આજ્ઞાની જહાનને છોડી ગયા છે !”

વસ્તુત બાબરની અવસ્થા જો કે મૃતતુલ્ય જ થયેલી હતી અને તેથી જો સર્વના મનમાં તેના મરણનો ભ્રમ ગયો હોય તો તે સ્વાભાવિક જ હતો છતાં પણ અચારે તો તેમનો તે ભ્રમ જ હતો, કારણ કે, બાબરનો આત્મા તેના શરીરને લાગી ગયો નહોતો અને તેથી બચાનક મૂર્છામાં હોવા છતાં તે સજીવ જ હતો, તેના જીવનનો નિશ્ચય થતા તાદ્દિબેગ કહેવા લાગ્યો કે : “નાહિ, બાદશાહ સલામત જિન્દા છે, ફક્ત એમને મૂર્છા આવી ગઇ છે અને તેટલામાટે એમને ખુલ્લી હવામાં લઇ જવાની જુસ્સુ રત છે. શુદામો ! આમ આવો અને રાહનશાહ સલામતને એમના પોતાના આસ હગરામાં લઈ જાઓ” શુદામોને આ પ્રમાણેના હુકમ ફર્માવાને તાદ્દિબેગે બેગમોને આશીસન આપતાં કહ્યું કે “બેગમ તાહજા ! આપ ટાઈ કાઈ પણ ફિર કરો

નહિ અને શાહનદા સલામતની બરાબર સંભાળ રાખજો, કારણ કે, શાહનદા સલામત હોશમાં આવતા નય છે એટલે વળી ક્યાંક ઊઠવાની કેશિશ ન કરે અને વળી પાછા મૂર્ચ્છિત ન થઈ નય! હું બાદશાહ સલામતની સારવાર માટે તેમની પાસે જઈ છું”

પરંતુ સુબારિકા યોગમ તરત ઊઠીને ઊભી થઈ ગઈ અને કહેવા લાગી કે “હું પણ બાદશાહ સલામતની ખિદમતમાં હાજિર રહેવા માટે આવું છું, કારણ કે, હુમાયૂંનની સારવાર માટે અહીં ઘણી ઔરતો મૌત્તુદ છે, પણ શહનશાહ પાસે અત્યારે કોઈ પણ ઔરત નથી” આમ કહીને તેણે મહામ યોગમને કહ્યું કે “અજીબ હુશીરા! બાદશાહ સલામતને સાધારણ મૂર્ચ્છા જ આવી ગઈ છે એટલે એથી બીવાતું કોઈ પણ કારણ નથી, આ તેમની વધારે પડતી ચિન્તા-શીલતાનું જ પરિણામ છે એટલે હુમાયૂંનની સફાની ખબર સાંભળીને આનંદમાં આવતા જ તેઓ ખાજા ટટાર થઈ જશે હું પાછી અહીં આવું એટલે તું જઈને બાદશાહ સલામત પાસે જોસજો”

તાર્દબેગ અને સુબારિકા યોગમ એ પછી તત્કાળ બાદશાહ પાસે જવાને અને તેની ખિદમતમાં હાજિર થવાને આલતાં થઈ ગયા

જેમ જેમ સમય વધારે અને વધારે વીતતો ગયો તેમ તેમ શાહનદા-હુમાયૂંન વિશેષ અને વિશેષ પરિમાણમાં શુદ્ધિમાં આવવા લાગ્યો તેને આવી રીતે મૃત્યુના પાશમાંથી મુક્ત થતો જોઈને તેની માતા મહામ યોગમ તેમ જ અન્ય યોગમોના મનમાં જે આનંદ થયો તે અવર્ણનીય હતો અને શાહનદાને નવીન જીવન આપવા માટે તે બારેક જાતના વારવાર અત કરણપૂર્વક ઉપકાર માન્યા કરતી હતી.

હવે અહીં જે એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે તે એ છે કે હુમાયૂંનને જે નવજીવનની પ્રાપ્તિ થઈ હતી તે બાબરના જીવનસમર્પણનું પરિણામ હતું કે કેમ? તો એના ઉત્તરમાં જણાવવાની આવશ્યકતા છે કે ધીરનમા એવી રીતે મરણુતા મુખમાં આવી પડેલા મનુષ્યની શર્યાની આસપાસ પ્રદક્ષિણાઓ કરીને પોતાના જીવનના બલિદાનથી તેના જીવનને બચાવવાનો વિધિ અદ્વાપિ પ્રચલિત જોવામાં આવે છે અને તેથી એ ધાર્મિક વિધિના કૃપા તરીકે હુમાયૂંનને અવશ્ય નવજીવનની પ્રાપ્તિ થશે જ, એવો જો બાબરનો દૃઢ વિશ્વાસ બંધાયેલો હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય જેવું કોઈ પણ નથી અને દૃઢ વિશ્વાસ કિંવા શ્રદ્ધાનું બહુધા ઇચ્છિત પરિણામ થયા વિના રહેવું નથી એ માન્યતા પ્રત્યેક ધર્મમાં સમાન હોવાથી અમો તો એમ જ માનીએ છીએ કે બાબરના જીવનબલિથી જ હુમાયૂંન નવજીવનનો અધિકારી થયો હતો અને તે સમયના આગાના સર્વ લોકોની પણ એ જ માન્યતા હતી કે જેનો ઇતિહાસમાં પણ સ્પષ્ટ હલેખ કરાયેલો છે પ્રાણવિનિમયનો આ પ્રકાર યોગશાસ્ત્રમાં વર્ણવાયેલો છે અને અત્યંત પ્રબળ શાસ્ત્રશક્તિવડે પ્રાણવિનિમય સહજ કરી શકાય તેમ હોવાથી આમાં અશક્ય કિંવા અસંભવનીય જેવું કોઈ છે જ નહિ આ ઘટનાની સત્યતાને જો કેટલાક જડવાદોએ અથવા અશ્રદ્ધાલુઓને ન સ્વીકારે તો તે એક ભિન્ન વાર્તા છે;

સૈતન્યવાદી તથા શ્રદ્ધાળુઓ તો આ ઘટનાના સલાંચને સર્વાંશે સ્વીકારી લેશે, એ સર્વથા નિર્વિવાદ છે

પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં બાબરની જે સુબારિકા ઐગમ' નામક યેગમનો પાકક તથા પાકિકાઓને સાક્ષાત્કાર થયો છે તે શાહુ અબ્સર સુસુક્ષ્મથી દર્શાવે હતી અને ઈ. સ. ૧૫૧૯ ના નવ્યુઆરીની ૩૦ મી તારીખે બાબર સાથે તેને તાત્ત્વસંગ્રહ થયો હતો. બાબર સાથેના વૈરભાવને મટાડવાનાંદે તથા સ્નેહ-આવને વધારવાનાંદે જ સુબારિકાને બાબર કરતા વયમાં તે નાની હોવા છતાં બાબર સાથે પરણાવવામાં આવી હતી અને ત્યાર પછી એ દંપતીનો પરસ્પર સારો પ્રેમભાવ એટલા કારણથી રહ્યા કરતો હતો કે સુબારિકામાં દ્વેષભાવનો સર્વથા અભાવ હોવાથી તે મહામ ઐગમ' તથા દિલ્લહર ઐગમ' આદિ યેગમો સાથે પ્રેમભાવથી વર્તતી હતી તેમ જ તેને પોતાને પરમેશ્વરે સતાનસુખથી વચિતા રાણેલી હોવાથી અન્ય યેગમો એટલે કે પોતાની સપત્નીઓનાં સતાનોને પોતાનાં સંતાનોથી પણ અધિક પ્રિય માનતી હતી તે બેવી સૌન્દર્યવતી હતી તેવી જ સદ્ગુણવતી હતી અને કુણ મનુષ્યની પરિચર્યામાં તે અતિશય દક્ષ હોવાથી જ્યારે પણ બાબર બીમાર થતો હતો ત્યારે પરિચારિકા તરીકે તો સુબારિકા જ તેની પાસે રહેતી હતી તેને લોકો સુબારિકા ઐગમ, સુબારિકા બીબી તેમ જ અફગાની આગાયા, એ પ્રમાણે ત્રણ બિન્ન બિન્ન નામોથી ઓળખતા હતા સુબારિકા એક યેગમ કરતા એક ક્રિશ્તન થવાની અધિક યોગ્યતા ધરાવતી હતી એમ કહેવામાં લેશ માત્ર પણ અતિશયોક્તિનો સંભવ નથી અસ્તુ હવે આપણે ખાદશાહ બાબરની પોતાની પરિવર્તિત પરિસ્થિતિનું અવલોકન કરીશું

પ્રકરણ ૨૫ મું

બાબરનો અન્તકાળ !

જન પ્રકરણમાં જીવન તથા મરણ વચ્ચે આવતા બચાવક સુદ્ધને દર્શાવનારી જે દશામાં આપણે શાહનદા હુમાયૂનને જોયો હતો તેવી જ દશામાં અત્યારે બાબર પોતાની પર્યંકશય્યામાં પચ્યો હતો હુમાયૂનની અને બાબરની દશામાં જે ભેદ હતો તે માત્ર એટલો જ કે હુમાયૂન મૃતતુલ્ય થઈ જતાં તેની વાચા-શક્તિ તથા શ્રવણશક્તિનો પણ લોપ થયો હતો અને બાબરની વાચાશક્તિ તથા શ્રવણશક્તિ પૂર્વવત્ અવિચળ રહેલી હતી, માત્ર તેનું શરીર અત્યંત અશક્ત તથા નિર્બળ થઈ ગયું હતું હુમાયૂનના ખંડમાંથી મૂર્ચ્છિતાવસ્થામાં તેને ગુલામોએ ઉપાડી લાવીને શય્યામાં સૂવાડ્યા પછી યોગ્ય હપચારોના પરિણામે અલ્પ સમયમાં જ તે શુદ્ધિમાં આવવા લાગ્યો અને શુદ્ધિમાં આવતાંની સાથે જ શય્યા પાસે બેસેલી સુબારિકા ઐગમને તેણે જે પ્રથમ પ્રશ્ન પૂછ્યો તે એ હતો કે "મારા નૂરેનજર હુમાયૂનની તળીયત કેમ છે ?"

"શાહનદા સલામતની તળીયત આગળ કરતા ઘણી જ સારી છે: સુબારે

ખિદ્દલ હતરી ગયો છે અને હકીમો કહે છે કે એક બે દિવસમા તે ચાલેતો ફરતો યઈ જશે ” સુખારિકા બેગમે આખરના અતઃકરણમાં આનન્દને ઉપ-
જવવામાટે આશ્વાસન આપ્યું અને તે આશ્વાસન બહુધા સત્ય
પણ હતું

સુખારિકા બેગમના મુખથી આ વાર્તા સાંભળીને આખર પોતાના આન-
ન્દને દર્શાવતો બોલ્યો કે “હજારો હજાર એસાન તે કરીમે કારસાજના કે જેણે
મારા ગરીબના ચિરાગને રોશન રાખ્યો છે હવે જો મારો ઈન્તકાલ થઈ જાય
તો તેની મને જરા પણ ફિક્ક નથી । ”

“ પરવરદિગાર આપ નામદારને પણ રાફા બજારે અને અમારી દુવાને
કુબલ કરશે, માટે માયૂસ ન થાઓ અને રહમતે યજ્ઞાનમાં યજીન રાખો. ”
સુખારિકાએ શુભ બાવના દર્શાવી

“સુખારિકા! હવે મારા દિલમાં જીવવાની આહિશ છે જ નહિ અને તે એટલે
સૂઝી કે જો પરવરદિગાર મને જિન્દગી બજાવવાને તૈયાર હોય તો પણ હું તે
લેવાની ના પાડું છું, કારણ કે, હુમાયૂનની જિન્દગીના બદલામા હું મારી જાનનો સદકા
આપી ચૂક્યો છું અને તેથી જ હું જીવતો રહીશ તો વળી પાછી મારા ગાહ-
જાહની જિન્દગી વળાલમાં આવી પડશે એવો મારા દિલમાં ખીક રહ્યા ફરે
છે; એટલામાટે હવે તો મારી જિન્દગીનો ચિરાગ જલ્દી છુટાઈ જાય અને
મારો શાહજાહની હયાતીને આંચ ન આવે, એ જ વધારે સારું છે.

મૃત્યુને સુખ વિકાસીને પોતાનાં નેત્રો સમક્ષ બેઠેલું જોવા છતાં બહાદુર
આખર દેશ માત્ર પણ બચલીત થયો નહોતો અને તેણે પોતાના વિનાહી
સ્વભાવને પૂર્વ રવસ્થામા જ જાળવી રાખ્યો હતો, કારણ કે, જીવ માત્રને માટે
મૃત્યુ અનિવાર્ય છે અને જે મૃત્યુને ટાળવાનો કોઈ ઉપાય છે જ નહિ તે મૃત્યુના
આગમનથી બચલીત થઈ એ માનવ હૃદયની નિશ્ચ નિર્જળતા છે એ ત્રિકાલાખાન્ય
તાત્વિક સત્યને તે પોતે વિદ્વાન તથા કવિ હોવાથી સારી રીતે જાણતો હતો. છતાં
પણ સર્વ મનુષ્યાનાં હૃદય એવાં દૃઢ તથા સખળ નથી હોતાં એ તત્ત્વ પણ તે
જાણતો હોવાથી તેની સેવામાં દિવસ અને રાત્રિ નિરતર અને અવિશ્રાંત ઉપસ્થિત
તાદેશિગ તથા સુખારિકા બેગમ વિના કોઈ પણ તૃતીય વ્યક્તિને તે પોતાના નિક-
ટમાં આવેલા અતઃકાળની વાર્તા કહેતો નહોતો. ત્રણ ચાર દિવસમાં હુમાયૂન
રોગમુક્ત થતાં શય્યામાંથી ઊઠીને ચાલતો ફરતો યઈ ગયો અને તે પોતાના
ખીમાર પિદર પાસે પણ આવીને બેસવા લાગ્યો. હુમાયૂનને આવી રીતે પુનઃ
આરોગ્યમડિત તથા સશક્ત થયેલો જોઈને આખરના હૃદયનો આનન્દ ઉભરાઈ
જવા લાગ્યો અને અનન્યભાવથી તે પરમેશ્વરનો વારંવાર ઉપકાર માનવા લાગ્યો.
પ્રથમ આખરના શરીરમા મૃત્યુનાં ચિન્હો સ્પષ્ટ દેખાવા માગ્યાં હતા પરંતુ ત્રણ
ચાર દિવસ પછી તેની પ્રકૃતિ કાંઈક સુધરતી દેખાઈ અને તેથી તેના જીવનની
આશા બધાવા લાગી પરંતુ વાસ્તવિકતાથી એ પ્રકૃતિની સુધારણા નહિ પણ છુટાઈ
જવાની આણીપર આવેલા દીપકની બમણા બળથી ભડકતી શિખા અથવા જ્વાળા જ
હતી, અર્થાત્ ધીમે ધીમે તેના શરીરને ક્ષીણ કરવામાટે તેની ખીમારી ત્રણાવી

ચાલી હતી; પરંતુ એ લેઈ સારા સારા અનુભવી વેદો તથા હકીમોના બહુવામાં પણ ન આવી શક્યો. બાબરની મૃત્યુને સુધરતી બેઠને હુમાયૂંએ એક અગત્યના કાર્યમાટે કાલિંજર જવાને રવાના થયો; પરંતુ પંદર દિવસમાં જ તેને બાદશાહની બીમારી ઘણી જ વધી જવાના સમાચાર મળતાં તે અવિશ્વાસ પ્રવાસ કરીને પાછો અમરોતમાં આવી પહોંચ્યો.

હુમાયૂંને આવતાંની સાથે જ હકીમોને બાદશાહ સલામતની બીમારીને દૂર કરવામાટેના સારામાં સારા ઈલાજો કરવાનો હુકમ કરાવ્યો; પરંતુ બાદશાહ બાબરે હુમાયૂંને પોતાની પાસે જોલાવીને કહ્યું કે “હુમાયૂં! હવે આ હકીમો મારી બીમારીને દૂર કરીને મારી તબીયતને સુધારી શકવાના નથી; કારણ કે, હવે આ ફાતી જહાનને છોડી જવાનો વખત સારામાટે નજીક આવેલો છે અને તેથી દવાદારો બેકાર છે; મારો તબીબ પરવરદિગાર છે અને મારી આરામગાહ દારૂકાર-કબ-છે! હવે હું આ જહાનમાં મન્દિરાજનો મેદમાત હોવાથી અને મારા ઇન્તકાલ પછી તું શહનશાહે હિન્દોસ્તાન હોવાથી મારું તને એ જ ફર્માન છે કે, ફક્ત બુદ્ધિ તારી શાદી થઈ ગઈ છે અને તને બેગમ પણ બાદ જ લાયક મળી ગઈ છે તેમ જ તું એક ફર્જાને પિદર પણ થઈ ચૂક્યો છે એટલે મારી ગયરહાબનીમાં તારી હરશીરાઓને લાયક મઠો સાથે પરણાવવાનું કામ હું તને સોંપું છું અને ઉમ્મીદ રાખું છું કે મારી ખાતને વુ દેખાવા નહિ દે! તારી પોતાની માદર અથવા તારી સુસ્તાના વાલિદા સહામ બેગમ તેમ જ તારી બીજી માદરોને પણ હમેશા ઇજ્જત આપતો રહેજે, તેમને કોઈ પણ રીતે એણે આવવા દઈશ નહિ અને તારી કુછો વગયરાને પણ હમેશા સાદમાન રાખવાની કોશિશ કર્યા કરજે. બીજી તને ખાસ બલામણુ એ આપવાની છે કે શાદી ખાન્દાનોમાં જે એક અત્યંત વિધાતક દોષ જોવામાં આવે છે તે એ છે કે, બાદશાહનો ઇન્તકાલ ચતાંની સાથે જ બાદશાહ યવામાટે બાધ્યો વચ્ચે ઝગડો ભગે છે અને તેમાં જે જોરાવર હોય છે તે ફાતી જતાં બીજી બાધ્યોને કાંતો કાર કરાવે છે અને કાંતો તેમની આખો કાંડાવીને, તેમને જિન્દગીની છેલ્લી ઘડી સુધી જિન્દાનમાં રખાવીને, તેમને દારૂ કે અગ્નીશુના વ્યસનમાં મડાવીને અથવા તો મક્કાની યાત્રાએ મોકલાવીને તેમના પર બુલ્હોનો અબ્દ વર્ષાદ વર્ષાવે છે; પણ તું એ રિવાજનો શુભામ યદશ નહિ, પોતાના બાધ્યો સાથે મહબ્બતથી વર્તજે અને તેમના યોહીથી તારા હાથોને રગવાનો ખાખમાં પણ શુનાહ કરીશ નહિ. કુટુમ્બલેશનું મહા બચાનક હાનિકારક પરિણામ થાય છે એટલામાટે પોતાના સ્વાર્થનો ભોગ આપીને પણ કુટુમ્બલેશને રાખવાની કોશિશ કરજે અને જે પરવરદિગારે તને શહનશાહ બનાવ્યો છે તે પરવરદિગારનો હમેશા ખરા દિલથી એહસાન, માનતો રહેજે શુરૂર ફરિશ્તાને સચતાન બનાવનાર હોવાથી કદાપિ મળરૂર યદશ નહિ અને ખાકસારીને બૂલીશ નહિ!!”

“ફિજગાહ, આપનો આ ખાકસાર પિસર આપની આ નસીહતોથી ખિલાફ વર્તવાનો નથી અને જીવ જતાં પણ નાફર્યાન થવાનો નથી, એ વિશે ખાતિરજમા રાખશો અને જે કંઈ પણ ફિજ રહેતી હોય તેને દૂર કરી

“દેશો” હુમાયૂંને આખરના ઉપદેશને શિરસાવંધ ખરીને આ પ્રમાણેનું અભિવચન આપ્યું

હુમાયૂંના આ અભિવચનથી સતુષ્ટ પડેને આખરે પોતાના સર્વ વડાર અમીર, સહીદો તથા કૌંઝ અફસરોને પોતા પાસે યોદ્ધાવ્યા અને તેમને મંજૂર થીને તે ગભીર ભાવ તથા ગભીર મુદ્દાથી કહેવા લાગ્યો કે “મારા નમસ્કદલાલ અને મારી સંસ્તનતના સિવન વડારો, અમીરો, સહીદો તથા કૌંઝ અફસરો! આજે ધણી દિવસથી મારા શાહનંદા હુમાયૂંન ખીજીનેજ તખ્તનશીન ખરી સંસ્તનતને સંધાવવાનો ભાર તેના સરપર નાખીને ‘આજે જર અફસરો’માં રહી એકાન્તવાસમા બિન્દગીને વીતાડવાનો ઇરાદો મારા દિલમા યથા મરેતો હતો પરંતુ ફળલેહકથી મારી ખીજ બંધી ખાદિરો પૂરી યવા છતાં આ સખ્ત ખીમારી આવી પડતા એ એક જ ખાદિર પૂરી થઈ ગઈ નથી ગુન દે, આ ખીમારીએ જ્યારે મને સૌતના દરવાજાપર લાવીને ઠોસો રાખી નીંધા છે, તો હવે તમેને મારું એ જ કર્મીત છે કે આજથી જ તમે મારી જગ્યાએ હુમાયૂંન ખીરજને તમારા બાદશાહ તરીકે માની લ્યો અને મારા દેખતા જ તમારા એ નવા શહનશાહના ખયરબાહ, વકાદાર તથા બંનિસાર બંદયે કર્મીત થઈ ગરેવાના સૌગંદ લ્યો જવ જતાં પણ હુમાયૂંને છોડશો નહિ અને એવડા થશો નહિ.”

વડાર, અમીર, સહીદો તથા કૌંઝ અફસરોએ આખરની આજ્ઞા અનુસાર હુમાયૂંન સાથે વકાદારીથી વર્તવાના સૌગંદ લીધા અને એ સૌગંદ લેતા તેમના નેત્રોમાંથી અશ્રુની બળવતી ધારાઓ વહી નીકળી

થોડી વાર સૂધી ત્યાં મૌનનું સામાન્ય આવી રહ્યું અને ત્યાં પછી ત્યાં પાછો બાદશાહ આખર હુમાયૂંને સખોધીને કહેવા લાગ્યો કે “હુમાયૂંન! હવે તને મારે એક જ નસીહત આપવાની છે અને તે એ કે જો મલકા નાચેડા બલાદય હોય છે અથવા તો તેમના ધર્મમા, આચારવિચારમા, તેમની સંદિગ્ધિમાં તથા તેમની ડવિકાનાં સાધનોમા પરિવર્તન કરી નાખવાની યેણ કમય છે, તો તેથી પરિણામે મહા બયાનક અનર્થોનો ઉદ્ભવ થાય છે એટલામાટે આ હિન્દોસ્તાનમાં બિત્ર બિત્ર લોનના બિત્ર બિત્ર ધર્મ, આચાર, વિચાર, સંદિ તથા વ્યાપાર આદિમાં તું કદાપિ હસ્તક્ષેપ કરીશ નહિ તેમ જ તારા અધિકારીઓને પણ એવો હસ્તક્ષેપ કરવા ફરયા નહિ, કારણ કે, હિન્દોસ્તાનમાં અફગાનો સર્વન અમિય થઈ પડ્યા છે તેનું કારણ એ જ છે કે અફગાનોએ ધર્મના નામથી હિન્દોસ્તાનની રૈયતપર બલબલતના જુલમો ગુજારવામા કમી પાા કચાગ રાખી નથી;

* ‘મીરજી’ શબ્દ ફારસી ભાષાનો હોઇને રાજકુમારના અર્થને દર્શાવનાર હોવાથી જ્યાં સૂધી કોઈ પણ શાહનંદો તખ્તનશીન નથી થતો ત્યાં સુધી તેને ‘મીરજી’ કહેવામાં આવે છે અને ત્યાર પછી તેના નામની પૂર્વ ‘સુલતાન’ અથવા ‘બાદશાહ’ શબ્દ ઉમેરાય છે, જેમકે, સુલતાન મહમ્મદ મીરજી અથવા ‘બાદશાહ આખર’ કહ્યાદિ. એ જ અર્થને દર્શાવનાર અરબી ભાષામાં ‘અમીર’ તથા તુર્કી ભાષામાં ‘ખાન’ શબ્દ છે ‘ખાન’ કરતાં દિલિપ્ત જન પદવીને દર્શાવનાર શબ્દ ‘બેગ’ છે.

સારાંશ કે, જે વુ ધાર્મિક અત્યાચારને તિલાંજલિ આપી દઇશ અને રૈયતના માથાપરે અસહ્ય કરબાર નાખવાના કુવિચારથી દૂર રહીશ, તો 'પછી તારું સામ્રાજ્ય સર્વથા નિષ્કટક તથા નિર્ભય છે એમ જ તારે માનવાનું છે એ જ પ્રમાણે આ વહીરો, અમીરો, સદારો તથા કૌણ અફસરો તેમ જ કૌણ સિપાહોને પણ હમેશા પોતાના સખધી પ્રમાણે ગણીને એમની સાથે પ્રેમભાવથી વર્તતો રહેજે એટલે આપત્તિના સમયમા એઓ તારામાટે આનન્દથી પોતાનો પ્રાણ અર્પવાને તત્પર રહ્યા કરશે મારી નસીહતનો સાર એટલામાં જ સમાઈ નય છે કે તું પોતે પણ એક ઇન્સાન છે એ કદાપિ ભૂલીશ નહિ તેમ જ-તુ સર્વ સત્તાધીશોપરવરદિગારનો એક પ્રતિનિધિ છે એ પણ નિરતર સ્મરણમા રાખતો રહેજે જે રાજ અથવા બાદશાહ 'હુ પણ એક મનુષ્ય જ છું' એ વાર્તાને ભૂલી જતો નથી તે રાજ અથવા બાદશાહ પોતાના અધિકારનો કદાપિ દુરુપયોગ કરતો નથી અને જે રાજ અથવા બાદશાહ પોતાને પરવરદિગારનો એક પ્રતિનિધિ જ માનતો રહે છે તે રાજ અથવા બાદશાહ પોતાના મનને કદાપિ ઉચ્છ્રંખલ થવા દેતો નથી રાજ અથવા બાદશાહ જ્યાં પોતાના અધિકારનો દુરુપયોગ કરતો અટકી નય છે અને પોતાના મનને ઉચ્છ્રંખલ થવા દેતો અચકાય છે તેનામા મનવાત્સલ્યનો સ્વાભાવિક ઉદય થવાથી તેનું પોતાનું તેમ જ તેની પ્રજાનું સર્વ પ્રકારે કલ્યાણ અને કલ્યાણ જ યાય છે, એ નવેસરથી કહેવાની આવશ્યકતા છે જ નહિ”

“આપ નામદારનો આ ખાકસાર પિસર આપ નામદારની આ નસીહત મુજબ વર્તવાની ફાઈસ કરશે, એમાટે જશ પણ ચક રાખશો નહિ કરીમે કારસાજ મારાપર કરમ કરે અને આ નસીહત મુજબ વર્તવાની મને સફલુદ્ધિ આપે એ જ મારી તે કરીમે કારસાજના કદમ મુબારકમાં એક માત્ર ગુનરિશ છે”

“આમીન!” બાદશાહ બાખરે આશીર્વાદ આપ્યો અને વિશેષ ઉપદેશ આપતાં જણાવ્યું કે “પરતુ હુમાયૂન રૈયતપર કાયદાનો સખ્ત અમલ કરવાથી રૈયત ઉસ્કેરાદને ઘણીક વાર બાગી બની નય છે તેમ જ કાયદાના અમલમાં હદથી વધારે દીલાપણું રાખવાથી રૈયત બાદશાહનું અપમાન કરવાને પણ તૈયાર થાય છે, એટલામાટે તુ એટલો કડવો ન થઇશ કે જેથી લોકો તને જહર સમજીને થૂકી નાખે તેમ જ એટલો મીઠો પણ ન થઇશ કે જેથી લોકો તને હલવો જણીને ખાઈ નય! અર્થાત્ આવશ્યકતા અનુસાર થયામસગ ઉચતો તેમ જ મૃદુતાને સમાન પરિણામમા દર્શાવતો રહેજે અને પોતાના સર્વ કર્તવ્યોનું પાલન કરીને પ્રજાનું પરિપાલન કરતો રહેજે એટલે રૈયત તારાથી હમેશા ખુશ રહેશે અને તને પોતાના પિતા પ્રમાણે પૂજ્ય ગણીને તારી આજ્ઞાને આધીન રહ્યા કરશે”

“આ નસીહત આપવામાટે હું કિબલગાહનો નેહાયત એહસાહનમદ છું” હુમાયૂને કૃતજ્ઞતાનું દર્શન કરાવ્યું.

વિશેષ બોલવાથી બાદશાહના શરીરમાં પુનઃ અસાંજિ કિવા નિર્બળતાનો આવિર્ભાવ થવા લાગ્યો અને તેથી વજર, અમીર, સદારો તથા કૌણ અફસરોને લાંથી વિદાય થવાની સૂચના આપીને તેમના જવા પછી મુબારિકા એગમેને પોતા પાસે બોલાવી લીધી મુબારિકાની સાથે મહામ એગમ તથા ફિદ્દાર એગમ

પણ આવી લાગી અને તેઓ ખાદશાહની શુદ્ધિમા પ્રવૃત્ત થઈ ગઈ. એક પ્રહર વિશ્રાંતિમાં વીલ્યા પછી પુનઃ ખાખરના શરીરમાં કિચિત્ શક્તિનો આધિર્ભાવ થયો. એટલે તે પોતાની બેગમેની સંબોધીને કહેવા લાગ્યો કે “મારા અન્તકાલના વસ્ત્રમાં મારાં ઘણાં ખરા આપ્ત અને આત્મીય જનો મારી પાસે છે એટલામાટે હું મને પોતાને બળતાવર માનું છું; પણ મારા નૂરેનજર કામરાન તેમ જ હિન્દાલ અલારે મારી પાસે નથી એમાટે મારા દિલમાં ગમ પણ તેટલો જ થાય છે કામરાન તો હવે કાબુલથી ગઈ આવી શકે તેમ નથી જ, પરંતુ જે હિન્દાલના કાબુલથી નીકળવાના સમાચાર ઘણા દિવસથી આવી ગયા છે અને અત્યાર સુધીમા જેના આવી જવાની આપણે હમીદ રાખતા હતા તે હિન્દાલ, મારો સર્વથી નાનો અને લાડકો માસૂમ શાહનદો હિન્દાલ પણ હજી સુધી નથી આવ્યો તેનો શો સળબ છે? મારું દિલ તેના આદરેવા મુખડાને જેવામાટે બહુ જ તરસી રહ્યું છે અને તેથી તેના આવવામાં જેમ વધારે વિલબ થતો જાય છે તેમ તેમ મારું દિલ માયૂસ તથા ગમગીન થતું દેખાય છે તેની ખબર કદાચો, તેને જલદ અહીં લાવવામાટે માણસોને સામા મોકલાવો.”

જે વેળાયે ખાખર કાબુલમાંથી હિન્દોસ્તાનમાં આવવામાટે નીકળ્યો હતો તે વેળાયે તે પોતાના સર્વથી નાના શાહનદો હિન્દાલને તેના મુહાદિજ અને શિક્ષક મીર ખુર્દ પાસે રાખી આવ્યો હતો કે જેથી તેના શિક્ષણમા કોઈ પણ પ્રકારનો પ્રત્યવાય ન થાય ન્યારે તેના જનનાખાનાની બેગમે હિન્દુસ્તાનમા આવવાને રવાના થઈ હતી ત્યારે તેઓ પણ હિન્દાલને પોતાની સાથે લાવી નહોતી ત્યાર પછી ખાખરનો તેને હિન્દોસ્તાનમા બોલાવી લેવાનો વિચાર થવાથી તેણે હિન્દાલ તથા તેના શિક્ષક મીર ખુર્દપર હિન્દોસ્તાનમા આવવામાટેનું કર્મન મોકલી આપ્યું હતું અને તે કર્મન મુજબ હિન્દાલ કાબુલમાંથી રવાના થઈ ચૂક્યો હતો, પરંતુ વચ્ચે મીર ખુર્દને ત્યાં શાદીના જલ્સામાં કેટલાક દિવસ રોકાઈ રહેવાથી તેના આગમનમાં અચિત્ત વિલબ થઈ ગયો હતો અને તે વિલબ પુત્રવત્સલ ખાખરની ચિન્તાનો વિષય થઈ પડ્યો હતો. હિન્દાલનો જન્મ ઇ. સ. ૧૫૧૯ માં થયેલો હોવાથી ન્યારે ખાખર ઇ. સ. ૧૫૨૫ માં કાબુલમાંથી હિન્દોસ્તાનમા આવવાને નીકળ્યો તે વેળાયે તેની અવસ્થા લગભગ ૭ વર્ષની હતી અને અત્યારે ઇ. સ. ૧૫૩૦ નું વર્ષ આવતું હોવાથી તેની અવસ્થા અગિયાર વર્ષની થવા આવી હતી. ખાખરનો તે સર્વથી નાનો શાહનદો હોવાથી જેમ ખાખરનો પ્રેમ વિશેષ હતો તેમ જ તેની માતા દિલ્હાર બેગમેનો પણ તે લાડકવાયો હોવાથી તે પણ તેને જેવામાટે અત્યંત આતુર થઈ રહી હતી. ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે હિન્દાલના આગમનમાટે ખાખર અનિરાય આતુરતા દર્શાવી રહ્યો હતો એટલામા એક બાંદીએ આવીને એવા સમાચાર આપ્યા કે -

“મીર ખુર્દ બેગના સાહબજલદા મીર ખાદી બેગ આવી લાગ્યા છે અને તેઓ અહીં આવવામાટે આલમપનાહના કર્મનની રાહ જોતા દરે દાલતપર લેખા છે.”

“બોલાવો, બોલાવો, તેને એકદમ અહીં બોલાવો.” ખાદશાહે હુકમ કર્યો.

મીર ખાદી બેગ પણ હિન્દાલનો સમવયસ્ક હતો અને તે સાથે તે હિન્દાલનો સહાધ્યાથી હોવાથી હિન્દાલની સાથે હિન્દોસ્તાનમાં આવ્યો હતો એટલે તેને આવેલો જોઈને બાદશાહે અધીરતાથી તેને પૂછ્યું કે “મારો હિન્દાલ ક્યાં છે? તે અહીં ક્યારે આવવાનો છે? તેના વખતસર ન આવવાથી મારા દિલમાં કંટાળી બધી ચિન્તા થયા કરે છે, એની તેને અથવા તને શી કલ્પના હોય વાર?”

“જેતીપનાહ” ગખ્તાવર શાહનદા સાહબની સવારી દેહલીમાં આવી પહોંચી છે અને તેઓ બહુધા આજે જ અથવા મોડામાં મોડા આવતી કાલે આપ નામદારની ખિદમતમાં હાજિર થઈ જશે, એમ હું માનું છું” મીર ખાદીએ બાબરના હૃદયને શાંત કરનાર ઉત્તર આપ્યું.

“કુન્નસીબ છાકરા” મારા સાંબળવામાં આવ્યું છે કે તારા માદર પિદરે તારી હરશીરાની કાણુલમાં શાદી કરી છે અને તને લાહોરમાં પરણાવ્યો છે એટલે તમારી એ શાદીઓના જલ્દસામાં હિન્દાલને બેસળખ રાણી રાખીને તેના આગમનમાં વિલખ કરી તમે જ મારી ચિન્તામાં વધારો ક્યાં છે પણ ખચર; જે થવાનું હતું તે થઈ ગયું છે અને તે આજે - કાલે આવવાનો છે તો પછી તકરાર બેન છે” આ પ્રમાણે મીર ખાદીને નરમ ઠપકો આપીને બાદશાહે તેને પૂછ્યું કે “એ તો ઠીક, પણ મારો હિન્દાલ પણ સાંલમાં કંટાળે લાગ્યા વાળો છે અને તે કેવો દેખાય છે?”

એ વેળાએ મીર ખાદીએ હિન્દાલ મીરજનો સાથે પહેરેલો હોવાથી તે સાચાને ખતાવતાં તે બોલ્યો કે “શહનશાહ સલામત! આ સાચો આ કિલ્લીને હિન્દાલ મીરજને આપેલો હોવાથી આ સાચાની લંબાઈ અથવા ઉંચાઈથી આપ નામદાર જાણી શકશો કે અલ્યારે શાહનદા સલામતની ઉંચાઈ કેટલી હોવી જોઈએ”

“મારી આંખોની રોશની બોલી થયેલી હોવાથી હું દરથી એ સાચાને બરાબર જોઈ શકતો નથી એટલામાટે મારી પાસે આવ કે જેથી હાથ ફેરવીને મારાઈ સાચાને જોઈ શકાય અને તેના ચોંટિ હિન્દાલની ઉંચાઈનો ક્યાસ કરી શકાય” બાદશાહે મીર ખાદી બેગને નિકટમાં આવવાનો હુકમ કર્યાનો.

મીર ખાદી નિકટમાં આવતા બાદશાહે તે જરીયાન સાચાને બરાબર તપાસી જોયા અને મીર ખાદીની ઉંચાઈથી હિન્દાલની ઉંચાઈનું અનુમાન કરી લીધા પછી તેણે એક દીર્ઘ નિશ્વાસ નાખીને કહ્યું કે “આ તો ઠીક, પણ જો હિન્દાલ મારી બિન્દગીને ચિરાગ ગુલ થઈ જવા પહેલા જ આવી લાગ્યે હોત, મેં તેને મારી આંખોથી જોઈ લીધો હોત અને મારા હાથે જ તે અમા નતને તેની માદરના હાથમાં સોંપી દીધી હોત, તો મારે આટલી ચિન્તા ભોગવવી ન પડતી હવે તો જો તેના આવતાં સૂધી પરવરદિગાર મારી હયાતીને કાયમ રાખે, તો જ મારાથી તેને જોઈ શકાય અને મારી આંખોને ઠારી શકાય!”

પરંતુ શાહનદા હિન્દાલને જોવાનો અને તેને આર્ગાશમાં લઈને ચૂસવાનો શોગ બાબરના ભાગ્યમાં લખાયેલો ન હોવાથી હિન્દાલ દિલ્લીમાં રોકાઈ

ગયો અને તે દિવસ તથા ખીજે દિવસ વીતી જવા ઉપરાંત ખીજા પણ ચાર દિવસ વીતી ગયા, તે પછી તે અગ્રામાં ન આવ્યો. આખરની સ્થિતિ પળે પળે વિશેષ અને વિશેષ નિરાશાજનક તથા ભયંકર થતી જતી હતી. અને તેથી અતે તેણે હિન્દાલના દીદારની આશાને ત્યાગીને પોતાના મનને પરવર-દિગારમાં સલગ્ન કરી દીધું અને સાસારિક મોહમાંથી ચિત્તને સર્વથા વિરક્ત કરી દીધું. ૪ સ ૧૫૩૦ના ડિસેમ્બર માસની ૨૬ મી તારીખના પ્રભાતમાં પોતાનાં શાહુબદા, શાહુબદીઓ, ખેગમે તથા અન્ય આસ્ર જનોના મધ્યમાં ઘેરાયલો અને સુખમાંથી વારંવાર 'કલામુલ્લાહ'ના પવિત્ર જપને હૃદયાર્પી પોતાની લાશને કાષ્ઠુલમાં દફનાવવાની સૂચના આપીને હિન્દોસ્તાનનો મધ્યમ સુગલ આદશાહ જહોરુદ્દીન મહમ્મદ અથવા આખર ગાજી આ અસાર, સસા-રમાંની પોતાની વિજયમહિતા છવનયાત્રાની સમાપ્તિ કરીને અને પોતાપાછળ વિશાળ દુકુખ, વિશાળ સામ્રાજ્ય તથા વિશાળ યશસ્વિતા ક્રિયા કીર્તિને મૂકીને અનત સુખમય સ્વર્ગધામમાં શાશ્વત નિવાસ કરવાને આલ્થો ગયો. આદશાહ આખરના સ્વર્ગવાસથી તેના આત્મીય જનો તથા સ્વદેશ બાધવોના હૃદયોમાં શોક થાય એ તો સ્વાભાવિક હતું, પરંતુ ભારતવર્ષમાં વીતેલા તેના થાય વર્ષના છવનમાં જ તે એટલો બધો પ્રભાવિય થઈ પડ્યો હતો કે તેના મરણથી ભારત-વર્ષની હિન્દુમંજનો શોક પણ અનિવાર્ય થયો હતો અને હિન્દુ તથા સુસલ્માનો સમાન શોકથી તેની પાછળ અશ્વપાત કરતાં દેખાતાં હતાં.

જે વેળાએ આદશાહ આખરનો જનાળે શાહીમહલમાંથી કાઢવામાં આવ્યો તે વેળાએ અમાનક આકાશ અબ્રાજ્ઞાદિત થવાથી જાણે નિસર્ગદેવીએ પણ એ મહાપુરુષના મરણના શોકને દર્શાવવામાટે મલિનતાને ધારી લીધી હોયની. એવો જ સર્વને ભાસ થવા લાગ્યો. આખરના મૃતદેહને સુગંધિત જળથી સ્નાન કરાવીને ઉત્તમ કફનથી આવૃત્ત કરી જનાળમાં રાખવામાં આવ્યો હતો અને જનાળપર હીરામોતી તથા જરીથી બરેલું મૂલ્યવાન આભાદન નખાયલું હલ્લ જનાળના અગ્રભાગમાં ચાલતા મૌલવીઓ તથા મુલ્લાઓ એ શોકજનક પ્રસંગને અનુકૂલ ઇસ્લામ ધર્મનાં વાક્યોને ગલીરતાથી હૃદયાર્પતા હતા અને 'કલામે શહાદત' નો જ્વનિ વારંવાર સંભળાતો હતો. સુસલ્માનો એક પછી એક જનાળને સ્કંધ આપતા જતા હતા અને હિન્દુ મંજુજનો શોકદર્શક શ્વેત વસ્ત્રો તથા શ્વેત ટાપીઓ કે કેટલા બાધીને ગલીર મૌનનું અવલંબન કરી નિમ્ન દૃષ્ટિથી પાછળ પાછળ આલ્યા જતા હતા. શહનશાહ હુમાયૂન તથા તેનો બ્રાતા શાહુબદો અમરુદ્દી પોતે પણ જનાળની સાથે સાથે એ બાળુએ ધીમે ધીમે ચાલતા જોવામાં આવતા હતા. અન્તે જનાળને આત્યારે જે સ્થાનમાં 'તાજમહલ' શોલી રહ્યો છે તે સ્થાનમાં યમુનાના તીરપ્રાંતમાં લાવીને એક નોકામાં મૂકવામાં આવ્યો અને નોકામાં રાખીને આદશાહની લાશને સામા તીરપ્રાંતમાંનો 'રામબાગ' અથવા 'આરામ આગ' નામના બગીચામાં પહોંચાડવામાં આવી ગોરકનોએ ત્યાં કશ્વ ખોદીને તૈયાર રાખેલી હોવાથી આખરની લાશને અતિમ ધાર્મિક વિધિસહિત કશ્વમાં મૂકીને ઉપરથી માટી વાળી દીધા પછી ત્યાં જે પાંચસો મનુષ્યો ગયા હતા તેઓ

પાછા આ તીરે આવી લાગ્યા અને બીજા દિવસથી હુમાયૂંનની તખ્તનશીન માટેની તૈયારીઓ થવા લાગી.

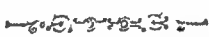
તાજપોશીનો જલ્દસો પૂરો થતા હુમાયૂંને પોતાના અમીરો તથા સર્દારો આદિને સંબોધીને કહ્યું કે “કેટલાક હાકિમો અને શહનશાહો તખ્તનશીન થતાં સાથે જ કેટલાક આલાક તથા મતલબી મુસદ્દીઓના હાથનાં રમકડાં થઈને જલ્દસો વફાદાર તથા તજપોશીકાર અફસરોને કાઢી મૂકે છે અને નવાના તજપોશીકાર તથા નકામા જેવા અફસરોની બરતો કરીને પોતાના તુઝસાન સાથે રૈયતનું પણ તુઝસાન કરી નાખે છે એ હું સારી રીતે જાણુ છું અને તેથી એવો કાંઈ પણ ફેરફાર કરવાની મારી ખાહિશ ન હોવાથી અત્યારે જે અફસરો જે આહદાપર છે તે જ આહદાપર હું તેમને કાયમ રાખુ છું તેમ જ જગીરદારોને મળેલી જગીરો તેમ જ બીજા જે કાંઈ પણ હકકો જેમને મળ્યા હોય તેમા પણ હું દખલ કરતો નથી વખત આવતાં હું મારા વફાદાર અમીરો, વજીરો તથા સર્દારોને બીજા લોકો પણ આપીશ અને તેથી હું આશા રાખુ છું કે જેવી રીતે આપ મારા કિરદોસ મકાની કિબ્લગાહ આદર્શાહ બાબર સાથે વફાદારી તથા જનનિ સારીથી વર્તતા હતા તેવી જ વફાદારી તથા જનનિસારીથી મારી સાથે પણ વર્તશો અને મારી રૈયતને હમેશા શાદમાન રાખવાની તમારાથી બની શકે તેટલી કોશિશ કરના રહેશો.”

સર્વ સંબાસદોએ ત્રણવાર હુમાયૂંનના નામનો જયજયકાર કર્યો અને ત્યાર પછી સંબાતુ વિસર્જન કરવામા આવ્યું ફરખારમાંથી ઊઠીને પોતાની માતાઓ તથા બહેનોને તેમ જ અન્ય આત્મીય અળખાઓને મળવામાટે તે મહલમાં ગયો અને ત્યાં તેમની સાથે મધુર બાષણ કરીને તેમની તબીયતની ખબર પૂછવા સાથે હરદર્દી પણ દેખાડવા લાગ્યો. માતાઓ તથા બહેનોએ તેના શિરપર આશીર્વાદોની વૃષ્ટિ વર્ષાવી અને અતઃકરણપૂર્વક તેના કલ્યાણની બાંવનાઓ દર્શાવી.

* બાબરની લાશને તકાળ એ ‘આરામ બાગ’માં દફનાવવામા આવી હતી. ખરી, પરંતુ બાબરની પોતાની તેની લાશને કાબુલમાં દફનાવવામાટેની હુમાયૂંને આજ્ઞા મળેલી હોવાથી પછીથી ‘આરામ બાગ’માંની કથમાંથી તે લાશને કાઢીને કાબુલ લઈ જવામા આવી હતી કે જ્યાં શહરની પાસેની એક ટેકરીપર એક બગીચાના મધ્યમા અંધાપિ તેની તુર્બત કાયમ છે અને ત્યાંના કેટલાક લોકો તેની જિયારતમાટે આવ્યા કરે છે તે તુર્બતપર એવા આશયનો એક લેખ છે કે “આદર્શાહ બાબરનું શાશ્વત નિવાસસ્થાન સ્વર્ગ છે.”

બાબરના મરણ પછી થોડે દિવસે એટલે કે ૪ સ ૧૫૩૦ ના ડિસેમ્બર માસની ૩૦ મી તારીખ અને શુક્રવારે વલીઅહદ હુમાયૂં શહનશાહ તરીકે તખ્તનશીન થયો અને સર્વજનોએ તેના શહનશાહ તરીકે સ્વીકાર કરીને તેને આશીર્વાદ આપ્યો કે “શહનશાહ હુમાયૂંનની ઉમ્મર સો સાલની થાઓ, તેની હમેશા તરફી થતી રહે અને તેની શહનશાહતમા બકરી તથા વાઘ એક આરે પાણી પીતાં યઈ જાયો કે જેથી રૈયત આરામમાં તથા ફરહતમાં રહી શકે અને શહનશાહને દુવા આપતી રહે.”

એ જ દિવસે સંધ્યાસમયે શાહનદો હિન્દાલ દિલ્લીથી આગામા આવી લાન્ચ અને તેણે હુમાયુનને બાદશાહ તરીકે હથિત માન આપ્યું હુમાયુને પણ હિન્દાલનો યોગ્ય સહાર કર્યો અને તેના પ્રતિ અતિશય મમતા, સ્નેહાદૃત્ય તથા માયાળુતા દર્શાવીને રાજકાપમાંથી અનેક મૂલ્યવાન વસ્તુઓ આપીને તેને સતોષ્યા અરતુ હુમાયુનની એ પછીની કાર્યક્રિતિ સાથે આપણી પ્રસ્તુત નવલકથાનો વિશેષ સંબંધ ન હોવાથી હુમાયુનના વૃત્તાન્તની જો આપણે આટલેથી જ સમાપ્તિ કરીશું તો તે યોગ્ય જ કહેવાશે તેના સંબંધમાં માત્ર એટલું જ ક્યન સંપૂર્ણ છે કે પોતાના સ્વર્ગીય પિતાની આજ્ઞા અનુસાર વર્નવાનો એક આજ્ઞાધારક પુત્ર તરીકે તેણે પોતાથી કરી શકાય તેટલો પ્રયત્ન કર્યા હોતો અને તેથી કેટલીક આપણિ-ઓમાંથી પસાર થવા છતાં અતે તે હિન્દોસ્તાનનો એક આદિલ બાદશાહ થવાની નામનાને મેળવીને મહાત્મ્ય અકબર જેવા પ્રાત્ સ્મરણીય તથા કીર્તિમાન પુત્રતા પિતાની પદવીથી મહિત થવાના સૌભાગ્યનો પણ અધિકારી ધર્યો હોતો

પ્રકરણ ૨૬ મું

ખાખરની યોગ્યતા

મુગલવંશનો પ્રથમ બાદશાહ ખાખર હિન્દુસ્તાન તથા એશિયાને એક બીજા સાથે જોડનારી સાકળમાની એક મધ્યવર્તિની કરી સમાન હતો અંગ્રેજીખાન અને તૈમૂરલંગના સંબંધથી મુગલ તથા તુર્ક જાતિના સમિશ્રિત શુણે ખાખરમાં ભેતરેલા હતા અર્થાત્ મુગલોની નૈસર્ગિક દૃઢતા તથા તુર્કોની મ્યાબાવિક સાહસિકતા સાથે તેણે હિન્દુઓ એટલે કે રાજપૂતોની નિશ્ચિન્તતાને પણ મેળવી દીધી હતી ખાખર બાર વર્ષની અવસ્થાનો હતો તે વેળાયે તેના પિતાનો સ્વર્ગવાસ થયેલો હોવાથી તેણે એકદર છત્રીસ વર્ષ પર્યન્ત રાજ્ય કયું. હવે એ છત્રીસ વર્ષના દીર્ઘ અવધિમાં વચ્ચે વચ્ચે અનેક વાર તેના હસ્તમાંથી રાજ્યાધિકાર નીકળી ગયો હતો, પરંતુ બાગ્યની પ્રબળતાએ અતે તેને હારતવર્ષનો સમ્રાટ બનાવી દીધો હતો ખાખરની હારતવર્ષમાની એક સમ્રાટ તરીકેની કાર્યક્રિતિ બહુ જ અલ્પ એટલે કે પાંચ વર્ષની જ હોવા છતાં અને તેનો એ પાંચ વર્ષનો કાળ પણ બહુધા યુદ્ધોમાં તેમ જ સામ્રાજ્યની વ્યવસ્થાની ચિન્તામાં વીતેલો હોવા છતાં પણ તે એક આદર્શ સમ્રાટ તરીકે પોતાની કીર્તિને અનંદામર કરી શક્યો હતો એ તેની સામાન્ય કિંવા સાધારણ યોગ્યતા તો ન જ કહી શકાય

ખાખર બ્યારે સ્મરકન્દમાં હતો તે વેળાયે તેણે કાવ્યરચનાનો અભ્યાસ કર્યો હતો તે વેળાયે ઉત્તમ પાઠશક્તિને વિદ્યતાત્તુ એક મુખ્ય ચિન્હ માનવાનો પરિપાઠ હોવાથી હિલાલી કવિ ત્રીસથી અગ્રીસ હજાર કવિતાઓ અરુણસિત પ્રવાહથી બોલી જતો હતો અને તેથી ખાખરે પણ પોતાની પાઠશક્તિને બહુ જ સારા સ્વરૂપમાં વધારવાનો પ્રયત્ન કરીને તે પ્રયત્નમાં વિજય પણ મેળવ્યા હતા. ખાખરે એક નવીન લિપિ નિર્માણ કરીને તેનો પ્રચાર કર્યો હતો અને તે પોતાની કવિતા તથા ઇતર સાહિત્યકૃતિઓ એ નવીન લિપિમાં જ લખતો હતો. કાવ્યરચનામાં તે અતિશય દુશળ તથા નિષ્ફાલ હતો. શાહનદો હુમાયુન કાવ્ય

લમાં હોય ત્યારે તેણે કેટલીક કવિતાઓ કરીને આખરને બતાવી હતી અને તે વાચીને આખરે, તારામાં કવિતાની જે પેક્તિઓ પણ રસિકતાથી રચવાની શક્તિ નથી એમ કહીને તેની નિર્ભક્ષના કરી હતી તેને કવિતાની એટલી બધી મોહની લાગી ગઈ હતી કે સંકટના સમયમાં પણ તેણે કાવ્યરચના નાહને લાગ્યો નહોતો એ વિશે તે પોતે જ એક સ્થળે લખે છે કે. “હું નિત્ય સરાસરી બાવન કવિતાઓ રચતો હતો” વિદ્વાનો તથા સાધુ પુરુષોનો તે પૂર્ણ ઉપાસક તથા પુરસ્કર્તા હતો. તે લખે છે કે “હિરાત નગરમાં એવા અસખ્ય વિદ્વાનોનો નિવાસ છે કે તેમના જેવા વિદ્વાનો આ પૃથ્વીપટપરના અન્ય કોઈ પણ નગરમાં મળી શકે તેમ નથી મૌલાના અખ્તર રહમાન જામી એક મહાન્ વિદ્વાન્ તથા આદર્શ સાધુ પુરુષ છે અને તે એટલી સીમા પર્યન્ત કે તે મહાપુરુષના ગુણોને યથાચ્ચ સ્વરૂપમાં વર્ણવવાની શક્તિ મારામાં નથી” ઇ સ ૧૫૦૭માં હિરાત નગરમાં જે જે નામાકિત કવિઓ તથા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ-કારીગરો છે-તેમનું વર્ણન પ્રસિદ્ધ પાશ્ચાત્ય વિદ્વાન્ વાંખેરીએ આપેલું છે અને તેમાં તેણે તેમની એટલી બધી પ્રશંસા કરેલી છે કે આપણને તે અતિશયોક્તિ સમાન દેખાવાનો સંભવ હોવા છતાં આખરના આ ઉદ્દગારથી તે પ્રશંસાને સત્ય માનવી જ પડે છે.

પ્રસ્તુત નવલકથામાં આખરના સ્વભાવ તથા આર્થિક્યનું જે દિગ્દર્શન કરાવવામાં આવ્યું છે તેથી એ તો સ્પષ્ટતાથી પાઠક તથા પાઠિકાઓના બાણવામાં આવી શકે તેમ છે કે આદર્શ આખર એક આદર્શ વીર નર તથા આદર્શ સખ્ય ગૃહસ્થ તેમ જ રસિકતાનો ભોક્તા કવિરાજ હતો એમાં કોઈ માત્ર પણ સંશય નથી એક સમ્રાટ તરીકેની મહત્તાને શોભાવનારા બહુધા સર્વ સદ્ગુણોનો તેમાં સંપૂર્ણ નિવાસ હતો. ધૃતતા, વિદ્વતા, પરિશ્રમશીલતા, સહનશક્તિ, મહત્વાકાંક્ષા, ઉદારતા, પ્રજાપાલકતા તથા બહુવત્સલતા આદિ નાનાવિધ ગુણોવડે તે મહિત હતો આખરના આત્મચરિત્રનો અંગ્રેજ અનુવાદક મિ. અર્મિન્ડ કહે છે કે “એશિયાના સામાન્ય રાજપુરુષોથી આખર સર્વથા બિન્ન પ્રકારનો પુરુષ હતો અને તેનો જો કોઈ પણ વિશિષ્ટ ગુણ હોય તો તેની એ બિન્નતા જ છે માનવી પ્રાણીમાં જે કોઈ પણ નૈસર્ગિક હોય તેથી એ તે સર્વ તેનામાં હતું તે આજીવ્ય, મમતાળુ તથા સાદો હતો અને અત્યંત મહાન્ અધિકાર હસ્તમાં આવી ગયા પછી પણ તેના એ ગુણોનો લોપ થયો નહોતો. કલ્પકર્તા તથા બહુગુણસપત્રતાના વિષયમાં તો આખરની સ્પર્ધા કિંવા સમાનતા કરી શકે તેવા રાજપુરુષો સ્વલ્પ સંખ્યામાં જ મળવાનો સંભવ છે આખરે ઉદાર રાજ્યપદ્ધતિનો પ્રચાર કર્યો હતો. તેથી આખરને અત્યારે ઉદાર સમ્રાટ તરીકે પ્રથમ પક્તિમાં મૂકવામાં આવે છે અને કાપટ્યનીતિમાં ઔરંગઝેબની કીર્તિ વિશેષ છે તેમ જ અંગેજબાન તથા તૈમૂરલેંગે આખરના જીતેલા દેશો કરતાં શતાવધિ વાર વિશેષ દેશો જીતેલા હોવાથી વિજેતા તરીકે તેમની કીર્તિ પણ ચિરસ્મરણીય થયેલી છે, પરંતુ મનની ચપળતા તેમ જ સુખ તથા દુઃખ ઉભય પરિસ્થિતિઓમાં ધૈર્યને ન ત્યાગતાં આનન્દમયી તથા શાંત વૃત્તિને જળવી રાખવાની દૃઢતા, માત્ર એટલું જ નહીં, પણ રાજપુરુષોમાં સદસા જેમનો અભાવ જ હોય છે તે મિલનશીલતા, ધીરતા, વિદ્વાબિ-

રૂચિ તથા તેમાં મેળવાયલી સિદ્ધિ આદિ શુભોમાં તો જેને ખાખર કરતાં ઉચ્ચ પક્ષિમાં તો શું પણ તેની સમાન પક્ષિમાં બેસાડી શકાય એવો બીજો કોઈ પણ એશિયાટિક બાદશાહ મળી શકે તેમ છે જ નહિ”

સામાન્યતઃ ખાખરનો સ્વભાવ પરોપકારી તથા મધુર હોય, તથાપિ અનેક પ્રસંગે તેનામાં રહેલા તુર્ક સ્વભાવની કૂરતાનો રગ પણ તેનામાં અવશ્ય દેખાતો હોય. અફઘાન સરહદપર એક વાર બળવાખોરોને કૂરતાથી કલ કરાવી નાખ્યા હતા, ત્રણ હજાર અફઘાનોનાં મસ્તકો કપાવીને તેમના સર્દારોના માથા ફાંજીલ મોકલાવ્યા હતા અને બળવો થયો હતો તે સ્થાનમાં તે શત્રુનાં કપાયલાં મસ્તકોનો એક મીનાર રચાવ્યો હતો. હિન્દુસ્તાનમાં જ્યારે તેને વિષમયોગથી મારી નાખવામાટેનો પ્રયાત્ન કરાયો હતો ત્યારે પણ તેણે એવી જ કૂરતાનો પરિચય કરાવ્યો હતો, છતાં પણ અનેક પ્રસંગે તેણે જે ક્યા, અનુકરણ તથા મનુષ્યત્વનો સાક્ષાત્કાર કરાયો હતો તે સર્વથા અદ્વિતીય હતો અને એ ક્યતની સત્યતા તેના ઇબ્રાહીમ હૈદરીના ટુટુમ સાથેના તેમ જ નાદિરાખાનમ સાથેના સદ્વર્તનથી તત્કાળ આપણા જાણવામાં આવી જાય તેમ છે. પોતાના પુત્રો સાથે તે એટલી બધી મમતાથી વર્તતો હતો કે કદાચિત્ તેની એ મમતાને કદાચિત્ વિઘાતિની મમતા પણ કહી શકાય, કારણ કે, ખાખરની એ મમતા હુમાયૂનમાટે પછીથી દુર્દેશને લાવનારી જ થઈ પડી હતી, છતાં પણ એથી તેની મમતાના મહત્ત્વમાં ન્યૂનતા થવાનો સંભવ નથી. મનસૂચક, મનોદૃઢતા તથા આત્મબળના વિષયમાં ખાખર એટલી સીમાપર્યંત અદ્વિતીય હતો. એ તેના મદિરાત્યાગ તથા પુત્રના જીવનમાટે આપેલા પોતાના પ્રાણના બલિદાનથી જ બહુ શકાય તેમ હોવાથી એ વિષયના વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા રહેતી જ નથી.

ખાખરે પોતાના લગેલા આત્મચરિત્રમાં વારંવાર બે નિયમોનો ઉલ્લેખ કરેલો છે અને તે બે નિયમોને નિત્ય પોતાનાં નેત્રો સમક્ષ સજીવન મૂર્તિ સમાન ઉપસ્થિત રાખીને તદનુસાર જ તે વર્તતો હતો. તે લખે છે કે “વિનયને મેળવવો અને રાજ્યની વૃદ્ધિ કરવી, એ જ પ્રયત્નથી મારો ઉદ્દેશ હોવાથી એક વાર કે બે વાર વાર પરાજય થતા હું ધૈર્યને ત્યાગીને સ્વસ્થ થઈ બેસી રહેતો નહોતો,” અને અન્ય “મૃત્યુ પછી પોતાની કીર્તિમાં જેના યોગે કલક લાગવાનો સંભવ હોય એવું વર્તન બુદ્ધિમાન મનુષ્યે કદાપિ કરવાતું નથી” બાદશાહ ખાખરના દર્શાવેલા આ બંને નિયમો પ્રત્યેક મનુષ્યે લક્ષમાં રાખવા યોગ્ય નથી કે શું સારાશ કે, તાત્કાલિક પરિસ્થિતિ તથા કાળના મહદંતરના યોગે થતાં પરિવર્તનોના વિચારને ત્યાગી દેવામાં આવે, તો રણધુરધર, રાજનીતિપટુ અને વિદ્યાસંપન્ન ખાખરની બુલિયસ્ સીજર સાથે કોઈ પણ પ્રકારના પ્રતિવાદની શકા વિના તુલના કરી શકાય તેમ છે, માત્ર એટલું જ નહિ, પણ ખાખરની યોગ્યતા બુલિયસ્ સીજરની યોગ્યતા કરતા પણ અધિક અભિમાનોત્પાદક છે, એવી જ અમારી માન્યતા છે. ખાખર બારતવર્ષમાં શુભલ સામ્રાજ્યનો સ્થાપક હોવાથી જ નહિ, કિન્તુ તેના પોતાના સમસ્ત આરિચક્રમથી પણ હિન્દુસ્તાનના તેની પછી થયેલા સર્વ શુભ બાદશાહોમાં નિઃસંશય અને નિર્વિવાદ સર્વથી વિશેષ પ્રશસ્તનીય તથા સન્માનનીય છે, એ નવેસરથી કહેવાની આવશ્યકતા છે જ નહિ.

જે વેળાયે બાદશાહ બાબર જન્મતનશીન થયો તે વેળાયે તેના રાજ્યનો કિવા સામ્રાજ્યનો વિસ્તાર પશ્ચિમમાં મધ્યએશિયામાંની અમૂદરિયા નામક નદીથી પૂર્વમાં આસામ પર્યંત અને ઉત્તરમાં સિયાલકોટથી આરંભીને દક્ષિણમાં રણ-થલોર પર્યંત હોઇને તેના સામ્રાજ્યની ઉપજ વાર્ષિક સ્વપિયા સાડા છ કરોડની હતી (Talbot's Memoirs of Baber).

બાબરના હસ્તથી અગ્રણ સામ્રાજ્યની સ્થાપના થવાથી ઇતિહાસમાં તેનું નામ ચિરસ્મરણીય થઈ રહ્યું છે, એ સત્ય છે પરંતુ તેના પોતાના લખેલા આત્મચરિત્રના યોગે તેનું નામ વાદ મય અથવા સાહિત્યના ઇતિહાસમાં પણ અજસરત થયેલું છે, એ પણ અવશ્ય લક્ષમાં રાખવાનું છે તે પોતે સુસન્ન હોવાથી અને મનુષ્યોના ગુણદોષોની તેણે માર્મિક દીકા કરેલી છે અને પોતાના લેખો તથા કાવ્યો અનેક સંકટોના પ્રસંગોમાં તેમજ યુદ્ધકોલાહલના મંથમાં રહીને લખેલા છે. તેના લેખમાં માર્મિકતા તથા સુરસતા આતપ્રાત બરેલી છે, કારણ કે, કેવળ યુદ્ધો તથા આક્રમણોના શુક તથા નીરસ વૃત્તાન્તોમાં જ તેના આત્મચરિત્રની સમાપ્તિ થઈ નથી, કિન્તુ સસારના અનેક નાનાવિધ પ્રસંગોમાં સમૂર્ણ કસાયેલા અનુભવી વિદ્વાન તથા બહુશ્રુત ગૃહસ્થ જેવા પ્રકારની દીકાઓ કરી શકે છે, એવા જ પ્રકારની બાબરની દીકાપદ્ધતિ છે. બાબર પોતે લખે છે કે “જે શત્રુ શરણે આવ્યો હોય, તો તે શત્રુને પણ હું મારા ઔરુખિક અથવા આત્મીયજન પ્રમાણે માનું છું અને તેની સાથે તેલું જ વર્તન રાખું છું... .. આમ લખીને આત્મશ્લાઘા કરવાનો મારો ઉદ્દેશ નથી કારણ કે, આત્મશ્લાઘાના દોષને બહારી લેવાની મારી લેશમોત્ર પણ ઇચ્છા છે જ નહિ. જે જે ઘટનાઓ બનેલી છે તે સવ ઘટનાઓનો જ મેં મારા ગ્રંથમાં ઉલ્લેખ કરેલો છે. આ જ પર્યંતના મારા આટલા લેખમાં સત્ય ન હોય એવો એક પણ અક્ષર મેં લખ્યો નથી. પિતા હોય કે બ્રાતા હોય, છતાં કોઇનો પણ પક્ષ ન કરીને કેવળ નિષ્પક્ષપાત બુદ્ધિથી જ ને સત્ય છે તે જ મારી લેખિનીએ લખી દેખાડ્યું છે. સ્નેહી હોય કે ગત્રુ હોય છતાં પ્રત્યેકના ગુણાવગુણોનો મેં અતિશય તટસ્થ બુદ્ધિથી જ પ્રકાશ કરેલો છે અને તેથી મારી સ્પષ્ટાક્તિમાટે મારાપર કોઇએ પણ રોષ કરવાનો નથી.” આ ઉક્તિથી બાબરની સત્યપ્રિયતા, નિષ્પટ બાવના તથા સ્પષ્ટાક્તિ આદિ સદ્ગુણપરપરાનો આપણને બહુ જ સારો પરિચય મળી શકે છે, એ નિઃસંશય છે.

બાબરને ભારતવર્ષમાં આટલી સીમાપર્યંત વિજય પ્રાપ્ત થયો હતો તેનું કારણ એ હતું કે તેણે પોતાના સૈનિકોને ઉત્તમ પ્રકારનું યુદ્ધશિક્ષણ આપીને સૈન્યમાં આદર્શ વ્યવસ્થા તથા નિયમશીલતા રાખી હતી અને તેના સૈનિકો પાસે ધનુષ્ય બાણ, બાલા, ખંજર, ગદા, તથા બંદૂકો આદિ નાના પ્રકારનાં શસ્ત્રો હતાં. જો કે તે સમયની તોપો બહુ જ અપૂર્ણ અવસ્થામાં હતી, છતાં ભારત-વર્ષના રાજ્યો તથા બાદશાહ પાસે તેમનો અભાવ હતો અને બાબર પાસે તે સમયના પરિમાણમાં તોપોનું સાધન પણ સારું હતું એટલે તોપોએ પણ તેના શત્રુઓને પરાજિત કરવામાં બહુ જ ઉત્તમ સહાયતા આપી હતી. ઉસ્તાદ અલી દેલી નામક એક જોતલાજ તેના તોપખાનાનો ઉપરી હતો અને તેના વિશે બા-

ખરે લખ્યું છે કે ગંગા નદીના સેતુને ઓળંગતી વેળાએ ઉસ્તાદ અલી દુદીએ તોપોનો ધણો જ સારો માર્યો ક્યો હતો પ્રથમ દિવસે તેણે આઠ ગોળા છોડ્યા હતા અને ત્યાર પછી તે પ્રતિદિવસ પ્રભાતથી સંધ્યાકાળ પર્યંત સોળ સોળ ગોળા છોડવા લાગ્યો હતો.” બાદશાહ બાબર રાન્ધર્મનો તથા રાજકર્તવ્યનો કેટલી સીમાપર્યંત વ્યાવહારિક જ્ઞાતા હતો એ તેના હુમાયૂંન પર લખેલા જે “જો પત્રો ઉપલબ્ધ થયેલા છે તે પત્રોના વાચનથી સ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે તેમાંનું પ્રથમ પત્ર આ પ્રમાણે છે —

“વિદ્વાનો વિચાર ન રાખતા સક્ટોનાં યાદોમ ફૂરી પડવાના અને રાત્રા-ઓનાં પરાક્રમને ગર્ભવવાના આ તારા દિવસો છે ગમે તેવી અડચણ આવી પડે તો પણ તું પોતાના પ્રયત્નની પરાકાષ્ટા કરી ખતાવજે અને હિરમતને હારી-શ નહિ, કારણ કે, આલસ્ય તથા આરાક્રમોના અવલગનથી રાજ્ય ટકી શકતુ નથી તારી સાથે મારા જે એક ખીને વાદ છે તે એ કે, ‘આને બે ત્રણ વર્ષથી તારા તરફનું કોઈ પણ માણસ મારી પાસે આવતું નથી મેં અહીંથી જે લોકોને મોકલ્યા છે તેઓ પણ એક વર્ષ થવા છતાં પાછા આવ્યા નથી’ રનેહિમડળને ત્યાગીને મારાથી આવી શકાતુ નથી, એમ તું વારંવાર પોતાના પત્રોમાં લખ્યા કરે છે, પરંતુ એ સારી રીતે લક્ષમાં રાખી લેજે કે બાદશાહ અથવા હાકિમ થવા જેવું ખીનું કોઈ પણ ક્યદખાનુ છે જ નહિ અને તેથી ‘રનેહિમડળને ત્યાગીને મારાથી આવી શકાતુ નથી,’ આ રાખે તારા મુખને શોભાવતા નથી.

“મારા આગ્રહથી તું મારાપર પત્રો લખે છે ખરે; પરંતુ તે પત્રોને તું ખીજ વાર કદાપિ વાચી નેતો નથી, કારણ કે, જે તે પત્રોને જે તું ખીજ વાર વાચતો હોત, તો આવા પત્રો લખીને મારાપર મેકલવાની તારી હિરમત થાત જ નહિ તારા અતિમ પત્રને વાચતા મારે કેટલો બધો પરિશ્રમ વેઠવો પડ્યો છે. એની તને કલ્પના પણ થવી અશક્ય છે, કારણ કે, તે પત્ર સર્વથા અસ્પષ્ટ તથા અગુદ્ધ હતું તને ગુદ્ધ લખતાં આવડે છે છતાં પણ તારા હસ્તથી ઘણી ભૂલો થઈ જ નય છે પત્રમાં આટલી બધી દુર્ગંધિયતા સામાટે હોવી જોઈએ વાકે? તારા રાખેનો સંદર્ભ જોઈએ તેવો મળી શકતો નથી અને તેથી તારા લખવાનો આગય પણ તત્કાળ ન્યાનમાં આવી શકતો નથી તું પત્રમાં પોતાની વિદ્વતાને દર્શાવવાનો રોગ કે છે અને તેથી જ બધો પોરાળો થઈ જાય છે હવે પછી પત્ર સ્પષ્ટ લખજે અને સદિગ્ધતાને ગ્રહેવા દૃઢગ નહિ સરળ રાખેનો ઉપયોગ કરજે, કારણ કે, એથી લખનારને પણ ત્રાસ નથી થતો અને વાચનારનો ત્રાસ પણ ઓછો વાય છે અમતુ સૈન્યની નિયમશીલતા તથા વ્યવસ્થાને જળવવામાં સદા ચિન્તાશીલ રહેજે તારા કલ્યાણને વારંવાર ચિન્તાને હું આ પત્રની સમાપ્તિ કરુ છુ. ગુરુવાર તા. ૧૩ મી રખી”

ખીનું એક પત્ર ઇ. સ. ૧૫૨૮ ના નવેમ્બર માસની ૧૩ મી તારીખનું લખેલું છે અને તેમાં આગામી હાલ બેગમ અથવા હમરયાસએ પુત્રને જન્મ આપ્યો હતો તેમણે હુમાયૂંનનું અભિનંદન કરીને બાબરે સમરકંદ રાજ્યને મેળવવામટેનો હુમાયૂંનને અતિશય આગ્રહ કરેલો છે, કારણ કે, સમરકંદથી આરબીને ઍંગાલ પર્યંતના અત્યંત વિશાળ પ્રદેશમાં પોતાની રાજસત્તા દોવી

જેમજે એવી તેની તીવ્ર મનીષા હતી તેણે એ પત્રમાં લખ્યું છે કે. “સકંટોની જરા પણ પરવા રાખીશ નહિ. ગમે તેવા પ્રસંગ આવી પડે તો પણ હિંમતને કાયમ રાખીને તેમાથી પોતાના માર્ગને કઠતો રહેજે, કારણ કે, આલસ્ય, તથા વેભવવિલાસ-અથશો આરામ-થી રાજ્ય અથવા આદર્શાહીનો ટકાવ થઈ શકતો નથી તારો ભાતા કામરાત કાણુલનો સૂણદાર છે તેની સાથે પ્રેમથી વર્તીને વુ આટલા દૂર અંતરપર એકલો છે એ વિશે શોક કરતો રહીશ નહિ” નિત્ય એ વાર દરબાર ભરીને સર્વની સુલાકાત લેતો રહેજે, સલાહકારોની મસ્લહત સાંભળીને તદનુસાર વર્તજે અને સૈન્યનો યોગ્ય પ્રબંધ રાખવામાં કદાપિ પ્રમાદ દરીશ નહિ” આ પત્રોથી આદર્શાહ બાબરની દીર્ઘદષ્ટિ, દક્ષતા તથા બુદ્ધિમતાનો કેટલી સીમાપર્યંત સાક્ષાત્કાર થાય છે એ સ્પષ્ટ હોવાથી એના વિશેષ સ્પષ્ટી કરણની આવશ્યકતા હોય એવી અમારી માન્યતા નથી.

સારાંશ કે, આદર્શાહ બાબરના આદર્શ ચરિત્રનું જેમ જેમ આપણે વિશેષ અને વિશેષ પરિશીલન કરીએ છીએ તેમ તેમ તેની નિર્ભીકતા, પ્રેમાશુતા, ઉત્સાહિતા, ધીરતા, વીરતા, નિશ્ચયશીલતા, આશાવાહિતા તથા ઉલ્લાસપૂર્ણતા સહિત અદ્વિતીય ધર્મપ્રિયતા તથા ઈશ્વરનિષ્ઠા આદિ સદ્ગુણપરપરાના યોગે તેના વિશે આપણા હૃદયમાં અધિકાધિક આદરબુદ્ધિનો આવિર્ભાવ થાય છે; બાબરમાં જે એક મોટામાં મોટો અને અલૌકિક સદ્ગુણ તો વળી એ છે કે, તેણે પોતાના આત્મચરિત્રમાં પોતાના દુર્ગુણોને છુપાવવાનો લેશ માત્ર પણ પ્રયત્ન કર્યો નથી અને તેથી તેનાં ચરિત્ર ન વાંચતાં સત્યનું, સજીવન ચિત્ર આપણી દષ્ટિ સમક્ષ આવીને ઊભુ રહે છે આ સર્વ કારણોનો એકત્ર વિચાર કરતાં બાબર આદર્શાહ હોવા છતાં પણ એક આદર્શ સાધુ પુરુષ હતો એમ કહેતાં અમને ચક્રિચિત્ર પણ સંકાય નથી થતો બાબરનું મૂળ નામ જહીરૂદ્દીન હતું, ‘જહીર’ એટલે સહાયક, સગી અથવા મિત્ર અને ‘દીન’ એટલે ધર્મ, અર્થાત્ જહીરૂદ્દીન એટલે ધર્મસહાયક, ધર્મસગી અથવા ધર્મમિત્ર એવા શબ્દના અર્થો થાય છે અને બાબરના સદ્ગુણોને જોતાં ‘યથા નામા તથા ગુણા’ એ હકિત બાબરના નામમાં સાર્થક થયેલી દેખાય છે એટલે કે, તે ધર્મસહાયક હતો, ધર્મસગી હતો અને ધર્મમિત્ર પણ હતો, યુદ્ધમાં બાબર એટલે કે સિંહ હતો અને અમો તો આગળ વધીને એટલે સૂધી બોલવાનું સાહસ કરીએ છીએ કે તે ઇસ્લામ ધર્મનો જળ-હળતો પ્રકાશ-‘નૂરે ઇસ્લામ!’-હતો અને એ કારણથી જ પ્રસ્તુત નવલકથાનું ‘આદર્શાહ બાબર અથવા નૂરે ઇસ્લામ!’ એવું શુભ નામાબિધાન રાખવામાં આવ્યું છે. અસ્તુ. આદર્શાહ બાબરની જીવનયાત્રાની સમાપ્તિને આજે લગભગ ૪૦૦ વર્ષ જેટલો કાલાવધિ થઈ ગયો છે, મુગલિયા આદર્શાહીનો અંત થયો છે, મધ્ય એશિયામાં પણ ત્યાંના તુર્કો રશિયાના તાબામાં ગયેલા હોવાથી મુગલોના નામનો ધ્વનિ સંભળાતો બધે થયો છે અને બાબરના વંશનો પણ વેનાશ થઈ ગયો છે, છતાં બાબરનો ચરિત્રગ્રંથ તથા બાબરનો કીર્તિદુર્ગ અદ્વાપિ

અવિચળ છે અને પ્રલયકાળપર્યંત અવિચળ રહેશે એવો સંભવ છે. કોઈ એક કવિએ સત્ય જ કહ્યું છે કે —

“બાળર હુમાયૂં ના રહે પુષ્કામ રહ ગયા;
મદોદ્રા આસમાકે તલે નામ રહ ગયા !”

—૩૩૩૩૩૩૩૩૩૩૩૩૩૩૩૩૩૩—

પ્રકરણ ૨૭ મું

ઉપસંહાર

નાદિરાહ બાળરના મૃત્યુની તથા હુમાયૂંના રાન્યારોહણની ઘટના પછી કુમરપારાએ ઇ સ. ૧૫૩૧માં એક પુત્રીને જન્મ આપ્યો હતો અને તેની તે શાહનૂનીનું નામ અક્રીકા રાખવામાં આવ્યું હતું એ જ સમયમાં શુલહામ પણ એક કન્યાની માતા થવાના બાગ્યને પ્રાપ્ત કરી ચક્રી હતી અને તે પોતાના પ્રેમી શૌહર સાથે દિલ્લીમાં આનન્દમય જીવન વીતાડતી હતી નાદિરાખાનમ પણ દિલ્લીમાં પોતાના જતનશીન શૌહર આલમખાનના આત્માતુ કંટાળા ધમ્મી તેની તુર્ણતપર નિત્ય પુષ્પો ચઢાવીને પરમેશ્વરના નામસ્મરણમાં એક સાંધી અને વિક્રતા યોગિની પ્રમાણે પોતાનું જીવન વીતાડી રહી હતી બાળરના મૃત્યુની ઘટનાને લગભગ અઢી વર્ષ જેટલો સમય વીતી જવા આવ્યો હતો એવામાં આગ્રામાં અચાનક શાહી ખાનદાનમાં બે શોકકારક ઘટનાઓ થોડા થોડા વખતના અંતરે બની ગઈ અને તે એકે પ્રથમ તો બાળરની માનીતી બેગમ તથા હુમાયૂંની જન્મદાત્રી માતાનો સ્વર્ગવાસ થયો અને ત્યાર પછી એક માસમાં જ હાજ બેગમ અથવા કુમરપારાના શાહનૂદા અલ્પઅમાનના જીવનનો દીપક ખુટાઈ ગયો પુત્રમરણનો શોક અનિવાર્ય થવાથી અને આગ્રાનો નિવાસ કાંઈક શોકવર્ધક લાગવાથી હુમાયૂં તથા હાજ બેગમ એટલે કે કુમરપારા પોતાની શાહનૂદી અક્રીકાને લઈને આગ્રાથી નીકળીને અમુક સમય પર્યંત દિલ્લીમાં રહેવાના ઉદ્દેશથી દિલ્લીમાં આવ્યાં દિલ્લીના ગાહીમહલમાં તેઓ સંધ્યાકાળે પહોંચ્યાં અને ત્યાં તેમણે નાદિરાખાનમની પૃચ્છા કરતા નાદિરાની એક ખાંદીએ જણાવ્યું કે “અલ્લાહે જનાબા નાદિરાખાનમ શાહી મકબિરામાં તેમના જતનશીન શૌહરની કબ્રપર સૂઈ ચઢાવવાને ગયા છે અને તેઓ હજી મોડા આવશે આજે કેટલાક દિવસથી નાદિરાખાનમની તળીયત લયડી ગઈ છે અને ખોરાક પણ બહુ જ થોડો લઈ શકાય છે, છતાં તેઓ હકીમને બોલાવી ખીમારીને દૂર કરવાનો ઇલાજ કરાવતા નથી અને આવવાની તાકત ન હોવા છતાં પણ બે વાર મકબિરામાં જવાથી બાજ આવતાં નથી હવે તો આખ નામદાર તેમને સમજાવો અને તેઓ માને તો કાંઈ ઇલાજનો બદોબસ્ત કરી શકાય ”

નાદિરાખાનમ વિધયક આવા નિરાશાજનક સમાચાર સાંભળીને કુમરપારાએ હુમાયૂંને મકબિરામાં ચાલવામાટેનો આગ્રહ કર્યો અને તેથી તેઓ બન્ને નાદિરાખાનમને જોવા તથા મળવામાટે મકબિરાની દિશામાં જવાને રવાના થયાં અક્રીકા પણ તેમની સાથે જ હતી તેઓ જ્યારે મકબિરાના દરવાજાપર આવી લાગ્યાં,

તે બેળાથે રાત્રિનો આરભ થઈ ચૂક્યો હતો અને અધકારે વિશ્વમાં પોતાના અધિકારને વિસ્તારવા માડ્યો હતો. મકબિરાના આંતરિક ભાગમાં આલમખાનની કબ્ર પાસે બેઠેલી નાદિરા કબ્રપર ફૂલ ચઢાવતી હતી અને તેની પાસે ગુલદામ ગલીરતાથી મૌન ધારીને બેઠી હતી એમ કબ્રપર બળતા દીપકના પ્રકાશમાં હુમાયૂન તથા કુમરપારાના બેવામાં આવ્યું નાદિરાના પવિત્ર કાર્યમાં તત્કાળ. વિદ્ય ન નાખવાના હિદેશથી હુમાયૂન તથા કુમરપારા બહાર ને ઉભાં રહ્યાં થોડી વારમાં જ ગુલદામના ગીતારના તારોનો ઝણકાર અને તે સાથે નાદિરાના મધુર કંઠમાંથી નીકળતા નિમ્ન લિખિત પવિત્ર સંગીતનો ક્વનિ તેમના શ્રવણોમાં પ્રવેશવા લાગ્યો -

ગજલ

“જો હવે તેરી રહમતકે ચમનમેં અથ બુદા ફૂલ,

સરતાજ ગૌહરકો મેરે વો હોવેં અતા ફૂલ

શબ્દૂ, રહયાન, સમન ગુલ-જો હવેં

જો બાગબાં યા બાગે મહુબ્બતકા આવકા,

નો ચલબસા અબયે રહે કયા અયસા ખિલા ફૂલ? - જો હવેં

તારાજ નાદિરાકા ઉરમીકે ચમન હુવા;

શબ્દૂ, રહયાન, સમનગુલ!

ગુદર્જીને ચમનમેં ન કોઈ બાકી રખા ફૂલ” - જો હવેં

ગલીરતાની પ્રતિમા સમાન મકબિરા અથવા સમાધિગૃહમાં આ ગલીર સંગીતથી એક પ્રકારની વિલક્ષણ શોકોત્પાદક ગલીરતાની છાયા છવાઈ ગઈ અને હુમાયૂન તથા કુમરપારાના અત ક્રણોમાં મહામ બેગમ તથા અલ્લઅમાનનના મરણનો શોક સજ્જન હોવાથી તેમનાં નેત્રોમાંથી અશ્રુની અવિરલ ધારાનું પતન થવા લાગ્યું.

નાદિરાના ગભીર સંગીતની સમાપ્તિ થતા ગુલદામે નાદિરાને સંબોધીને કહ્યું કે - “અરમતપનાહ નાદિરા બેગમ હવે આપણે મહલમાં આવીએ તો ઠીક; કારણ કે, આજની રાત્રે તે રાત્રે તારીક છે અને મોડું પણ થઈ ગયું છે.”

“ગુલદામ, આજે કોણ જાણે શા સબબથી અહીંથી રહવાની અને મહલમાં જવાની મારી ખાદિશ જ થતી નથી અને તે દિવસે કુમરપારાએ આઆમાને ગજલ ગાઈ હતી તેનું મને અત્યારે વારવાર સ્મરણ થવા કરે છે. નાદિરા ખાનસે પોતાની મનોભાવનાને વ્યક્ત કરી બતાવી.”

“તે કઈ ગજલ, બેગમ સાહબા? ગુલદામે પોતાને તે ગજલનું સ્મરણ ન હોવાથી પૂછ્યું.

નાદિરાએ તેના એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં તે ગજલની નીચે લખેલી બે પંક્તિઓ ગાઈ સંભળાવી -

“ન જિન્દગીમેં કહી હો કુરકત, તુમહારી હમસે હમારી તુમસે;”

“બને નમરકે લી દૂર તુર્બત, તુમહારી હમસે હમારી તુમસે!”

“પણ તેથી મહલમા ન ચાલવાનું કાંઈ કારણ?” શુલદામે નાદિરાના શોકને ઘટાડવાના આશયથી કહ્યું

“કારણ એજ કે આજે મારી રુહ આ જિન્દાને જિસ્મમાથી નીકળીને આનંદ થવાની છે, આ નાદિરા આજે આ ફાની જહાનને હમેશાને માટે છોડી જવાની છે અને આ નાદિરાની તુર્બત આ તુર્બતની પાસે જ બંધાવાની છે.” નાદિરાએ મહાલયમા ન જવાનું કારણ દર્શાવ્યું

“જેગમ સાહબા! આપ આ શું જોલો છો? આપની તબીયત નર્મ છે ખરી; પણ આટલા બધા બોફનો બાઇસ મને તો દેખાતો નથી માલો; મેહલમાં ચાલો અને જેવેની દેખાતી હોય તો હકીમને જોલાવીને દવા લઈ લ્યો. હું પણ આજે આપની પાસે જ રહીશ.” શુલદામે આશ્વાસન આપ્યું

“નહિ, શુલદામ! નહિ; હવે હકીમને જોલાવવાની અને દવા દાસ્તની કાંઈ પણ જરૂરત નથી; કારણ કે, મારી બીમારીને અને મારી જેવેનીને હકીમોના હકીમ પાકપરવરદિગારની મૌત નામની દવા વગર બીજી કોઈ પણ દવા દૂર કરી શકે તેમ નથી અને મને શકા આપી શકે તેમ નથી વગાડ, તારા ગીતારને વગાડ અને છેલ્લી વાર મારા અરમાનેને જળાનથી નહિર કરવાની મારી તમન્નાને છવ બરીને પૂરી કરી લેવા દે, કારણ કે, મારા જિસ્મમાં મૌતના આસાર ચુલ્લા દેખાવા માડયા છે અને તેથી મહલમા જઈને મરવા કરતા અહીં મારા શૌહરના કદમોમાં જ મરી જહું, એમા જ મારી રાહતે જિન્દગાની છે, એથી જ મારા દિલની હસરત હમેશાને માટે મટી જવાની છે.” નાદિરાએ પોતાની માન્યતામાં દૃઢ રહીને આ ઉદ્ગારો કાઢ્યા

શુલદામ નાદિરાના આ ઉદ્ગારોને વિચિત્રતા અથવા હન્માદના પરિણામ સ્વરૂપ માનવા લાગી અને તેથી તત્કાળ તેને સમજાવવાનો પ્રયત્ન ન કરતા તેની આજ્ઞા અનુસાર તેણે ગીતારને વગાડવાનો આરંભ કરી દીધો નાદિરા ગીતારના તારસ્વર સાથે પોતાના મધુર સ્વરને મેળવીને કુમરપારાની ગજલની અંતિમ પંક્તિઓમાં કિમિત્ પરિવર્તન કરી ગાવા લાગી કે—

“હુવા હય અરમાને દીદ જેહદ, હુવા હય શૌકે વિસાલ અકબૂ,
મિટગી અબ આજ દિલકી હસરત, તુમહારી હમસે હમારી તુમસે,
ન જબ્ત હમસે હુઈ મહબ્બત, ન જિન્દગાનીમે લુલ્હ આયા,
ખુલેગી તુર્બતમે રાહે રાહત, તુમહારી હમસે હમારી તુમસે!”

જગલનો અંત જેમ જેમ નિકટમા આવતો જતો હતો તેમ તેમ નાદિરાનો કંઠ મદ તથા ક્ષીણ થતો જતો હતો અને તેથી શુલદામના હૃદયમા લીલિ પણ વધવા લાગી હતી શુલદામને ભયલીત સ્વરથી બાંદીઓને બહારથી અદર આવવાનું કહ્યું, પરંતુ બાંદીઓને અદર જતી અટકાવીને પ્રથમ કુમરપારા અકી-

કાને એક બાંદીની ગોદમાં બેસાડીને અંદર ગઈ અને ત્યારે પછી હુમાયૂંને પણ અંદર જઈ પહોંચ્યા. નાદિરા તથા શુલદામ તે રાજદંપતીને અચાનકે અહીંને વખતે આવી પહોંચેલા જોઈને આશ્ચર્યચકિત થવા સાથે પ્રસન્ન પણ થઈ અને નાદિરાએ તે રાજદંપતીને સંબોધીને ક્ષીણ સ્વરથી કહ્યું કે—

“શહનશાહ સલામત અને બાદશાહ બેગમ ! મારી જિન્દગીની આ છેલ્લી ધડીયે આપ અહીં આવી લાગ્યાં છે. એટલે આપની આ આમદને હું આસારે બખ્તાવરી માતું છું હવે આપના કદમોમાં મારી એટલી જ શુભરિશ છે કે મારી સ્વહ પરવાન કરી જાય એટલે પછી મારી લાશને આ મકબિરામાં અને અત્યારે હું બેઠી છું તે જ જગ્યામાં દફનાવીને તુર્બત બધાવી મારા શૌહરની તુર્બત તથા મારી પોતાની તુર્બતપર સરેગામ રોજ ચિરાગ બાળવાની તેમ જ ફૂલ ચઢાવવાની વ્યવસ્થા કરાવજો તેમ જ મારી કબ્રપર હલ્લા પાસે કલા મુસ્લાહ વચાવજો બસ, મારી એટલી જ આબિરી તમન્ના છે અને આપ મારી એ તમન્નાને પૂરી કરશો એવી મારી ખાતિર જમા હોવાથી પરવરદિગાર આપને હુમેશા શાદમાન રાખે એવી દુવા આપીને હું હવે પાકપરવરદિગારની બંદગીમાં મશગૂલ થાઉં છું અને આ ફાતી જહાનને થોડા જ વકતમાં છોડી જઈ છું.”

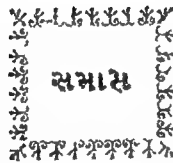
નાદિરાના મુખમાંથી નીચે પ્રમાણે પરમેશ્વરનાં નામોનો ઉચ્ચાર સંભળાવા લાગ્યો.—

“અલ્-રહીમ, અલ્-બાહસો, અલ્-કરીમ ગફૂર;
અલ્-વદૂદ, અલ્-ગાફિરો, અલ્-હાકિમ દાદાર !
તૌબા આજ કુબૂલ થું, અલ્-ગફૂર તબ્વાબ,
બેથી મારી રહને, થાય ન કોઈ અબળ !
યા અહ્મદો, અલ્ વકીલ, તુ જ હિમાયતદાર,
તારો છે બસ આસરો, તુ ઉતારજે પાર !”

ત્યાં સૂધી જિન્દામાં ચેતનશક્તિ હતી ત્યાં સૂધી નાદિરાએ પ્રણામસ્મ-શયુના વ્યવસાયને આલ્ રાખ્યો અને ત્યાર પછી કેમરપારાની ગોદમાં મસ્તકે મૂકીને તે મનોગત નામરમરણ કરવા લાગી હુમાયૂંને કેટલાક શુલામો તથા કેટલીક બાંદીઓને બોલાવીને બહાર બહા રહેવાની આજ્ઞા આપી દીધી. નાદિરાએ જીવત તથા મરણ વચ્ચેની સ્થિતિમાં બહુધા સમસ્ત રાત્રિ વીતાડી દીધી અને ન્યારે ભૂમિ મોતી તથા બાંદીની થઈ જાય તો પણ બેની આગળ તેનો કરો દિસાળ નથી હોતો એવો ‘સલાતુલ ફજર’ એટલે કે સવારની નમાઝનો સમય થયો અને મસ્જિદના મીનારપરથી સુઅન્નિનના મુખમાંથી નીકળેલો “અલ્લાહો અકબર ! લાઇલાહા, ઇલ્લિલ્લાહ !” એ પ્રમાણેનો પવિત્ર નાદ સંભળાયો તેજ વેળાયે અચાનકે નવીન ચેતન આવતાં નાદિરાએ પણ પોતાની જિહ્વાથી એ પવિત્ર શબ્દોને ત્રણ વાર ઉચ્ચાર્યા અને તે ઉચ્ચારતાંની સાથે જ તે જતનની દૂર જતનશીલ થઈ ગઈ.

પ્રથમ નાદિરાની લાશને મહાલયમાં લઈ જવામાં આવી અને ત્યાં ધાર્મિક
વિધિ કર્યા પછી હુમાયૂને તે લાશને જનાનમાં પધરાવી ઇજ્જતો શાનથી તેજ
મકબિરામાં પહોંચાડી ત્યાં જ દફનાવી અને ત્યાં એક સારી સુશોભિત કબ્ર
ચણાવી દીધી હુમાયૂને કરેલા પ્રબંધ અનુસાર ઈ. સ. ૧૮૫૭માં મુગલિયા
રાહનશાહતને અંત થયો ત્યાં સૂધી આલમખાન તથા નાદિરાખાનમની તુર્ખ-
તોપર સધ્યાકાલે ચિરાગ પ્રકટાવીને પુષ્પ ચઢાવવામાં આવતા હતાં નાદિરાની
તુર્ખતપર હુમાયૂને જે લેખ કેતરાવ્યો હતો તેનો આશય આ હતો -

“તસ્વીરે રૌનક નિન્દાથી ને મેહરો માહકી,
યે કબ્ર હય હસ નાદિરા અસ્મત પનાહકી”

પેટ રાસકોપ સિસ્ટમ વોચ.

આ ઘડીયાલ ખીસામા રાખવાનું ઘણું મજબુત છે. ૨૦ વરસ સુધી ચાલે છે. એમા ૬ જુવેલ નંગ જડયા છે. એકવાર ચાવી દીધાથી ૩૬ કલાક ચાલે છે કી ૪-૦-૦ વીકલી એક વખત ચાવી લગાડવાથી આઠ દીવસ ચાલે છે ગેરટી વરસ ૬ કી ૩ ૯ અને ૩ ૧૨ મહારાજ વોચ આ ઘડીયાલ કેન્સી ડાયલની બહુ ખુબસુરત અને મજબુત છે. ગેરટી વરસ ૬ કી. ૩ ૬-૮-૦ મહારાજો વોચ ઘડીયાલ બહુ ખુબસુરત અને મજબુત છે અને ૬ જુવેલ લાગેલા કેન્સી ડાયલન છે ગેરટી વરસ ૬ કી ૩. ૬ રીસ્ટ વોચ આ ઘડીયાલ હાથની કલાઈપર બાંધવાની છે. ગેરટી વરસ ૪ કી. ૩. ૬ અને ૩. ૮.

અંધારા ધરના ઉજેલા રેડીયમ વોચ

આ ઘડીયાલ જોવામા સુદર મજબુત ટકાઉ અને એક એવી કારીગરી કરેલી કે જેથી અંધારામાં પણ ટાઇમ સાફ માલુમ થઈ જાય. ગેરટી ૮ વરસની કી ૬-૮-૦ રિસ્ટ વોચ આવોજ કી ૩. ૬-૮-૦.

લગવતદર્શનની વીટી.

આ વીટીમાં રાધાકૃષ્ણ, ચીરલીલા, માખણચોરી લીલા, મહાદેવ પાર્વતી, રામ, લક્ષ્મણ, સીતા સહીત નાગલીલા, યમુનાજી, શ્રીનાથજી, આર ધામ-બદ્રીનારાયણ, જગન્નાથ, દુવારકાનાથ ઇલાદિ જુદી જુદી વીટીમાં દર્શન આપે છે. ૧૨ વીટી જરમન સીલવરની કીમત ૧-૧૨-૦ પીતલની ૧૨ વીટી ૩. ૧-૮-૦ તાર શીખવાની ડેમી થોડી ઇંગ્રેજ પહેલા માણસ આનાથી તારમાસ્તર તુરત થઈ જાય છે. કી. ૩. ૨-૮-૦

શીશુપાલથી દેશ અને શ્રીકૃષ્ણથી હેત.

એમાં એક ડાબલાના અંદર રૂકમણીજીનું ચિત્ર હાથ જોડેલું છે. અને એક વીતરના મંદીરમા એક તરફ શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિ અને બીજી તરફ શિશુપાલની તસવીર છે, જ્યારે તમે શ્રીકૃષ્ણચંદ્રનું ચિત્ર રૂકમણીની મૂર્તિને સામે કરશો તો તેજ વખત રૂકમણીજી હાથ જોડીને સામે ઉભા રહેશે. અને જ્યારે શિશુપાલની તસવીર સામે કરશો તો તેજ વખત મુખારવિન્દ શીરાવી લેશે એ આશ્ચર્ય દેખીને વધારે આશ્ચર્ય માને છે. કી ૩, ૨.

વાસુદેવ ખ્યાલા પિતળના.

એ ચાલામા વાસુદેવજી શ્રીકૃષ્ણને જોળામા લીધા છે એ ખ્યાલામાં પાણી ભરવાથી જ્યાં સુધી શ્રીકૃષ્ણના ચરણને નહી લાગે ત્યા સુધી એક ટીપુ પણ નહી નીકળે અને જ્યા ચરણ સ્પર્શે થયું કે એક ટીપુ પણ પાણી ખ્યાલામાં રહેશે નહિ, ન જાણે કઈ તરફથી નીકળે છે. જોનારને વિસ્મય વાય છે. કી ૩. ૧૧. જો માલ પસંદ ન આવે તો ચાર દીવસમા પાછો વાપીશ કરી દેઓ.

અનેશ ટ્રેડીંગ કંપની ગાલપાડા-મથુરા.

મહાત્મા ગાંધીજી અનુલાપ સિદ્ધ દેવાઓ.

મક્ત! વીર્ય દીપીકા. મક્ત!

નીચે બતાવેલા કોઈ પણ કારણથી ઓછુ થયેલું અગર બીલકુલ ગુમાવેલું પુરુશાતન પાછુ આવે છે —

૧ પેશાબ કરતી વખતે, પહેલા અગર ચણીથી ધાતું બવાથી. ૨ સંસારમુખમાં ઘણુ લુબ્ધ રહેવાથી ૩ નાદાન જી મરમાં કુટેવથી ૪ જીંમરના પ્રમાણમાં વધારે ઓછી શક્તી નરમ થયે છે.

પરંતુ ઉપરની દવા વાપર્યાથી ધાતુનું પાતળાપાણુ, બાણમાં અગર સ્વપ્નામાં ધાતુનું ખલીત થવું, મગજમાં ચક્કર આવવા ઓખે અધારાં આવવાં, ચાદાદાસ્તનું કમી થવું, આંખોનું તન કમી થવું, હાથપગ તથા કમરમાં કળતર થવું, લુબ નહીં લાગવી, ઝાડો સાફ ઉતરવો નહીં, શરીરનું સુકાવું. ક્વખતનું ઘડપણ અને છેવટમાં થતો ક્ષય, વાઈ, આસછી તથા દીવાનાપણુ ત્રીગેરે મટી જાય છે.

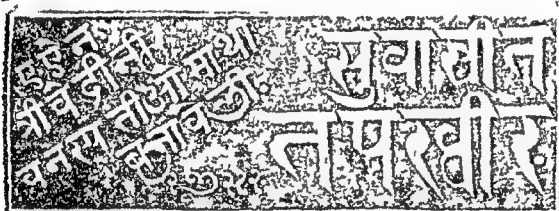
અમોને ૩૦૩માં મળવાથી ગરીબોને મક્ત આપવામાં આવશે અને બીજાઓને ૫ દર દિવસની દવાના (ખાવાની અને માલીસ કરવાની) ૩ ૩ અને માસ ૧ ના ૩ ૫) આપવા પડશે. એક માસ વાપર્યાથી જીદગી સુધી આરામ રહેશે કીં ૩ ૫ પોસ્ટેજ બુલ્ડ.

જો વિશ્વાસ ન આવે તો અમારી ૩૦૩મા દવા વાપરી ખાત્રી કરી આપીશું. આ દવામાં રસાયણ નથી, જેથી કુટી નીકળવાની બીલકુલ ધાસ્તી રહેતી નથી ૩૦૩મા સરટીફિકેટો જોવા ખુલ્લા છે

જવાબ માટે દીક્રીટ બીડવી

શા. વારીલાલ મોતીલાલ પાલખીવાળા, એલ. ટી. એમ.

૬૦ લુણસાવાડે અમદાવાદ.

ના સુધવાથી ખામર ના સણકા, આધા-શીળી, પીનસ, ચારદી કે ગરમીથી હુખતુ મસ્તક, નીકના છાંડ, દાંહેતું કળતર એકદરે

જેથી મસ્તક સુધીના થતા દરદો તરતજ મટાડે છે

કીમત શીશી ૧ ના છ આના ૩૦૦૦ ના રૂ. ૩૦૦.

સુવાસીત તમ્બાકુની ગોળીઓ-પેટનો અપચો, વાયુનો ગોળો, દમ, ખાસી ઉપર અકસીર ઇલાજ છે. કીમત પેકેટ ૪૮૦ ગોળીનાનો ૩ ૧, ૩૦૦૦ ના રૂ. ૧૦.

ત્રિવેદીના રોડેકમાં બનતી ઓડીનરી-જીકણીના ડાખાના એક રતલના બાવ-સાદી માંગલોરી, રૂ. ૫). સુગંધી મદ્રાસી, રૂ. ૫). કસ્તુરીની લાલ, રૂ. ૩૦. સાદી મદ્રાસી, રૂ. ૨૦. કાળી ગુલાબની, રૂ. ૨૦. લાલ ગુલાબની, રૂ. ૧૦૦. પીળી કેવડાની, રૂ. ૧૦૦. કાળી હુટેલી રૂ. ૧૦૦. પીળી હુટેલી, રૂ. ૧૦) તથા ખાવાનો સુવાસીત તમ્બાકુનો દાણો રતલ ૧ ના રૂ. ૫) થી ૨૦૦ થી ૧૦૦૦ સુધીનો દરેકજુ પોસ્ટેજ બુલ્ડ વધારે માહિતી પત્રથી પૂછવી

એ. એન. ત્રિવેદી છીકણીવાળા

હેડ આફીસ

આંચ આફીસ

અમદાવાદ માંડવીની પોળ

સુરત ચુડા પુલ.

રાજ મહારાજા,

નવાળ સાહેબો, નામદાર સરકારના ધારાસભાના એનરેબલ મેમ્બરો, સેશન્સ જજો, કર્નલો, મેજરો, કેપ્ટનો, નામદાર લેટ વોઇસરાયના લેટ એનરરી એ. ડી. સી. પોલીટીકલ એજન્ટ, સરકારી સીવીલીયન એન્જીનિયરો, યુરોપીયન સીવીલ સર્જન્ટો, એમ. ડી. ની ડીગ્રી ધરાવનારા મોટા ડાક્ટરો તથા દેશી અને યુરોપીયન અમલદારો અને શૃંગેરોમાં આદશાહી ચાકુતી નામની જગજગર દવા અહીં વપરાય છે એજ તેની ઉપયોગીતાની નીશાની છે-ગવર્નમેન્ટ લેબોરેટરીમાં આ રજવાડી દવા એનાલાઇઝ થયેલ છે.

આદશાહી ચાકુતી

ગમે તે કારણથી શુભાવેલી તાકાત પાછી લાવે છે. પુરૂષાતન કાયમ રાખે છે. આ રાજવંશી ચાકુતી વીર્ય વીકારના તમામ વ્યાધી મટાકે છે અને વીર્ય ઘટ્ટ બનાવી ખરૂં પુરૂષાતન આપે છે. ખરી મરદાઈ આપનાર અને નબલા માણસને પણ જીવાનની માફક જોરાવર બનાવનાર આ દવાનો લાલ લેવા અમારી ખાસ ભલામણ છે. આ દવા વાપરવામાં કોઈ પણ જાતની પરેશની જરૂર નથી. ૪૦ ગોળીની ડબી એકતા રૂપીયા દશ

આદશાહી યુનાની લેપ

ઉમદા દવાઓમાંથી આ લેપ બનાવેલ છે. ખરૂં પુરૂષાતન લાવવા માટે આ લેપ ક્રોતેહમંદ ઇલાજ છે. ઔશ એકની ડબીના રૂપીયા આઠ.

ડાક્ટર કાલીદાસ મોતીરામ-

રાજકોટ-કાઠીયાવાડ.

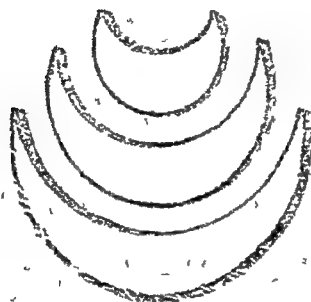
ત્રણ ચંદ્ર છાપનું કુંદરતી કેસર વાપરો.
 મુંબઈ તથા દેશાવશેમાં, તથા રાજસ્થાનમાં અને મંદીરામાં
 લગભગ ત્રીસ વરસ ઉપરાંત વખણાયલું અને બાણીનું

તદન ચોખું અને ચુંટી કાઢવું

ત્રણ ચંદ્ર છાપનું પવિત્ર

કેસર

રજસ્થાન

દેક માર્ક.

ઉપર લખેલી છાપમાં કોઈ પણ બતની અપવિત્ર
 ચીજની મીલાવટ બીલકુલ નથી. તેના માટે સારાં સર્ટીફિકેટો
 અને હંથા અભિપ્રાયો મળ્યા છે. એક વખત વાપરવાથી
 ખાત્રી થશે.

બજારમાંથી ખરીદ કરતી વખતે રૂબાની કોર તથા
 પેકીંગ બરાબર તપાસી લેવી નક્કી માલથી સાવધ રહેવું.
 બજાર દગાવાળા માલના અમો કોઈ પણ રીતે ભ્રમ મદાર નથી.

બીજી પણ દરેક બતની કેસર અમારી દુકાનેથી જથ્થા-
 બંધ તથા છુટક મળશે.

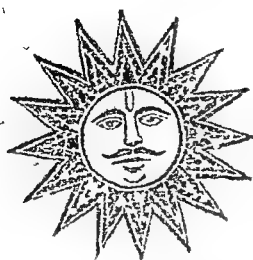
બહારગામના ગ્રાહકો વીં પીંથી ચોકલવામાં આવે છે.

કાં ખટાઉ લધાની કું

કેસરના વેપારી અને કમીશન એજન્ટ.

મોડવી વડગાદી નં. ૩ મુંબઈ.

સુપ્રસિદ્ધ “સૂર્ય છાપ” કેસર.

આજકાલ દેવપૂજન અથવા અન્ય કામો માટે અસલ શુદ્ધ કેસર મેળવવું મહા દુર્લભ છે એટલા માટે સમસ્ત ધાર્મિક લોક અને અસલ ઉત્તમ ચીજ આહનારાઓ અમારા કેસરનો ઉપયોગ કરે છે. સર્વ સજ્જનોને નિવેદન છે કે.

અશુદ્ધ નકલ્લી કેસરથી બચો.

જો તમારે અસલી શુદ્ધ કેસર જોઈતું હોય તો અમારે સાંથી મંગાવો. એકવાર કામ પાડવાથી અમારા કેસરની ઉત્તમતાનો પરિચય તમને થશે. અમને પ્રશંસા કરવાની કંઈ જરૂર નથી, કારણ કે.

સૂર્ય છાપનું કેસર—દેવમંદિરોમાં ઉત્સવો ઉપર અને રાજમહારાજોના દરબારમાં તથા લોકોના મોટા મેળાવડાઓમાં આજ પોણેસો વરસથી વપરાય છે.

અડધો ઓંસ કેસર છુટક મળશે. બહારગામવાળાને બી. પી. થી મોકલવાનાં આવશે.

મળવાનું ઠેકાણું:—એસ. નારાયણની કંપની,

સુખસંચારક કંપની (મથુરાની)

અજબ વસ્તુઓ.

સુધાસિન્ધુ

આ એક એવી ઔષધિ છે, કે જેની ૧ શીશી તે પ્રત્યેક ગૃહસ્થે મંગાવીને ઘરમાં રાખીજ મૂકવી જોઈએ. આ દવાની પરીક્ષા ૩૦ વર્ષોથી થઈ ગઈ છે અને સરકારમાં તે રજીસ્ટર થયેલી છે. પીવામાં આ દવા સ્વાદિષ્ટ હોવાથી સ્ત્રીઓ અને બાળકો પણ તે ખુશીથી પીએ છે, ભારતવર્ષનાં અગ્રેસર છાત્રાંએ અને જાણીતા વૈદ્ય ડાક્ટરોએ પણ એ દવાનાં વખાણ કર્યો છે. આ એકજ દવાથી—કફ, ખાંસી, ઝાડા દમ, શૂલ, સંઘ્રહણી, આંતસાર, અસુંઝણ, શરદીનો તાવ, ઇન્ફલ્યુઅન્સા, બાળકોને થતા પીળા ઝાડા, દૂધ પાછું કાઢવાની પીડા વગેરે રોગો કશા અનુપાન વિના દૂર થાય છે. શીશી એકના ૮ આના ટપાલ અર્થ ૧ થી ૨ સુધી ૩ આના.

દદુગજ કેસરી

અથવા ૨૪ કલાકમાં દાદરને હઠાવનારી દવા કશી વેદના કે તકલીફ વિના દાદરને જડમૂળથી દૂર કરનારી આ દવા છે. કીંમત ૧ શીશીના ૪ આના, ટપાલ અર્થ જુદું. ખાર ખાટલી લેનારને ૨૩ ટપાલ અર્થ માફ.

બાળસુધા

દુર્બળ અને કમતાકત બાળકોને માટે સર્વોત્તમ શીશીના આના ૧૨ ટપાલ અર્થ ૦૮=

દેવતાં દર્શનની વીંટોયો—આ વીંટોયોમાં શ્રીરામ પંચાયતન, શિવપંચાયતન, શ્રીરાધાકૃષ્ણ, શ્રીનાથજી, શ્રીદત્ત આદિ દેવોનાં દર્શન કરી શકાય છે. કીંમત કબજનનો રૂ. ૧૫૫ અડધો કબજનથી ઓછી વીંટોયો મોકલવામાં આવશે નહિ.

શ્રીવાસુદેવ પ્યાલા—આ પ્યાલામાં એક અપૂર્વ કરામત

છે. શ્રીકૃષ્ણને જ્યારે વાસુદેવ મથુરાંથી જોકુળ લઈ જાય છે, ત્યારનો આ દેખાવ છે. જ્યાં સુધી ખ્યાલામાં પાણી રેકતાં, એ પાણી શ્રીકૃષ્ણના ચરણનો સ્પર્શ ન કરે, ત્યાં સુધી એક ટીપું પણ પાણી પડતું નથી, પણ જ્યાં એ પાણીને શ્રીકૃષ્ણના ચરણનો સ્પર્શ થયો કે તુરતજ ગધું પાણી ખ્યાલામાંથી બહાર નીકળી જાય છે. કીં. ૩. ૧.

કૃષ્ણ-રૂકમિણી—આ પણ મથુરાંની એક બીજી કરામત છે. આમાં કૃષ્ણ અને શિશુપાળનાં ચિત્રો છે જ્યારે શ્રીકૃષ્ણનું ચિત્ર સામું ધરો, ત્યારે રૂકમિણી હાથ ભેડીને સામે ઉભાં રહેશે અને જ્યારે શિશુપાળનું ચિત્ર સામું ધરો, ત્યારે રૂકમિણીજો મોઢું ફેરવી લેશે. કીંમત ૩. ૧૧.

રામ-સીતા—આ પણ ઉપર જણાવેલીજ કરામતનું અનુ-કરણ છે તેમાં રામ નાવણું અને સીતાજીનાં ચિત્રો છે કીં. ૩. ૧૧.

ચંદનનું હોદ્દર—અસલ ચંદનનું સ્વદેશી બનાવટનું આ હોદ્દર છે. લખવાના કામ સાથે સુખડની મધુરી ફોરમ બહેકી રહે છે. કીંમત ડહનના ૩. ૩, ત્રણથી ઓછાં મોકલવામાં આવતાં નથી.

રમકડાં—બાળકોને રમવાનાં ૩૨ રમકડાં પીત્તળનાં બનાવેલાં છે એટલે તે લાંગો જવાની બીક નથી રહેતી. કીંમત નાની સાઈઝ ૩. ૨ મોટી સાઈઝ ૩. ૪

વિગતને માટે મોટું સૂચિપત્ર મફત.

જો કોઈને મથુરાંથી કોઈ ચીજ મંગાવવી હોય તો અમારે ત્યાંથી મંગાવજો. જો આપ કે આપના મિત્ર મથુરાં આવો, તો અમારા કારખાનામાં અવશ્ય પધારો. કારખાનું મથુરાંજીના પ્રસિદ્ધ વિશ્રાંતઘાટના પાસેજ છે અને અમારા કારખાનામાંજ સુખસંચારક નામની ટપાલ ઓફિસ છે. નામ કામ ચોખખા અક્ષરે લખો.

સુખસંચારક કંપની મથુરા.

એક સાથે રૂ. ૧૦ ની ખરીદી કરનારને રૂ. ૨ ના મોબીલો ભેટ.

સ્વતંત્ર લોકોનું સમજાવ	...	૨-૮	જીમર કે ડીમર	...	૨-૮
મુશ્કેલી આપના	...	૨-૮	મનોરમા સચિત્ર...	...	૨-૮
ની નક હરામ	...	૨-૦	દુઃખી દીના	...	૨-૮
શેહેરા નહિ મેહેરા	...	૨-૦	કોલકોલ સચિત્ર...	...	૩-૦
ટોચક સમ્રાટ	...	૨-૦	મેડોન ટેલર બળવા વખતનું	...	૧-૮
એક પથરના પ્રતાપ	...	૨-૮	બસ તોરેજ ખાતર	...	૨-૦
વીસલાખનો વારસો સચિત્ર...	...	૨-૮	રાજના રીપુ બા. ૧-૨	...	૪-૦
લક્ષ્મી લવણ	...	૨-૮	ડોક્ટરીયલ દેવેન્દ્ર	...	૧-૪
વેલાધારીનું કુટુંબ	...	૨-૦	સ્નેહવતા	...	૧-૦
બેચેન દુનીયા	...	૨-૦	નવીનીકાન્ત	...	૧-૪
દુનીયા કે દોળણ	...	૨-૮	વિશ્વર ગ (હકુર ના. વી. કે.)...	...	૧-૦
નુરજહાન	...	૧-૦	સ્વેતમાનુ	...	૧-૮
ભુડાનો ભેટ	...	૨-૦	પ્રભાત ઐતિહાસીક	...	૧-૮
મેચીમકરો	...	૨-૦	અલકાનો પ્રવાસ	...	૧-૮
સોનારણ	...	૩-૦	બહુમહત્વ સચિત્ર	...	૧-૮
રોનક મહાલ	...	૨-૮	અનુપ કુમારી	...	૧-૮
મુલતાના	...	૪-૦	બ્રહ્મચારિણી	...	૧-૮
દુખી દાનીયા સચિત્ર	...	૫-૦	આનંદ મનીર	...	૧-૮
ધર્મોત્તમ અદભૂત નોવેલ	...	૭-૦	સહેનશાહ નહાંગીર	...	૧-૦
કુતુબ કળા રસીક નોવેલ	...	૩-૮	મહારાષ્ટ્રી કથાકુળ	...	૧-૦
દુખલ મહાલ (સ્વીન્ડલર)...	...	૩-૦	કોમળ નાયક	...	૧-૦
ગુલશર...	...	૨-૦	સતી ત્રિવેણી	...	૧-૮
મહેરે અદલા	...	૨-૦	બાપાનીસ નસુસ	...	૧-૮
ઝેહરે કાતીલ	...	૧-૮	મુઘરેલી સીતા	...	૧-૮
દોલતે દુનીયા	...	૨-૦	આદમીની સચિત્ર	...	૧-૮
હકાતો હક	...	૧-૮	નવાનખાનાની બીબીયો	...	૧-૮
સ્નેહમાં સકટ	...	૧-૮	રજયા બેગમ	...	૧-૦
તકલીદી તાજ (મસરેક)	...	૩-૦	અક્ષતી બાપા રાવળ	...	૧-૦
પ્રભસુરત પાદશા બેગમ	...	૧-૮	પ્રજાપતિ	...	૧-૦
તકલીદની ત-લીક (મસરેક)...	...	૨-૮	ગુલશરે જી ચરિત્ર	...	૧-૪
એક અબજાનો કોનો	...	૧-૮	ક્રીસમત II ક્રીસ્ટી	...	૧-૮
જગતનો કાસો	...	૨-૦	યાત્રી ઉત્સાહ	...	૧-૮
કુન્દતનો કહેર	...	૨-૦	સશિબાબા ચાને બચકર મઠ	...	૧-૦
સીતમગર	...	૨-૦	પદ્મવતી કેટકમા ગુલામ	...	૧-૧૨
હમસીર કે સમસીર	...	૨-૦	હુરુ ખંજર	...	૧-૦
સુંદરી (એક સીદામણી સતિ)	...	૧-૦	તત્તવારની ધાર	...	૧-૦
નયા સહારીક કથા	...	૧-૦	નુર નગર	...	૧-૦
મણી અને માધવ	...	૧-૦	આચાર દર્શન	...	૧-૪
કશલાવના કાવત્રા	...	૧-૦	પુત્રધર્મ	...	૦-૧૨
બાગ્યહીન કુસુમ	...	૧-૪	કન્યા વિક્રમ	...	૧-૪
મોહીની ઉત્તમ નવલ કથા	...	૧-૦	સદ વિદ્યાના કળ...	...	૦-૧૨
સત્યધર્મ જ્ઞાન શિક્ષા	...	૧-૮	વાર્તા વિહાર	...	૧-૦
ટોડ રાજસ્થાન બન્ને ભાગ	...	૧૦-૦	આંતર દ્વંની	...	૧-૪
શાન્તિદા ધણીજ બોધક	...	૦-૧૨	સંસાર ચાને સુધા	...	૧-૦
ગુજરાત સર્વ સમ્રાટ	...	૨-૦	નીતિલતા કુળ	...	૧-૦

એલ. એમ. ઠક્કર કાલકાદેવી રોડ-મુંબઈ.

એક માલે રૂ. ૧૦ ની ખરીદી કરવારને રૂ. ૨ નાં મોલેટો લેત.

અંગના કે દેવાંગના (નોલેલ)	૧-૧૨	સસાર સગ્રામ ભા ૧-૨ ...	૩-૦
આનકાસનું હિંદુસ્તાન ભા ૧-૨-૩	૬-૧૨	કલ્યાણી (એતિહાસીક)	૨-૦
દશાખાન દુનીયા (સચિત્ર) ..	૨-૮	બેગમ મહાલ ભા. ૧-૨
પીસાય મદીર ભા ૧-૨ સચિત્ર	૫-૦	પરાક્રમની પતાકા...	૨-૦
પુન કે ભડુ સચિત્ર	૧-૦	તારા સુદરી	૩-૦
લેલક પુત	૧-૧૨	ભયંકર ભદ્ર સચિત્ર	૨-૮
ભયંકર પ્રાયશ્ચિત	૧-૧૨	લતા લલિતા ભા ૧ થી ૫ સચિત્ર	૫-૧૨
લલિત પ્રભા	૨-૦	ભાગ્ય ચક્રનો મહામંત્ર	૨-૦
મધુમાલતી	૧-૧૨	કગલ કેદી ભા ૧-૨	૪-૦
વસંતવિજય	૧-૧૨	ભાગ્યદેવીની ભયંકરતા	૧-૮
રાક્ષસોની રતિ કીડા	૨-૮	સ્વર્ગમાં શયતાન...	૧-૮
સંતપ્તચયતાન ભા ૧-૨-૩	૫-૦	સસાર કે નકાબાર	૧-૮
કાળત્રીનું પુત્રીખંડ ભા ૧-૨	૫-૦	ખાગે શયતાન	૨-૦
તણ તપસ્વિની ભા ૧-૨	૫-૦	સુરાદેવી ભા ૧-૨-૩	૫-૦
રણધેલા વરપુતો ભા ૧-૨	૪-૦	રતિચાત્ર યાને કેકરાત્ર	૩-૦
બુદ્ધી ભલીમ ધુરજીધરા	૨-૮	રતનચંદરી (નવલકથા)	૧-૧૨
કલંદેરી કેકાર ભા ૧-૨-૩	૭-૦	મહાકાળીનું ખડ્ગ	૨-૦
ભવાનીનો ભાગ ભા. ૧-૨ ..	૩-૦	કિશોરસિંહ ભા ૧-૨-૩	૭-૮
સતિ દેવાંગના	૧-૦	રાજ દેવીદાસ	...
અકબર રાજ રહસ્ય ભા ૧-૨	૩-૦	રજપુત વીર સ ન્યા	૧-૦
શાહ અબ્બરનો જમાનો	૧-૮	સ્નેહ સૌભાગ્ય	૧-૦
આદને અકબરી	૧-૦	ખગદાદનો બાદશાહ	૨-૦
કોમીયાગરની કન્યા	૧-૦	ઓખામંડળના સુરવીર વાધેર	૧-૦
અનાધ્યાખા	૧-૪	ધણાડનો એતિહાસ	૩-૦
મુકુલમર્દન દ્વય લેલક	૧-૦	કુલુમખન	૧-૧૨
કલકી ૧ કલંદેસ	૨-૧૨	સૌન્દર્ય ન્યાયા ભા. ૧-૨	૩-૦
મધુર મધુરી	૧-૮	ચમતકારીક શુકા ભા ૧-૨	૪-૮
કમનસીય લીલા ભા ૧-૨...	૪-૦	સૌન્દર્ય વિજય ભા. ૧-૨	૪-૦
ભકતાણી કે ભામટી	૧-૮	ભલીમ જમાનો	૧-૪
પિશાચીની કે પ્રેમદા	૧-૮	સગ્રામ ક્ષેત્ર	૧-૮
સુદર અને વિદ્યાનંદ સચિત્ર	૧-૪	વીર રાઠોડ	૨-૦
રજનીકાન્ત (નવલકથા)	૧-૮	કામદેશની કુલીલકામની	૧-૮
કાસમી અને ધસરી	૧-૮	ન્યાયના પુત્રના નીતિ	૨-૦
દસલાખનો દલો	૨-૦	સુવર્ણ કુમારી	૧-૮
પંચાસરનો જયસીખર સચિત્ર	૨-૦	સસર સેત્રજ ભા ૧-૨-૩	૬-૦
મુંગલોચની ભા. ૧ થી ૭	૧૨-૦	મણી અને મોહન	૨-૮
શ્રીમય સમાર ભા. ૧-૨-૩	૪-૮	મારી ભયંકર સસાર યાત્રા	૨-૮
અમૃતમા ઝેર	૧-૮	રાજરગ સત્વોત્તમ નવલકથા	૩-૦
રમણી કે રાક્ષસી	૧-૮	હીંદુ બેરીસ્ટર	૧-૦
મનોહારિણી માયા	૧-૮	કલા કે લક્ષ્મી ધણીજ બોધ	૧-૦
કલંતિ કુમારીના	૨-૦	શુન્નતનો ભાળાણીમ	૧-૮
કામાધ કામની	૨-૦	ધંદ્રકુમાર રસીક નવલકથા	૧-૮
અલાહદીનનો હૃદય સચિત્ર	૨-૦	ચંદ્રસિંહને ચંદ્રગુપ્તી	૧-૪
વિષમયનગર	૧-૮	અકમલેશની રાણી બરમાપતન	૧-૦
રાજનન્દિની (એતિહાસીક) ..	૧-૪	ગીટકીવ અમરસિંહ	૧-૦

એલ. એમ. ઠક્કર કાલકાદેવી રોડ-

ખરું સુખ અને ખરી ફત્તેહ.

અશકત અને રોગી શરીરને ઉપર ઉપરની ટાપટીપથી શોભાવવાનાં વલખાં મારવામાં આવે તે કાંઈ ખરું સુખ ન કહેવાય અને ખીજાની પાછળ રહી માંડમાંડ ખચી જવાય તે કાંઈ ખરી ફત્તેહ ન કહેવાય. ખરું સુખ અને ખરી ફત્તેહનો આધાર તો મજબુત અને તંદુરસ્ત શરીર ઉપર જ છે. માટે શરીરની તંદુરસ્તી અને મજબુતી માટે—

પ્રખ્યાત

આતંકનિગ્રહ ગોળીઓ

તમો વાપરો અને તમારા સ્નેહીઓને તેની બલા-મણુ કરો. એ ગોળીઓના ઉપયોગથી દસ્તની અટકાયત મટે છે, પાંચનશક્તિ વધે છે, લોહી સુધરે છે, પેસાબ તથા ધાતુના કોઈ પણ વિકાર નાબુદ થાય છે અને તેથી શરીર મજબુત, કઠાવર અને હીર્વાયુષી બને છે.

કિંમત ગોળી ૩૨ ની ઠળી ૧ નો રૂપિયો ૧ એક વધારે વિગત જાણવા પ્રાઇસલિસ્ટ મગોવો.

વૈદ્યશાસ્ત્રી મણિશંકર ગોવિંદજી,

પ્રાંચ ઓરીસ,
કાલ્યાદેવી રોડ-મુંબઈ.

જામનગર-કાઠિયાવાડ.

જાનુને માથે શોંગદાં હાતાં નથી

ચમત્કાર દેખાડે તે જ જાદુ

“નવાખી ટોનીક પીલ્સ”

(નં. ૧)

નવાખોને, અમીરોને, શ્રીમતોને અને તેના સગાં વાપરતરને

અસાધારણ ફાયદો કરો ચમત્કાર દેખાડો છે.

કોઈ પણ કારણથી ગુમાવેલી શક્તિ પાછી લાવે છે, વીર્યની વૃદ્ધિ કરી ઘટ્ટ કરે છે અને કાતિવાન અને મજબુત બાંજાની પ્રજા ઉત્પન્ન કરે એવું કરે છે, રમણશક્તિ સતેજ કરે છે, પાચનશક્તિનો વધારો કરે છે કોઈ પણ રસ્તે વીર્યને ખસીત થતા અટકે છે વળી નમળાણથી થતા છાતીમાં ધમકારા, કામપર અરુચી, હાથ પગની કળતર વગેરે ઘણા રોગને દુર કરે છે.

અમુલ્ય વસાણાઓથી નવાખી ટોનીક પીલ્સ બનાવવામાં આવી છે, તેથી એકજ ડબ્બીથી કાયમનો ફાયદો થાય છે. બનત હલકી દવાથી ફાયદો નહીં મેળવી નિરાશ થયેલાઓએ એક વખત જરૂર આ ડબ્બી અજમાવવી

કીમત ગોળી ૪૦ ની ડબ્બી એકના રૂ. ૨૦૫. પોસ્ટેજ પેકેજ જુદું

લગત પ્રધર્મ,

નં. ૧૯૩, કાલબાદેવી, સુબઈ.

સ્વદેશી રોડ ગોલ્ડનાં ઘરેણાં

ખમીસનાં બટણ સટ રૂ. ૨, વાસ્કોટનાં બટણ સટ રૂ. ૨, કોટનાં બટણ સટ રૂ. ૨, ચંદ્રહાર રૂ. ૪, હીગકંડી રૂ. ૪, મોહનમાળા રૂ. ૪, મગમોળા રૂ. ૨૧, ધડિયાળનો છેડો રૂ. ૨૧, લવંગીયાં જોડી રૂ. ૧૧, એરોમ જોડી રૂ. ૧૧, બંગડીયો જોડી રૂ. ૨, હાથનાં કડાં જોડી રૂ. ૨૧, વીંટી રૂ. ૧, રાયણમાળા રૂ. ૪, ચોંસી રૂ. ૪, પહોચી રૂ. ૩,

૬૦ કમરસીયલ કે કંપની ગીરગામ સુબઈ. નં ૦ ૪.

દરેક જાતના હાથના તેમજ પગના હારમોનીયમ પેરીસ

મેડ તથા અહીંની બનાવટના મધુર અવાજના

અમારે ત્યાંથી મળશે.

હાથના હારમોનીયમ

સીંગલરીડ	૩	૨૫ થી ૪૫
દબલ	૩	૩૫ થી ૧૨૫
પગના	૩	૧૧૫ થી ૩૫૦.

તેમજ દરેક જાતના ફોનોગ્રાફ રેકૉર્ડરી પં.વા વાંસળી વિગેરે મ્યુઝીક્સને લગતો સામાન કીધાયતથી મળશે.

નિહિલદાસ વસનજી, ફોનોગ્રાફ રેકૉર્ડ અને હારમોનીયમ

એન્ટ ૨૧૭. કાલબાદેવી રોડ-સુબઈ.

લીખા કલ્યાણજીની કંપની

સુલક મશાહુર દવાઓ.

રેડબમેક સાસપિલિલા-(આયોડાઇડ) પોતાશ આઇડીન મળવેલી-અગડી ગયેલા લોહીને સુધારવાનો ચોક્કસ ધલાજ નાની બાટલી રૂ. ૧-૮-૦ મોટી બાટલી રૂ. ૨-૮-૦

ગાંડીવ એન્ટો રૂમેટોક આસ-દરેક જાતના માથાના દુખાવા ઉપર તેમજ સધિવા માટે ઉત્તમ ઉપાય. બાટલી ૧ નો રૂ. ૦-૮-૦.

બકાલ આઈન્ટમેન્ટ-નાઈરને માટે આસ મલમ દરેક જાતની દાદરને માટે અકસીર ધલાજ. બાટલી ૧ નો રૂ. ૦-૪-૦

ફીવર મીક્ચર-ગમે તે જાતના તાવને માટે અકસીર મીક્ચર ફક્ત ત્રણ ડોઝ લેવાથી આરામ થાય છે. બાટલી ૧ નો રૂ. ૦-૧૨-૦.

સંજીવન મીક્ચર-ઝાડા હિલટી કેલેરો અજીર્ણ વાયુનો ગોળો વગેરે માટે અકસીર ધલાજ. બાટલી ૧ રૂ. ૦-૧૦-૦.

તાવની ગોળીઓ-દરેક જાતના તાવને માટે અકસીર ધલાજ. બાટલી ૧ નો રૂ. ૧-૪-૦.

જીલાખની ગોળીઓ-ફક્ત જે ગોળીથી દસ્તનો ખુલાસો થાય છે. બાટલી ૧ નો રૂ. ૦-૮-૦.

બાલજીવન સોરપ-અચ્ચાની તમાગ દર્દો માટે આસ અનુભવસિદ્ધ ધલાજ. બાટલી ૧ રૂ. ૦-૧૨-૦.

કફ પીલ્ડસ-દરેક જાતની આસીને માટે ઉત્તમ ગો. બા. ૧ રૂ. ૮-૪-૦

વીછીની દવા-વીછીના ડાંગ ઉપર તાત્કાલિક અસર કરે છે. બાટલી ૧ રૂ. ૦-૮-૦.

ગાનોરીઆ ટ્રિ-ચુલ્ડસ-ગરમી તથા પ્રમેહને માટે અકસીર ધલાજ. બાટલી ૧ રૂ. ૧-૦-૦.

વેજીટેબલ હેર ટોનીક-બાળને વધારનાર તેમજ મગજને પુષ્ટિ આપનાર શુદ્ધ વનસ્પતિના અર્કનું બનાવેલ તેલ. બા. ૧ રૂ. ૦-૧૨-૦.

ડીપીલેટરી પાવડર-નકાસા બાલ નાશુફ કરનાર ચમત્કારિક પાવડર. બા. ૧ રૂ. ૦-૪-૦.

દાંતાની દવા-દાંત તેમજ પેઢાના દુખાવા માટે અકસીર ધલાજ. બા. ૧ રૂ. ૦-૮-૦.

લીખા કલ્યાણજીની કંપની

જયાબંધ તથા છુટક દવાના વેપારી.

બાહારકોટ ગણેશવાડી મુંબઈ.

ભીખા કલ્યાણજીની કંપની

મુદક-મશહુર-દવાઓ.

દ્રવ્ય ચોઈન્ટમેન્ટ-અસ, ખુબલી, વગેરે માટે ખાસ મલમ.
ખાટલી ૧ રૂ. ૦-૪-૦.

હિરડાઈ-સફેદ બાલ કાળા કરવાનો કલપ. બા. ૧ નાં રૂ. ૧-૮-૦.

વાળાની દવા-આ દવા લગાવવાથી વાળો આખો બહાર નીકળી
આવે છે. બા. ૧ રૂ. ૦-૮-૦.

પેપસોન વાઈન-ખોરાક પાચન કરી સારી ભુખ લગાડે છે.
બા. ૧ રૂ. ૧-૪-૦.

આઈડોપશ-આંખના કાઈ પણ જાતના રોગ ઉપર બહુ સારો
દાયદો કરે છે. બા. ૧ નાં રૂ. ૦-૧૨-૦.

રેસેગ ચોઈન્ટમેન્ટ-પ્લેગની ગાંઠ તેમજ વધરાવળ માટે એક
સરખી રીતે ઉપયોગી મલમ. બા. ૧ રૂ. ૦-૮-૦.

કેમીકલ કુડ-પેટમાં થતી બરોલની ગાંઠ માટે ખાસ અકસીર
ધલાજ. બા. ૧ રૂ. ૧-૦-૦.

ગોલ્ડ ટોનીક પીલ્સ-શક્તિનો અમુત ખજાનો. બા. ૧ રૂ. ૧-૮-૦.

નયનામૃત-આંખોને માટે ઉત્તમ સુરમે. બા. ૧ રૂ. ૦-૪-૦,
૦-૮-૦, ૧-૦-૦, ૨-૦-૦.

દમની ગોળીઓ-ગમે તેવા જીવતા દમને માટે રામખાણુ ધલાજ.
નાની ખાટલી રૂ. ૧-૦-૦, મોટી ખાટલી રૂ. ૨-૦-૦.

કાનની દવા-કાનમાં પડતી છાતી, મેતનો લરાવો તેમજ કાનમાંથી
બરકા નીકળવા વગેરે માટે ખાત્રી લાયક ધલાજ. બા. ૧ રૂ. ૦-૬-૦

બ્લડ પ્યુરીફાયર-લોહીના સુધારા માટે એક અવાજે વખણા-
યેલ દવા બા. ૧ રૂ. ૨-૦-૦.

ખાટલીની કીમત ઉપરાંત પેકીંગ પોસ્ટેજ બૂદ્ધુ મમજવાનું, બહા-
રગામ માલ વી. પી. થી. મોકલવામાં આવે છે. મંગાવનારે ગામ
નામ ઠેકાણું વગેરે ચોખ્ખા શબ્દોમાં લખવાં.

અમારે ત્યાં ડાકતરોના પ્રીશક્રીપ્શનો ધણી સલાહથી બનાવી
આપવામાં આવે છે.

વિશેષ ખુલાસા તથા વિગત માટે પ્રાઇસ લીસ્ટ મંગાવો.

ચોરડર આપતી વેળાએ આ બુકનું નામ જણાવશો.

ભીખા કલ્યાણજીની કં

જથાનક તથા છુટક ફવાના વેપારી.

ખાહારકોટ, ગણેશવાડી, મુંબઈ.

હાલના જમાનાનું બાદશાહી સેન્ટ

ગાનારાઓ

વાપરો ઇમ્પરીયલ બ્રોધર ઇન્ડુસ્ટ્રીયલ પીલ્સ.

અતિશય બોલવાથી, આત બાબલુ કરવાથી, મોટેથી બોલવાથી, તેમ જ શરીરના બીજા વિકારોને લીધે માણસોનો કંઠ બેસી જાય છે અથવા પુષ્કળ ગાવાથી ફાટી જાય છે, બોલવાની ઇચ્છા છતાં બોલાતું નથી. આવી વખતે અમારી “ઇમ્પરીયલ બ્રોધર ઇન્ડુસ્ટ્રીયલ પીલ્સ” લીધાથી એક જ દિવસમાં અવાજ બુધ્ધે છે. વળી આ ગેળીનો રસ ચુસ્યા પછી ગાવાનું અથવા બોલવાનું આહુ રાખવા છતાં રાગ બગડતો નથી. કંઠ કાયલ જેવો સુરસિક, મધુર અને કર્ણપ્રિય થાય છે, તેમજ બોલનારને અને સાંભળનારને હર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. પથ્ય પાળવી પડતી નથી, પણ બીડી ન પીવામાં આવે તો જલનીથી બહુ ફાયદો મેલમ પડે છે. લગ્ન વખતે, કાતિના જમણ વખતે, દારૂખાન ની ધુણીને લીધે, તેમજ રસ્તાની ધુળને લીધે માણસોનો કંઠ બેસી જાય છે ત્યારે “ઇમ્પરીયલ બ્રોધર ઇન્ડુસ્ટ્રીયલ પીલ્સ” નો રસ ચુસવાથી ધણેજ ફાયદો થાય છે.

ક્રીમત સો ગોળીની કમીના આના ખાર પો પે. જુદું.

ચાહેવાળો લગત પ્રધર્મ,

કાલકાદેવી, નં. ૧૯૩-મુંબઈ.

બહુર ગામના ઓડરો

ઉપર પુસ્તુ ધ્યાન

આપવામાં

આવે છે.

તમેને ઓખોમાલ વાંજથી

બાવે જોધતો હોય તોજ

એક વખત સુલા

કાત લઈ

ખાતી કરો

પી. મોહનલાલની ફાં. ૦

ઓવીડન ઓન્ડ (કમીસ્ટ)

મુંબઈ અને કમીશન ઓફિસ

ચરનીરોડ જંકશન
ફેલે હોટલ સામે
મુંબઈ નં. ૦ ૪

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગૃદે,

બુકસેલર અને પબ્લીશર;

ત્રણ દરવાજા—અમદાવાદ.

ખાસ લાલ !

ખાસ લાલ !

(૧) આ યાદીમાંથી રૂ. ૧૦ નાં પુસ્તકો મંગાવનારને રૂ. ૧૧, રૂ. ૨૦ નાં પુસ્તકો મંગાવનારને રૂ. ૨૪, રૂ. ૩૦ નાં પુસ્તકો મંગાવનારને રૂ. ૩૭ તથા રૂ. ૪૦ નાં પુસ્તકો મંગાવનારને રૂ. ૫૨ નાં પુસ્તકો આપવામાં આવશે.

૨) જે પુસ્તકો મંગાવવાનાં હોય એ યાદીમાં એક બે પુસ્તકોનાં નામ વધારે લખવા; જેથી મંગાવેલ પુસ્તકોમાંનું કોઈ સિદ્ધકર્તે ન હોય તો બીજું મોકલી શકાય.

આજકાલનું હિંદુસ્તાન—અથવા પ્રાણહારક મૃગજળ લા ૧-૨-૩ આજ સમયની ખાસ વાચવા લાયક નવલકથામાં ફક્ત એક જ વાચો પૃષ્ઠ ૩૨૦, ચારે ખનહર ફેટોગ્રાફિક સુદર ચિત્રો, પાકું પુઠું. છતાં ત્રણે ભાગની કિંમત રૂ. ૬-૧૨-૦.

નોકરીનો ઉમેદવાર—જુદા જુદા સ્વભાવના રોડ રોકાણીઓના સહ-પાસમાં આવીને અનેક લાલસા, ધર્મબ્રહ્મતા વગેરેની વચ્ચે આવી પડવાથી અટવાયા કરે છે તેનું આ ચિત્ર અત્યંત જોવાક અને રસિક છે. કિં. રૂ. ૧૧

સંસાર કે નરકગાર ?—જ્ઞાનશૂન્ય વિગ્વાઓ ધર્મશિક્ષણના અભાવે સ્વધર્મનો ત્યાગ કરી કેવી રીતે પાપિષ્ઠાયાય છે એનો આત્મદુઃખ ચિતાર આપ્યો છે પાકું પુઠું કિં રૂ. ૧-૪-૦

સુરદેવી અથવા મૌર્યવંશના અસ્પૃશ્યનો આરંભ—આગ ૧-૨-૩. નંદવંશનો નાશ કરીને મહાબુદ્ધિમાન અને કૌટિલ્ય વિદ્યાવિશારદ આશ્વક-દેવ મૌર્યવંશની સ્થાપના ગા રીતે કરી, તે સર્વ વિષયોનું ધણી જ સર-જતાથી આ નવલકથામાં વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે ત્રણે ભાગની કિં રૂ. ૫-૦-૦

(૨) મહાદેવ રામચંદ્ર જંગુળે-મુકેસેલર અને પંખડીશર.

રાજા દેવીદાસ—અથવા રમણીની રણજીસિ-જગત જે નારી-વતિને અબળા કહીને બોલાવે છે, તે અબળા રણમાં મદો-મંત્ર થઈ શત્રુઓનો સંહાર કરવામાં કેવી દક્ષતા દેખાડે છે, સતી સાવ્નીની શૂરવીરતા અને બહાદુર બહારવટીઆઓની બહાદુરીવાળો પ્રસંગોથી આ વાર્તાનું પાનેપાનું ભરેલું મૂલ્ય ૩ ૨-૮-૦.

રાક્ષસોની રતિકીકા અથવા પિશાઓની પાપ લીલા-ભયંકર ભેદો, હુચ્યાઓની હુચ્યાઈઓ, તિલસ્માતી મકાનોમા થતા કારત્યાનો, વગેરે વાંચીને ખરેખર તબિયત ખુશ થયા વિના રહેતી નથી. પૃષ્ઠ ૪૦૦ પાકું પુકું-મૂલ્ય ૩ ૨-૦-૦.

સૂતસે શયત્તાન—અથવા કામાંધનાં કાળા કામ-લા. ૧-૨-૩ કામથી અથ યજ્ઞેલા મનુષ્યો આ જગતમા કયું લાપણ કાર્ય નથી કરી શકતાં ? ખામા રામ બગલમાં હુરી લઈ ફરનાગ, મનુષ્ય પિશાચ તથા માનવી પિશાચિકાનું આ નવલકથામા એક ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે. દરેક ભાગની મત ૩ ૧-૧૨-૦ મુજબ કુલ ૩ ૫-૪-૦.

કલંદરની કટાર—અથવા સંસાર ખાડાની ધાર-ભાગ ૧-૨-૩ શયતાની ચક્કર, લોચરામાંના ભેદ ભરેલાં કુકર્મો, છુપી કંઠારીનું પરાક્રમ આદિ સર્વ વિષયો વાચતાં આ સંસાર એ ખાડાની ધાર ને છે એવો સર્વને ભાર થયા વિના રહેશે નહિ. ત્રણે ભાગનું મૂલ્ય ૬-૧૨-૦.

મણી મોહન—ગુજરાતી ભાષામાં પ્રગટ થયેલા વાર્તાનાં પુસ્તકોમાં મણીમોહન પહેલા વર્ગમાં મુકનામાં આવે છે કુકર્મો જે મનનો પુરો આનંદ મેળવવો હોયતો મણીમોહન જરૂર ત્રાંચો પાકું પુકું કિ. ર. રા.

ત્નેહમયી અને વિષમયી—જે યુવતીઓની આ નવલકથા વાંચવા લાયક છે પાકું પુકું કી. ર. ૨

મહાકાળીનું ખડગ—આ નવલકથા અદભુત બતાવેથી ભરપૂર હોઈ વાંચકની જીભાસા વધારે છે પાકું પુકું કી. ર. ૨

અદલાઉદ્દીનનો ઉદય—આર્ય સન્નારીઓના શિયળનું રક્ષણ કરવા માટે તે વખતના રજપૂત રાજાઓ પોતાનો કેવો આત્મભોગ આપતા તેનું વર્ણન આ નવલકથામાં કરવામાં આવ્યું છે. પાંચ ચિત્રો છે પાકું પુકું કિ. ર. ૨

કુતરો કે કાળા ?—આ નવલકથામાં ડિટેક્ટીવ પોતાના કાર્યમાં જે ચતુરાઈ બહાદુરપણ અને કુશળતા વાપરે છે, તેની ખુબી જોરજ છે. પાકું પુકું મૂલ ૩-૧૧

ખુન કે જીવ ? આ ડિટેક્ટીવ-નવલકથા એટલી અદભૂત છે કે વાચક તેના પ્રવાહમાં ખેંચાતા-સમજી શકશે નહિ કે પોતે-જે બનાવ વાંચે છે તે ખરેખરો બનાવ હશે કે બહુનો કોઈ પ્રયોગ હશે ? ચિત્રો સાથે પાકું પુકું કિ. મત ૩ ૧

કમનસીબ લીલા (ભાગ ૧-૨)—આ નવલકથામાં સાંસારિક યત્નાઓ તાદરશ દૃષ્ટિ સમક્ષ ઊભીજ હોય એવું વર્ણન આલેખવામાં આવ્યું છે આજેજ મંગાવો અને જુવો બન્ને ભાગનું પાકું પુઠું કિ ૩૫૫ રૂ.

મધુર મિલન—તમારા જીવનમાં રસિકતાનો જરો વહેવડાવવો હોય, તો તમારી પત્નીને આ નવલકથા વચાવો તમે વાંચો, પ્રેમનો દિવ્યતા શીખો અને તમને પૃથ્વીપર રવર્ગ દેખાશે પાકું પુઠું કિ ૧-૧૨-૦

કલકિત કાઉન્ટેસ યાને ખુની કોણ ? આ એક ધણુજ અસર-કારક ડિટેક્ટીવ નોવેલ છે પ્રેમને માટે લક્ષ્મીને તુચ્છ ગણનાના દિવ્યદૃષ્ટિ, હૃદયની કુમારા અને પ્રેમાગ્રહણનું માધુર્ય ધડાકર પ્રેમના રસપુર્ણ હો-જાના નાન કરાશે પાકું પુઠું કિ ૩ રા

સૌન્દર્ય વિજય—(ભાગ ૧-૨-૩) આ વાર્તા એટલી બધી મનો-હર અને ચિત્તાકર્ષક છે કે જેનું પ્રત્યેક પૃષ્ઠ વાચવાની વાચકને જિજ્ઞાસા ઉપજાવે નિના રહે તેમ નથી પાકું પુઠું કિ મત ત્રણ ભાગની રૂ ૬

દશલાખનો દલો અથવા રત્નકંકણ—એક અબળા પણ દ્રવ્ય-લોભની લાલસાથી પ્રભાત બની કેતા રોમાન્સ ઉપનિવે એના કારક્યાનો કરે છે, એ જાણતા માટે આ નવલકથા અવશ્ય વાંચો કિ. ૨ રૂ

કલકિત કુમારિકા—એક કુમારિકા કલલભા પોલિસ ખાતાના અમ-લદારોને પણ કાલ વાપ આપી અતપર્યંત પોતાનું કંઈ ચત્તરાઈથી રક્ષણ કરે છે, વર્ગે અસખ્ય રસિક વિષયો છે પાકું પુઠું કિ મત રૂ ૩

સુંદર અને પિંછાન દ—આ નવલકથામાં તેના વિદ્વાન લેખકે સાં-સારિક યત્નાઓનું આબેહુલ આલેખન કર્યું છે પાકું પુઠું કિ મત રૂ ૩.

મધુર મધુરી અથવા કુળધની મોહિની—રસમય અને ચમત્કા-નીક બનાવોથી ભરપૂર ચાર ચિત્રો સહિત પાકું પુઠું કિ મત રૂ ૩.

પંદર લાખપર પાણી—મુળાંધમાં એક શ્રીમંત જુહસ્થે પોતાના કીડારને આપેલો પદરલાખ રૂપીઆનો વારસો ફક્ત એક વર્ષના અરસામાં કેવી રીતે હડાવી નાખ્યા ? તે ખાસ વાચવા યોગ્ય છે. પાકું પુઠું કિ રૂ ૩.

રત્નમંજરી—આ નવલકથા આદિથી અંત પર્યંત આધ્યાત્મિક જ્ઞાન-પ્રદેશમાં વિચરી, માયા-પટને છિન્ન લિન્ન કરી પરમ પદમાં નિયોજ, વિલીન થાય છે પાકું પુઠું કિ મત રૂ ૩.

એગમમહાલ (ભા ૧-૨)—આ ઐતિહાસિક નવલકથાના માધુર્યનું વર્ણન માત્ર શબ્દોથી થાય તેમ નથી ખાસ આજેજ મંગાવી વાંચો પાકું પુઠું બન્ને ભાગની કિ મત રૂ ૩.

કામાંધ કાગીની—એક ચોર એવું સદસ કામ ભજવી ખતાવે કે, તે તેની બહાદુરી માટે “વાહ વાહ” નો પોકાર કર્યા સિવાય નથી પાકું પુઠું કિ રૂ ૩

(૨) મહાદેવ રામચંદ્ર જાગૃણે-મુક્તસેલર અને પામલીશર.

રાજા દેવીદાસ—અથવા રમણીની રણુમુચિ-જગત જે નારીજાતિને અજાણા કહીને બોલાવે છે, તે અજાણા રાખા મદોન્મત્ત થઈ શત્રુઓના સંહાર કરવામાં કેવી દક્ષતા દેખાડે છે, સતી સાંધીની શરવીરતા અને બહાદુર બહારવટીઆઓની બહાદુરીવાળા પ્રસંગોથી આ વાર્તાનું પાનેપાનું લખેલું મૂલ્ય રૂ. ૨-૮-૦.

રાક્ષસોની રતિકીડાં અથવા પિશાચોની પાપ લીલા-અર્થકર-લેહો, હુમ્યાઓની હુમ્યાઈઓ, તિલસ્માતી મકનોમા થતા કારરથાનો, વગેરે વાંચીને ખરેખર તણિયત ખુશ થયા વિના રહેતી નથી પૃષ્ઠ ૪૦૦, પાકું પુઠું મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦.

સંતસ રાયતાન—અથવા કામાધના કાળાં કામ-લા ૧-૨-૩ કામધી અથવા યજ્ઞેલાં મનુષ્યો આ જગત્માં કયુ લીધણ, કાર્ય નથી કરી રાકતા ? આમાં રામ બગલમાં છુરી લઈ ફરનારા, મનુષ્ય પિશાચ તથા માનવી પિશાચિકાનું આ નવલકથામાં એક ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે. દરેક ભાગની મત રૂ. ૧-૧૨-૦ મુજબ કુલ રૂ. ૫-૪-૦.

કલંદરની કંટાર—અથવા સસાર ખાડાની ધાર-ભાગ ૧-૨-૩ રાયતાની એકકર, ભોયરામાના ભેદ લરેલા કુકર્મો, છુપી કટારીનું પરાક્રમે આદિ સર્વ વિષયો વાચતાં આ સસાર એ ખાડાની ધાર જ છે એવો સંવેદન શાસ થયા વિના નરેડેશે નહિ ત્રણે ભાગનું મૂલ્ય રૂ. ૧-૧૨-૦

મણી મોહન—ગુજરાતી ભાષામાં પ્રગટ થયેલા વાર્તાનાં પુસ્તકોમાં મણીમોહન પેટેલા વર્ગમાં મુકવામાં આવે છે દુકામાં ભે મનનો પુરો આનંદ મેળવવો હોયતો મણીમોહન જરૂર વાંચો પાકું પુઠું કિ. રૂ. ૩ શા

રુનેહમયી અને વિષમયી—જે યુવતીઓની આ નવલકથા વાંચવા વાચક છે પાકું પુઠું કી. રૂ. ૨

મંડાકાળીનું ખડગ—આ નવલકથા અદભુત બનાવોથી ભરપૂર હોઈ વાચકની જગાસા વધારે છે પાકું પુઠું કી. રૂ. ૨

અદલાઉદ્દીનનો ઉદય—આર્ય સન્નારીઓના શિયળનું રક્ષણ કરવા માટે તે વખતના રજપૂત રાજાઓ પોતાનો કેવો આત્મભોગ આપતા તેનું વર્ણન આ નવલકથામાં કરવામાં આવ્યું છે પાંચ ચિત્રો છે પાકું પુઠું કિ. મત રૂ. ૨

કુતરો કે કાળ ?—આ નવલકથામાં ડિટેક્ટીવ પોતાના કાર્યમાં જે ચતુરાઈ બહાદુરાઈ અને કુશળતા વાપરે છે, તેની ખુબી જોરજ છે. પાકું પુઠું મૂલ્ય રૂ. ૧ શા

ખુન કે બહુ ? આ ડિટેક્ટીવ નવલકથા એટલી અદભુત છે કે વાચક લેના પ્રવાહમાં ખે ચાતા અમજ સકશે નહિ કે પોતે જે બનાવ વાંચે છે તે ખરેખરો બનાવ હશે કે બહુનો કોઈ પ્રયોગ હશે ? ચિત્રો સાથે પુઠું કિ. મત રૂ. ૧

કમનસીબ લીલા (ભાગ ૧-૨)—આ નવલકથામાં સામારિક ઘટનાઓ તાદરસ્ય દષ્ટિ સમક્ષ જીલીજ હોય એવું વર્ણન આલેખવામાં આવ્યું છે. આજેજ મંગલો અને જીવો બંને ભાગનું પાકું પુઠું કિ ૩૩ ૩.

મધુર મિલન—તમારા જીવનમાં સંસ્કૃતિનો ઝંઝો વહેવડાવેલો હોય, હો તમારી પત્નીને આ નવલકથા વાંચો તમે વાંચો, પ્રેમનો દિવ્યતા સાથે અને તમને પૃથ્વીપર રંગી દેખાશે પાકું પુઠું કિ ૧-૧૨-૦

કલકિત કાઉન્ટેસ યાને પુની કોણ ? આ એક ઘણું જ અસર-કારક હિટ્લર નોવેલ છે પ્રેમને માટે લક્ષ્મીને તુચ્છ ગણનાના દિવ્યવૃત્તિ, હૃદયની કુમાર અને પ્રેમા ? હૃદયનું માધુર્ય ધરીભર પ્રેમના રસપુર્ણ હો-જાના સ્નાન કરાશે પાકું પુઠું કિ ૩ રા

સૌન્દર્ય વિજય—(ભાગ ૧-૨-૩) આ વાર્તા એટલી બધી મનો-હર અને ચિત્તાકર્ષક છે કે જેનું પ્રત્યેક પૃષ્ઠ વાચવાની વાચકને જિજ્ઞાસા કપાત્યા નિતા રહે તેમ નથી પાકું પુઠું કિ મત ગ્રંથ ભાગની ૩ ૬

દેશહાખનો દહલો અથવા રત્નકંકણ—એક અખળા પશુ દ્રવ્ય-લોભની લાલસાથી પ્રબળ બની કેરા રોમાય જપત્તવે એના કારસ્થાનો કરે છે, એ જાણતા માટે આ નવલકથા અવશ્ય વાંચો કિ. ૨ ૩

કલકિત કુમારિકા—એક કુમારિકા લલલલા પોલિસ ખાતાના અમ-લદારને પણ ખૂલ ચાપ આપી અતપર્યંત પોતાનું કંઈ ચતુરાઈથી રક્ષણ કરે છે, વગેરે અસખ્ય રસિક વિષયો છે પાકું પુઠું કિ મત ૨ ૩.

જીન્દગી અને વિદ્યાનંદ—આ નવલકથાના તેના વિદ્વાન લેખક સાં-સારિક ઘટનાઓનું આખંડુળ આલેખન કર્યું છે પાકું પુઠું કિ મત ૧૧ ૩.

મધુર મધુરી અથવા રુબણની મોહિની—રસમય અને અમલકા-રીક બનાવોથી ભરપુર ચાર ચિત્રો સહિત પાકું પુઠું કિ મત ૧૧ ૩.

પંદર લાખ પર થાણી—મુબાઈમાં એક શ્રીમંત ગૃહસ્થ પોતાના કીડારને આપેલો પંદરલાખ રૂપિયાનો વારસો ફક્ત એક વર્ષના અવસામાં કેવી રીતે હડાવી નાખ્યા ? તે ખાસ વાચવા યોગ્ય છે પાકું પુઠું કિ ૧૧ ૩.

રત્નમંજરી—આ નવલકથા આદિથી અંત પર્વત આધ્યાત્મિક જ્ઞાન-પ્રદેશમાં વિચરી, માયા-પટને છિન્ન સિન્ન કરી પરમ પદમાં નિયોજ, વિલીન થાય છે પાકું પુઠું કિ મત ૨ ૩.

યેગમમહાલ (ભા ૧-૨)—આ ઐતિહાસિક નવલકથાના માધુર્યનું વર્ણન માત્ર સંબોધી થાય તેમ નથી ખાસ આજેજ મંગલો નાંચો પાકું પુઠું, બંને ભાગની કિ મત ૩૩ ૩.

હામાંધ હાંમીની—એક ચોર એક સરસ કામ બદલી અંતવે છે, તે તેની બહાદુરી માટે પાકું પાકું નો પોકાર નથી પાકું પુઠું કિ ૨ ૩.

(૬) મહાદેવ રામચંદ્ર જાગૃત-મુકસેલર અને પાંચીલર.

ગોરા—આ નવલકથા અવસ્ય વાચો ડૉક્ટર રમીન્દ્રનાથની જોગ-
સ્થિતિ, પદલાલિત્યવાળી અને ભાવનામય લેખિનીથી લખાયેલા અથવા પ્રસાર
કરવાની જરૂર રહેતી નથી. પાકું પુકું કી ૩૩

ખંડેરીખાલા—(રમીત) આ સામાજિક નવલકથામાં મનુષ્ય ભલિના
ભાવ, વિહાર, ચારિત્ર વગરેલું એવું સુંદર સ્વાભાવિક વર્ણન કરવામાં આવ્યું
છે પાકું પુકું કી ૨૩

કંપન—(ભાગ ૧ ૨ ૩)—આનંદસહિત ઉપદેશ મેળવવાનું આ
નવલકથા સર્વોદ્દેશ સાધન છે મૂલ્ય પાકું પુકું કિં ૩-૦-૦

નોકાકુખી—કિત્તે આશ્ચર્યઘટના આ નવલકથા જગવિખ્યાત કવીદ્ર
સર રવિન્દ્રનાથ ટાગોરકૃત નોકાકુખીનું સંપદ્ધ શાખાન્તર છે. પાકું પુકું
કિંમત ૩ રા

લેહી ખજનો—ખૂની કોણ છે ? ચોર કોણ છે અને ભસ્ત્ર કોણ
છે, એ ઠેક આખર સુધી સમજાવતું નથી પાકું પુકું કિંમત ૨૧ ર.

ગેથી ખુન—ખરે ખૂની કોણ છે અને ખૂનનો આરોપ કોનાપર આવી
પડે છે, વીગેરે અદભૂત બનાવોથી ભરપૂર કી ૨૧૧ ૩

ખાગેશયતાન અથવા તાલવારનું સોફાન—એક રાયતાન લુઠારાના
લીધણ કાન્ના આદિ વિષયો વાચતા ચક્ષુઓમાંથી અશ્રુજળની વૃષ્ટિ થાય
છે કિંમત ૨ ૩

કિશોરસિંહ અથવા દુખનો પકાડ—(ભાગ ૧-૨-૩) નિર્દોષ-
પર તુટી પડતા દુખના પકાડો, ખુનખનાર લડાઈઓ, ગળથંભા લય કર
વિગ્રહો, નીતિ અને અનીતિના યુદ્ધો વગેરે ઘણા ઘણા રોમાચકારક બના-
વોથી આ વાર્તા ભરપૂર છે પાકું પુકું ત્રણે ભાગની નો ૭ ૩

તરૂણ તરિવની—ભાગ ૧-૨ સાવુના વેનમાં ફરતા રાયતાનો કેવી
પ્રપંચ બની પાથરી લો ૧૧ મનુષ્યોને ભરનાર છે આનંદ સાથે અપુત જ્ઞાન
પ્રાપ્ત થયા સિવાય રહેશે નહિ બન્ને ભાગનું પાકું પુકું કિંમત ૪ ર.

વસત વિજય યાને અડતી પડતીના અસરકારક—એક નિષ્કુર હૃદય-
યના દયનીતા રાક્ષસી કુકર્મોનો અસરકારક ચીતાર આ નવલકથામાં આપે-
લો છે પાકું પુકું કિં ૧૧ ૩

કાળરાત્રિનું ખૂની ખંજર—(ભાગ ૧-૨) આ નવલકથામાં ધર્મ
નીતી, સત્ય અને સ્વદેશપ્રીતિ વગેરેનો અસરકારક ઉપદેશ આપેલો છે.
પાકું પુકું બન્ને ભાગની કિંમત ૪૧ ૩

કુસુમકાન્ત અથવા સંસાર શેત્રંગ—અતી રાત્રી ૨૨૦ સતીત્વને
કેવી રીતે નિભાવે છે, આદિ સર્વ વિષયોનું હૃદયવલ ચિત્ર આ વાર્તામાં
આલેખનમાં આવ્યું છે પાકું પુકું મૂલ્ય ૩ ૧૧૧.

હુલ્લી ભલીમ યાને હુલ્લી ધરા—અદ્ભુત કારરથાનો અને લૈર-
વના મહિરની ભેટી ભોળામાં બનતા લય કર પ્રપંચો વગેરે અનેક રસમય
પ્રસંગોનો ચિતાર આપવામાં આવ્યો છે કી. ૧૧૧ ૩

પ્રવાસતા અને કંટકમા ગુલામ—(સચીત્ર) ૬ કાણમાં આ નવલ-કથા સૌએ અવસ્ય વાચવીજ લેઈએ કી. ૧૫૫ ૩

કંઠ્યાણી અથવા હંતર વર્ષ પુર્વે હિન્દુસ્તાન—આ એક અતિ-હાસીક વાર્તા પૂર્વનો કાઈ જોરજ ખ્યાલ આપે તેમ છે. ખાકુ પૂઠું કિંમત ૩ ૨

નટવર—(આંડાલ એકઠી) અથવા ગોહાના ઇકરા શ્રીમતોના ઇકલ-ઇકરાઓનો ગીતાર ૩૬ ચિત્રો સહિત ત્રણ ભાગ સાથે કી. ૩ ૩

કલિકૃતક—(હામ્યરસનો હોળ) રેતી સુરતને પણ ખડખડાટ હસાવશે આજેજ મગાવી ખાત્રી કરો કિ ૧ ૩

રતિશાસ્ત્ર કિંવા કોંકશાસ્ત્ર ગતિ તથા પૂરૂષ કામવાસના મંથુનનોષ વર્ણન, રતિપ્રકાર, આસનવિવરણ, ઇચ્છાનુસાર પૂત્ર પૂત્રી પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય, ભાખાય કાળાં હોવા છતાં સફેદ બચ્ચા ઉત્પન્ન કરવાનો ઉપાય, ગર્ભઆવ અને ગર્ભપાત, ચાદી, બદ, મુત્રરોગ, નપુ યકત્વ, વિગેરે ઘણી ઘણી ઉપયોગી વિષયોથી ભરપૂર છે ખાકુ પૂઠું કિ ૩ ૩

જીવન શિક્ષા—જીવનના કથામા કથા સિંધાન્તોનું આ પુસ્તક છે આ પુસ્તક વાગતા નથી પણ જીવનનો પાયો છે કી ૧૫૫ ૩

નવદંપતિને શીખામણ—પતિપત્નીઓએ આ પુસ્તક પોતાના નિત્ય-ના મિત્ર તરીકે સાથે રાખવું લેઈએ ખાકુ પૂઠું કી ૧-૮-૦

મનસુર મોહના મનસુર જોર મોહનાકા ગત્ય નિહયાત દર્દ ના કહે પેઢનેવાલા બગેર રાગે નહીં ગહે શકતા, પ્લાટ અથગહે કે એક વક્ત્ર રાગ કરાવેલા તેા કિંખત્તમ કિયે બગેર આરાહી ન હોવા પળલીક મે ચે નાવિલ અંગુઠ મગહુરકે કિ ૨ ૩

આનન્દ જંઘણાં—(એક સુંદર કથા સુચ) બગ પ્રસિદ્ધ ડૉ. રવિન્દ્રનાથ ટાગોરની એક બાવમથી મગપૂર્ણ વાર્તા સાથે ખીજ આ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ વાર્તાઓ અને હૃદયગમ કાવ્યો કિ ૩ ૨૫

ધી સેલ્ફ ઇન્ડીય ઇન્સ્ટ્રક્ટર (ગજલ્યાપા) આ પુસ્તક હજેજ લાણનાશઓને એક રત્નરૂપ છે થોડી મહેનતે અને થોડું થોડું ભૂલથી આ પુસ્તકના આધારે હજેજ મિખી શકાય જે અક્ષર જ્ઞાન, લખતા, જોડતા, કાગળ લખતા-વગેરે શિખવાનું આ ઉત્તમ સાધન છે. બરર મગાવો કિંમત-૩ ૨૫

ધી એન્હુરીડે કોરસપોન્ડન્સ—અથવા જેનનો પત્ર વ્યવહાર આમાં સ્નેહીયા, સગાવડાલા, અરજીઓ, લલામણ પત્રો, ટેલેગ્રાફની, પોસ્ટ, મંદ-વાડ મરણ, વિગેરે સર્વ પ્રકારનાં પત્રવ્યવહારનાં જોઈએ તેવા તેજા નમુનાં તથા તેનો જીવનમાં અર્થ આવે આપેલો હોવાથી સાધારણ મજેલોને પણ ઘણુંજ ઉપયોગી છે આ ગ્રાંથથી તમે એક વખત ટેબલ ઉપર મગરોજો તેા તમને તે ટેબલ ઉપથી ખસેડવાનું મન થશે નહીં કી ૩. ૧૫

પેલી કુસુમ—સરસ્વતી ચંદ્રનો ગહરથાશ્રમ, બાલિક શિક્ષણ, પુન-
ર્લેન વિગેરે વિષયો ઘણા સારા ચર્ચા છે પાકુ પુઠ કી ૩ ૧૧

જીવનચંદ્ર—એક સારો ખ્યાલ આપતી સામાજિક નવલકથા વાંચવા
ચોગ્ય છે પાકુ પુઠ ૨-૦-૦

વ્યવહાર નીતિ દર્પણ—આ પુસ્તક તમે એકજ વખત વાંચશો તો
તમારો એક સુગોચક મિત્ર થશે પાકુ પુઠ કી. ૨૧ ૩.

નારાયણ ગદ્યગંગા—સ કંઠક નારાયણના સાહિત્ય અને ઇતિહાસ
વિષયક અત્યંત ઉત્તમ, વિદ્યપૂર્ણ અને માર્મિક બિન્ન બિન્ન ગદ્ય લેખોનો
પ્રચલ્લસ ગ્રંથ (સચિત્ર) કી ૩ ૩

લાવણ્યમય અને પ્રચલ્લસગાથુખી—આમા ઐતિહાસિક વાર્તાઓ
છે ખન્ને રસિક, ચિત્તાકર્ષક અને જ્ઞાનપ્રદ હોઈ વાંચવા ચોગ્ય છે કી. ૨ ૩

પીનલકોહ—(કોળદારી કાયદો) ગુજરાતીમા દરેક ફેમ્લદારે ગુના-
ઓમાથી ખચવા આ પુસ્તક એક વખત વાંચવાની જરૂર છે આસા સ પૂર્ણ
ફેસલા તથા ખુલાસા છે જેથી વકીલની જરૂર નથી કી. ૭ ૩

કળીરકાવ્ય—દોદરા અને તેનો ગુજરાતીમા વિસ્તારથી અર્થ ગમે
તેવા યાપાણ હૃદય વાળા માણસને પણ આ પુસ્તક સાર જ્ઞાન આપી નૂતન
જીવનમા પ્રવેશ કરાવે છે પુસ્તક ફક્ત એકજવાર વાંચવાથી તે વારંવાર
વાંચવાની પ્રેરણા થાય એવા એમાં અદભૂત રસ છે કી. ૧૧૧ ૩.

અલ્લાહદીનનો હૃદય (સચિત્ર)	૨	કલ દરની કટાર લા ૧-૨-૨	૧૧૧
અઠારમીસદીનું હિન્દુસ્તાન	૨	કમનસિખ લીલા લા. ૧-૨(સચિત્ર) ૩૧૧	
અદ્ભૂત વિક્રમાદિત્ય	૧	કલકિત કાઉન્ટેસ (ડીટેક્ટીવ)	૨૧૧
અમૃત પૂલિન	૧	કલાકે લદમી	૧
અયોધ્યા અને અગ્રેજ	૧૧૧	કારંમીર અને કેસરી	૧
અદ્ભૂત શાપ (હીરાની ઓરી)	૧	કાળશત્રિનું ખૂતીખંજર લા. ૧-૨ ૪૧૧	
અળખાનો કિન્નો	૧૧૧	કામાધ કામિની	૨
અનંતભદ્રા (વલ્લભીપુરનો વિનાશ) ૩૧		કામીની અને કાંચન	૧૧૧
આજનાલનું હિન્દુસ્તાન (સચિત્ર)		કામીની ચરીત્ર	૧
લા ૧-૨-૩	૧૧૧	કિલ્લસિહ ઐતિહાસીક	૧૧૧
ઇન્દુકુમારી ઐતિહાસીક વાર્તા	૧૧૧	કિશોરસિંહ લા ૧-૨-૩	૭૧
ઔરંગ જેઘનો હૃદય	૨	કીસ્મતની કીસ્તી	૧૧૧
અગના કે દેવાગના	૧૧૧	કુસુમાવતી (ઐતિહાસીક)	૨
કલકિત કુમારિકા (ડીટેક્ટીવ)	૨	કુદરતનો કેહર	૧૧૧
કલેઆમ (ઐતિહાસીક)	૨	કુદન કુસુમ લા ૧ થી ૮	૮
કમળ કુમારી (ઐતિહાસીક)	૦૧૧	કુસુમ સુદરી	૦૧
કમળાદેવી (ઐતિહાસીક)	૧ ૧૧	કુનદા અને કુસુમ	૦૧
કલ્યાણી (ઐતિહાસીક)	૨	કુસુમ કટક (રમણી કે રાક્ષસી)	૧૧૧
		કુસુમ કળા	૩

કચેરા ભા ૧-૨	૩	તકવીની તકવીફ (સચીત્ર)	૨૧
ખૂન કે નહુ (ડીટેક્ટીવ સચિત્ર)	૧	તલવારની ધાર	૧
ખલદરનન (અલગેલીનાર)	૨	તલલીતાજ	૩
બરીખાની-ચાલી	૦૧	તારા સુદરી ઐતીહાસીક	૩
ગુલામી અઝાર	૧૧	ત્રિમુર્તિ	૧૧
ગુલુ સુદરી	૧	તેજપ્રભા	૧૧૧
ગુલઝાર	૨	તેજસ્વી તારો ખર્ચો	૧
ગુલઝાર-સ્ત્રી ચરિત્ર	૧૧	દગાખાળ હુનીયા (સચીત્ર)	૨૧
ગેખીખૂન- (ડીટેક્ટીવ)	૧૧૧	દીલીપર હલ્દી	૧૧
ગધાતો ગુલામ	૩	દુર્ગા અને લક્ષ્મી	૧
ઘાસીશમ કોટવાલ	૦૧૧	દુ ખી દીના	૨૧
ચેલા પ્રાચીન કુટુંબ	૧૧	દેવી ચૌધરાણી	૧
ચેલી કુસુમ	૧૧	નટવગ (સચીત્ર)	૩
ચરીત્ર ચંદ્રીકા	૨૧૧	નરગીળ નાટકકાર	૧૧
ચક્રવર્તી આપારાવળ	૦૧	નરસાહ મહેતા નોવેલ	૦૧૧
ચાંદખીમી (સચિત્ર)	૧૧	નવલગ ગા	૩૧
ચાર યોગીની વાર્તા	૧	નલીનીકાન્ત	૧
ચંદ્રકળા	૨૧	નાટ્યક્યારસ	૦૧૧
ચંદ્રસિંહ ચંદ્રમુખી	૧૧	નાદીરનો દોરદમાન	૨૧
જનાનખાનાની ખીખીઓ	૧૧	ન્યાયના ખૂનમાનીતી (સચીત્ર)	૨
જમસેદની જેહેમતો	૧૧	નીલમ અને માલુક લા ૧ થી ૮	૦
જગદેવ પરમાર અને વીરમતી	૦૧	નીઝમી વાર્તાઓ	૦૧૧
જગન્નાથની મૂર્તિ (ઐતિહાસીક)	૨	નૂરજહા મોટી	૦૧૧
જગતનો કાસો	૨	નૂરેનગર	૧
જનકેન્દ્રગર	૨૧	નંદ નવનનો નાશ	૨
જલિમ જમાનો	૧૧	પ્રતાપી પીટરનું ચરીત્ર	૧૧
જગર કે દીગર	૧૧	પરાક્રમની પતાકા (ડીટેક્ટીવ)	૨
જુદમી જલિમ-(સચિત્ર)	૨૧	પત્રમની (ભરમીભૂત ચીતોડ)	૨
જેહાગીરનામું ગુજરાતીમા	૨	પચીસે વર્ષ પૂર્વેનું હીન્દુસ્તાન	૧
જ્યોતિકાન્ત	૧	પંજાબ	૧૧
ઝંડીની-ગણી	૨	પંચમાલયા	૧
ઝેરી જમાનો	૨	પ્રસાદ (ગુર્જર ગીત)	૧૧
ડીટેક્ટીવ શેરશોકહોમ્સ	૧૧	પ્રસાદચ દ્ર	૧
હુણુ વહાણ	૩	પર્શિયન નાઈટસ	૧
તપસ્વી રાજકુમાર	૧૧	પીશાચ મંત્રી (ભા ૧-૨) સચીત્ર	૪
તરણ તપસ્વીની ભાગ ૧-૨	૮	પીશાચીની કે પ્રેમદા	

મારસી પુત્રી પ્રકાશ	૧૧	મધુકર	૧૧
માપી પીતા	૦૧=	મહાસ્વેતા	૧૧
મારકે પૈસે પરમાનંદ	૨	મધુ-માલતી ભા ૧-૨ સચીત્ર	૩
માંચ રત્નો	૧	મનોરમા (સચીત્ર)	૧૧
મુર્તિલગ્નનો પેશ્વાતાપ	૨	મનુ અને બાનુ	૧૧
મૂળપાપુલ્ક	૧૧	મયુરા કીંવા બ્રહ્મસક્તા	૧૧
મુરાતન દીલ્હી (સચીત્ર)	૨	મહાન ડીટકટીવ એકસ્ટન બ્લેકકર્ના	
મુશ્વાની પડતીનો પ્રસ્તાવ	૨	પરાક્રમો	૧૧
પંદર લાખ પર પાણી	૧૧	મહારાજ રાવ નોંધણુ	૧૧
ચંન્નબ રહસ્ય	૧૧	માયાનો બજાર ભા ૧-૨	૩૧
પચતત્ર	૧	મારી લયકર સસાર ચાત્રા	૨૧
બહાદુર બારવડીયા	૦૧	મીરાંબાઈ નોવેલ	૦૧
બહાદુર કલો પ્રમાદ સુન્દરી	૧૧	મીલનુ અમૂલ્ય મણી-	૧૧
બહાદુર કલો અનાથ તારા	૧૧	મુક્તા	૩
બસ તારેજ ખાતર	૨	મુલ નર્દન	૦૧
બાગે દીલપુરા	૧૧	મુદ્રા અને કુલીન	૧૧
બાગે રાયતાન-ડીટકટીવ	૨	મેહેરે અલ્લાહ	૨
બાજીરાવ બલ્લાળ (સચીત્ર)	૨	મેવાડની સંખ્યા	૧૧
બાપ કે સાપ	૧૧	મોહીની	૧
બીરબલ અને બાદશાહ	૧	મોહીનીચંદ્ર અને સચીતા	૧
બેગમ મહાલ ભા ૧-૨	૩૧	મોહીનીચંદ્ર	૦૧
બેગમ સાહેબ એસ્ટીડાસીક	૨	મોહબતી બબર-	૧૧
બેદીલ કે બેવડા	૩	રણધેલા રજપૂતો ભા ૧-૨	૩૧
બે બેડનો	૦૧	રત્ન લક્ષ્મી	૧૧
બેરીસ્ટરની બેરી	૨૧	રઘુમતી ત્રિનોદ	૧૧
ભટ્ટ ભટ્ટ (સચીત્ર)	૧૧	રમણ તારા	૦૧
અમણચંદ્ર	૧	રસ વીરચંદ્ર	૧૧
મયંકર ન્યાય	૦૧	રસીકચંદ્ર ભા. ૧-૨-૩-૪	૬
મવાનીનો ભોગ ભા ૧-૨	૩	રજ્યા બેગમ	૦૧
માગ્યદેવીની ભયંકરતા (સચીત્ર)	૧૧	રાજનૈતીક પડચૂત્ર	૧૧
માગ્યચંદ્રનો મહામંત્ર (સચીત્ર)	૦૧	રાજરતાનની રાણીચંદ્ર	૧૧
માગ્યહીન કુસુમ	૧૧	રાસેલાસની કથા ભા. ૧-૨	૨
માનુ કુમાર	૦૧	રાણકદેવી (અવશ્ય વાચો)	૧
મદનચંદ્ર અને નવનીતકળા		રાનકમહાલની રાજ બટપટ	૨
ભા. ૧-૨	૨	લતા અને લલીતા ભા.	
મદનમુદ્રા (મુળાઈની ભાંડીયાણી)	૦૧	૧ થી ૫ સચીત્ર	૦૧

મુળલક્ષણ શાસ્ત્ર	૨૥
મેધમાળા (સ વતસર કૃષ્ણ)	૦૥
શિલ્પના પુસ્તકો	
ધરીમાણ મજરી	૧૧
શાળવલ્લભ (શીલ્પશાસ્ત્ર)	૪૥
વિશ્વકર્મા નીત્યનીયમ	૩
શિલ્પરીપક	૧૥
શીલ્પસાર સંગ્રહ	૦૥
વાણિજ્ય સંમધી પુસ્તકો.	
કોશનેરાત ગચુકીક માધક	૧૥
કીડલ દીવાળા શીક્ષક	૧
મહાભારત હારમોનીયમ શીક્ષક	૨૥
સિતાર તબલા શીક્ષક	૧
હારમોનીયમ દીવર ભા ૧-૨	૦૥
હારમોનીયમ શીક્ષક ભા ૧-૨-૩	૩
સંગિત સૂત્ર પ્રકાશ ગાયન	૧
ગાયન પ્રવેશિકા	૦૥
યોગનાં પુસ્તકો.	
અધ્યાત્મ વિજ્ઞાન તત્વ (પુર્વજ્ઞે	
જોડે વાતચીત કરવાની વિદ્યા)	૦૥
કર્મયોગ-વિવેકાનંદ	૧૧
બ્રાહ્મયોગ-મેસમેરીકમ	૦૥
શાળયોગ-વિવેકાનંદ	૦૥
શિવસ્વરોદય	૦૥
હૃદયોગ પ્રતિષ્ઠા	૨

શ્રીઓ ઉપયોગી પુસ્તકો.	
ચરીત્ર ચંદ્રીકા	૨૥
તારા સુંદરી	૩
નવદમ્પતિને શીખામણ	૧૥
ભવાનીનો ભોગ ભા ૧-૨	૩
ભાગ્યદેવીની ભયંકરતા	૧૧
મધુર મીનલ	૧૥
રાણકદેવી (વાચના યોગ્ય)	૧
રાણી મજ સુંદરી	૨૧
રાજ દેવીદાસ	૨૥
લતા અને લક્ષ્મીતા ભા ૧-૨-૩-૪	૧૥
વ્યવહાર નીતિ દર્પણ	૨૥
સતિ ચરીત્ર સંગ્રહ	૨
સતી દમયન્તી	૦૥
સતી દેવાંગના	૧૧
શ્રીઓના સારા કામ	૦૥
સુંદરી સદ્બોધમાલા	૨૧
સંસાર સંગ્રામ ભા. ૧-૨	૩
શાક પાઠ પકવાન શાસ્ત્ર	૧૥
સંગ્રાહ્ય પુસ્તકો.	
ગુજરાત સર્વ સંગ્રહ	૨૥
જીવનશીક્ષા	૧૥
જીવન સાહસ્ય	૧૥
પ્રવીણ સાગર	૪
વાસ્તાવ્યો રાજમાં.	
હેલની વારતા સચિત્ર	૨
બત્રીસ પુતળીની વારતા	૪
બહીયજ જમાલપરીની વારતા	૧૥

તા. ૦ કં—પરદેશી વી. વી. જઈ શકતા નહિ હોવાથી પુસ્તકોની કિંમત મનીઓડરથી મોકલવી. આ સિવાય ગુજરાતી ભાષાના તમામ પુસ્તકો આમારી લગભગ પચાસ વર્ષથી બહારથી શ્રેયેલી દુકાનેથી મળી શકશે. સર્વ પ્રકારનો પત્રવ્યવહાર કરવાનું ચિરનામું:—

મહાદેવ રામચંદ્ર જાગુષ્ટે.

મુકસેલર અને પખલીશર.

અણુ દરવાજા—અમદાવાદ.

શ્રી “અખિલ વિજય” પ્રિ. પ્રે. ક. શાહપુર—અમદાવાદ.

જેઠલાલ દેવેશંકર દવે રચિત લોકપ્રિય પુસ્તકો. ૧
 વગર મુડીએ અને વગર મહેનતે ધનવાન થવું હોય તો મંગાવો.

ધનવાન

ત્રીજી આવૃત્તિ.

જો તમે ધણા ધણા ધનવા કરવા છતાં પણ દમડી દેખતા ન હો, વેપાર ધંધા કે બીજા ઉદ્યોગમાં ખારેલો લાભ ન થતો હોય, ખેતીમાં વાસ પચીસ ધણું પકવવાની ધ્રુષ્ટ હોય, હુન્નરકળાનું સર્વોત્તમ જ્ઞાન મેળવી કળા-કુશળ બનવું હોય, કાષ્ઠપણુ ધંધાની સાથે હાજરો રૂપિયા સહેલાઈથી કમાઈ કમાઈ એવી શોધોને શીખવાની ધ્રુષ્ટ હોય, અને આજ જન્મમાં લાખો અને કરોડો ધનના સ્વામી બનવું હોય તો આજેજ આ પુસ્તક મંગાવી ઉપયોગ કરજો આ પુસ્તકના ઉપયોગીપણાનાં હાજરો સરદીશીકેટ મળ્યા છે.

તેની અંદર બાર લાગમાં અને ૧૬૦ પ્રકરણોમાં તમામ પ્રકારના જીનનો, શોધોનો અને કળાઓનો ક્રમવાર મમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. તેની હુક નોંધ નીચે પ્રમાણે વાંચવાથી સમજાશે કી રૂ ૭-૦-૦.

- ભાગ ૧ લો-ધનનું મહત્વ જેમાં ૨૦ પ્રકરણો છે. ભાગ ૨ જે-જેમાં ૩૦ પ્રકરણ છે. જેમાં ધનવાન થવાને કેવી યોગ્યતા પ્રાપ્ત કરવી તે છે.
- ભાગ ૩ જે-ધંધાની શોધ અને કયા ધંધાથી ધનવાન થવાયછે તે વિશે.
- ભાગ ૪ થો-જીવ જીદા પ્રકારની નોકરી કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવી તે વિશે.
- ભાગ ૫ મો. વેપાર-ધનવાન થમ ત્રાસ્ય તેવા જુદી જુદી જાતના વેપારો. ભાગ ૬ ઠો ખેતી-જમીનનો કસ શી રીતે વધારવો. ખાતર કયા પ્રકારનું કંઈ જમીનમાં ફેટવું નાખવું વિગેરે ઉપરાંત વરસાદ, પાણીની તંગાશ શી રીતે પુરી પાડવી, જુદી જુદી જાતનાં અનાજ, તથા મરી મસાલા વિગેરેનું વાવેતર ક્યારે કેવી રીતે કરવું કે જ્યાં પેદાશ દર વરસ કરતાં દસ કે વીસ ધણી વધી શકે વિગેરે. ભાગ ૭ મો-ખતીજ પદાર્થોથી ધનની વૃદ્ધિ-સોનું, રૂપુ વિગેરેધાતુ સંબંધી પ્રયોગો. ભાગ ૮ મો-ઝવેરાતનો વેપાર, હોરા, માણેક, મોતી વિગેરેનો વેપાર, હોરામાયી છાંટો કાઢવાની રીત, મોતી વીંધવાની રીત, મોતી ઝા રીતે સુધારવા, મોતી ધોવાની રીત. ભાગ ૯ મો. હુન્નર-ઉદ્યોગ - તેમાં તમામ પ્રકારના રંગ બનાવવાની રીત, સફેદ, લાલ, કીરમજી, લીલો, પીળો, બ્લુ વિગેરે રંગો રચા-યનિક રીતે બનાવવાની કળા, હાથીદાંત, રેશમી કપડાં, ઉતનાં, મુતરનાં વિગેરે કપડાંને જીદા જીદા રંગ ચઢાવવાની વિદ્યા, કાગળ બનાવવાનો ઉદ્યોગ જેમાં છાપવાના, લખવાના, કાગળો, જાડ તખતા, પાલીસપેપર, કાચનો ઉદ્યોગ-જુદી જુદી જાતનાં કાચ બનાવવાના પ્રયોગો, ચામડાનો ઉદ્યોગ-ચામડાને શુદ્ધ કરવાની, પકવવાની, તેના પર જીવ જીદા રંગ ચઢાવવાની રીત, સાણુ બનાવવા-હિસમાંથી સાણુ બનાવવો, ચરખીનો, કોકમના તેલનો, કાપરેલનો, એરડીયાનો, રાળનો સાણુ બનાવવાની રીત, કાળા રંગનો સાણુ સફેદ બનાવવો, પાપડીઆ ખારમાંથી બનાવવો, અર્ધા કલાકમાં સાણુ બનાવવો, ગ્લીસરાઇન કાઢવાની રીત, આયોડીન, ટેનીન, ડીસેન્ડ્રેકટ, ટાર, મરુક, ખારસોપ, વીન્ડમર, હીનાનો, લેમન, કેવડાનો, નારંગીનો, કાળેલીક, હની, મલ્હર, પારેન્શક, કાચ કાઢવાનો સાણુ બના-

૨ જોડાલાલ દેવશંકર, દવે રચિત લોકપ્રિય પુસ્તકો.

વવાની રીત, ધોવાનો પાવડર, સાણનો અથ ખનાવવો વિગેરે. ચીણખતી ખનાવવાની કીચા અને તેની ખનાવટ, ફોટોગ્રાફર ખનાવના ધંધો, કેમેરા વિગેરેની સમજણ, ફોક્સ મેળવી ફોટો પાડવાની રીત, કાચને દવાથી ધોવાની રીત, દવાઓ, કાચ ઉપરથી ફોટો કાઢવા ઉપર કેવી રીતે ઉતારવો, કાચ ઉપર ઉતારેલા ફોટાને દવાથી ધોવાની રીત તથા તેની દવાઓ, તેને તૈયાર કરવાની રીત વિગેરે. સીમેન્ટ ખનાવવાની ક્રિયા-જુદી જુદી જાતના અનેક પ્રકારના સીમેન્ટ ખનાવવાની જુદી જુદી ખનાવટો. વાર્નિશ-દરેક પ્રકારના વાર્નિશ ખનાવવાની ખનાવટો, લાખર ખનાવવાની ક્રિયાઓ, શાહી જુદી જુદી જાતની અનેક પ્રકારની શાહીઓ ખનાવવાની રીત જેમાં તમામ પ્રકારની છાપવાની અને લખવાની શાહીઓ કપડાં કે લાકડાં વિગેરે પર લખવાની, રખરસ્ટેમ્પની પરમેનન્ટ ચાહો, ટાઇપરાઇટરની, ચાહો, વિગેરે અનેક જાતોની ખનાવટો, ખટનો—તમામ પ્રકારનાં ખટનો ખનાવવાની ખનાવટો; દીવાસળીઓ—દરેક જાતની ખનાવવાની ક્રિયાઓ, સોનું અને રૂપું ખનાવવાના લગભગ ૪૦ પ્રયોગો, ખનાવટી ધાતુ ખનાવવી, ધાતુ વિગેરે સાધવાની, તેનો રસ કરવાની ક્રિયા, રેણુ વિગેરે ધાતુઓને ધોધ પાણીસ કરવી, તેના ઉપર અક્ષરો કાતરવાની રીત, ધાતુ ઉપર વીજળીની મદદ વડે ગીલેટ ચઢાવવા, વીજળીની ખેટરી ખનાવવી. વીજળીને ઉત્પન્ન કરવી, ગીલેટ કરવાની સોનેરી અને રૂપેરી ભૂની ખનાવવાની રીત, હાથીદાંત જેવું લાકડું ખનાવવું. લાકડાના વહેરની વસ્તુઓ ખનાવવી, પથ્થુ નક્કાનાં લાકડા જેવા લાકડા ખનાવવા, હાથીદાંતને સધિવાતું મિશ્રણ, પાણીથી પલળે કે અગ્નિથી બળે નહિ તેવાં લાકડાં, જીવંતુઓને દૂર કરવા, સાપ, હિંદર, માકણ, ઉધેવ, કીડી, મચ્છર ચતા અટકાવવા અને હોમ તો દૂર કરવાના તથા ફરી આવે નહિ તેના ઉપાયો, અનાજ સળે નહિ તેના ઉપાય, અનાજમાં જીવડાં ન પડે તેના ઉપાય, લાકડાં સળે નહિ તેના ઉપાય, કોઈ પથ્થુ વસ્તુ ઉપરથી ડાઘ કાઢવા, કોઈ પથ્થુ વસ્તુમાંથી ભેગ પારખવાની રીત કેટલીક સુગંધીવાળી ખનાવટો, અગરખતી, ધુપ, બરાસ વિગેરે અનેક ચીજોની ખનાવટ, કંકુ, અખીલ, ગુલાલ, કાથો, મસી, જીળીયો વિગેરે ખનાવવાની રીત, દુધની જુદી કરવાની રીત, ખનાવટી વસ્તુઓ ખનાવવાની રીત, ખનાવટી આરસપહાણ, પત્થરો, અણુનક્કાનાં લાકડા, હાથીદાંત, ચામડાં, મધ, હીંગોળ, કેસર, કરતુરી, કલાઇ, હીરાં, નીલમ, મોતી, માણેક, પોખરાંજ, પંજા, અકીક, કપાસ, રેશમ ખનાવવાની રીત, શરીરને સ્વચ્છ ખનાવનાર-ગોરા ખનાવનાર પ્રયોગો, ખીલ દૂર કરવાના, ચાપા દૂર કરવાના, છુંદાના ડાઘ કાઢવાના, શીતળાનાં ચાકાં દૂર કરવાના, ચામડી ફોટે તેના ઉપાય, ખરી જતા વાળ અટકાવવાના. વાળ વધારવાના, વાળ કાળા કરનાર કલપો. વિગેરે અનેક ખનાવટો આપસકીમ ખનાવવા, લીજુ, ગુલાબ, દ્રાક્ષ વિગેરે દરેક જાતનું શરબત ખનાવવાની રીત, શરબત તૈયાર કરવાનો પાવડર, ચાસણી વિગેરે ખનાવવાની રીત, અતંગ ખનાવવા, ગુલાબ, નારંગી, સુખડ, કેવડાં, અંબર,

વ્યવસ્થાપક—શાઓદય—અમદાવાદ.

વિગેરે અમે તે કુધમાંથી અત્તર કાઢવાની રીત; સુગંધી તેજો, બનાવવાની રીત, જેમાં ગુલાબ, બાંધ, ચંબેલી મોગરો, કપુર, કોપાન, બનામ, કોપરેલ, તજ, લવીંગ, શીશારમ, બપણ, નાગરમોથ, ખસ વિગેરેનાં તેજ કાઢવાની બનાવટો. ઘડીઆળમાં પુરવાન તેજ, કેશને વધારનાર તેજ, વાળ ઉગાડનાર ગુલાબી તેજ, હેર ઓછા, કોપરેલ શુદ્ધ કરવાની રીત, જુદી જુદી અનેક બનાવ હેર ઓછા બનાવવાની રીત, તેની વસ્તુઓનાં પ્રમાણ, લવંડર વોટર, કાલન વોટર, ફલોરીડા વોટર, હંગેરીયન વોટર, આદશાદી અંગેરાજ, ફલોવર વોટર, ગુલાબજળ, આરંજવોટર વિગેરે અનેક બનાવટો, સોડા લેમોનેડ, મોડાવોટર, લેમોનેડ વોટર, ટોનીક વોટર, જીરુ બનાવવાની રીત, તેના પાવડર બનાવવાની રીત, જુદી જુદી બાતનાં ખીસ્કીટ બનાવવાની રીત, છીકણી બનાવવી-ગુગળી, કર્તુરીની મદાસી વિગેરે અનેક બનાવની તપખીર બનાવવાના પ્રયોગો, મીચુકાપડ બનાવવાની, પીળા મીચુને સફેદ કરવું, તંબુ કે કેનવાસ પાણીમાં ન પડે તેવાં કરવાના વિગેરે અનેક પ્રયોગો, બનાવટી સ્લેટ અને પેન્સીલ બનાવવી, ફોડવાનું દારૂખાતું બનાવવાના અનેક પ્રયોગો, બદુધ સાપની મળીયો બનાવવી, દોટલુ ધન શોધી કાઢવાના અનેક પ્રયોગો, તથા તે કાંઈ દોટલું છે. તે બાજુવાની વિદ્યા, કેટલાક ચમત્કારી પ્રયોગો, લીંબુને રસ ટકાવી રાખવો, સરેસ કે ગુંદરનું પાણી ટકાવો રાખવું. ગુલાબનાં પુષ્પ તાજાં રાખવાં, બટાકા તાજાં રાખવાં, ખી જળવી રાખવાં, સ્વદેશી ચણની બનાવટ, બરફ બનાવવો, તુરત આગ ઝોલવવી, તીકનાં ઘોંડાં દુર કરવા, શીંગડાનાં છીપ જેવાં બટન બનાવવાં, કચકડાનાં બટન, શીંગડાં જેવાં બનાવવાં, રબરસ્ટેમ્પ બનાવવા, કુધમાંથી માખણ વધુ નીકળે તેવા પ્રયોગો, વીજળી બનાવવો, કાનમાંથી કીડા, માથામાંથી જી ને ઝોડા કાઢવાની રીત, વીજળીની અંશુડી બનાવવી, ખારી સુંક, પીંપર બનાવવી, સીગારેટ બનાવવાની રીત, બીડીઓ બનાવવી, બસ બનાવવા, તકતા તૈયાર કરવા, કાચ સાથે ધાતુ ચોટાડવી, ફોટાને ચોટાડવાનું મિથણ, રાગ સુધારવાના પ્રયોગો, ગ્યાસના દીવા કરવાના, વીજળીનું તારીજ કરવું, દારૂ છોડાવવાના પ્રયોગો, અરીજી છોડાવવાના પ્રયોગો, કપુરની માખા અને ખાલો બનાવવો, ગંધક્રમે ખાલો બનાવવો, પારાને ખાલો બનાવવાની ખોચ બનાવટો, ચીકણી સોપારી બનાવવી, મોતીને પાણીદાર બનાવવાની દવા, મંસા કાઢી નાખવાની દવા, કાળુ, ઘોળું અને ગુલાબી દંતમંજન બનાવવું, સોનાના વરક બનાવવાના પ્રયોગો.

ભાગ ૧૦ મા—વૈદક પ્રયોગો—દરેક પ્રકારના એસ-સ અને અફે બનાવવાની રીતો, પેટનું દવાઓ જેવી કે, કામેનિટ ઓફ એમોનીયા, કામેનિટ સોડા, લાઈમ ઓક્સાઇડ ઓફ આયર્ન, નાઇટ્રેટ ઓફ આયર્ન, ક્લોરાઈડ ઓફ ગોલ્ડ, લાઇમબેસ, ખાંડનો સરકા, પોટાશ બનાવવો, ગા-ઉટપીલ્સ, બ્લીસ્ટર કોલોડિયન, કોલોરામિક્સચર, દાદરનો મલમ, ક્લોરોફોર્મ, કવીનાઈનની ગોળીઓ, ફેસ્ફરસ પીલ્સ, આયર્ન પીલ્સ, કમ્પાઉન્ડ આયર્ન મિક્ચર, સીરપ ઓફ હાઇપોફોસ્ફોરસ ઓફ લાઇમ, નાઇટ્રેટ ઓફ પોટાશ, ક્લોરોફોર્મ આયર્ન મિક્ચર, ઓક્સાઇડ ઓફ કોપર, પેનકીકર, ક્લોરોફોર્મ

જેઠાલાલ દેવશંકર દવે રચિત લોકપ્રિય પુસ્તકો. ૫
શુભ ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળની વાત જાણવી હોય તે

ભવિષ્યવેત્તા

ત્રીજી આવૃત્તિ

યાને ભવિષ્ય જાણવાની વિદ્યા—આ નામનું પુસ્તક મળાવે. જે પુસ્તક ઉપરથી દરેક માણસ ભવિષ્યમાં શુ અનશે તે જોઈ અને જાણી શકશે. તેમાં નીચે પ્રમાણે અનેક પ્રકારેણા છે. કી રૂ. ૪-૧-૦. પો. ૦-૪-૦.
પ્રા. ૧-૨-સંવત્સર, શક, માસ, અયન, રાશી, ગ્રહો, નક્ષત્રો, યોગ, કરણ, ચંદ્ર, વિગેરે જોવાની રીત. પ્રા. ૩ તે દરેકમાં કરેલા શુભાશુભ ક્રમોનું ફળ. પ્રા. ૪ થી ૬, ગ્રહોના ફળ. નાની મોટી પનોતી, અશુભ ગ્રહો, મહાદેશ, દિનદેશ વિગેરે જોવાની રીત. પ્રા. ૧૦-૧૧ તમામ પ્રકારના મહુરતો જોવાની રીત. પ્રા. ૧૨ લેણદેણી, તારા, નાડી યોગ, ગણ વિગેરે જોવાની રીત. પ્રા. ૧૩ ચોરાચેલી વસ્તુ જડગે કે કેમ તથા તે ક્યા ગઈ છે તે જોવાની રીત. પ્રા. ૧૪ કાર્યસિદ્ધિ માટે પ્રયત્નો જોવાની રીત. પ્રા. ૧૫ જન્મ માસ વિગેરેનું ફળ. પ્રા. ૧૬ ગ્રહો અને રાશી, શુભાશુભ, રૂપ, રંગ, મૈત્રો વિગેરે જોવાની રીત. પ્રા. ૧૭-૧૮ જન્મોત્તરની કુળીઓ અનાવવાની તથા જોવાની રીત. ૧ લાથી આરે લાવનું, ગ્રહોનું, રાશી, વાર, ફળ, દ્રષ્ટિનું ફળ, અંગ્રેજી રીતે ફળ. પ્રા. ૧૯ આરે લાવોનું મિશ્રફળ, લાગ્યોદય, દાસપાત્ર, અધિષ્ઠાન, રોગ, સ્ત્રીસુખ, લગ્નનું સુખ, પ્રગનું સુખ, જીવગીતું, શરીરનું, સુખ, અકસ્માત, ધનપ્રાપ્તિ, રાજ્યલક્ષ્મી, વાહનનું, મકાનનું, માનાપનું, વિદ્યાનું, વશનું, મિત્રનું, નપુષકપણાનું, મુસાફરીનું, વ્યાપાર, નોકરી, ધનસંપત્તિનું—સુખદુઃખ ક્યારે મળે વિગેરે જોવાની રીત. પ્રા. ૨૦ ગ્રહોની દ્રષ્ટિનું ફળ. પ્રા. ૨૧ સ્ત્રીની જન્મકુંડળા ઉપરથી સ્ત્રીનું, તેના પતિનું, સંધના કે વિધવાનું સુખદુઃખ જોવાની રીત. પ્રા. ૨૨ થી ૨૭ હોરા, દેવકાંઈ વિગેરે કુંડળાઓ જોવાની રીત. પ્રા. ૨૮ મું આધાન આગન, સ્ત્રી ગર્ભ ધારણ કરે કે કેમ, સ્ત્રી પુત્રનું મૃત્યુ, ગર્ભવતીને શું જન્મશે, કાચ પામ વગરનું આળક અવતરના આગન. પ્રા. ૨૯ જન્મ વખતે અંધારું હતું કે દીવો હતો વિગેરે ખાતરી કરવાની રીત. પ્રા. ૩૦ રાજ્યોગ અને તેનું ફળ. પ્રા. ૩૧ થી ૩૩ નાક્ષત્ર, પ્રવજ્યા, ચંદ્ર વિગેરે યોગો અને તેનું ફળ. પ્રા. ૩૪ આળકનો રિષ્ટયોગ જોવાની રીત. પ્રા. ૩૫-૩૬ આયુષ્ય જોવાની રીત, ક્યારે ક્યા કારણથી મૃત્યુ થાય વિગેરે જોવાની રીત. પ્રા. ૩૭-૩૮ વર્ષફળ અનાવવાની રીત. પ્રા. ૩૯ શરીરપરની રેખાઓ, નખ, તર, માંસ માથું વિગેરે ઉપરથી ભવિષ્ય જોવાની રીત. પ્રા. ૪૦ સ્વપ્ન ઉપરથી ભવિષ્ય જાણવાની રીત. પ્રા. ૪૧ મું હસ્તાક્ષરો ઉપરથી ભવિષ્યફળ. પ્રા. ૪૨ મું વરસાદ વગરનું કે કેમ ક્યારે વરસશે. અનાજના લાવનાસની વધવટ, સુકાળ કે દુકાળ વિગેરે જોવાની રીત. પ્રા. ૪૩ મું નાસિકાના સ્વર ઉપરથી ભવિષ્યની વાત જાણવાની રીત. પ્રા. ૪૪ મું રમણશાસ્ત્ર ઉપરથી ધારેલી ઇચ્છા ઇચ્છા પુરી થશે કે કેમ, જશ મળશે કે કેમ, ધંવામાં લાગે થશે કે કેમ, વિગેરે ભવિષ્યની વાત જોવાની રીત. કી રૂ. ૪. અનેક અભિપ્રાય છે.

જેઠાલાલ દેવશંકર દવે. વ્યવસ્થાપક લાગ્યોદય

૬ જોઠાલાલ દેવશંકર દ્વે રચિત લોકપ્રિય પુસ્તકો.

પાંચસો રૂપિયા ખર્ચતાં ન મળે તે પુસ્તક રૂ. ૧૨ માંજ

કાયદાનો શિક્ષક નીજ આવૃત્તિ

જેની અંદર નીચે પ્રમાણે ફોજદારી રેવન્યુ અને દિવાની કાયદાઓ આપેલા છે. જેની હજારો નકલો થોડાજ વખતમાં ખપી ગઈ છે. કાયદાનું જ્ઞાન ફરેક માણસે મેળવવું જોઈએ. આ પુસ્તકને માટે કલેક્ટરો, હાઇકોર્ટ જજો, સેસન જજો, માજિસ્ટ્રેટો, દિવાનો, સરસુખા વિગેરે અનેક વિદ્વાનોના હજારો અભિપ્રાયો મળ્યા છે. ફરેક માણસે આ પુસ્તક, પોતાની ફરજ અને જવાબદારીના જ્ઞાન માટે પોતાની પાસે રાખવુંજ જોઈએ તેની કીમત રૂ. ૧૨ છે.

ફોજદારી કાયદો.

ક્રીમીનલ પ્રોસીજર કોડ—

પુરેપુરો અગત્યની ટીકા સાથે,

ઈડીઅન પીનલકોડ—

પુરેપુરો અગત્યની ટીકા સાથે,

દીસ્ટ્રીક્ટ પોલીસ એક્ટ—

ડબ્બાએક્ટ, વીલેજ પોલીસ એક્ટ

રેલવેનો એક્ટ

ખાર થનારા પદાર્થોનો એક્ટ,

વર્તમાનપત્રોનો એક્ટ,

હાનીદારક મહળાઓનો એક્ટ,

જુગારનો એક્ટ,

ફટકોનો એક્ટ, જેરી જજીસનો,

કારલાં તથા ભરતના માપનો

રૂમાં બેળસેજ ન થવાનો એક્ટ

દધીખારનો કાયદો.

કાદીગર ને મજૂરનો કાયદો

જનાવર તરફ ઘાતકીપણનો એક્ટ

મોટરનો એક્ટ

સરકારી છુપી વાતોનો એક્ટ

આપકરો એક્ટ

મ્યુનીસીપાલ એક્ટ

જંગલી પક્ષીનાં રક્ષણનો કાયદો

પુરાવાનો કાયદો

ગીડાપણનો એક્ટ

કારખાનાનો એક્ટ

દોડની સરતોનો કાયદો

નાટકોના એલનો કાયદો

જંગલી પક્ષીના શીકારનો એક

દીવાસળીઓનો એક્ટ

વીમા કંપનીનો કાયદો

વૈદોનો એક્ટ

ગુન્હા કરનારી જાતોનો એક્ટ

પેટન્ટ તથા નમુનાનો એક્ટ

હોદ્દસ્તાનના રક્ષણનો એક્ટ

કોપીરાઈટનો કાયદો

કંપનીનો એક્ટ

રાજદ્વારી કેદીનો કાયદો

દ્રામ્વેનો કાયદો

ખજારો ને મેળાનો કાયદો

વેપારની ફગલખાણથી નિશાનીનો

પ્રેસ એક્ટ

તમાકુનો એક્ટ

યુરોપીયન વેઝનસી એક્ટ

લશ્કરના કુચથી થતા નુકસાનનો કા

વૈષ્ણવી ડીઝીઓનો કાયદો કા

સેનીટરી એક્ટ

છાપવાના પ્રેસો ને વર્તમાનપત્રોનો કા

ગુન્હેગારોને સ્વાધિન કરવાનો

ગીડાનો કાયદો

તારનો એક્ટ

પોસ્ટનો એક્ટ

અશીષનો એક્ટ

દીવાની કોર્ટના કાયદાઓ.

સીવીલ પ્રોસીજર કોડ [પુરેપુરો]

મુદતનો કાયદો
હીંદુ લો. કરારનો કાયદો
રજીસ્ટ્રેશન એક્ટ
ગ્રાન્સફર ઓફ પ્રોપર્ટી એક્ટ
ટોર્ટ શાસ્ત્ર
પ્રોપ્રિયટી એક્ટ. ટ્રસ્ટ એક્ટ
મેમ્બર્સ લેઈંગ વસુલ કરવાનો કા.
મંજીરના વાલી નીમવાનો એક્ટ
કોર્ટ ઓફ વાઈસ એક્ટ
રીલીફ એક્ટીવલયર એક્ટ
સ્મોલ્ડેબલ કોર્ટનો એક્ટ
વારસાનું સરટીફિકેટ લેવાનો એક્ટ.
હિંદુ વિધવાના પુનર્લગ્નનો
પ્રોસીજરના લગ્નનો કાયદો.

મુસલમાની સરેહ, કોર્ટ પ્રીના એક્ટ
સ્ટામ્પ ડ્યુટીનો કાયદો.
પ્રોસીજરના વારસાનો કાયદો
કોર્ટમાં સમ ખાવાનો કાયદો
વહેચણી કરવાનો એક્ટ
પ્રોપ્રિયટી તથા વહીવટની સનંદ લેવાનો
નાદારીનો કાયદો
મુસલમાનોને વક્ફ કરવાનો કાયદો
હીંદુઓની મિલકતની વ્યવસ્થાનો
ફરિયાદીના નમુના
ફોજદારી કોર્ટની અરજીઓના ને
દીવાની કોર્ટમાં કરવાના દાવા,
રેવન્યુ કોર્ટમાં કરવાની અરજીઓ
ના નમુના અને તેના જવાબો
અપીલોના નમુના.

રેવન્યુ યાને મુલકી કાયદાઓ.

લેન્ડ રેવન્યુ કોડ (પુરેપુરો) અ.
ગત્યની નોટ સાથે)
લેન્ડ રેવન્યુ કોડની રૂલો
માપણીની રૂલ, સરવમ્મની રૂલ
મામલતદારોની કોર્ટનો એક્ટ
નરવાનો કાયદો
તાલુકદારોનો કાયદો
તેડા ગ્રીરાશનો કાયદો
કાગળના ચલણી નાણાંનો એક્ટ
અધિકારીઓને નાણાં પીરવાનો
સરકારી નોકરોની વતણુંકનો કાયદો
તગાવીનો કાયદો

લોકલફંડનો કાયદો
ઈન્કમટેક્સ એક્ટ
મતાદારોનો એક્ટ
બદરો ખાતતો એક્ટ
વકાળોનો એક્ટ
જમીન લેવાનો એક્ટ
સુતરાઉ મલકિત પર જકાતનો કાયદો
જળમાર્ગની કસ્ટમની ડ્યુટીનો એક્ટ
જંગલનો કાયદો
વનન એક્ટ
ધરીગેશન એક્ટ
સીતળા કાઢવાનો એક્ટ

આ પુસ્તકમાં આપેલા કાયદા છુટાછુટા ખરીદવાથી ખર્ચ ઉપરાંત
રૂપિયા ખર્ચ થાય તેમ છે, છતાં કેટલાક કાયદા તો ગુજરાતીમાં મળતા
પણ નથી. આ પુસ્તકમાં અનેક કાયદાઓ છે. જેમાં પીનલકોડ, પ્રોસી-
જરકોડ જેવા અંકે કાયદાની સાત આઠ રૂપિયા કિંમત હોય છે. તો
આતો તમામ કાયદા જેમાં કેટલાક પીનલકોડ જેવા તો વળી અમલની
ટીકા સાથે છે તેની કિંમત માત્ર રૂ. ૧૨-૦-૦ અને પોષ્ટેજ ૦-૬-૦
રાખેલ છે. જેના સંબંધમાં હજારો અભિપ્રાયમાંથી માત્ર જુજ વાંચો.

મુખ્ય સ્મોલ્ડેબલ કોર્ટના વડા જડજ નામદાર કૃષ્ણલાલ મોહ-
નલાલ ઝવેરી લખે છે કે.—કાયદાનો શિક્ષક એ નામનું પુસ્તક મળ્યું છે.
અંગ્રેજીથી અગ્ગલ એવા ગુજરાતી સાચુસને એ પુસ્તક ઉપયોગી થઇ પડ-
વાનો સંભવ છે અને હું ધારું છું કે ગુજરાત તથા કાડીઆવાડનાં દેશી
રાજ્યોમાં એનો લાભ મારો લેવાશે અને લેવાશે જો-એ

૮ જોડાલાલ દેવશંકર દવે રચિત લોકપ્રિય પુસ્તકો.

સરવૈ રેવન્યુ અને ફેજદારી કાયદાનું બુથ.

બોથી આવૃત્તિ—આ પુસ્તકમાં ઈંડીઅન પીનલકોડની અગત્યની કલમો, ફીમીનલ પ્રોસીજર કોડ, ડીઓક્ટ પોલીસ એક્ટ, વિલેજ પોલીસ એક્ટ, લેન્ડ રેવન્યુ કોડ, તે ઉપર થયેલી ફેજ, મામલતદાર કોર્ટ એક્ટ, મામના ને તાલુકાના નમુના, સરનામની ફેજ, સર્કલ ઇન્સ્પેક્ટરની ફેજ, અપીલનો એક્ટ, આપકારી એક્ટ, મીઠાનો એક્ટ વિગેરે ૨૦ કાયદાઓનો સમાવેશ છે. કી. રૂ. ૪.

ઘરનો વૈદ્ય—

આ એક ઉત્તમ વૈદકનું પુસ્તક છે. જેના દસ ભાગ છે. તેમાં લગભગ ૫૦ પ્રકરણો છે. જેમાં શરીરનું ને તેની અંદર આવેલા અવયવોનું જ્ઞાન, ઇન્દ્રિયોનું જ્ઞાન, વતસ્પતિશાસ્ત્ર, કુદરતી ઉપચારો, દરેક રોગ, તેનાં કારણો, લક્ષણ ને ઉપાયોનો સમાવેશ છે. કી. ૦.૧૫.

વૈદ્ય યાને વૈદક ભાગ ૧ લો અને ૨ નો.

આ પુસ્તકમાં તમામ રોગ મટે એવાં ઔષધો અને વતસ્પતિશાસ્ત્ર, દવા, વતસ્પતીમાથી કેવી રીતે બનાવવી તે, તથા દરેક ધાતુ તથા વિષનું શોધન કરી ભષ્મો બનાવવાની રીત, તથા તેની અનતી માત્રાઓ, અવલેહો, ઘૃતો, તેલો તથા આસવો વગેરે બનાવવાના પ્રયોગો આપ્યા છે. કી. ૧.૧૫.

વિનોદયંદ્ર—

એક અતિ રસમય અને બોધક વાર્તા—આ પુસ્તકમાં સત્યનો જ્ય અને અસત્યપ્રપંચ, વ્યભિચારાદી દુર્ગુણોથી થતા વિનાશોનો એવો ચિતાર આપવામાં આવ્યો છે કે ખરેખર વાંચનાર મનુષ્ય ગમે તેવો દુર્ગુણી હશે તોપણ તે સદગુણી થશે. કી. રૂ. ૧.

રાજર્ષિ—

સર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરકૃત ઉત્તમ નવલકથા કી. રૂ. ૧.

તપસ્વી રાજકુમાર—

આ પુસ્તક વાંચવાથી અનેક ઐતિહાસીક બનાવો માણસોને આલા બનાવી દે છે. વાંચતા તેને હાથમાળા મૂળું ગમતું નથી. મનુષ્યને આનંદમાં ઇકરનારને બોધ આપનાર આ નવલકથા છે. કી. રૂ. ૧-૧-૮-૦.

પરશીયન નાઈટસ

અરેબીયન નાઈટસ જેવીજ રસીક અને બોધક વાર્તાઓ આ પુસ્તકમાં છે. કી. રૂ. ૧.

વહુકકરાણી—

સર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરકૃત-ઉત્તમ રસીકને બોધક નવલકથા કી. રૂ. ૧.૧૫.

ગૃહિણીરત્નમાળા—

સ્ત્રીઓએ વાંચી મનન કરવા યોગ્ય હજારો સ્ત્રીઓ આ પુસ્તકથી સુધરી છે. કી. રૂ. ૧.

ભાગ્યોદય—

આ માસીક દર માસે બહાર પડે છે તેમાં તત્ત્વજ્ઞાનના લેખો-વાર્તાઓ અને છવન ચરિત્રો અને વૈદકતા વિષયો આવે છે વાર્ષિક લગભગ રૂ. ૩-૦-૦ નમુનાનો અક મફત—

સુખી ગૃહસંસાર—

ઉત્તમ ગૃહસ્થાશ્રમીઓને ઉપયોગી કી. રૂ. ૧-૦-૦.

વ્યવસ્થાપક-ભાગ્યોદય-અમદાવાદ.

આ દવા મટાડી જીવનશાકત બક્ષા મગજને પુષ્ટ કરનાર.

જીવન.

એ અરેખર જીવનજ છે. આ જીવનનો ચાલુ ઉપયોગ કરવાથી હીલ્સ જીવન પ્રાપ્ત થાય છે, મગજ પુષ્ટ થઈ શુદ્ધિ અને યાદશક્તિ વધે છે, માનુષ્ય દોષો મટાડી શરીર પુષ્ટ બનાવે છે તેમાં પાણી વસ્તુઓ વનસ્પતિની અને તુકશાન ન કરનાર છે. ખાવામાં સ્વાદિષ્ટ દહનતદાર અને આરોગ્યને જાળીને માટે ફાયદો બક્ષનાર છે. નખ-ગાંધ, ખાંડ, ખાંસી, ક્ષય, સંગ્રહણી, મરડો, અમ્લપીન તથા ધાતુવિકારના દરદમાં તેણે ગુણ અનુભવ સિદ્ધ છે તેની ૧ રનક્ષના ડાયાની કીમત રૂ. ૨-૦-૦ રાખી છે ત્રણની કીમત રૂ. ૫-૦-૦ પોસ્ટેજ ભુકું. ખાંડેથી કામેશ્વર નથુરામ લખે છે કે જીવનથી ધણે ફાયદો થયો છે.

અમૃતપાન.

આ દવા ગરમીને મટાડે છે. લોહી સુધારે છે ક્ષયને ખાંસી મટાડી શરીરમાં શક્તિ અને જળ આપે છે, હળવો જળ વાપરે છે. કી. રૂ. ૨-૦-૦ ત્રણની રૂ. ૫,

હીસ્ટીરીઆહર પીલ્સ.

આ દવાથી ગમે તેવો જીવો હીસ્ટીરીઆ, વધ, મુર્છા, અને ફેફસે મટે છે. ધણી સ્ત્રીઓના રોગો મટી ગયા છે એક વાર વાપરવા ખાસ બક્ષામજુ છે. કી. રૂ. ૨-૦-૦. અનુપાનની કી. રૂ. ૨ મળી રૂ. ૪-૦-૦ સુધવાની ડાયાની રૂ. ૧ ની મફત મળશે.

પણજથી લાઘવાનજ રણજોડજ લખે છે કે, —અમારા ઘરમાં એક બાળકને હીસ્ટીરીઆ પીડમ અને અનુપાનનો ઉપયોગ કરી બચાવી અકનાડીયું ન થયું તેવામાં તો તેને આરમ થઈ ગયો એવી મને નિશ્ચય થયો છે કે હીસ્ટીરીઆ ઉપર તમારી એ દવા રામબાણુ નીવડી છે.

હરસનાશક ગુટિકા.

આ દવાથી તમને ગમે તેટલી લાખી મુદતના હર્ષ હશે, લોહી પડતું હશે કે સુકા હશે અને કોઈ પણ ઉપાયે મટતા નહિ હોય. ધણી દવાઓ કરી કંટાળ્યા હશે એાપરેશન કરાવી થાક્યા હશે તોપણ આ દવાથી તમને હરસ મટશે. દુઝતા હરસ હશે અને લોહી પડતું હશે તેણે એક જ દિવસમાં મટી જશે આ દવા હરસ ઉપર એવી ગુણકારી જણાઈ છે કે તેનાથી હળવો માણસોએ પોતાનું હરસનું દરદ નાશ કર્યું છે. આ સવાથી મોટા હરસીરીકો મળ્યા છે, કી. રૂ. ૩-૦ અનુપાનના ડાયાની કી. રૂ. ૨ સ્વામીનારાયણના મંદિરના કારભારી શ્રી મગજનાસ લખે છે કે તમારી હરસની દવાથી મને પચીસ વર્ષનું હરસનું દરદ મટ્યું છે હું ધણી દવા કરી કંટાળી ગયો હતો પણ તમારી દવાથી મને ફાયદો થયો છે જેથી હું ઉપકાર માનું છું હરસને મટે આ દવા અસર કરનારી છે.

મમે તેટલા વૈભવો અથવા ધનદોલત હોના છતાં પણ એ શરીરમાં શક્તિ નહિ હોય તો તે સર્વ સુખ નકામું છે.

ટોનીક પીલ્સ

આ દવાથી શરીરમાં શક્તિ આવે છે. કાઠ, ચુસ, કળતર, અશક્તિ, હાંફ ચઢવો, કમર દુખવી વીગેરે મટાડે છે. મગજ ચંડક આવે છે. અને શરીરમાં નવી શક્તિ ઉત્પન્ન કરે છે. ધાતુગત દોષો મટાડી, ખરું પુરુષત્વ બક્ષે છે. પેશાબ, કે સ્વપ્ને, કે કોષપેશુ રસ્તેથી ધાતુનું જલું બંધ કરી ધાતુને ઘટ્ટ કરી વધારે છે. લોહી સુધારે છે. અને સંસારના ખરા આનંદનો સ્વાદ ચખાડે છે. તમામ વૈભવ હોય છતાં પણ જો શરીર નબળું હોય, વીર્યની ક્ષીણતા હોય, અને ધાતુનું કમબેરપણું હોય તો તે સર્વ વૈભવો, નકામા છે. આજકાલ ખરાય કુટુંબી સ્વહાયર્યનું પાલન કરવાથી, અને બાળ-લગ્નથી ઘણા યુવાનપુરુષો નિસ્તેજ અને વીર્ય વિહિન થઈ મરેલા હોય છે. તેવા મનુષ્યોએ ફરી નવેસરથી યુવાનાવસ્થાના ખરા આનંદનો ઉપભોગ કરવો હોય તો અમારો આ દવા એકવાર વાપરી જોવી ઘણા માણસોએ તેનો લાભ મેળવી નવી જુવાની, નવું બળ અને નવા ઉત્સાહને મેળવ્યો છે. કી. રૂ. ૧ ત્રણની કી. રૂ. ૨-૧૦.

ભૂખ લગાડી, ખાધું પચાવી દસ્ત સાફ લાવનાર.

આનંદવટી

આ દવાથી—કકડીને ભૂખ લાગે છે, ખાધેલું હજમ થઈ જાય છે અને નિયમસર દસ્ત સાફ લાવે છે. પેટના ગડગડાટને મટાડે છે, ખાવા ઉપર રુચી થાય છે અજીરણ મટાડે છે. ખરાય ઓડકાર આવતા નથી અને મોતે નિસ્વાદિષ્ટ બનાવે છે. દરેક માણસે એક ડબ્બી હંમેશાં પોસે રાખવી જોઈએ. કી. રૂ. ૧-૦ ત્રણની રૂ. ૨-૧૦.

પ્રમેહનિવારણ પીલ્સ

આજકાલ સેકંડે પોણોસો માણસોને આ રોગ લાગુ પડેલો જણાય છે. કાંઈને પ્રમેહ થયેલો હોય છે તો કાંઈને મધુપ્રમેહ, પેસાએ અમન બળે છે, ધાતુ જાય છે, કાંઈને મીઠા કે સાકરીઆ—મધુપ્રમેહ થયેલો હોય છે, નાના કે મોટા સર્વ કાંઈ તેનાથી રીયાતા હોય છે. જો તમને પ્રમેહ, કાંઈપેશુ પ્રકારનો પ્રસ્રાવો કે મધુપ્રમેહ થયો હોય તો આજેજ પત્ર લખી અમારો પ્રમેહપીલ્સ મંગાવો તેનાથી હજારો માણસોને પ્રમેહનો રોગ મટ્યો છે; તમને પણ મટશેજ. પ્રમેહને માટે આ દવા તરત અસર કરનાર અને અમતકારી છે. ડબ્બી ૧ ની કી.મત રૂ. ૨-૦-૦, અનુપાનના ડબ્બી કી. રૂ. ૨-૦-૦ દવા એક માસ ચાલશે. તેથી જરૂર આરામ થશે. હજારો સર-રીશિકો મળ્યાં છે.

ખૂડરાથી કામિશ્વર નથુરામ લખે છે કે આપની પ્રમેહની ગુટિકમથી પ્રમેહ મટ્યો છે. ઘણી દવાઓથી ફાયદો ન થયો તે આ દવાથી મટ્યો છે.

દેવે કેમીકલ વર્કસ—અમદાવાદ.

કેમીકલ વર્કસમાં બનેલી લોકપ્રિય અંતુલવાસક દવાઓ ૧૧

આધિ હજાર પછુ ઔષધ એક, માત્ર ખીસમાંજ દવાખાતું

અમૃતજીવન (૨૭૨૬)

નામતી અમૃતમય દવાનો હાલ ધણા વિદ્વાનો, અને તખીખોએ તથા જનસમાજે તમામ રોગો ઉપર ખાત્રી કરી લાલ મેળવેલો હોવાથી, દરેક ધરમાં ધરગતુ દવા થઈ પડી છે. આ દવા ૫ સે રાખવાથી કોષપણ રોગનો મીઠું રાખવાની જરૂર રહેતી નથી, કારણ કે તે શરીરમાં ચતા અદરના અને બહારના રોગોને માટે રાખ્યાણ ઉપાય છે. આ દવા જે તમારી જીંદગીના ખર્ચ કરતા હો તે હંમેશ પાસે રાખજો તેનાથી, અજીર, અતિસાર, હિસ્ટીરીયા, ઉદરસ, ગરમી, ઉલટી, વા, કમળો, કેડોનો દુખાવો, બંધકાશ, નબળાઈ, ડોલેરા, કુમીઆ, ખસ, ગમડા, ગોળા ચઢવે ચુંકે, તાવ, દમ, દાંતનો દુખાવો, દાદર, નપુષકતા, પ્રમેહ, પ્રદર, પાંડુરોગ, ખરોળ, પ્લેગ, માયાનો દુઃખાવો, મધુપ્રમેહ, ક્ષય, રતવા લકવો, વીર્યદોષ, વાળો, સસણી, વરાધ, સધિવા સુવારોગ હરસ, હેડકી, હાર્ટીમીઝ, શુગ્રા હીમ્ટીરીયા, વધ, દાંત, નાક કાનના દરદ, સોજા. વીછી, સાપ, ઉદર, વડકાયા કુતરાનું, ઝેર, કંકામળ, દાઝવું, વિગેરે લગભગ તમામ દરદો મટે છે અને નેથી તેનો હાલ દરેક માણસ લાલ લેછે. કી. ર. ૧. ત્રણની રૂ. ૨-૧૦-૦

ખાળકોને લાણવામાં હોંશિયાર, ચાલાક અને બુદ્ધિમાન કરવાં હોય તોજ

મેમોરાઇન (૨૭૨૬)

જાપરજો. આ દવા સ્વાદિષ્ટ અને લહેજનદાર હોવાથી બાળકો પુશીથી ખાઈ શકે છે. નાનાં બાળકોને નાનપણથીજ આ દવાનું સેવન કરાવ્યાથી તેમની બુદ્ધિ અને યાદદાસ્તી વધે છે. કોષપણ અધરા વિષયો સહેજથી શીખી શકે છે. તેમનું મગજ થંકુ રહે છે. જ્ઞાનશક્તિયો ખીલે છે ગણિતના અધરા વિષયમાં મન પ્રેરવી શકે છે. જે બાળકો ઠોઠ હોય અને ધણીવાર ગોખવા છતાં પણ યાદ રહેતું ન હોય અને નિશાળમાં એકે કલાસમાં ગોખવા છતાં પણ યાદ રહેતું ન હોય તેવા જરૂર તેવા છોકરાને આ બધે ત્રણ ત્રણ વર્ષ પડી રહેતું હોય તો જરૂર તેવા છોકરાને આ દવાનું સેવન કરાવજો તેનાથી તેની યાદશક્તિ તિજ થશે. દરવર્ષે સહેજાપથી ખાસ થઈ શકશે, અને ગમે તેવા વિષયો સહેજવારમાં વગર ગોખણપટીએ યાદ રહી જશે. દરેક બાળકને માટે આ દવાની ખાસ જરૂર છે જેથી તેનું મગજ સુધરશે, આંખોનું તેજ વધશે, લોહી સુધરશે ને શરીર નિરોગી રહેશે, આ દવાનો હજારો વિદ્યાર્થીઓએ લાલ લઈ પોતાની જીંદગી સુધારી છે. તેની કી. ર. ૨. ત્રણની કીમત રૂ. ૫,

અજીરાસ રકુદમાસ્તર બીમલાઈ મોહનલાઈ લખે છે કે-મેમોરાઇનથી નાણુને કાયદો થયો છે માટે બીજો ૧ કમો વી. ખી. થી મોકલશે. મનજની અસ્થિરતા મટી છે ને ઉધ સારી આવે છે. તેમ બુદ્ધિ વધી છે.

દવે કેમીકલ વર્કસ—અમદાવાદ.

૧૨. હવે કેમીકલ વર્કસમાં જાનેલો લોકપ્રિય અનુભવસિદ્ધ છે. એ
 સીને એકેએક રોગના યંત્રામાંથી બચાવી શકિત આપી પુષ્ટ કરનાર.

સુંદરી સાથી

(૨૭૨૮૬)

(લાખો સરટીફિકેટ મળ્યા છે.)

મંગાવો—તે સ્ત્રીઓના તમામ રોગને માટે અકસિર છે. સ્ત્રીઓના
 કોઈ પણ દરદ જેવાં કે, લોહીવા, પ્રદર, રક્ત અને શ્વેત જેથી ગુલ્મચ્છા-
 નમાંથી ચીકણી, ધાટી, પીળી, મળગુળી અગર લાલ રંગની યોડી જેવી રસી
 વચ્ચા કરે છે, પેશાબે અગન બળે, હાથ પગના તળીઆમાં, કોડેમાં, માથામાં
 અને કોઈ વખતે આખા-શરીરમાં સણકા મારે, કાટ, ચુસ અને કળતર
 આવે, ઝીણા નાવ હમેશાં આવે, શરીર સુકાઈ ઘોળા પુણી જેવું થાય,
 આંખોનું તેજ કમી થાય, દિવસે દિવસે શરીર સુકાઈ બેહાલ થાય અશક્ત
 આવે અને ટામ ઘંઘ શકે નહિ, આખો દિવસ ક્રોડા અને માથું ફાટ્યાં કરે,
 તાવ, ઉધરસ, દમ, ખાંસી, સોજા, ઉલટી, અરૂચી, સામિક અટકાવ દસ્તાન
 સંબંધી તમામ રોગ, ગર્ભાશયની પીડા, કસુવાવડ, સુમરોગ વિગેરે તમામ
 રોગ અને આવા અનેક દરદોના સમુદાયને આ સુંદરી સાથી એકદમ
 ખટાડી શકે છે.

આ સુંદરી સાથી પાળ, યુવાન, અને વૃદ્ધ દરેક સ્ત્રીએ હમેશાં
 વાપરવા લાયક છે, જેથી તેઓના તમામ રોગ ગટાડી શરીર પુષ્ટ કરે છે,
 દસ્તાનના રોગો યવા પાંમતા નથી અને ગર્ભાશયને ગર્ભ ધારણ કરી શકે
 તેવું જાનાની પુખ્ત વયે ગર્ભ ધારણ થાય છે. પીવામાં સ્વાદિષ્ટ છે. આટલી
 ૧ ની કીમત રૂ. ૧) ત્રણ આટલીના રૂ. ૨-૧૦-૦ પોષ્ટ ૦-૧૪-

આ માટે હજારો અભિપ્રાયો મળ્યા છે તે હજારો સ્ત્રીઓ તેના ચાલુ
 ઉપયોગ કરે છે તેજ તેની હિતમતા છે.

દરેક સ્ત્રીએ આગાહીની વૃદ્ધ થતા પર્વત આ આટલી પાસે રાખવીજ નોંધાયે
 જીનાગઢથી રેલવેગાડી રહેવાનશાલ લખે છે કે તમારી સુંદરી સાથીની
 હવા સુણી અક્ષીર છે. તે ત ઘણો સારો ફાયદો થયો છે. જેથી તે લાખ-
 રવા હું ઘણાને લલામણ કરું છું.

કરાંચીથી રતનશી લખમશી લખે છે કે—સુંદરી સાથીની હવા
 મણીજ મારી છે મેં મારા ધરમાં જે આટલી વાપરી તેથી તમામ રોગ
 દુર થયા છે. ને એક આટલી મારા સ્નેહીને આપી તેને પણ ફાયદો થયો
 છે માટે ખીજી ૩ આટલી મોકલશે, અમે તમારો મોટો આજાર માનીયું.

રાણાવાવથી મામદ આમદ મુનડા લખે છે કે,—તમારી હવા
 સુંદરી સાથીથી અંગમાં તંદુરસ્તી મારી રહે છે ને ઘણો ફાયદો થયો છે
 ત્રણ આટલી વાપરવાથી પુરેપુરો આરામ થયો છે.

આંખડીયારાના ના. ઠાકોર સાહેબ લખે છે કે—સુંદરી સાથી
 મને થયો છે.

હવે કેમીકલ વર્કસ—અમદાવાદ. પાંચકુવા ચાર રેસ્ટા ઉપર.

વીજળીના દીવા મફત.

વૈદ્ય કવિની ફાર્મસીનાં પ્રસિદ્ધ ઔષધો.

તમામ જાતની નબળાઇ માટે—

શક્તિરાજ યાદુતિ. રૂ. ૫-૦-૦

ફરેક પ્રકારના તાવમાં—

જવરનારાક ચુર્ણ રૂ. ૦-૪-૦

માથાના દર્દમાં અકશીર નીવડેલી

મસ્તકરાજ તપખીર રૂ. ૦-૩-૦

દાંતના વ્યાધીના રામખાણુ ધલાજ

દંતમંજન. રૂ. ૦-૪-૦

હમારા ઔષધો માટે અમરેલીના સને ૧૯૧૬ ના 'સ્વદેશી

હુમર ઉદ્યોગ પ્રદર્શન'માંથી ઉત્તમ પ્રકારનું પ્રમાણુ પત્ર

મળ્યું છે.

પાંચ રૂપીયાનાં ઔષધ મંગાવનારને વીજળીના

પોકેટ લેમ્પ મફત મળશે. રૂપીયા અગાઉ મોકલવા.

વી. પી. થશે નહીં. પત્ર બ્યવહાર ચોખ્ખા અક્ષરે કરવો.

જલાબ માટે ટીકીટ ખીડવી.

વિદ્વાનેના ઉત્તમ અભિપ્રાયવાળી

લોકપ્રિય નવલકથાઓ.

રઝળતો રાજહંસ ભાગ ૧ લો કી. રૂ. ૧૫૫

પ્રણય લીલા કી. આઠ આના સને ૧૯૨૦ ના ડીસેમ્બર

૨ની આખર સુધીમાં ગુજરાતીની આ લેટની જાહેરાત ફાડી

હમારી તરફ મોકલનારને ઉપરનાં પુસ્તક પોણી કીમતે મળશે.

વી. પી. જુહું.

મેસર્સ એમ. પી. કવિ એન્ડ કંપની,

નડીઆદ.

(જી. જી. એન્ડ સી. આઇ. રેલ્વે.)

૪૬૩૩૩

૭૪૪૩

ઠરના

(જા.દ)

જા.દશાણુ જા.દર નાથના ગુરે
ઈરનાન - ઠઠ્ઠર, નાદાપલ

૪૬૩૩૩

ઠરના - (જા.દ)

૭૪૪૩

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ત્રિયાસય

અમદાવાદ - ૬